

RIGA
1860-1917

RIGA
1860-1917

L 78-4
104

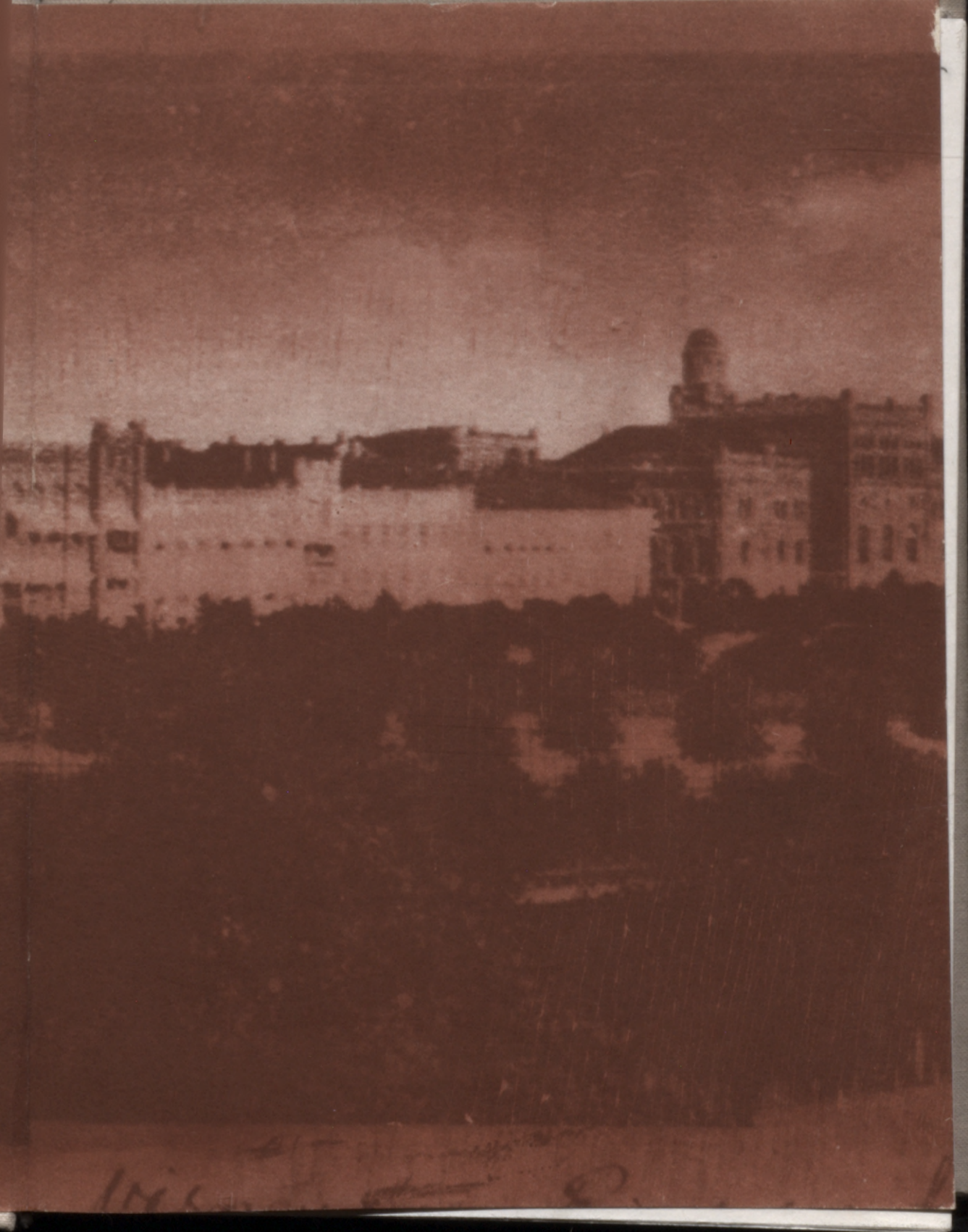

RIGA

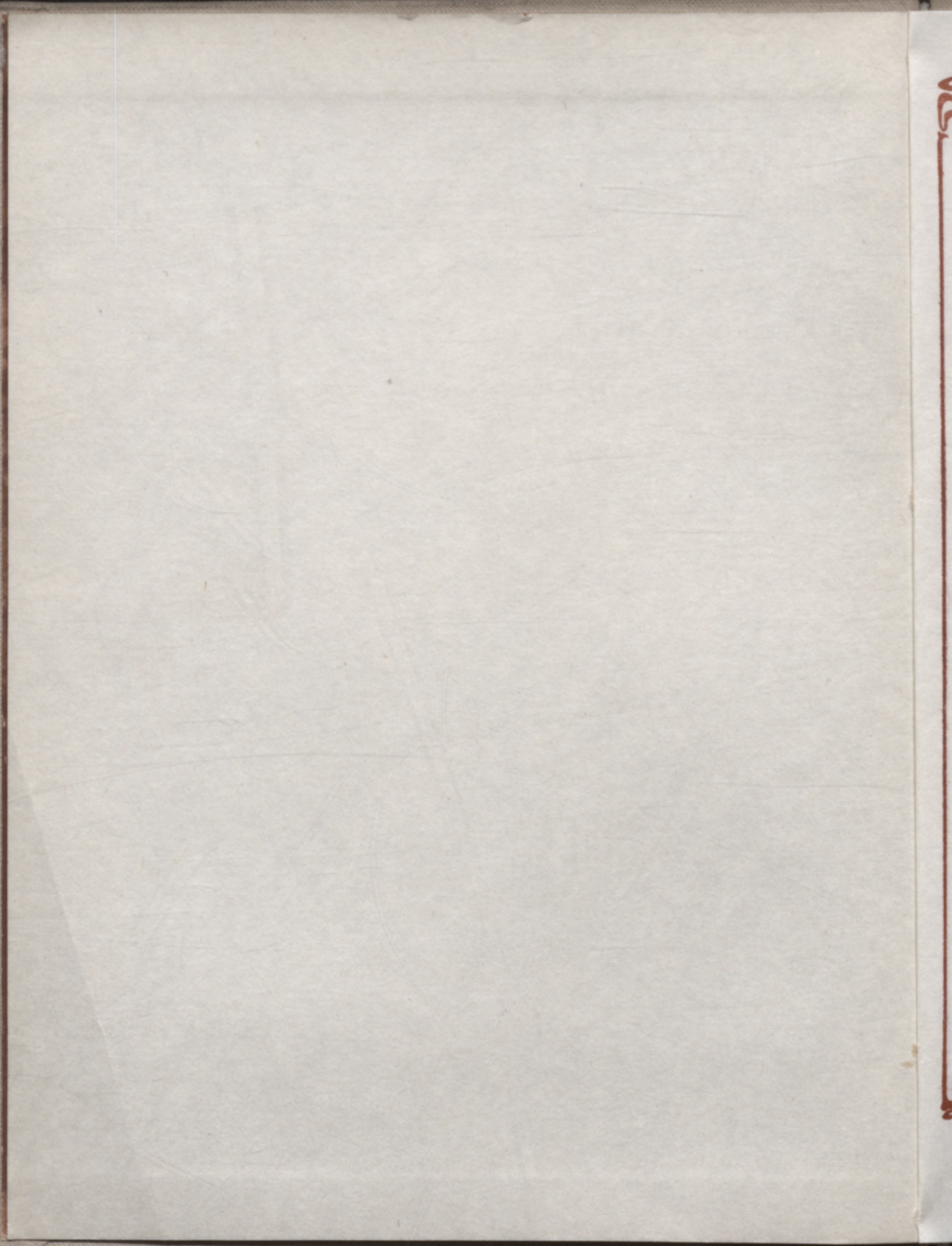
1860-1917

A
917

1915
The University of Michigan
Ann Arbor, Michigan

LATVIJAS PSR
ZINĀTĪNĀKADĒMIJA
VĒSTURIS INSTITŪTS

RIGA «ZINĀTĪNE» 1978

LATVIJAS PSR
ZINĀTŅU AKADEMIJA
VĒSTURES INSTITŪTS

RĪGA «ZINĀTNE» 1978

78-4
104

7
9

Priekšvārds

Publ. ar Latvijas Republikas izdevumu

Latvijas Republikas izdevumu

Latvijas Republikas izdevumu

9(L)1
Ri 481

Vija Lāca Latv. PSR
VALSTS BIBLIOTEKA

~~78-52.340~~ ; 4 lp.
0305029140

Atbildīgais redaktors
Latvijas PSR ZA akadēmiķis J. KRASTIŅŠ

Mākslinieks G. Elers

LATVIJAS PSR
ZINĀTŅU AKADĒMIJA
VESTURES INSTITŪTS

Publicēts saskaņā ar Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Redakciju
un izdevumu padomes 1976. g. 30. jūnija lēmumu

RĪGA «ZINĀTNE» 1978

R 10604—095 49—78
M811(11)—78

© Izdevniecība «Zinātne», 1978

Priekšvārds

Šī grāmata veltīta Rīgas pilsētas vēstures analīzei kapitālisma un buržuāziski demokrātisko revolūciju laikmetā. Tas aptver samērā īsu vēstures posmu — no dzimtbūšanas atcelšanas Krievijā 1861. gadā līdz 1917. g. Februāra buržuāziski demokrātiskajai revolūcijai, tomēr ir visai bagāts ar vēsturiskiem notikumiem.

Kapitālisma attīstība Latvijā pēc 60. gadu reformām noritēja diezgan strauji, un jau 19. gs. beigās Rīga bija viena no kapitālistiski attīstītākajām Krievijas impērijas rūpnieciskajām pilsētām, kuru dzelzceļi saistīja ar plašiem Krievijas tirdgiem un izejvielu avotiem. Paplašinājās pilsētas komunālā saimniecība.

Līdz ar kapitālistiskās rūpniecības, tirdzniecības un citu saimniecības nozaru attīstību Rīgā un citās Latvijas pilsētās veidojās rūpniecības proletariāts, kas no manufaktūras perioda proletariāta atšķīrās ar savu organizētību un kaujinieciskumu un norūdījās nerimstošā cīņā pret kapitālistisko ekspluatāciju un cara patvaldības spaidiem. 19. gs. beigās Rīgā ievērojami paplašinājās strādnieku kustība, kas sevišķi varena bija 1905.—1907. g. revolūcijas laikā. Rīgā koncentrējās progresīvās demokrātiskās inteliģences sabiedriski politiska kustība — Jaunā strāva, te radās latviešu revolucionārās sociāldemokrātiskās organizācijas un Rīgas boļševiku organizācija, kas uzturēja ciešus kontaktus ar KSDSP un V. I. Leņīnu. Kapitālisma periodā Rīgā notika arī nepārtraukta demokrātiskās tautas kultūras cīņa pret valdošo šķiru kultūru.

Grāmatas autoru kolektīvs centies atainot Rīgas saimnieciskās, politiskās un kultūras dzīves attīstību kapitālisma periodā, parādīt Rīgas proletariāta izcilo lomu pilsētas darbaļaužu revolucionārajā cīņā, kas noritēja revolucionāro sociāldemokrātu vadībā. Sagatavojot šo grāmatu, autori vadījušies no marksisma-lenīnisma klasiķu darbiem, Komunistiskās partijas kongresu un konferenču lēmumiem un citiem direktīviem dokumentiem. Darbā plaši izmantoti gan PSRS centrālo arhīvu, gan republikas arhīvu nublicētie materiāli, svarīgākie statistiskie izdevumi, periodiskā prese, kā arī attiecīga literatūra un republikas muzeju fondi.

Grāmatas 14 nodaļās atspoguļota Rīgas teritoriālā izaugsme, iedzīvotāju kustība un struktūra, rūpniecības, tirdzniecības, transporta attīstība, izmaiņas pilsētas pašvaldībā un pilsētas saimniecībā, parādīta strādnieku un sociāldemokrātiskā kustība, 1905.—1907. g. revolūcijas norise, kā arī Rīgas grūtais stāvoklis pirmā pasaules kara laikā u. c., tāpat izglītības, zinātnes un kultūras dzīves attīstība, kā arī pilsētas arhitektūra un celtniecība, stāstīts par rīdzinieku atpūtas vietām. Grāmatas uzrakstīšanā piedalījies plašs Latvijas PSR ZA Vēstures institūta zinātnisko līdzstrādnieku kolektīvs — Latvijas PSR ZA akadēmiķis J. Krastiņš, Latvijas PSR ZA korespondētājloceklis A. Bīrons, vēstures zinātņu kandidātes L. Balevica, A. Mieriņa, Dz. Ozoliņa, B. Vilka, vēstures zinātņu kandidāti J. Bērziņš, I. Ronis, R. Greitjāne, kā arī speciālisti no citām zinātniskajām iestādēm — Latvijas PSR ZA akadēmiķis J. Stradiņš, ekonomisko zinātņu doktors J. Ņetjosins, filoloģijas zinātņu doktors V. Hausmanis, mākslas zinātņu doktors J. Vītolinš, filoloģijas zinātņu kandidāti E. Andersone un A. Vilsons, mākslas zinātņu kandidāte S. Cielava, arhitektūras kandidāti J. Krastiņš un J. Vasiļjevs. Grāmatas tehniskajā sagatavošanā un personu rādītāja sastādīšanā piedalījies arī vēstures zinātņu kandidāts P. Bācis, kā arī D. Millere un S. Kaufmane.

Grāmata ilustrēta, attēlos sevišķi bagātīgi atspoguļojot pilsētas arhitektūru un celtniecību un krāsainās reprodukcijās parādot kapitālisma Rīgu tālaika mākslinieku skatījumā.

RĪGAS TERITORIJA UN IEDZĪVOTĀJI

1860.-1917. GADĀ

Grāmata atainā Latvijas vēstis student
 Rīgas universitātes, pētnieku un kultūras dar
 itāļu, kas veidoti šīs perioda, par šīs Rīgas
 universitātes vēsturi.

Grāmata atainā Latvijas vēstis student
 Rīgas universitātes, pētnieku un kultūras dar
 itāļu, kas veidoti šīs perioda, par šīs Rīgas
 universitātes vēsturi.

1860-1918

Grāmata ilustrēta, daļēji savārti pagatā
 vāpoguļojot pilsētas arhitektūru un seltāterbu
 un kārtoti leģendāriki, parādot Vēstulā
 tiku Rīgu tālāks mēģinājumu akadēmijā.

Pilsētas teritorija un robežas

Rīgas kā kapitālistiskās lielpilsētas teritoriālā attīstība 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā ir sarežģīts jautājums. Tās teritorija nebija kompakta, robežas bija nenoteiktas. Pilsēta attīstījās uz zemēm, kas gan tiesiskajā, gan administratīvajā, gan policejiskajā un saimnieciskajā ziņā bija dažādā pakļautībā. To vidū bija, pirmkārt, zemes, kas atradās tiešā Rīgas pilsētas pārziņā — īpašumā vai virsīpašumā; otrkārt, pilsētas tuvumā vai tās teritorijā esošo privāto un bruņinieku muižu zemes, kas bija gan pilsētas, gan apriņķa iestāžu pārziņā; treškārt, pilsētas patrimoniālā apgabala zemes, kas savukārt dalījās «numuru iecirknī»¹ un muižu iecirknī (te jāievēro, ka, lai gan patrimoniālais apgabals bija pilsētas pārziņā, tomēr tam pastāvēja atsevišķas administratīvās un tiesu iestādes). Šāds stāvoklis radīja lielus sarežģījumus un neskaidrības ne vien dažādu iestāžu darbības sfēras noteikšanā, bet arī robežu noregulēšanā. Tomēr, neraugoties uz pilsētas pašvaldības iestāžu neatlaidīgiem centieniem, aplūkojamajā laikposmā Rīga tā arī neieguva likumīgi apstiprinātas jaunas robežas.

19. gs. 60. gados ar nelieliem labojumiem, kas bija izdarīti tieši šajā laikā, vēl visumā pastāvēja 1828. g. robežas, kas oficiāli tika noteiktas Rīgas policijas iestāžu darbībai, līdz ar to norobežojot pilsētas policijas novadu no patrimoniālā apgabala, kas bija pakļauts lauku policijai. Pilsētas policijas novadā (5200 ha, ieskaitot ūdeņus) ietilpa teritorija, ko vēlāk ietvēra dzelzceļš (austrumos — Mangaļu un Rīgas—Daugavpils dzelzceļš, rietumos — Bolderājas dzelzceļš), tāpat Daugavas labajā krastā vēl arī Karlīnes, Putnu un Grīziņa muiža, kreisajā krastā — Bišumuiža, Numurmuiža, Ziepniekkalns un tā Zaslauka daļa, kas atradās aiz dzelzceļa. Šajā novadā 60. gados bija četras daļas: pilsētas daļa, t. i., Vecpilsēta un topošais bulvāru rajons līdz tagadējai Kirova un Suvorova ielai, kurā bija

¹ «Numuru iecirknis» — patrimoniālā apgabala nekompakta daļa tiešā Rīgas tuvumā, kur atradās daudzu ridzinieku īpašumā, dzimtsnomā vai nomā esošās muižiņas un zemes gabali, ko tie izmantoja kā atpūtas un izpriecu vietas vai arī sadalīja mazos gabaliņos (1—3 pūrv.) un iznomāja vai pārdeva tālāk. Par «numuru iecirkni» šo teritoriju sauca tāpēc, ka sākotnēji vienīgais orientieris tajā bija minēto zemes gabalu policijas numuri.

divi policijas iecirkņi; Pēterburgas daļa ar trīs policijas iecirkņiem; Maskavas daļa ar četriem iecirkņiem; Jelgavas daļa Daugavas kreisajā krastā ar diviem iecirkņiem. 1900. gadā izveidoja vēl vienu — piepilsētas policijas iecirkni, kas aptvēra jaunpievienoto teritoriju Daugavas labajā krastā līdz Juglai un Ķīšezeram, ieskaitot Šreijenbušu jeb Čiekurkalnu, Ķeizarmežu jeb Mežaparku, Jaunmīlgrāvi utt., 2845 ha kopplatībā.

Kopš 1840. g. pilsētas policijai bija pakļautas arī deviņas nelielas tā dēvētās bruņinieku muižiņas (Hermeliņa, Mellera, Frīdriha muižiņa, Lucavsala ar tai piederošajām salām, Slotmakera sala, Vējzaķsala, Kojusala, Vīberta sala, Lībekas jeb Lībiešu sala), kuras administratīvajā ziņā ietilpa Rīgas apriņķī un par pilsētas teritoriju, kā redzēsīm vēlāk, oficiāli kļuva tikai gadsimtu mijā. Visumā šīs muižiņas jau bija zaudējušas lauksaimniecisko raksturu. To neapbūvētajās daļās lielākoties bija pļavas, bet pārējās, ko īpašnieki bija iznomājuši, iedzīvotāji bija uzcēluši dzīvojamās ēkas, fabrikas, darbnīcas un veikalus.

Rīgas patrimoniālā apgabala «numuru iecirknis», kas kopš 1877. g. bija nodots pilsētas pašvaldības iestāžu pārziņā, aptvēra ap 6780 ha. Daugavas labajā krastā 1879. gadā tajā ietilpa 420 dažāda lieluma gruntsgabalu — 341 apbūvēts un 79 neapbūvēti.² No tiem tikai deviņi (četras mežsargu mājas, Dreiliņu mežniecība un dzirnavu krogs, Strazdumuižas skola, Biķernieku skola, vecais brandvīna brūzis) bija pilsētas tiešā īpašumā un viens (Rumbulas stacija) piederēja kronim, visi pārējie — nelielas muižiņas un gruntsgabali — bija dažādu personu īpašumā, dzimtsnomā vai nomā. To vidū bija Šeimaņa, Zaļā, Špilinga, Brunavas muiža un Rumpmuiža (Lubānas šosejas apkaimē), Zēmanda un Lāču muiža (pie Grīziņkalna), Šulca, Gaiļu, Burharda muiža (Biķernieku ielas apkaimē), Juglas, Koku, Grāvenheides muiža un Strazdumuiža (pie Juglas ezera), Čiekurkalns, Monrepo, Lielais un Mazais Šmerlis (gar Pēterburgas jeb Vidzemes šoseju), Kārļa sala, Jaunā, Heila, Dragūnu, Grāvas, Annas, Kerkoviusa muiža (pie Ķīšezerā) u. c. Daugavas kreisajā krastā «numuru iecirknī» ietilpa 686 gruntsīpašumi vai nomas gabali, no kuriem 66 bija neapbūvēti. No šiem zemes gabaliem 1893. gadā 21 bija privātīpašumā, pārējie — pilsētas virsīpašumā.³ Te atradās vairākas muižiņas, kā Reimera, Ēbeļa, Līves muiža (aiz Ziepniekkalna), Rames un Depkina muiža (Bauskas ielas apkaimē), Golovina muiža, Atgāzene un Tēriņa muiža (pie Jelgavas šosejas), Krūzes muiža, Vecais Nometņu laukums, daļa Zaslauka, Pleskodāle, Svarcmuiža, Sampēteris (Kalnciema šosejas apkaimē), Anniņmuiža un Solitūde (pie Jūrmalas šosejas), Lieldames, Mazdames un Nordeķu muiža (Slokas ielas apkaimē), kā arī Jaunā, Esena, Baltā un citas muižas un sīki gruntsgabali.

Aiz «numuru iecirkņa» patrimoniālajā apgabalā bija sešas pilsētas muižas — Dreiliņu, Mazjumpravas, Olaines, Beberbeķu, Piņķu un Salas —,

² Šie 420 gabali bija radušies, tālāk sadalot muižiņas un zemes gabalus, kuru pēc policijas numuriem bija 147. Par to liecina vairāki zemes gabali ar vienu numuru, kuru papildināja vai nu alfabēta burti, vai apakšnumuri.

³ Pilsētas virsīpašumā esošās zemes atšķirībā no pilsētas īpašumā esošajām bija atdotas dažādām personām dzimtsnomā, t. i., beztermiņa mantojamā valdījumā ar tiesībām šo gabalu arī pārdot (pēdējā gadījumā pilsētai kā virsīpašniekam bija pirkšanas pirmtiesības). Zemes gabala pārdošanai pa daļām vai gabalu apvienošanai bija vajadzīga pilsētas piekrišana.

Rīgas skats 19. gs. otrajā pusē.

ko pārzināja īpašas iestādes. Apgabala kopplatība bija 65 580 ha (pilsētas muižas — 55 800 ha, privātā Bierīņu muiža — 3000 ha, pārējais — «numuru iecirknis»).

Līdz 19. gs. 60. gadiem, kamēr Rīga skaitījās cietoksnis, gan pilsētas izbūvi un saimniecisko darbību, gan arī tās teritoriālo attīstību ietekmēja militāri stratēģiskie apsvērumi. To ietekme bija jūtama arī vēl zināmu laiku pēc tam, lai gan Rīgas nocietinājumi visumā jau bija likvidēti. Joprojām saglabājās (līdz 70. gadu vidum) citadeles nocietinājumi un arī Kobronskansts Pārdaugavā (starp dzelzceļu un Jelgavas ielu). 1856. g. jūnijā, kad apstiprināja Rīgas nocietinājumu nojaukšanas plānu, tajā bija paredzēts pastiprināt Daugavgrīvas cietokšņa aizsardzību, kā arī likvidēto nocietinājumu vietā pilsētā izveidot Daugavas abos krastos jaunu pozīciju, kuru upes labajā krastā iezīmēja Kojusala, Aleksandra vārti (pie pašreizējā Gaisa tilta), Klijanu un Miera iela. Šajā sakarā ģenerāladjutants Totlēbens izstrādāja Rīgas priekšpilsētu apbūves noteikumus (tie sīkāk apskatīti XIII nodaļā), pakļaujot tos militāriem apsvērumiem. Šo noteikumu projektu līdz ar pilsētas ģenerālo plānu 1860. g. 12. jūnijā apstiprināja ķeizars Aleksandrs II. Drīz pēc tam, 1861. g. 5. augustā, viņš apstiprināja jaunu Rīgas teritorijas regulēšanas plānu.

Līdz 80. gadiem Rīgas pilsētas administratīvo iestāžu pārziņā esošās teritorijas aptuveni sakrita ar tām, kas bija pakļautas pilsētas policijai (izņemot minētās deviņas bruņinieku muižas), bet vairāki turpmākie rīkojumi un likumi stāvokli būtiski izmainīja. 1877. g. 26. martā attiecinot uz Baltiju 1870. g. 16. jūnija Krievijas pilsētu nolikumu, saskaņā ar to pilsētas

pašvaldībai pakļāva arī tās patrimoniālā apgabala daļas, kas neietilpa zemnieku pagastos, t. i., «numuru iecirkņi», bet pilsētas muižu iecirkņa pārzināšanai izveidoja īpašu pilsētas muižu pārvaldi. Līdz ar to pilsētas administratīvajām iestādēm pakļautā teritorija uz kādu laiku pārsniedza pilsētas policijai pakļauto novadu. 80. gadu beigās, reformējot Baltijas policijas iestādes, likvidēja Rīgas zemes tiesas (landfogtijas) policijas nodaļu, kurai policejiskajā ziņā līdz tam bija pakļauts patrimoniālais apgabals. Tā kā jauna policijas iestāde tam netika izveidota, 1888. gadā ar gubernatora pavēli to patrimoniālo apgabala daļu, kas neietilpa šā apgabala muižu zemēs, līdz ar daļu Rīgas apriņķa, pavisam 160 kvadrātverstu platībā, pakļāva Rīgas pilsētas policijai.

Daudzus sarežģījumus un neskaidrības radīja neatrisinātais pilsētas robežu jautājums, apgrūtinot, piemēram, mirtiesnešu institūta izveidošanu, policijas reformas īstenošanu, patrimoniālā apgabala likvidēšanu, nekustamo īpašumu vērtēšanu aplikšanai ar nodokļiem saskaņā ar 1901. g. 4. jūnija likumu utt. Tāpēc Rīgas pilsētas valde, jau sākot ar 80. gadiem, vairākkārt lūdza valdības iestādes noregulēt šo jautājumu. 1882. gadā pilsētā izveidoja īpašu komisiju, kurai bija uzdots izstrādāt un iesniegt pilsētas domei priekšlikumus par jaunu demarkācijas līniju starp pilsētu un patrimoniālo apgabalu; vienlaicīgi tā risināja jautājumu par deviņu bruņinieku muižiņu un Mīlgrāvja kāpu joslas pievienošanu Rīgas pilsētai. Jau toreiz izvirzījās jautājums arī par Podraga apkārtnes pievienošanu Rīgai, jo tirdzniecības un kuģniecības intereses prasīja, lai abi Daugavas krasti pilsētas tuvumā piederētu tai. Rīgas pilsētas robežu projekts, ko 1887. g. 3. augustā pilsētas dome nolēma iesniegt valdības iestādēm apstiprināšanai, neparedzēja ietvert pilsētas robežās visu tai pakļauto patrimoniālā apgabala daļu, jo šīs zemes bija izkaisītas, reizēm atradās tālu no pilsētas un tās dotu pilsētai tikai niecīgus ienākumus, bet uzliktu tai virkni dažādu pienākumu utt. Pilsēta ticās tikai pēc minēto deviņu muižu un Mīlgrāvja pievienošanas. Šis projekts paredzēja pilsētas teritoriju paplašināt līdz 7200 ha.

1887. g. projekts tomēr apstiprinājumu neguva, un 1898. g. 9. februārī pilsētas dome akceptēja jaunu projektu, kurā atkal ierosināja iekļaut Rīgas teritorijā minētās deviņas muižas, kā arī Ruperta muižu, paredzot paplašināt pilsētas robežas galvenokārt rajonā starp Mīlgrāvi, Ķīsezeru un Pleskavas šoseju, kā arī uz dienvidaustrumiem no tās. Ja šis projekts būtu apstiprināts, Rīga iegūtu 9330 ha platību. Iekšlietu ministrija tomēr šo projektu noraidīja. Pilsētai šoreiz (1899. g. 25. jūnijā) pievienoja tikai nelielus zemesgabalus, kopā ap 334 ha, — dažas salas (Slotmakera, Lībiešu salu, Kojusalu un Vīberta salu) un Frīdriha muižiņu, kā arī 126,4 ha no tām Mīlgrāvja zemēm, kas piederēja pilsētai, 21,8 ha no Ruperta muižas un 49,05 ha no Bierīņu muižas zemēm. Jautājums par pārējo zemju, kā Lucavsalas, Hermeliņa un Melleras muižas, pievienošanu, kuru īpašnieki izvirzīja

← Rīgas teritorija 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā.

1 — Rīgas teritorija 19. gs. 60. gados, 2 — patrimoniālā apgabala daļa — «numuru iecirknis», kas kopš 1877. g. bija pilsētas pašvaldības iestāžu pārzīņā, 3 — pilsētas teritorijā esošās bruņinieku muižiņas, 4 — 1905. g. projektā paredzētās pilsētas jaunās robežas.

augstas (reizēm pārspīlētas) kompensācijas prasības, uz laiku tika atlikts līdz valsts degvīna monopola noteikšanai, lai īpašnieki nebūtu jākompensē par spirta un degvīna dedzināšanas un tirgošanas tiesību zaudēšanu, kuras bija viena no bruņinieku muižu privilēģijām. Šīs zemes, kā arī a/s «K. Šmits» cementa fabrikas teritoriju (kopā 252,07 ha) pilsētai pievienoja vēlāk — uz 1904. g. 25. jūnija likuma pamata. Vienīgi Vējzaķsalas īpašniekam izdevās ar neatlaidīgiem protestiem izvairīties no tās iekļaušanas pilsētas robežās. Arī jautājuma kārtošana par patrimoniālā apgabala likvidēšanu bija ieilgusi, un tikai 1902. g. 29. aprīlī pilsētas valde nozīmēja komisiju tā sadalīšanai. Komisija atzina, ka nebūtu lietderīgi pievienot patrimoniālo apgabalu Rīgas apriņķim, bet vēlams atstāt to kā īpašu teritoriju, kas vēsturiski un arī pēc ģeogrāfiskā stāvokļa paredzēta un nepieciešama Rīgas brīvai attīstībai un robežu paplašināšanai. Komisija ierosināja pakļaut visu šo apgabalu (nosaucot to par ārpuspilsētas novadu — загородный окрyг) īpaši pārvaldei un dot Rīgai tiesības pēc vajadzības paplašināt savas robežas uz tā rēķina, vispirms pievienojot pilsētai tās līdzšinējā patrimoniālā apgabala zemes, kurām jau ir nozīme pilsētas attīstībā. Par tādām komisija uzskatīja zemes gar Daugavas krastiem augšup līdz Rumbulas krācēm, zemes pie Ķīšežera un Juglas ezera, kā arī atlikušo Mīlgrāvja daļu. Tomēr komisija atzina, ka Daugavas kreisajā krastā nebūtu vēlams pievienot pilsētai, par cik tas ir iespējams, tās mazās muižiņas, kas nav tiešā tās īpašumā, kā Šampēteri, Anniņmuižu, Solitūdi u. c.

Jautājums par pilsētas robežām izvirzījās atkal, attiecinot uz Rīgu un patrimoniālo apgabalu 1901. g. 4. jūnija likumu par zemstu nodokļu noteikšanas un ievākšanas kārtību. Šinī sakarībā pilsētas dome atkal pilnvaroja pilsētas galvu griezties valdības iestādēs ar lūgumu apstiprināt pilsētas un patrimoniālā apgabala jaunās robežas, kuru projektu 1905. g. 7. martā iesniedza valdībai. Šajā projektā Rīgai bija plānota 9014 ha platība. Taču arī šis projekts netika apstiprināts.

Tādējādi visā aplūkojamajā laikposmā Rīga tā arī neieguva likumīgi apstiprinātas jaunas robežas. Šā jautājuma noregulēšanu traucēja ne vien valdības iestāžu neoperativitāte, bet arī pašas pilsētas attiecīgo instanču nekonsekvence un biežā viedokļu maiņa, dažādu resoru un iestāžu interešu, kā arī pilsētas pārvaldes iestāžu un dažādu privātpersonu (it īpaši bruņinieku muižņu un reizēm arī ārpus pilsētas uzcelto rūpniecības uzņēmumu īpašnieku) interešu sadursmes. Visi šie strīdi un domstarpības apgrūtināja pilsētas iestāžu darbību. Pilsētas robežas 20. gs. sākumā juridiski joprojām aptvēra 5200 ha platību, bet faktiski tā izvietojās visā 1905. g. projektā paredzētajā teritorijā (9014 ha).

Rīgas pilsētas teritorijas lielākā daļa atradās Daugavas labajā krastā, pilsētai uzrādot tendenci attīstīties austrumu virzienā. No pilsētas iestāžu administratīvajai darbībai pakļautajiem 9014 ha 5487 ha atradās Daugavas labajā krastā, 2719 ha — kreisajā krastā un 808 ha aizņēma ūdeņi. Pilsēta stiepās no ziemeļiem (no Mīlgrāvja) uz dienvidiem (līdz Atgāzenei) 13,87 km un no austrumiem (no Juglas tilta) rietumu virzienā (līdz Pleskodālei) 16 km. Pilsētas teritorija šaurākā nozīmē — vecais policijas novads — sadalījās nevienmērīgi: pilsētas daļa (t. i., Vecpilsēta) aizņēma tikai 5,5% visas platības, Maskavas daļa — 22,7%, Pēterburgas — 26,3% un

Jelgavas — 45,5%. Apbūves un apdzīvotības ziņā, kā redzēsīm turpmāk, aina gan bija pilnīgi pretēja.

1881.—1883. gadā uzmērijot Rīgas pilsētas teritoriju, tā tika sadalīta atsevišķās grupās, skaitā 67. Vēlāk grupu skaits uz jaunu platību rēķina pieauga līdz 92. Katras grupas ietvaros gruntsgabali tika sanumurēti pēc kārtas. 1906. gadā no 1.—67. grupas teritorijas (4546 ha) pilsētas tiešā īpašumā bija 18,5%, virsīpašumā — 29,1%, privātīpašumā — 19,6% zemes, 13,9% aizņēma ielas un dzelzceļi, 18,9% — ūdeņi. Divdesmit gadu laikā (salīdzinājumā ar 1886. g.) uz pilsētas tiešā īpašumā esošajām zemēm bija gandrīz trīskāršojusies apbūvētā teritorija (no 0,8 līdz 2,2%), ievērojami palielinājusies tirgus laukumu (no 0,1 līdz 0,2%), kā arī parku un apstādījumu platība (no 0,8 līdz 1,4%); vairāk nekā divkāršojusies bija dzelzceļu aizņemtā platība (no 2,4 līdz 5,1%), samērā nedaudz (no 7,7 līdz 8,8%) bija augusi ceļu, ielu un laukumu platība. Šīs izmaiņas bija notikušas pilsētas centrālajā daļā, kas jau bija izmantota samērā intensīvi un kur kardinālas pārmaiņas nebija iespējamās. Tāpēc Rīga paplašinājās, aptverdama jaunas zemes. Neraugoties uz attiecīgo juridisko jautājumu nenokārtošanu, pilsētas faktiskā teritorija no 19. gs. 60. gadiem līdz 20. gs. sākumam bija gandrīz divkāršojusies.

Rīgas kā kapitālistiskās lielpilsētas teritoriālās attīstības galvenā iezīme aplūkojamajā laikposmā bija tās stihiskums. Pilsētas robežu noteikšanas projekti bija tikai mēģinājums fiksēt faktiski notikušo pilsētas teritoriālo izaugsmi, ietverot tās robežās teritorijas, kur iedzīvotāji jau bija nodarbināti pilsētnieciskā rakstura saimniecībās.

Rīgas iedzīvotāji

19. gs. 60. gados Rīgā dažādās proporcijās bija pārstāvētas visas četras Baltijas guberņu iedzīvotāju kārtas: muižnieki, garīdznieki, pilsētnieki un zemnieki, kuru tiesiskais stāvoklis bija atšķirīgs.

Pilsētnieku kārtā Rīgā, tāpat kā visā impērijā, bija ieskaitīti goda pilsoņi,⁴ ģildēs ierakstītie tirgotāji, tā dēvētie literāti, namnieki (birģeri), cunftu amatnieki, brīvie ļaudis («вольные люди» — pirms dzimtbūšanas atcelšanas brīvvalstie zemnieki) un strādnieki.

Rīgas iedzīvotāji līdzīgi citu Baltijas guberņu pilsētu iedzīvotājiem dalījās namniekos, kas bija ieguvuši vietējos likumos noteiktās tiesības, un nenamniekos — iedzīvotājos, kas nebija uzņemti pilsētas namniekos. Pēdējie, pat ja tie citās pilsētās bija piederējuši pie pilsētnieku kārtas, nebaudīja Rīgā tās priekšrocības, kādas vietējie likumi paredzēja Rīgas namniekiem. Namniekos ietilpa rātes jeb maģistrāta locekļi, kas veidoja

⁴ Goda pilsoņi — kopš 1832. g. Krievijas impērijā pastāvošā pilsētu iedzīvotāju kategorija, kuriem šo nosaukumu piešķīra vai nu kā mantojamu, t. i., uz pēcnācējiem pārejošu, vai tikai personiski. Tie rekrutējās galvenokārt no izglītību ieguvušiem zemāko aprindu ļaudīm, kā arī no izbijušajiem ģilžu tirgotājiem un personisko muižnieku bērniem, lai tiem nebūtu jāatgriežas neprivilēģēto ļaužu slāņos.

Rīgas iedzīvotāju kopskaits un to skaits atsevišķās pilsētas daļās un tās patrimoniālajā

Rīgas pilsētas daļas	1867. g.		1881. g.		Pieaugums 1867.—1881. g.		1897. g.	
	absol.	%	absol.	%	absol.	%	absol.	%
Pilsēta (Vecpilsēta)	18 216	17,8	20 184	12,0	1 968	10,8	33 340	13,1
Pēterburgas daļa	27 155	26,4	46 167	27,3	19 012	70,0	62 440	24,2
Maskavas daļa	41 348	40,3	73 479	43,4	32 131	77,7	106 310	41,6
Jelgāvas daļa	15 871	15,5	29 384	17,3	13 513	85,1	53 789	21,1
Kuģu iedzīvotāji	...	...	115	—	...	...	...	...
Piepilsētas iec.	—	—	—	—	—	—	—	—
Rīgas pilsēta kopā	102 590	100,0	169 329	100,0	66 739	65,1	255 879	100,0
Patrimon. apgabals	...*		24 555**				26 351***	
Rīga kopā ar patrimon. apgabalu			193 884				282 230	

* 1867. gadā skaitīšana patrimoniālajā apgabalā nenotika.

** 1881. gadā patrimoniālā apgabala «numuru iecirkņi» bija 16 194 iedzīvotāji un lauku

*** 1897. gadā «numuru iecirkņa» un lauku rajona iedzīvotāji uzskaitīti kopā, pieskaitot tiem
**** 1913. gadā «numuru iecirknis» vairs nefigurē. Daļa tā teritorijas 1900. gadā tika
votāju. Ārējais novads un Rīga veidoja pilsētas policijas novadu, kurā bija 507 635
iedzīvotāju bija 517 264.

***** 1917. gadā ārējā novadā fiksēti 15 324 iedzīvotāji, patrimoniālā apgabala lauku

augstāko pilsētas pārvaldi, un namnieku sabiedrība — Lielās gildes tirgotāji un literāti un Mazajā gildē apvienotie cunftu amatnieki.

Personai, kas vēlējās kļūt par Rīgas namnieku un iestāties gildē, ar attiecīgajiem dokumentiem bija jāgriežas amatu un ķemerejas tiesā, kura šos dokumentus izskatīja un iesniedza magistrātam. Pēdējais pilnsapulcē ar balsu vairākumu lēma par uzņemšanu un ierakstīšanu gildē. Persona, kurai bija piešķirtas Rīgas namnieka tiesības, iemaksāja pilsētas kasē magistrāta noteiktu summu un nodeva namnieka zvērestu. Jaunuzņemto pilsoni ierakstīja namnieku grāmatā (*Bürgerbuch*), izsniedzot viņam apliecību par uzņemšanu namnieku korporācijā.

Tie Rīgas iedzīvotāji, kas nebija uzņemti Rīgas namniekos, pakļāvās savu kārtu īpašajiem likumiem vai visas impērijas likumiem. Zināmu pilsētas iedzīvotāju daļu veidoja muižnieki (kā matrikulētie, tā nematrikulētie), gan dzimtmuižnieki, gan personiskie muižnieki. Dzimtmuižnieku kārtas tiesības regulēja īpaši vietējie likumi, personisko muižnieku — visas impērijas likumi. Otru privileģēto kārtu — skaitliski nelielo garīdzniecību — Rīgā reprezentēja galvenokārt luterāņu, pareizticīgo un katoļu baznīcas garīdznieki. Pilsētā dzīvojošo, bet pilsētnieku kārtā neiekļuvušo zemnieku tiesības un pienākumus regulēja attiecīgie zemnieku likumi.

1861. gadā Rīgā skaitliskais pārsvars (sk. arī 4. tab.) bija pie pilsētnieku kārtas piederīgajiem (62,32% no visiem iedzīvotājiem). Tā kā Rīga vēl skaitījās cietoksnis, tad samērā liels bija arī militārpersonu skaits (15,59%). Pie pārējām kārtām piederīgie (zemnieki, muižnieki, garīdznieki) un ārzemnieki bija mazākumā. Vislielāko grupu jau toreiz veidoja strādnieki.

apgabala 1867.—1917. gadā

Pieaugums 1881.—1897. g.		1913. g.		Pieaugums				1917. g.		Izmaiņas 1913.—1917. g.	
				1897.—1913. g.		1867.—1913. g.					
absol.	%	absol.	%	absol.	%	absol.	%	absol.	%	absol.	%
13 156	65,2	29 102	6,0	—4 238	—12,7	10 886	59,7	14 018	6,7	—15 084	—51,8
16 273	35,2	115 222	23,9	52 782	84,5	88 067	324,3	53 319	25,4	—61 903	—53,4
32 831	44,7	196 085	40,7	89 775	84,4	154 737	350,0	84 666	40,4	—111 419	—56,8
24 405	83,1	100 365	20,8	46 576	85,9	84 494	532,4	41 221	19,6	—59 144	—58,9
...	...	1 509	0,3	...	...	...	...	—	—	...	...
—	—	39 832	8,3	...	...	...	...	16 497	7,9	—23 335	—58,5
86 550	51,1	482 115	100,0	226 236	88,4	379 525	469,8	209 721	100,0	—272 394	—56,4
		35 149****						20 917*****			
		517 264						230 638			

rajonā — 8361.

arī Daugavgrīvas iedzīvotājus.

ietilpināta piepilsētas iecirkni, bet atlikušā daļa iekļauta ārējā novadā, kurā bija 25 520 iedzīvotāji. Kopā ar 9629 cilvēkiem, kas dzīvoja patrimoniālā apgabala lauku rajonā,

rajonā — 5593.

Formāli to bija 24,62%, bet faktiski — vēl vairāk, jo šajā kategorijā noteikti bija ieskaitāma lielākā daļa Rīgā dzīvojošo zemnieku (vai pat gandrīz viņi visi). Strādnieku kontingentu veidoja galvenokārt dienas algādži, gadījumu darbu strādnieki un mājkalpotāji. Rūpniecības strādnieku skaits 60. gados bija samērā neliels. Bet turpmāk strādnieku skaits Rīgā auga tieši uz rūpniecības proletariāta pieauguma rēķina.

19. gs. pēdējā trešdaļā Rīgā gan iedzīvotāju skaits, gan to sociālā un profesionālā struktūra būtiski izmainījās. Līdz ar kapitālisma tālāku attīstību, tirdzniecības un sevišķi rūpniecības augšanu ievērojami pastiprinājās iedzīvotāju teritoriālā un arī sociālā mobilitāte. Pilsētu iedzīvotāju skaita samērā straujš pieaugums, ko marksisma klasiķi uzskata par kapitālisma attīstībai raksturīgu parādību,⁵ Rīgā aplūkojamajā laikposmā izpaudās sevišķi spilgti (1. tab.).

Rīgas iedzīvotāju skaita (pilsētas robežās) salīdzinājums pēc četrus tautas skaitīšanu materiāliem liecina, ka no 1867. līdz 1913. g. tas palielinājās gandrīz 5 reizes. Salīdzinot 1863. un 1914. g. datus, pieaugums iznāk vēl lielāks — 7,2 reizes.

Rīgas izaugsmi veicināja vairāki kapitālisma straujai attīstībai labvēlīgi faktori. Feodālajam laikmetam raksturīgo ierobežojumu atcelšana

⁵ Markss K., Engelss F. Komunistiskās partijas manifesti. — Darbu izlase, 1. sēj. Rīga, 1950, 13. lpp.; Markss K. Kapitāls, 1. sēj. Rīga, 1951, 608. lpp.; Ļeņins V. I. Par ekonomiskā romantisma raksturojumu. — Raksti, 2. sēj., 181. un 196. lpp.; Ļeņins V. I. Narodniku fantastiskās projektēšanas pērles. — Raksti, 2. sēj., 438. lpp.; Ļeņins V. I. Kapitālisma attīstība Krievijā. — Raksti, 3. sēj., 20. un 495. lpp.

pavēra ceļu brīvajai konkurencei un deva jaunu stimulu tirdzniecības attīstībai. To sekmēja izdevīgie ģeogrāfiskie apstākļi — Rīgas izvietojums tirdzniecības ceļu krustojumā pie jūras, kā arī dzelzceļu būve. 60. gadu reformas, atbrīvojot Krievijas impērijas iedzīvotāju lielāko daļu — zemniekus — no dzimtbūšanas, tādējādi ievērojami palielināja iedzīvotāju kustību — galvenokārt no agrārās pārapsēdības rajoniem uz augošajiem rūpniecības centriem vai mazāk apdzīvotajiem apvidiem. Iedzīvotāju strauja koncentrācija lielos rūpniecības centros nodrošināja kapitālistiskajai rūpniecībai tās augšanai nepieciešamās darba rokas.

Kā liecina 1. tabulas dati, dažādas Rīgas pilsētas daļas nebija apdzīvotas vienlīdz blīvi, tās atšķirās cita no citas arī iedzīvotāju kopskaita un tāpat tā pieauguma tempu ziņā. Visvairāk Rīgas iedzīvotāju visā aplūkojamajā laikā mita Maskavas daļā, otrajā vietā bija Pēterburgas daļa, trešajā — Jelgavas, kaut gan pieauguma tempu ziņā Jelgavas daļai piederēja pirmā vieta. Vismazāk iedzīvotāju bija Vecpilsētā, tomēr, tā kā teritoriāli tā bija vismazākā, tad iedzīvotāju blīvuma ziņā tā ieņēma pirmo vietu. 1913. gadā Vecpilsētā uz 1 ha dzīvoja 196 cilvēki, Maskavas daļā — 143, Pēterburgas daļā — 105, Jelgavas daļā — 39 un piepilsētas iecirknī — 14, kamēr visā pilsētā vidējais iedzīvotāju blīvums bija 60 cilvēki uz 1 ha.

Arī iedzīvotāju sastāva ziņā starp pilsētas daļām bija atšķirības, kas izpaudās vispirmām kārtām iedzīvotāju zemāko slāņu, sevišķi strādnieku, atvirzīšanās uz nomalēm. Tā, piemēram, 1913. gadā pilsētas iekšējā teritorijā, ko norobežoja Rīgas—Daugavpils, Milgrāvja un Bolderājas dzelzceļš, strādnieku īpatsvars visu iedzīvotāju vidū bija tikai 7,9%; te dzīvoja 22,4% no visiem strādniekiem, kamēr ārējā lokā (t. i., aiz dzelzceļa līnijas) mitinājās 61,8% strādnieku un piepilsētas iecirknī — 15,8%. Tas izskaidrojams ar vairākiem apstākļiem. Rūpniecības uzņēmumi Rīgā izvietojās lielākoties ārpus sākotnējam pilsētas robežām gar Pēterburgas šoseju aiz Aleksandra vārtiem (t. i., aiz tag. Gaisa tilta), Maskavas ielas viņā galā, Sarkandaugavā utt., un strādnieku lielā daļa apmetās rūpnīcu tuvumā. Otrkārt, tā kā strādnieki Rīgā komplektējās galvenokārt no ienācējiem, bet pilsētas centrālā daļa jau bija samērā blīvi apdzīvota, tad jaunienācējiem bija jāapmetas retāk apdzīvotajās nomalēs, jo vairāk tāpēc, ka centra lielo īres namu dārgie dzīvokļi tiem nebija pieejami.

Rīgas iedzīvotāju skaita pieauguma avoti bija vairāki: jaunu teritoriju iekļaušana pilsētas robežās vai to pakļaušana pilsētai, iedzīvotāju skaita dabiskais pieaugums jeb atražošana, mehāniskais pieaugums uz migrācijas rēķina. Šo avotu nozīme bija visai dažāda.

Pirmais no šiem avotiem bija piepilsētas iecirkņa un ārējā novada⁶ iekļaušana pilsētā vai pakļaušana tai. Iedzīvotāju skaits šajās teritorijās gan nebija liels (kaut arī tas strauji pieauga), bet tās nodrošināja pilsētai izaugsmes iespējas nākotnē. Piepilsētas iecirknī 1897. gadā dzīvoja 7264 cilvēki, bet līdz 1913. g. iedzīvotāju skaits bija pieaudzis vairāk nekā pieckārtīgi (līdz 39 832). Ārējā novadā 1913. gadā bija 25 520 iedzīvotāju.

⁶ Ārējais novads (внешний округ) — pilsētas policijas novada daļa (kopš 1888. g.), kas atradās starp pilsētas robežām un patrimonālā apgabala muižu zemēm, t. i., vēl pilsētas robežās neiekļautā «numuru iecirkņa» daļa un pilsētas tuvumā esošās Rīgas apriņķa zemes (kā Kundziņsala, Lielā un Mazā Vējzaķsala, Vecmilgrāvis u. c.).

Rīgas iedzīvotāju dabiskais pieaugums 1867.—1910. gadā
(vidēji uz 1000 cilvēkiem gadā)

Gadi	Dzimuši	Miruši	Pieaugums
1867.—1871.	33,7	31,5	2,2
1872.—1876.	37,3	30,8	6,5
1877.—1881.	37,0	31,3	5,7
1881.—1885.	32,1	25,0	7,1
1886.—1890.	28,8	23,2	5,6
1891.—1895.	25,5	21,3	5,2
1896.—1900.	30,9	22,5	8,4
1901.—1905.	29,3	20,8	8,5
1906.—1910.	23,8	18,7	5,1

Neraugoties uz šīs teritorijas šķietami lauksaimniecisko raksturu (caurmērā trīs cilvēki uz 1 ha), vairākās vietās, parasti pilsētas rūpniecības rajonu tuvumā, kā, piemēram, Lielajā un Mazajā Vējzaķsalā, Kundziņsalā, Vecmilgrāvī, tā bija apdzīvota samērā blīvi un iedzīvotāju nodarbošanās tur lielākoties bija industriāla rakstura.

Nozīmīgāks par jaunu teritoriju pievienošanu vai pakļaušanu pilsētai bija otrais Rīgas iedzīvotāju skaita pieauguma avots — iedzīvotāju dabiskais pieaugums. Tā lielums gan nebija pastāvīgs, bet ar ievērojamām novirzēm uz vienu vai otru pusi. 2. tabulā minētie skaitļi raksturo svārstības ik pa 5 gadiem, bet, salīdzinot citu citam sekojošo gadu datus, svārstības iezīmētos vēl krasāk. Negatīvs dabiskais pieaugums visā aplūkojamajā laikposmā gan bija tikai trijos gadījumos — 1868., 1869. un 1873. gadā (acīmredzot neražas un epidēmiju sekas), bet pārējos gados tas svārstījās no 2,39 (1871. g.) līdz 15,69 (1874. g.). Izņemot trīs gadījumus (1870., 1874., 1883. g.), dabiskais pieaugums nekad nepārsniedza 10.

Dzimumstības liknes svārstībās var saskatīt tiešu sakarību ar saimnieciskās dzīves apstākļiem. Rosme ekonomikā, kas sekmēja iedzīvotāju straujāku pieplūdumu, ietekmēja dzimstību labvēlīgi jau tādējādi, ka lielāks iedzīvotāju skaits pats par sevi deva lielāku pieaugumu; otrkārt, dzimstības pieaugumu stimulēja vēl tas, ka ienācēju vidū pārsvarā bija jauni, fertila vecuma ļaudis.

Mirstības svārstības atsevišķos gados pastiprināja dažādu slimību un epidēmiju uzliesmojumi. Samērā bieži Rīgā plosījās baku epidēmijas, jo baku potēšana nebija obligāta un iedzīvotāji nepietiekami novērtēja tās nozīmi. Nebija retums arī šarlaka un difterijas epidēmijas, bet reizēm Rīgu smagi piemeklēja vēdertīfs, tāpat izsitumu tīfs un dizentērija, atzīmētas pat Āzijas holēras epidēmijas. Tomēr upuru vislielāko skaitu prasīja tāda pastāvīga nabadzīgo dzīvokļu iemītnieku pavadone kā tuberkuloze, kura nāves cēloņu starpā stabili turējās pirmajā vietā (piemēram, 1909.—1910. gadā — 14,9% no visiem Rīgā reģistrētajiem miršanas gadījumiem), tālu apsteidzot citas infekcijas slimības.

Infekcijas slimības un epidēmijas vispostošāk skāra tieši pilsētas nabadzīgo iedzīvotāju un strādnieku kvartālus, kur mitinājās iedzīvotāju vai-

rākums. Liels iedzīvotāju blīvums, šaurība, saspietība, sliktie sanitāri higiēniskie dzīvokļi un darba apstākļi, pārblīvētās naktspatversmes, slikts un reizēm nepietiekams uzturs radīja labvēlīgu vidi slimībām un epidēmijām. To izplatību veicināja arī nenodrošinātā medicīniskā palīdzība, tāpat sociālās apdrošināšanas zemais līmenis un tās organizācijas specifika — ne pēc iedzīvotāju faktiskās dzīvesvietas, bet pēc piederības (priekšrocības te bija pie Rīgas nodokļu maksātāju kopas piederīgajiem). Iedzīvotāju zemākie slāņi medicīnisko palīdzību nevarēja izmantot arī tāpēc, ka trūka līdzekļu ārstiem un zālēm. Neārstētie slimnieki savukārt, būdami tieši infekcijas avoti, līdz ar to vēl pavairoja slimību un epidēmiju postu strādnieku un trūcīgo iedzīvotāju kvartālos. Tomēr, neraugoties uz slimībām un epidēmijām un reizēm augsto mirstības līmeni, dabiskā pieauguma bilance visos apskatītajos 45 gados, izņemot trīs norādītos, noslēdzās ar lielāku vai mazāku aktīvu — laikā no 1867. līdz 1881. g. gada dabiskais pieaugums vidēji bija 0,50%, no 1881. līdz 1887. g. — 0,66%.

Iedzīvotāju dabiskais pieaugums Rīgā tomēr bija ievērojami zemāks par mehānisko pieaugumu. Iedzīvotāju dabiskā pieauguma tempiem kapitālisma periodā ievērojami paātrinoties, laikā no 1867. līdz 1916. g. Eiropas Krievijā un Aizkaukāzā iedzīvotāju skaits palielinājās divas reizes, bet Kazahijā un Sibīrijā — gandrīz trīs reizes. Iedzīvotāju blīvums ievērojami pieauga, tomēr dažādās vietās tas bija stipri atšķirīgs. Tā rezultātā iedzīvotāju izvietojumā notika izmaiņas: no bieži apdzīvotajiem rajoniem daļa iedzīvotāju devās uz citām vietām — uz mazapdzīvotajiem apvidiem un rūpniecības rajoniem. Šo migrāciju stimulēja rūpnieciskā kapitālisma attīstība. Arī imperiālisma periodā iedzīvotāju kustības virzieni visumā palika tie paši, bet pati kustība uz dažiem apvidiem (arī uz Rīgu) kļuva vēl intensīvāka.

Tuvāk aplūkojot Rīgas iedzīvotāju skaita pieauguma dinamiku, saskatāma pieauguma tempu tiešā sakarība ar saimnieciskās dzīves attīstības gaitu. 70. gados plaši izvērstā dzelzceļu būve, kas Rīgai atvieglāja tirdznieciskos sakarus ar daudziem svarīgiem tirdzniecības rajoniem Iekškrīvijā, kā arī Melnās jūras ostu slēgšana sakarā ar karadarbību 1877. gadā, kam sekas bija iekšzemes preču lielu masu virzīšanās uz Rīgu, sekmēja tirdznieciskās darbības vēriena ievērojamu paplašināšanos Rīgā šajā gadu desmitā. Tajā notika arī rosīga rūpniecības attīstība un drudzaina celtniecība. Rezultātā iedzīvotāju pieplūdums bija visai straujš. Laikā no 1867. līdz 1881. g. Rīgas iedzīvotāju kopskaits palielinājās par 66 739 cilvēkiem jeb 65,05%, t. i., vidēji par 4449 cilvēkiem jeb 3,30% gadā. Tas nozīmē, ka mehāniskais pieaugums (2,8%) gandrīz sešas reizes pārsniedza dabisko (0,5%). 80. gadu otrajā pusē un 90. gadu sākumā līdz ar krīzes izraisīto saimnieciskās dzīves apsūkumu un stagnāciju kritās arī iedzīvotāju pieauguma tempi. Laikā no 1881. līdz 1888. g. mehāniskais pieaugums vidēji gadā bija 2561 cilvēks jeb 1,41%, kopējais pieaugums — 2,06%. Imperiālisma laikmetā, kam Krievijā bija raksturīgi divi saimnieciskās dzīves uzplaukuma periodi — 19. gs. pēdējie pieci gadi un pēdējie pirmskara gadi —, iedzīvotāju pieplūduma vilnis Rīgā bija visaugstākais. Laikā no 1897. līdz 1913. g. pilsētas iedzīvotāju skaits palielinājās par 88%. Dabiskais pieaugums vidēji gadā šajā laikā bija 0,71%, bet kopējais — 3,45%.

Rīgas iedzīvotāju sadalījums pēc dzimšanas vietām (%)

Gadi	Rīgā dzimuši	Ienācēji no citurienes	Pēdējo vidū dzimuši								
			Vidzemes gub.	Kurzemes gub.	Igaunijas gub.	Kaunas gub.	Viļņas gub.	Vitebskas gub.	pārējās gub.	ārzesmēs	nav zināms
1867.*	64,4	35,6	12,2	9,6	0,3	...	...	...	7,7	5,8	—
1881.*	39,9	60,1	16,6	18,9	0,5	7,5	...	1,9	6,6	7,4	0,7
1897.**	39,6	60,4	18,9	18,0	0,4	6,7	2,0	2,9	8,7	2,5	0,3
1913.***	35,3	64,7	19,0	14,0	0,5	8,4	5,0	6,2	9,8	1,8	0,0

* Dati par Rīgu kopā ar tās patrimoniālo apgabalu.

** Dati par Rīgu kopā ar Rīgas apriņķi.

*** Dati par Rīgu kopā ar ārējo novadu un patrimoniālo apgabalu.

Ienācēju īpatsvars Rīgas iedzīvotāju starpā krasi pieauga tieši laikā no 1867. līdz 1881. g. (3. tab.). Ja 1867. gadā ap $\frac{2}{3}$ Rīgā dzīvojošo personu bija dzimuši pilsētā un patrimoniālajā apgabalā un ap $\frac{1}{3}$ — citur, tad 1881. gadā otrās grupas īpatsvars bija pārsniedzis 60%. Šāda attiecība palika nemainīga ilgāku laiku, tomēr 1913. gadā ienācēju īpatsvars bija vēl augstāks — ap $\frac{2}{3}$. Ienācēju procentuālais sadalījums pa dzimšanas vietām dažādos laikposmos bija dažāds, tomēr visu laiku pēc skaita dominēja Vidzemes un Kurzemes iedzīvotāji. 1867. gadā Rīgas iedzīvotāju vidū Vidzemē un Kurzēmē dzimušo bija 21,8%, 1881. gadā — 35,5%, 1897. gadā — pat 36,9%, 1913. gadā — 33,0%, tā ka kopā ar pilsētā dzimušajiem viņi sastādīja Rīgas iedzīvotāju lielo vairākumu. Trešās Baltijas guberņas — Igaunijas — devums bija relatīvi niecīgs un nepārsniedza 1%. Vidzemes un Kurzemes iedzīvotāju pārsvars ienācēju vidū izskaidrojams vispirms ar to, ka abas šīs guberņas atradās tiešā Rīgas tuvumā un tāpēc visātrāk reaģēja uz pilsētā augošo pieprasījumu pēc darbaspēka, turklāt tās bija galvenokārt latviešu apdzīvotas guberņas, bet Rīga atradās šīs teritorijas centrā un latviešu zemnieki, kā to pierāda arī folkloras materiāli, to allaž uzskatījuši par savu pilsētu. Otrkārt, jāievēro, ka tuvākajās guberņās Rīgai nebija nopietna konkurenta — cita strauji augoša liela rūpniecības centra, uz kuru arī varētu doties migrantu masas. Treškārt, liela nozīme bija šejienes agrāro apstākļu un lauku iedzīvotāju struktūras savdabībai, kas izpaudās vispirmām kārtām ļoti lielās bezzemnieku armijas pastāvēšanā. Kapitālisma attīstības diktētā racionālāku saimniekošanas metožu lietošana, uzlaboto darbarīku un mašīnu ieviešana lauksaimniecībā līdz ar laukstrādnieku ekspluatācijas intensifikāciju ļāva samazināt lauksaimniecībā nodarbināto skaitu, radot darba roku pārpalikumu. Pēc pārvietošanās brīvības ierobežojumu atcelšanas palielinoties nodarbošanās izvēles iespējām, daudzi lauku iedzīvotāji, galvenokārt bezzemnieki un laukstrādnieki, atstāja savas līdzšinējās dzīvesvietas cerībā uz labāku nākotni, ko viņiem likās solām nezināmie Rīgas apstākļi. Bet īstenībā dzīvesvietas maiņa lielākajai daļai no viņiem nozīmēja tikai ekspluatācijas veida un apstākļu maiņu.

Rīgas iedzīvotāju sadalījums kārtās

Kārtas	Iedzīvotāju skaits				Pieaugums 1861.—1897. g.	
	1861. g.		1897. g.		absol.	reizēs
	absol.	%	absol.	%		
I. Dižciltīgie	2 261	3,06	11 807	4,62	9 546	5,2
II. Garīdznieki	369	0,50	749	0,29	380	2
III. Pilsētnieki	46 085	62,32	112 668	44,03	66 583	2,4
to vidū:						
1) goda pilsoņi	570	0,77	3 452	1,35	2 882	6
2) tirgotāji	1 918	2,60	4 170	1,63	2 252	2,2
3) namnieki un sīkpilsoņi	16 271	22,00	105 046	41,05	61 449	2,5
4) pie cunftēm piederīgie	9 120	12,33				
5) strādnieki	18 206	24,62				
IV. Zemnieki	8 111	10,97	119 982	46,89	111 871	14,8
V. Militārpersonas	11 532	15,59				
VI. Ārzemnieki	3 721	5,03	8 675	3,39	4 954	2,3
VII. Personas, kas nepieder pie augstāk minētajām	1 874	2,53	1 998	0,78	124	1,1
Kopā	73 953	100,00	255 879	100,00	181 926	3,5

19. gs. pēdējā ceturtdaļā ienācēju vidū bija arvien vairāk citās Krievijas guberņās dzimušo. Viņu īpatsvars no 7,7% 1867. gadā pieauga līdz 20,3% 1897. gadā un 29,4% 1913. gadā. Šo guberņu starpā pirmajā vietā bija samērā tuvās Kauņas, Vitebskas un Viļņas guberņas. Tālāku guberņu migrantu ceļā bija daudz citu rūpniecības centru, kas piesaistīja viņu darbaspēku. Kauņas un Viļņas guberņās iedzīvotāju blīvums augsta dabiskā pieauguma rezultātā bija viens no vislielākajiem visā impērijā, bet nodar-

Rīgas iedzīvotāju sadalījums pēc valodas

Valodu grupas	Skaits 1867. g. (ikdienas valoda)		Skaits 1881. g. (ikdienas valoda)		Pieaugums 1867.—1881. g.	
	absol.	%	absol.	%	absol.	%
	Vācu	43,980	42,9	66 775	39,4	22 795
Latviešu	24 199	23,6	49 974	29,5	25 775	106,5
Krievu	25 772	25,1	31 976	18,9	6 204	24,1
Ebreju	5 254	5,1	14 222	8,4	8 968	170,7
Igauņu	872	0,9	1 565	0,9	693	79,5
Poļu	...	...	...	...	...	...
Lietuviešu	...	...	...	...	...	...
Citas	2 513	2,4	4 048*	2,4	1 535	61,1
Bez apzīmējuma	—	—	769	0,5		
Kopā	102 590	100,0	169 329	100,0	66 739	65,0

* No tiem 3197 ikdienā runājuši poļu un lietuviešu valodā.

** Attiecībā pret 1881. g.

*** Attiecībā pret 1897. g.

binātības iespējas šajās guberņās bija samērā šauras, jo nebija lielāku rūpniecības centru.

Pirmajā vietā migrantu vidū, dabiski, bija zemnieki, kuru īpatsvars valsts iedzīvotāju vidū bija vislielākais. Zināma daļa ienācēju ieradās Rīgā arī no citām pilsētām un miestiem, līdz ar ko Rīgā palielinājās arī pie pilsētnieku kārtām piederīgo skaits. Par Rīgas iedzīvotāju skaita pieaugumu galvenokārt uz lauku iedzīvotāju rēķina liecina arī izmaiņas kārtu attiecībās pilsētā (4. tab.). Datu salīdzinājums par 1861. un 1897. g. rāda, ka, kamēr pie pilsētnieku kārtām piederīgo Rīgas iedzīvotāju skaits šajā laikā bija palielinājies 2,4 reizes, pie zemnieku kārtas piederīgo skaits bija pieaudzis 14,8 reizes. Ievērojami — 5,2 reizes — bija pieaudzis arī pie muižnieku kārtas piederīgo skaits, tomēr viņu īpatsvars pilsētas iedzīvotāju vidū joprojām palika neliels. Gan jāsaprot, ka kārtām šajā laikā bija gandrīz tikai formāla nozīme. Kapitālisms, ieviesdams brīvo konkurenci, par noteicošo padarīja nevis feodālajai sabiedrībai raksturīgo sadalījumu kārtās, kas bija saistīts ar noteiktām privilēģijām un tiesībām uz zināmiem nodarbošanās veidiem, bet gan attiecību pret ražošanas līdzekļiem un stāvokli ražošanā. Piemēram, 1897. gadā pie tirgotāju kārtas kopā ar ģimenēm bija piederīgi 4170 cilvēki jeb 1,63% iedzīvotāju, bet tirdzniecībā un satiksmē nodarbināto bija 4 reizes vairāk — 19 405 cilvēki, kopā ar ģimenes locekļiem — 46 547 (16,49%). Tādējādi ar tirdzniecību saistīto cilvēku bija 11 reizes vairāk nekā pie tirgotāju kārtas piederīgo. Dzimtbūšanas atcelšana, galvasnaudas aizstāšana ar mantas nodokli 1863. gadā sīkpilsoņiem un 1886. gadā zemniekiem, miesassodu pakāpeniska atcelšana, vispārējās karaklausības noteikšana, pilsētu pašvaldības reformu īstenošana, 1906. g. 5. oktobra nolikums par ierobežojumu atcelšanu nodokļu maksātāju kārtām un citi pasākumi pamazām nonivelēja kārtu privilēģijas, lai gan galīgi kārtas Krievijā tika atceltas tikai pēc Lielās Oktobra sociālistiskās revolūcijas, 1917. g. 10. (23.) novembrī.

5. tabula

Skaits 1897. g. (mātes valoda)		Pieaugums 1881.—1897. g.		Skaits 1913. g. (īkdienas valodā)		Pieaugums 1897.—1913. g.		Pieaugums 1867.—1913. g.	
absol.	%	absol.	%	absol.	%	absol.	%	absol.	%
65 332	25,5	—1 443	—2,2	78 656	16,7	13 324	20,6	34 676	78,8
106 541	41,6	56 567	113,2	187 135	39,6	80 594	75,5	162 936	673,3
43 338	16,9	11 362	35,5	99 985	21,2	56 647	130,4	74 313	287,9
16 521	6,5	2 299	16,2	21 231	4,5	4 710	27,8	15 977	304,1
3 523	1,4	1 958	125,1	6 721	1,4	3 198	90,5	5 869	673,1
12 869	5,0	9 672	302,5	35 621	7,5	22 752	176,9	32 424**	1014,2
5 853	2,3			25 824	5,5	19 971	340,4	19 971***	340,4
1 772	0,7	6 137	378,7	16 895	3,6	14 993	740,9	14 382	564,5
130	0,1			—	—				
255 879	100,0	86 550	51,1	472 068	100,0	216 189	84,5	369 478	360,1

Kapitālisma attīstība, kas radīja izmaiņas Rīgas iedzīvotāju skaitā un izvietojumā, ietekmēja arī iedzīvotāju nacionālo sastāvu, viņu izglītības līmeni, vecuma un it īpaši sociālo un profesionālo struktūru.

Rīgai raksturīgais iedzīvotāju daudznacionālais sastāvs saglabājās arī visā aplūkojamajā periodā, tomēr dažādu tautību īpatsvars ievērojami mainījās. Tā kā iedzīvotāju etnisko piederību fiksēja tikai 1881. un 1913. g. skaitīšanā, bet visās četrās skaitīšanās Rīgas iedzīvotājus diferencēja pēc ikdienas valodas vai mātes valodas (1897. g.), tad etnisko grupu dinamikas raksturošanai izmantojam šo pazīmi, lai gan valoda nav precīzs rādītājs. It īpaši tas sakāms par vācu un krievu valodu: 1913. gadā vāciski runājošo rīdzinieku vidū 19,8% un krieviski runājošo vidū 18,6% bija pie citām tautībām piederīgie. Vāciski runājošo vidū 7,5% bija ebreji, 6,5% — latvieši; krieviski runājošo vidū 9,4% bija poļi, 3,4% — ebreji, 2,7% — lietuvieši.

Statistikas dati rāda, ka laikā no 1867. līdz 1913. g. Rīgā visās valodu grupās iedzīvotāju skaits pieauga, taču atsevišķu grupu pieauguma tempi nebija vienādi (5. tab.). Ja pilsētas iedzīvotāju kopskaits palielinājās gandrīz 5 reizes, tad dažādās valodu grupās pieaugums svārstījās no 2 līdz 11 reizēm. Šo nevienmērīgumu noteica straujš iedzīvotāju pieplūdums no ārienes, kurš arī atspoguļojās izmaiņās Rīgas iedzīvotāju nacionālajā sastāvā. Latviski runājošie rīdzinieki, kas 1867. gadā bija atradušies trešajā vietā (23,6%), jau 1881. gadā pārvirzījās uz otro vietu (29,5%) un kopš 1897. g. noteikti atradās pirmajā vietā (ap 40%). Par 1913. g. ir arī dati par Rīgas iedzīvotāju nacionālo piederību: šajā gadā pilsētas civiliedzīvotāju vidū latviešu bija 40,7%. Vāciski runājošie iedzīvotāji, kas 60. gados skaita ziņā dominēja pilsētā (42,9%), 1913. gadā sastādīja vairs tikai 16,7% Rīgas civiliedzīvotāju, bet vāciešu īpatsvars pilsētā bija vēl mazāks — 14,2%. Tā kā iedzīvotāju galveno papildinājumu Rīgai deva lauki, it īpaši zemnieki, bet vāciski runājošo personu skaits zemnieku vidū bija niecīgs, tad arī mehāniskais pieaugums šajā valodas grupā bija vismazākais. Nedaudz pazeminājās arī krieviski runājošo Rīgas iedzīvotāju īpatsvars — no 25,1% 1867. gadā līdz 21,2% 1913. gadā, lai gan viņu kopskaits bija gandrīz četrkārtšojies (krievu tautības iedzīvotāju 1913. gadā bija 18,8%). Ceturtajā vietā (7,5%) 1913. gadā ierindojās poliski runājošie rīdzinieki, kuru skaits laikā no 1881. līdz 1913. g. palielinājās gandrīz 11 reizes. Piektajā vietā (5,5%) bija lietuviešu valodā runājošie iedzīvotāji.

Kapitālisma attīstības ierosinātie procesi demogrāfijas jomā izraisīja noteiktas pārmaiņas arī iedzīvotāju vecuma struktūrā. Visai raksturīga parādība bija 20—39 gadus veco iedzīvotāju skaita ievērojama palielināšanās — galvenokārt uz ienācēju rēķina. Šīs vecuma grupas īpatsvars Rīgā 1881. gadā bija 36,4%, 1897. gadā — 38,5% un 1913. gadā — 39,4%. Turklāt 20—39 gadus veco vīriešu bija krietni vairāk nekā šā vecuma sievietes: 1867. gadā šajā vecumā bija 38,9% visu Rīgā dzīvojošo vīriešu un tikai 33,7% sievietes, 1881. gadā attiecīgie skaitļi bija 40,1 un 32,7%, 1897. gadā — 41,6 un 35,3%, 1913. gadā — 40,6 un 35,7%. Iemesls tam bija apstākļi, ka ienācēju vidū pārsvarā bija vīrieši.

Zināmā mērā izmainījās arī iedzīvotāju izglītības līmenis, lai gan ne tik strauji kā citi rādītāji, jo Baltijas guberņas lasīt un rakstīt pratēju īpat-

svara ziņā pagājušajā gadsimtā acīm redzami izcēlās uz visas impērijas fona. Jau 1881. gadā 74,8% Rīgas iedzīvotāju bija lasīt un rakstīt pratēji. Līdz 1897. g. lasīt un rakstīt pratēju relatīvais skaits samērā strauji auga, sasniedzot 82,9%, bet līdz 1913. g. tas palielinājās tikai par nepilniem 3% (85,7%). Tieši 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā pastiprinājās migrācija no Kauņas un Viļņas guberņas, kur analfabētisma līmenis bija daudz augstāks nekā Baltijas guberņās. 1913. gadā visvairāk analfabētu — 43,2% — bija starp ienācējiem no Viļņas guberņas, otrajā vietā (33,5%) bija ienācēji no Kauņas guberņas. Vismazāk analfabētu — 2,6% — bija ārzemnieku vidū, tad sekoja ienācēji no Igaunijas guberņas (3,6%) un no Vidzemes guberņas (4,8%). Pašā Rīgā dzimušo vidū analfabētu bija 7%. Atšķirības šajā ziņā bija arī starp vīriešiem un sievietēm: vīriešu vidū analfabētu bija par 5—6% mazāk. Vēl lielākas bija atšķirības starp dažādo konfesiju piederīgajiem: viszemākais analfabētisma līmenis — 4,9% — Rīgā 1913. gadā bija protestantu vidū, pareizticīgo vidū tas bija 21,3%, bet katoļu vidū — 31,7%.

Viskardinālākās pārmaiņas kapitālisms ienesa Rīgas iedzīvotāju profesionālajā struktūrā, pilnīgi izmainot arī pilsētas sociālo seju. Datus par Rīgas iedzīvotāju sadalījumu pēc eksistences līdzekļu iegūšanas nozarēm gan iespējams salīdzināt tikai visai nosacīti, jo katrā skaitīšanā grupējums izdarīts pēc citādiem principiem, tomēr 6. tabulas skaitļi sniedz aptuvenu priekšstatu par dažādās nozarēs nodarbināto īpatsvara izmaiņām Rīgā laikā no 1867. līdz 1913. g.

6. tabula

Rīgas iedzīvotāju sadalījums pēc eksistences līdzekļu iegūšanas nozarēm

Nozares	1867. g.*		1897. g.**		1913. g.***	
	absol.	%	absol.	%	absol.	%
Lauksaimniecība	3 349	3,3	14 073	5,0	4 807	1,0
Rūpniecība un amatniecība	32 476	31,6	120 779	42,8	266 256	55,2
Tirdzniecība un satiksme	...	...	46 547	16,5	112 435	23,3
Mājkāpotāji un dienas algādži	38 649	37,7	50 882	18,0	25 176	5,2
Bruņotie spēki, valsts dienests un brīvās profesijas	14 788	14,4	25 954	9,2	41 202	8,6
Bez pastāvīgas nodarbošanās vai ar nezināmu nodarbošanos	13 328	13,0	23 995	8,5	32 239	6,7
Kopā	102 590	100,0	282 230	100,0	482 115	100,0

* 1867. gadā rūpniecībā un amatniecībā nodarbinātajos ieskaitīti arī tirdzniecībā nodarbinātie, mājkāpotājos un dienas algādžos — arī personiskajā dienestā nodarbinātie un dažādu darbu strādnieki, bet personām bez pastāvīgas nodarbošanās pieskaitīti arī tabulā nenosauktajās («citās») nozarēs nodarbinātie.

** Ziņas par 1897. g. attiecas uz teritoriju, kas ietver arī patrimoniālo apgabalu un Daugavgrīvu.

*** 1913. gadā tirdzniecībā un satiksmē nodarbinātajos ieskaitīti arī apdrošināšanā (0,1%) un viesnīcās un traktieros (2,0%) nodarbinātie.

Visu Rīgas iedzīvotāju sadalījums pēc nodarbošanās nozarēm un stāvokļa darbā 1913. gadā¹

Nodarbošanās nozars	Pelnītāji							
	patstāvīgie ²		ierēdņi un palīgi		strādnieki		kopā	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Lauksaimniecība, mežko- pība un zveja	1 052	21,9	162	3,3	1 537	32,0	2 751	57,2
Rūpniecība	20 933	7,9	9 917	3,7	111 642	41,9	142 492	53,5
Tirdzniecība	11 009	17,9	4 756	7,7	12 875 ³	20,9	28 640	46,5
Apdrošināšana	38	5,3	209	29,2	22	3,1	269	37,6
Satiksmē	2 438	6,0	3 701	9,1	12 457	30,6	18 596 ⁴	45,7
Viesnīcas un traktieri	1 796	18,8	123	1,3	4 273	44,9	6 192	65,0
Apkalpotāji ⁵	—	—	—	—	5 891	53,5	5 891	53,5
Dažāda veida algots darbs	—	—	—	—	8 265	58,4	8 265	58,4
Publiskais dienests un brīvās profesijas	8 735	21,2	2 900 ⁶	7,0	13 495 ⁷	32,8	25 130 ⁸	61,0
Patstāvīgie bez profesijas un tādi, kas gatavojās uz profesijām							14 252 ⁹	64,7
Bez nodarbošanās un nezi- nāmi							9 557 ¹⁰	93,7
Kopā	46 001	9,5	21 768	4,5	170 457	35,4	262 035¹¹	54,3

¹ Tabulas dati — 1913. g. skaitīšanas materiālu kopsavilkums — ņemti no Rīgas pilsētas statistikas komisijas fonda, maksimāli saglabājot oriģinālā esošo iedalījumu un valodu.

² Īpašnieki, vadošais personāls, augstākie ierēdņi, brīvās profesijas.

³ Tanī skaitā 5125 pārdevēji un 3625 pārdevējas.

⁴ Tanī skaitā: a) dzelzc., pasts, telegr., telef. 5 948 pelnītāji
 b) ielu dzelzceļš 907 "
 c) kuģniecība, ostas, loču dienests 2 221 "
 d) spedīcija un transporta kuģu lādēš. 8 644 "
 e) ekspreši un nesēji 595 "
 f) dažādi 281 "
 18 596 "

⁵ Izņemot mājkalpotājus, kas dzīvo pie saviem saimniekiem.

⁶ Apakšvirsnieki, pārvaldes un biroju personāls.

⁷ Kareivji, apsardzes dienests, ugunsdzēsēji, baznīcu skolu apkalpotāji, kopēju personāls slimnīcās.

1867. gadā 20,5% (21 085) Rīgas iedzīvotāju pārtika no amatniecības, 16,3% (16 740) bija nodarbināti personiskajā dienestā (tā toreiz apzīmēja frizierus, pirtniekus, iestāžu un baznīcu kalpotājus, feldšerus, pastniekus, ormaņus, virējas, saimnieces, veļas mazgātājas, viesnīcniekus, izpriecu vietu saimniekus, slimnieku kopējas, sargus, uzraugus utt.), bet ar tirdz-

7. tabula

Dienestnieki, kas dzīvo pie saviem saimniekiem		Pelnītāji un dienestnieki kopā		Ģimenes locekļi bez noteikta darba		Visas grupas kopā		% no iedzīvotāju						
								skaita attiec. grupā				kopskaits		
								pelnītāji		ģim. locekļi	dienest- nieki pie saimn.	vīr.	siev.	kopā
abs.	%	vīr.	siev.											
385	8,0	3 136	65,2	1 671	34,8	4 807	100,0	1,1	0,9	0,8	2,2	1,1	0,9	1,0
5 503	2,1	147 995	55,6	118 261	44,4	266 256	100,0	55,3	52,4	58,5	30,9	56,1	54,3	55,2
5 154	8,4	33 794	54,9	27 699	45,1	61 493	100,0	10,8	11,3	13,7	29,0	11,4	14,1	12,8
105	14,7	374	52,3	341	47,7	715	100,0	0,1	0,1	0,2	0,6	0,1	0,2	0,1
866	2,1	19 462	47,8	21 243	52,2	40 705	100,0	9,8	1,2	10,5	4,9	9,9	6,9	8,4
224	2,4	6 416	67,4	3 106	32,6	9 522	100,0	1,6	4,1	1,5	1,2	1,6	2,4	2,0
48	0,4	5 939	53,9	5 079	46,1	11 018	100,0	1,4	4,2	2,5	0,3	1,7	2,9	2,3
27	0,2	8 292	58,0	5 866	41,4	14 158	100,0	3,6	2,0	2,9	0,1	3,5	2,4	2,9
3 073	7,5	28 203	68,5	12 999	31,5	41 202	100,0	10,2	8,2	6,4	17,3	9,3	7,8	8,6
2 358	10,7	16 610	75,4	5 434	24,6	22 044	100,0	3,4	10,0	2,7	13,2	3,2	6,0	4,6
51	0,5	9 608	94,2	587	5,8	10 195	100,0	2,7	5,6	0,3	0,3	2,1	2,1	2,1
17 794 ¹²	3,7	279 829	58,0	202 286	42,0	482 115	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

⁸ Armija un flote	10 047
Valsts dienests tieslietu resorā	3 457
Valsts un pašvaldības iestādes	925
Baznīcas un klosteri	579
Izglītība, mācības, audzināš.	4 820
Veselības un slimnieku kopšana	3 274
Privāti zinātnieki, rakstnieki, stenogrāfi	482
Mūzika, teātris, izstādes	1 546
	25 130

⁹ Personas, kas pārtiek no kapitāla un pensijas	7 848
Studenti un skolēni, kas nedzīvo savā ģimenē	6 404
	14 252

¹⁰ Pabalsta saņēmēji un iestādēs dzīvojošie	4 243
Noziedznieki, pārmācības namu iemītnieki, prostitūtas, dauzņņas, čigāni	3 302
Bez un nezināmas nodarbošanās	2 012
	9 557

¹¹ Šinī summā bez pastāvīgiem kalpotājiem un strādniekiem (238 226=49,4%) ieskaitīti arī bez nodarbošanās esošie (23 809=4,9%).

¹² Ieskaitot 191 (72 vīr.+119 siev.) apkalpotāju bērnu un radnieku, kas dzīvo pie to saimniekiem.

niecību un rūpniecību bija saistīti tikai 11,1% (11 391) rīdzinieku. Dienas algādži un strādnieki jau toreiz veidoja Rīgas iedzīvotāju vislielāko grupu — to bija 21 909 jeb 21,4% no visiem pilsētas iedzīvotājiem, bet šo cilvēku vidū vēl bija maz rūpniecības strādnieku (1864. gadā, piemēram, Rīgā bija tikai 5626 rūpniecības strādnieki). Strauji attīstoties kapitālistis-

kajai mašinizētajai lielrūpniecībai, pilsētā ātri izauga rūpniecības proletariāts. Jau 1897. gadā rūpniecībā un amatniecībā nodarbināto Rīgā bija 42,8%, visu iedzīvotāju un profesionālo grupu vidū viņi ieņēma pirmo vietu. Tirdzniecībā un satiksmē bija nodarbināti 16,5% iedzīvotāju. Imperiālisma laikmetā Rīgai turpinot vēl straujāk attīstīties par lielrūpniecības centru, proletariāta īpatsvars pilsētā aizvien pieauga. 1913. gadā, kā liecina 7. tabulas dati, rūpniecībā un amatniecībā nodarbinātie sastādīja Rīgas iedzīvotāju lielāko daļu — 55,2% (266 256), tālu aiz sevis atstājot ar tirdzniecību saistītos (12,8% jeb 61 493 cilvēki); 8,6% (41 202) iedzīvotāju uzturēja publiskais dienests un brīvās profesijas, 8,4% no visiem iedzīvotājiem (40 705) bija saistīti ar satiksmi un transportu.

Salīdzinot 1881. un 1913. g. datus, redzams, ka šajā laikā rūpniecībā nodarbināto Rīgas iedzīvotāju skaits bija pieaudzis vairāk nekā 5 reizes — no 26 735 līdz 142 492. 1913. gadā ar rūpniecību un amatniecību saistīto iedzīvotāju skaits bija 8,2 reizes lielāks nekā 1867. gadā tirdzniecībā, rūpniecībā un amatniecībā nodarbināto kopskaits (266 256 : 32 476). Tādējādi ar rūpniecisko ražošanu saistīto iedzīvotāju skaits Rīgā kapitālisma un imperiālisma periodā bija palielinājies vairāk nekā 8 reizes, kamēr pilsētas iedzīvotāju kopskaits bija audzis tikai aptuveni 5 reizes. Tik straujš šīs grupas pieaugums raksturo Rīgas izaugsmi tieši par lielrūpniecības centru. Vēl straujāk nekā visa šī grupa auga rūpniecībā nodarbināto strādnieku skaits. 1879. gadā Rīgā bija 11 962 strādnieki, 1898. gadā to skaits jau bija pieaudzis 3,4 reizes un sasniedzis 39 942. 1913. gadā visu veidu Rīgas rūpniecības uzņēmumos un pasākumos (ne tikai fabriku rūpniecībā) nodarbināto strādnieku bija 111 624, no kuriem 108 050 kvalificēti kā strādnieki un 3592 — kā palīgpersonāls. Tie veidoja vairāk nekā trīs piektdaļas no visiem strādnieku skaitā ietilpinātajiem Rīgas iedzīvotājiem (8. tab.). Visu 279 829 pelnītāju (*Gewerbstätige*), t. i., personu, kas pašas sevi uztur, vidū rūpniecības un citu nozaru strādnieki (178 204) sastādīja 63,7%.

Minētie skaitļi liecina, ka kapitālisma attīstības gaitā Rīgas iedzīvotāju vidū bija notikusi krasa šķiriska polarizācija. Radās plašas proletāriešu un pusproletāriešu masas. To pretpolu veidoja buržuāzija — dažāda kalibra kapitālistiskie uzņēmēji, vadošais personāls, augstākie ierēdņi, vidējie un sīkie saimnieki. 1913. gadā šajā iedzīvotāju grupā bija 46 001 cilvēks jeb 16,4% visu pelnītāju (precīzāk noteikt šīs grupas iekšējās proporcijas pēc skaitīšanas materiāliem vien nav iespējams).

Kapitālistiskās rūpniecības strauja attīstība, kredītiestāžu tīkla paplašināšanās, tirdzniecības un transporta pārkārtošana atbilstoši kapitālisma apstākļiem prasīja arī zināmu daudzumu inženieru, tehniķu un dažāda veida kalpotāju, kuru kopējais skaits Rīgā 1913. gadā sasniedza 18 868. Ieskaitot šajā grupā valsts, gubernas un pilsētas iestāžu ierēdņus, tajā bija 21 768 cilvēki jeb 7,8% visu pelnītāju. Pārējie 12,1% pelnītāju (33 856 cilvēki) bija personas, kas pārtika no kapitāla, pensijas vai pabalsta, mitinājās patversmēs, nespējnieku namos u. tml. vai atradās slimnīcās, ieslodzījuma vietās, tie, kuru nodarbošanās bija nezināma, kā arī militārpersonas.

63,7% strādnieku pret 16,4% īpašnieku un saimnieku — tāda bija ko-

Visu Rīgas strādnieku sadalījums pa nozarēm 1913. gadā

Nozares	Vīriešu	Sieviešu	Kopskaits	
			absol.	%
Rūpniecība*	82 085	29 557	111 642	62,65
Tirdzniecība	8 499	4 376	12 875	7,22
Lauksaimniecība	1 054	483	1 537	0,86
Satiksmē	12 286	171	12 457	6,99
Viesnīcas un traktieri	2 379	1 894	4 273	2,40
Apdrošināšana	20	2	22	0,01
Dažāda veida algots darbs	6 614	1 651	8 265	4,64
Apkalpotāji	2 495	3 396	5 891	3,31
Citi**	1 906	1 542	3 448	1,93
Mājkalpotāji, kas dzīvoja pie saviem saimniekiem	229	17 565	17 794	9,99
K o p ā	117 567	60 637	178 204	100,0

* Sajā grupā ietilpināti metālapstrādes, mašīnbūves, ķīmiskās, papīra, gumijas, ādu, akmeņu un zemes, pārtikas, šūšanas rūpniecības, tekstilrūpniecības, būvniecības, poligrāfijas, mākslas amatniecības, rotaļlietu ražošanas, kā arī krāsotavu, ķīmisko tīrītavu, pirts, veļas mazgātavu, gludinātavu, frizētavu strādnieki.

** Grupā ietverti ugunsdzēsēji, apsardzes dienests, baznīcu un skolu apkalpotāji, kopēju personāls slimnīcās.

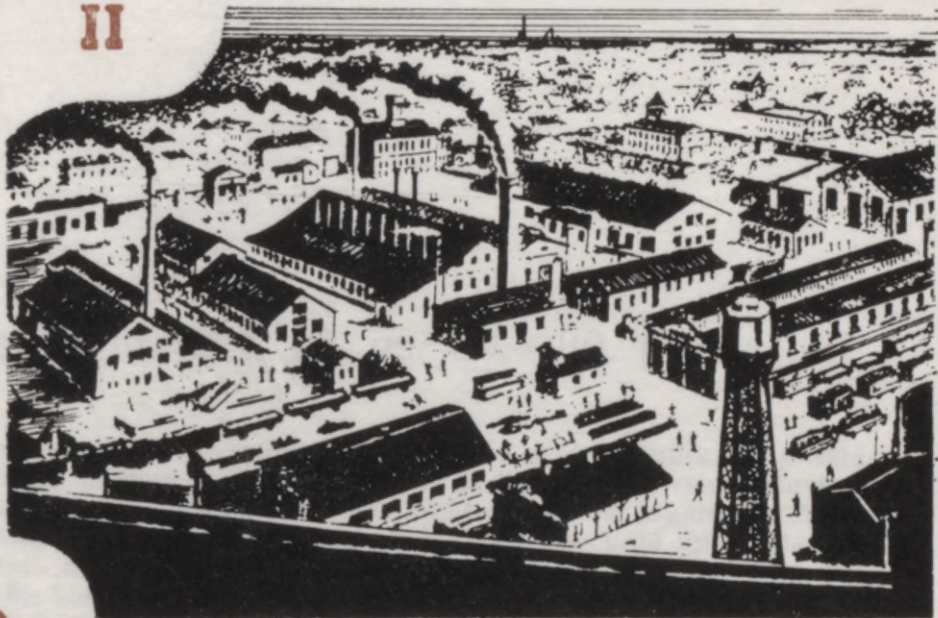
pējā aina pilsētā, bet rūpniecībā attiecīgā proporcija bija izteikta vēl skaidrāk. No 142 492 rūpniecībā nodarbinātajiem 111 642 jeb 78,3% bija strādnieki un palīgstrādnieki, 9917 jeb 6,3% — ierēdņi un 20 933 jeb 14,7% — īpašnieki un saimnieki. Visu rūpniecībā nodarbināto iedzīvotāju vidū lielā pārsvarā bija vīrieši (76,7%), kamēr starp īpašniekiem un saimniekiem pārsvarā ar 53,4% bija sievietes.

Samērā strauji Rīgā attīstījās arī tirdzniecība un satiksme, kurās pastāvīgi nodarbināto iedzīvotāju skaits no 1881. līdz 1913. g. bija pieaudzis vairāk nekā piecas reizes. Ievērojami palielinājās arī publiskajā dienestā nodarbināto iedzīvotāju un brīvo profesiju pārstāvju skaits, relatīvi samazinoties lauksaimniecībā nodarbināto skaitam.

Aplūkojamajā periodā kapitālisma attīstības gaitā mainījās arī dažādu tautību iedzīvotāju īpatsvars atsevišķās eksistences līdzekļu iegūšanas nozarēs, tātad to stāvoklis ražošanā. Latviski runājošie, kas bija kļuvuši par Rīgas iedzīvotāju vislielāko valodas grupu, 1913. gadā skaitliski dominēja visās nozarēs un grupās, izņemot augstākos ierēdņus, publiskajā dienestā nodarbinātos un brīvo profesiju pārstāvjus. Rūpniecībā latviski runāja 47,7% no visiem rūpniecības uzņēmumu īpašniekiem un vadošā personāla un 43,7% visu strādnieku, tirdzniecībā un satiksmē — 41,2% uzņēmēju un vadošā personāla un 42,1% zemāko ierēdņu, pārdevēju un strādnieku. Arī puse no visiem Rīgas mājkalpotājiem bija latvieši. Toties augstāko ierēdņu un brīvo profesiju pārstāvju vidū viņu bija 22,1%.

Otro pēc lieluma iedzīvotāju grupu Rīgā veidoja krievu valodā runājošās personas. No viņu vidus nāca 19,5% augstāko ierēdņu un brīvo profesiju pārstāvju, 20,2% tirdzniecības un satiksmes ierēdņu, daudz krieviski runājošo bija arī rūpniecības strādnieku vidū — 24,8% (otrā vieta aiz

II

**RĪGAS
RŪPNIECĪBAS
UN
TIRDZNIECĪBAS
ATTĪSTĪBA**

**19. G.S.
60.-90. GĀDOS**

The illustration is surrounded by a decorative border. Below the image, there is a large block of text that is extremely faded and difficult to read. The text appears to be a detailed description or a historical account related to the city depicted above. The words are mostly illegible due to the fading, but some larger words or phrases are faintly visible, such as 'LONDON' and 'BRIDGE'.

Rīgas rūpniecība 19. gs. 60.—80. gados

19. gs. otrā puse Rīgas vēsturē bija laiks, kad senā tirdzniecības pilsēta pārvērtās par modernu industriālu centru ar lielu nozīmi visas Krievijas impērijas mērogā. Plašās impērijas ārzemju tirdzniecības sakari caur Rīgas ostu sekmēja lielu tirdzniecības kapitālu uzkrāšanos Rīgā un sagatavoja augsni liela daudzozaru rūpniecības kompleksa izveidei pilsētā un tās tuvumā. Šis komplekss bija pilnībā nodrošināts ar pietiekami plašu noieta tirgu un stabiliem izejvielu un kurināmā avotiem.

Rīga, kas, pateicoties savam izvietojumam pie Daugavas ietekas Baltijas jūrā, bija svarīga Krievijas osta, jau 60. gados bija viena no valsts lielākajām pilsētām. Rūpniecības attīstību pilsētā šajā laikā, kad notika visas ekonomiskās dzīves stihiska reorganizācija uz kapitālistiskajiem pamatiem, veicināja Pēterburgas—Varšavas dzelzceļa maģistrāles (1860. gadā, caur Daugavpili) un Rīgas—Daugavpils dzelzceļa (1861. gadā) izbūve. Pateicoties tiem, Rīga samērā agri ieguva modernus sakarus ar plašās valsts centrālajiem apgabaliem. Sākot ar 1852. g., Rīgas rūpniecība izmantoja telegrāfa pakalpojumus. Nocietinājumu vaļņu nojaukšana pēc Krimas kara praktiski nozīmēja, ka Rīgas priekšpilsētās kļuvis iespējams dibināt rūpniecības uzņēmumus tāpat kā iekšpilsētā. Pēdējie formālie ierobežojumi plašai rūpniecības uzņēmumu dibināšanai Rīgā tika atcelti ar 1866. g. 4. jūlija Noteikumiem par rūpnieciskās un amatnieciskās darbības brīvību Baltijas pilsētās. 1863. g. 9. jūlija likums par zemnieku kārtas personu kustības brīvības paplašināšanu Baltijas guberņās sekmēja darbaspēka masveida pieplūdumu Rīgas rūpniecībā no Vidzemes un Kurzemes lauku apvidiem. 1861. g. 30. oktobrī tika atcelts viduslaikos izveidojies Rīgas namnieku monopols uz pilsētā ievesto preču iepirkšanu; tas veicināja brīvu kapitālistisko konkurenci un līdz ar to stimulēja tirdzniecības kapitāla transformēšanos rūpnieciskajā kapitālā.

Kopš kapitālistiskās rūpniecības pirmajiem soļiem Latvijā tās lielākā daļa izvietojās Rīgā. 1864. gadā pilsētas 92 uzņēmumos bija koncentrēti 87,2% visu Latvijas rūpniecības strādnieku (5626 no 6446), bet šo fabriku

Rīgas—Daugavpils dzelzceļa stacija Rīgā 19. gs. 60. gados.

un rūpniecības produkcijas apjoma īpatsvars (naudas izteiksmē) bija 87,9% (4,88 milj. no 5,55 milj. rubļu).

Kaut arī fabriku un rūpniecības produkcijas kopējais apjoms Rīgā vēl bija samērā neliels, 60. gados šeit visās galvenajās rūpniecības nozarēs pārsvarā jau bija fabrika, t. i., uzņēmums, kur darba procesus veica ar mašīnām, ko darbināja tvaika dzinēji, tātad mašīnizētā industrija. V. I. Leņins, kā zināms, uzskatīja tvaika dzinēju izmantošanu ražošanā par «vienu no visraksturīgākām mašīnizētās lielindustrijas pazīmēm». ¹ 60. gadu vidū Rīgā mašīnu, tai skaitā tvaika dzinēju, ieviešanā vislielākās sekmes bija gūtas tādās tolaik pilsētā vadošajās rūpniecības nozarēs kā tekstilrūpniecībā, kokapstrādē, papīra rūpniecībā; par to liecina 1. tabulas dati par Rīgas fabriku un rūpniecību un tajās esošo tvaika dzinēju sadalījumu pēc ražošanas nozarēm. Tvaika dzinēji bija diezgan plaši izplatīti arī pārtikas rūpniecībā (dzirnavās, alus brūžos u. c.).

Kapitālistiskās industrializācijas stihiskais process Rīgā kopš 19. gs. vidus noritēja gan tradicionālā kārtā, secīgi izskaužot ražošanas zemākās formas, t. i., sikas darbnīcas un manufaktūras, un aizstājot tās ar ražošanas augstāko formu — fabriku (šādi notika papīra rūpniecības, vadmalas rūpniecības, podniecības, ādas apstrādes, ziepju rūpniecības un dažu citu nozaru attīstība), gan intensīvi veidojoties jauniem uzņēmumiem, kas jau

¹ Leņins V. I. Kapitālisma attīstība Krievijā. — Raksti, 3. sēj., 448. lpp.

pašā sākumā tika organizēti uz lietrūpnieciskās ražošanas bāzes. Ģenētiski agrāks bija pirmais no šiem ceļiem, taču jau 19. gs. vidū skaidri iezīmējās arī attīstības otrais variants — jaunorganizējamo attīstītas manufaktūras tipa uzņēmumu ātra tehniskā apbruņošana līdz fabriku līmenim, galvenajās operācijās nodrošinot darba mašīnas ar tvaika dzinējiem, tādās rūpniecības nozarēs kā vilnas austuvēs, kokvilnas vērpuvēs, porcelāna un fajansa rūpniecībā, korķu rūpniecībā, metālapstrādē u. c. Kopš paša sākuma bija mašinizētas tādas Rīgas rūpniecības jaunākās nozares kā eksportam strādājošās kokzāģētavas, eļļas spiestuves, linu vērpuves un austuves. Lielo tehniski organizatorisko izmaiņu rezultātā būtiski pieauga minēto rūpniecības nozaru, it īpaši tekstilrūpniecības un kokzāģētavu, produkcijas apjoms. Kā rāda aplēses, Rīgas rūpniecības energoapbruņojums laikā no 1847. līdz 1864. g. palielinājās vairāk nekā četrkārtīgi. Šī procesa svarīgākās sociālās sekas bija fabriku un rūpnīcu strādnieku skaita pieaugums, lietrūpnieciskā proletariāta veidošanās.

60. gadu vidū jau skaidri iezīmējās tas nozaru komplekss, kas bija raksturīgs Rīgas rūpniecībai nākamajos gadu desmitos: metālapstrāde ar mašīnbūvi, ķīmiskā rūpniecība ar gumijas, gāzes, koksnes krāsvielu ražošanu, augsti mehanizēta šķiedru apstrāde (vispirmām kārtām kokvilnas un linu vērpuvēs), augstas kvalitātes vadmalas ražošana, kā arī smalku ķemmdzijas audumu, papīra, porcelāna un fajansa, korķu ražošana un kokzāģēšana. Uzņēmumu vairums šajās ražošanas nozarēs, kurās bija visvairāk lielu fabriku un rūpnīcu, pārstrādāja ievedamas izejvielas, tai skaitā no ārzemēm importētu metālu, kaučuku, kokvilnu, tabaku, ķemmdziju, krāsu

1. tabula

Rīgas fabriku un rūpnīcu un tajās esošo tvaika dzinēju sadalījums pēc ražošanas nozarēm 1864. gadā

Ražošanas nozares	Visi uzņēmumi				Tajā skaitā uzņēmumi, kur lietoja tvaika dzinējus							
					skaits		produkcijas vērtība		strādnieku skaits		dzinēji	
	skaits	produkcijas vērtība tūkst. rbļ.	strādnieku skaits	abs. skaits	%	tūkst. rbļ.	%	abs. skaits	%	skaits	jauda ZS	
Tekstilrūpniecība	21	1693,1	2199	12	57,1	1522,0	89,8	1993	90,6	20	395	
Papīrrūpniecība	2	95,5	105	1	50,0	85,0	89,0	95	90,5	4	120	
Kokapstrāde	8	686,1	1202	6	75,0	506,1	73,7	862	71,7	8	189	
Metālapstrāde ar mašīnbūvi	9	181,3	314	5	55,5	157,9	87,0	283	90,1	5	46	
Mīnērālo izejvielu apstrāde	4	159,4	307	3	75,0	154,8	97,1	289	94,1	3	20	
Dzīvnieku produktu apstrāde	11	513,8	164	3	27,2	187,7	36,5	91	55,4	3	22	
Pārtikas rūpniecība ar tabakas un eļļas ražošanu	26	1292,6	1186	12	46,1	714,0	55,2	229	19,3	12	118	
Ķīmiskā rūpniecība ar sērskābes un apgaismes gāzes ražošanu	11	254,0	149	3	27,2	220,0	86,6	33	22,1	4	36	
Kopā	92	4875,8	5626	45	48,9	3547,5	72,7	3875	68,8	59	946	

koku, korķa koku u. c., kā arī dažas izejvielas, ko piegādāja no Krievijas iekšējām gubernām (linsķiedru, kaņepājus, linsēklas, merino aitu vilnu, daļu kokvilnas, tabakas, koksni u. c.).

Rīgas lielrūpniecība jau orientējās uz savu ražojumu realizāciju plašākā tirgū. Tā, Rīgas lineļļu patērēja kā Baltijas gubernās, tā arī Somijā, bet rauši lielākoties tika ražoti eksportam. Linaudekļu manufaktūrās ražotie negludinātie nebalinātie audumi tika piegādāti Iekšējās Krievijas cukurfabrikām, bet dziju sūtīja galvenokārt uz ārzemēm un tikai atlikumu realizēja valsts iekšējos novados vai arī pārdeva uz vietas zemniekiem. Fabrikas «Altonas kompānija» ražojumi — pakulu dzija, diegi un maisaudumi — ārpus Rīgas rada noietu Pēterburgā un Anglijā. Rīgā kokvilnas apstrādē dominējošās vērptuves (it īpaši T. Pihlāva Strazdumuižas vērptuve) savus izstrādājumus (diegus un dziju) piegādāja Baltijai, Polijai, abām galvaspilsētām, kā arī citiem plašās valsts lielākajiem tirgiem. Smalko audumu, mēbeļu dekoratīvos audumus, vilnas poplīnu pārdeva Pēterburgā, Maskavā, Varšavā J. Šepelera ķemdziju manufaktūra (1827.).² Krievijas iekšējos tirgos savu produkciju daļēji realizēja vadmalas fabrikas «Ā. Tilo» un «Holms un komp.». Tvaika kokzāģētavas, ko Rīgā bija dibinājušas lielās tirdzniecības firmas «Vērmanis un dēls» (1819.) un «Mitčels un komp.» (1854.), tāpat kā šīs nozares jaunie uzņēmumi (J. Hamera, A. Vulfa, J. Feijerābenda), kuri bija dibināti 60. gadu pirmajā pusē, jau kopš paša sākuma strādāja eksportam. Divas Rīgas korķu fabrikas, tāpat kā S. Kuzņecova Rīgas porcelāna un fajansa fabrika, savā nozarē bija lielākās visā impērijā un strādāja Krievijas tirgum.

Kapitālisma attīstības gaitā notiekošajam procesam, kura būtība bija tirdzniecības kapitāla transformēšanās rūpnieciskajā kapitālā, Rīgā pieņēma noteiktas īpatnības: ievērojamākās rūpniecības uzņēmumu īpašnieces šajā ostas pilsētā, kur biržas tirgotāji daudzu paaudžu laikā bija uzkrājuši bagātīgu organizatoriski tehnisko pieredzi, bija vispirmām kārtām lielākās vairumtirdzniecības firmas, kuru intereses bija plaši pārstāvētas pilsētas pašvaldībā, komerciālā kredīta iestādēs utt. Tādas bija tirdznieciski rūpnieciskās firmas «T. Pihlaus», «Štars un komp.», «A. Krīgsmanis un komp.», «Vērmanis un dēls», «V. Hartmanis», «Jākobss un komp.» un daudzas citas.

Materiāli par Rīgas fabriku un rūpnīcu izvietojumu, to sadalījumu starp iekšpilsētu un vēsturiskās attīstības gaitā izaugušajām priekšpilsētām (Pēterburgas, Maskavas un Jelgavas), kas šajā laikā bija kļuvušas par pilsētas administratīviem rajoniem, rāda, ka gandrīz visa Rīgas rūpniecība, tai skaitā praktiski visa lielrūpniecība, 60. gadu vidū lokalizējās šajās priekšpilsētās, ārpus pilsētas centrālās daļas (2. tab.).

Uzņēmumi iekšpilsētā bija visai niecīgi. Lielākie no tiem, ja neskaita tipogrāfijas,³ bija pilsētas gāzes fabrika (1862.) ar 21 strādnieku un produkcijas (apgaismes gāzes un arī koksa) vērtību 64 tūkst. rubļu, Dancigera apģērbu un veļas fabrika ar 27 strādniekiem un produkcijas vērtību 16 tūkst. rubļu, kā arī Freiberga kantora grāmatu fabrika «A. Lira» (1861.).

² Gada skaitlis iekavās šeit un turpmāk apzīmē attiecīgā uzņēmuma (resp., iestādes, biedrības utt.) dibināšanas laiku.

³ To vidū Millera (1789.), Hekera (1804.), Groseta (1841.), Plātesa (1851.) tipogrāfija.

Fabriku un rūpnīcu izveļojums Rīgā 1864. gadā

Pilsētas daļas	Uzņēmumu skaits		Produkcijas vērtība		Strādnieku skaits	
	abs. skaitļos	% no kopskaita	tūkst. rbj.	% no kopsummas	abs. skaitļos	% no kopskaita
Iekšpilsēta jeb Vecpilsēta	8	8,7	125,2	2,6	90	1,6
Pēterburgas priekšpilsēta	32	34,8	1632,2	33,5	2259	40,2
Maskavas priekšpilsēta	23	25,0	1464,9	30,0	1729	30,7
Jelgavas priekšpilsēta	29	31,5	1653,5	33,9	1548	27,5
Kopā	92	100,0	4875,8	100,0	5626	100,0

Divās industriālajā ziņā visattīstītākajās pilsētas daļās — Pēterburgas un Jelgavas priekšpilsētā — produkcijas izlaides apjoms bija aptuveni vienāds, taču strādnieku skaits pirmajā bija gandrīz 1,5 reizes lielāks nekā otrajā. Tas vispirmām kārtām izskaidrojams ar rūpniecības nozaru struktūras atšķirībām šajos rajonos.

Pēterburgas priekšpilsētā — Ganību dambī un Sarkandaugavā — atradās lielākās kokzāģētavas, kas piederēja tirdzniecības namiem «Vērmanis un dēls» un «Mītčels un komp.». Kopumā koksnes apstrādē (kopā ar blakus nozarēm un mehanizēto galdniecību) bija nodarbināti 40% rajona strādnieku, bet kokapstrādes uzņēmumu produkcijas vērtības īpatsvars te bija 32%. Šīs pilsētas daļas teritorijā, kas visumā cieši saistīta ar tirdzniecības ostu, atradās arī pēc nodarbināto strādnieku skaita lielākie pārtikas un garšvielu rūpniecības uzņēmumi, vispirmām kārtām tabakas fabrikas (36,7% rajona strādnieku un 30,2% rūpnieciskās produkcijas kopvērtības), jaunākie lielie alus brūži — Kimela, Šulca (vēlāk Stricka) u. c., dzirnavas utt. Metālapstrādes produkcijas absolūtais apjoms šeit tolaik vēl nebija liels (12% pēc strādnieku skaita un 8,7% pēc produkcijas vērtības), tomēr jāatzīmē, ka šī rūpniecības nozare, kas drīz izvirzījās Rīgā vadošajā vietā, visagrāk sāka stihiski koncentrēties tieši Pēterburgas priekšpilsētā (1864. gadā — 77,7% nozares produkcijas izlaides apjoma un 86,3% pilsētas strādnieku — metālistu). Metālapstrādes produkcijas lielāko daļu ražoja rūpnīca «Vērmanis un dēls» (1833.) un Rozenkranca rūpnīca (1852.), kurās bija arī nodarbināta lielākā daļa nozares strādnieku.

Jelgavas priekšpilsēta — Pārdaugava jau 19. gs. pirmajā pusē bija kļuvusi par Rīgas tekstilrūpniecības galveno centru. Šeit dislocētie 13 šķiedru apstrādes uzņēmumi ar 1273 strādniekiem (58% pilsētas tekstilstrādnieku) ražoja 63,9% Rīgā izgatavoto tekstilpreču. Starp citu, šeit bija koncentrēti visi vilnas apstrādes lieluzņēmumi (Ā. Tilo, Ā. Šneidemaņa, firmas «Holms un komp.» vādmalas fabrikas, lielākā J. Šepelera ķemmdziņu fabrika u. c.); Pārdaugavā atradās arī viena no divām labi mehanizētajām Rīgas līnu vērptuvēm — «Altonas kompānija» (1864.). Tāpat šajā pilsētas daļā bija izvietotas Rīgā pirmās ķīmiskās fabrikas — Pēnigkaua un Faltina — un pirmā (J. Mindela) gumijas fabrika (1864.). Pārdaugavā darbojās visas trīs ar tvaika mašīnām apgādātās eļļas spiestuves, tai skaitā Torņakalnā —

Strazdumuižas manu-
faktūra 19. gs. beigās.

V. Hartmaņa (1842.) un K. Šmita (1852.). Tepat atradās citi lieli pārtikas rūpniecības uzņēmumi — Ā. Tilo tvaika maizes ceptuve (1858.) Zaslaukā, K. Veisa cigoriņu fabrika «Štars un komp.» (1860.) Torņakalnā, akciju sabiedrība «Iļģuciema alus darītava» (1863.). Metālapstrādi Pārdaugavā toreiz pārstāvēja tikai divas nelielas lauksaimniecības mašīnu rūpnīcas, kas turklāt strādāja samērā īsu laiku, — Ā. Tilo (1859.) un H. Hekera (1845.).

Maskavas priekšpilsētā tajā laikā pārsvarā bija nelielas fabrikas un rūpnīcas. No rajona un tam piegulošās teritorijas uzņēmumu kopskaita (23) pašā Maskavas priekšpilsētā atradās uzņēmumu vairums (15), bet tikai vienā no tiem — korķu fabrikā «A. Kriģismanis» (1845.) — bija vairāk par simt strādniekiem (1864. gadā — 250 strādnieku). Bez korķu fabrikas šeit izvietojās ādu fabrika, divas nelielas sveču un ziepju fabrikas, mēbeļu ražošanas uzņēmums un kokzāģētava, divi sīkie ķīmiskās rūpniecības uzņēmumi (F. Filrozes un J. Koha), vecākā (R. Beka) kokvilnas vērtuve un austuve (1836.), kā arī trīs tabakas fabrikas. Šai pilsētas daļai piegulošās teritorijas (vēlāk tā tika iekļauta pilsētas robežās) 8 uzņēmumu īpatsvars minēto 23 uzņēmumu starpā bija ļoti augsts (pēc produkcijas vērtības — 63,3%, pēc strādnieku skaita — 69,9%). Šeit atradās vairāki lieli, perspektīvi uzņēmumi, tai skaitā Dreiliņos — S. Kuzņecova porcelāna un fajansa fabrika (1843.) ar 250 strādniekiem un produkcijas vērtību 142 tūkst. rubļu, Ķengaraga tuvumā — akciju sabiedrības «Baltijas linu manufaktūra» uzņēmums (1860.) ar 200 strādniekiem un gada produkciju 140 tūkst. rubļu vērtībā, tālāk, Juglas ezera tuvumā, — ādu fabrika «V. Šeluhins», bet pašā Juglas krastā, Strazdumuižā, — pilsētā lielākā T. Pihlaua kokvilnas vērtuve ar 556 strādniekiem un produkcijas vērtību 1864. gadā 335 tūkst.

rubļu; Juglas muižā atradās uz akciju sabiedrības pamatiem organizēta papīra fabrika (1859.).

Bez fabriku un rūpnīcu industrijas, t. i., mašinizētiem uzņēmumiem, bieži vien lieliem, Rīgā 60. gados saglabājās vēl arī sīka rūpniecība, kas balstījās uz amatnieku roku darbu. Ir zināms, ka 1860. gadā Rīgā bija 43 cunftes, kas apvienoja 1004 meistarus, 2728 zeļļus un 1414 mācekļus. Tā kā noteikt cunftu amatnieku ražošanas apjomu, bet it īpaši uzskaitīt produkciju, ko izgatavoja sīkie cunftēs neietilpstošie amatnieki, ir visai grūti, jāaprobežojas ar datiem par visu Rīgas amatnieku (neiedalot tos pie cunftēm piederīgajos un ārpus tām strādājošos) izvietojumu pilsētas daļās 1866. gadā, kad Rīgā tika oficiāli pasludināta rūpnieciskas darbības brīvība (3. tab.). Ražošanā nodarbināto amatnieku skaits toreiz jau bija mazāks par industriālo strādnieku skaitu. Vecos amatnieku uzņēmumus un ārpuscunftu amatniecību sāka spēcīgi izkonkurēt Rīgas lielrūpnieciskie uzņēmumi, kur darbs bija daudz ražīgāks.

1879. gadā Rīga pēc fabriku un rūpnīcu strādnieku skaita bija trešajā vietā valstī, bet pēc rūpniecības produkcijas vērtības bez abām galvaspilsētām pārāka par to bija tikai impērijas tekstilrūpniecības centrs Ivanovovozeneska.⁴ Atgādināsim, ka pēc iedzīvotāju skaita Rīga ietilpa valsts lielpilsētu pirmajā piecniekā, kas 19. gs. beigās atradās to 14 pilsētu priekšgalā, kuru augšanu laikā no 1863. līdz 1897. g. V. I. Leņins nosauca par «milzīgu».⁵ Rīgas augšana, vispirmām kārtām tās tirdzniecībā un rūpniecībā nodarbināto iedzīvotāju skaita palielināšanās, kā arī Rīgas kompleksa industriālā potenciāla pieaugums bija savstarpēji cieši saistītie pilsētas kapitālistiskās attīstības procesi. Tie bija organiski saistīti ar kapitālisma attīstību dažādās Latvijas ekonomikas sfērās kopumā, kā arī bija iekšējā tirgus attīstības procesu rezultāts.

Ļoti liela nozīme šeit bija dzelzceļu celtniecībai, kuri ievērojami sekmeja preču apgrozības un vispār ražošanas spēku palielināšanos. Pēc Daugavpils—Vitebskas dzelzceļa nodošanas ekspluatācijā 1865. gadā un tā

3. tabula

Amatnieku (sīkražošanas jomā) izvietojums Rīgā 1866. gadā

Pilsētas daļas	Skaitis			Kopā	
	meistari	strādnieki	mācekļi	abs. skaits	%
Iekšpilsēta	295	436	484	1215	30,4
Pēterburgas priekšpilsēta	128	354	262	744	18,6
Maskavas priekšpilsēta	279	918	345	1542	38,6
Jelgavas priekšpilsēta	111	288	97	496	12,4
P a v i s a m	813	1996	1188	3997*	100,0

* Pakalpojumu sfērā, transportā un celtniecībā Rīgas pilsētā bez tam bija nodarbināti 2065 cilvēki, kas tāpat skaitījās amatnieki.

⁴ Sk.: Leņins V. I. Kapitālisma attīstība Krievijā. — Raksti, 3. sēj., 459.—460. un 543. lpp.

⁵ Sk. turpat, 496.—497. lpp.

tālākas izbūves caur Smolensku līdz Orlai (1867.) un vēlāk līdz Caricinai Volgas krastos (1871.) ar Rīgas ostu saistītajā tirdzniecības rajonā izdevās iekļaut ne vien ar labību bagātos dienvidu novadus, bet arī Krievijas iekšējos apgabalus, kur bija daudz dažādu rūpniecības izejvielu. Līdz ar to Rīgai radās praktiski neierobežotas iespējas savas rūpniecības produkcijas realizācijai.

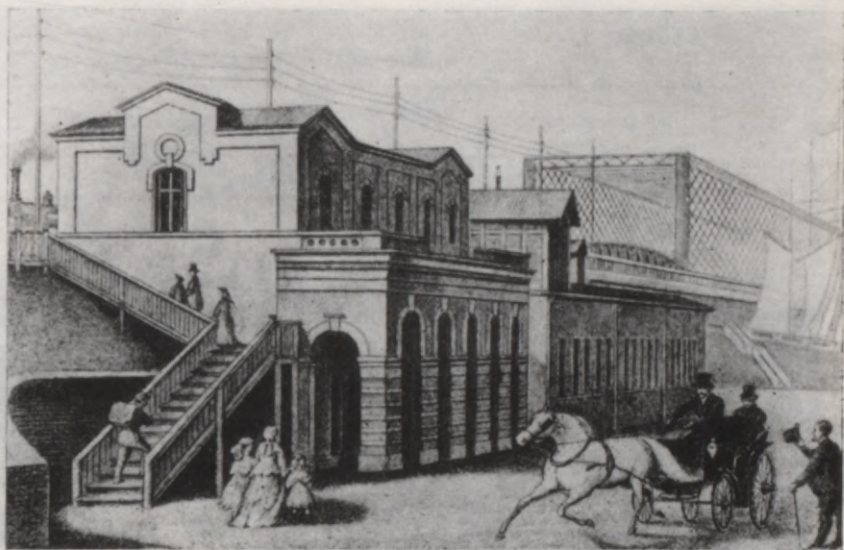
1868. gadā dzelzceļš savienoja Rīgu (precīzāk, Tornakalnu) ar Jelgavu, bet 1873. gadā šo dzelzceļu izbūvēja tālāk līdz Liepājas—Romnu dzelzceļa Mažeikšu stacijai. 1877. gadā tika atklāts Rīgas—Tukuma dzelzceļš un līdz ar to noslēgts Rīgas dzelzceļu mezgla izveides pirmais posms. Strauji pieaugošā kravu daudzuma pieņemšanai Rīgā šajā laikā izbūvēja arī papildu sliežu ceļus: 1873. gadā pēc priekšostas ierīkošanas Mīlgrāvī tika izbūvēts atzarojums, kas to savienoja ar Rīgas—Daugavpils dzelzceļu, bet 1872./73. g. ziemā bija atklāts Rīgas—Bolderājas dzelzceļš, kuram vēl 1871.—1872. gadā izbūvēja tiltu pāri Daugavai.

Dzelzceļu būves straujās izvēršanās pirmais posms Krievijā (19. gs. 60. gadu beigās—70. gadu sākums), kad dzelzceļu tīkls valstī ik gadu palielinājās par 1,5 tūkst. kilometru,⁶ kļuva par varenu impulsu Rīgas industriālā kompleksa attīstībai. Sevišķi ātri sāka augt mašīnizētā lietrūpniecība. Šajos gados Rīgas rūpniecībā notika ievērojamas tehniski organizatoriskās izmaiņas, kuru rezultātā šeit pilnīgi uzvarēja fabrika. Vienlaikus norisa ne mazāk svarīgas izmaiņas Rīgas rūpniecības nozaru struktūrā, līdz ar visas valsts mērogā notiekošo tehnisko apvērsumu sakaru un transporta līdzekļos īsā laikā rodoties jaunām nozarēm, tādām kā transporta mašīnbūvei (vagonu un kuģu būvei), signalizācijas iekārtas ražošanai dzelzceļiem, stieplu, tai skaitā telegrāfa vadu, ražošanai. Tā, cerot uz plašu pieprasījumu no jau esošo un it īpaši jaunbūvējamo dzelzceļu pusēs, Rīgā 1869. gadā uzsāka ritošā sastāva montēšanu un drīz pēc tam arī būvēšanu Ķelnes prūšu-beļģu firmas «Van der Cipens un Šarljē» rūpnīcā (kopš 1870. g. — Krievu-Baltijas vagonu rūpnīca). Pēc 1869.—1877. gadā izgatavoto preču un pasažieru vagonu un platformu skaita (6240 gab.) Krievu-Baltijas vagonu rūpnīca tai laikā ieņēma ceturto vietu Krievijā. 70. gados Rīgā sākās dzelzceļu iekārtas ražošana V. Jeckeviča un V. Mindela rūpnīcās.

Būtisks Rīgas rūpniecības pieaugumu stimulējošs faktors šajā laikposmā bija arī valsts ekonomiskā politika, tai skaitā muitas politika, kura 1857.—1877. gadā bija balstīta uz mērenā protekcionisma principiem. Sevišķi labvēlīgi — sakarā ar iekšzemes metālapstrādes rūpniecības plašu atbalstīšanu — izrādījās apstākļi Rīgas metālapstrādes rūpniecības attīstībai; strādnieku skaits šajā nozarē 1864.—1874. gadā vien izauga gandrīz 6 reizes, bet tās produkcijas apjoms — 10 reizes. Tā kā Rīgas metālapstrādes uzņēmumu vairums 60. gadu sākumā bija saistīti ar mašīnbūvi un izmantoja tvaika dzinējus, tad 1861. g. 8. maija likums par atvieglojumiem metāla importam (tas pieļāva šīs kategorijas rūpnīcām ievest no ārzemēm metālu bez muitas) praktiski tika attiecināts uz visām vietējām metālapstrādes rūpnīcām, un tās to plaši izmantoja, saņemot līdz pat 70. gadu be-

⁶ Sk.: Ļ eņ i n s V. I. Kapitālisma attīstība Krievijā. — Raksti, 3. sēj., 491. lpp.

Bolderājas dzelzceļa
stacija Rīgā 19. gs.
70. gados.

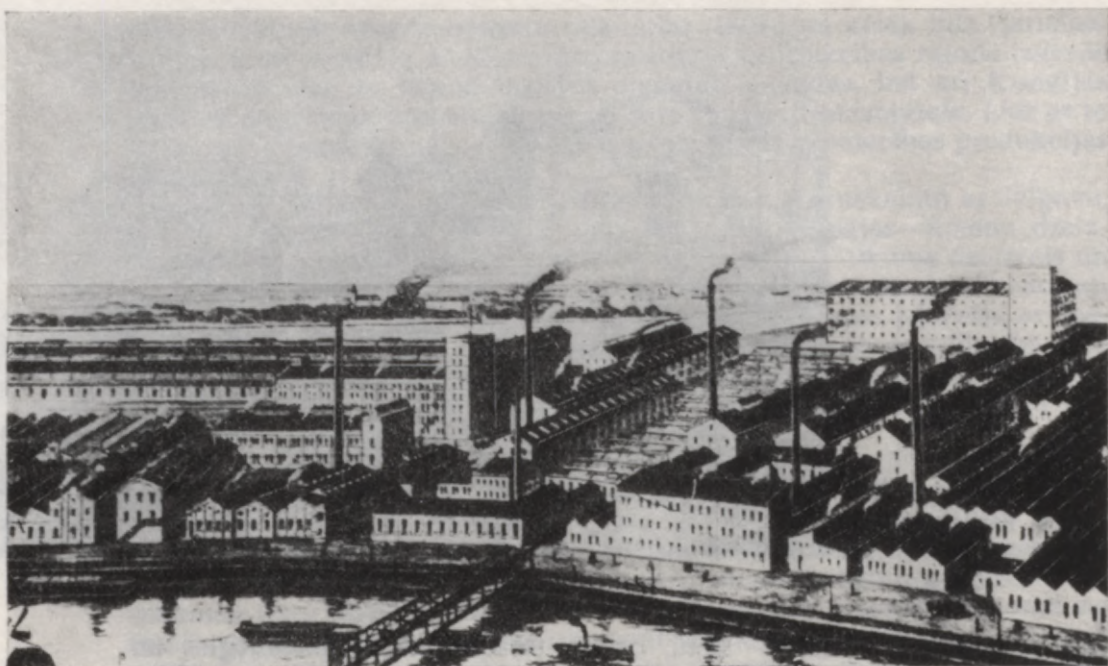

gām importa izejvielas — ķetu, dzelzi, tēraudu, tāpat akmeņogles un koksu — uz visizdevīgākajiem noteikumiem ar minimālām piegādes izmaksām un visai sekmīgi konkurējot ar valsts iekšējo gubernu uzņēmumiem. Tieši sakarā ar paļaušanos uz atvieglojumiem importmuitu ziņā Rīgā šajā laikposmā radās ievērojams skaits lielu metālapstrādes rūpnīcu, it īpaši pēc 1868. g., kad noteica pēdējo mēreno aizsargtarifu, ar kuru tika ņemti aizgādībā arī stieplu ražošanas uzņēmumi. Ar kugu būvi uz jauniem tehniskiem pamatiem nodarbojās rūpnīca «Lange un Skuje» (1869.), vēlāk «Lange un dēls».

70. gados vairākas jaunas rūpnīcas uzsāka dažāda veida mašīnu un siltumenerģētisko iekārtu ražošanu: kopš 1870. g. — R. Poles un J. Veitmaņa (vēlāk — a/s «R. Pole») rūpnīca, kopš 1873. g. — rūpnīca «Felzers un komp.», kopš 1877. g. — G. Pirvica rūpnīca, kopš 1879. g. — rūpnīca «R. H. Mantels». Stieplu un naglu ražošana tika izvēsta K. Veisa uzņēmumā «Štars un komp.» (1872.), bet it īpaši Vestfāles stieplu rūpniecības sabiedrības (Hammā) filiāles rūpnīcā, kas tika izveidota uz rekonstruētās Ā. Tilo mašīnbūves rūpnīcas bāzes un darbojās kopš 1873. g. kā firmas «Hobreckers, Vite, Herberss» uzņēmums, bet kopš 1876. g. — kā minētās vācu sabiedrības nodaļa ar firmas nosaukumu «Rīgas stieplu rūpniecība» (jeb Rīgas drāšu rūpnīca).⁷ Stājoties ierindā šīm divām lielajām rūpnīcām, Rīga, pēc 1879. g. datiem, kļuva par stieplu un naglu ražošanas lielāko centru valstī.

Piecpadsmit gadu ilgajam 1860.—1874. g. posmam, kuram drīz sekoja 1879.—1881. g. rūpnieciskais bums, visumā bija raksturīga Rīgas lielrūp-

⁷ Tā kā šī rūpnīca izveidojās gruntsgabalā, kur bija atradusies Ā. Tilo vadmalas fabrika un mašīnbūves rūpnīca, tautā to parasti dēvēja par «Tilava rūpnīcu».

Fabrikas «Provodnik» kopskats.

niecības pamatnozaru intensīva attīstība, kas notika ilgstošas labvēlīgas konjunktūras apstākļos (ja neskaita vispārējas ekonomiskās grūtības 60. gadu sākumā un īslaicīgu daļēju pārprodukcijas krīzi 1873. gadā). Turpretim 80. gados bija vērojamas straujas lēcienveida izmaiņas atsevišķās ražošanas nozarēs saimnieciskā atslūbuma ietekmē, kas iestājās visā valstī, un depresijas rezultātā, kas turpinājās līdz šīs desmitgades beigām. Šīs izmaiņas bija dziļa stagnācija vecajās nozarēs — tekstilrūpniecībā un papīrrūpniecībā — un vairāku jaunu nozaru, it īpaši ķīmiskās rūpniecības ar gumijas ražošanu, kā arī dažu metālapstrādes paveidu nesamērīgi ātra attīstība.

80. gados Rīgā uzsāka darbību Krievu-franču gumijas rūpniecības sabiedrības uzņēmums «Provodnik», kas ražoja gumijas, gutaperčas, azbesta izstrādājumus (1888.), akciju sabiedrības «Seljē un Bello» pistonu un patronu rūpniecība (1883.), A. Riterberga laku fabrika (1883.), A. Heflingera celulozes un baltā stikla fabrika un Diboska krāsvielu ekstraktu fabrika (abas 1884.), Bertelsa un V. Jeftanoviča ķīmiskās fabrikas, anilīnkrāsu fabrika «Meizels un dēli» (visas 1885.), ultramarīna fabrika «Leverkūzs un dēli» (1886.) u. c. Bez tam tika dibināta Krievijas pirmā A. Leitnera velosipēdu rūpniecība «Russija» («Rossija»), M. Formaņa slēdzeņu rūpniecība (abas 1885.), H. Detmaņa elektrotehniskā rūpniecība (1883., nākamais «Unions») un virkne citu jaunu metālapstrādes uzņēmumu.

Rīgas rūpniecības attīstība pēc ražošanas nozarēm 1879.—1890. gadā

Ražošanas nozars	Uzņēmumu skaits		Produkcijas vērtība tūkst. rbl.		Strādnieku skaits	
	1879. g.	1890. g.	1879. g.	1890. g.	1879. g.	1890. g.
Tekstilrūpniecība	20	21	2 425,0	1 548,0	2 199	1 878
Papīrrūpniecība	9	7	531,9	349,0	307	184
Kokapstrāde	22	43	4 933,5	6 145,0	2 997	4 909
Metālapstrāde (tai skaitā ma- šīnbūve, vagonu būve, kuģu būve u. c. metāla izstrādā- jumu ražošana)	19	31	3 130,0	5 187,0	2 217	3 233
Minerālo materiālu apstrāde	7	17	925,5	1 527,0	1 466	1 987
Dzīvnieku produktu apstrāde	11	16	732,0	1 244,0	234	486
Pārtikas un garšvielu ražošana	46	69	4 981,9	6 606,0	2 300	2 583
Ķīmiskā rūpniecība	11	24	1 010,3	5 298,0	361	1 765
Kopā	145	228	18 670,1	27 904,0	12 081	17 025

Šajos gados strauji pieaugošā konkurence stimulēja tehnisko progresu, vispirmām kārtām tajās nozarēs, kas ražoja ražošanas līdzekļus, un to vidū metālapstrādes, it īpaši mašīnbūves, uzņēmumos (iepriekšējos gadu desmitos Rīgas rūpnīcas ar mašīnbūvi nodarbojās vēl blakus ķeta liešanai). Kopš 80. gadiem šo rūpnīcu ražošanas raksturs izmainījās; iemesls tam bija muitas nodevu palielināšanās uz ārzemju ķetu, dzelzi, tēraudu un agrāko noteikumu atcelšana attiecībā uz metāla importu bez muitas nodevu maksāšanas, bet galvenokārt — metalurģijas bāzes izveidošanās valsts dienvidos. Ražošanas paplašināšana, orientējoties uz Dienvidkrievijas metālu, noteica visperspektīvāko uzņēmumu («Felzers un komp.», «R. Pole», «R. H. Mantels», «G. Pirvics») drīzo pārvēršanos par labiekārtotām profilētām lielām mašīnbūves rūpnīcām, kurās bija nodarbināti vairāki simti strādnieku katrā.

Kapitālistiskās konkurences saasināšanās 80. gadu nestabilas saimnieciskās konjunktūras apstākļos izraisīja tehniski atpalikušāko uzņēmumu krahu (piemēram, 1889. gadā — vecās firmas «Vērmanis un dēls» ķeta liešanas un mašīnbūves rūpnīcas u. c.), veicināja vairāku nozaru (stieplu un naglu, cementa u. c. ražošanas) tehnisko rekonstrukciju, kā arī jaunu rūpniecības nozaru (elektrotehniskās rūpnīcas, masveida metāla izstrādājumu — tērauda spalvu, adatu u. c. — fabrikas) un konkurences spējīgu, galvenokārt akciju sabiedrībām piederošu lieluzņēmumu izveidošanos.

Ražošanas koncentrācijas, uzņēmumu palielināšanās procesi notika paralēli kapitālu centralizācijai. 80. gadu beigās tāda rūpniecības uzņēmumu organizācijas forma kā akciju un paju sabiedrības Rīgā kļuva plaši izplatīta: 1890. gadā šeit darbojās sešas akciju sabiedrības un septiņas paju sabiedrības ar kopējo kapitālu 7,1 milj. rubļu, turklāt trim no tām — Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcas akciju sabiedrībai (1874.), M. Kuzņecova porcelāna un fajansa izstrādājumu ražošanas paju sabiedrībai (valde Maskavā, 1888.) un firmas «Provodņik» paju sabiedrībai (1888.) — kapitāls

bija lielāks par 1 milj. rubļu katrai. Akciju un paju sabiedrību uzņēmumos koncentrējās šajā laikā nedaudz mazāk par $\frac{1}{3}$ Rīgas lielrūpnieciskās ražošanas (30,6% produkcijas kopvērtības un 29,7% nodarbināto strādnieku). Akciju sabiedrību loma Rīgas rūpniecības atsevišķās nozarēs 19. gs. beigās parādīta tālāk 10. un 11. tabulā. Atzīmēsim, ka vadošajās Rīgas ražošanas nozarēs šī organizācijas forma jau 1890. gadā pēc produkcijas izlaides apjoma bija dominējoša: metālapstrādē — 54,6%, ķīmiskajā rūpniecībā (ar gumijas ražošanu) — 50,2%, bet minerālo izejvielu apstrādē — 74,7% (naudas izteiksmē) produkcijas ražoja uzņēmumos, kas piederēja akciju vai paju sabiedrībām.

Individuālo kapitālu transformēšanās process akciju un paju sabiedrību kapitālos norisa izveidojušās kapitālistiskā kredīta sistēmas apstākļos. Šo sistēmu Rīgā pārstāvēja trīs lielas bankas un savstarpējā kredīta iestāžu, krājkasu un krājaizdevu sabiedrību tīkls, kā arī privātas banķieru firmas. Pēc cara valdības ekonomiskās politikas noteikta pavērsiena stingra protekcionisma virzienā (1877. g.) pastiprinājās ārzemju kapitāla iespiešanās Rīgas rūpniecībā akciju kapitāla formā. No 13 akciju un paju sabiedrību uzņēmumiem, kas darbojās Rīgā, pieci⁸ pēc saviem kapitāliem bija ārzemju uzņēmumi, bet divos citos (paju sabiedrībā «Provodņik» un Strazdumuižas, bij. T. Pihlāva kokvilnas un diegu manufaktūras paju sabiedrībā) kopš paša to darbības sākuma ārzemju (franču un angļu) kapitālam bija spēcīgas pozīcijas.

Iekšzemes rūpnieku interešu sargāšana no ārzemju izstrādājumu konkurences ar muitas aizsargtarifu palīdzību, importēto izejvielu un kurināmā piegādes izdevīgie apstākļi un gatavās produkcijas realizācijas iespējas plašajos Krievijas tirgos — tas viss, ievērojot intensīvu tranzīta tirdzniecību caur Rīgas ostu, garantēja lielrūpniecības uzņēmumu ienesīgumu Rīgā. To īpašnieki, neraugoties uz saimnieciskās konjunktūras svārstībām, arī 80. gados, pastiprinot spiedienu uz strādnieku dzīves līmeni, ieguva ļoti lielu peļņu. Liecību par to sniedz 5. tabulas dati.

5. tabula

Dividendes (procentos no pamatkapitāla) dažos akciju un paju sabiedrību uzņēmumos Rīgā 80. gadu otrajā pusē

Uzņēmuma nosaukums	1886. g.	1887. g.	1888. g.	1889. g.	1890. g.
Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcas akc. sab-ba	14,5	20,0	22,5	10,0	—
Akc. sab-ba «Baltijas linu audeklu manufaktūras kompānija»	7,0	5,0	6,0	10,0	10,0
Iļģuciema alus darītavas sabiedrība	13,0	14,0	15,0	17,0	17,0
Rīgas Mūkusalas kokzāģētavas sabiedrība	—	6,0	10,0	16,0	—
K. Šmita Rīgas cementa rūpnīcas un eļļas spiestuves sabiedrība	30,0	30,0	25,0	20,0	10,0

⁸ Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcas akciju sabiedrība (vācu kapitāls līdz 1894. g.); divas sabiedrības ar angļu kapitālu (galvenokārt R. Lodera firmas Londonā) — Iļģuciema vadmalas austuve un kokzāģētava Mūkusalā; sabiedrības «Pistonu un patronu fabrika, bij. Seljē un Bello» (Austrijā) un Vestfāles stieplu rūpniecības sabiedrības Hammā (Vācijā) Rīgas nodaļa.

Lielākie akciju un paju sabiedrību uzņēmumi Rīgas rūpniecībā, tādi kā Krievu-Baltijas vagonu rūpnīca, fabrika «Provodņik», porcelāna un fajansa fabrika «M. Kuzņecovs», K. Šmita (paju sabiedrības) Rīgas cementa rūpnīca (ar eļļas spiestuvi), ne vien izlaida arvien lielāku attiecīgo nozaru produkcijas daļu, bet tajās koncentrējās arī nemitīgi pieaugoša rūpnieciskā proletariāta daļa, līdz ar ko pastiprinājās ražošanas koncentrācija. Dati par ražošanas koncentrāciju Rīgas rūpniecībā 1890. gadā, kad konjunktūra visumā bija zemā līmenī, sniegti tālāk 8. tabulā. Tomēr dažām rūpniecām aplūkojamajā laikposmā bija arī augstas konjunktūras gadi. Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcai tādi bija 1887.—1888. g., kad tā saņēma pasūtījumus sakarā ar Pleskavas—Rīgas valsts dzelzceļa celtniecību un strādnieku skaits tajā sasniedza 1100 cilvēku; Kuzņecova Rīgas fabrikā 1887. gadā bija nodarbināts 1171 strādnieks. Lielajiem un vislielākajiem Rīgas uzņēmumiem jau šajā laikā bija dominējoša loma vietējā darbaspēka tirgus izveidē.

Rīgas rūpniecības attīstība 90. gadu kāpinājuma posmā

Pagājušā gadsimta 90. gados Krievijā iestājās līdz tam neredzēts rūpniecības uzplaukums: rūpnieciskā ražošana pieauga vairāk nekā divkārt. Rūpnieciskās ražošanas kāpinājums, ko noteica pasaules ekonomiskā cikla vispārējā dinamika, Krievijā guva sevišķi plašu vērienu, pateicoties jaunam varenam dzelzceļu celtniecības vilnim (1893.—1901. g.), upju un jūras tvaikoņu flotes forsētai būvei, rubļa kursa nostiprināšanās procesam, kā arī ārzemju kapitāla pieplūdumam rūpniecībā, vispirmām kārtām tajās nozarēs, kas ražoja ražošanas līdzekļus. Šajā visu impēriju aptverošā procesā intensīvi piedalījās Latvijas, it īpaši Rīgas, rūpniecība. Kāpinājuma gados (1893.—1899.) visstraujāk attīstījās Rīgas industrijas svarīgākās nozares — darbgaldu būve, transporta mašīnbūve, bet no jaunajām nozarēm — elektrotehnisko iekārtu ražošana, tērauda (instrumentālā) velmēšana, celulozes ražošana, betona rūpniecība u. c. Tehniskais progress rūpniecībā, transporta un sakaru līdzekļos noteica gumijas, stieplu un naglu u. tml. izstrādājumu ražošanas strauju attīstību.

Rīgas rūpniecības uzplaukumu 90. gados visumā ievērojamā mērā stimulēja valdības politika attiecībā uz dzelzceļiem. Visa pilsētas saimnieciskā kompleksa attīstībā ārkārtīgi liela nozīme bija tam, ka Caricinas virziena dzelzceļi 1235 verstu kopgarumā, kas agrāk bija piederējuši vairākām lielām akciju sabiedrībām, 1894. gadā pārgāja valsts īpašumā; tajā pašā gadā valsts pārņēma arī Rīgas—Muravjovas jeb Mažeikū (Jelgavas) dzelzceļu. Vienota joslu tarifa ieviešana uz visiem dzelzceļiem 1894. gadā sekmēja tirdznieciskos sakarus ar Rīgas tirdzniecības ostu, kā arī darba cilvēku migrācijas pastiprināšanos uz Rīgu. Tarifu pazemināšana kravu pārvadāšanai uz lieliem attālumiem, it īpaši tādu kravu, kuras no attālā-

kajiem valsts rajoniem tika sūtītas uz Baltijas jūras ostām un rietumu robežām, stimulēja Rīgas tirdzniecības ostas un dzelzceļu mezglā vispārējā kravu apgrozījuma pieaugumu. Uzsāktā visas zemes dzelzceļu saimniecības centralizācija valsts rokās padziļināja kapitālismam raksturīgos darba sabiedriskošanas procesus, veicināja Rīgas daudznāciju proletariāta veidošanos.

Rīgas rūpniecība drīz pārvarēja 90. gadu sākuma atslābumu un, 1892. gadā pārsniedzot 1889. g. līmeni, 1893. gadā palielināja produkcijas izlaidi par 8,5 milj. rubļu (28,6%). Jāatzīmē, ka šī pieauguma lielākā daļa radās lielākajos uzņēmumos — Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcā, fabrikā «Provodņik», ķīmiskajās fabrikās, kokzāģētavās un kokvilnas vērp tuvēs. Visu septiņu kāpinājuma gadu (1893.—1899.) laikā Rīgas rūpniecība palielināja produkcijas izlaides apjomu vairāk nekā par 55 milj. rubļu jeb 2,9 reizes (no 29,7 milj. līdz 85,2 milj. rubļu). Rīgas īpatsvars visas Latvijas lielrūpniecībā 1900. gadā bija 71,3% pēc produkcijas vērtības un 75,5% pēc nodarbināto strādnieku skaita (1890. gadā — attiecīgi 70,0 un 72,5%).

Kāpinājuma gados Rīgā visā pilnībā izpaudās kapitālistiskās rūpniecības attīstības nevienmērīgais, lēcienveida raksturs. Priekšplānā izvirzījās sevišķi tās nozares, no kurām vispirmām kārtām bija atkarīga rūpniecības tehniskā rekonstrukcija kopumā, kas kļuva par 19. gs. pēdējā ekonomiskā cikla pamatu. Pie šīm nozarēm, protams, vispirmām kārtām piederēja metālapstrāde un ķīmiskā rūpniecība (sk. 6. tab.), kuru īpatsvars visā Rīgas rūpniecībā pēc produkcijas vērtības perioda beigās bija 56,5% un pēc nodarbināto strādnieku skaita — 48,7%. Pieskaitot abām minētajām nozarēm minerālo izejvielu apstrādi, attiecīgie rādītāji pieaug līdz 61,2 un 59,5%. Tas liecina, ka kāpinājuma gados Rīgas rūpniecībā ārkārtīgi pieauga to nozaru loma, kuras galvenokārt ražoja ražošanas līdzekļus. Jo sevišķi labi tas redzams, salīdzinot 1900. g. datus ar analogiskajiem rādītājiem par 1879. g. un 1890. g., kad šīs nozares deva attiecīgi 27,1 un 43,1% no pilsētas rūpnieciskās produkcijas kopējā apjoma (naudas izteiksmē) un tajās bija nodarbināti 33,5 un 41,0% Rīgas fabriku un rūpnīcu strādnieku. Lielo uzņēmumu kategorijā (ar 100 un vairāk strādniekiem) 1900. gadā šo ražošanas nozaru īpatsvars pēc produkcijas vērtības bija 65,7% un pēc strādnieku skaita — 62,9%, t. i., citiem vārdiem sakot, tieši šīs nozares noteica rūpnieciskās Rīgas vaibstus 19. un 20. gs. mijā, uzspieda specifisku zīmogu pilsētas fabriku rajoniem.

Par lielāko metālapstrādes uzņēmumu koncentrācijas ievērojamāko centru 19. gs. beigās kļuva tā dēvētais Aleksandra vārtu rajons (abpus pašreizējam Gaisa tiltam) Pēterburgas un Maskavas priekšpilsētu pierobežā. Šeit, netālu no vecajām mašīnbūves rūpnīcām «Felzers un komp.» un «G. Pirvics un komp.», izvietojās galvenokārt jauni uzņēmumi: akciju sabiedrības «Fenikss» vagonu rūpnīca, akciju sabiedrības «Krievu elektrības sabiedrība Unions» rūpnīca, Krievu-Baltijas akumulatoru rūpnīca, akciju sabiedrības «Etna» Rīgas metāla rūpnīca, velosipēdu fabrika «A. Leitners un komp.», Krievu tērauda spalvu ražošanas sabiedrības fabrika, Rīgas adatu ražošanas rūpnieciskās sabiedrības fabrika «E. Bings un komp.» u. c. Čiekurkalnā gadsimta beigās sāka strādāt akciju sabiedrības «Atlas» darbvaldu rūpnīca, tālāk, Ķīsezera krastā, — tāpat akciju sabiedrībām pie-

Rūpniecības nozares	Uzņēmumu skaits	Produkcijas vērtība		Strādnieku skaits		Tvaika dzinēji			Pārējie dzinēji*		
		tūkst. rbl.	%	abs. skaitļos	%	skaits	jauka tūkst. ZS	%	skaits	jauka tūkst. ZS	%
Tekstilrūpniecība	27	9 775,4	11,5	6 557	15,1	36	5,3	20,5	11 0,5	13,9	
Papīrrūpniecība ar poligrāfiju	30	2 224,3	2,6	1 783	4,4	14	0,6	2,3	24 0,1	2,8	
Kokapstrāde	31	8 221,5	9,7	4 786	11,0	47	3,0	11,6	2 ...	...	
Metālapstrāde ar mašīnu, vagonu un kuģu būvi	60	31 034,2	36,4	15 836	36,4	158	8,7	33,7	128 1,7	47,2	
Minerālo izejvielu apstrāde	18	4 065,2	4,7	4 724	10,6	21	1,8	7,0	10 0,2	5,6	
Dzīvnieku izejvielu apstrāde	14	1 528,9	1,8	604	1,4	15	0,5	2,0	7 0,1	2,8	
Pārtikas un garšvielu ražošana	39	11 263,1	13,2	3 763	8,6	34	1,5	5,8	15 0,2	5,5	
Ķīmiskā rūpniecība	25	17 083,4	20,1	5 419	12,5	99	4,4	17,1	42 0,8	22,2	
K o p ā	244	85 196,0	100,0	43 472	100,0	424	25,8	100,0	239 3,6	100,0	

* Ailē aptverti gāzes, petrolejas, kā arī elektriskie dzinēji. Tā kā par pēdējiem dati ir nepilni, šīs ailes summa nav iekļauta kopējā summā.

derošās Rīgas velmēšanas rūpnīca un Rīgas tēraudliešanas rūpnīca, bet turpat tuvumā tika būvēta instrumentālā tērauda rūpnīca «Salamandra».

Ķīmiskās rūpniecības uzņēmumu vairums 19. gs. beigās atradās Pēterburgas priekšpilsētā (Sarkandaugavas un Milgrāvja rajonā) un Jelgavas priekšpilsētā. Pēdējā tradicionāli koncentrējās vilnas un kokvilnas šķiedru apstrāde. Vairāki tekstilrūpniecības uzņēmumi 90. gados strādāja galvenokārt vai daļēji citu ražošanas nozaru pieprasījuma apmierināšanai. To vidū bija arī modernākais un lielākais tekstilrūpniecības uzņēmums — «Linu un džutas manufaktūra» Ķīsezera krastā.

Vecrīgā bija izvietojušies pilsētas lielākie poligrāfiskie uzņēmumi — šai laikā izaugušās un tehniski labi apgādātās E. Plātesa (138 strādnieki), H. Girgenzona jeb Millera (127 strādnieki) u. c. tipogrāfijas. Taču visumā šajā pilsētas daļā, kur izsenis koncentrējās tirdzniecība, rūpniecisko ražošanu pārstāvēja sikas amatnieku darbnīcas.

Kāpinājuma gados veiktās ražošanas iekārtu masveida modernizācijas rezultātā, kā arī stājoties ierindā lielam skaitam tehniskā bruņojuma ziņā modernu fabriku un rūpnīcu, praktiski pilnīgi atjaunojās pamatkapitāls visās galvenajās Rīgas rūpniecības nozarēs, visvairāk tajās, kas ražoja ražošanas līdzekļus. To uzskatāmi rāda 1900. gadā fabriku inspekcijas savākie dati par pilsētas fabriku un rūpnīcu enerģētisko nodrošinātību pēc ražošanas nozarēm (6. tab.): praktiski visi metālapstrādes uzņēmumi (57 no 60), visi ķīmiskās rūpniecības uzņēmumi, gandrīz visas minerālo izejvielu apstrādes rūpnīcas (14 no 18) bija apgādāti ar

enerģētiskām iekārtām; minēto nozaru uzņēmumos izmantoja līdz 70% no visiem dzinējiem. Tvaika enerģētiskās iekārtas, kas darbojās šajos uzņēmumos, šajā laikā sastādīja 65,5% no visiem šī tipa dzinējiem, kas bija Rīgas rūpniecības rīcībā, bet elektriskie dzinēji, kurus Rīgā sāka izmantot galvenokārt tieši lielākajos, modernākajos uzņēmumos, — apmēram 86%.

Lielajos uzņēmumos ar ievērojamiem darbgaldu parkiem koncentrējās arī vislielākās jaudas enerģētiskās iekārtas. Vislielākais dzinēju daudzums 19. gs. beigās bija Krievu-franču gumijas un gutaperčas rūpniecību sabiedrības uzņēmumā «Provodņik» — 62 dzinēji ar 2450 ZS. Jaunajam milzim — vagonbūves un mehānisko rūpniecību akciju sabiedrības «Fenikss» uzņēmumam (1895.), kas bija apgādāts galvenokārt ar jaunākās konstrukcijas mašīnām un darbgaldiem, bija 45 spēkmašīnas ar jaudu 1995 ZS, 1897. gadā modernizētajā Krievu-Baltijas vagonu rūpniecībā — 46 ar 1675 ZS, akciju sabiedrības «K. Šmits» cementa rūpniecībā — 12 enerģētiskās iekārtas ar 1155 ZS utt. Cementa rūpniecībā tika uzstādīta pirmā H. Detmaņa rūpniecībā ražotā dinamomašīna.

No pārējām rūpniecības nozarēm ar mehāniskajiem dzinējiem vislabāk bija apgādāta tekstilrūpniecība (ap 20% no enerģētisko iekārtu kopskaita), it īpaši kokvilnas vērptuves. Tehnisko progresu šeit nodrošināja gan tas, ka tika nodoti ekspluatācijā jauni lieli uzņēmumi, vispirmām kārtām akciju sabiedrības «Zasulauka manufaktūra» (1895.), gan arī, galvenokārt, tas, ka paju sabiedrību rokās (Strazdumuižas kokvilnas un diegu manufaktūras paju sabiedrība, 1890.; Rīgas kokvilnas vērptuvju, diegu fabriku un austuvju paju sabiedrība, bij. «V. Eikerts un komp.», 1897.) pārgājušās vecās fabrikas gadsimta beigās tika pilnīgi rekonstruētas, aizstājot novecojušās periodiskās darbības vērpsanas iekārtas (t. s. selffaktorus) ar ražīgākām nepārtrauktās darbības mašīnām — vateriem. Jaunākās vērpsanas iekārtas (vatermašīnas ar 4800 vārpstām) un 310 aužamo stāvu, kas bija darbināmi ar 1250 ZS jaudas tvaika dzinēju, tika uzstādīti pilsētas lielākajā jaunā tekstilrūpniecības uzņēmumā — «Linu un džutas manufaktūrā» (akciju sabiedrība, 1899.), kur produkcijas vērtība 1900. gadā bija 1,7 milj. rubļu, bet strādnieku skaits — 1212. Vairāk vai mazāk masveidīgi jaunu tehniku ieviesa visās Rīgas lielrūpnieciskās ražošanas nozarēs.

Rūpniecības kāpinājuma gados ne vien piedzīvoja neredzētu uzplaukumu tradicionālās ražošanas nozares, kas pastāvēja ne vienu vien gadu desmitu, bet isā laikā nostiprinājās arī jaunas nozares, kam radās labvēlīgi attīstības apstākļi. Metālapstrādē šādas nozares bija elektrotehniskā rūpniecība un velosipēdu ražošana.

H. Detmaņa Krievu-Baltijas elektrotehniskajai rūpniecībai 1898. gadā pārējot akciju sabiedrības «Krievu elektrības sabiedrība Unions» (valde Pēterburgā) īpašumā, kam sekoja šī uzņēmuma pilnīga rekonstrukcija, tā loma Rīgas rūpniecības apgādē ar elektriskajiem motoriem, dinamomašīnām u. c. elektrotehniskajām iekārtām daudzkārt pieauga. Kopš 1899. g. «Unionam», kura patrons bija varenā Pēterburgas Starptautiskā komercbanka, kļuva pieejams plašs tirgus. Starp citu, tas saņēma lielus pasūtījumus sakarā ar Ventspils—Maskavas—Ribīniskas dzelzceļa būvi un ar elektrisko iekārtu uzstādīšanu Maskavas tuvumā esošajos uzņēmumos; tas iekārtoja un mon-

tēja elektrostaciju Smoļenskā, elektrisko ielu dzelzceļu Lodzā utt. Uzņēmuma daudzveidīgās produkcijas vērtība 1900. gadā bija ap 1,5 milj. rubļu.

Kāpinājuma posmā nostiprinājās Rīgas jaunā velosipēdu rūpniecība. Firmas «Leitners un komp.» rūpnīca «Russija» gadsimta beigās ražoja līdz 2000 velosipēdiem gadā. 1899. gadā šeit pirmoreiz valstī tika izdarīts mēģinājums ražot automobiļus, tomēr tas bija neveiksmīgs sakarā ar sākušos krīzi un zemajām muitas nodevām, ievēdot automobiļus no ārzemēm.

Metālapstrādes rūpniecības attīstību 90. gados visumā veicināja tas, ka Krievijas dienvidos pastāvēja moderna metalurģijas bāze, kāpinājuma laikā tika forsēta Urālu metalurģijas rekonstrukcija, lielus pasūtījumus izdarīja pastāvošie un jaunbūvējamie dzelzceļi.

Tā, Rīgas lielākā mašīnbūves rūpnīca «Felzers un komp.» (kopš 1891. g. akciju sabiedrība) jau 90. gados kļuva par profilētu uzņēmumu, kas specializējās darbgaldū, spiešanas iekārtu, saldētavu un tvaika enerģētisku iekārtu ražošanā. Šī produkcija bija domāta tirgum, kas pletās līdz Tāļajiem Austrumiem. Uzņēmums izmantoja Dienvidkrievijas tēraudu un dzelzi. Dzelzi no Urāliem saņēma galvenokārt uzņēmumi, kas ražoja sīkus metāla izstrādājumus. Savukārt Urālu rūpnīcām, kā arī Dienvidkrievijas metalurģijas apvidiem un Polijai piegādāja savu produkciju smagās mašīnbūves rūpnīca bij. «Brāļi Kleini» — tāda paša nosaukuma Dālbruhas (Vācijā) akciju sabiedrības Rīgas filiāle (1896.). Tā ražoja īpašas iekārtas domēnkrašnīm, gaisa sūkņēšanas mašīnas, tēraudlietuves, velmēšanas iekārtas, kalšanas spiedes, kā arī enerģētiskas iekārtas (tvaika mašīnas, gāzes motorus gāzģeneratoriem).

Vagonu būve Rīgā bija daudzkārt paplašinājusies 90. gadu otrās puses sevišķi augstas konjunktūras apstākļos. Desmit gadu laikā (1890.—1900.) vagonu būves produkcijas vērtība pieauga no 1,6 milj. līdz 14,4 milj. rubļu, bet strādnieku skaits — no 700 līdz 6280. Rīgas vagonu būves rūpnīcas spēja izgatavot 10 tūkst. kravas vagonu gadā (neskaitot pasažieru vagonus), tātad nodrošināt līdz 50% visu Krievijas dzelzceļu pieprasījuma pēc ritošā sastāva. Atsevišķos gados abi uzņēmumi — Krievu-Baltijas vagonu rūpnīca un «Fenikss» — praktiski strādāja ar pilnu jaudu. Tā, 1896.—1900. gadā Krievu-Baltijas vagonu rūpnīca, izpildot valsts, privātpersonu un dzelzceļu akciju sabiedrību lielus pasūtījumus, izgatavoja 25 tūkst. vagonu. 1897. gadā Krievu-Baltijas rūpnīca, turpinoties tās paplašināšanai, izlaida 4664 vagonus, bet «Fenikss» — 4029 vagonus. Divu Rīgas vagonu būves milžu asas konkurences cīņas apstākļos to ražošanas jaudas lēcienveidīgi pieauga, tika meklētas iespējas «palētināt produkciju», aizstājot strādnieku rokas ar mašīnām (tas izraisīja strādnieku skaita straujas svārstības neatkarīgi no pasūtījumu apjoma), ieviesti tehnoloģiski jauninājumi, notika dzišanās pēc licencēm, patentiem utt. Abas rūpnīcas saņēma metālu no Dienvidkrievijas; Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcai acīmredzot visciešākie kontakti bija ar Taganrogas metalurģisko sabiedrību, bet vagonu rūpnīcai «Fenikss» — ar Dienvidkrievijas Dņepras metalurģisko sabiedrību.

Dzelzceļu vajadzībām 90. gados daļēji strādāja rūpnīcas «Felzers un komp.» (metālgriezēji darbgaldū dzelzceļa darbnīcām) un «R. Pole» (centrā-

lās signalizācijas aparāti — centrālās pārmijas, semafori). Modernizētā rūpnīca «Lange un dēls» (kopš 1898. g. akciju sabiedrība) 90. gadu nogalē pastiprināja savu aktivitāti jūras un upju transporta rekonstrukcijā. 1893.—1900. gadā tā nolaida ūdenī 72 jaunus kuģus (pasažieru tvaikoņi, tvaika velkoņi, ledlauži, zemessmēlēji, prāmji, pontoni, kuteri u. c.), kurus uzbūvēja gan pēc valdības, gan privātpersonu pasūtījumiem.

Pagājušā gadsimta 90. gados svarīgu tautsaimniecisku nozīmi visas valsts mērogā ieguva arī citas Rīgas lielrūpniecības nozares. Sabiedrības «Provodņik» fabrikai tas bija ne tikai straujas izaugsmes periods (laikā no 1890. līdz 1900. g. ražošanas apjoms pēc produkcijas vērtības šeit palielinājās no 0,7 milj. līdz 6,9 milj. rubļu, bet strādnieku skaits — no 650 līdz 2786), bet arī veiksmīgs posms asā cīņā par savu pozīciju nostiprināšanu Krievijas tirgū pret valstī vecāko gumijas ražošanas uzņēmumu — Krievu-amerikāņu gumijas sabiedrības fabriku («Treugoļņik») Pēterburgā. Ar vienu no galvenajiem savas produkcijas veidiem — galošām fabrikai «Provodņik» jau tolaik izdevās izlauzt ceļu arī uz ārzemju tirgu. Valsts iekšējā tirgū pastāvēja liels pieprasījums pēc Rīgas uzņēmuma citiem produkcijas veidiem — tehniskās un ķirurģiskās gumijas, izolācijas materiāliem (ebonīts un apstrādāts azbests), linoleja u. c. Tikai tehnisko gumiju, bet ievērojami mazākā daudzumā nekā nozares vadošais uzņēmums «Provodņik», ražoja brāļu Freizingeru fabrika «Russija» (1896.). Tehniskajā progresā 90. gados izcila loma bija ķīmiskās rūpniecības uzņēmumiem, tai skaitā V. Jeftanoviča, A. Rutenberga, M. Heflingera fabrikām, kur ražoja sērskābi, ko lielā daudzumā lietoja superfosfāta, kā arī tehnisko eļļu ražošanā, naftas destilācijā, stieplu un naglu ražošanā u. c. plašam tirgum strādājošās nozarēs (M. Heflingera fabrikā bez sērskābes ražoja arī superfosfātu no minerālām izejvielām).

M. Kuzņecova paju sabiedrības Rīgas porcelāna un fajansa fabrika, kas pastāvēja jau vairāk nekā pusgadsimta, 19. un 20. gs. miju arī sagaidīja pilsētas lielāko uzņēmumu vidū (1765 strādnieki, produkcijas vērtība — 1,03 milj. rubļu). Fabrika gadsimta beigās bija moderns uzņēmums: ražošanā tur izmantoja elektrisko enerģiju, patentētas iekārtas utt. Tā ne vien apmierināja masveida pieprasījumu pēc traukiem, bet arī izgatavoja izolatorus elektrotehniskajām vajadzībām.

Pēc tam kad kāpinājuma priekšvakarā tika veikta modernizācija Rīgas cementa rūpnīcā, kurai 80. gados bija jāiztur lētā importētā cementa asa konkurence, ugunsizturīgu būvmateriālu ražošana Rīgā 90. gadu beigās pieauga apmēram divkārt. Cementa rūpnīcā 1900. gadā bija izgatavots 410 tūkst. mucu cementa par 1,2 milj. rubļu, bet strādnieku skaits sasniedza 820.

Vispār minerālo izejvielu apstrādē (pēc algotā darbaspēka koncentrācijas minētajos divos lielākajos uzņēmumos) Rīga 20. gs. sākumā ieņēma pirmo vietu Krievijā. Pagājušā gadsimta beigās Rīga saglabāja pirmo vietu impērijā arī kokmateriālu zāgēšanā, kuras produkcija bija domāta eksportam. Tās vecākajām korķu fabrikām — V. Šturca «A. Krīgsmanis» (kopš 1895. g. akciju sabiedrība) un O. fon Zengbuša — nebija cienīgu konkurentu iekšējā tirgū. Pirmajā no minētajiem uzņēmumiem pēc tā paplašināšanas bija uzsākta arī korķu izolācijas materiāla ražošana.

Ražošanas paplašināšana, ievērojami palielinoties Rīgā ražoto izstrādājumu sortimentam, kā arī izmantojot jaunāko tehnoloģiju, nodrošināja visa Rīgas lielrūpnieciskā kompleksa aktīvu mijiedarbību ar citiem Krievijas impērijas ekonomiskajiem apgabaliem.

Kapitālisma attīstības gaitā izveidojušies Rīgas industrijas sakari ar izejvielu rajoniem valsts iekšienē un aiz tās robežām, kā arī ar plašajiem noieta tirgiem 19. gs. beigās pārauga par ciešas savstarpējās atkarības sistēmu, ko noteica darba un ražošanas sabiedrisko procesu,⁹ kuru padziļināšanās 19. un 20. gs. mijā liecināja par klasiskā kapitālisma pāreju monopolistiskajā kapitālismā — imperiālismā.¹⁰

Rīgas rūpniecības ražošanas monopolizācijas priekšnoteikumi

19. gs. pēdējā trešdaļā un 20. gs. sākumā līdz pat 1914. g. Rīga ne vien kļuva par trešo pēc lieluma Krievijas rūpniecības centru (atpaliekot tikai no abām galvaspilsētām), bet arī attīstījās rūpnieciskajā ziņā ātrāk nekā citi impērijas svarīgākie fabriku un rūpnīcu industrijas centri (7. tab.). Pilsētas rūpnieciskais potenciāls auga sevišķi strauji 19. gs. pēdējos 20 gados, kad Rīgas uzņēmumu darbaspēka un produkcijas apjoma gada pieauguma vidējie tempi (procentos) bija attiecīgi 5,4 un 8,2 (visu fabriku centru grupā — attiecīgi 3,2 un 4,0, tai skaitā Pēterburgā — 3,2 un 3,5, Maskavā — 2,1 un 3,6).

20. gs. sākumā Rīgas rūpniecībā bija vērojama kapitālistiskās ražošanas visdažādāko organizācijas formu — fabriku, rūpnīcu, kapitālistisko manufaktūru, darbnīcu, rūpālu — sarežģīts savijums. Bez amatnieku uzņēmumu

7. tabula

Krievijas lielāko rūpniecības centru fabriku un rūpnīcu industrijas gada pieauguma vidējie tempi 1879.—1914. gadā (procentos)

Rūpniecības centri	Pēc fabriku skaita	Pēc strādnieku skaita	Pēc produkcijas vērtības
Krievijas 103 lielākie rūpniecības centri (caurmērā)	0,9	3,3	4,8
Pēterburga	0,5	3,5	4,1
Maskava	1,0	3,0	5,7
Rīga	2,0	5,2	7,3

⁹ Sk.: Leņins V. I. Kapitālisma attīstība Krievijā. — Raksti, 3. sēj., 488. lpp.

¹⁰ Sk.: Leņins V. I. Imperiālisms kā kapitālisma augstākā stadija. — Raksti, 22. sēj., 185. un 208. lpp.

miem, kuros nebija algotu strādnieku vai bija tikai viens strādnieks, 1900. gadā Rīgā darbojās 2,1 tūkst. rūpniecības uzņēmumu ar 56 tūkst. strādnieku un 6 tūkst. reģistrētu vairumtirdzniecības un mazumtirdzniecības uzņēmumu ar 9—10 tūkst. darbinieku. Tādējādi Rīga pēc sava vispārējā rakstura bija rūpnieciski tirdznieciska tipa kapitālistiska pilsēta.

Salīdzinot ar fabrikām, rūpnieciskās ražošanas agrīnajām kapitālistiskās organizācijas formām Rīgas rūpniecībā jau bija visai neliela nozīme. 1900. gadā šeit 1858 sīkuzņēmumos ar strādnieku skaitu no 2 līdz 16 bija tikai ap 9 tūkst. strādnieku (ne vairāk par 16% no pilsētas rūpniecībā nodarbinātajiem), kas galvenokārt bija nodarbināti apģērbu šūšanas, apavu un mājturības piederumu labošanas darbnīcās, maizes ceptuvēs u. tml. Fab-

Rīgas fabriku un rūpniecības industrijas sadale pa ražošanas nozarēm un pilsētas daļām 1900. gadā

Ražošanas nozare	Visā pilsētā			Tai skaitā uzņēmumu grupā ar strādnieku skaitu līdz 100 cilv. uzņēmumu grupā ar strādnieku skaitu 100 cilv. un vairāk		
	uzņēmumu kopskaits	produkcijas vērtība tūkst. rbj.	strādnieku kopskaits	uzņēmumu skaits	produkcijas vērtība tūkst. rbj.	strādnieku skaits
Tekstilrūpniecība	27	9 775,4	6 557	17	962,8	634
				10	8 812,6	5 923
Papīra rūpniecība (ar poligrāfisko rūpniecību)	30	2 224,3	1 783	23	1 267,0	908
				7	957,3	875
Kokapstrāde	31	8 221,5	4 786	15	648,2	694
				16	7 573,3	4 092
Metālapstrāde ar mašīnu, vagonu un kuģu būvi	60	31 034,2	15 836	33	1 832,9	1 401
				27	29 201,3	14 435
Minerālo izejvielu apstrāde	18	4 065,2	4 724	10	522,5	441
				8	3 542,7	4 283
Dzīvnieku izejvielu apstrāde	14	1 528,9	604	13	1 386,6	408
				1	142,3	196
Pārtikas un garšvielu rūpniecība	39	11 263,1	3 763	28	4 362,6	997
				11	6 900,5	2 766
Ķīmiskā rūpniecība ar gumijas, gāzes un sērskābes ražošanu.	25	17 083,4	5 419	13	3 018,1	636
				12	14 065,3	4 783
K o p ā	244	85 196,0	43 472	244	85 196,0	43 472
tai skaitā pa uzņēmumu grupām ar strādnieku skaitu līdz 100 cilv.				152	14 000,7	6 119
100 cilv. un vairāk				92	71 195,3	37 353

rikas tipa uzņēmumi nedalīti dominēja pār ģenētiski agrāko formu — manufaktūru. 1900. gadā tie ražoja 87,7% produkcijas kopējā apjoma (pēc vērtības).

Rūpniecības izvietojums pilsētas oficiālajās robežās Rīgā 19. gs. beigās bija tipisks kapitālistiskai lielpilsētai: galvenie rūpnieciskie rajoni izveidojās pilsētas nomalēs, tā ka fabriku un rūpnīcu josla ielencā Vecrīgu un piegulošos kvartālus, kur dzīvoja ierēdņi un buržuāzija. Apkopotie dati par rūpniecības izvietojumu pa Rīgas rajoniem pēc nozarēm 1900. gadā sniegti 8. tabulā.

Rīgas fabriku un rūpnīcu industrijā, tāpat kā Latvijas un Krievijas rūpniecībā kopumā, 19. gs. beigās notika intensīva pāreja no tā dēvētās brīvās

8. tabula

Iekšriņa			Pēterburgas daļa			Maskavas daļa			Jelgavas daļa		
uzņēmumu skaits	produkcijas vērtība tūkst. rbļ.	strādnieku skaits	uzņēmumu skaits	produkcijas vērtība tūkst. rbļ.	strādnieku skaits	uzņēmumu skaits	produkcijas vērtība tūkst. rbļ.	strādnieku skaits	uzņēmumu skaits	produkcijas vērtība tūkst. rbļ.	strādnieku skaits
uzņēmumi ar strādnieku skaitu līdz 100 cilv.			uzņēmumi ar strādnieku skaitu līdz 100 cilv.			uzņēmumi ar strādnieku skaitu līdz 100 cilv.			uzņēmumi ar strādnieku skaitu līdz 100 cilv.		
uzņēmumi ar strādnieku skaitu 100 cilv. un vairāk			uzņēmumi ar strādnieku skaitu 100 cilv. un vairāk			uzņēmumi ar strādnieku skaitu 100 cilv. un vairāk			uzņēmumi ar strādnieku skaitu 100 cilv. un vairāk		
1	23,7	28	7	434,2	375	4	235,7	88	5	269,2	143
—	—	—	1	1 730,0	1 212	3	1 930,0	1 183	6	5 152,6	3 528
18	743,1	658	1	68,7	48	3	346,5	179	1	108,7	23
2	252,4	265	2	94,1	215	1	115,0	150	2	495,8	245
1	50,7	40	5	230,5	242	5	283,7	266	4	83,3	146
—	—	—	5	2 361,6	1 306	5	3 123,2	1 324	6	2 088,5	1 462
2	41,9	46	10	1 077,6	535	9	224,7	285	12	488,7	535
—	—	—	13	9 031,2	5 709	6	13 865,9	5 889	8	6 304,2	2 837
—	—	—	3	194,9	128	4	134,0	105	3	193,6	208
—	—	—	4	1 044,6	1 278	2	1 118,7	1 957	2	1 379,4	1 048
—	—	—	6	767,7	234	4	322,4	121	3	296,5	53
—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	142,3	196
1	52,2	25	9	1 674,1	346	13	2 144,4	502	5	491,9	124
1	390,0	110	9	6 236,3	2 554	—	—	—	1	274,2	102
—	—	—	4	1 828,7	249	4	808,6	205	5	380,8	182
1	604,1	179	5	8 855,6	3 469	—	—	—	6	4 605,6	1 135
27	2158,1	1351	84	35 629,8	17 900	63	24 652,8	12 254	70	22 755,3	11 967
23	911,6	797	45	6 276,4	2 157	46	4 500,0	1 751	38	2 312,7	1 414
4	1246,5	554	39	29 353,4	15 743	17	20 152,8	10 503	32	20 442,6	10 553

Ražošanas koncentrācijas līmenis Rīgas fabriku un rūpniecību industrijā 1890.—1900. gadā

Uzņēmumu grupas pēc strādnieku skaita	Uzņēmumu skaits				Produkcijas	
	abs. skaitļos		procentos pret kopskaitu		kopvērtība grupā milj. rubļ.	
	1890.	1900.	1890.	1900.	1890.	1900.
Līdz 16	83	21	36,4	8,6	2,8	0,8
16—99	97	131	42,5	53,7	8,2	13,2
100—499	43	72	18,9	29,5	12,5	30,0
500—999	5	14	2,2	5,7	4,4	15,7
1000 un vairāk	—	6	—	2,5	—	25,4
Pavisam visās grupās	228	244	100,0	100,0	27,9	85,2

konkurences uz kapitālistisko monopolu kundzību. Šādas pārejas pamatā, kā zināms, ir kapitālu koncentrācijas un centralizācijas, kā arī ražošanas koncentrācijas procesi.

Ražošanas koncentrācijas vispārējām tendencēm Rīgas rūpniecībā vairāk nekā 20 gadu ilgajā laikposmā var izsekot pēc izmaiņām, kas notika uzņēmumu grupā ar strādnieku skaitu 16 un vairāk: caurmērā vienā uzņēmumā strādnieku skaits izauga no 128 1879. gadā un 112 1890. gadā līdz 194 1900. gadā, bet produkcija (1879. g. cenās) attiecīgi — no 186,5 tūkst. un 173,1 tūkst. rubļu līdz 378,5 tūkst. rubļu.

Uzņēmumu krasa palielināšanās 90. gados atspoguļoja ražošanas koncentrāciju jau pastāvošā rūpnieciskā kompleksa ietvaros: veco rūpniecību un fabriku produkcijas pieaugums 1890.—1900. gadā vairāk nekā divkārt pārsniedza produkciju, ko ražoja jaunie, šajā laikā ekspluatācijā nodotie uzņēmumi.

90. gadu kāpinājuma laikā rūpnieciskā kapitāla koncentrācijas līmenis Rīgā pieauga sakarā ar iepriekš aprakstīto procesu — iekārtu masveida modernizāciju un ražošanas paplašināšanu, vispirmām kārtām vadošo nozaru milzu uzņēmumus, kā arī šeit notiekošās kapitāla centralizācijas daudzkārtējas pastiprināšanās rezultātā, agrāk izolētajiem kapitāliem apvienojoties akciju un paju sabiedrību kapitālos. Uzņēmumu palielināšanās 90. gados bija vērojama galvenokārt lielo rūpniecību un fabriku grupā ar strādnieku skaitu 100 un vairāk: vidējais strādnieku skaits vienā uzņēmumā šeit pieauga no 258 līdz 406, produkcijas vērtībai palielinoties vidēji no 351,7 tūkst. rubļu 1890. gadā līdz 773,9 tūkst. rubļu 1900. gadā. Vislielāko uzņēmumu grupā, ar strādnieku skaitu 500 un vairāk, strādnieku vidējais skaits vienā uzņēmumā pieauga no 720 cilvēkiem 1890. gadā līdz 1135 cilvēkiem 1900. gadā, produkcijas vidējai vērtībai palielinoties šajā laikā no 879,8 tūkst. līdz 2058,3 tūkst. rubļu. Milzu fabrikās un rūpniecās, ar strādnieku skaitu 1000 un vairāk, 1900. gadā vidēji bija 2187 strādnieki, bet produkcijas vidējā vērtība, ko ražoja šāds uzņēmums, bija 4241,2 tūkst. rubļu. Ievērojot to, ka Eiropas Krievijā jaunā gadsimta sākumā (1903. gadā) uzņēmumos ar strādnieku skaitu 100 un vairāk bija nodarbināti

9. tabula

vērtība				Strādnieku skaits					
procentos pret kopvērtību		vidēji vienā uzņēmumā, tūkst. rbj.		kopskaits grupā tūkst. cilv.		procentos pret kopskaitu		vidēji vienā uzņēmumā, abs. skaitļos	
1890.	1900.	1890.	1900.	1890.	1900.	1890.	1900.	1890.	1900.
10,1	1,0	33,9	38,6	0,7	0,2	3,9	0,6	8	12
29,4	15,4	84,6	100,7	4,0	5,9	23,3	13,5	41	45
44,7	35,2	290,3	417,1	8,8	14,7	51,7	33,7	205	204
15,8	18,5	879,8	1122,8	3,6	9,6	21,1	22,0	720	684
—	29,9	—	4241,2	—	13,1	—	30,2	—	2187
100,0	100,0	122,4	349,2	17,0	43,5	100,0	100,0	75	178

76,6% fabriku un rūpnīcu strādnieku,¹¹ bet tās pašas grupas uzņēmumos Rīgā 1900. gadā — 85,9% pilsētas rūpnieciskā proletariāta, turklāt Eiropas Krievijas milzu fabrikās (ar strādnieku skaitu 1000 un vairāk) katrā caurmērā bija 2179 strādnieki,¹² var izdarīt vispārīgu secinājumu par darba koncentrācijas visai augsto līmeni, kas bija sasniegts kāpinājuma gados Rīgas rūpniecībā, it īpaši tās vadošajās nozarēs.

Ražošanas koncentrācija nedaudzos Rīgas vislielākajos uzņēmumos visvairāk skāra metālapstrādi, it īpaši tās vadošo nozari — vagonu būvi. Pēc darba un ražošanas koncentrācijas līmeņa Rīgas vagonbūves rūpnīcas bija stipri līdzīgas citiem šīs nozares Krievijas uzņēmumiem: viena Rīgas vagonbūves uzņēmuma produkcijas vērtība 1900. gadā vidēji bija 7,2 milj. rubļu un strādnieku skaits — 3140 cilvēku, bet, rēķinot uz vienu no 14 šīs nozares uzņēmumiem visā Krievijā, attiecīgi skaitļi bija 7,8 milj. rubļu un 4000 cilvēku.

Kopsavilkuma dati par ražošanas koncentrācijas dinamiku Rīgas fabriku un rūpnīcu tipa uzņēmumos 19. gs. pēdējā gadu desmitā sniegti 9. tabulā. Perioda beigās 20 lielākajos pilsētas uzņēmumos ar 500 un vairāk strādniekiem koncentrējās jau apmēram puse no visa tās lielrūpnieciskā potenciāla — 48,4% produkcijas kopvērtības un 52,2% fabriku un rūpnīcu strādnieku kopskaita, bet to uzņēmumu produkcijas īpatsvars, kuros bija nodarbināti mazāk nekā 100 strādnieki, šajā desmitgadē saruka no 39,5 līdz 16,4%. Sešos vislielākajos Rīgas uzņēmumos bija nodarbināta gandrīz $\frac{1}{3}$ visu pilsētas strādnieku, tie deva ap $\frac{1}{3}$ ražojamās produkcijas.¹³

Par lūzumu Rīgas fabriku rūpniecības kapitālistiskajā sabiedriskošanā 19. gs. pēdējos 10—15 gados liecina arī dati par akciju sabiedrību uzņēmumu lomas pieaugumu (10. tab.), kas bija sevišķi straujš gadsimta dažos pēdējos gados. Salīdzinot ar 1884. g., 1900. gadā akciju un paju sabiedrī-

¹¹ Sk.: Ļenins V. I. Kapitālisma attīstība Krievijā. — Raksti, 3. sēj., 455. lpp.

¹² Sk. turpat, 456. lpp.

¹³ Jāatzīmē, ka ražošanas apjomu šajā uzņēmumu grupā, kurā ietilpa pēc pasūtījumiem strādājošie divi vagonu būves milži, jau bija ietekmējusi 1900. g. krīzes konjunktūra.

Akciju un paju sabiedrību loma Rīgas rūpniecībā 19. gs. beigās

Gadi	Akciju un paju sabiedrību uzņēmumi		Strādnieku skaits tajos		Produkcijas vērtība 1884. g. cenās		Vidēji vienā uzņēmumā	
	skaitis	Īpatsvars Rīgas fabriku rūpniecībā %	tūkst. cilv.	Īpatsvars Rīgas fabriku rūpniecībā %	milj. rbļ.	Īpatsvars Rīgas fabriku rūpniecībā %	strādnieku skaits	produkcijas vērtība tūkst. rbļ.
1884.	9	6,7	2,4	16,4	3,2	10,7	266	356
1900.	44	18,4	26,3	60,5	54,2	63,6	598	1232

bām piederošo Rīgas uzņēmumu skaits palielinājās 5 reizes, tur nodarbināto strādnieku skaits — 11 reizes, bet produkcijas vērtība — 17 reizes. Vienlaikus vidējais strādnieku skaits vienā šādā uzņēmumā pieauga 2,2 reizes, bet tā ražotā produkcija — 3,5 reizes.

Jaunu uzņēmumu drudzainas dibināšanas apstākļos akciju kapitāla ievērojams pieplūdums Rīgas lielrūpniecībā veicināja pilsētas rūpniecības koncentrācijas intensitāti kāpinājuma gados. Ražošanas līdzekļu ražošanas forsētā attīstība 19. gs. pēdējā desmitgadē atspoguļojās struktūras izmaiņās akciju sabiedrībām piederošajos fabriku un rūpnīcu tipa uzņēmumos vēl lielākā mērā nekā Rīgas rūpniecībā kopumā. 11. tabulas dati, kas raksturo gan akcionarizētās rūpniecības ražošanas apjoma īpatsvaru katras nozares ietvaros, gan akciju kapitāla absolūtos apmērus Rīgas rūpniecības nozarēs 1900. gadā, starp citu, rāda, ka 10 gados akciju sabiedrību uzņē-

11. tabula

Akciju un paju sabiedrībām piederošo Rīgas rūpniecības uzņēmumu sadalījums pa ražošanas nozarēm 1890. un 1900. gadā

Ražošanas nozare	Uzņēmumu skaits		Pamatkapitāli				Produkcijas vērtība % no nozares kopprodukcijas		Strādnieku skaits % no kopskaita nozarē	
	1890. g.	1900. g.	1890. g.		1900. g.		1890. g.	1900. g.	1890. g.	1900. g.
			milj. rbļ.	%	milj. rbļ.	%				
Tekstilrūpniecība	3	8	1,2	17,0	8,4	16,6	46,0	85,4	51,2	84,2
Kokapstrāde	1	3	0,3	4,2	2,5	4,9	16,3	22,2	10,2	21,1
Metālapstrāde ar mašīnbūvi	2	19	1,5	21,8	27,0	53,4	54,6	88,4	32,4	80,1
Mīnērālo materiālu apstrāde	2	2	1,8	25,3	2,1	4,1	74,7	54,4	69,0	56,1
Dzīvnieku produktu apstrāde	—	1	—	—	0,4	0,7	—	9,3	—	32,5
Pārtikas un garšvielu rūpniecība	2	4	0,2	3,5	2,5	4,9	2,8	22,4	2,6	13,0
Ķīmiskā rūpniecība ar gumijas ražošanu	4	7	2,0	28,2	7,8	15,4	50,2	68,5	74,9	69,1
Kopā	14	44	7,1	100,0	50,7	100,0	30,6	63,6	29,5	60,5

mumos ieguldītie kapitāli pieauga 7 reizes; strādnieku skaits šajos uzņēmumos palielinājās 5 reizes un to produkcijas apjoms — 6,5 reizes. Paātrinoties kapitāla centralizācijas procesam labvēlīgas konjunktūras apstākļos,¹⁴ akcionarizēto uzņēmumu īpatsvars Rīgas rūpniecībā būtiski pieauga, 1900. gadā kopprodukcijas ražošanas un industriālā proletariāta koncentrācijas ziņā tuvojoties divām trešdaļām. Tādējādi akciju un pašu sabiedrību uzņēmumi 19. gs. beigās Rīgā neapšaubāmi kļuva par lielrūpnieciskās ražošanas organizācijas pamatformu. Pilsētas rūpniecības vadošajās nozarēs — metālapstrādē, tekstilrūpniecībā, ķīmiskajā rūpniecībā, minerālo izejvielu apstrādē —, kurās bija ieguldīts gandrīz 90% akciju kapitāla, šī kapitālisma apstākļos visattīstītākā privātuzņēmēju darbības organizācijas forma kļuva par absolūti dominējošo. Pilnīgi akcionarizētas bija tādas metālapstrādes nozares kā vagonu būve, elektrotehniskā rūpniecība, gandrīz pilnīgi — stieplu un naglu ražošana, un tas vispirmām kārtām noteica šo nozaru līdzdalību monopolistiskajās apvienībās, kuras 19. gs. beigās—20. gs. sākumā «kļūst par vienu no visas saimnieciskās dzīves pamatiem».¹⁵ Minētajās ražošanas nozarēs Rīgā kapitālistiskie uzkrājumi bija sasnieguši augstu pakāpi, un tām jau uz 20. gs. sliekšņa bija noteikta loma Krievijas monopolistiskā kapitālisma likumsakarīgajā tapšanas procesā. 1900. gadā divu Rīgas vagonbūves akciju sabiedrību kapitāls bija 7 milj. rubļu, divu elektrotehnisko sabiedrību — 6,33 milj. rubļu un triju stieplu un naglu ražošanas sabiedrību — 4,35 milj. rubļu. «... Koncentrācija zināmā savas attīstības pakāpe pati sevi, var teikt, pieved tieši pie monopola. ... tieši uzņēmumu lielie apmēri ... rada tendenci uz monopolu.»¹⁶

No sešiem uzņēmumiem, kuri bija izveidojuši vienu no pirmajām monopolistiska rakstura organizācijām Krievijā — naglu un stieplu rūpniecību, kas 1886. gadā apvienoja valsts dažādu novadu firmas, lai noteiktu «kopējas» pārdošanas cenas (Dzelzs velmēšanas, stieplu un naglu rūpniecības konvence), trīs atradās Rīgā: «Rīgas stieplu rūpniecība» (Rīgas drāšu rūpniecība), «Štars un komp.» (tolaik vēl firma «Veiss») un Feijerābenda fabrika. «Krievu stieplu rūpniecības aģentūrā», kas izrādījās stabilāka (90. gadu pirmā puse), iekļāvās «Rīgas stieplu rūpniecība». Krievu-Baltijas vagonu rūpniecība kopš 80. gadu nogales secīgi ietilpa visās trīs galvenajās Krievijas monopolistiskajās apvienībās savā nozarē: «Vagonu sindikātā» (līdz 1890.—1891. g.), «Dzelzceļu piederumus ražojošo rūpniecības savienībā» (kopš 1893. g.), bet vēlāk — «Vagonu savienībā» (1896.—1898. g.).¹⁷ Akciju sabiedrība «Unions», kas bija cieši saistīta ar tāda paša nosaukuma vācu sabiedrību, noslēgusi 1899. gadā sindikāta (tā dēvēto tehnisko) līgumu ar «Krievu sabiedrību Šimenss—Halske», sadalīja ar savu agrāko konkurentu Krievijas tirgu. Monopolizācijas procesā tika iesaistītas arī citas Rīgas rūp-

¹⁴ Vairākos Rīgas akciju un pašu sabiedrību uzņēmumos dividendes atsevišķos gados bija 15—40% no pamatkapitāla. Maksimālo lielumu (40%) dividendes Krievu-Baltijas vagonu rūpniecības akciju sabiedrībā sasniedza 1897./98. gadā, K. Šmita cementa rūpniecībā un eļļas spiestuvē, kā arī Ilģuciema alus darītavā (25%) — 1899./1900. gadā, Strazdumuižas manufaktūrā (23,5%) — 1898./99. gadā utt.

¹⁵ Leņins V. I. Imperiālisms kā kapitālisma augstākā stadija. — Raksti, 22. sēj., 185. lpp.

¹⁶ Turpat, 181. lpp.

¹⁷ «Vagonu savienībā» kādu laiku ietilpa arī rūpniecība «Fenikss».

niecības nozares ar augstu ražošanas koncentrāciju. Džutas manufaktūra kopš 1900. g. beigām iekļāvās Viskrievijas džutas sindikātā; Rīgas Strazdumuižas kokvilnas manufaktūras paju sabiedrības un Zaslauka kokvilnas manufaktūras sabiedrības valdes sastāvā bija citu radniecīgu Krievijas firmu pārstāvji; 90. gados izveidojās Rīgas gumijas rūpniecības uzņēmumu un Pēterburgas apvienības «Treugoļnik» ar līgumiem regulējamu attiecību sistēma; pastāvēja lokālas vienošanās (piemēram, par produkcijas realizāciju) ķīmiskajā rūpniecībā, korķu rūpniecībā utt. Taču tiešie priekšgājēji 20. gs. sākuma Viskrievijas mēroga monopoliem, kuros Rīgas vadošajiem uzņēmumiem bija ievērojama loma, 90. gados bija vispirmām kārtām apvienības metālapstrādes (ar elektrotehnisko rūpniecību) un gumijas ražošanas nozarē.

Rūpniecības kāpinājuma finansēšanā Rīgā liela nozīme bija vietējam kapitālam, tai skaitā kredīta sistēmai, kas šeit bija izveidojusies, naudas kapitālam lielā mērā centralizējoties trijās lielākajās Rīgas bankās,¹⁸ kā arī ievērojamākajām Pēterburgas un Maskavas bankām. Kāpinājuma gados pastiprinājās arī ārzemju kapitāla pieplūdums strauji augošajā Rīgas rūpniecībā.

Laikā no 1893. līdz 1899. g. Rīgas Biržas bankas, Rīgas Komerčbankas (akciju banka) un Rīgas pilsētas Diskonta bankas pamatkapitāli pieauga no 3,7 milj. līdz 9,7 milj. rubļu, t. i., 2,6 reizes (kopā ar rezervēm kapitāli pieauga no 7,7 milj. līdz 14,7 milj. rubļu). Visu triju banku pamatresursi (pasīvi), kas raksturo kredītiestāžu vispārēju finansiālu varenību, šai pašā laikposmā palielinājās no 28 milj. līdz 53 milj. rubļu, un vislielākais pieaugums bija Komerčbankā un Diskonta bankā (vairāk nekā 10 milj. rubļu katrā), kas uzturēja ciešus sakarus ar daudziem Rīgas rūpniecības uzņēmumiem. Rīgas banku un Rīgas akciju sabiedrību uzņēmumu tiešie sakari, kas bija izveidojušies kāpinājuma gados, vērojami, piemēram, vagonu būves, džutas ražošanas un linu vērpšanas kreditēšanā. 90. gados Rīgas bankām un lielām privātām baņķieru firmām bija diezgan aktīva loma akciju un paju sabiedrību dibināšanā. Baņķieru nami, piemēram, ietekmīgi nami «E. Mirāms un V. Smoliāns» (1861.) un «A. Švarca dēli» (1885.),¹⁹ bija pārstāvēti vairāku akciju sabiedrību valdēs.

Rīgā funkcionējošas lielākās akciju sabiedrības, kuru valdes atradās galvaspilsētās, vispirmām kārtām Pēterburgā (Krievu-Baltijas vagonu rūpnīca, «Fenikss», «Unions» u. c.), jau 90. gados piesaistīja sev lielāko Pēterburgas kredītiestāžu interesi, kuras tajā laikā sāka tieši finansēt rūpniecību un kurām bija galvenā loma Krievijas finansu kapitāla izveidē, kam sākums arī meklējams šajā laikposmā. Pēterburgas Starptautiskā komercbanka, piemēram, patronēja Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcu, kuģu būves akciju sabiedrību «Lange un dēls» un daļēji «Unionu»; Pēterburgas Privātajai komercbankai, baņķieru namam «E. M. Meijers» u. c. arī bija savas intereses vairākos vadošos Rīgas uzņēmumos.

¹⁸ Rīgas banku — Biržas, Diskonta, Komerčbankas — kopējais apgrozījums laikā no 1893. līdz 1899. g. pieauga no 902,6 milj. līdz 1954,6 milj. rubļu.

¹⁹ 1896. gadā 25 Rīgas kredītiestāžu vidū bija 8 baņķieru nami (bez nosauktajiem vēl bija «Kamarins», «Ļevs», «Mende», «Heimanis un komp.», «Šārs un Volcons», «Fridmanis un komp.»).

Ārzemju kapitālu ieguldījumu palielināšanās Rīgas rūpniecībā izpaudās (pēc 1894.—1900. g. datiem), pirmkārt, ārzemju akciju sabiedrību kapitālu ievērojamā pieaugumā — no 0,7 milj. līdz 4,3 milj. rubļu (trijos uzņēmumos²⁰), otrkārt, ārzemju ieguldījumu pieaugumā sabiedrībās ar krievu statūtiem: ārzemju kapitālu absolūtā līdzdalība šāda tipa uzņēmumos²¹ palielinājās trīskārt — no 2,25 milj. līdz 7,3 milj. rubļu (tiesa, to īpatsvars šādās jauktās sabiedrībās mazliet saruka — no 50 līdz 49,4%).²² Ārzemju kapitāla līdzdalība visievērojamākā bija sabiedrībā «Provodņik» (franču kapitāls, 60%), kā arī akciju sabiedrībā «Unions» (vācu kapitāls, 66,8%), kur tas pārstāvēja galvenokārt lielo finansistu grupu intereses.

Rīgas krājaizdevu kases un savstarpējā kredīta biedrības 1861.—1900. gadā

Kapitālisma attīstība 19. gs. otrajā pusē Rīgā nevarēja noritēt bez viena no tās galvenajiem nerviem — kredītiestādēm. Bez kredīta nespēja pastāvēt un attīstīties ne pilsētas tirdzniecība, ne rūpniecība, ne arī pilsētas komunālā saimniecība.

Kredītiestāžu izveidošanās tieši saistīta ar atsevišķu kapitālistiskās saimniecības nozaru attīstību vai arī ar noteiktu iedzīvotāju slāņu ekonomiskajām interesēm, resp., kredīta vajadzībām. 19. gs. 60. un 70. gados Rīgā visās saimniecības nozarēs, it īpaši amatniecībā, vadošā loma bija vāciešiem. Pilsētā pirmā kredītiestāde — krājaizdevu kase — tika nodibināta 1862. gadā kā «Krājaizdevu kase pie Rīgas vācu amatnieku biedrības». Kase pieņēma noguldījumus no visiem Rīgas iedzīvotājiem, bet aizdevumus izsniedza tikai Vācu amatnieku biedrības biedriem. 1871. gadā nodibinājās Rīgas krievu krājaizdevu kase, kas savukārt kreditēja krievu amatniekus. Jāpiebilst, ka nelielu kredītu izsniegšanu paredzēja arī atsevišķu palīdzības biedrību statūti.

Rūpniecības attīstības radītā konkurence 80. gadu sākumā lika arī latviešu amatniekiem apvienoties un dibināt kredītkooperatīvus. Pirmie latviešu kredītkooperatīvi bija «Rīgas krāšanas un aizdošanas biedrība» (1882.), «Rīgas latviešu amatnieku palīdzības biedrības krāšanas un aizdošanas kase» (1883.) un «II Rīgas krājaizdevu sabiedrība» (1891.). Starp abām pēdējām notika nepārtraukta cīņa, presē bieži parādījās uzbrukumi vienam vai otram valdes loceklim vai arī biedrības darbības principiem u. c. Šī konflikta īstais iemesls bija Rīgas Latviešu biedrības (tā dibināja

²⁰ «Rīgas stieplu rūpniecība» (vācu kapitāls), Pistonu un patronu fabrikas akciju sabiedrība, bij. «Seljē un Bello» (austriešu kapitāls) un akciju sabiedrība bij. «Brāji Kleini» (vācu kapitāls).

²¹ Akciju un paju sabiedrības «Provodņik», «Unions», «Fenikss».

²² Galvenokārt tāpēc, ka tika oficiāli nozīmēta administrācija, kas ņēma aizbildniecībā (bet faktiski Pēterburgas lielāko banku kontrolē) sabiedrību «Fenikss», kā arī tāpēc, ka tika likvidēta Rīgas kokzāģētavas sabiedrība Mūkusalā, bij. «R. Loders».

Rīgas krājaizdevu kases 19. gs. beigās

Gads	Krājaizdevu kases		Kapitāli							
	skaits	% no visām Latvijas kasēm	pašas krājaizdevu kases				sveši			
			pajas		rezerves		noguldījumi		aizņēmumi	
			tūkst. rbl.	% no Latvijas kasēm	tūkst. rbl.	% no Latvijas kasēm	tūkst. rbl.	% no Latvijas kasēm	tūkst. rbl.	% no Latvijas kasēm
1890.	5	7,2	124,2	40,8	32,2	18,3	913,6	31,7	64,9	22,7
1900.	12*	12,6	472,7	39,7	152,2	27,8	3313,0	33,7	165,7	27,3

* Par 2 kasēm rādītāji zināmi tikai daļēji, tāpēc konkrētās ziņas te sniegtas par 10 Rīgas kasēm.

II Rīgas krājaizdevu sabiedrību) vadītāju nesaskaņas ar Rīgas latviešu amatnieku palīdzības biedrību un tās krājaizdevu kasi, kam savukārt pamatā bija vēlēšanās iegūt izdevīgāku kredītu un lielāku peļņu.

12. tabulā sniegti galvenie absolūtie rādītāji par Rīgas krājaizdevu kasēm 19. gs. beigās. Šie dati rāda, ka sikkredīta iestādes Rīgā attīstījās strauji. Desmit gados krājaizdevu kasu skaits pieauga vairāk nekā divkārt, bet aizņēmumi palielinājās 2,6 reizes, noguldījumi — 3,6 reizes, paju kapitāli — 3,8 reizes un rezerves kapitāli — pat 4,7 reizes.

Paju un rezerves kapitālu pieaugums Rīgas krājaizdevu kasēs rāda, ka šajās iestādēs iesaistījās vairāk biedru un pieauga kapitālu apgrozījums. Noguldījumu pieplūdumu veicināja kā augstāks noguldītājiem izmaksājams procents (6%) salīdzinājumā ar valsts krājkasēs parasto (3,6%), tā arī apstākļi, ka krājaizdevu kasēs noguldīja naudu plašāki pilsētas iedzīvotāju slāņi.

Latviešu krājaizdevu kases Rīgā kreditēja galvenokārt namīpašniekus. Par to liecina fakts, ka 85% no Rīgas kredītkooperatīvu aizdevumu summām bija nodrošinātas ar nekustamo īpašumu.

Rīgas latviešu krājaizdevu kasu galvenos rādītājus 19. gs. beigās raksturo šādi skaitļi: 1895. gadā darbojās 3 latviešu krājaizdevu kases ar biedru skaitu 3349 un bilances kopapjomu 2 688 000 rbl., aizdevumi bija 2 337 000 rbl., noguldījumi — 2 192 400 rbl., tirā peļņa — 50 300 rbl.; 1900. gadā bija 7 kases ar 5129 biedriem, pārējie rādītāji bija šādi: 3 638 600, 3 348 000, 2 830 000 un 58 300 rbl. Šie skaitļi nav pilnīgi, jo neapver visas latviešu krājaizdevu kases vai sabiedrības Rīgā, bet gan tikai lielākās, par kurām saglabājušies materiāli. Jāievēro arī, ka pēc 1895. g. vairākas kases pārveidojās par savstarpējā kredīta biedrībām vai ielūda tajās, bet tajā pašā laikā veidojās citas krājaizdevu kases. Bez tam arī pie vairākām palīdzības biedrībām izveidojās krājaizdevu kases, kuras statistika neievēroja.

Interesanta ir Rīgas latviešu amatnieku palīdzības biedrības (RLAPB) krājaizdevu kases darbība, kuru palīdzības biedrība izveidoja 1883. gadā.

Noguldītāju vidū bija ļaudis no visiem iedzīvotāju slāņiem, tomēr darbības sākumā kasē vairumā ieplūda sīkie noguldījumi, sākot ar 50 kap. RLAPB krājaizdevu kases straujo augsmi raksturo šādi skaitļi: 1883./84. gadā biedru bija 512, bilance — 63 800 rbļ., vispārējs apgrozījums — 176 100 rbļ., pamatkapitāls — 8400 rbļ., rezerves kapitāls — 1200 rbļ., noguldījumi — 52 300 rbļ., aizdevumi — 59 500 rbļ., tīrā peļņa — 800 rbļ.; 1900. gadā biedru bija 1826, pārējie rādītāji šādi: 1 157 300, 5 194 700, 66 600, 78 100, 871 400, 977 600 un 18 200 rbļ. Dati rāda, ka jau 19. gs. beigās diezin vai RLAPB krājaizdevu kasi varēja uzskatīt par «mazo» noguldītāju un «mazo» aizņēmēju kasi, kā bija iecerējuši tās dibinātāji.

Līdzās krājaizdevu kasēm veidojās cita tipa kredītiestādes — savstarpējā kredīta biedrības. Dažādie ierobežojumi krājaizdevu kasu operācijām noteica šo kasu nepiemērotību tai Rīgas turīgāko iedzīvotāju daļai, kas bija saistīta ar rūpniecību un daļēji arī ar lielo namu celtniecību, resp., lielāku kredītu pieprasītājiem. Savstarpējā kredīta biedrības bija it kā starpposms starp sīkkredīta iestādēm un tirdznieciskā kredīta bankām. Sīkajiem amatniekiem vai sīko rūpniecības uzņēmumu un nelielo nameļu īpašniekiem, kuru rīcībā bija tikai nelieli kapitāli, savstarpējā kredīta biedrības nebija pieejamas. Savukārt lieltirgotājus un lietrūpniekus tās neapmierināja ierobežoto kredīta apmēru dēļ (maksimālais — 25 000 rbļ.).

Pēc operāciju rakstura (vekseļu norēķinu darījumi, vekseļu diskontēšana, iekļilāšana utt.) savstarpējā kredīta biedrības stipri atšķīrās no krājaizdevu kasēm. Atšķirībā no bankām tās bija galvenokārt debitoru organizācijas, kaut gan noguldījumus tajās, tāpat kā bankās, pieņēma no jebkuras personas.

Jānorāda, ka savstarpējā kredīta biedrības nekādā gadījumā nedrīkst pieskaitīt pie kredītkooperatīviem (Rīgā tādi bija krājaizdevu kases). Lai gan abi šie kredītiestāžu tipi bija dibināti uz biedru savstarpējās solidāras atbildības principa, savstarpējā kredīta biedrībām trūka viena no galvenām kredītkooperatīva būtiskām pazīmēm — dividendes jeb noteiktas peļņas daļas, ko saņēma pajas īpašnieks. Otra svarīga atšķirība bija tā, ka kooperatīvs nedrīkstēja rezerves kapitālu, kā arī citus tam piederošos kapitālus likvidēšanas vai reorganizācijas gadījumā sadalīt biedriem, toties savstarpējā kredīta biedrību statūti paredzēja tieši to. Šis pēdējais apstāklis veicināja savstarpējā kredīta biedrību pārvēršanos par akciju sabiedrībām vai arī ieplūšanu tajās. No personu apvienībām, kur katram biedram — pajas īpašniekam — bija viena balss, tās ļoti viegli kļuva par kapitāla apvienībām, kur līdzdalību akciju sabiedrības darbībā noteica akciju skaits.

Pirmās trīs savstarpējā kredīta biedrības Rīgā tika dibinātas 1869.—1870. gadā, ceturkā — Vidzemes savstarpējā kredīta biedrība — izveidojās 1896. gadā no II Rīgas krājaizdevu sabiedrības. Divas (I un II) no trim pirmajām savstarpējā kredīta biedrībām bija vācu un viena — krievu (III). Lielākā daļa vēl vājās latviešu buržuāzijas 70.—80. gados kreditējās krājaizdevu kasēs vai sabiedrībās. Bet Vidzemes savstarpējā kredīta biedrību jau dibināja latviešu buržuāzija. Dati par šo biedrību darbības galvenajiem rādītājiem 19. gs. beigās sniegti 13. tabulā.

Rīgas savstarpējā kredīta biedrību darbības rādītāji 19. gs. beigās (tūkst. rubļu)

Biedrība, gads	Apgrozīj. kopsumma	Rīcības kapit.	Rezerves kapit.	Aizņēmumi citās kredīt- lētādēs	Aizdevumi, vekseli pret vertspapīriem	Tīrā peļņa
I Rīgas: 1890.	4 983	68	27	483	489	6,2
1900.	7 951	132	84	962	674	31,0
II Rīgas: 1890.	157 320	308	...	3 496	3971	21,3
1900.	215 175	406	108	5 053	4515	65,8
III Rīgas: 1890.	64 899	187	286	3 765	3281	12,6
1900.	40 474	158	164	2 415	2406	45,7
Vidzemes: 1896.	11 185	144	31	1 369	1162	24,8
1900.	24 716	246	69	2 337	1978	42,1
Kopā: 1890.	227 202	563	...	7 744	7741	41,1
1900.	288 316	942	425	10 667	9573	184,6

Saglabājušies kredītiestāžu materiāli neļauj noteikt kapitālu apjomu, kādi ieplūda atsevišķās Rīgas saimniecības nozarēs. Namu būvniecībai gan izmantoja visas summas, ko aizdevumu veidā izsniedza Rīgas namīpašnieku kredītbiedrība (1866.) un Rīgas hipotēku biedrība (1868.). Šīs divas vācu kredītbiedrības deva celtniecībai Rīgā 1890. gadā vairāk par 24,5 milj., bet 1900. gadā — gandrīz 36 milj. rubļu. Ja vēl ievēro, ka namu cēlāji kredītu saņēma arī krājaizdevu kasēs vai sabiedrībās un savstarpējā kredīta biedrībās, tad var uzskatīt, ka Rīgas kredītbiedrību organizēto aizdevumu ievērojama daļa tika ieguldīta namu celtniecībā pilsētā. Par to liecina arī raksti tālaika presē, kuru autori puda uzskatu, ka intensīvā namu būve Rīgā notiekot uz citu saimniecības nozaru, it īpaši tirdzniecības un rūpniecības, rēķina.

Kā redzējām, hipotēku biedrības un lielākā savstarpējā kredīta biedrība (II Rīgas) bija vietējās vācu buržuāzijas rokās; tas izskaidrojams ar tās noteicošo lomu pilsētas saimniecības galvenajās nozarēs. Augot latviešu buržuāzijai, tai svarīgs kļuva arī rūpnieciskais un tirdznieciskais kredīts. Tā kā kredītiestādes bija viens no ekonomiskās cīņas ieročiem, tad vāciskā Rīgas pašvaldība darīja visu iespējamo, lai aizkavētu latviešu tirdznieciskā kredīta banku izveidošanos.²³ Rīgas bankās — Biržas, Diskonta un Komercbankā — noteicēja bija vācu buržuāzija. Ar to izskaidrojamas latviešu nacionālās buržuāzijas, it īpaši tirgotāju un rūpnieku, ciešās saites ar savstarpējā kredīta biedrībām.

Tādējādi 19. gs. otrajā pusē Rīgas ekonomiskās attīstības noteikto kredīta pieprasījumu bez bankām apmierināja vēl divu tipu kredītiestādes. Krājaizdevu kases jeb sabiedrības kreditēja galvenokārt sīkburžuāziju — amatniekus, sīkos uzņēmējus un nelielo namu īpašniekus, daļēji tomēr arī lielos namīpašniekus. Savstarpējā kredīta biedrības savukārt apkalpoja galvenokārt vidējo buržuāziju — tirgotājus un rūpniekus, kā arī lielo, labiekārtoto namu īpašniekus.

²³ Pirmā latviešu tirdznieciskā kredīta banka izveidojās tikai 1913. gadā Jelgavā.

Rīgas ostas pārkārtošana un paplašināšana un tās eksporta un importa operācijas

19. gs. otrajā pusē Krievijas impērijas Baltijas ostās, tai skaitā arī Rīgā, tika īstenotas vairākas plašas celtniecības programmas, pārkārtojot un paplašinot šīs ostas. Cēloņi tam meklējami būtiskajās izmaiņās, kas norisinājās pašā valsts tautas saimniecībā, konkrēti — no dzimtbūšanas jūga atbrīvotās krievu sādžas potenciālo iespēju pieaugumā, vispirmām kārtām attiecībā uz lauksaimniecības preču ražošanu, kā arī augošās rūpniecības (arī Baltijas rūpniecību un fabriku) pieprasījumā pēc ārzemju iekārtām un atsevišķiem izejvielu veidiem.

Lauksaimniecības preču produkcijas (galvenokārt labības) ražošanas pieaugums Krievijas centrālajās un dienvidu guberņās izvirzīja prasību pēc labiekārtotu satiksmes ceļu izbūves un ārējās tirdzniecības ostu radikālas pārkārtošanas. Tas veicināja dzelzceļu plašu būvi, cenšanos savienot ražojošos rajonus ar svarīgākajām ostām un paplašināt šīs ostas.

Veicot nozīmīgus celtniecības darbus Rīgas ostā, īpaši lielu vērību vēlēja fārvatera padziļināšanai un pietāšanās līniju izbūvei. Šajā nolūkā papildus jau esošajiem zemessmēlējiem un 11 šalandām 1867. gadā tika iegādāti 2 zemessmēlēji un 7 šalandas. Sakarā ar iekraušanas un izkraušanas darbu apjoma strauju pieaugumu 1872. gadā ostā uzstādīja pirmo 25 tonnu celtni, bet pēc pāris gadiem — otru. 70. gadu sākumā netālu no Rīgas—Orlas dzelzceļa stacijas uzcēla spīķerus, nojumes un krautuves Rīgā ienākošajām precēm. Tā kā liela kuģu pieplūduma gadījumā Rīgas tirdzniecības ostas krastmalas izrādījās nepietiekamas, 1871. gadā uzsāka Daugavas attekas — Mīlgrāvja — augšdaļas pārkārtošanu. Nostiprināja attekas ziemeļu krastu apmēram 700 asu garumā, padziļināja gultni gar krastu, uzcēla dzelzceļa līniju ostas savienošanai ar pilsētu. Šīs jaunās ostas krastā bija uzbūvēti vairāki spīķeri, kurus sākumā paredzēja eksportējamās labības glabāšanai, bet vēlāk izmantoja arī citiem nolūkiem (ar katru gadu pieauga no šejienes izvedamo kokmateriālu daudzums, palielinājās arī akmeņogļu ievadums).

1873. gadā tika iekārtota Bolderājas osta, uzcelti vairāki dambji. Vairāku gadu desmitu laikā ziemas mēnešos Bolderājas osta bija Rīgas priekšosta. Un tikai tad, kad Rīgas ostas administrācijas rīcībā nonāca ledlauzis, kas deva kuģiem iespēju arī ziemā sasniegt pa Daugavu Rīgas ostas pamata pietātnes, Bolderājas ostas loma samazinājās. No Bolderājas uz ārzemēm galvenokārt sūtīja kokmateriālus, bet dažreiz te arī daļēji izkrāva dziļas iegrimis tirdzniecības kuģus, kas pēc tam spēja doties augšup pa Daugavu uz Rīgas ostu.

1875.—1877. gadā Rīgas citadeles priekšā tika ierīkota krastmala un uzcelta jauna muitas ēka, 1877.—1881. gadā tika uzbūvēta ziemas osta nelieliem kuģiem. Sistemātiski veica darbus krastmalu pagarināšanā un jaunu noliktavu iekārtošanā. Jaunas noliktavu telpas iekārtoja Mīlgrāvja ostā, kur 70. gadu beigās jau bija uzcelti 18 spīķeri ar kopējo tilpumu 1,5 milj. pudu labības, bet par tirdzniecības nama «A. Krīgsmanis un

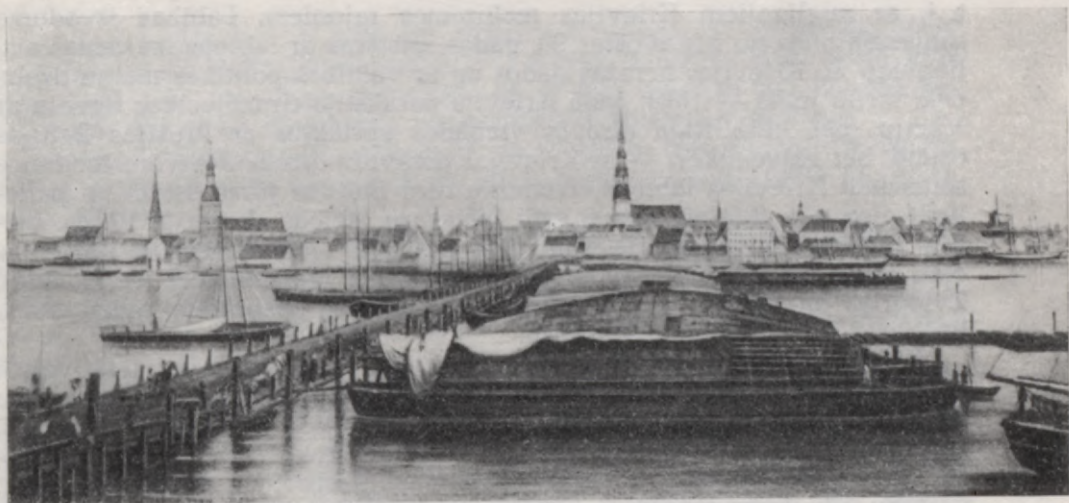
komp.» līdzekļiem — neliels koka elevators, kurš gan 1888. gadā nodega. Arī Andrejsalā 1881.—1887. gadā krastmalas tiešā tuvumā pacēlās jaunas noliktavas. 1884. gadā Rīgas ostā sāka darboties vēl viens celtnis, ko uzbūvēja rūpnīcā «Vērmanis un dēls». Nākamajā gadā pabeidza rietumu mola izbūvi 400 asu garumā un intensīvu zemessmelšanas darbu rezultātā izdevās padziļināt Daugavas gultni līdz 20 pēdām.

Lai uzlabotu celtniecības darbu organizāciju un vadību, Valsts padome 1887. g. februārī apstiprināja speciālu orgānu — Rīgas ostas darbu pārvaldi. Dažu gadu laikā — no 1887. līdz 1891. g. — koka bolverku Vecpilsētas priekšā (starp dzelzceļa tiltu un pili) 530 asu garumā nomainīja ar akmenī izbūvētu krastmalu. 80. gadu beigās Rīgas biržas komiteja iegādājās Krievijā pirmo jūras pašaizvedēju bagarmašīnu «Dvina», bet pēc tam vēl dažas. Daugavas gultnes padziļināšanas darbu apjoms sistemātiski pieauga. Laikā no 1866. līdz 1896. g. bagarmašīnas Rīgas tirdzniecības ostā izsmēla ap 1300 tūkst. kubikasu grunts. 90. gadu sākumā zemessmēlēju karavāna sastāvēja no 5 bagarmašīnām ar diennakts vidējo darba ražīgumu 700 kubikasu grunts, 42 šalandām un 5 velkoņiem ar grunti piekrauto šalandu aizvešanai.

1893. gadā uz Andrejsalas dienvidu daļu pārcēla lielo siļķu brāķi, uzcelot te nojumes un jaunu pārvaldes ēku, slēgto pagalmu, sliežu ceļu, kas ļāva siļķu mucas iekraut tieši vagonos. Divus gadus vēlāk ostā tika uzbūvēts liels elevators pāri par 500 tūkst. pudu tilpumā. Tas labvēlīgi ietekmēja visu Rīgas labības tirdzniecību. Vēlāk pie elevatora izbūvēja rezerves sliežu ceļus vairākiem simtiem dzelzceļa vagonu. 1898. gadā Rīgas osta iegādājās lielu bagarmašīnu «Mühlgraben», bet pēc diviem gadiem pasūtīja jūras pašaizvedēju bagarmašīnu «Rīga». Lai uzturētu navigāciju ziemas laikā, Rīgas biržas komitejas rīcībā bija trīs nelieli ledlauži. Un tomēr ostas izbūve joprojām atpalika no kravas apgrozījuma, slodze uz katru piestātnes laukuma metru sistemātiski palielinājās. Tā, 1898. gadā uz Rīgas ostas Muitas krastmalas vienu tekošo asi vidēji gadā izkrāva 35 tūkst. pudu dažādu kravu.

Navigācijas laikā gadsimta beigās ostā ik dienas atradās 90—120 tirdzniecības kuģi. 19. gs. otrajā pusē strauji augot Rīgas ostas kravas apgrozījumam, izmainījās gan eksporta un importa struktūra, gan arī visas tirdzniecības raksturs. Ostas darbības uzplaukumu noteica ciešu ekonomisko sakaru nostiprināšanās ar vairākiem plašiem Krievijas reģioniem, no kuriem plūda eksportam paredzētās kravas.

Rīgās ārējās tirdzniecības apgrozījums 19. gs. otrajā pusē palielinājās no 45,4 milj. līdz 123,3 milj. rubļu, tai skaitā eksports — no 31,0 milj. līdz 70,1 milj., bet imports — no 14,4 milj. līdz 53,2 milj. rubļu. Rīgas īpatsvars Krievijas ārējās tirdzniecības apgrozījumā šajā laikā pieauga no 9,2 līdz 11,1%. Pēc ārējās tirdzniecības kopapgrozījuma pagājušā gadsimta 60. gadu otrajā pusē un 70. gadu pirmajā pusē Rīga ieņēma trešo vietu Krievijas impērijas ostu vidū. Pēc tam tā uz vienu gadu desmitu atvirzījās uz ceturto vietu (pēc Pēterburgas, Odesas un Tallinas), bet tad atkal ierindojās trešajā vietā, kurā palika turpmākos 15 gadus. Pēc izveduma Rīga veselu gadsimta ceturksni (no 60. gadu vidus līdz 90. gadiem) ieņēma trešo vietu (pēc Pēterburgas un Odesas), bet 19. gs. pēdējo desmit gadu

Strūgas un burinieki Daugavā Rīgā 19. gs. 60. gados.

laikā tā izvirzījās otrajā vietā, pēc izveduma apjoma apsteidzot Pēterburgu, taču ievērojami atpaliekot no Odesas. Rīgas nozīme preču importā bija mazāka, pēc ievaduma apjoma tā līdz pat 20. gs. atpalika no Pēterburgas, Odesas un Tallinas.

Caur Rīgu izveda galvenokārt lauksaimniecības produktus un kokmateriālus. Svarīgākās preces, kas sastādīja $\frac{9}{10}$ no visa Rīgas eksporta, bija līni, labība, kokmateriāli, ādas, linsēklas, kaņepāji, linsēklu rauši, bet kopš 80. gadiem — arī sviests, mājputni un olas.

Krievijas līnu tirdzniecībā Rīgai piederēja pati svarīgākā vieta. 60. gadu otrajā pusē no Rīgas uz ārzemēm izveda vidēji 2,5 milj. pudu līnu gadā, bet gadsimta beigās — jau 4,5 milj. pudu. Tomēr līnu īpatsvars Rīgas izvedumā ar laiku samazinājās. Tā, 1866.—1870. gadā tas bija 41,6%, bet 19. gs. pēdējā piecgadē — 24,9%. No Rīgas eksportēja (galvenokārt uz Beļģiju, Franciju un Angliju) tilinātos līnus un tikai nelielos daudzumos mērcētos līnus. Rīgas tirgotāji gan lielākoties tirgojās ar mērcētajiem līniem, tilinātie līni bija galvenokārt tranzītprece.

Svarīga eksportprece bija labība. No 60. gadu vidus līdz 19. gs. beigām labības eksports no Rīgas ostas palielinājās vairāk nekā trīs reizes (no 3,3 milj. līdz 10,4 milj. pudu), maksimumu sasniedzot 70. gados. Pieauga arī labības izveduma īpatsvars visā Rīgas eksportā. Līdz 90. gadu vidum visvairāk izveda auzas, vēlāk pirmajā vietā izvirzījās rudzi. Strauji auga kviešu izvedums, 19. gs. beigās tie ieņēma otro vietu Rīgas labības eksportā. Pakāpeniski palielinājās miežu eksports, taču, sasniedzis maksimumu 80. gadu pirmajā pusē, tas vēlāk sāka samazināties.

70. gadu otrā pusē un 80. gadi bija Rīgas labības eksporta uzplaukuma periods. Labības izveduma palielināšanās, sākot ar 60. gadu vidu, izskaidrojama ar jaunas dzelzceļa līnijas atklāšanu, kas savienoja Rīgu ar Caricinu,

t. i., ar auglīgajiem Krievijas melnzemes rajoniem. Labības izveduma samazināšanās no Rīgas ostas 90. gados saistāma ar labības izvešanas aizliegumu no Krievijas neražas gados un ar valdības politikas maiņu dzelzceļa tarifu jomā — 1894. gadā Krievija parakstīja tirdzniecības līgumu ar Vāciju, pēc kura Rīga atradās vienādos apstākļos ar Prūsijas Baltijas ostām, bet galvenokārt — ar Krievijas dienvidu ostām. Jāievēro tendence samazināt Krievijas labības izvedumu caur Baltijas jūras ostām un palielināt dienvidu (Melnās jūras) ostu īpatsvaru labības eksportā. 19. gs. beigās Rīga labības eksporta ziņā bija devītajā vietā Krievijas impērijas ostu vidū. 1900. gadā caur Rīgas ostu izveda (galvenokārt uz Holandi, Zviedriju un Vāciju) ap 6,6% visu no Krievijas eksportēto rudzu, 2,4% kviešu, 2,2% miežu un 2,2% auzu.

Kā kokmateriālu eksportosta Rīga stabili bija pirmajā vietā valstī. 70. gados caur to gāja $\frac{1}{3}$ visa Krievijas kokmateriālu izveduma. No Rīgas ostas uz ārzemēm izveda kokmateriālu plašu sortimentu — dēļus, plankas, slīperus, gulšņus, baļķus, brusas, ozolkokus u. c. Taču jāievēro, ka, dažu kokmateriālu — dēļu, planku — eksportam strauji pieaugot, vairāku citu kokmateriālu — baļķu, ozolkoku, mastu koku — izvedums samazinājās. Piemēram, mastu koki, kam agrāk bija visai liela vieta Rīgas tirdzniecībā, 19. gs. otrajā pusē pat nav minēti eksportpreču sarakstā. Ozolkoku izveduma samazināšanos var izskaidrot ar ozolu mežu intensīvu izciršanu, bet daļēji — ar citu ostu pieaugošo konkurenci. Lielāko daļu eksportējamo kokmateriālu sagatavoja Rīgas kokzāgētavas, kurās gandrīz $\frac{2}{3}$ baļķu, ko pilsētā ieveda pa dzelzceļu un iepludināja pa Daugavu, tika sazāgēti dēļos, plankās, gulšņos un slīperos. Tādējādi kļūst skaidrs, kāpēc starp Rīgā piegādātajiem kokmateriāliem pirmajā vietā bija baļķi, bet no Rīgas eksportēja galvenokārt zāgētus kokmateriālus.

Kokmateriālu eksports no Rīgas nemitīgi pieauga. 60. gadu otrajā pusē uz ārzemēm izveda vidēji 14,3 milj. kubikpēdu kokmateriālu gadā, bet 1896.—1900. gadā — jau 46,4 milj. kubikpēdu. 1866.—1870. gadā kokmateriālu īpatsvars Rīgas eksportā bija 10,7%, 1871.—1875. gadā tas sasniedza 20,4% un noturējās šajā līmenī līdz gadsimta beigām.

Liela daļa kokmateriālu Rīgā ienāca pa ūdensceļiem, galvenokārt Daugavu (līdz 19 tūkst. plostu gadā — pa lielākajai daļai no Baltkrievijas un Smoļenskas gubernas), kā arī Gauju (līdz 900 plostiem) un Lielupi (līdz 700 plostiem). Tomēr nemitīgi pieauga arī to kokmateriālu daudzums, ko Rīgā ieveda pa dzelzceļu.

Nozīmīgu vietu Rīgas osta ieņēma arī Krievijas linsēklu eksportā. Tirdzniecība ar šo lauksaimniecības produktu sasniedza Rīgā maksimumu (3,8 milj. pudu) 80. gadu otrajā pusē. Caur Rīgu eksportēto linsēklu galvenās noņēmējas bija Beļģija, Vācija, Anglija un Francija.

Rīga bija Krievijas galvenā osta kaņepāju un pakulu eksportam. Pēc tam kad 80. gadu pirmajā pusē bija sasniegts maksimums, kaņepāju izvedums sāka pakāpeniski samazināties. Tas izskaidrojams ar pieprasījuma samazināšanos Eiropas tirgū un ar ASV konkurenci. 19. gs. beigās caur Rīgu gāja 16% visa Krievijas kaņepāju eksporta. Kaņepāji Rīgā ienāca galvenokārt no Kurskas, Čerņigovas, Orlas, Vitebskas, Mogiļovas, Viļņas un Minskas gubernas. Tos izveda lielākoties uz Angliju.

80. gados sāka strauji augt olu eksports no Rīgas, 19. gs. pēdējā piecgadē sasniedzot ievērojamus apmērus (1,8 milj. pudu 9,2 milj. rubļu vērtībā). Tajā laikā caur Rīgu eksportēja ap $\frac{1}{4}$ visu olu, kas tika izvestas no Krievijas, līdz ar ko Rīga kļuva par olu lielāko eksportētāju valsti.

Sviesta izvedums no Rīgas ostas 60. un 70. gados bija niecīgs, bet 80. un 90. gados strauji auga, sasniedzot gadsimta beigās 1,0 milj. pudu 14,1 milj. rubļu vērtībā.

Ar 80. gadiem jūtami palielinājās māļputnu un medījumu eksports no Rīgas. 19. gs. pēdējā piecgadē tas bija 35,0 tūkst. pudu gadā.

No Rīgas izveda arī vairākas citas preces (tiesa, mazākā daudzumā) — klijas, tabakas izstrādājumus, sieru, alkoholiskos dzērienus, dažādas sēklas u. c.

Tādējādi Rīgas ārējai tirdzniecībai raksturīgā galvenā tendence aplūkojamajā periodā bija labības eksporta nozīmes pieaugums, kurš 70. gadu otrajā pusē sastādīja $\frac{1}{3}$ visa Rīgas eksporta. Jūtami palielinājās kokmateriālu izvedums ($\frac{1}{5}$ no visa Rīgas izveduma vērtības). Tādu tradicionālo eksportpreču kā linu, linsēklu, pakulu un kaņepāju īpatsvars kopizvedumā samazinājās, bet ādu, olu, sviesta, gaļas un māļputnu īpatsvars pieauga.

Rīgas ostas importa operācijas 19. gs. otrajā pusē bija atkarīgas no Krievijas tautas saimniecības vajadzībām kopumā, bet it īpaši no Baltijas reģiona vajadzībām. Importā dominēja četras preču grupas — rūpniecības izejvielas (akmeņogles, metāli, kaučuks, kokvilna, korķa un krāsu koks, miecvielas, krīts, dažāda veida ķīmikālijas), rūpniecības iekārtas (mašīnas, instrumenti), minerālmēslojumi un plaša patēriņa preces, kuru starpā jāmin siļķes, sāls un tā saucamās koloniālpreces (kafija, tēja, kakao, garšvielas un augļi).

Viens no Rīgas importa pamatposteņiem bija metāli (ķets, dzelzs, tērauds, svins). 70. gadu otrajā pusē un 80. gadu pirmajā pusē to ieviedums bija visai ievērojams. Taču vēlāk sakarā ar Krievijas metalurģijas un transporta attīstību un muitas maksu pieaugumu metālu imports pakāpeniski samazinājās. Sevišķi samazinājās ķeta ieviedums, tomēr tērauda (it īpaši augstvērtīgā tērauda) importā bija vērojama palielināšanās tendence. 19. gs. beigās metālu īpatsvars Rīgas importā pārsniedza 16,7%.

Akmeņogļu ievieduma ziņā Rīgas osta Krievijas impērijā ieņēma otro vietu (pēc Pēterburgas). 19. gs. otrajā pusē ārzemju akmeņogļu ieviedums Rīgā palielinājās vairāk nekā 5 reizes — no 3,5 milj. līdz 18,6 milj. pudu, kas izskaidrojams ar strauji augošās rūpniecības pieprasījumu pēc kurināmā. Izmantot pa jūru ievestās importa akmeņogles bija izdevīgāk nekā Krievzemes dienvidu guberņu un Polijas ogles, kuras transportēja pa dzelzceļu.

Pēc kokvilnas ievieduma Rīga Krievijas ostu vidū bija ceturtajā vietā (aiz Tallinas, Pēterburgas un Odesas). Neraugoties uz nelielajām svārstībām, kokvilnas imports caur Rīgu pieauga un 19. gs. beigās sasniedza prāvu apjomu. Kokvilnas sūtījumi nāca galvenokārt no Anglijas un Vācijas ostām.

19. gs. pēdējā trešdaļā Rīgā ievedamo rūpniecības izejvielu sarakstu papildināja vēl viens izejvielu veids — kaučuks, ko vispirmām kārtām

pieprasīja augošā ķīmiskā rūpniecība. 70. gadu otrajā pusē Rīgā ieveda vidēji 3,6 milj. pudu kaučuka gadā, bet 19. gs. pēdējā piecgadē — jau 8,1 milj. pudu.

Korķa koka imports aplūkojamajā periodā īpatsvara ziņā Rīgas ievēdumā palielinājās 5,5 reizes (pēc vērtības — 5 reizes). Keramiskās rūpniecības vajadzībām ieveda visai daudz alumīnija oksīda. Nemitīgi pieauga krīta imports. 19. gs. pēdējā divdesmitgadē importēto izejvielu vidū arvien lielāku īpatsvaru iegūst kopra.

Nozīmīgu vietu Krievijas ostu vidū Rīga ieņēma mašīnu un rūpniecisko iekārtu importa ziņā. Nemitīgi palielinoties, gadsimta beigās mašīnu ievēdums pārsniedza $\frac{1}{6}$ Rīgas importa vērtības. 1900. gadā Rīgā ieveda mašīnas 1,1 milj. pudu kopsvarā. Ievesto mašīnu lielāko daļu (gan lauksaimniecības mašīnas, gan rūpniecības uzņēmumu iekārtas) pa dzelzceļu transportēja uz Krievijas impērijas dažādām pilsētām un rajoniem. Svarīgākās mašīnu un rūpniecisko iekārtu piegādātājas bija it īpaši Anglija, kā arī Vācija, Zviedrija un ASV.

Rīgas ostā pienāca apmēram $\frac{1}{4}$ Krievijā ievestā mākslīgā mēslojuma, un tā bija svarīgākā šīs preces importētāja visā impērijā. Ar 70. gadiem mākslīgā mēslojuma ievēdums strauji palielinājās un gadsimta beigās sasniedza ievērojamus apmērus. Šis mēslojums Rīgas ostā nāca galvenokārt no Vācijas un Holandes.

Rīga bija arī nozīmīga siļķu importētāja. Gadsimta nogalē pēc siļķu ievēduma Rīga bija trešajā vietā Krievijas ostu vidū (pēc Liepājas un Pēterburgas). Siļķu imports caur Rīgu 19. gs. otrajā pusē nedaudz samazinājās: 60. gados ik gadus ieveda 953,1 tūkst. pudu siļķu, bet 19. gs. pēdējā piecgadē — 701,4 tūkst. pudu. Tas izskaidrojams ar pieaugušām muitas maksām un pārējo ostu sūksto konkurenci. Samazinājās arī siļķu īpatsvars Rīgas importa struktūrā — no 5,7% 1866.—1870. gadā līdz 2,6% 19. gs. beigās. Pirmajā vietā siļķu piegādātāju vidū bija Anglija, tai sekoja Norvēģija, Vācija, Beļģija, Dānija. Lielāko daļu Rīgas ostā ievesto siļķu tālāk pa dzelzceļu nosūtīja uz vairākiem Krievijas centrālajiem rajoniem.

Pēc kafijas ievēduma apjoma Rīga ieņēma otro vietu Krievijas impērijas ostu vidū. Līdz pagājušā gadsimta 90. gadiem Rīgas ostā ieveda diezgan daudz sāls. Bez tam Rīgā ienāca arī vīns, rīsi, darva, sērs, dzuta, garšvielas, tecināti cūku tauki, anilīnkārsas, kokvilnas un vilnas dzija, ādas, varš, cinks, alva, vilna, elektrotehniskā aparatūra un atsevišķas rūpniecības preces.

No teiktā redzams, ka Rīgas importā 19. gs. otrajā pusē pieauga rūpniecisko iekārtu un izejvielu, kā arī mākslīgā mēslojuma nozīme. Importpreču vidū, kuru īpatsvars palielinājās, jāmin mašīnas, kokvilna, kaučuks, akmeņogles, tērauds, dzelzs un minerālmēsli, bet plaša patēriņa preču (siļķu, sāls un tā saucamo koloniālpēcū) īpatsvars samazinājās. Šo Rīgas ostas tirdzniecības apgrozījuma struktūras izmaiņu pamatā bija būtiskās izmaiņas Krievijas tautas saimniecībā, kas notika līdz ar kapitālisma straujo attīstību.

Dominējošā vieta Rīgas eksportā bija divām valstīm — Anglijai un Vācijai, uz kurām no Rīgas nosūtīja līdz $\frac{3}{5}$ visu ievesto preču. Nozīmīgākā no Rīgas ievesto preču noņēmēja joprojām palika Anglija, kaut

arī tās īpatsvars samazinājās. 60. gadu otrajā pusē uz Anglijas ostām gāja gandrīz puse no Rīgas eksportprecēm, bet 19. gs. beigās — $\frac{2}{5}$, tomēr uz Angliju eksportēto preču vērtība pieauga no 15,5 milj. līdz 28,2 milj. rubļu. Uz šo valsti izveda daudz kokmateriālu un lauksaimniecības produktu (linus, pakulas, mājputnus, medījumus, olas, sviestu, labību, kažokādas un ādas). Sistemātiski pieauga kravu sūtījumi uz Vāciju (no 1,9 milj. līdz 12,2 milj. rubļu) un to īpatsvars Rīgas eksportā (no 6 līdz 17,4%). Uz Vāciju gāja kuģi ar kokmateriāliem un lauksaimniecības precēm (labību, ādām, olām, mājputniem, sviestu).

Arī ap $\frac{2}{3}$ no Rīgas importa nāca no tām pašām divām valstīm — Anglijas un Vācijas. Importtirdzniecības dinamikas analīze rāda Anglijas daļas samazināšanos un Vācijas īpatsvara strauju pieaugumu, kā arī konkurences saasināšanos šo valstu starpā. Tā, 60. gadu otrajā pusē ievadums Rīgā no Vācijas bija gandrīz trīskārt mazāks nekā no Anglijas, bet 19. gs. pēdējā piecgadē tas jau tuvojās ievadumam no Anglijas (87,6% no tā). Un tas notika tā, neraugoties uz apstākli, ka no Anglijas ievesto preču kopvērtība bija pieaugusi 2,5 reizes. No Anglijas ostām uz Rīgu nāca kuģi ar rūpnīcu iekārtām un mašīnām, izejvielām (vispirmām kārtām akmeņogļēm, kokvilnu, kaučuku, kopru, džutu), kā arī tā saucamajām koloniālprecēm. 1900. gadā, piemēram, no Anglijas ievēda 81,9% visu Rīgā no ārzemēm piegādāto rūpnīcu iekārtu, 8,7% lauksaimniecības mašīnu, 67,1% mašīnu detaļu un rezerves daļu, ap $\frac{3}{4}$ kaučuka, 97,9% akmeņogļu, 93,0% tējas, 51,5% kakao, 45,3% kokvilnas, 42,7% siļķu, 33,0% koproas, 83,3% ķeta.

Ievadums no Vācijas aplūkojamajā laikposmā pieauga no $\frac{1}{5}$ līdz $\frac{1}{3}$ visa Rīgas importa, bet absolūtos skaitļos Vācijas preču daudzums palielinājās 6,8 reizes. To vidū bija rūpnīcu iekārtas un mašīnas, ādas un kažokādas, metāla izstrādājumi un metāli, kaučuks, kokvilna, minerālmēsli, ķīmikālijas un tā saucamās koloniālpreces, krāsas, krāsvielas un miecvielas, kokss. 1900. gadā no Vācijas ostām ienāca 92,1% visas importētās džutas, 88,3% metālizstrādājumu, 75,9% ādu, 73,4% sliežu, 73,3% tabakas, 69,5% papīra, 61,5% lauksaimniecības mašīnu, 59,0% koproas, 59,0% kafijas, 56,9% krāsu, 54,3% dzelzs, 52,0% tērauda, 51,2% kokvilnas, 40,6% svina, 44,4% vīna, 30,9% alumīnija oksīda, 18,6% siļķu.

Strauji pieauga trešās nozīmīgākās Rīgas importa preču sūtītājas — Beļģijas — īpatsvars, kas sasniedza savu maksimumu gadsimta beigās. Palielinājās dāņu, holandiešu un zviedru preču imports.

Dzelzceļa kravu apjoms, kuras pienāca Rīgā no citiem Krievijas impērijas rajoniem, 19. gs. otrajā pusē pieauga 7 reizes. To noteica gan Rīgas ostas kravas apgrozījuma palielināšanās, vispirmām kārtām eksporta operāciju apjoma pieaugums, gan arī Rīgas rūpniecības attīstība un tās augošais pieprasījums pēc izejvielām un kurināmā. Nemitīgi paplašinājās kravu piegādes ģeogrāfija un to nomenklatūra, izveidojās cieši sakari ar vairākiem impērijas dzelzceļa mezgliem. 60. gadu otrajā pusē Rīgā ik gadus pienāca pa dzelzceļu vidēji 7,4 milj. pudu kravas, bet 19. gs. beigās — jau 52,5 milj. pudu. Šo kravu vidū pirmajā vietā bija labība, otrajā — kokmateriāli, trešajā — lini, tiem sekoja linsēklas, metāli, olas, malka, linsēklu rauši, milti u. c.

Labības kravu pievedums nemitīgi auga. 60. gadu otrajā pusē Rīgā piegādāja gadā vidēji 229 tūkst. pudu miežu, 80. gados — jau 2,7 milj. pudu. Auzu un rudzu visvairāk pieveda 70. gadu otrajā pusē (attiecīgi 9,2 un 8,3 milj. pudu gadā). Kviešu aplūkojamā laikposma sākumā piegādāja tikai 28,0 tūkst. pudu gadā, bet 19. gs. beigās to pievedums vidēji gadā pārsniedza 3,8 milj. pudu.

Raksturīgs bija arī kokmateriālu pārvadājumu pieaugums. Ja agrāk kokus tikai pludināja pa upēm, tad gadsimta beigās lielu daudzumu kokmateriālu transportēja pa dzelzceļu.

Nozīmīgu vietu kravu vidū, ko Rīgā piegādāja pa dzelzceļu, pastāvīgi ieņēma līni, kuru pievedums 19. gs. otrajā pusē palielinājās vairāk nekā 3 reizes. Gadsimta beigās strauji pieauga olu pārvadājumi pa dzelzceļu. 70. gadu pirmajā pusē Rīgā ik gadus ievēda vidēji tikai 777 pudus olu, bet gadsimta beigās — jau 2,5 milj. pudu.

Šajā laikā nemitīgi pieauga arī citu svarīgu eksportpreču pievedums pa dzelzceļu, un rezultātā gadsimta nogalē kravu piegādē Rīgas ostai dominējošo vietu ieņēma dzelzceļa transports. Iepriekšējā posmā tradicionālā kravu piegāde pa upēm (it īpaši pa Daugavu) atkāpās otrajā plānā, lai gan pieauga to kravu daudzums, kas Rīgā nāca pa Lielupi (galvenokārt ķieģeļi, citi būvmateriāli un kokmateriāli). Vēl mazāka nozīme bija Krievijas preču piegādei pa jūru.

Kravu apjoms, kuras transportēja pa dzelzceļu no Rīgas, pieauga 19. gs. 70. gados, nākamajā gadu desmitā palika aptuveni tajā pašā līmenī (11—13 milj. pudu), bet gadsimta pēdējā piecgādē no jauna strauji palielinājās, sasniedzot 21,7 milj. pudu. Šo kravu vidū nozīmīgākās bija akmeņogles, metāla izstrādājumi, sāls, cements, mašīnas, minerālmēsli, kokvilna, siļķes, alumīnija oksīds, alus un porteris, krāsu koks u. c. Tās bija gan Rīgas ostā ievestās preces, gan arī Rīgas rūpniecības uzņēmumu produkcija. 19. gs. beigās izvedumā no Rīgas pa dzelzceļu vislielākā nozīme bija Rīgas—Orlas (20,1%), Rīgas—Pleskavas (20,1%), Pēterburgas—Varšavas (12,7%), Liepājas—Romnu (7,1%), Rīgas—Jelgavas—Muravjovas (Mažeiķu) dzelzceļa līnijai.

Noteicošā vieta tirdzniecības operācijās Rīgā bija vietējiem vācu un lielajiem ārzemju importa un eksporta uzņēmumiem. Šajā sakarībā interesants ir vērtējums, ko 19. gs. 60. gados devis F. Veimarns: «Ar ārzemēm ostas pilsētās tirgojas galvenokārt vācu tirdzniecības nami; tie veido tirgotāju kārtas augstāko kategoriju, kas visai krasi atšķiras no pārējiem tirgotājiem — nevāciešiem un krieviem. Tie ievērojamā skaitā ir sastopami visās Vidzemes pilsētās, un to vidū, galvenokārt Rīgā, ir tirdzniecības nami ar lieliem kapitāliem.»²⁴

Pagājušā gadsimta vidū ar eksporttirdzniecību Rīgā nodarbojās ap 20 tirdzniecības namu, no kuriem astoņi ik gadus eksportēja preces vairāk nekā miljona rubļu vērtībā katrs («Mītčels un komp.» — 5,7 milj. rubļu). Kopš 60. gadu beigām eksportētāju uzņēmumu skaits strauji auga, un 70.—80. gados Rīgā darbojās jau 60—80 šādu uzņēmumu, bet 90. gados —

²⁴ Материалы для географии и статистики России. Лифляндская губерния. Сост. Ф. Веймарн. Спб., 1864, с. 323.

100—120. 19. gs. beigās lielie tirdzniecības nami koncentrēja savās rokās $\frac{3}{4}$ Rīgas eksporta.

Ar kokmateriālu tirdzniecību Rīgas ostā aplūkojamā perioda sākumā nodarbojās 20 firmas, beigās — 50. 80.—90. gados kokmateriālus sevišķi lielā daudzumā eksportēja firmas «Brāļi Armitstedi» un «Šapiro».

Labību 60. gados eksportēja caur Rīgas ostu apmēram pusotra desmita firmu, no tām trīs lielākās ik gadus izveda vairāk par 100 tūkst. pudu. 70.—80. gados ar labības eksportu nodarbojās jau 20—25 firmas, un sešas no tām («Mors un Bēme», «J. Nolde», «Goldšmits un komp.», «Bēts un komp.», «Lēvenbergs un komp.», «M. Kabalkins») izveda no 1,5 milj. līdz 2,3 milj. pudu katrā. 90. gados labības eksporta apjoma ziņā izcēlās firmas «A. Larsons» un «Brāļi Levšteini» (ap 2 milj. pudu katrā).

Apmēram trīs desmiti uzņēmumu eksportēja no Rīgas linus, kaņepājus un pakulas. 60.—70. gados to vidū lielākās bija firmas «Brāļi Hilli», «Mītčels un komp.», «Kamings un komp.», kuras izveda 250—450 tūkst. pudu katrā. 90. gados dominēja 7 firmas, bet gadsimta beigās pirmajā vietā izvirzījās firma «K. Halgrens», kuras eksporta tirdzniecības apjoms sasniedza 1,6 milj. pudu. Ar olām tirgojās 5 lieli uzņēmumi («T. Robinsons», «Helmzings un Grims», «E. Lange», «G. Bekers», «J. Bekers»). Sviestu eksportēja galvenokārt «Helmzings un Grims», «Ed. Lira un komp.», «G. Bekers», kuru tiesa Rīgas sviesta eksportā bija attiecīgi $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{6}$ un $\frac{1}{5}$ daļa.

Silķu imports bija galvenokārt 6 firmu («L. F. Mors», «A. Krīgsmanis un komp.», «V. Landeliuss», «Dauderts un Jansens» u. c.) rokās, kas ik gadus ievada 100—180 tūkst. pudu silķu katrā.

Iekšējā tirdzniecība Rīgā

Daudzu gadsimtu gaitā galvenā nozīme pilsētu iedzīvotāju apgādē ar pārtikas produktiem bija tirgum. Centrālais Rīgas tirgus jau kopš 16. gs. bija Daugavmalas tirgus, kas nāca Rātslaukuma tirgus vietā. Tas atradās Daugavas labajā krastā un stiepās gar visu Vecpilsētu.

19. gs. 60. gadu sākumā, pēc pilsētas nocietinājumu nojaukšanas, Daugavmalas tirgu nopietni pārkārtoja, izlietojot šim nolūkam ap 123 tūkst. rubļu. Tai pašā laikā īpaša komisija izstrādāja tirgus noteikumus, instrukciju par kokmateriālu pārdošanu un tirgus nodevu ievākšanu. 1873. gadā Daugavmalas tirgū pa kreisi no pļosta tilta tika uzcelts sakņu paviljons. Tomēr sakarā ar iedzīvotāju skaita strauju pieaugumu un pilsētas transporta attīstību 19. gs. pēdējos 30 gados aizvien skaidrāk kļuva manāmi tirgus atrašanās vietas trūkumi. Tāpēc 20. gs. sākumā izvirzījās jautājums par tā pārcelšanu uz citu vietu, motivējot šādas rīcības nepieciešamību ar «nehigiēniskiem apstākļiem, kādos notiek tirdzniecība ar pārtikas produktiem», ar «neērtībām, kādas sagādā sikumtirdzniecība vienkopus ar produktu pārdošanu», ar «tirgus laukuma nepietiekamu norobežotību, kas noved pie nepārtrauktām sadursmēm kustībā uz krastmalu un kuģu pietātnēm».

Daugavmalas tirgus.

60. gados laukumā starp Aleksandra (tag. Ļeņina), Ārrīgas Kaļķu (tag. P. Stučkas) un Elīzabetes (tag. Kirova) ielām pie Mazā Vērmaņdārza radās tā dēvētais Ravelina tirgus. Bet, tā kā samērā netālu bija Daugavmalas tirgus, auga ielu kustība un vajadzēja tālāk izvērst pilsētas celtniecību, šis tirgus neattīstījās. Tajā galvenokārt notika tirdzniecība ar augļiem rudenos un decembrī pārdeva Ziemassvētku eglītes. 90. gados, kad Aleksandra bulvārī tika uzcelta apgabaltiesas ēka (tag. LPSR Augstākās tiesas nams), tirgus teritorija vēl sašaurinājās un bija ierosināts jautājums par tā pārcelšanu uz citurieni, tomēr pārcelts tas netika.

1876. gadā tika atvērta tirgus Pēterburgas priekšpilsētā pie Lielā sūkņa jeb pumpja (Jaunās Ģertrūdes baznīcas vietā starp tagadējo Ļeņina un Cēsu ielu). Tā kā tirdzniecības apmēri strauji palielinājās, bet tirgus platību paplašināt nebija iespējams, tad 1897. gadā to pārcēla uz citu vietu — tagadējās Ļeņina un Revolūcijas ielas stūrī — un nosauca par Aleksandra tirgu. Tirgotāju skaits tajā bija gandrīz puse no Daugavmalas tirgus skaita. 1893. gadā tas svārstījās no 400 līdz 800 cilvēkiem, bet svētdienās sniedzās līdz 936 cilvēkiem, lai gan tirgus laukums bija paredzēts tikai 160 tirgotājiem. Tāpēc nereti nācās ierādīt tirgotājiem vietas ārpus tirgus laukuma gar abām Aleksandra ielas pusēm, bet tas apgrūtināja satiksmi.

90. gados bija izsludināts konkurss jaunā Aleksandra tirgus projektam, kurā pirmo vietu ieguva inženiera Larionova un pilsētas arhitekta palīga R. Gersdorfa proponētais variants. Jaunā tirgus celtniecība ilga vairākus gadus, un to oficiāli atklāja 1902. g. 15. oktobrī (vēlāk šo tirgu sāka dēvēt par Vidzemes tirgu). Speciālisti un vietējā prese deva augstu vērtējumu tirgus būvēm, kas bija celtas atbilstoši tālaika modernajām prasībām. Bija uzcelti divi mūra paviljoni: viens — tirdzniecībai ar gaļu, otrs — pārējiem produktiem. Šīs ēkas gan nebija bez trūkumiem (nebija pagrabu un saldētavu, kā arī centrālapkures), tomēr pārdodamās preces bija pasargātas tajās no ielas putekļiem un atmosfēras nokrišņiem. Pusi teritorijas aizņēma tirgus rindas un nojumes, pārējā tirgus laukuma daļā tirgošanās notika tieši no vezumiem zem klajas debess. Paviljonos bija 180 vietas, atklātā vietā — 200, bez tam ap 480 cilvēku varēja tirgoties no vezumiem. Jaunajā Aleksandra tirgū noritēja plaša tirdzniecība ar piena produktiem. Zem klajas debess īpaša vieta bija ierādīta zemnieku pajūgiem vairumtirdzniecībai ar sviestu.

Pagājušā gadsimta pēdējā ceturksnī radās arī daži tirgi Rīgas nomalēs. 1892. gadā tika atklāts tirgus Aptiekas ielā Sarkandaugavā. Maskavas priekšpilsētā Maskavas ielā atvēra Krasnaja Gorkas (Sarkanā kalniņa) tirgu. Pārdaugavā kādu laiku pastāvēja neliels tirdziņš Klīversalā, taču pēc tilta uzcelšanas pār Daugavu tas panīka, jo pārdaugaviešiem kļuva ērti pieejams centrālais tirgus Daugavmalā. Neliels tirdziņš bija arī Kalnciema un Sētas ielas stūrī. 1892. gadā tika atvērts un 1896. gadā paplašināts produktu tirgus Ilģuciemā. Tomēr dažu pilsētas rajonu iedzīvotāji arvien vēl sastapās ar grūtībām pārtikas produktu iegādē. Tāpēc, piemēram, Torņakalna iedzīvotāji lūdza atvērt tirgu viņu rajonā. Kaut arī lūgumu bija parakstījuši vairāki tūkstoši cilvēku, tomēr pilsētas valde atzina, ka jautājums «vēl nav nobriedis»; tikai 1914. g. vasarā tā pieņēma lēmumu par Torņakalna tirgus atvēršanu.

Liela nozīme bija Āgenskalna tirgus atklāšanai 1898. gadā. Līdz tam šajā apkaimē (Jelgavas priekšpilsētā) vairāk nekā četrus gadu desmitus pastāvēja jau minētais tā saucamais Sētas tirgus, kur tirdzniecība notika tieši uz ielas bez kādas sanitārās uzraudzības. Par apgrozījumu jaunajā Āgenskalna tirgū liecina naudas summa, ko pilsētai ienesa tirgus naudas ievākšanas tiesību iznomāšana. 1898. gadā tā bija 1635 rbļ., bet 1905. gadā — jau 8100 rbļ. Tomēr Āgenskalna tirgus nebija pietiekami labiekārtots. Nebija ierīkots patvērumš precēm un cilvēkiem sliktos laika apstākļos un telpas preču uzglabāšanai pēc tirgus slēgšanas.

1870. gadā tika uzsākta paviljona un tirgus rindu būve sīkumtirgū («Krāmu tirgū») Daugavas krastā. Tā tika pabeigta 1871. g. sākumā un izmaksāja pilsētai 18 tūkst. rubļu. Bet tā paša gada augustā paviljons nodega. Arī sīkumtirgū trūka vietu, tādēļ tirdzniecība nereti notika apkārtnēs ielās.

Lopus Rīgā pārdeva gadatirgos, kā arī pilsētas valdes ierādītajos lopu tirgos. Laukumā blakus citadelei notika zirgu gadatirgi, parasti trīs reizes gadā (no 16. līdz 22. janvārim, no 8. līdz 12. aprīlim un no 9. līdz 13. novembrim). Maskavas priekšpilsētā pirmdienās, trešdienās un piektdienās darbojās lopu tirgus. Svētdienās un svētku dienās lopu tirgus un zirgu tir-

Krasnaja Gorkas tirgus
fragments.

gus laukums tika nodots sīkumtirgus nomnieku rīcībā. Tirgošanās ar lopiem Rīgā notika arī citā vietā — pie pilsētas lopkautuves pastāvošajā lopu novietnē.

19. gs. otrajā pusē Rīgas tirgiem piemita daudz trūkumu. Vispirmām kārtām tajos bija ļoti netīri. Ravelina tirgus laukums pat 19. gs. beigās nebija vēl pilnīgi izbruģēts. Tā kā tirgus dienās uz šī laukuma vienmēr stāvēja vairāki desmiti pajūgu, nenovāktie zirgu mēsli un citi atkritumi izplatīja smirdoņu. Par Krasnaja Gorkas tirgu pilsētas sanitārais ārsts 1895. g. vasarā norādīja, ka tur, kur notiek tirgošanās ar zivīm, īpaši siļķēm, karstā un sausā laikā ir samanāma stipra smaka, ko rada siļķu sāļjuma un netīrā ūdens piesūcinātā augsne.

Pastāvošā sanitārā uzraudzība, neraugoties uz vairākiem veiktajiem pasākumiem (aizliegums pārdot ārpus pilsētas kautu lopu gaļu tirgū vasaras mēnešos, obligātā veterinārā pārbaude), tomēr līdz pat 20. gs. neaptvēra visu pārdodamo gaļu. Ne mazums nepārbaudītas gaļas nonāca gaļas

veikalos un aizgāja desu ražošanai. Tirgū gaļu pārbaudīja tikai viens veterinārs, kuram ik dienas nācās apskatīt simtiem cūku, teļu, liellopu kautķermeņu. Gaļu pārbaudīja tirgošanās vietās zem klajas debess jebkuros laika apstākļos. Saprotams, ka lietū un sniegā rūpīga gaļas apskate bieži izrādījās neiespējama. Ziemā veterinārārstam vispār nebija pa spēkam izkontrolēt visu pievesto sasalušās cūkgaļas daudzumu.

Gaļu Rīgai pieveda lielākoties no Vidzemes, Kurzemes, Vitebskas un Kauņas guberņas, kā arī piegādāja pa dzelzceļu (pa Ribinskas—Maskavas—Ventspils, Dienvidaustrumu, Maskavas—Kazaņas, Rjazaņas—Urālu, Liepājas—Romnu u. c. līnijām). Lielākā daļa pievedumu gan aizgāja eksportam caur Rīgas ostu, bet zināmu daudzumu patērēja uz vietas. 20. gs. sākumā pievesto gaļu pārbaudīja jaunajā Aleksandra tirgū un pilsētas lopkautuvē. 1897. g. rudenī atvērtais lopkautuvē vidēji kāva ap 150 tūkst. lopu gadā (46 tūkst. liellopu, vairāk nekā 75 tūkst. siklopu un pāri par 27 tūkst. cūku).

Kopš 19. gs. beigām arvien biežāk atskanēja prasības lietot Rīgas tirgos svarus. Piemēram, 1899. g. decembrī Krievijas dārzkopības biedrības Rīgas nodaļa griezās pilsētas valdē ar priekšlikumu «par svaru obligātu ieviešanu mēru vietā, lai izvairītos no bieži sastopamajām ļaunprātībām», norādot, ka svarus jau lieto visā Krievijā un tikai Baltijā joprojām pieturas pie senlaicīgajiem mēriem. Tamlīdzīgas prasības piespieda pilsētas domi lūgt valdības iestādes ar 1903. g. 1. janvāri attiecināt uz Rīgu 1901. g. 12. februāra likumu par beramo preču iepirkšanu tikai pēc svara.

Rīgā notika arī Jāņu un Ziemassvētku gadatirgi. Preču pievedums Jāņu tirgū svārstījās no 57,3 tūkst. līdz 227,4 tūkst. rubļu, preču pārdošana — no 36,9 tūkst. līdz 167,0 tūkst. rubļu, tirgotāju skaits pārsniedza 110 cilvēku. Pārdošanā bija plašs preču sortiments: audumi (kokvilnas, zīda, vilnas, lina), ādas, trauki, tēja (lielākoties no Maskavas un Pēterburgas), apavi, cimdi, dažādi ādas izstrādājumi (galvenokārt no Viļņas un Varšavas), galantērija un metālizstrādājumi, ko piegādāja Rīgas un Jelgavas fabrikanti un amatnieki, importpreces, kuras bez izņēmuma nāca no Rīgas preču namiem, utt. Ziemassvētku gadatirgus ar preču plašu izvēli parasti ilga vienu mēnesi (no 10. decembra līdz 10. janvārim). Arī tajā tirgotāju skaits pārsniedza simtu. Tirgus notika Rātslaukumā, bet kopš pagājušā gadsimta beigām dažreiz arī Esplanādē, Basteja vai Teātra (tag. Padomju) bulvārī un Ravelina laukumā.

Sākot ar 1839. g., Rīgā ik gadus trīs dienas pēc kārtas (no 20. līdz 22. jūlijam) notika vilnas tirgus, uz kuru sabrauca tirgotāji no Vidzemes, Kurzemes, Viļņas, Grodņas un Vitebskas guberņas. Vilnas pievedums parasti pārsniedza 1 tūkst. pudu.

Tirgus nodevas ik gadus deva «pilsētas tēviem» ap 120 tūkst. rubļu. Piemēram, 1897. gadā ienākums no pilsētas tirgiem bija 120,4 tūkst. rubļu; Dau-gavmalas tirgus ienesa 80,2 tūkst. rubļu, Aleksandra tirgus — 7,6 tūkst., Krasnaja Gorkas tirgus — 6,5 tūkst., sīkumtirgus un lopu pārdošana — 15,7 tūkst., Ziemassvētku gadatirgus — 3,3 tūkst., Ilguciema tirgus — 1,7 tūkst., tirgus Aptiekas ielā Aleksandra augstumos — 1,5 tūkst., Ravelina tirgus — 2,0 tūkst., zirgu gadatirgus — 1,3 tūkst., Kārļa tirgus — 0,6 tūkst. rubļu.

80. gadu otrajā pusē Rīgā starp trijām ielām — Marijas (tag. Suvo-rova), Elizabetes un Dzirnavu ielu — izveidojās «tirgotavu rindu» jeb «pasāžas» tipa tirdzniecības centrs, ko sauca par «Berga bazāru». Uzņēmī-gais namīpašnieks Kristaps Bergs šeit izbūvēja daudzstāvu dzīvojamās ēkas, kuru pirmajos stāvos izvietojās veikali, dažādas darbnīcas, resto-rāns utt. Tādējādi vienā kvartālā bija koncentrēti vairāki desmiti veikalu: 15 gatavo apģērbu, 6 apavu, 3 galantērijas preču, 1 ādas izstrādājumu, 1 bērnu apģērbu, 1 grāmatu veikals, tipogrāfija, sietuve, juveliera darb-nīca, ķīmiskā tīrītava, restorāns, krājkase, vīnu veikals utt. Šī tirdzniecī-bas kompleksa celtniecība turpinājās līdz pat 90. gadu vidum, un gad-simta beigās tanī bija izveidotas trīs līnijas ar slēgtām galerijām.

Kas attiecas uz atsevišķiem tirdzniecības uzņēmumiem, tad 1878. gadā Rīgā ar tirdzniecību nodarbojās 680 tirgotāji, no kuriem 204 piederēja pie 1. un 476 — pie 2. gildes. 499 tirdzniecības uzņēmumi atradās pilsētas cen-trālajā daļā (25 no tiem darbojās arī priekšpilsētās), 71 firma — Pēterbur-gas priekšpilsētā, 62 — Maskavas, 43 — Jelgavas priekšpilsētā un 5 — Rīgas patrimoniālajā apgabalā. Pēc 1888. g. datiem, Rīgā bija 1100 tirdz-niecības uzņēmumu. Starp citu, tirdzniecības uzņēmumu skaitā bija ietilpi-nātas arī 19 aptiekas, 27 tipogrāfijas, 11 fotodarbnīcas un 10 tirdzniecības mākleri kantori.

19. gs. pēdējā trešdaļā Rīgā ievērojami samazinājās 1. gildes tirgotāju skaits, bet 2. gildes tirgotāju skaits gandrīz nemainījās. Pakāpeniski pie-auga citu Krievijas pilsētu tirdzniecības firmu filiāļu skaits (70. gados — 25, 80. gadu beigās — 62).

Rīgā strauji attīstoties rūpniecībai un sistemātiski pieaugot iedzīvo-tāju skaitam, ātri palielinājās pieprasījums pēc pārtikas produktiem un citām precēm. 19. gs. beigās pilsētā bija jau samērā plašs tirdzniecības uzņēmumu tīkls. Tirdzniecības formas un veidi pakāpeniski mainījās, bet joprojām liela nozīme bija tirgiem.

III

**RĪGAS
PILSĒTAS
PĀRVALDE
UN KOMUNĀLĀ
SAIMNIECĪBA**

**19. G.S.
60.-90. GĀDOS**

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARY
ANN ARBOR, MICHIGAN

SAINT
PIETAS
PARVADE
IN KONNVALA
SALMINEGIA

19 02
66-36-0403

Rīgas pilsētas vecās satversmes reformēšana

Rīgas pilsētas pārvaldes orgāni līdz pat 19. gs. 70. gadu beigām saglabāja gandrīz neskartu pēc Ziemeļvācijas tirdzniecības pilsētu parauga 13.—16. gs. izveidojušos organizāciju. Proti, pilsētas pārvaldē bija pārstāvētas trīs vietējās vācu birģeru (namnieku) korporācijas jeb kārtas: 1) rāte jeb maģistrāts 4 birģermeistaru un 16 rātskungu sastāvā — pilsētas pašvaldības augstākais orgāns; 2) Lielā gilde — lieltirgotāju korporācija, kas aptvēra arī baņķierus, zeltkaļus un (ar 1863. g.) tā dēvētos literātus, t. i., augstāko izglītību guvušos brīvo profesiju pārstāvjus un zināmas valsts ierēdņu kategorijas; 3) Mazā gilde — amatu (cunftu) meistarų apvienība. Rātskunga amats bija mūža amats, atbrīvojušās vakances aizpildīja pati rāte, pieaicinot rātskungos vienādā skaitā — pa 8 — tai vēlamās personas no Lielās gildes izpildorgāna, tā dēvētā vecājo sola (*Ältestenbank*), un literātiem. Rāte aptvēra nedaudzas Rīgas vācu patriciāta dzimtas, visbiežāk ar kopējiem radu rakstiem («rātes līnija» — *Rathslinie*). Rātskungu vidū bija lieltirgotāji, augstākie ierēdņi, lielie namīpašnieki, pilsētas muižu nomnieki un apkārtējo privātmuižu īpašnieki.

Rātei, kas saglabāja virsvadību arī pār pārējām kārtām (tā lēma par uzņemšanu gildēs, sasauca gilžu sapulces, iesniedza tām priekšlikumus, apstiprināja to lēmumus un amatpersonas utt.), pilsētas iekšējā dzīvē piedēvēja gandrīz vai suverēna vara: tā izdeva ne vien administratīva rakstura noteikumus, bet arī likumus. Atsevišķu pilsētas saimniecības un pārvaldes nozaru pārziņu rāte nodeva īpašām inspekcijām (pavisam to bija 14) — celtniecības, muižu, pasta staciju, nodokļu, skolu, baznīcu, cietumu utt., un divām kolēģijām — pilsētas kases un dzīvokļu, kurās par locekļiem bija vai nu rātskungi vien, vai arī visu trīs kārtu pārstāvji. Piemēram, pilsētas kases kolēģijā par priekšsēdētāju bija birģermeistars, bet piesēdētājus ievēlēja gildes — pa pieciem no katras. Kā augstākā pilsētas tiesa rāte pārzināja septiņas zemākās pilsētas tiesas — fogta, landfogta, tirdzniecības, bāriņu, ķemerejas utt. Rāte pārstāvēja arī policejisko varu; Rīgas policijas valdē kā piesēdētāji ietilpa divi rātskungi. Rāte arī ievāca valsts nodokļus un rūpējās par karaspēka izmitināšanu pilsētā. Pat vietējo guberņas

administratīvo iestāžu ierēdņi nereti bija personas no rātes un abu ģilžu aprindām.

Rātes un ģilžu locekļi joprojām veidoja Rīgas pilntiesīgo pilsoņu — namnieku jeb birģeru — kopu (*Bürgergemeinde*), kurā varēja iekļūt tikai ar rātes piekrišanu. Namnieku loks bija ļoti šaurs; piemēram, 1865. gadā Rīgā bija tikai 1689 namnieki (1,8% iedzīvotāju) — 20 rātes, 783 Lielās ģildes un 886 Mazās ģildes locekļi. Pārējiem rīdziniekiem tika liegtas namnieku ekonomiskās un politiskās privilēģijas, kā tiesības uz tā dēvēto namnieku pārtiku, kas nodrošināja monopolu uz zināmu pilsētas īpašumu izmantošanu, ienesīgām ierēdņu vietām, bet, galvenais (līdz 19. gs. 60. gadiem), arī tiesības nodarboties pilsētā ar tirdzniecību, rūpniecību un amatniecību. Tikai namniekiem bija domāti dažādu kasu un labdarības iestāžu pabalsti, viņi bija atbrīvoti no miesassoda, līdz vispārējās karaklausības noteikšanai varēja atpirkties no rekrūšiem, nemaksāja galvasnaudu (pēdējais gan neattiecās uz Mazās ģildes locekļiem).

Pilsētas pārvaldes organizācija nodrošināja rātei vislielāko brīvību, rīkojoties ar sabiedriskajiem līdzekļiem, un šī brīvība bieži vien tika izmantota ļaunprātīgi. Pilsētas budžetu no gada gadā noslēdza ar pieaugošu deficītu. Komunālā saimniecība pamazām slīdēja lejup. Administratīvās un tiesas varas apvienošana vienā orgānā — rātē — arī izsauca daudz neērtību un nelikumību.

Kapitālisma attīstības apstākļos 19. gs. vidū arvien skaidrāk atsedzās vecās pilsētas pārvaldes trūkumi. Arī pastāvošais ģilžu institūts, kas tika ārdīts gan no iekšpuses, gan ārpusē, izrādījās nepiemērots jaunajām sabiedriski ekonomiskajām attiecībām, kuras spieda pasludināt Baltijā tirdzniecības brīvību (1861. g.) un amatnieciskās un rūpnieciskās darbības brīvību (1866. g.). Tomēr vecās kārtas uz «vēsturisko» tiesību un tradīciju pamata joprojām saglabāja monopolu Rīgas pilsētas pašvaldībā. Pret rātes patvaldību un visu veco pilsētas satversmi nostājās ārpus ģildēm un cunftēm esošie tirgotāji, amatnieki, fabrikanti un rūpnieki, vispirmām kārtām jaunā topošā latviešu buržuāzija: pilsētas iekārtas korporatīvais raksturs, feodālisma paliekas un saglabājušās kārtu privilēģijas ne vien neļāva viņiem tikt pie municipālajām tiesībām, bet arī nomāca viņu saimniecisko iniciatīvu.

Sociāli ekonomiskajiem un politiskajiem apstākļiem mainoties, daudzas Baltijas vācu muižniecības un namnieku privilēģijas nonāca pretrunā arī ar Krievijas impērijas iekš- un ārpolitikas interesēm. 60.—80. gados Baltijā īstenotajām buržuāziskajām reformām vajadzēja arī atrisināt šīs pretrunas. Viena no šīm reformām skāra pilsētu pārvaldi.

Cara valdība jautājumam par pilsētu pārvaldes reformēšanu impērijā pievērsās 60. gadu sākumā revolucionārās situācijas apstākļos, bet birokrātiskā kņada ap reformas projektu novilcināja tās īstenošanu par 8 gadiem. Pilsētu pārvalde Krievijā (atšķirībā no Baltijas) bija policijas pārziņā, lai gan formāli šeit pastāvēja uz kārtu principiem izveidotas pilsētu domes. Pilsētu reformai, kura bija viena no 60.—70. gadu buržuāziskajām reformām, ko izstrādāja pēc dzimtbūšanas atcelšanas Krievijā, bija jārada jaunajiem pilsētu sociāliem grupējumiem vairāk atbilstoša pilsētu iekārta, jāuzlabo pilsētu komunālā saimniecība.

J. Tilbergs. Rīga. 1912. Eļļa.

J. Boitmanis. Pulvertornis. 1893. Eļļa.

Ā. Alksnis. Kuģi Daugavā. 19. gs. 90. gadi. Akvarelis.

V. Matvejs. Vecpilsēta. 1910. Eļļa.

Baltijas vācieši, nodrošinādamies pret negaidītiem draudiem Baltijas autonomijai, kuras neatņemams atribūts bija arī visvarenas rātes, jau agrāk bija pacentušies apkopot īpašā likumkodeksā¹ dažādos laikos Baltijai piešķirtās privilēģijas, kam vajadzēja kalpot par vairogu pret visām nevēlamām pārmaiņām. Rīkojās arī Rīgas patriciāts, kas mēģināja ar kontrmanevu apsteigt valdības likumdošanu. Pēc Lielās gildes ierosinājuma par tieslietu šķiršanu no pilsētas pārvaldes 1862. gadā rāte stājās pie attiecīga reformas projekta izstrādāšanas. Rātes, vēlāk visu trīs kārtu komisijas izstrādātie pašvaldības reformas projekta varianti (1862., 1865. g.) paredzēja lielāko daļu Rīgas satversmes īpatnību — rāti, korporatīvi organizēto pilsonību utt. — saglabāt. Tomēr projekts netika akceptēts, 1870. g. 16. jūnijā izdots jaunais Krievijas pilsētu nolikums bija attiecināms arī uz Baltiju. Pilsētu, sevišķi Rīgas, valdošā virsotne un muižniecība, pateicoties saviem sakariem valdības aprindās, tomēr panāca daudzīnāto Baltijas «īpašu vietējo apstākļu» respektēšanu, proti, Baltijā reformu īstenoja tikai pēc 7 gadiem, turklāt ar vairākām atkāpēm.

Rīgas (arī Tallinas) kārtu komisija, kuru ģenerālgubernators bija uzaicinājis izteikt savas vēlēšanās, stūrgalvīgi prasīja saglabāt Baltijā «praksē attaisnojušos vietējos iestādījumus». Taču tas bija pretrunā ar valdības nostādni, kuru izteica īpaša valdības komisija Pēterburgā (tajā ietilpa arī Baltijas ģenerālgubernators un gubernatori, Rīgas, Jelgavas un Tallinas birģermeistari), 1874.—1875. gadā apspriežot jautājumu par pilsētu nolikuma attiecināšanu uz Baltiju, proti, ka nolikuma pamatprincipi jāatstāj negrozīti. Pēterburgas komisija negatīvi izteicās par vietējo komisiju iesūtītajiem priekšlikumiem, par kārtu korporācijām, namnieku tiesībām, maģistrātu un reformas īstenošanas pamatus izstrādāja bez pilsētu pārstāvju piedalīšanās. Birģermeistarus tikai uzaicināja uz Pēterburgas komisijas noslēguma sēdi 1875. g. 9. decembrī parakstīt protokolus. Tomēr birģermeistari, savu pilsētu vācu namnieku atbalstīti, joprojām negribēja padoties, palikdami pie savām atsevišķām domām (Rīgas birģermeistars E. Holanders, Jelgavas birģermeistars) vai vispār neierodoties (Tallinas birģermeistars). 1877. g. 26. martā tika izdoti uz Pēterburgas komisijas priekšlikumiem pamatotie noteikumi par 1870. g. Krievijas pilsētu nolikuma attiecināšanu uz Baltijas gubernu pilsētām.

1870. g. pilsētu nolikums sīki reglamentēja Krievijas pilsētu pārvaldes turpmāko uzbūvi, kompetences, attiecības ar augstāko administrāciju, kā arī municipālo vēlēšanu kārtību. Tika izveidoti šādi pārvaldes orgāni: rīkotājs orgāns — pilsētas dome — ar domnieku nelielu skaitu (30—72, atkarībā no vēlētāju skaita pilsētā²), kam vajadzēja garantēt pašvaldības «mierīgu» funkcionēšanu; izpildorgāns — pilsētas valde, kuras locekļu skaitu noteica dome (tas gan nevarēja būt mazāks par diviem). Domes un valdes priekšsēdētāja amatu apvienoja domes ievēlēts pilsētas galva, kura, tāpat kā domes, pilnvaru laiks bija 4 gadi. Atsevišķu pilsētas saimniecības nozaru vadību dome varēja nodot kādas personas vai īpašas izpildu komisijas ziņā.

¹ Свод местных узаконений губерний остзейских, ч. 1—3. Спб., 1845—1864.

² Iznēmums bija Pēterburga (252 domnieki) un Maskava (180).

Visbūtiskāk ar 1870. g. pilsētu nolikumu tika mainīti līdzšinējie iedzīvotāju pārstāvniecības principi pilsētu pašvaldībā, feodālo kārtu principu aizstājot ar kapitālistiskajai sabiedrībai vairāk atbilstošu buržuāzisko īpašuma principu. Vēlēšanu tiesības ieguva 25 gadu vecumu sasniegušie Krievijas pavalstnieki, kas maksāja komunālos nodokļus par nekustamo īpašumu vai personisko nodarbošanos, tātad turīgie pilsētnieki — namīpašnieki, tirgotāji, rūpnieki, krodzinieki u. tml. Būtībā vēlēšanu tiesības likums piešķīra nevis pilsoņiem, bet dažādām īpašumu un kapitālu kategorijām. Īpašuma kā galvenā kritērija loma bija likumā īpaši uzsvērtā: vēlēšanu tiesības piešķīra ne vien fiziskām, bet arī tā dēvētajām juridiskām personām — dažādām iestādēm, korporācijām, biedrībām, baznīcām utt., bet ar aizbildņu un pilnvaroto starpniecību — mazgadīgiem bērniem—mantiniekiem, turklāt vienai personai varēja būt divas balsis: viena — uz personiskā īpašuma pamata, otra — kā cita īpašuma pārstāvim. Par sievietēm un par tā dēvēto civilo pilngadību (21 gads) sasniegušām personām—īpašniekiem, kuras tomēr bija jaunākas par 25 gadiem, balsoja pilnvarotie. Tajā pašā laikā vēlēšanu likums atstāja bez balsstiesībām visplašākos pilsētu iedzīvotāju slāņus — strādniekus, sīkos kalpotājus, garīgā darba darītājus u. c.

Vēlēšanu tiesību ierobežošanā likumdevēji gāja vēl tālāk, sadalot vēletājus pēc pilsētai maksāto nodokļu lieluma trijās (izņēmuma gadījumos — divās) pēc vēletāju skaita tajās ļoti nevienādās klasēs jeb kūrijās, kas katra maksāja trešo daļu nodokļu un ievēlēja tikpat daudz domnieku. Rezultātā katrai vēletāju kategorijai iznāca cita pārstāvniecības norma, viszemākā — sīkajiem nodokļu maksātājiem, t. i., vēletāju lielākajai daļai. Pilsētu reforma nodrošināja lielīpašnieku pārsvaru pilsētu domēs.

Pilsētu pārvalžu pārzināmo jautājumu loks bija samērā plašs, kaut arī tie visi bija tīri saimnieciska rakstura: vispārējā pilsētas pārvalde un saimniecība, ārējā labiekārtošana un ugunsdrošības pasākumi, apbūves virsuzraudzība, veselības aizsardzība, sociālā apgādība, līdzdalība tautas izglītībā, gādība par vietējās tirdzniecības un rūpniecības veicināšanu utt.

Formāli likums pirmoreiz Krievijā apsolīja pilsētām «patstāvību» iekšējās pārvaldes lietās, bet — tikai tām «piešķirtās varas robežās» un «gubernatora uzraudzībā». Augstākās priekšniecības apstiprinājums bija vajadzīgs ap 30 gadījumos, tai skaitā visiem svarīgiem pilsētas domes lēmumiem — par pilsētas aizņēmumiem, pilsētas nekustamo īpašumu pārdošanu, nodokļu paaugstināšanu un jaunu noteikšanu utt. Gubernators izskatīja arī pilsētu finansu tāmes, caur viņa kanceleju gāja visi augstākajām instancēm adresētie domes lēmumi, viņam iesniedza sūdzības par domes rīcību utt. Bez tam gubernatora vadībā no augstākajiem gubernas ierēdņiem un vietējo pašvaldību pārstāvjiem bija izveidojama īpaša vietēja pilsētu pašvaldību pārraudzības iestāde — gubernas pilsētu lietu pārvalde,³ kam vajadzēja ievākt pienācīgu informāciju pilsētu lietās un vienlaikus atvieglot administrācijas iejaukšanos. Kā zemākā tiesas instance pašvaldību lietās (augstākā bija Senāts) tā pēc gubernatora priekšlikuma

³ Vidzemes gubernā tajā ietilpa vicegubernators, gubernas prokurors, kroņa palātas priekšsēdētājs, gubernas muižniecības priekšnieks jeb maršals, Rīgas kā gubernas galvaspilsētas galva un domes pārstāvis, vēlāk vēl viens pastāvīgais loceklis (no administrācijas).

sprieda par pilsētu pārvalžu lēmumu un rīkojumu likumību, izšķīra konfliktus starp pilsētu pašvaldībām un gubernatoru, policiju, izskatīja sūdzības par pilsētas varas pārstāvjiem.

Tādējādi pilsētu pašvaldībām tika ierādīta valdības palīgorgāna loma vietējās saimniecības jautājumos. Tām līdzīgi zemstēm jau pašā sākumā bija lemts klūt «... par Krievijas valsts pārvaldes ratu piekto riteni, riteni, ko birokrātijā *cieš* tikai tiktāl, ciktāl tas netraucē tās visspēcību...».⁴ Buržuāziskā pilsētu reforma, likvidējama daudzas feodālās kārtu sistēmas paliekas un īpatnības, cara patvaldības apstākļos tomēr nevarēja būt līdz galam konsekventa.

1877. g. 26. marta noteikumos par pilsētu nolikuma piemērošanu Baltijas guberņām bija paredzēti vairāki izņēmumi, tāpat bija atrunas un papildinājumi (pavisam 22 punkti). Visnozīmīgākais Rīgas pilsētas pašvaldības turpmākajā liktenī bija vispirmām kārtām tas, ka turpināja darboties māģistrāts un ģildes, pirmais — kā tiesas iestāde (līdz tiesu reformai Baltijā), otrās — gan kā privātas tirdzniecības un amatniecības organizācijas, bet pagaidām paturot dažas agrākās pilsētas pārvaldes funkcijas; šo duālistisko stāvokli vecās kārtu korporācijas izmantoja, lai novilcinātu un sabotētu lietu nodošanu jaunajām pašvaldības iestādēm. Municipālās vēlēšanu tiesības ieguva arī literāti, ja bija pilsētā nodzīvojuši vismaz divus gadus un iemaksājuši tās kasē īpašu nodokli. Gadījumos, kad Krievijas pilsētu nolikums atsaucās uz vispārējo civillikumu un procesuālo likumu krājumu pantiem, Baltijā bija atļauts vadīties pēc attiecīgajiem joprojām spēkā esošajiem vietējiem likumiem. Pilsētas pārvaldes oficiālajā lietvedībā līdz īpašam rīkojumam līdzās krievu valodai bija pieļauta arī vācu valoda. Vācu valodas monopoltiesību atcelšanas rezultātā vēlāk notika asi konflikti starp Rīgas pilsētas pārvaldi un augstāko administrāciju, bet tās aizstāšana ar valsts valodu izsauca izmaiņas pilsētas pārvaldes personālsastāvā.

Pieļautajiem izņēmumiem visumā bija tikai pagaidu raksturs. Māģistrāts saglabājās sakarā ar vispārējās tiesas reformu īstenošanas ieilgšanu Baltijā. Abām ģildēm, kas formāli zaudēja savu publiski tiesisko nozīmi, turpmāk vajadzēja nodarboties ar savām «tīri privātajām» lietām. Tomēr reformētajā Rīgas pilsētas pārvaldē līdzās vācu valodai saglabājās arī agrākā māģistrāta un ģilžu ietekme. Pilsētas pārvaldes personālsastāvs pēc reformas radikāli neizmainījās, bet guberņas administrācija necentās, īpaši pirmajos gados pēc reformas, kaut cik enerģiski iejaukties veco kārtu iestāžu darbībā. Arī valdība ne vienmēr pietiekami modri sekoja savu lēmumu izpildei Baltijā.

Neraugoties uz to, ka virsuzraudzība pār veco kārtu mantojuma sadali piekrita iekšlietu ministram, pilsētas lietu un īpašumu pieņemšana ieilga uz gadu desmitiem. Katrs nododamais objekts tika apstrīdēts, apspriede sekoja apspriedei, sākās gara sarakste ar valdību, notika prāvošanās. 1878. gadā rātes un ģilžu izstrādātajā un pilsētas domē akceptētajā priekšlikumu projektā pilnvaru sadalīšanas lietā starp vecajiem un jaunajiem pilsētas pārvaldes orgāniem bija atzītas veco kārtu īpašuma tiesības uz

⁴ Лепинс В. И. Земstes vajātāji un liberālisma hanibāli. — Raksti, 5. sēj., 32. lpp.

vairākiem komunālajiem objektiem, piemēram, uz tirdzniecības kasi, pilsētas teātri, pilsētas ganībām, kas figurēja kā abu ģilžu īpašums⁵ (ar atrunu, ka pret tām ievadīta prāva) — pretēji Valsts padomes 1871. g. vispārējam nolēmumam par valsts piešķirto ganību pāreju pilsētu īpašumā —, bija arī paredzēts atstāt maģistrāta ziņā virkni svarīgu pilsētas pārvaldes pienākumu, kā tiesības pieņemt darbiniekus dažādos pašvaldības amatos, izvirzīt pilsētas pārstāvjus speciālās komisijās valdības uzdevumu pildīšanai, vākt valsts nekustamā īpašuma nodokli, sūtīt pārstāvjus vietējā policijas pārvaldē, uzraudzīt cunftes utt. Kompetenču sadalīšana sākumā notika saskaņā ar šo projektu. Kad 1882. gadā jaunieceltais iekšlietu ministrs D. Tolstojs izteica vairākus iebildumus, Rīgas dome tos nebūt neuzskatīja par saistošiem un nodeva speciālas kompetenču šķiršanas komisijas apspriešanai, kas vēl 1884. gadā nebija beigusī darbu.

Šai laikā — 80. gadu vidū, Krievijā nostiprinoties muižnieciskajai reakcijai, cara valdība veica virkni pasākumu valsts pārvaldes centralizācijai un unifikācijai impērijas nomalēs, arī Baltijā. Šeit tika nomainīti gubernatori, prasot no jaunieceltajiem lielāku konsekvenci valdības politikas īstenošanā. 1885. gadā par pretošanos valdības rīkojumiem no amata šķīrās un tika nodots tiesai Rīgas pilsētas galva R. Bingners, pēc tam pilsētas valdes loceklis A. Hilners. Tā paša gada 21. septembrī jaunieceltais Vidzemes gubernators M. Zinovjevs pieprasīja pilsētas galvam A. Etingenam vistuvākajā laikā iesniegt pieņemamus priekšlikumus kompetenču šķiršanas lietā, piedraudot pretējā gadījumā to izdarīt bez pilsētas pārvaldes ziņas.

Rātes un ģilžu aprindas, kas, pretojoties valdības rīkojumu izpildei, visvairāk mēdza atsaukties uz Baltijas provinču vietējo likumkrājumu, minētos rīkojumus izpildīja vairāk vai mazāk formāli. 1886. g. vidū, kad notika pilsētas gāzes uzņēmumu un ūdensvada nodošana, pilsētas ierēdņi un kārtu iestāžu pilnvarotie pat neuzskatīja par vajadzīgu izpildīt šo īpašumu novērtēšanas formalitāti. Turklāt pilsētas dome piešķīra uzņēmumu «bijušajiem īpašniekiem» — maģistrātam un ģildēm — kompensāciju 377 tūkst. rubļu apmērā. Pārāk atklātais likuma pārkāpums spieda Vidzemes guberņas pilsētu lietu pārvaldi iejaukties un atcelt domes lēmumu. Domes apelāciju Senāts ar 1887. g. 19. novembra ukazu atstāja bez ievēribas, atzīstot minēto atlīdzību par nelikumīgu un atmaksājamu. Tomēr ģildes atkārtoti, arī vēl 20. gs. sākumā, ierosināja tiesas procesus par īpašuma tiesību atjaunošanu un būtībā saglabāja galveno lomu gāzes uzņēmumu un ūdensvada ekspluatācijā. 1887. gadā saskaņā ar iekšlietu ministra īpašu pavēli Rīgas dome pārņēma tirdzniecības kasi, arī sabiedriskās apgādības un veselības aizsardzības lietas. 1888. gadā noformēja īpašuma tiesības uz pilsētas (vācu) teātri, taču faktiskās īpašuma attiecības mainījās maz: uz periodiski atjaunotu līgumu pamata teātra ēka atradās Lielās ģildes bezmaksas lietošanā, pilsētai sedzot dažādus uzturēšanas izdevumus, turpretim visus ienākumus paturēja ģilde. Kad 1893. gadā ģildēm piespiedu kārtā tika atsavināta Duntē muiža pilsētas ganībās, ģilžu vadība nekavē-

⁵ Lielā ģilde līdz šim saņēma $\frac{3}{5}$ no pilsētas ganību ienākumiem, Mazā ģilde — pārējās $\frac{2}{5}$. Lopu ganišana pilsētas ganībās piederēja pie namnieku privilēģijām.

joties iesniedza protestu tiesā, vienojoties ar pilsētas valdi, ka visas no muižīņas ieņemtās naudas summas līdz lietas galīgai izspriešanai saglabāties pilsētas kasē neskartas, kas arī konsekventi tika darīts.⁶

80. gadu beigās sekoja vairāki pasākumi 1877. gadā Baltijas pilsētās, arī Rīgā, pieļauto izņēmumu likvidācijai. 1888. g. policijas reformas rezultātā maģistrāts zaudēja līdzšinējās tiesības piedalīties policejisko lietu lemšanā, bet gadu vēlāk, 1889. gadā, veicot tiesu iekārtas reformu, maģistrātu likvidēja pavisam. Tajā pašā 1889. gadā aizliedza vācu valodas lietošanu pilsētas pašvaldības iekšējā lietvedībā un atņēma vēlēšanu tiesības ar vecajām kārtām cieši saistītajiem literātiem. Tādējādi 1870. g. pilsētu reformas vairāk vai mazāk konsekventai realizēšanai Rīgā bija vajadzīgs gandrīz viss laiks, kamēr šī reforma bija spēkā (1892. gadā tika veikta kontrreforma), un līdz ar to lielā mērā zaudēja nozīmi pat tie nedaudzie progresīvie momenti, kas bija atrodami pilsētu nolikumā. Par to liecināja arī Rīgas domes vēlēšanu norise un rezultāti.

Rīgas domes vēlēšanas 1878.—1890. gadā

Krievijas pilsētu nolikums oficiāli stājās spēkā Rīgā 1878. g. 1. janvārī, bet jaunās pilsētas pārvaldes konstituēšanās apzinātās novilcināšanas dēļ rāte vēl vairāk nekā gadu turpināja izpildīt savas līdzšinējās funkcijas. Tās rokās bija pilnīgi nodotas arī pirmās domes vēlēšanas, kuras priekšsēdētāja pienākumus veica rātes vadošais birģermeistars. 1878. g. 26. janvārī izsludinātajā vēlēšanu saraksta galīgajā variantā figurēja pavisam 5212 personas — namīpašnieki, tirgotāji, rūpnieki, amatnieki, literāti, 1. klases komiji, pie kuriem pieskaitīja arī banku un fabriku direktorus, lielāku uzņēmumu augstākos ierēdņus, u. c., t. i., 3,4% no Rīgas iedzīvotāju kopskaita. No tiem 173 vēlētaji veidoja 1. kūriju, 629 — 2. un 4410 — 3. kūriju. Katra kūrija ievēlēja 24 domniekus, tātad viens 1. kūrijas domnieks reprezentēja 7 vēlētajus, 2. kūrijas — 26, 3. kūrijas — 183 vēlētajus.

Vēlēšanu priekšvakarā galvenie vēlēšanu spēki pulcējās ap lielāko vietējās buržuāzijas nacionālo grupu — latviešu, vācu un krievu — nodibinātajām vēlēšanu komitejām. Latviešu buržuāzija, kas iepriekšējo 10—20 gadu laikā bija ievērojami pieaugusi, cerēja uz panākumiem vismaz 3. kūrijā. Tomēr salīdzinājumā ar vietējo vācu buržuāziju latvieši vēl bija mazturīgi un vēlēšanu starpā bija mazākumā pat vienprātīgas uzstāšanās gadījumā. Atbilstoši mantiskajam stāvoklim Rīgas buržuāzijas nacionālās grupas atsevišķās kūrījās, pēc aptuveniem datiem, bija pārstāvētas šādi: 1. kūrija — 140 vācieši, 24 krievi, 8 latvieši, 1 ebrejs, 2. kūrija — attiecīgi 400, 120 un 109 (arī ebreji, poļi u. c.), bet 3. kūrija — ap 1200 latviešu, 800 krievu, pārējie — ap 2400 — vācieši kopā ar mazākumtautībām.

Pirmsvēlēšanu sarunas starp trim vēlēšanu komitejām beidzās bez sekmes. Vācu nometnē guva virsroku konservatīvāko aprindu viedoklis,

⁶ Strīds pilsētas labā tika galīgi izšķirts tikai 1931. gadā.

kuras pretēji liberālākas un elastīgākas vēlēšanu taktikas aizstāvjiem prasīja ignorēt pārējās komitejas, bet kā žēlastības dāvanu izvirzīt dažas nevācu kandidatūras. Arī šie «vakarējās dienas cilvēki» tomēr saprata, ka nevācu elementa pilnīga atstumšana no pārstāvniecības pilsētas pārvaldē būtu pārāk klajs izaicinājums «laikmeta garam». Latviešu vēlēšanu komitejai izdevās vienoties ar krievu vēlēšanu vadību par kopīgiem tā dēvēto liberālo jeb «brīvprātīgo» vēlēšanu kandidātu sarakstiem 2. un 3. kūrījā un arī piesaistīt sev nedaudzus vāciešus, galvenokārt no sīkpilsoniskajām amatnieku aprindām, iekārdinot ar iespēju balotēties vēlēšanās, kādu viņiem liedza viņu mantīgie tautieši. 3. kūrījas «listē» figurēja tādi pazīstami latviešu buržuāziskie darboņi kā tirgotājs un namīpašnieks K. Bergs, «Rīgas Lapas» izdevējs B. Dīriķis, Rīgas Latviešu biedrības un latviešu vēlēšanu komitejas priekšsēdētājs advokāts un namīpašnieks K. Kalniņš, fabrikants R. Tomsons, arhitekts J. Baumanis, krievu tirgotāji un namīpašnieki A. Hrustalovs, K. Makarovs, P. Šeluhins, I. Šutovs (krievu vēlēšanu komitejas priekšsēdētājs) u. c., kā arī vācu tautības kandidāti (no tiem tikai viens bija darbojies līdzšinējā pilsētas pārvaldē), pavisam 10 tirgotāji un fabrikanti, 6 cunftu meistari, 5 literāti, 3 namīpašnieki (vispār namu īpašumi bija 15 no sarakstā uzņemtajiem kandidātiem).

Pirmās Rīgas domes vēlēšanas, kas sākās 1878. g. 6. februārī Lielajā gildē, turpinājās pa kūrījām veselu mēnesi. Vietējā vācu buržuāzija guva uzvaru visās trīs kūrījās. Tā bija sev rezervējusi 64 domnieku vietas, nedaudzas pārpalikušās pēc savas izvēles atmezdama pārējo nacionālo grupu pārstāvjiem: krieviem — 4, latviešiem un ebrejiem — pa 2. Abi latviešu domnieki — enkurnieku eltermanis A. Štraus un bijušais līgeru eltermanis N. Pļavnieks — piederēja pie 3. kūrījas; pirmais no viņiem arī vēl 20. gs. sākumā figurēja vācu kandidātu sarakstos, bet otrā pēcnācējs konsekventi uzdevās par vācieti. Domnieku vidū bija 35 tirgotāji un rūpnieki, 22 literāti, 13 pie cunftēm piederīgie un 2 pie minētajām kārtām nepiederīgie namīpašnieki. Piecdesmit domnieku (11 bijušie rātskungi un birģermeistari, 25 Lielās ģildes un 14 Mazās ģildes eltermaņi) bija aktīvi veco kārtu un vecās pilsētas pašvaldības pārstāvji.

Pēc vēlēšanām latviešu un krievu vēlēšanu vadība iesniedza magistrātam sūdzību par vēlēšanās pieļautajām nelikumībām: vēlēšanu saraksts bijis noslēgts pārāk agri — pusgadu pirms vēlēšanām, vēlēšanās piedalījušās personas un pilsētas iestādes, kam uz to nebija tiesību (ārzemju pavalstnieki, magistrāts, pati Rīgas pilsēta u. c.), vēlēšanu organizatori nodrošinājuši vācu vēlēšanu komitejai dažādas priekšrocības utt. Kā jau bija sagaidāms, magistrāts un guberņas pilsētu lietu pārvalde šo sūdzību noraidīja. Pusotra gada vēlāk Senāts daļu sūdzībā minēto punktu atzina par pamatotiem un uzdeva guberņas administrācijai lietu vēlreiz sīki izskatīt. Vēl pēc gada, 1880. g. 4. oktobrī, Vidzemes guberņas pilsētu lietu pārvalde, izskatījusi Senāta norādījumus un dažus likuma pārkāpumus atzinusi, vēlēšanas tomēr atstāja spēkā.

Jau jaunās pilsētas pašvaldības konstruēšanās gaita skaidri liecināja, ka tās komunālajā politikā tuvākajos gados nekādas kardinālas pārmaiņas nav gaidāmas. Vadošā birģermeistara sasauktajā pirmajā domes sēdē Jāņa (Mazajā) ģildē par pilsētas galvu ievēlēja līdzšinējo birģermeistaru

Rīgas pilsētas domes vēlētaji 1878.—1890. gadā

Gads	Vēlētāju skaits	Vēlētāju iedalījums							Piedalījās vēlēšanās	
		pēc vēlētāju klasēm (kūrijām)			pēc vēlēšanu cenza				absol. skaits	%
		1.	2.	3.	nekust. īpašumu nodoklis	tirdzn. un rūpn. zīme	abējādi	literātu nodoklis		
1878.	5212	173	629	4410	...	...	...	...	3455	66,0
1882.	5822	150	536	5136	3240	1629	628	325	4120	70,8
1886.	5460	109	420	4931	3082	1494	580	304	3985	72,0
1890.	5938	134	533	5271	4077	1476	385	—	3273	55,1

R. Bingneru, par tā biedru — Lielās ģildes eltermani G. Molīnu (pēc viņa nāves dažus mēnešus vēlāk — rātskungu L. Kerkoviusu).

Uz 1870. g. pilsētu nolikuma pamata Rīgā vēlēja pilsētas domi vēl trīs reizes — 1882., 1886. un 1890. gadā. Dati par vēlētāju skaitu un sastāvu šajos gados sniegti 1. tabulā. Kā redzams, vēlētāju skaits 1878.—1890. gadā pieauga par 13,9%, pilsētas iedzīvotāju kopskaitam tajā pašā laikā palielinoties par 51,6%. Balsstiesības piederēja vairs tikai 2,5% pilsētnieku.

Vēlētāju rindas bija augušas uz sikburžuāzijas, 3. kūrijas pārstāvju — namīpašnieku rēķina, acīmredzot sakarā ar agrārās krīzes izraisīto sikīpašnieku lielo pieplūdumu Rīgā, kuri šeit centās iepirkt savus namīņus. Pirmo divu kūriju vēlētāju rindu sarukšanu, iespējams, sekmēja pastiprinātais ražošanas un kapitālu koncentrācijas process. Pie 3. kūrijas piederīgo vēlētāju skaita pārejošu samazināšanos 1886. gadā vispirmām kārtām no teica pilsētas valdes rīkojums par mazienesīgo (kas ienesa mazāk par 30 rubļiem gadā) nekustamo īpašumu īpašnieku (tie pārsvarā bija latvieši un arī krievi) atbrīvošanu no pilsētas nodokļa, līdz ar ko tie automātiski zaudēja balsstiesības. 1890. gadā Vidzemes guberņas pilsētu lietu pārvalde pieprasīja ieslēgt vēlētāju sarakstā visas personas, kas būtu ar mieru samaksāt attiecīgo pilsētas nodokli.

Rīgas domes saimnieki bija vietējie vācu tirgotāji, fabrikanti (viņi parasti piederēja pie tirgotāju kārtas), kā arī literāti (pārsvarā muižnieku cilmes). To apstiprina 2. tabulas dati. Zīmīgs ir pie 3. kūrijas piederīgo domnieku skaita pakāpenisks pieaugums (daļa no viņiem iekļuva domē ar pārējo kūriju vēlētāju balsīm). Pa lielākajai daļai tie bija brīvo profesiju pārstāvji, kuru uzdevums bija īstenot valdošo vācu tirgotāju un rūpnieku aprindu komunālo politiku. Tāpēc arī nav jābrīnās, ka Rīgas domē šajā laikā nebija vērojami nekādi lielāki konflikti starp kūriju pārstāvjiem.

Pilsētas valde kārtu pārstāvniecības ziņā atgādināja domi miniatūrā. 1878.—1885. gadā no tās 7 locekļiem 4 bija muižnieki (2 no tiem — literāti), 2 — tirgotāji, 1 — pie cunftes piederīgais, 1886.—1890. gadā tāpat 4 bija muižnieki un 3 — tirgotāji.

1882. un 1886. g. vēlēšanās Rīgas latviešu buržuāzija no jauna bloķējās ar krievu vēlētājiem. Vācu vēlēšanu komiteja savukārt, pauzdamā Rīgas

Rīgas 72 domnieku sadalījums pēc piederības pie vēlētāju kūrijas un kārtas 1878.—1890. gadā

Domes pilnvaru laiks	1. kūrija				2. kūrija		
	pavisam	to skaitā			pavisam	to skaitā	
		muižnieki	tirgotāji un goda pilsoņi	pie cunftēm piederīgie, sīkpilsoņi		muižnieki	tirgotāji un goda pilsoņi
1878.—1881. g.	17	5	10	2	23	4	16
1882.—1885. g.	18	5	10	3	19	6	8
1886.—1890. g.	14	3	10	1	19	3	11

vāciešu virsotnes viedokli, kura atzina par lietderīgu meklēt saprašanos ar mērenākajiem nevācu līdzpilsoņiem, vispirmām kārtām to vadoniem (*Spitzführer*), iekļāva savā sarakstā dažus sev pieņemamus cittautību kandidātus. Nedaudzie pilsētas domē iekļuvušie nevācu buržuāzijas pārstāvji ar retiem izņēmumiem atturējās no debatēm vai arī vispār neieradās uz domes sēdēm.

Pārsūdzot vēlēšanu organizāciju un rezultātus Senātā, opozīcija atkal nekādas sekmes neguva. Pirmajā gadījumā vēlēšanas tika atstātas spēkā, otrajā Senāta spriedums nāca ar lielu novēlošanos — divus gadus pēc vēlēšanām, tā ka praktiskas nozīmes tam nebija.

1890. gadā Rīgā notika pēdējās uz 1870. g. pilsētu nolikuma pamata izdarītās pašvaldības vēlēšanas. Valdības iepriekšējos gados Baltijā veiktās reformas — tiesas, policijas, vēlēšanu tiesību atņemšana literātiem (šajā sakarā no vēlētāju sarakstiem svītroja 346 personas) — iedvesa opozīcijai zināmas cerības: tā sagaidīja, ka tagad «baltiešu kliķes» ietekme pilsētas vēlēšanās mazināsies. Tika arī izteikti priekšlikumi organizēt vēlēšanas pēc Maskavas un Pēterburgas parauga pa pilsētas iecirkņiem, vēlēšanu vadību uzticot īpašiem valdības ieceltiem komisāriem. Šāds jauninājums opozīcijas blokam dažos iecirkņos solīja uzvaras izredzes. Bet to labi saprata arī vācieši un tāpēc līdz pat pirmajam pasaules karam stūrgalvīgi pretojās vēlēšanu organizēšanai pa iecirkņiem.

Vēlēšanās, kas notika 1890. g. maijā, vācu vēlēšanu komitejas kandidāti guva panākumus visās trijās kūrijās. 3. kūrijā pēc vācu saraksta ievēlēto 24 domnieku vidū bija arī 5 latviešu buržuāzijas pārstāvji (K. Bergs, A. Grīnups, A. Štrauchs, A. Balodis, P. Mednis), 5 krievu tautības tirgotāji un uzņēmēji (K. Makarovs, N. Merkuljevs, I. Dmitrijevs, N. Kamarins, A. Dolgovs) un 1 ebrejs, pārējie bija vācieši. 1. un 2. kūrijā ievēlēja tikai vāciešus. Cittautību domniekiem, kas bija nokļuvuši domē «no vācu žēlastības», protams, vajadzēja atbalstīt savu patronu politiku. Citādi, kā tas šajās vēlēšanās notika ar vairākkārtēji vācu partijas «izraudzīto» latviešu arhitektu J. Baumanu, kas bija atļāvis kritizēt pilsētas valdes darbību, tos bez žēlastības izstūma no «pieciešamo» cittautiešu vidus.

Pilsētu pašvaldības reforma latviešu buržuāzijai nebija devusi gaidīto. Visi atbildīgie un augsti algotie amati Rīgas pilsētas pārvaldē joprojām palika vāciešu rokās. Pilsētas valdē rīkojās tikai senu Rīgas namnieku un titulētās muižniecības dzimtu pēcnācēji — pilsētas galva L. Kerkoviuss,

pie cunftēm piederīgie, sīkpilsoņi	3. kūrīja				1.—3. kūrīja kopā		
	pavisam	to skaitā			muižnieki	tirgotāji un goda pilsoņi	pie cunftēm piederīgie, sīkpilsoņi
		muižnieki	tirgotāji un goda pilsoņi	pie cunftēm piederīgie, sīkpilsoņi			
3	32	13	14	5	22	40	10
5	35	18	9	8	29	27	16
5	39	20	9	10	26	30	16

tā biedrs E. fon Betihers, valdes sekretārs N. Karlbergs, locekļi J. Erharts, K. fon Pikarts, A. Hilners un K. Bergengrīns. Tāds pats stāvoklis bija dažādajās komisijās, kuras ar likumu noteiktā amatu apvienošanas kārtībā vadīja tie paši pilsētas valdes vīri.

Rīgas vāciešu augstāko aprindu noteicošo stāvokli arī reformētājā pilsētas pārvaldē vispirmām kārtām nodrošināja vietējās vācu buržuāzijas spēcīgās ekonomiskās pozīcijas. Mantiskā stāvokļa priekšrocības deva tai skaitlisko pārsvaru vēlētajū vidū. Augošā, bet saimniecisko iespēju ziņā nesalīdzināmi vājākā nevācu, galvenokārt latviešu, buržuāzija, kas tikko bija ieguvusi minimālas politiskās tiesības, vēl nevarēja uzstāties kā vāciešiem līdzvērtīgs konkurents. Zemākajā, 3. vēlētajū kūrījā, kurā vāciešu skaitliskais pārsvars vairs nebija būtisks, vēlēšanu iznākumu viņu labā varēja ietekmēt arī vairāki blakus apstākļi.

Politiski nesalīdzināmi pieredzējušākās vācu partijas rīcībā bez vairākām spēcīgām senām korporatīvām organizācijām bija dažādas kredītiestādes, vecais tiesu aparāts utt., ar kuru starpniecību varēja ietekmēt vēlētajus un vēlēšanu rezultātu sev vēlamā virzienā. Vācu virsotnei izdevīga bija arī balsstiesību piešķiršana literātiem, ievērojot apstākli, ka šajā laikā akadēmiski izglītotus nevācu cilmes iedzīvotājus Rīgā varēja tikpat kā uz pirkstiem saskaitīt. Rīgas dome literātiem bija noteikusi visai saudzīgu aplikumu — tikai 6 rubļi gadā; ar to pietika, lai tie gūtu tiesības piedalīties vēlēšanās 3. kūrījā. 70. gadu beigās, piemēram, Rīgā bija ap 530 literātu, no tiem ap 65% skaitījās vēlētaji. Savā laikā valdība, izlemjot jautājumu par vēlēšanu tiesību piešķiršanu literātiem, uzklaušīja vācu aprindu gaušanos par nepieciešamību piesaistīt pilsētas pārvaldei izglītotākus spēkus. Tomēr patiesībā literāti vācieši, nokļuvuši pašvaldībā, savu stāvokli izmantoja ne tik daudz kultūras, izglītības u. tml. veicināšanai, kā aktīvai pretdarbībai pret valdības reformām Baltijā. Tāpēc arī viņiem 80. gadu beigās nācās šķirties no balsstiesībām.

Sava nozīme bija arī pastāvošajai kārtībai domes vēlēšanu organizēšanā. Likums to pilnībā uzticēja pilsētas galvam, kura rīcībā bija neskaitāmi līdzekļi vēlēšanu ietekmēšanai. Lielas manipulāciju iespējas pilsētas valdei pavērās, sastādot vēlētajū sarakstus. Gubernas augstākā administrācija parasti bija visai labvēlīga Rīgas pilsētas pašvaldības vēlēšanu rīkotājiem un ar savu iecietību un pat klaji sniegto atbalstu mudināja tos uz visādām ļaunprātībām.

Un, beidzot, valdošās vācu partijas panākumus atvieglāja jau šajos gados iezīmējusies latviešu buržuāzijas politiskā divkosība, tās cenšanās izlīgt ar vācu valdošajām aprindām. Ne velti latviešu liberālās buržuāzijas prese, meklējama neveiksmju cēloņus vēlēšanās, nosodīja latviešu vēlētajus par «glēvulību», «sparības trūkumu» un «remdenību» un pat vācu virsotnes politikas atbalstīšanu.

Rīgas pilsētas pārvalde pēc 1892. g. kontrreformas

19. gs. 60.—70. gadu «liberālo» reformu periodam Krievijā sekoja reakcijas plosīšanās iekšpolitikas jomā. Šis kurss galīgi nostabilizējās 80. gados, pēc 1879.—1880. g. revolucionārās situācijas atslābuma. Tika veiktas kontrreformas, bez žēlastības apcērpot visu iepriekšējo reformu devumu. To izdarīja arī attiecībā uz pilsētu pašvaldību, lai gan plašāki iedzīvotāju slāņi no 1870. g. pilsētu nolikuma jau tā neko nebija ieguvuši: 1892. g. 11. jūnijā ieraudzīja dienas gaismu jaunais Krievijas pilsētu nolikums (tas gandrīz nemainīts palika spēkā līdz 1917. g.). Tā ienestās pārmaiņas varētu reducēt uz diviem galvenajiem momentiem: pirmkārt, samazinājās vēletāju skaits pilsētās, otrkārt, pastiprinājās valdības orgānu kontrole. Jaunais nolikums atcēla līdz tam visiem pilsētas nodokļu maksātājiem formāli garantēto pārstāvniecību pilsētas pārvaldē, nosakot vēletājiem augstu mantas cenzu. Pilsētās ar iedzīvotāju skaitu virs 100 tūkst., tātad arī Rīgā, tiesības piedalīties pašvaldību vēlēšanās tika atzītas tikai tādām personām, kam vismaz jau vienu gadu piederēja nekustamais īpašums ne mazāk kā 1500 rbļ. vērtībā vai arī 1. un 2. ģildes tirdzniecības vai rūpniecības uzņēmums (ar 1898. g. — 1. un 2. kategorijas tirdzniecības vai 1.—5. kategorijas rūpniecības uzņēmums). Līdz ar to vēlēšanu tiesības zaudēja vairums 3. kūrijas vēletāju, resp., sīkburžuāziskās aprindas — mazuļīgākie namsaimnieki, sīktirgotāji, komiji, krodzinieki, bet lielākajās pilsētās, kur cenza prasības bija augstākas, — arī daļa vidējās buržuāzijas. Vēletāju iedalījums klasēs (kūrijās) tika atmests. Kas attiecas uz ebrejiem, tad pēc 1870. g. pilsētu nolikuma viņi varēja tikt ievēlēti pilsētu domēs — gan ar noteikumu, ka viņiem var būt tajās ne vairāk par $\frac{1}{3}$ vietu un noliegts tikt ievēlētiem par pilsētu galvām, bet 1892. g. pilsētu nolikums ebrejiem vispār atņēma vēlēšanu tiesības, Rīgā (pretēji, piemēram, Kurzemes pilsētām) — arī tiesības kļūt par administrācijas ieceltiem domniekiem. No 7177 personām, kas ietilpa Rīgas pilsētas vēletāju sarakstā 1891. gadā, 1893. gadā bija palicis vairs tikai 2371 jeb 0,9% no visa rīdzinieku skaita.

1892. g. pilsētu nolikums ievērojami paplašināja pārraudzības orgānu tiesības. Gubernators praktiski ieguva tiesības apturēt jebkura pilsētas domes lēmuma izpildi, kas, pēc viņa ieskatiem, «neatbilda valsts interesēm». Lietu tālāk izsprieda guberņas pilsētu lietu pārvalde vai arī iekšlietu ministrs (ja pārvaldes un gubernatora viedokļi nesakrita). Finanšu

saimniecības laukā pilsētas pašvaldība tika padota arī vietējās kroņa palātas priekšniecībai, kura varēja mainīt pilsētas pārvaldes sastādīto budžeta tāmi un kuras ieskati daudzos gadījumos noteica arī citu principiālo finanšu jautājumu risināšanu. Tas viss praktiski gandrīz paralizēja pašvaldību darbu.

Jaunais pašvaldību likums sankcionēja pilsētu pašvaldību tiešu pakļaušanu valsts varas orgāniem, iekļaudams pašvaldības guberņas iestāžu sastāvā. Tagad ne vien vēlētie pilsētu galvas, bet arī to biedri, guberņu pilsētās arī pilsētas sekretāri un valdes locekļi skaitījās valsts dienestā un stājās amatā tikai ar valdības piekrišanu, pretējā gadījumā domei vajadzēja vēlēšanas atkārtot, turklāt neapstiprinātās personas otrreiz nedrīkstēja balotēties. Ja gubernatoram radās iebildumi pret jaunievelēto domnieku sarakstu, pilsētu lietu pārvalde varēja vai nu atcelt vēlēšanas kopumā, vai pieprasīt atsevišķu domnieku nomainīšanu. Tādējādi vēlētās pilsētu pašvaldības kļuva par birokrātisko valsts iestāžu piedēkli, par vēl stingrāku patvaldnieciskās monarhijas un reakcijas balstu.

Uz Rīgu, tāpat kā pārējām Baltijas pilsētām, šoreiz nolikumu attiecināja tīri automātiski, bez jebkādam iepriekšējam apspriedēm, vilcināšanās un izņēmumiem. Un jāsaka, ka pretēji iepriekšējai pilsētu reformai 1892. g. pilsētu nolikums neizsauca vietējās valdošajās aprindās tikpat kā nekādu rezonansi. Neapmierinātībai nebija iemesla, jo likums tikai nostiprināja vietējās vācu lielburžuāzijas pozīcijas.

Rīgā pirmās domes vēlēšanas uz 1892. g. pilsētu nolikuma pamata notika 1893. g. martā. Vēlētāju aktivitāte izrādījās visai zema — nobalsoja tikai 36% no tiem. Šajā ziņā Rīga nebija izņēmums visu impērijas pilsētu vidū.

Visus kandidātus, kas balotējās vēlēšanās, skaitā 101, izvirzīja vācu tirgotāji, rūpnieki un namsaimnieki. Latviešu buržuāzija, kam tagad, kad latviešu vēlētāju skaits bija ievērojami samazinājies, palika vēl mazāk izredžu iedabūt domē savus pārstāvjus, vēlēšanās tikpat kā nepiedalījās. Jaunievelētie 80 domnieki pēc kārtām sadalījās šādi: 39 tirgotāji, 17 goda pilsoņi, 10 pie cunftēm piederīgie, 7 muižnieki, 7 «raznočinci» (ierēdņi, inženieri, dažādu zinību kandidāti u. tml.). Salīdzinājumā ar iepriekšējam (1886.—1890. g.) domēm ievērojami vairāk bija pārstāvēta tirgotāju kārtā (48,7% domnieku, kopā ar goda pilsoņiem — 70% agrāko 41,7% vietā). Tas bija noticis galvenokārt uz muižnieku un cunftīgo amatnieku rēķina: pirmo īpatsvars domē bija samazinājies no 36,1 līdz 8,7%, otro — no 22,2 līdz 12,5%.

Grupējums pēc kārtām gan tikai aptuveni raksturo domes sociālo seju, jo goda pilsoņu vidū bija tirgotāji, uzņēmēji, brīvo profesiju pārstāvji, muižnieki strādāja par ierēdņiem un kalpotājiem — arhitektiem, inženieriem, advokātiem u. tml., vēlāk domnieku—muižnieku vidū parādījās tirgotāji un baņķieri. Klasificējot domniekus pēc nodarbošanās veida, iegūstam šādu ainu: 54 tirgotāji, fabrikanti, uzņēmēji un baņķieri, 10 amatnieki uzņēmēji, pārsvarā no cunftu virsotnēm, un, beidzot, 16 brīvo profesiju darboņi, t. i., nereti to pašu tirdznieciski rūpniecisko aprindu izglītotie pārstāvji, kam piederēja cenzam atbilstoši namīpašumi. (Namīpašumu nebija tikai 11 domniekiem.)

Rīgas domē sēdēja ne mazums tajā laikā pazīstamu vietējās vācu lielburžuāzijas dūžu, piemēram, tirgotāji, Rīgas biržas komitejas un Biržas bankas direkcijas locekļi K. Hartmanis, V. Šperlings, E. Heflingers (direktors un fabrikants), tirgotāji un fabrikanti vienā personā G. Lomani, K. Kimmels, A. Volfšmits, A. Augsburgs (arī transporta uzņēmuma īpašnieks), fabrikants K. Hese u. t. jpr. Ik nosauktais uzvārds iemiesoja vietējo vācu tirdznieciski rūpniecisko aprindu un kārtu organizāciju intereses. Banku darboņu pozīciju nostiprināšanās Rīgas domē netieši liecina par kredīta pieaugošo lomu (bieži visciešākā apvienībā ar tirdzniecisko un rūpniecisko kapitālu) attīstīta kapitālisma periodā. Visai cieši sakari Rīgas domei saglabājās arī ar abām ģildēm: 9 domnieki bija Lielās, 8 — Mazās ģildes eltermaņi.

Domnieku sarakstā atrodami arī dažu latviešu vai pārvācojušos latviešu buržuāzijas pārstāvju uzvārdi. Tie bija tirgotāji un namīpašnieki N. Pļavnieks, A. Balodis (viņam piederēja arī muiža Vitebskas gubernā), J. Bēms (arī fabrikants), uzņēmējs galdniekmeistars P. Mednis (domē no 1882. g.), no kuriem pirmie divi domē iekļuva tikai vēlāk — atbrīvojušās domnieku vietās.

Jaunais Rīgas domes sastāvs liecināja, ka 1892. g. kontrreforma palīdzēja vietējiem vācu lieltirgotājiem, rūpniekiem un banķieriem saglabāt un nostiprināt hegemoniju Rīgas pilsētas pašvaldībā. To apstiprināja arī pilsētas valdes sastāvs. Tās priekšsēdētājs pilsētas galva L. Kerkoviuss bija ievērojams vairumtirgotājs, stikla keramikas fabrikants, bijušais magistrāta loceklis un Lielās ģildes eltermanis, pilsētas galvas biedrs K. fon Pikarts — muižnieks, bijušais rātskungs un birģermeistars, valdes locekļi J. Erharts un O. Jakšs — 1. ģildes tirgotāji, Lielās ģildes eltermaņi, J. Panders — rātes pastāvēšanas laikā pilsētas sekretārs, Jelgavas dzelzceļa būves galvenais inženieris un tā pārvaldnieks, M. fon Hafners un pilsētas sekretārs N. Karlbergs — muižnieki.

Līdz nākošajām Rīgas domes vēlēšanām, kas notika 1897. g. jūnijā, balsstiesīgo rīdzinieku skaits bija pieaudzis, galvenokārt uz namīpašnieku rēķina, par 698 cilvēkiem — pavisam tagad bija 3069 vēlētāji, ieskaitot iestādes. Bet audzis bija arī vēlētāju inertums: sešās vēlēšanu dienās nobalsoja tikai ceturtdaļa visu balsstiesīgo. Tāpat kā iepriekš, kandidātu izvirzīšanai sasauktajā vēlētāju sapulcē latviešu buržuāzija nemaz nemēģināja organizēti uzstādīt savus kandidātus. Domē atkārtoti ievēlēti A. Balodis, N. Pļavnieks, P. Mednis un arī S. Vīksne (būvuzņēmējs) bija iekļauti vācu sarakstā. Domes sēžu protokolos nav pat mazāko liecību par šo latviešu buržuāzijas pārstāvju aktivitāti, nemaz nerunājot par kaut kādu viņu patstāvīgu pozīciju. Ne velti vēl 20. gs. sākumā, kad latviešu domnieku skaits Rīgā jau bija divkārtšojies, pat latviešu buržuāziskā prese viņus dēvēja par nullēm.

Tātad Rīgas pilsētas saimniecība 19. gs. 90. gados joprojām bija šauras, korporatīvi organizētas vācu lieltirgotāju, rūpnieku un banķieru grupas rokās, kas stūrgalvīgi sargāja savas monopoltiesības no pilsētas buržuāzijas plašāku slāņu tīkojumiem. Latviešu buržuāzija, kuras politiskajai emancipācijai municipālo tiesību sfērā zināmas iespējas pavērās 70.—80. gados, līdz saknēm neiznīcināto veco kārtu privilēģiju un pašas ekono-

miscā nespēka dēļ šajā laikā un jo vairāk tūlīt pēc 1892. g. kontrreformas Rīgā nevarēja būt vietējai vācu buržuāzijai bīstama. Latviešu buržuāziju joprojām pārstāvēja galvenokārt sīkie un vidējie īpašnieki, bet lielburžuāzija, kura kaut cik sāka attīstīties tikai kopš 80. gadiem, palika skaitliski neliela. Atšķirībā no vairākām saimnieciski maznozīmīgām Latvijas mazpilsētām, kur vietējās vācu buržuāzijas pārstāvju nelielais skaits un ievērojami zemāks vēlēšanu cenzs latviešu namsaimniekiem un tirgotājiem ļāva ar 90. gadiem pamazām iekarot domes un izmantot tās šauri patīgajās interesēs, Rīgas pilsētas pašvaldība palika vācu lielburžuāzijas cietoksnis.

Pilsētas finanses

Pilsētu pašvaldībām kopējā Krievijas valsts pārvaldes sistēmā ierādītā vieta noteica arī to stāvokli birokrātiski centralizētajā impērijas finansu saimniecībā. Šā stāvokļa izpausmes bijaniecīgais municipālo budžetu īpatsvars, visai ierobežotā finansiālā patstāvība (it īpaši pēc 1892. g.), mākslīgi sabalansēti budžeti. Labākā stāvoklī bija tikai nedaudzas pašas lielākās Krievijas pilsētas, to vidū arī Rīga. Rīgas budžeta kopapjoms bija audzis šādi (tūkst. rubļu): 1860. gadā — 681,3, 1870. gadā — 890,0, 1879. gadā — 1386,5, 1880. gadā — 1837,5, 1890. gadā — 2702,7, 1899. gadā — 3904,7 (19. gs. beigās 70,9% Latvijas pilsētu budžeta kopsummas). Budžeta ievērojamā palielināšanās, sākot ar 70. gadu beigām, atspoguļoja lielo rosību tirdzniecības, rūpniecības un celtniecības jomā; šo pieaugumu nenoliedzami sekmēja arī pilsētas finansu saimniecības pāreja, kaut arī pakāpeniska un nepilnīga, no vecajām kārtu iestādēm pilsētas domes pārzinā. Īpaša budžeta augšupeja iezīmējās ar 1894. g. pēc 90. gadu sākuma saimnieciskā atslābuma. Vairs netika arī izdarīti regulārie tā dēvētie iekšējie budžeta aizņēmumi hroniskā deficīta segšanai (1890.—1893. gadā kopsummā par apmēram 0,8 milj. rubļu). Budžets sāka noslēgties ar aizvien pieaugošu pārpalikumu un peļņu: 1896. gadā — 375 tūkst., 1898. gadā — 607 tūkst. rubļu.

Laika gaitā mainījās arī Rīgas budžeta ienākumu un izdevumu daļu struktūra. 3. tabulā ievietotie dati liecina par galveno ienākumu pantu nevienmērīgu attīstību.

1870. g. pilsētu nolikums zināmā mērā unificēja Krievijas pilsētu finansu saimniecības uzbūvi. Īpašu uzmanību likums veltīja komunālo nodokļu un nodevu klasifikācijai un to vispārējo normatīvu noteikšanai. Rīgas pilsēta ievāca savā labā, gan kā patstāvīgus nodokļus, gan kā piemaksas valsts nodoklim, šādus nodokļus: nekustamās mantas, tirdzniecības un rūpniecības, ostas, krodzniecības jeb traktieru, patentu, literātu (1879.—1891. g.), zirgu, suņu, kā arī virkni nodevu par dažādu komunālo ierīkojumu (tiltu, muitas krastmalas, slūžu, ceļu, svaru u. taml.) lietošanu, notariālās un tiesu nodevas.

Nodokļu vidū visnozīmīgākais bija nekustamās mantas nodoklis — 90. gados tas vidēji ienesa 44—46% ienākumu, ko pilsēta guva nodokļu

Rīgas pilsētas budžeta ienākumu daļas struktūra 19. gs. 80. un 90. gados

Ienākumu panti	Ienākumu summas					
	1880. g.		1890. g.		1899. g.	
	tūkst. rubļu	%	tūkst. rubļu	%	tūkst. rubļu	%
1. Nodokļi un nodevas	753,1	41,0	1019,5	37,7	1269,4	32,5
2. Pilsētas īpašumu ekspluatācija (zeme, ēkas, kapitāli)	821,7	44,7	795,1	29,4	1153,0	29,5
3. Pilsētas uzņēmumi un komunālie pakalpojumi	*	*	99,4	3,7	689,7	17,7
4. Valsts piemaksas karaspēka un policijas uzturēšanai	70,6	3,8	65,2	2,4	129,0	3,3
5. Maksa par pilsētas slimnīcu, skolu, bibliotēku, muzeju lietošanu, sociālās apdrošināšanas maksājumi	23,9	1,3	447,1	16,6	517,0	13,2
6. Aizņēmumi	108,0	5,9	220,0	8,1	124,7	3,2
7. Dažādi	60,2	3,3	56,4	2,2	21,9	0,6
Kopā	1837,5	100,0	2702,7	100,0	3904,7	100,0

* Summas maznozīmīguma dēļ pieskaitītas iepriekšējam ienākumu pantam.

veidā. Neraugoties uz ievākuma absolūto pieaugumu (1870. g. — 171,4 tūkst., 1880. g. — 338,6 tūkst., 1890. g. — 445,2 tūkst., 1899. g. — 613,6 tūkst. rubļu), šā nodokļa īpatsvars pilsētas budžeta ienākumos tomēr pamazām kritās (attiecīgi 19,2; 18,4; 16,5; 15,7%), pat rosīgas celtniecības gados, kad strauji vairojās aplikuma objektu skaits un ienesīgums. Tas izskaidrojams ne vien ar pārējo ienākumu pantu intensīvāku pieaugumu, bet arī ar nekustamās mantas aplikšanas un nodokļa ievākšanas kārtību. «Pilsētas tēvi», pārstāvēdami galveno nekustamo īpašumu īpašniekus, izmantoja zināmu rīcības brīvību īpašumu vērtējumā, nodokļu likmes izvēlē u. c., lai tišuprāt kavētu šī pilsētas ienākumu avota izaugsmi.

Līdz 1880. g. nekustamie īpašumi Rīgā bija aplikti ar vairākiem dažādiem mērķiem paredzētiem nodokļiem: policijas nodokli, ko ievāca $\frac{1}{5}\%$ apmērā no īpašuma notaksētās kapitālvērtības, ārkārtējo nekustamās mantas nodokli — $\frac{1}{8}\%$, ielu bruģēšanas nodokli un ielu apgaismošanas nodokli — katru $\frac{2}{15}\%$ apmērā. Saskaņā ar 1870. g. pilsētu nolikumu šos daudzveidīgos nodokļus aizstāja ar vienotu vispārējām komunālām vajadzībām izlietojamu nekustamās mantas nodokli. No diviem aplikuma variantiem (pēc īpašuma kapitālvērtības ar maksimālās normas robežu 1% vai īpašumu novērtētā tīrā ienākuma — līdz 10%) Rīgas dome nešaubīdāmā izvēlējās otro, namīpašniekiem izdevīgāko. Tīro ienākumu aplēses ļāva atskaitīt no bruto ienākumiem paaugstinātu ekspluatācijas izdevumu remontam, dūmvadu, ielu tīrīšanai, asenizācijai u. tml. (atkarībā no ēku materiāla un apgriezti proporcionāli to ienesīgumam — 11—35%), tādējādi pazeminot īpašumu aplikumu. Pavisam patvaļīgs un uzņēmējiem

ārkārtīgi izdevīgs bija fabriku, rūpnīcu un noliktavu ēku vērtējums un aplikums. Attiecīgā rajonā izvēlētai «normālai» dzīvojamai mājai noteica vidējo tīro ienākumu no kvadrātpēdas un to izmantoja kā normatīvu apkārtējo rūpniecisko objektu vērtēšanai. Mašīnu un tehniskās iekārtas vērtība, kapitāli, apgrozījumi netika ņemti vērā.

Rīgas dome nekustamās mantas nodokli ievāca ne pilnā, bet 8% apmērā. Tā arī izvairījās no aplikuma objektu periodiskās vispārējās pārvērtēšanas. Kopš vērtēšanas, kas notika 1879.—1880. gadā, līdz 90. gadu vidum nebija pārvērtēta apmēram puse — 3476 no 7130 — nekustamo īpašumu, t. i., apbūvēto gruntsgabalu; uz tiem esošo ēku skaits bija ievērojami lielāks. Bet 1895. gadā Rīgas dome vispār atteicās no īpašumu vispārējās pārvērtēšanas un turpmāk nolēma ik gadus pārvērtēt zināmu skaitu īpašumu ar aprēķinu: katru īpašumu — vismaz desmit gados reizi. Nekustamās mantas nodokļa maksliģa iesaldēšana atrāva pilsētas budžetam ievērojamus līdzekļus. Turklāt jāievēro, ka no balsstiesīgo namīpašnieku vidus izvēlētie taksatori uzrādīja ievērojami pazeminātus datus par īpašumu ienesīgumu. Pilsētas taksācijas objektivātes pārbaudes, ko 90. gados Rīgā, tāpat kā pārējās impērijas pilsētās, Finanšu ministrijas uzdevumā veica vietējās gubernas kamerālvaldes nodokļu inspektori, atklāja skandaložu ainu. 1892. gadā pilsētas taksācijā noteiktā īpašumu kopvērtība atpalika no pārbaudes vērtējumā noteiktās, kas arī nebija absolūti ticama, par apmēram 35—36% (57,9 milj. pret 78,7 milj. rubļu).

Pilsētas ienākumi no tirdzniecības un rūpniecības aplikuma bija likumā stingri normēti. Pilsēta drikstēja iekasēt nelielu piemaksu valsts tirdzniecības un rūpniecības nodoklim, ko ievāca no visu veidu uzņēmumiem un pasākumiem, kredītiestādēm un apdrošināšanas biedrībām. Šo piemaksu iekasēja, ik gadus izsniedzot uzņēmējiem attiecīgās zīmes. Līdz 1878. g. pilsētai no katras 1. ģildes zīmes ienāca 37,50 rbļ., no 2. ģildes zīmes — 15 rbļ., no sīktirdzniecības zīmes — 6 rbļ. Pēc pārvaldes reorganizācijas pilsēta saņēma 20%, kopš 1886. g. — 15% no katras izsniegtās 1. un 2. ģildes zīmes nominālvērtības (84,75 un 18 rbļ.) un 10% no sīktirdzniecības, sīkrūpniecības un komiju zīmes nominālvērtības (0,60—3 rbļ.). Pēc tam kad 1898. gadā agrāko ģilžu vietā tirdzniecības uzņēmumus iedalīja atkarībā no to kapitāla 5 kategorijās (Rīgā — 4), rūpniecības uzņēmumus atkarībā no strādnieku skaita — 8 kategorijās, pirmo divu kategoriju vairumu un mazumtirdzniecības uzņēmumi un pirmo piecu kategoriju rūpniecības uzņēmumi maksāja Rīgas pilsētas kasē 15% no valsts zīmes cenas (šī cena tirdzniecības uzņēmumiem bija 500 un 150 rbļ., rūpniecības uzņēmumiem — no 1500 līdz 50 rbļ.), bet pārējo kategoriju uzņēmumi — 10%.

Rīgas tirdznieciskās un rūpnieciskās buržuāzijas līdzdalība komunālo nodokļu nastas nešanā izrādījās vairāk nekā pieticīga. Pēc pilsētas valdes ziņām, tirdzniecības un rūpniecības aplikums 90. gadu otrajā pusē caurmērā deva tikai nedaudz pāri par 2% no pilsētas kārtējiem ienākumiem. Šis nodoklis (1879.—1888. gadā vidēji 41,3 tūkst. rubļu gadā, 1889.—1898. gadā — 65,8 tūkst., 1899. gadā — 82,8 tūkst. rubļu) ne tuvu nesedza aizvien pieaugošos pilsētas asinējumus ugunsdrošībai, piedvedceļu izbūvei, publiskajai apgaismošanai utt., kuri kļuva nepieciešami līdz ar tirdzniecības un rūpniecības intensīvo attīstību Rīgā.

Tirdznieciski rūpniecisko aprindu privileģētais stāvoklis pilsētas nodokļu maksāšanas ziņā kļūst īpaši uzskatāms, salīdzinot pilsētas ienākumus no tirdzniecības un rūpniecības aplikuma ar ienākumiem, ko tā guva no šķietami maznozīmīgā zirgu nodokļa, kuru pilsēta kopš 1885. g. ievāca 8 rbļ. apmērā no katra zirga, aizstājot līdzšinējos bruģa nodokļus — ormaņu zirgu nodokli un ormaņu amatnodokli (1—1,50 rbļ. katrs), pārējo zirgu nodokli (2 rbļ.) un ekipāžu nodokli (1—5 rbļ.). Zirgu nodoklis 1885.—1893. gadā vidēji deva 31,8 tūkst. rubļu gadā, 1894.—1898. gadā — 40,2 tūkst., 1899. gadā — 48,9 tūkst. rubļu.

Kā piemaksu kroņa nodoklim Rīga vēl ievāca papildu patentu nodokli, ko maksāja alkoholisko dzērienu fabrikas un tirgotavas. Līdz 1879. g. Rīga saņēma 10%, 1880.—1898. gadā — 20%, vēlāk — 25% no patenta valsts cenas. Šī cena, piemēram, tirgojošām iestādēm atkarībā no pilsētas piederības pie noteiktajām kategorijām svārstījās 1—175 rbļ. un 3—300 rbļ. robežās. Turpretim traktieru nodoklis ienāca tikai pilsētas labā. Traktiera (kroga) tipa uzņēmumus pilsētā varēja atvērt tikai ar domes atļauju. Gādājot par kases ienākumu pavairošanu, kā arī traktieru uzņēmumu skaita palielināšanu, pilsēta pakāpeniski paaugstināja nodokļa vidējo likmi: 1867. gadā tā bija 100 rbļ., 1879. gadā — 180, 1881. gadā — 250, 1882. gadā — 300, 90. gados — 350 rbļ., iebraucamajām vietām — 100, alus bodēm ar siltu ēdienu — 50, bufetēm — 25 rbļ. Kopā ar patentu nodokli tas kopsūmas ziņā bija otrais (aiz nekustamās mantas nodokļa) pilsētas nodoklis: 1879.—1888. gadā tas ienesa vidēji 144,7 tūkst. rubļu gadā, 1889.—1893. gadā — 164,6 tūkst., 1894.—1899. gadā — 188 tūkst. rubļu.

Rīgas budžetu vēl papildināja ostas nodokļi. 1867. g. 10. aprīļa valdības likums noteica divu veidu ostas nodokļus Rīgā: lasta jeb kuģu kravas nodokli — 23 kap. par katru ienākušā jūras kuģa lastu⁷ un procentuālo — 1/8% apmērā — nodokli no import- un eksportpreču vērtības. Lasta nodokli kuģīpašnieki maksāja par pilsētas ietaišu — piestātņu, krastmalu — izmantošanu, uz procentuālā nodokļa rēķina Rīgai vajadzēja uzturēt dažādus specifiskus iestādījumus — tirdzniecības tiesu un tirdzniecības policiju, kā arī atbilstoši tirdzniecības vajadzībām pastiprināt pilsētas policijas un ugunsdzēsības komandas. Pilsētas piemaksas vairākkārtīgi pārsniedza ienākušās nodokļu summas.

Kad ostas nodokļu tālākpastāvēšana izrādījās apdraudēta (tie sakarā ar 1892. g. pilsētu nolikumu piederēja pie pakāpeniski — 10 gadu laikā — reducējamo nodokļu kategorijas), Rīgas dome, Vidzemes guberņas pilsētu lietu pārvaldes atbalstīta, 1893. gadā lūdza valdību tos saglabāt. Finanšu ministrija tomēr panāca, ka 20. gs. sākumā komunālos ostas nodokļus Rīgā, tāpat kā visā impērijā, aizstāja ar attiecīgu valsts nodokli.

Rīgā 1862.—1917. gadā tika maksāts vēl viens — tā dēvētais klašu nodoklis. Taču aplikuma objektu un savākto summu izlietošanas specifikas dēļ tas netika pieskaitīts pārējiem komunālajiem nodokļiem. To ievāca tikai no Rīgas pilsētas nodokļu maksātāju kopas vīriešu kārtas personām,

⁷ Kuģa lasts līdzinās 120 pudiem bruto tauku, potaša, cukura, 120 pudiem neto dzelzs, vara, 100 pudiem bruto darvas, vaska.

kas bija vecākas par 18 gadiem un pēc turīguma, izpeļņas un ģimenes stāvokļa bija sadalītas daudzās nodokļu maksātāju klasēs (tirgotāji — 10 klasēs, pārējo tā dēvēto okladu locekļi — 13 klasēs). Tirgotāji un rūpnieki sedza trešo daļu nodokļu, bet pārējie — atlikušās divas trešdaļas. Klašu nodokli izlietoja tikai nodokļu maksātāju kopas piederīgo pabalstīšanai slimības vai trūkuma gadījumos, kā arī pilsētas slimnīcu un patversmju uzturēšanai.

Visumā nodokļu nozīme Rīgas budžetā ar laiku samazinājās. 1880. gadā tie (kopā ar nodevām, kas vidēji sastādīja desmito daļu nodokļu un nodevu kopsummas) vēl sedza 41% budžeta, 1890. gadā — 37,7%, 1899. gadā — vairs tikai 32,5%. Municipālo tiešo nodokļu objektu raksturs — galvenokārt nekustamie īpašumi, rūpnieciskie un tirdznieciskie pasākumi — rosināja pilsētas varasvirus dažādiem līdzekļiem samazināt šo nodokļu nozīmi pilsētas pārvaldes uzturēšanā, tā «ietaupot» savu aprindu cilvēkiem ievērojamas summas.

Aizvien lielāku nozīmi Rīgas budžetā ieguva ienākumi no pilsētas īpašumiem un komunālās saimniecības, it īpaši no komerciālo uzņēmumu — kuģišu satiksmes, ūdensvada, gāzes iestāžu, lopkautuves u. tml. — ekspluatācijas, kas 90. gadu beigās deva 47% budžeta ienākumu. Pilsētas īpašumu (gruntsgabali, celtnes, dažādi ierīkojumi, kapitāli, meži, kā arī 15 pilsētas muižas⁸) kopvērtība jeb viss sabiedriskais kapitāls 1879.—1889. gadā pieauga lēni — no 3,9 milj. līdz 4,3 milj. rubļu, bet 90. gados tas bija divkārtšojies un sasniedza 8,4 milj. rubļu (turklāt pilsētas statistiķi izslēdza no bilances «neienesīgos» objektus, resp., tos, kurus pilsēta izmantoja pati vai arī vispār nelaida apgrozībā). Krasais pieaugums izskaidrojams gan ar jau pieminēto vairāku komunālo objektu piespiedu nodošanu pilsētas pārvaldei 80. gados, gan arī ar jaunu objektu iegādi un īpašumu vērtības vispārējo pieaugumu. Pilsētas īpašumu ienākumu izaugsmes dabisko robežu pastāvēšanas un šo īpašumu neracionālas izmantošanas dēļ šī ienākumu panta īpatsvars bija nestabils un ar laiku samazinājās. Turpretim municipālo uzņēmumu devuma īpatsvars budžeta ienākumu daļā 1890.—1899. gadā bija pieaudzis no 3,7 līdz 17,7%, kas liecināja par atteikšanos no turpmākiem koncesionāru pakalpojumiem dažādu komunālo uzņēmumu ierīkošanā un ekspluatācijā.

Tiesa, Rīgā koncesiju ideja nekad nebija bijusi sevišķi populāra. Rātes un ģilžu aprindas, negribēdamas dalīties savos ienākumos un būdamas finansiāli pietiekami spēcīgas, centās iztikt bez kapitālu piesaistīšanas no ārpuses. 70.—80. gados Rīgā tikai pāris gadījumos kapitāla, pieredzes, ieinteresētības trūkuma dēļ vai aiz nevēlēšanās riskēt izdeva vai atjaunoja koncesiju uz dažiem pilsētas transporta veidiem. Komunālo uzņēmumu pastiprinātu municipalizāciju, kas izsekojama arī citās impērijas lielākajās pilsētās, izsauca tādi faktori kā, pirmkārt, pilsētai acīmredzami neizdevīgie koncesiju noteikumi un no tiem izrietošās sekas: labi ja necīga pilsētas līdzdalība koncesiju uzņēmumu milzīgajā peļņā, gadu desmitiem ilgi

⁸ No tām sešas — Dreiliņu, Mazjumpravas, Olaines, Piņķu, Beberbeķu un Salas — atradās patrimonālajā apgabalā, sešas — Salaspils, Kurtes—Stopiņu, Turkalnes, Ikšķiles, Spriestīņu un Berkavas — Rīgas apriņķī, bet trīs — Limbažu, Viļķenes un Lādes — Valmieras apriņķī.

koncesiju termiņi, neizdevīgi pirmstermiņa izpirkšanas nosacījumi, uzņēmumu slikta darbība utt.; otrkārt, pierādījumi par koncesiju uzņēmumu augsto rentabilitāti, savu vietējo kadru un, galvenais, brīvu līdzekļu rašanās, «pilsētas tēvu» tiešā ieinteresētība municipalizācijas attīstībā, jo viņi tajā vispirmām kārtām saskatīja jaunu ienākumu avotu un atslodzi privātīpašumam aplikuma ziņā; treškārt, cara valdības neatlaidīgie mudinājumi pilsētām finansu stāvokļa uzlabošanas labad atsacīties no koncesijām un pašām ierīkot dažādus uzņēmumus un vienlaikus pieņemt koncesiju «apcirpšanas» politika (tomēr valdība nedomāja sniegt pilsētām nopietnāku finansiālu atbalstu municipalizācijas veicināšanai).

Rīgas dome vēl 80. gadu pirmajā pusē atteicās pagarināt koncesijas līgumu par upes kuģišu satiksmi (vēlāk gan tika pieļautas dažas sīkākas privātas līnijas). Šai laikā reformētā pilsētas pārvalde, kā jau minēts, kļuva arī par ūdensvada, gāzes un vairāku komunālo kredītiestāžu oficiālo saimnieci. 90. gados pilsēta stājās pie sistemātiskās kanalizācijas ierīkošanas, principā bija izšķirts jautājums par elektrības stacijas un jauna ūdensvada izbūvi par pilsētas līdzekļiem. 1895. gadā atklāja Rīgas pilsētas lombardu, vienīgo šāda tipa komunālo iestādījumu Latvijā. Tas par aizdevumu ņēma 18% gadā (privātās ķīlu kases — 36—48%), kas tolaik skaitījās «normāla» likme pašvaldību lombardu aizdevumiem. Pilsētas lombardam uzsākot darbu, beidza pastāvēt divi no trim Rīgas privātajiem lombardiem. 1897. gadā Rīgas pilsētas pašvaldība pēc niknas cīņas ar vietējo miesnieku cunfti beidzot atklāja pilsētas ganībās savu lopkautuvi un monopolizēja lopu kaušanu pilsētā, vienlaikus nosakot pārdodamās gaļas obligātu apskati. Privāto lopkautuvju darbības pārtraukšanai nenoliedzami bija pozitīva sanitāri higiēniskā nozīme.

Ikgadējus atskaitījumus deva arī agrāk dibinātās pilsētas kredītiestādes. Rīgas pilsētas Diskonta banka (dibināta 1873. gadā agrākās diskonta kases vietā) ar 1889. g. ik gadus iemaksāja pilsētas kasē 5% no bankas pamat- un rezerves kapitāla un kopš 1895. g. — arī noteiktas summas labdarības mērķiem, bet pilsētas krājkašes (1832.) statūti pilsētai formāli garantēja 75%, ar 1897. g. — 50% tīrās peļņas. Salīdzinājumā ar šo iestāžu operācijām summas, ko tās iemaksāja pilsētas budžetā, bija ļoti niecīgas; piemēram, 1890. gadā Diskonta banka iemaksāja 22,7 tūkst., krājkaše — 14,3 tūkst. rubļu, 1899. gadā — attiecīgi 64,8 tūkst. un 47,2 tūkst. rubļu.

Komunālie uzņēmumi neatkarīgi no tā, vai tos ekspluatēja pati pilsēta vai koncesionāri, izmantoja savu monopolstāvokli un, lai iegūtu pēc iespējas lielāku peļņu, ņēma augstu maksu par saviem pakalpojumiem.

Pastāvēja vēl viens avots pilsētas budžeta papildināšanai — īstermiņa un ilgtermiņa aizņēmumi. Municipālā kredīta nepieciešamību noteica pilsētas pašvaldības darbības specifika: periodiskās prasības pēc lieliem vienreizējiem kapitālieguldījumiem, pieejamo finansu avotu nepietiekamība vai pat to apzināta neizmantošana (privātīpašumu aplikot), pilnīgs valsts dotāciju trūkums. Taču komunālā kredīta organizācija Krievijā bija pavisam nenokārtota. Neviens no pastāvošajām kredītiestādēm, izņemot komunālās, nevarēja atvērt kredītu pašvaldībai kā pārvaldes orgānam ar savu noteiktu budžetu un ienākumu avotiem. Aizdevumu kroņa kasē, kas pilsētas finansēja tikai izņēmuma gadījumos un lielākoties militāra rakstura

pasākumiem, Rīga vienu vienīgo reizi bija saņēmusi tikai 19. gs. pirmajā pusē. Rīgas pilsētas Diskonta banka bija galvenā pilsētas obligāciju realizētāja. Pilsētas krājkasē Rīgas dome izdarīja jau pieminētos iekšējos budžeta aizņēmumus, dzēšot parāda summas parasti pēc vispārējiem banku likumiem 28 vai 37 gados un maksājot augļus 5% apmērā.

Aizņēmumus pret pilsētas nekustamajiem īpašumiem un vērtspapīriem Rīga gandrīz nemaz nepraktizēja. Pilsētas pārvalde vēl varēja aizņemties no sava tā dēvētā rezerves kapitāla, kurā atskaitīja pilsētas nekustamo īpašumu pārdošanā iegūtās summas, budžeta «tīros» atlikumus u. tml. Rezerves kapitāla fondā, pieaugot komunālās saimniecības peļņai, Rīgā uzkrājās visai ievērojamas summas — piemēram, 1897. gadā ap 0,5 milj. rubļu. Lieli atskaitījumi rezerves un speciālajos kapitālos un vienlaicīgi pilsētas parādu nepārtraukts pieaugums bija attīstītam kapitālismam raksturīgs un pretrunīgs naudas līdzekļu mobilizācijas paņēmieni.

Visumā līdz 19. gs. 90. gadiem Rīgas aizņēmumiem, atskaitot budžeta iekšējos aizņēmumus, bija vairāk epizodisks raksturs. 1858.—1869. gadā pilsēta aizņēmas pret obligācijām 1561 tūkst. rubļu, no tiem 850 tūkst. izlietoja cietokšņa vaļņu norakšanai (1858., 1861. g.), 547 tūkst. — ārkārtējiem izdevumiem (1861., 1863., 1865. g.), 100 tūkst. — Mīlgrāvja ostas izbūvei (1869. g.), maksājot par aizdevumu augļus 4—5,5% apmērā. 70. gados pilsētas pašvaldība ārējos aizņēmumus vispār neizdarīja, un 1880. gadā pilsētas parādsaistības joprojām tikai nedaudz pārsniedza 1 milj. rubļu. Apmēram tāds pats parāds pilsētai bija arī desmit gadus vēlāk. 90. gados — 1893. un 1897. gadā — Rīga kā gandrīz vienīgā pilsēta Latvijā (Liepāja — 1891. gadā) sāka izlaist savus pirmos sērijveida ilgtermiņa 4,5% obligāciju aizņēmumus. Pirmo aizņēmumu 2 milj. rubļu nominālvērtībā (realizēts 8 gados) izlietoja pilsētas lopkautuves, elevatora, pontontilta, AB dambja (atdala Āgenskalna jomu no Daugavas) būvei, otro (realizēts divos gados), 0,5 milj. rubļu apmērā, — ūdensvada paplašināšanai, tātad visumā rentabli. Rīgas obligācijas, kas kotējās tikai vietējā biržā, labvēlīgās konjunktūras gados izdevās veiksmīgi realizēt: I aizņēmuma vidējais kurss bija 100,49, II aizņēmuma — 98,99.

Obligāciju aizņēmumu parādīšanās ievērojami palielināja Rīgas parādu kopsummu. 1890.—1899. gadā pilsētas parādu nasta gandrīz trīskāršojās, sasniedzot 3,4 milj. rubļu. Parādu dzēšanas maksājumi gala rezultātā tika piedzīti no visas pilsētas kopienas vairāku paaudžu laikā.

Tādējādi Rīgas pilsētas budžetu veidoja dažādi maksājumi, kurus atskaitīja daļēji no pilsētas buržuāzijas dažādu slāņu ienākumiem, bet galvenokārt no strādnieku, sīko amatnieku un kalpotāju trūcīgās izpeļņas — par transporta, gāzes, ūdensvada, lombarda, slimnīcu, skolu utt. izmantošanu.

4. tabulā sniegti dati par to, kur tika izlietoti šie no pilsētnieku visplašākajiem slāņiem savāktie miljoni, kas koncentrējās Rīgas pilsētas pārvaldē pārstāvētās šaurās virsotnes rokās.

Būtisks domes budžeta tiesību ierobežojums bija pilsētas izdevumu dalīšana obligātajos un neobligātajos. Tikai pēc pirmo segšanas dome drīkstēja pēc sava ieskata izlietot atlikušos līdzekļus. 1892. g. pilsētu nolikums piedevām vēl rezervēja administrācijai tiesības spriest par katra sīkākā

Rīgas pilsētas budžeta izdevumu daļas struktūra 19. gs. 80. un 90. gados

Ienākumu panti	Izdevumu summa					
	1880. g.		1890. g.		1899. g.	
	tūkst. rubļu	%	tūkst. rubļu	%	tūkst. rubļu	%
1. Piedalīšanās vietējā un centrālā valsts aparāta, policijas, karaspēka uzturēšanā un valsts nodokļi	259,3	15,3	331,3	12,4	393,7	10,1
2. Pilsētas pārvalde	362,7	21,3	481,4	15,7	333,2	8,5
3. Komunālā saimniecība	512,3	30,1	808,5	30,3	1045,6	26,8
4. Pilsētas komerciālie uzņēmumi	*	*	*	*	233,3	6,0
5. Skolas, subsīdijas teātriem, avīzēm u. tml.	103,6	6,1	246,8	9,2	265,3	6,8
6. Sociālie pabalsti	27,0	1,6	232,6	8,7	271,1	6,9
7. Sanitāri medicīniskās vajadzības	31,4	1,9	274,4	10,3	491,1	12,6
8. Aizņēmumu dzēšana un procenti	167,1	9,8	131,4	4,9	289,7	7,4
9. Atskaitījumi rezerves un speciālajos kapitālos	159,8	9,4	88,0	3,3	460,4	11,8
10. Pārējie	76,9	4,5	138,6	5,2	121,3	3,1
Kopā	1700,1	100,0	2670,0	100,0	3904,7	100,0

* Summas maznozīmīguma dēļ pieskaitītas iepriekšējam izdevumu pantam.

izdevumu panta lietderību. Turklāt pirmie starp pilsētas obligātajiem izdevumiem bija panti, kurus pati cariskā likumdošana pieskaitīja vispārvalstiskajiem. Valsts kases atslogošanas nolūkos valdība dažādos laikos bija piesaistījusi pilsētu pašvaldības policijas, karaspēka, cietumu, centrālās un vietējās administrācijas finansēšanā. Rīgai šie izdevumi prasīja lielas, aizvien pieaugošas summas, nedaudz tikai kritās — sakarā ar citu izdevumu pantu izaugsmi — to īpatsvars pilsētas budžeta izdevumu daļā.

Lielākais no obligāto izdevumu posteņiem bija policijas uzturēšana, kas pilsētās, kur pastāvēja sava no aprinča šķirta policija, kā Rīgā, galvenokārt gūlās uz pilsētas kasi.

Līdz 70. gadu vidum Rīga, tāpat kā pārējās Krievijas pilsētas, pildīja kareivju mitināšanas klaudas. Ar 1874. g. militāro reformu valsts formāli uzņēmās finansēt pilsētās dislocētā karaspēka izmitināšanu, bet pilsētu pārvaldēm savukārt vajadzēja gādāt par attiecīgām telpām, apkuri, apgaismošanu, ūdeni. Par to pašvaldībām no valsts pienācās kompensācija, kas tomēr ne tuvu nebija ekvivalenta patiesajiem izdevumiem.

Rīgai joprojām bija jāpilda pasta klaudas (ap 9 tūkst. rubļu gadā), kas cetur, izņemot Vidzemes un Igaunijas guberņas, ar 1874. g. bija valsts

ziņā. Arī vietējo cietumu administrācijas, apkures un apgaismošanas izdevumi (Rīga tam tērēja ap 20 tūkst. rubļu gadā) bija pilnībā saglabājušies tikai nedaudzās guberņās, vairumu pilsētu Valsts padomes 1872. g. 26. decembra lēmums atbrīvoja no cietumu administrācijas uzturēšanas.

Vispārvalstiska rakstura izdevumi (90. gados Rīgai nācās maksāt vidēji pāri par 0,25 milj. rubļu gadā), tikai nedaudz atpalikdami no domes asignējumiem izglītībai, mākslai un skopajiem pabalstiem trūcīgo ģimenēm, noslogoja pilsētas finanses. Pilsētas vara gan paklusām kurnēja un sūdzējās par šo obligāto pienākumu nastu. Bet, tiklīdz aktivizējās masas, domes nostāja krasi mainījās. Piemēram, 1899. g. pavasarī, tā dēvētā Rīgas dumpja laikā, vietējā pašvaldība atsaucīgi uzņēmās segt policijas ārkārtējos izdevumus un, atbalstot fabrikantus, pazemīgi lūdza valdību atstāt pilsētā kazaku sotņas. Rīga tāpat neuzdrošinājās pievienoties pārējām Vidzemes pilsētām, kas šai laikā bija uzsākušas petīciju kampaņu par municipālo budžetu atbrīvošanu no policejiskiem izdevumiem.

Neekonomiskajiem izdevumiem pieskaitāmi arī asignējumi pilsētas pārvaldes administratīvā aparāta uzturēšanai (90. gados caurmērā 10% budžeta), turklāt pilsētas oficiālā statistika tajos neietilpināja pilsētas muižu pārvaldes, uzņēmumu, medicīnisko iestāžu un skolu personāla atalgojumu. 1890. gadā pēdējo reizi izmaksāja algas iepriekšējā gadā likvidētā pilsētas maģistrāta locekļiem. Pilsētas pārvaldes vadošo personu atalgošanā dome neskopojās. Piemēram, pilsētas galva saņēma 10 tūkst. rubļu gadā (pilsētas skolu celtniecībai 90. gados tika asignēta tikai apmēram divreiz lielāka summa), pilsētas galvas biedrs un valdes sekretārs — katrs 6 tūkst., valdes locekļi — 3 tūkst. un 4 tūkst. rubļu.

Atskaitījumi rezerves un speciālajos kapitālos, kuri 90. gados pieauga vairāk nekā pieckārtīgi un kuros slēpās prāvie ikgadējie budžeta uzkrājumi un peļņa, uzskatāmi apliecina Rīgas komunālās saimniecības lielkapitālistisko raksturu.

Tikko aplūkotā municipālo izdevumu specifika — pašvaldības līdzekļu mobilizācija valsts aparāta uzturēšanai, paaugstināti izdevumi pilsētas administratīvajām iestādēm u. c. momenti — stipri samazināja līdzekļus, ko varēja lietot pilsētas komunālās saimniecības arvien augošo pamatvajadzību apmierināšanai.

Dzīvokļu jautājums. Celtniecība un pilsētas zemes fonds

Tirdzniecības un rūpniecības intensīvās attīstības un iedzīvotāju skaita straujā pieauguma apstākļos Rīgā 19. gs. otrajā pusē ievērojami aktivizējās rūpniecisko un dzīvojamo ēku celtniecība. To veicināja arī brīvo kapitālu mobilizācija, izmantojot hipotekāro kredītu. Labvēlīgus priekšnosacījumus dažādu pilsētas saimniecisko, labiekārtošanas un arī celtniecības jautājumu risināšanai radīja arī valdības lēmums par Rīgas demilitarizāciju un tam sekojošā cietokšņa nocietinājumu vaļņa norakšana (1857.—

Dzīvojamo namu būve Rīgā 1879.—1899. gadā

Gads	Mūra ēkas pēc stāvu skaita						Koka ēkas pēc stāvu skaita				Materiāls un stāvi nav norādīti	Pavisam uzcelts ēku	
	1	2	3	4	5	nav norādīts	kopā	1	2	nav norādīts			kopā
1879.	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	32	32
1880.	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	38	73
1881.	...	...	...	1	...	...	5	1	6	12	43	56	
1882.	1	...	1	...	...	...	5	4	—	9	27	38	
1883.	9	9	10	4	3	—	35	28	23	—	51	17	103
1884.	7	11	4	—	—	—	22	33	6	2	41	5	68
1885.	8	6	7	3	9	2	35	22	17	—	39	2	76
1886.	4	18	7	4	—	—	33	21	13	—	34	3	70
1887.	5	7	2	7	—	4	25	28	12	4	44	—	69
1888.	8	10	6	2	1	—	27	11	4	8	23	—	50
1889.	3	9	3	—	—	5	20	11	10	7	28	4	52
1890.	11	10	2	—	2	—	25	36	12	—	48	—	73
1891.	2	—	2	—	—	—	4	61	3	—	64	—	68
1892.	3	7	3	1	—	—	14	26	19	—	45	—	59
1893.	4	7	4	6	1	—	22	23	19	—	42	—	64
1894.	5	14	4	1	4	—	28	36	25	—	61	—	89
1895.	8	12	5	7	3	—	35	40	56	—	96	—	131
1896.	10	18	16	8	5	—	57	67	136	—	203	—	260
1897.	8	22	33	18	12	—	93	90	185	—	275	—	368
1898.	6	25	47	23	12	—	113	80	258	—	338	—	451
1899.	7	15	24	20	19	—	85	64	237	—	301	—	386

Piezīme. 1883. gadā uzcelto 3 piecstāvu namu skaitā bija lielais K. Morberga hotelis «Roma»; 1898. gadā uzcelts arī 1 sešstāvu nams, kas tabulā pieskaitīts piecstāvu ēkām.

1863. g.). Pilsēta ieguva cieši apbūvētajā Iekšrīgā ap 50 desetīnu brīvas zemes, kā arī atbrīvojās no celtniecības ierobežojumiem teritorijā vaļņu priekšā.

Celtniecība Rīgā tomēr ritēja nevienmērīgi, būvniecības uzplaukuma gadi mijās ar depresijas posmiem. Pirmais uzplaukuma periods bija 60. gadu otrajā pusē, fabriku ražošanai izspiežot manufaktūru. Pēc 80. gadu sastinguma 90. gadu vidū ekonomikas vispārējās augšupejas apstākļos iestājās jauns drudzains celtniecības posms, kas savu apogeju sasniedza 1898. gadā, kā tas labi redzams no 5. tabulas datiem, kuri raksturo dzīvojamo namu būvi Rīgā 19. gs. pēdējos 20 gados.⁹ Šie dati rāda, ka apmēram $\frac{4}{5}$ no 90. gados uzcelto dzīvojamo ēku kopskaita (ap 2000) būvētas posma otrajā pusē. Šajā desmitgadē Rīgā uzcēla arī ap 400 fabriku un darbnīcu ēku.

⁹ Rīgas pilsētas celtniecības komisijas (izveidota 1879. g. martā) materiālos aizgūtie dati pilnīgi precīzu ainu tomēr nedod, jo nomalēs ēkas reizēm uzcēla bez pilsētas pārvaldes ziņas, bez tam dažkārt grūti novilkt laika robežu starp gadu mijā pabeigtajām ēkām, beidzot, ziņas par atsevišķām ēkām varēja būt gājušas zudumā. Tabulā nav uzrādītas arī no dažādām celtnēm — šķūņiem, noliktavām utt. — pārbūvētās dzīvojamās mājas, tāpat piebūves un stāvu virsbūves.

Celtniecības rezultātā ēku kopskaits Rīgā bija izmainījies šādi:

	pavisam	dzīvojamie nami
1866. g.	8 777	7 004
1869. g.	9 874	7 348
1879. g.	12 229	9 864
1881. g.	...	9 896
1897. g.	...	≈ 12 000

Dzīvojamo namu celtniecība tomēr nespēja apmierināt pieprasījumu pēc dzīvokļiem, kas radās iedzīvotāju masu pieplūduma rezultātā Rīgā. Stāvokli neglāba pat attīstītam kapitālismam raksturīgo daudzstāvu īres namu parādīšanās, kuros varēja izvietot nesalīdzināmi vairāk cilvēku nekā līdz tam dominējošajās mazietilpīgajās zemajās celtnēs. 1866. gadā Rīgā bija 17 435 dzīvokļi, 1879. gadā — 35 016, 1881. gadā — 36 761, 1897. gadā — 45 635, tātad laikā no 1881. līdz 1897. g. to skaits bija pieaudzis par 24%, kamēr iedzīvotāju skaits šajos 17 gados bija palielinājies par 43%, bet strādnieku skaits — pat par 234%, neskaitot lielo sezonas strādnieku masu un pastāvīgo strādnieku rezerves armiju. Šādai disproporcijai neizbēgamas sekas bija dzīvokļu krīze. Krīzi pastiprināja tālaika celtniecībai raksturīgā tendence, par kuru prese rakstīja tā: «Lielais daudzums namu, ko tagad Rīgā ceļ, turpmāk cels, ir un būs greznas vairākstāvu ēkas ar jauki izdaļotu fasādi, lepnām trepēm un, saprotams, strādnieku aprindām nepieejamiem dzīvokļiem.»¹⁰ Turklāt daudzus vecos namus ar mazistabu dzīvokļiem pakāpeniski nojauc jaunbūvju vajadzībām. Tāpēc pilsētā vispirmām kārtām trūka relatīvi «lēto» mazo dzīvokļu, kurus spētu īrēt fabriku strādnieki, trūcīgie amatnieki, dažādi gadījumu darbu strādnieki u. tml. Pat veselībai kaitīgie pagrabu dzīvokļi vienmēr bija aizņemti.

Pēc oficiālajiem datiem, 90. gadu vidū Rīgā bija 1936 pagraba dzīvokļi (6% visu dzīvokļu kopskaita), un to skaits nemitīgi auga. Šajos pagrabus tumšās un mitrās, dzīvošanai nepiemērotās telpās bez ventilācijas, ar dūmojošām krāsnīm, dēļiem apsistām sienām, pāris pēdu augstiem logiem un griestiem, kas atradās gandrīz vienā līmenī ar ielu, mita ap 12 tūkst. cilvēku. Tai pašā laikā Rīgā bija desmitiem tūkstošu vienistabas dzīvokļu — gandrīz vai $\frac{3}{5}$ dzīvokļu kopskaita. Vidējais iemītnieku skaits vienistabas dzīvoklī bija 3,63 cilvēki (divistabu — 2,21), bet 3498 vienistabas dzīvokļos dzīvoja pa 6 un vairāk cilvēku.

Dzīvokļu īres maksa nemitīgi kāpa. 1866. gadā pagraba dzīvokli izīrēja vidēji par 32 rbļ. gadā, 1879. gadā — par 50 rbļ., dzīvokli 1. stāvā — attiecīgi par 69 un 95 rbļ., 2. stāvā — par 215 un 343 rbļ., 3. stāvā — par 150 un 228 rbļ., 4. stāvā — par 46 un 138 rbļ. (attālinoties no centra, cena pazeminājās). Īres maksa īpaši cēlās, dzīvokļu krīzei saasinoties, sevišķi priekšpilsētu strādnieku rajonos, kur tā par alām līdzīgām būdīnām jau pirmajos rūpniecības pacēluma gados 19. gs. beigās pieauga gandrīz divkārt — no 40—50 līdz 80 rbļ. gadā, resp., līdzinājās $\frac{1}{3}$ un vairāk no strādnieku vidējās izpeļņas, bet arī par tādu cenu dzīvokļus atrast nācās aizvien grūtāk. Labāk situētajiem pilsētnieku slāņiem īres maksa iznāca relatīvi daudz mazāka.

¹⁰ «Baltijas Vēstnesis», 1896, Nr. 127.

Gadsimtu mijā augstākā ierēdniecība dzīvokļu irēšanai izdeva 18—20% algas, tirgotāji — 12—15%, bet liela daļa kapitālistu — 1—2% savu ienākumu.

Dzīvokļu trūkuma un dārdzības, kā arī epidēmiju draudu ietekmē 19. gs. otrajā pusē Krievijā radās jauns mītņu tips — bezpajumtnieku naktspatversmes. Tādas bija arī Rīgā. Vienīgā sabiedriskā vācu «Literāri praktiskās pilsoņu biedrības» pārzinātā naktspatversme (1881.), kas skaitījās «labdarības» iestāde, bet daļēji tika uzturēta par pašu pārnakšņotāju maksājumiem, nespēja uzņemt ne desmito daļu bezpajumtnieku. 1883.—1893. gadā te pārnakšņoja ap 183 tūkst. cilvēku, to skaitā 571 bērns, t. i., vidēji nepilni 17 tūkst. cilvēku gadā, bet tūkstošiem gribētāju tika atraidīti, visbiežāk telpu trūkuma vai biežās ierašanās dēļ (naktspatversmes iekšējie noteikumi neatļāva šeit pārgulēt vairāk par 5 reizēm gadā). Privātās naktspatversmes, kuru 90. gadu vidū Rīgā bija ap 10, tāpat bija pārpildītas, sanitārie apstākļi tajās bija neciešami. Bez tam pilsētā bija pāri par 60 tā dēvēto ļaužu mitekļu, kuros vasarā apmetās strādnieku arteli; tās parasti bija mitras, netīras pagrabu telpas bez dienas gaismas. Pilsētas pašvaldību bezpajumtnieku problēma uztrauca visai maz. Projekts par pilsētas naktspatversmes ierīkošanu Jelgavas priekšpilsētā palika nerealizēts.

Visa tā rezultātā regulāri plosījās epidēmijas, bērnu mirstība bija neticami augsta, it īpaši tādā Rīgas strādnieku rajonā kā Maskavas priekšpilsētā — vistrūcīgāko ļaužu apmešanās vietā. Uz šo pilsētas daļu attiecās no $\frac{1}{2}$ līdz $\frac{2}{3}$ no visiem 80.—90. gados reģistrētajiem izsituma tīfa gadījumiem. Atsevišķos pilsētas rajonos, piemēram, Jelgavas priekšpilsētā, dzīvokļu trūkuma ļaunās sekas mīkstināja izkaisītais apbūves raksturs. Pat pilsētas pašvaldības statistiķi bija spiesti oficiāli atzīt, ka lielā mirstība un sliktie dzīvokļu apstākļi pilsētā ir viena un tā paša jautājuma divas puses. Un tomēr pilsētas pašvaldība nedeļa ne rubli dzīvokļu celtniecībai, kas bija pilnīgi atstāta privātajai iniciatīvai.

Tai pašā laikā Rīgas dome izdalīja līdzekļus tādu objektu celtniecībai, kurus tā varēja vai nu nefinansēt, vai arī finansēt daudz šaurākos apmēros. Tā, ievērojot Rīgas labības lieltirgotāju lūgumu nodrošināt tos pret citu impērijas ostu konkurenci, pilsēta ar biržas komiteju uz pusēm sedza elevatora būves (1893.—1895. g.) izdevumus (pavisam 586,7 tūkst. rubļu), tirdzniecības ērtības labad 90. gados pilsēta no Klīversalas uz Andrejsalu pārcēla siļķu brāķi (55,3 tūkst. rubļu). Šai laikā pilsēta, lai atbrīvotos no neizdevīgās privāto kazarmju irēšanas, sāka arī pastiprināti būvēt kazarmas karaspēka vajadzībām, asignējot tam 1897.—1899. gadā ap 530 tūkst. rubļu, nedaudz agrāk, 1889.—1891. gadā, izbūvēja policijas pārvaldes ēku (kopā ar iekārtošanu — 86,4 tūkst. rubļu).

Pagaidām neiedziļinoties tajās Rīgas pilsētas pārvaldes celtnieciskās darbības pusēs, kas aptvēra komunālo labiekārtošanu vārda šaurākajā nozīmē, kā ielu bruģēšanu, apgaismošanu, ūdensapgādi, kanalizācijas ierīkošanu u. tml., 90. gados pabeigto nozīmīgāko komunālo būvobjektu vidū jāmin Daugavas labā krasta agrāko koka nocietinājumu nomaiņa ar grānīti, izbūvējot šādi krastmalu posmā no dzelzceļa tilta līdz Andrejostai, Aleksandra tirgus (tag. Vidzemes kolhozu tirgus), pontontilta, pilsētas lopkautuves, leprozorija (Dreilīņmežā), pilsētas bērnu slimnīcas (galveno-

kārt par privātiem ziedojumiem), divu pamatskolu ēku (Maskavas priekšpilsētā) izbūve. Tam pavisam bija asignēti 3,5 milj. rubļu. Jāsaka, ka uz pārējo Latvijas pilsētu fona, kurās komunālā celtniecība visumā bija nenozīmīga, Rīgas pašvaldības celtnieciskā darbība varēja likties samērā rosīga.

Komunālās un privātās būvniecības aktivizēšanās izvirzīja pilsētas pašvaldībai daudz jaunu uzdevumu pilsētas apbūves regulēšanā. Tās rezultāti un efektivitāte lielā mērā bija atkarīgi no tādiem momentiem kā pilsētas administratīvo robežu jautājuma atrisināšanas, pastāvošās celtniecības likumdošanas, pilsētas apbūves plānošanas un ģenerālplāna, pilsētas pašvaldības kompetencēm celtniecības uzraudzības sfērā, kuri ir aplūkoti citās šīs grāmatas nodaļās.

Ne mazāk svarīga nozīme pilsētas apbūves sekmīgā regulēšanā, tāpat kā arī citu saimniecisko jautājumu kārtošanā, bija pilsētas rīcībā esošajam zemes fondam. Rīga bija pakāpeniski pazaudējusi savus zemes īpašumus vai arī joprojām vēl nebija atguvusi tiesības brīvi rīkoties ar tiem, piemēram, tā dēvētās esplanādes (līdz 1902. g.) un citadeles teritorijā. Daugavas kreisajā krastā 146 desetinas aizņēma tā sauktā Kobronskansts, kurai jau sen nebija militāras nozīmes. Līdz pat 1904. g. spēkā esošie cietokšņa apbūves likumi traucēja tiešas satiksmes ierīkošanu starp Pārdaugavu un pilsētas centrālajiem rajoniem, kā arī dažādu svarīgu objektu — 2. pilsētas slimnīcas, kanalizācijas tīkla, tramvaja sliežu ceļu utt. — būvi. 19. gs. otrajā pusē lielas platības tika atsavinātas arī dzelzceļa vajadzībām. Taču visvairāk Rīgas pilsētas zemes īpašumi saruka izpārdošanas rezultātā. 1879.—1899. gadā tika pārdoti apbūves gabali 124,8 ha kopplatībā par 2,1 milj. rubļu, neskaitot procentu u. c. maksājumus. Sevišķi plaši pilsētas «sabiedrisko» zemi privātajai apbūvei izpārdeva 90. gadu otrajā pusē (6. tab.).

Pirkšanas—pārdošanas darījumu kārtojot, pircējs par iegūto pilsētas zemes gabalu iemaksāja pilsētas kasē norunāto maksu vai daļu no tās, praksē parasti tikai 10%, par pārējo summu izdodams pilsētai obligāciju uz 37 gadiem (tā bija dzēšama līdzīgās daļās) un maksājot augļus 5% apmērā, kā arī noteiktu ikgadēju «obroku» — grunts jeb dzimtsnomu (visbiežāk 1% no pirkšanas cenas). Pārdotais zemes gabals pārgāja jaunā īpašnieka dzimtsnomā ar mantošanas un pārdošanas tiesībām, saskaņā ar vietējiem likumiem pilsētai formāli saglabājot virsīpašuma tiesības, t. i., pirmspirkuma

6. tabula

Rīgas pilsētas apbūves gabalu izpārdošana privātīpašumā 19. gs. 90. gados

Gads	Pārdotā zeme (kv. asi)	Pārdošanas cena (rbl.)		«Obroka» summa (rbl.)	
		pavisam	par 1 kv. asi	pavisam	par 1 kv. asi
1890.—1894. (vidēji gadā)	3 292	20 215	6,14	160	0,04
1895.	19 692	96 749	4,91	1074	0,05
1896.	33 514	279 717	8,34	2179	0,06
1897.	46 869	242 664	5,17	2349	0,05
1898.	43 608	525 095	12,04	3780	0,09
1899.	13 104	142 291	10,85	1387	0,10

tiesības šā zemes gabala atkalpārdošanas gadījumā (pilsēta gan parasti tās neizmantoja), akcepta tiesības par tā sadalīšanu vai pievienošanu citiem zemes gabaliem, kā arī tiesības uz tā pārdošanu vairāksolišanā, īpašniekam 3 gadus nenomaksājot «obroku».

6. tabulas dati rāda, ka, celtniecībai aktivizējoties un pieaugot pārdotās zemes platībām, palielinājās arī zemes cena un «obroka» maksājumi. Tomēr pilsētas pašvaldība iztirgoja savas zemes daudz lētāk, nekā maksāja gruntsgabali privātajā tirgū. Šāda «labdarība» lielā mērā izskaidrojama ar to, ka pilsētas zemes pircēji parasti bija cilvēki no pilsētas pašvaldības dižvīriem tuvām aprindām.

Pilsētas zemju plaša izpārdošana šajā laikā notika ne tikai Rīgā vien. Lai atturētu pilsētas no «pārlietu neapdomīgas» zemju izsaimniekošanas, Iekšlietu ministrija 1896. gadā uzdeva pilsētu domēm zemes pārdošanas darījumos vadīties pēc šim nolūkam īpaši sastādītiem un gubernatora akceptētiem tarifiem, kas noteica zemes pārdošanas minimālās cenas. 1898. gadā šādus tarifus diferencēti pa atsevišķiem pilsētas rajoniem — no 2 līdz 150 rubļ. par 1 kv. asi — izstrādāja arī Rīgā.

Neraugoties uz samērā zemajām cenām, ko prasīja par apbūves gabaliem pilsētas pašvaldība, pārdotā zeme ienesa Rīgas pilsētas budžetā visai ievērojamas summas. 1879.—1899. gadā tās pavisam sastādīja 3490,4 tūkst. rubļu, no tiem 838,2 tūkst. — pirmā iemaksa, 996,3 tūkst. — obligāciju parāda dzēšana, 281,6 tūkst. — obligāciju procentu maksājumi, 1374,3 tūkst. — «obroks» jeb zemes rente. Bez tam pilsētai vēl piederēja obligāciju pakete 0,6 milj. rubļu vērtībā. Operācijas ar zemi bija viens no pasākumiem, kas ļāva vairot pilsētas ienākumus, vienlaikus nepalielinot privātipašuma municipālo aplikumu.

Līdz 20. gs. sākumam tā dēvētajā pilsētas šaurākajā novadā komūnas īpašumā bija palicis vairs tikai 18,5% visas teritorijas, turpretim privātipašniekiem piederēja 46,9% (tai skaitā 27,3% — dzimstnomā izdotie apbūves gabali), pārējos 32,8% aizņēma ielas, laukumi, dzelzceļi, ūdens. Rīgas pilsētas muižu zemēm, no kurām 46,3 tūkst. ha bija lauksaimnieciski izmantojami un 43,4 tūkst. ha — apauguši ar mežiem (pārējie 17,0 tūkst. ha iepriekšējos gadu desmitos bija pārdoti zemniekiem), nebija pilsētbūvnieciskas nozīmes.

Tādējādi celtniecība arvien vairāk pārvietojās uz privātajām zemēm, kur, it īpaši attālākajās vietās, pilsētas varas regulējošā loma bija niecīga.

Pilsētas labiekārtošana

Ielu tīkla regulēšana un nostiprināšana. Stihiskās un haotiskās apbūves negatīvās sekas, kas agrāk, pilsētai lēnām attīstoties, bija vieglāk pieciešamas, kapitālistiskajā Rīgā, tai strauji augot, bija jūtamas visai asi. Aizvien grūtāk bija veikt pilsētas kvartālu labiekārtošanas darbus, visai sarežģīts uzdevums bija pilsētas ielu caurlaides spēju palielināšana, ko prasīja satiksmes intensifikācija. Pilsētas celtniecības komisijas mēģinājumi pārkārtot pilsētas komunikācijas atdūrās pret privāto zemes īpašumu. Ielu

tikla regulēšanas pasākumu veikšanas iespējas gandrīz pilnīgi atkarājās no namsaimnieku labās gribas. Tikai pavisam retos gadījumos māju īpašnieki labprātīgi atvirzīja savas jaunbūves kvartālu dziļumā. Vēl mazāk sekmju bija pilsētas pašvaldības mēģinājumiem regulēt ielu tīklu, celtnes pārbūvējot vai rekonstruējot. Tā, piemēram, 80. gados, kad sāka apsvērt jautājumu par satiksmei ļoti neērtās Kaļķu ielas paplašināšanu Iekšrīgā, pilsētas valde noteica, ka pārbūvju gadījumos visas ēkas obligāti ievirzāmas dziļāk kvartālā, tomēr 90. gadu sākumā pilsētas pašvaldība, aizbīdinādams ar līdzekļu trūkumu, pati pirmā pārkāpa šo noteikumu, pārbūvējot pilsētas krājkases vajadzībām bijušo bāriņu namu Kaļķu ielā iepretim tag. Komunālajai ielai.

Namsaimnieki varēja savā labā izmantot arī likumu. Senāts atkārtoti uzsvēra, cik svarīgi ir, pilsētu pārvaldes orgāniem veicot savu darbu, aizsargāt pilsoņu, protams, mantīgo, intereses un tiesības. Tāpēc, norādīja Senāts, pilsētu domes, starp citu, nedrīkstot aizliegt privāto ēku pārbūvi iecirkņos, kur paredzēts izveidot ielas, iekams pilsēta vajadzīgo zemi nav atpirkusi vai arī tā nav likumīgā kārtā atsavināta. Bet, lai gan pilsētu nolikums paredzēja pilsētas apbūves regulēšanai un komunālajai celtniecībai nepieciešamo nekustamo īpašumu «piespiedu atsavināšanu» pret atlīdzību, tomēr lieltirgotāji, fabrikanti un namsaimnieki, kas sēdēja pilsētu domēs, nelabprāt ķērās pie šī līdzekļa. Rīgas «pilsētas tēvu» praksē 90. gados bija tikai viens šāds gadījums, turklāt attiecīgais lēmums neguva iekšlietu ministra akceptu. «Likumīgais» ceļš izrādījās pārāk garš, valdība atsavināšanu pieļāva tikai izņēmuma gadījumos un ar vilcināšanos, reizēm oficiāli noteiktā atlīdzība iznāca lielāka, nekā abām ieinteresētajām pusēm savstarpēji vienojoties. Visbiežāk pilsēta piekrita namsaimnieku noteikumiem un samaksāja viņu pieprasītās summas. Ielu regulēšanai un paplašināšanai Rīgas dome pavisam asignēja: 1879.—1890. gadā 157,2 tūkst., 1891.—1898. gadā — 47,1 tūkst. rubļu, kas, ievērojot privāto gruntsgabalu dārdzību, ir visai nedaudz. Tāpēc arī līdz 90. gadu beigām pilsētai vajadzēja aprobežoties tikai ar dažu Vecrīgas ielu (Vaļņu, Audēju, Šķūņu u. c.) paplašināšanu satiksmei viskritiskākajos punktos.

Ielu nostiprināšana līdz 19. gs. 50. gadiem bija namsaimnieku brīvprātīgas naturālās kļaušas, un pilsētai šim nolūkam vispār nebija paredzēti naudas līdzekļi. 1851. gadā valdība noteica Rīgā pilsētas labā īpašu bruģa nodokli, kuru, kā jau teikts, iekasēja no namīpašniekiem (sākumā 2% no māju ienākumiem, vēlāk $\frac{2}{15}$ % no māju kapitālvērtības), važoņiem, kā arī pārējiem zirgu īpašniekiem un izlietoja ielu virsmas nostiprināšanai un remontam. Taču ienākošās nodokļa summas, kas daudzu īpašumu mazvērtīguma un zemās nodokļu likmes dēļ bija niecīgas, neļāva pilsētai izvērst plašākus ielu nostiprināšanas darbus. Pēc 1870. g. pilsētu nolikuma stāšanās spēkā ielu ierīkošanu un uzturēšanu (izņemot trotuāru uzturēšanu kārtībā, kas joprojām palika namīpašnieku pienākums) Rīgā turpmāk finansēja no pilsētas vispārējiem līdzekļiem. Bruģa nodokli no namsaimniekiem pēdējo reizi ievāca 1879. gadā.

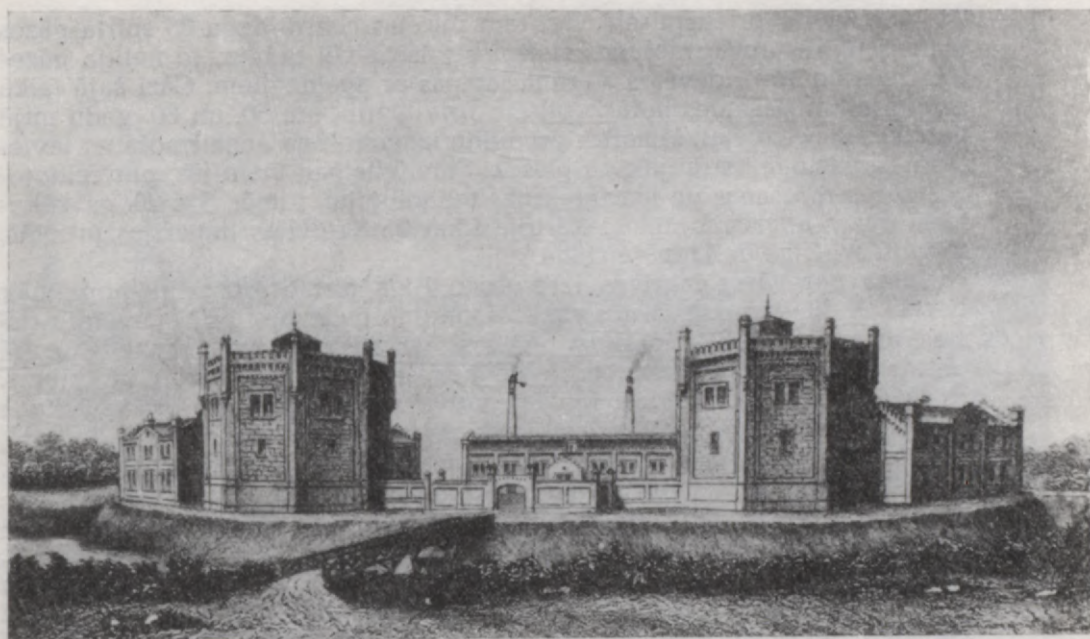
50. un 60. gadu mijā Rīgā bija 264 ielas, neskaitot 8 lielus ceļus patrimoniālajā apgabalā — Pleskavas jeb Pēterburgas (Vidzemes) šoseju, Jelgavas šoseju u. c. Visas Iekšrīgas ielas (73) bija bruģētas, Pēterburgas

priekšpilsētā (73 ielas) — gandrīz visas, Maskavas priekšpilsētā (61 iela) lielākajai daļai šķērsielu bruģa nebija, Jelgavas priekšpilsētā (57 ielas) bija bruģēta apmēram $\frac{1}{3}$ ielu. Ar laiku ielu tīkls ievērojami paplašinājās. Attiecinot uz Baltiju 1870. g. pilsētu nolikumu, pilsētas administratīvajai varai pakļāva ārpus pagastiem esošās patrimonālā apgabala daļas — lielu, haotiski veidojušos teritoriju ar plašu, bet nenostiprinātu ielu tīklu. Daudz ielu radās, it īpaši pilsētas nomalēs, ārkārtīgi straujās, bet nekārtīgās apbūves rezultātā, sevišķi kopš 90. gadu vidus, tām saaugot ar veco ielu tīklu vai arī veidojot jaunu. Laikā no 1883. g., kad pabeidza 1880. gadā uzsākto Rīgas ielu tīkla pirmo vispārējo nivelēšanu, līdz 1900. g. ielu tīkla kopgarums bija pieaudzis no 203 līdz 230 km; ielu skaits 20. gs. sākumā bija 605.

Ielu bruģēšanas darbi Rīgā zināmu vērienu guva jau pēc cietokšņa vaļņu nojaukšanas, kad atbrīvotajā teritorijā iekārtoja vairākas jaunas ielas (Esplanādes ielu — starp Nikolaja un Aleksandra ielām, vēlāk tā turpināta un posms līdz Elizabetes, tag. Kirova, ielai nosaukts par Totlēbena, tag. Komunāru, bulvāri, bet posms līdz Marijas, tag. Suvorova, ielai — par L. Parka, pēc tam — Pauluči, tag. Merķeļa, ielu; Troņmantnieka, tag. Raiņa, bulvāri; Basteja un Teātra, tag. Padomju, bulvāri u. c.) vai arī pagarināja esošās (Aleksandra ielai pievienoja posmu līdz iekšpilsētas Kaļķu ielai, bet, turpinot ārpuspilsētā esošo Eifonijas ielu iekšpilsētā starp pili un citadeli, izveidoja Nikolaja, tag. Gorkija, ielu). Bet sevišķi plaši bruģēšanas un bruģa remontdarbi kļuva 19. gs. pēdējos gadu desmitos līdz ar rūpniecības un tirdzniecības straujo attīstību un satiksmes pārkārtojumiem (zirgu tramvaja būve, preču stacijas ierīkošana pilsētas ganībās).¹¹ Nostiprināto ielu kopgarums laikā no 1883. līdz 1900. g. bija palielinājies no 128 līdz 181 km jeb no 63 līdz 80% visa ielu tīkla kopgaruma. Gan jāievēro, ka pilsētas statistiķu uzdotie dati attiecas tikai uz tā dēvēto pilsētas šaurāko novadu, tā ka patiesībā ielu kopgarums un it īpaši nebruģēto ielu īpatsvars bija krietni lielāks.

Mainījās arī ielu nostiprināšanai lietotais materiāls. Sens paņēmieni bija ielas virsmas noklāšana ar sasmalcinātu kaļķakmeni vai granti. Laika gaitā blietēšanas, rullēšanas utt. rezultātā no šī seguma izveidojās toreizējais nedarvoto un neasfaltēto šoseju tips. Šādas, kā arī ar oļiem vai šķembām šosētas ielas bija raksturīgas pilsētas nomalēm — Āgenskalnā, Zasu-

¹¹ Tā, 80. gados pirmo reizi izbruģētas, bieži vien atsevišķos jaunizveidotajos posmos, šādas ielas: Vingrotāju, Antonijas (tag. L. Paegles), Sermuliņu, Piena, Tilta, Alekša, Zāgeru, Tērbatas (no Artilērijas līdz tag. Tallinas ielai), Palīdzības, Ierēdņu, Zirņu (arī 90. gados), Lejas, Upes, Miera un L. Lāča (tag. Miera), Maskavas (līdz Kojusalas grāvim), Kojusalas (arī 90. gados), Lubānas, L. Kalna, M. Kalna, Frīdriha, Pļavas, Marijas (līdz Zvaigžņu ielai), Zvaigžņu, Lienes, Lauku (abas — arī 90. gados), Laboratorijas, Lauvas, Trijādības (tag. Staraja Rusas), Marijas dzirnavu (tag. F. Brīvzemnieka), Karogu, Slokas, Kalnciema (arī 90. gados), Ūdens, M. Nometņu Zeļļu, Dārtas (tag. E. Smiļģa), Jelgavas šoseja (tag. Vienības gatve) līdz Rīgas—Jelgavas dzelzceļam, M. Bauskas, Liepājas, Tukuma, Ventpils, Bulļu (tag. V. Tereškovas), Augļu (abas — arī 90. gados) u. c.; 90. gados tām pievienojās 1. Ganību dambis (tag. Sverdlova iela), Troņmantnieka (tag. Raiņa) bulvāra pagarinājums līdz Marijas ielai, Patversmes, Sīmaņa, Alkšņa, Hāpsalas, Maskavas (no Lubānas šosejas uz dienvidaustrumiem līdz tagad neesošajai Gabriēla ielai), Sarkanā, Lielgabalu, Pērnavas (no Aleksandra līdz tag. Kr. Barona ielai), Pionieru, Narvas, Ērgļu (tag. J. Asara), Rūjienas, Valmieras, Zaķu, Viļņas, Pulka, Sētas, Purva, Koku ielas, Ilģuciema tirgus laukums u. c.

Pilsētas gāzes fabrika pie Bastejkalna. 1862. g.

laukā u. c. Pilsētas centrālajā daļā ielu segumam visbiežāk izmantoja neapstrādātus apaļos laukakmeņus. Ar 19. gs. vidu parādījās vairāki jauninājumi — virspusē gludi apcirstie laukakmeņi, tā dēvētie galvas akmeņi (*Koptstein*), ar 1873. g. — četrstūrainie rindu akmeņi jeb zviedru bruģis, ko impērijā mēdza saukt arī par «Rīgas bruģi». It īpaši pēdējais ļāva ievērojami uzlabot satiksmi, samazināt remonta izdevumus. Tomēr ielu noklāšana ar rindu akmeņiem izplatījās visai gausi, jo izmaksāja daudz dārgāk nekā bruģēšana ar apaļiem akmeņiem: lietojot rindu akmeņus, 1 kv. metrs bruģa vidēji izmaksāja 5 rbļ., apaļus akmeņus — 1,5 rbļ. Tāpēc arī 1883. gadā rindu akmeņi sedza vēl tikai 4,4% visas Rīgas ielu virsmas nostiprinātās kopplatības (49 tūkst. kv. metru). Turpmākajos gados rindu akmeņus lietoja arvien vairāk, un 1900. gadā ar tiem bija klāti 12,4% ielu nostiprinātās virsmas (1502 tūkst. kv. metru). Visumā tomēr bruģēšanas materiālu vidū joprojām dominēja apaļie akmeņi (74,2%).

Pilsētas pārvalde ielu nostiprināšanā vadījās no lielo namsaimnieku, tirdzniecības un rūpniecības dūžu interesēm. Pilsētas centrālās daļas aristokrātiskie rajoni baudīja priekšrocības visās labiekārtošanas jomās, tai skaitā arī ielu bruģēšanā ar rindu akmeņiem. Bet nomalēs ielas parasti palika pirmatnējā stāvoklī.

Apgaismošana. Pagājušā gadsimta 50. un 60. gadu mijā Rīgas ielām trūcīgu apgaismojumu deva 1223 kaņepju eļļas lampas, no kurām 565 atradās iekšpilsētā, 247 — Pēterburgas priekšpilsētā, 337 — Maskavas un tikai

74 — Jelgavas priekšpilsētā. Bez tam pilsētas centrā dega 85 spirta gāzes lampas (gāzes apgaismošanas sistēmas pilsētā vēl nebija, jo nebija gāzes fabrikas) un 15 tā dēvētās Argāna lampas ar apaļdegļiem. Gāzi šajā laikā uzlūkoja par pasaules lielāko pilsētu privilēģiju, un, 50. un 60. gadu mijā parādoties petrolejai, šī naftas produkta izmantošana apgaismošanai ieviešās nesalīdzināmi straujāk un plašāk. Stāvoklis gan mainījās, pilnveidojoties gāzes ražošanas un izmantošanas tehnoloģijai, tomēr līdz 20. gs. sākumam gāzes apgaismojumu iekārtoja tikai 33 Krievijas impērijas pilsētās, to vidū arī Rīgā un Liepājā (1884. g.).

Ideja par gāzes fabrikas ierīkošanu Rīgā pirmo reizi tika nopietnāk cilāta vēl 50. gados, taču tās realizēšana dažādu iemeslu dēļ (ārzemju firmas, ar kuru rāte bija iesākusi sarunas, bankrots, grūtības ar vietas izvēli teritorijā iekšpus valņiem, projekta neapstiprināšana, naudas jautājums, Krimas karš) ieilga. Beidzot 1861. gadā blakus Bastejkalam bijušā Jēkaba ravelina vietā sāka būvēt gāzes fabriku, kas nākamajā gadā stājās ierindā, līdz ar ko Rīgas centrālajās ielās iedegās lielāks skaits gāzes laternu.

Gāzes saimniecības turpmākā attīstība Rīgā atspoguļota 7. tabulā.

Sākumā gāzes patēriņš auga samērā intensīvi, it īpaši privātais — apgaismošanai, apkurei, virtuves, kā arī rūpnieciskajām vajadzībām. Gāzes fabrikas pirmajā darbības gadā privātajam patēriņam izmantoja 59,5% visas patērētās gāzes, ielu apgaismošanai — 30% (pārējais tika izmantots fabrikas iekšējām vajadzībām vai gāja zudumā tīklā). 1882. gadā attiecīgie skaitļi bija 66,1 un 21,7%, 1899. gadā — 75 un 14,6%. 1872.—1873. gadā Mūkusalā uzcēla gāzes sūkņēšanas staciju ar rezervuāru Pārdaugavas vajadzībām. Nepilnos 10 pastāvēšanas gados gāzes fabrikas sākotnējā jauda — 2 tūkst. kub. metru dienā, nerēķinot blakus produktus — koksu, amonjaku, darvu —, bija pārsniegta par 60% un tās ražošanas apjoms tuvojās savām potenciālajām robežām — 5,7 tūkst. kub. metru. 1874.—1875. gadā Bruņinieku (tag. Sarkanarmijas) ielas galā pie dzelzceļa atklāja otro gāzes fabriku ar maksimālo jaudu 10 tūkst. kub. metru dienā, kas tika sasniegta jau pēc 5 gadiem, un 1882. gadā tās ražotspējas nācās palielināt līdz 35 tūkst. kub. metriem. Palaikam tomēr gāzes ražošanā un patēriņā iestājās manāmi atplūdi. Pirmoreiz tas notika 80. gadu vidū un ilga apmēram 10 gadus, gāzei atkāpjoties lētākās petrolejas priekšā, līdz

7. tabula

Gāzes ražošana un patēriņš Rīgā 19. gs. otrajā pusē

Gads	Gāze (milj. kub. pēdu)			Ielu gāzes laternu skaits	Gāzes radziņu skaits	Gāzes dzinēju*		Gāzes tīkla kopgarums (km)	Uzņēmuma peļņa (tūkst. rbl.)
	saražots	izlietots ielu apgaismošanai	privātais patēriņš			skaitls	kopjauka (zirgspēki)		
1862.	40,7	12,0	23,8	678	...	—	—	28,5	1,4
1879.	108,1	18,8	53,8	1098	...	12	39	58,6	46,7
1889.	107,9	23,4	71,5	1236	21 088	44	168	70,3	17,7
1899.	175,3	25,7	131,6	1653	32 586	106	730	76,3	86,1

* Gāzes dzinēji Rīgā parādījās 1877. gadā (9 dzinēji ar 12 zirgspēku jaudu).

Plosta tilts Rīgā 19. gs. 70. gados.

kamēr tehniskie uzlabojumi atkal atklāja ceļu gāzes plašai lietošanai dzīvokļu, kāpņu telpu un uzņēmumu apgaismošanā.

Visumā tomēr gāzes patēriņš Rīgā nebija augsts. Tā palielināšanos visvairāk kavēja pilsētas pārvaldes noteiktais augstais tarifs un cešanās ietaupīt uz ārējās — ielu apgaismošanas rēķina. Gāzes tīkla paplašināšanu veica gāzes uzņēmums, kuram no pilsētas kases atlīdzināja (līdz pat 1903. g.) 75% no ielu laternās izmantotās gāzes pašizmaksas, kā arī par jaunuzstādītajām laternām. Dome, ievērojot pilsētas kases un gāzes uzņēmuma intereses, nesteidzināja ar ielu apgaismošanas gāzes tīkla paplašināšanu un jaunu laternu uzstādīšanu. Rīgā samērā vēlu sāka ieviest ārējai apgaismošanai uzlaboto intensīvāko tā dēvēto Auera kvēlgaismu (par kvēlķermeni tika izmantots ar reto metālu sāļiem piesūcināts papīrs). Pēc 1892. gadā izdarītajiem pirmajiem mēģinājumiem jautājumu izšķīra tikai 1898. gadā, kad izdevās lētāk iepirkt nepieciešamos izejmateriālus. Gadsimtu mijā pilsētas dome, respektējama gāzes uzņēmuma vadības kategoriskos iebildumus sakarā ar varbūtējiem sākotnējiem zaudējumiem, atteicās no nodoma ierīkot gāzes fabriku Pārdaugavā.

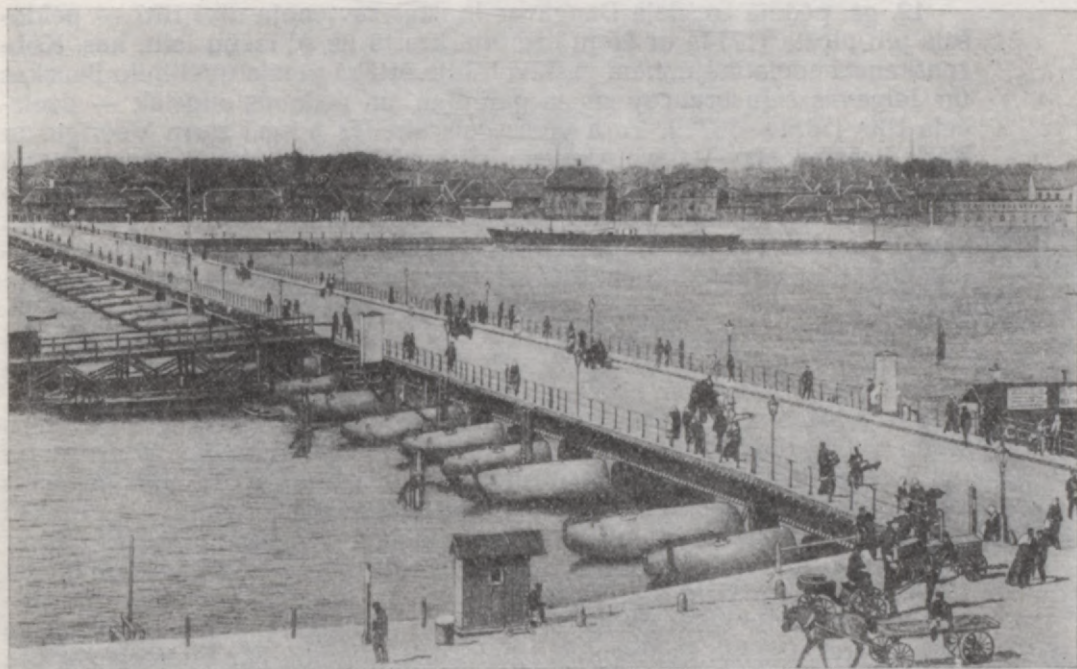
Gāzes tīklu paplašināja soli pa solim koncentriskiem lokiem, virzoties no pilsētas centra, bet pilsētas attālākajos, neapgaismotajos rajonos pamazām iekārtoja petrolejas laternas. Pirmās petrolejas lampas Rīgā parādījās

19. gs. 70. gadu sākumā uzbūvētais dzelzceļa tilts Rīgā.

60. gadu vidū, bet ielu apgaismošanai petroleju plašāk sāka lietot ar 1867. g., kad uzstādīja ap 700 laternu. Turpmākajos gados petroleja pilnīgi izspieda eļļu; 1879. gadā Rīgas ielās bija 1343 petrolejas laternas, 1889. gadā — 2061, 1899. gadā — 2659, no tām iekšpilsētā bija tikai 38, Pēterburgas priekšpilsētā — 581, Maskavas — 749, Jelgavas priekšpilsētā — 1234, Mīlgrāvī — 43, piepilsētas iecirknī — 3 (pārējās 11 laternas nedarbojās). Petrolejas laternas bija vienīgais apgaismojuma veids visā Pārdaugavā, lielākajā daļā Pēterburgas un Maskavas priekšpilsētas, to apgaismotā teritorija bija apmēram sešas reizes lielāka nekā gāzes apgaismotie rajoni. Turklāt, kā par to pilsētas valdei atkārtoti aizrādīja arī Rīgas policijmeistars, pieprasot uzlabot ielu apgaismošanu, petrolejas lampas dega tikai līdz diviem naktī, bet, mēnesim spīdot, nemaz netika aizdedzinātas. Rīgas nomalēs lielas platības palika vispār neapgaismotas, jo pilsētas valde atzina izdevumus nomaļu intensīvākai apgaismošanai par pārmērīgu nastu municipālajai kasei.

19. gs. 80. gados Rīgā sāka ieviest elektrisko apgaismojumu — uz lokālo elektrostaciju bāzes, piemēram, Rīgas—Daugavpils dzelzceļa stacijā, atsevišķās rūpnīcās, bet gadsimta beigās — jau gandrīz visās lielākajās rūpnīcās. Rīgas enerģētikas attīstībā nozīmīgs bija 1887. g., kad, atjaunojot 1885. gadā nodegušo pilsētas teātri, tam blakus pilsētas kanāla krastā atklāja par pašvaldības līdzekļiem uzbūvēto pagaidu elektrostaciju. Ar 1891. g. tai sāka pieslēgties arī apkārtējie privātpašumi. Tomēr pilsētas

Rīgas pontontilts. 1896. g.

teātra elektriskās stacijas tehniskās iespējas bija ļoti ierobežotas: tās darbības rādiuss nepārsniedza 300 m, enerģijas pārpalikums privātajam patēriņam sākumā bija 27 tūkst., vēlāk — 50 tūkst. kW, abonētu skaits svārstījās no 21 līdz 24 (pilsētas krājokas, policijas, dažu tirdzniecības firmu ēkas). Elektrības tarifs, pamazām pazeminoties, saglabājās joprojām ļoti augsts — 64—54, tad 34 kap. par 1 kilovatstundu. 1893. gadā jau bija sasniegtas nelielās stacijas jaudas robežas, un pilsētai nācās noraidīt daudzus pieprasījumus. 90. gadu otrajā pusē sākās strauja sīko, tuvākos kvartālus apkalpojošo privāto elektrostaciju būve, ko pilsētas valde pieļāva līdz centralizētas elektrostacijas atklāšanai. Jautājumu par šā pilsētai nepieciešamā objekta izbūvi pilsētas pārvaldē pirmo reizi pārsprieda 1890. gadā sakarā ar vietējās H. Detmaņa firmas lūgumu izsniegt koncesiju elektrocentrāles ierīkošanai. Dome, nosliekdamās par pasākuma municipalizāciju, izveidoja īpašu komisiju šī jautājuma apspriešanai un attiecīga būvobjekta izstrādāšanai. Līdz 19. gs. beigām jautājums tomēr galīgi vēl nebija izšķirts.

Satiksmes un sabiedriskais transports. Reizē ar pilsētas industrializāciju un apbūves teritorijas paplašināšanos pieauga arī kravu un pasažieru pārvadājumi. Neatkarīgi no ielu rekonstrukcijas un paplašināšanas pasākumiem par pašu aktuālāko pilsētas iekšējā transporta problēmu kļuva regulāras un stabilas satiksmes nodrošināšana pāri Daugavai.

19. gs. pēdējā trešdaļā Daugavas krastus savienoja divi tilti — peldošais jeb plosta (1714.) ar izeju kreisajā krastā uz Akmeņu ielu, kas, Kobronskansts nocietinājumiem pastāvot, bija ērtākā pieeja upei lielo Bauskas un Jelgavas ceļu braucējiem un gājējiem, un nedaudz augstāk — dzelzceļa tilts (1871.—1872.), kura viens gals atradās posmā starp Vecrīgu un Kārļa baseinu, otrs — starp Akmeņu ielu un Ķīleveina grāvja ieteku. Plosta tiltu parasti no novembra līdz pavasara palu beigām izņēma, dzelzceļa tiltu slēdza kravas transportam ziemā uz pusi dienas, vasarā — gandrīz uz visu diennakti. Par pārvietošanos pār tiltiem, izņemot kājāmgājējus, armijas, policijas, ugunsdzēsēju transportu, kā arī ārstu un garīdznieku pajūgus, bija jāmaksā. Gadsimtu mijā, piemēram, no rokas stumjamiem ratiņiem iekasēja 5 kap., no vienzirga pajūga — 6 kap., ja tajā nebija kravas, un 10 kap., ja brauca ar kravu, no divzirgu pajūga — attiecīgi 10 un 20 kap. utt. Uzņēmējiem bija paredzēti atvieglojumi.

Pastāvīgā tilta būves lietā dome, tāpat kā vietējā prese, kļuva par cīņas arēnu starp lieltirgotājiem, kuru tirdznieciskās operācijas nodrošināja jau esošais dzelzceļu maģistrāļu un pievedceļu tīkls, preču stacijas, ostas ierīces un noliktavas, un rūpniekiem, vidējiem un sīktirgotājiem, kuriem regulāra satiksme starp abām pilsētas daļām bija dzīvības jautājums. 1885. gadā dome atzina jauna pastāvīga tilta būves nepieciešamību, bet 1888. gadā izšķīrās par dzelzs pontontilta būvi. Ar celtniecību tomēr neveicās. 1891. gadā ar pontoniem tika nomainīti tikai daži plosta tilta nederīgie posmi. Ietekmīgākie lieltirgotāji izgāza priekšlikumu par jaunceļamā tilta pārceļšanu uz citu, galvenās preču plūsmas virzienam vairāk atbilstošu vietu, līdz ar ko samazinātos kuģu izkraušanas laukums Daugavas krastā, aizkavētos kuģu kustība. 1896. gadā pontontiltu, ko uzcēla plosta tilta vietā un kas izmaksāja ap 0,6 milj. rubļu, nodeva ekspluatācijā. Kad 1899. gadā tiltu — jau otro reizi — sadragāja pavasara pali, pilsētas domē un vietējā presē no jauna iedegās strīds par un pret pastāvīga tilta būvi.

Pastāvīgā tilta trūkumu tikai ļoti nelielā mērā kompensēja pastāvošā upes satiksme. Kopš 1853. g. pasažieru un preču pārvadāšana starp abiem Daugavas krastiem bija privātuzņēmēja tirgotāja B. Fajena (ar 1871. g. — viņa mantinieku) rokās. Koncesionāri pilsētas labā izpildīja agrākos pārcēlāju amata pienākumus, proti, bez atlīdzības uzstādīja un izņēma plosta tiltu, pārvadāja pastu un kroņa mantas, kā arī ik gadus maksāja pilsētai 700 rbļ., no 1871. g. — 3000 rbļ. Taču ar laiku uzņēmēji, lai gan airu laivas viņi bija nomainījuši pret tvaikonīšiem, vairs netika galā ar pasažieru pieaugošo plūsmu. Tāpēc pilsētas dome, iegādājusies 5 kuģišus (A, B, C, D, E) ar lāpstu riteņiem, kopā 320 zirgspēku jaudā, 1884. g. vidū pārņēma kuģišu satiksmi Rīgā savā ziņā. Pilsētas kuģiši kursēja uz visdzīvākajām līnijām — no Vecpilsētas uz Āgenskalnu, Ilguciemu, Klīversalu (kad bija izņemts tilts), ar 1895. g. — uz Zundu, privātkapitālam (A. Augsburgs, A. Štrauhs) vēlāk atvēlot otršķirīgus maršrutus — uz Zaķusalu, Mīlgrāvi, Bolderāju, Daugavgrīvu, Bišumuižu, Doli u. c. 1895.—1900. gadā pilsēta vēl iegādājās 6 skrūvju kuģus (F, G, H, J, K, L) ar 506 zirgspēku kopēju jaudu, kopsummā par 83,8 tūkst. rubļu. Upes pasažieru transporta gandrīz pilnīga municipalizācija, kam daļa domnieku sākumā piekrita tikai kā pagaidu pasākumam, ar laiku izrādījās īsta zelta bedre. 1884. gadā tika pārvadāti

Zirgu omnibuss Rātslaukumā. 1875. g.

ap 1,1 milj. pasažieru, 1895. gadā — 2,6 milj., 1899. gadā — 5,7 milj., bet tīrā peļņa pieauga attiecīgi no 9,9 tūkst. līdz 38,5 tūkst. un 72,2 tūkst. rubļu. Uzņēmuma monopolpeļņas pamatā bija samērā augstie braukšanas tarifi, kas uz dažādām līnijām bija atšķirīgi: 1. klasē — 3, 5, 6 un 10 kap., 2. klasē — 2—4 kap., bērniem — 1,5 kap. Tādējādi, aizkavēdama samērā «neizdevīgā» pastāvīgā tilta celtniecību, pilsētas pašvaldība uz iedzīvotāju plašo masu rēķina nodrošināja pasažieru kuģīšu operāciju ienesīgumu.

Satiksmi starp Daugavas krastiem joprojām uzturēja arī airu laivas. Par speciāli iekārtotām piestātnēm laivu īpašnieki līdz 1896. g., kad uzraudzība pār airu laivām pārgāja valsts ūdens policijas ziņā, maksāja pilsētai atkarībā no airētāju skaita 5 un 10 rbļ. gadā. Laiviniekiem noteiktā atlīdzība svārstījās atkarībā no maršruta un braucēju skaita: par pārceļšanu uz Daugavas pretējo krastu ņēma 3, 5 un 10 kap. no personas, par braukšanu uz Keizardārzu (tag. Dziesmu svētku dārzs) vai Ilģuciemu — 5, 15 un 25 kap. Šā primitīvā satiksmes veida nozīme tomēr arvien samazinājās: 1885. gadā braukāja 59 laivas, 1889. gadā — 52, bet 20. gs. sākumā — vairs tikai 29. Ziemā laivas nomainīja Daugavas zvejnieku un enkurnieku stumtās kamaniņas — «butes»; par braukšanu tajās bija jāmaksā 8 kap. Kopš

1895. g. Daugavas kamaniņu stūmējiem pastāvēja oficiāli noteikta takse: par pārvešanu pāri Daugavai no pilsētas uz Lielo Klīversalu vai atpakaļ — 5 kap. no 1 personas, no katras nākošās — 3 kap., līdz Raņķa dambim — attiecīgi 10 un 5 kap.

Vienīgais ielu pasažieru transporta veids Rīgā līdz 70. gadu vidum bija vieglie ormaņi. To skaits turpināja augt arī pēc citu satiksmes līdzekļu parādīšanās, it īpaši 90. gadu otrajā pusē. 1888. gadā Rīgas ielās izbrauca 994 pajūgi, 1895. gadā — 1130, 1899. gadā — 1545 (smago ormaņu skaits attiecīgajos gados bija 3108, 4100 un 5380).

1874. g. maijā Rīgā sāka kursēt privātuzņēmēja — pasta stacijas turētāja T. Kazaka Vīnē pasūtītie omnibusi.¹² Tie bija sabiedriskā transporta pirmsākumi pilsētā. Sākumā pastāvēja divas omnibusa līnijas — no Rātslaukuma pa Kaļķu un Aleksandra (tag. Ļeņina) ielu līdz Lielajam pumpim un no Daugavmalas tirgus «plača» pa Grēcinieku (tag. I. Sudmaļa), Audēju, Suvorova (tag. Kr. Barona) ielu līdz Stabu (tag. F. Engelsa) ielai. Pēc dažiem mēnešiem nāca klāt jauns maršruts: Rātslaukums — Krasnaja Gorka (Sarkanais kalniņš — Maskavas un Daugavpils ielu krustojumā). Omnibusi brauca ik pusstundu, uz Lielā pumpja līnijas vēlāk — ik ceturtdaļstundu. Vieta kupejā (pavisam 6 vietas) maksāja 10 kap., pie kučiera jeb «konduktora» (4 vietas) — 6 kap., uz omnibusa jumta (3 vietas) — 5 kap. 1880. gadā uzņēmējs Hartmanis atklāja omnibusa maršrutu Pārdaugavā — no pļosta tilta gala uz Torņakalnu—Ķīpsalu—Ilģuciemu—Šmita cementa fabriku, bet ziemā, omnibusa riteņus nomainot pret sliecēm, — starp Āgenskalnu un Vecrīgu (pa Daugavas ledu). Bet divus gadus vēlāk zirga omnibusam Rīgā radās nopietns konkurents — zirgu tramvajs jeb tā sauktā konka, kuras priekšrocības bija neapšaubāmas: vagoni uzņēma ap 40 braucēju un brauca ar samērā lielu ātrumu — līdz 10 km stundā (omnibuss — 5—6 km).

Šajā laikā «konkas» darbojās jau vairākās impērijas pilsētās (Pēterburgā — no 1864. g., Maskavā — no 1872. g.). 1871. gadā Rīgas rātes ievadītās sarunas ar Šveices ģenerālkonsulu Krievijā inženieri E. Diponu par zirgu tramvaja ierīkošanu Rīgā tikai 1882. g. 15. janvārī vainagojās ar koncesijas līguma parakstīšanu. Rīgas pašvaldības loma aprobežojās ar 5 tūkst. rubļu lielas «drošības naudas» ieturēšanu, zirgu tramvaja sabiedrības atskaišu formālu caurskatīšanu un braukšanas tarifa maksimālo apmēru noteikšanu. Pēc koncesijas termiņa (32 gadi) izbeigšanās uzņēmumam vajadzēja bez atlīdzības pāriet pilsētas īpašumā. Kustības atklāšanas brīdī, 1882. g. 23. augustā, bija ierīkotas trīs līnijas: «A» — pa Teātra (tag. Padomju) bulvāri, Aleksandra (tag. Ļeņina) ielu līdz Rēveles (tag. Tallinas) ielai; «B» — pa Teātra bulvāri, Kārļa (tag. 13. janvāra) ielu un Daugavas krastmalu līdz tiltam; «C» — no tilta pa krastmalu, Maskavas ielu līdz Daugavpils ielai. Gada beigās jau bija pārvadāti pāri par 800 tūkst. pasažieru. 1885. gadā, kad uzņēmums pārauga Rīgas zirgu dzelzceļa akciju sabiedrībā,

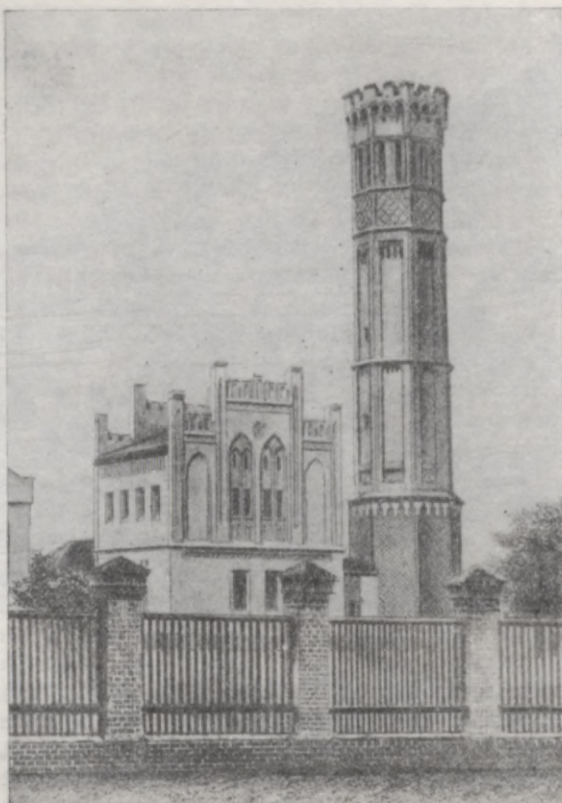
¹² Rīdzinieki šo satiksmes līdzekli gan bija iepazinuši jau agrāk. Proti, 1852. gadā privātuzņēmēji atklāja satiksmi ar diviem vienpadsmitvietīgiem omnibusiņiem pa maršrutu: Daugavmalas tirgus—Aleksandra iela līdz tā dēvētajam Lielajam pumpim (sūknim — tag. Jaunās Ģertrūdes baznīcas vietā). Taču šis uzņēmums nepastāvēja ilgi, un 20 gadus vēlāk omnibuss Rīgā jau bija pilnīgi aizmirsts.

Zirgu tramvajs (vasaras
vagoni) Aleksandra
(tag. Leņina) ielā.
1896. g.

uzbūvēja jaunu līniju — no Teātra bulvāra pa Marijas (tag. Suvorova) un Stabu (tag. F. Engelsa) ielu līdz Avotu ielai, 1887. gadā «A» līniju pagarināja līdz Aleksandra vārtiem, 1888. gadā ierīkoja līniju pa Suvorova (tag. Kr. Barona) ielu līdz Bruņinieku (tag. Sarkanarmijas) ielai, savienojot to pa Avotu ielu ar 1885. gadā ierīkoto līniju. Tādējādi gadsimta beigās darbojās 5 zirgu tramvaja līnijas, visas Daugavas labajā krastā, nepilnu 8 km kopgarumā. Uz tām kursējošo vagonu (tos piegādāja Krievu-Baltijas vagonu rūpnīca) skaits kopš uzņēmuma atklāšanas bija pieaudzis no 13 līdz 34, vilcējzirgu — no 66 līdz 183, konduktoru — no 21 līdz 50, kučieru — no 30 līdz 69. Īpaši strauji zirgu tramvajs attīstījās 90. gados: 1883.—1893. gadā pārvadāto pasažieru skaits bija palielinājies par 26% — no 3,1 milj. līdz 3,9 milj., bet turpmākajos 7 gados — par 72%, sasniedzot 6,8 milj. Monopolstāvoklis un augstais braukšanas tarifs (5 kap. vagona iekšpusē, 3 kap. — priekšējā platformā līdzās kučierim) nodrošināja zirgu tramvaja sabiedrībai ievērojamu peļņu: 1889. gadā — 47,5 tūkst. rubļu, 1895. gadā — 98,8 tūkst., 1899. gadā — 146,9 tūkst. rubļu. Pēdējos «konkas» pastāvēšanas gados (90. gadu beigās) akcionāriem izmaksātas līdz 22% lielas dividendes.

Pēc zirgu tramvaja parādīšanās tomēr neizzuda arī omnibusi. Tā, 1884. gadā omnibuss brauca no biržas nama (tag. Zinātnes un tehnikas nams) ik pusstundu uz Ķeizardārzu (maksā — 8 kap.) un 8 un 9 (turp) reizes dienā uz Sarkanadugavu līdz Zāgeru ielai, skarot Šarlotes, Ierēdņu, Hospitāļu ielu (maksā atsevišķos posmos — 10, 15 un 20 kap.), kā arī 5 reizes dienā starp tramvaja galapunktu pie Lielā pumpja un Strazdumuižu (maksā — 10, 20 un 25 kap.). Līdz gadsimtu mijai nāca klāt līnijas

Pilsētas ūdensvada stacija Maskavas ielā. 1863. g.

Krasnaja Gorka—Ķengarags un Āgenskalna kuģišu pietura—Ilģuciems, kurās omnibusi kursēja ar stundas starplaiku (maksa attiecīgi bija 10 kap. un 5 un 8 kap.), bet 9 reizes dienā brauca omnibuss no Akmeņu un Kuģu ielas stūra uz Bišumuižu (maksa — 15 kap.). Omnibusu satiksme pastāvēja arī 20. gs. pirmajā gadu desmitā, kad «konka» no Rīgas ielām jau bija tikpat kā nozudusi.

Pilsētas finansu nostabilizēšanās 90. gadu otrajā pusē radīja nodomu līdzās tehniski novecojušajiem zirgu ielu dzelzceļam ierīkot municipālā elektriskā tramvaja līnijas. Zirgu ielu dzelzceļa sabiedrības protesti un draudi īstenot dažādas sankcijas, kā arī tiesas procesa neizbēgamība beidzot piespieda domi piekāpties koncesionāriem, kas izšķīrās par uzņēmuma rekonstrukciju. 1900. g. aprīlī sabiedrība (tagad jau Rīgas tramvaju akciju sabiedrība) uz 30 gadiem — līdz 1931. g. — saņēma koncesiju elektriskā tramvaja izbūvei un ekspluatācijai. Sadursmē ar starptautiskajiem monopoliem, kas savās rokās bija sagrābuši Krievijas pilsētu elektrifikāciju (zirgu ielu dzelzceļa sabiedrības atradās beļģu «Société de Tramways à Électricité en Russie» rokās, aiz kuras stāvēja spēcīgs vācu finansistu un rūpnieku grupējums, vispirmām kārtām koncerns «AEG»), Rīgas pilsētas plutokrātijā cieta neveiksmi. Taču daļa pilsētas darboņu aktīvi iesaīs-

tijās elektriskā tramvaja dibināšanā un kļuva par tramvaju sabiedrības akcionāriem.

Ūdensapgāde. Līdz pagājušā gadsimta 60. gadu sākumam Rīgā pastāvēja centralizēta, kaut arī visai primitīva, pirms 200 gadiem (1663. g.) ierīkotā ūdensapgādes sistēma, ko sauca par «ūdensskunsti». Daugavas ūdeni pa apakšzemes kanālu novadīja uz ūdenssūkņa stacijas krājaku tepat Grēcinieku (tag. I. Sudmaļa) ielas galā (šajā sakarā blakus ielu nosauca par Skunstes jeb Ūdensvada ielu), no kurienes, griežot ar zirgiem īpašu mehānismu — gēpeli, pārsūknēja ap 7 m augstumā novietotā 850 mucu ietilpīgā koka rezervuārā. Tālāk ūdens zem paša spiediena pa koka caurulēm aizplūda uz Vecpilsētas privātnamu un sabiedriskajām akām. Priekšpilsētās izmantoja tikai gruntsūdens akas. 19. gs. vidū pilsētā pavisam bija 1795 privātās un tikai 21 publiskā aka, turklāt Pārdaugavā pēdējo vispār nebija. Ūdensvada piegādātais ūdens bija slikts: 300 m virspus ūdens ņemšanas vietas Rīdziņa iepludināja Daugavā pilsētas netīrumus.

1863. gadā pēc cietokšņa vaļņu nojaukšanas par sabiedriskajiem līdzekļiem pēc inženiera V. Veira projekta iekārtoja jaunas ūdens ņemšanas ietaises Maskavas ielā (tag. Nr. 194) pie Krīdenera (tag. Stadiona) dambja, 4,3 km attālumā no pilsētas centra, un jaunu ūdensvada sistēmu no četa uznavu caurulēm. Zirgus te aizstāja tvaika mašīnas. 1867.—1868. gadā blakus sūkņa stacijai uzcēla pirmo (40 m augstu) ūdenstorni spiediena regulēšanai tīklā. Tas tomēr nespēja būtiski uzlabot ūdensapgādi. Ūdens, kas nāca no atklātā pievadkanāla (tas savienojās ar Daugavas līci, ko dambji šķīra no upes galvenās gultnes), joprojām netika filtrēts, vadi bieži aizsērēja, īpaši palu laikā. 1892. gadā, cenšoties zināmā mērā uzlabot ūdensvada stāvokli, atklātā kanāla vietā izbūvēja slēgtu mūra kanālu, aizvadot to līdz upes brīvajai straumei.

Ūdensvada tīkls, tā jauda un ūdensvadam pieslēgušos īpašumu skaits auga ļoti lēnām (8. tab.). Pārdaugavu tīkls vispār nesasniedza. Te un labā krasta priekšpilsētu nomalēs joprojām pazina tikai gruntsūdens akas, kas reizē ar augsni arvien vairāk piesārņojās. Artēzisko dziļurbuma aku bija pavisam nedaudz: 1860. gadā — 4 (visas iekšpilsētā), 90. gadu sākumā — 32 (iekšpilsētā — 8, Jelgavas priekšpilsētā — tikai 4).

Maksa par ūdeni bija diferencēta. Iekšpilsētā ūdensvadam pieslēgto namu īpašnieki gadā maksāja $1/6\%$, priekšpilsētās — $1/4\%$ no īpašuma kapitālvērtības. Vairumpatēriņam rūpnieciskiem mērķiem atkarībā no patērētā ūdens kopējā daudzuma bija noteikti trīs tarifi — 10, 15 un 22,5 kap. par katrām 100 kub. pēdām ūdens.

8. tabula

Rīgas ūdensvada attīstība 1863.—1893. gadā

Gads	Tīkla kopgarums (km)	Diennaktī piegādātais ūdens (tūkst. m ³)	Pieslēgto ēku skaits
1863.	43	1,5	...
1873.	57	6,2	...
1883.	75	9,5	2756
1893.	81	10,1	3024 (1891. g.)

Ūdensapgādes paplašināšanas un uzlabošanas problēma īpaši saasinājās 19. gs. beigās. Strauji augošās rūpniecības un iedzīvotāju vajadzības netika nodrošinātas, ūdeni pastiprināti piesārņoja rūpnieciskie un notekūdeņi, sezonas strādnieki — plostinieki un laivinieki. Pilsētas pašvaldība, kam 80. gadu sākumā vajadzēja stāties pie šī neatliekamā jautājuma risināšanas, divus gadu desmitus nevarēja izšķirties, kuram no diviem iespējamajiem variantiem būtu jādod priekšroka, — vai izmantot pilsētas ūdensapgādei filtrētu upes ūdeni vai gruntsūdeni (1883. gadā 20 km attālumā no Rīgas, ziemeļaustrumos no Juglas un Ķīsezera Bukultu privātmuižas teritorijā, atklāja bagātīgus gruntsūdens krājumus). Vispirms dome negribēja rīkoties, pirms Senāts nebūs teicis savu vārdu strīdus lietā par īpašuma tiesībām uz ūdensvadu, nogaidot, vai Senāts izlems to pilsētas vai gilžu labā. Tomēr nekas netika darīts arī pēc attiecīgā Rīgas pilsētai labvēlīgā 1887. g. 19. novembra ukaza saņemšanas. Pilsētas pārvaldi mulsināja neziņa par jauno ūdens iegūšanas avotu — neredzamo gruntsūdens krājumu — apjomu, turklāt sarežģījās sarunas ar Bukultu, Rembergu, Berģu muižas un Zaķumuižas īpašniekiem par nepieciešamo zemes gabalu pirkšanu un servitūtu tiesību iegūvi uz ūdens ņemšanas ietaišu izbūvi. Bet galvenais bija tas, ka dome nevēlējās aizskart veco kārtu intereses, kuras joprojām piedalījās vecā ūdensvada uzņēmuma peļņā.

Apstākļi tomēr spieda domi kaut kā rīkoties. Rīgā arvien biežāk uzliesmoja holēra (1894. gadā — trešo gadu pēc kārtas), kas visvairāk upuru prasīja vecajam pilsētas ūdensvadam pieslēgtajās mājās. «Pilsētas tēvi», pārliecinājušies, ka uzaicinājumi dzert tikai vārītu ūdeni un uz pilsētas rēķina ielās un sabiedriskās ēkās uzstādītās ūdens mucas tomēr nekādu lielu efektu nedod, 1895. gadā apstiprināja projektu par ūdensvada zināmu paplašināšanu un uzlabošanu. 1898. gadā «uzlabotais» ūdensvads (tika veikts tīkla remonts, Lauvas ielā pie Matīsa kapiem uzbūvēti divi ūdens-torņi, ūdensvada stacijā Maskavas ielā uzcelta jauna katlu un mašīnu ēka u. c., kas bija prasījis 650 tūkst. rubļu) stājās ierindā, taču Rīgas ūdensapgādes problēma bija tikpat tālu no atrisinājuma kā 80. gados. Ūdensvada jauda joprojām bija neliela — vidēji ap 14 tūkst. kub. metru ūdens dienaktī, t. i., tikai par 38,6% lielāka nekā pirms rekonstrukcijas, bet ūdensvadam pieslēgto gruntsīpašumu skaits (ēku skaits uz tiem bija lielāks) bija ap 3000. Ūdens joprojām bija bīstams epidemioloģiskā ziņā. 90. gadu otrajā pusē ierīkoja 18 publiskās artēziskās akas (Pārdaugavā — 11) un to kopskaits, nerēķinot 134 privātās akas (pēc nepilnīgiem datiem), sasniedza 50, tomēr attālāku pilsētas daļu iedzīvotājiem tās palika nepieejamas.

Kanalizācija. Rīgas atūdeņošanas vēsturē 19. gs. otrajā pusē iezīmējās divi robežpunkti — 1861. g., kad pēc cietokšņa vaļņu nojaukšanas tika likti pamati apakšzemes atūdeņošanas sistēmai, un 1894. g., kad sākās sistemātiskās kanalizācijas būve.

Kamēr Rīga vēl bija cietoksnis, notekūdeņus vai nu tieši izlēja, vai arī novadīja pa virszemi uz atklātajiem ūdeņiem — Daugavu un daudzajiem maztekošajiem vai stāvošajiem ūdens klajiem — attekām, grāvjiem, purvainajām lāmām utt. gan iekšpus, gan ārpus cietokšņa vaļņiem. Galvenie notekūdeņu uztvērēji bija cietokšņa grāvis — vēlākais pilsētas kanāls, agrākā Daugavas pieteka — Rīdziņas upīte, cik no tās vēl bija atlicis pēc

pakāpeniskās aizbēršanas un apbūves kopš 18. gs. 30. gadiem (abi ar izteku Daugavā), kā arī cietokšņa grāvī iepļūstošais Rodenburga grāvis pazeminājumā starp Vecpilsētu un Maskavas priekšpilsētu (tas sākās Kurmanova — tag. E. Birznieka-Upīša ielas rajonā). Bieži vien netīros ūdeņus izlēja bedrēs vai vienkārši zemē, piesārņojot gruntsūdeņus ar pūstošajām organiskajām vielām. Ēku skaita pieaugums, agrāk lielo pagalmu un dārzu platību samazināšanās un iedzīvotāju arvien lielāka koncentrēšanās ārkārtīgi saasināja pilsētas atūdeņošanas problēmu. Rīdzina, kas bija ieslēgta iekšpilsētas blīvajā apbūvē, Daugavas dambju un cietokšņa nocietinājumu izbūves gaitā vēl 18. gs. nošķirta no tekoša ūdens avotiem, aizsērējusi un piesārņota (arī ar fekālijām), sagandēja visu apkārtni un dzeramo ūdeni. Ne labākā stāvoklī bija cietokšņa grāvis.

Pārmaiņas pilsētas atūdeņošanā sākās cietokšņa vaļņu norakšanas laikā, kad norakšanas darbu komisija 1861. gadā lika uz pilsētas rēķina galīgi aizbērt Rīdzinu¹³ un tās vietā no Pulvertorna līdz Daugavai ierīkot apakšzemes mūra kanālu, bet vēlāk — vēl vairākus apakšzemes kanālus ar izteku gan Daugavā, kā, piemēram, visās septiņās uz Daugavmalas tirgu izejošajās iekšpilsētas ielās, gan pilsētas kanālā — Tērbatas, Aleksandra, Suvorova un Marijas ielas sākuma posmā. 1867.—1873. gadā daļēji aizbēra Rodenburga grāvi, kura atlikušo daļu — koka kanālu — augšpus pilsētas Strūgu ielas rajonā savienoja ar Daugavu, bet veco ieteku cietokšņa grāvī «ietērpa» māla caurulēs. Arī vecais cietokšņa grāvis vietām tika aizbērts, paplašināts vai iztaisnots, kā arī izbagarēts.

Minētie pasākumi ievadīja pāreju uz apakšzemes atūdeņošanas sistēmu, kas turpmākajos gados privātās un pašvaldības darbības rezultātā pamazām paplašinājās. 1885. gadā dažāda veida novadkanālu kopgarums pārsniedza 57 km,¹⁴ tomēr tie bija sadalīti nevienmērīgi. Proti, iekšpilsētā bija 14,1 km novadkanālu ar iztekām apakšzemes Rīdzenes kanālā, Daugavā un pilsētas kanālā, Pēterburgas un Maskavas priekšpilsētās — 37,8 km ar iztekām vēl arī Rodenburga grāvī, pilsētas ganību grāvjos un kara hospitāļa upītē, Pārdaugavā, lai gan pēc platības tā desmitkārt pārsniedza iekšpilsētu, — tikai ap 5,3 km ar iztekām Āzenē-Zundā, Ķileveina grāvī un Lielajā un Mazajā Daugavā.

60.—80. gados izbūvēto kanalizācijas tīklu veidoja pēc atsevišķiem plāniem ierīkotas daudzveidīgas lokālas sistēmas. Tas apgrūtināja tīkla paplašināšanu, kā arī neļāva to, ar retiem izņēmumiem, ieslēgt vēlākajā sistēmātiskajā kanalizācijā. Bez tam novadkanālu konstrukcija neatbilda, it īpaši kopš jaunā ūdensvada izbūves, novadāmo ūdeņu daudzumam. Pilsētas kanālu un pārējos ūdens baseinus, kas uztvēra notekūdeņus, pārpildīja netīrumi.

Pilsētas varasvīri vēl 60. gados bija izteikušies par kanalizācijas ģenerālplāna nepieciešamību, kopš 1875. g. darbojās īpaša komisija attiecīgās programmas sastādīšanai. Taču tikai 90. gadu sākumā, kad pilsētas

¹³ Atmiņas par to glabā mazā Rīdzenes iela, kas atrodas virs senās upes gultnes posmā starp Teātra un 13. janvāra ielu, kā arī sugas vārds «rīdzina» (tas apzīmē ielu noteku jeb «rensteļu» šahtas, kuras sedz dzelzs vāki ar lielām spraugām tajos).

¹⁴ 3,1 km bija mūra kanāli, 39,6 km — māla caurules, 12,7 km — slēgti koka kanāli un 1,8 km — atklāti kanāli.

sanitārais stāvoklis bija kļuvis pilnīgi neciešams, Rīgas domes uzdevumā pilsētas galvenais inženieris Ā. Agte izstrādāja sistemātiskās kanalizācijas projektu, kura īstenošana sākās 1894. gadā. Projekts, kas paredzēja izbūvēt kanalizācijas tīklu 104 km kopgarumā, ieguldot šajā darbā 2,7 milj. rubļu, neaptvēra gandrīz visus proletāriskos rajonus, proti, Maskavas priekšpilsētas lielāko daļu, daļu Sarkandaugavas, 2. Ganību dambja apvidu un visu Jelgavas priekšpilsētu. Pēc projekta bija izveidojamas trīs sistēmas: 1) iekšpilsētas sistēma ar notekūdeņu pārsūkņēšanas staciju pie Andreja slūžām pilsētas kanālā, 2) lejas sistēma starp pilsētas kanālu un Maskavas ielu, no vienas puses, un līniju aptuveni gar Hanzas, Dzirnau, Nikolaja (tag. Gorkija), Elizabetes (tag. Kirova), Tērbatas (tag. P. Stučkas), L. Nevas (tag. Blaumaņa), Marijas, Ģertrūdes (tag. K. Marksa), Daugavpils ielu, no otras puses, un 3) augšējā sistēma, kas aptvēra rajonu uz ziemeļaustrumiem no minētās līnijas līdz kanalizācijas tīkla robežai. Visu trīs sistēmu notekūdeņus savāca galvenais kolektors Andrejsalā un lejpus elevatora ieplūdināja Daugavā. Projekta īstenošana ritēja gausi. Darbu pirmajā posmā — līdz 1898. g. — par domes asinētajiem 345,2 tūkst. rubļu tika iekārtota kanalizācija apmēram 6 km kopgarumā. Pašā pilsētas centrā Totlēbena (tag. Komunāru) un Troņmantnieka (tag. Raiņa) bulvārī ierīkoti kolektori, kā arī galvenais kolektors līdz tam pilsētas kanālā ieplūdinātos notekūdeņus novadīja Daugavā. Ganību dambja un Hanzas un Dzirnau ielu krustojumā uzcēla sūkņu staciju. Bez tam pēc guberņas administrācijas un militārā resora atkārtotiem pieprasījumiem Klijānu ielā un pilsētas ganībās bija izbūvēts koka kanāls, kam vajadzēja uzlabot sanitāro stāvokli kara hospitāļa apkaimē, kā arī uztvert hospitāļa upītes (ar pietekām) līdz tam Sarkandaugavā novadītos notekūdeņus.

90. gadu beigās kanalizācijas tīkla kopgarums bija apmēram 80 km, tomēr lielāko daļu no tiem vēl veidoja vecās sistēmas. Tikls aptvēra galvenokārt Rīgas centrālos rajonus, un tam bija pieslēgušies pārsvarā lielie namīpašumi. Visus pieslēgšanās izdevumus apmaksāja ēku un gruntsgabalu īpašnieki, bet līdz 1895. g. pilsēta ņēma nelielu, īpašumu vērtībai proporcionālu maksu arī par pašu pieslēgšanos pilsētas vai arī tās kopā ar namsaimniekiem izbūvētajām notekcaurulēm (pēdējā gadījumā — no attiecīgās sistēmas izbūves izdevumos nepiedalīušamies namīpašniekiem, ja viņi vēlāk tomēr vēlējās tai pieslēgties). Taču Vidzemes pilsētu lietu pārvalde kāda namsaimnieka sūdzības rezultātā šo maksu atcēla, atzīdama to par patvaļīgi noteiktu, pilsētu likumā neparedzētu nodevu. Pilsētas nomalēs visus netīrumus joprojām labākajā gadījumā izlēja samazgu bedrēs, bet nereti — vienkārši uz ielas.

Tādējādi 19. gs. otrajā pusē Rīgā notika arvien krasāka dažādu sociālo slāņu apdzīvoto rajonu norobežošanās. To veicināja visa pilsētas pašvaldības politika. Pilsētas dome, kas pārstāvēja galvenokārt vietējās vācu tirdznieciski rūpnieciskās buržuāzijas virsotni, dažādus labiekārtošanas uzdevumus risinot, reizēm pat kā viena no pirmsācējām impērijā (tā tas bija ar gāzes apgaismojumu, sistemātisko kanalizāciju), rēķinājās tikai ar sev tuvējo aprindu interesēm. Labiekārtotais pilsētas centrs, ko apdzīvoja turīgā slāņi, veidojās kā pretpols strādnieku nomalēm.

IV

Deenas Lapā

Šis ir laimīgs dienā, kas ir izveidota ar vispārīgu saskaņotību.

Medicīna un fiziskā atbilstība ir būtiska veselības nodrošināšanai. Uzmanību!

Šis ir laimīgs dienā.

Šis ir laimīgs dienā.

Šis ir laimīgs dienā.	Šis ir laimīgs dienā.	Šis ir laimīgs dienā.	Šis ir laimīgs dienā.

RĪGAS IEDZĪVOTĀJU NACIONĀLĀS UN SOCIĀLĀS CĪNAS

19. GS.
OTRAJĀ PUSĒ

RIKAS
INDUSTRIJŲ
NACIONALŲS
UN SOCIJALŲS
GIMNASIS
1907
GERMANIJA

Jaunlatviešu kustība un narodovoļcu pulciņi Rīgā

19. gs. vidū Latvijā sākās topošās latviešu buržuāzijas pārstāvju kustība, kuru Baltijas vācu mācītāji nosauca par «jaunlatviešu kustību». Šis sabiedriskais strāvojums radās laikā, kad Krievijā brieda revolucionārā situācija un valdošajās aprindās tika izstrādāti projekti reformām par zemnieku atbrīvošanu no dzimtbūšanas, bet vairākās Eiropas valstīs — Itālijā, Austrijā, Balkānos un citur — attīstījās buržuāziskā nacionālā kustība.

Kapitālisms Latvijā jau bija laidis dziļas saknes. Norisa latviešu buržuāzijas veidošanās process, kas bija iesācies vēl pirms dzimtbūšanas atcelšanas Krievijā. Līdz ar pāreju uz naudas nomu un māju iepirkšanu īpašumā lauku saimnieki Latvijā kļuva par kapitālistiskajiem darbaspēka ekspluatatoriem, un 19. gs. 60.—70. gados šeit jau pastāvēja tipiska lauku buržuāzija; pie tās piederēja arī krogu, dzirnavu, ķieģelniecību, muižu un fermu nomnieki. Veidojās arī latviešu pilsētu buržuāzija. Šajā laikā Rīgā un citās Latvijas pilsētās tā praktiski vēl bija sīkā un vidējā buržuāzija — namsaimnieki, kuģu, nelielu fabriku un rūpnīcu īpašnieki, traktieru turētāji u. c., latviešu lielburžuāziju pārstāvēja tikai atsevišķi bagātnieki. Lielākie tirdzniecības, kredīta, rūpniecības uzņēmumi bija vietējās vācu buržuāzijas rokās, tāpat kā viduslaikos izveidojies pilsētas pārvaldes orgāns — maģistrāts jeb rāte.

Līdz ar latviešu buržuāzijas veidošanos parādījās arī latviešu inteliģence — juristi, pasta un telegrāfa ierēdņi, skolotāji, mērnieki, darbveži un citi kalpotāji, kas bija guvuši vidējo vai augstāko izglītību. 19. gs. vidū latviešu inteliģence jau bija noteikts spēks. Viens no ievērojamākajiem jaunlatviešu darboņiem K. Valdemārs norādīja, ka 60. gados Rīgā un Jelgavā vien izglītoto latviešu skaits pārsniedzis 20 000.¹

50. gadu beigās un 60. gadu sākumā Baltijā pastiprinājās vācu muižnieku un namnieku politikas reakcionārais saturs: muižnieki centās saglabāt savas feodālās privilēģijas un reizē ar to savu politisko varenību, bet vācu amatnieki, lieltirgotāji un rūpnieki — savas dominējošās pozīcijas

¹ Valdemārs Kr. Latviešu izceļošana uz Novgorodu 1865. gadā un Baltijas vācu prese. — Raksti, 2. sēj. Rīga, 1936, 320. lpp.

pilsētu viduslaiku cunftēs, vairumtirdzniecībā un rūpniecībā. Šiem centieniem tad arī stājās pretī jaunlatvieši.

Jaunlatviešu kustība nebija plaša masu kustība, tā nereprezentēja plašus latviešu iedzīvotāju slāņus, bet, par cik jaunlatviešu cīņa par sabiedrības kapitālistisku attīstību Latvijā bija vērsta pret šeit valdošajām vācu aprindām, tā guva nacionālu nokrāsu un notika zem vistautas karoga. Rīgas latviešu buržuāziskās inteligences pārstāvji uzturēja tiešus sakarus ar latviešu studentiem Tērbatas universitātē, kuru organizētajā pulciņā ietilpa vēlāk pazīstamie jaunlatvieši K. Valdemārs, J. Alunāns, K. Barons u. c. 1856. gadā Rīgā dibinātajā latviešu laikrakstā «Mājas Viesis» parādījās minēto trīs Tērbatas studentu raksti par latviešu tautas vēstures, valodas un kultūras jautājumiem. Jaunlatviešu skaidri izteiktā krieviskā orientācija izraisīja sašutumu Baltijas vācu buržuāzijā, un «Mājas Viesa» redaktoru A. Leitānu, kas bija ļāvis publicēt savā laikrakstā viņu rakstus, vācieši pat izslēdza no savas «Latviešu draugu biedrības». Bet vāciešiem padevīgais un paklausīgais A. Leitāns ātri «labojās» un mainīja laikraksta kursu. Atbildot uz to, K. Valdemārs, K. Barons un viņu piekritēji pārtrauca sakarus ar «Mājas Viesi».

Jaunlatviešu kustība nebija noteikta, noformēta. Tās piekritēji parasti grupējās ap biedrībām, pulciņiem un legālajiem laikrakstiem. No tā izrietēja daudzās nokrāsas un dažādi uzskati jaunlatviešu vidū. Vieni no viņiem stāvēja tuvāk lauku, citi — pilsētu buržuāzijai. Rīgā arī darbojās jaunlatviešu jeb «tautībnieku» pulciņi, pirmais no tiem — Pārdaugavā Ā. Tilo vadmalas manufaktūras skolas pasniedzēja J. Cauniša vadībā. Šā pulciņa darbā rosīgi piedalījās K. Biezbārdis.

1861. g. septembrī Rīgas latviešu inteligences aktīvākie darbinieki (K. Biezbārdis, B. Dirikis un J. Caunītis) kopā ar vietējās latviešu buržuāzijas pārstāvjiem griezās pie Baltijas ģenerālgubernatora pēc atļaujas Latviešu valodas un literārās biedrības dibināšanai, bet saņēma noraidošu atbildi. Bez šādas atļaujas viņiem nebija iespējams arī izdot Rīgā latviešu laikrakstu un radīt šeit izglītības centru. Tāpēc K. Valdemārs, J. Alunāns un K. Barons pēc Tērbatas universitātes beigšanas organizēja Pēterburgā (no 1862. g. jūlija) latviešu laikraksta «Pēterburgas Avīzes» izdošanu un atvēra tur latviešu lasītavu, kuru apmeklēja arī no Latvijas darīšanās iebraukušie latvieši. Laikraksts «Pēterburgas Avīzes» iznāca divas reizes nedēļā 4,2 tūkst. eksemplāru metienā un tika izplatīts galvenokārt Latvijā, apmēram pa pusei — pilsētnieku vidū, visvairāk Rīgā. Tā izdevējs un cenzors bija K. Valdemārs, bet redaktors — J. Alunāns. Laikraksta līdzstrādnieki bija ievērojamākie jaunlatvieši, arī viens no viņu ideologiem Kaspars Biezbārdis, kas no 1854. g. dzīvoja Rīgā, bet tieši piedalījās «Pēterburgas Avīžu» dibināšanā.

«Pēterburgas Avīzes» bija liberāls buržuāzisks laikraksts. Tas uzstājās par latviešu tautas nacionālās pašapziņas celšanu, par nacionālās valodas un literatūras attīstību un atklāti protestēja pret Baltijas vācu baronu un vācu buržuāzijas neierobežotajām privilēģijām, prasot īstenot Baltijā agrāras, tiesu un citas reformas. Tas iepazīstināja lasītājus arī ar zinātnes sasniegumiem lauksaimniecībā, dabaszinībās, rakstīja par sasniegumiem tehnikā. Laikraksta satīriskajos pielikumos «Dzirkstele» un «Zobugals» tā

K. Valdemārs.

K. Barons.

A. Pumpurs.

līdzstrādnieki izsmēja vācu baronus, mācītājus un viņu kalpus. Lai gan «Pēterburgas Avīzes», propagandēšanas buržuāziskās idejas, negāja tālāk par prasībām pēc daļējām buržuāziskajām reformām, tajās paustās jaunlatviešu ideoloģijas antifeodālā un antiklerikālā virzība ļauj runāt par to progresīvo vēsturisko nozīmi.

Neraugoties uz «Pēterburgas Avīžu» relatīvo mērenību, Baltijas vācu baroni un vācu buržuāzija saskatīja laikrakstā savu nāvīgo ienaidnieku. Pēc viņu neatlaidīgas prasības «Pēterburgas Avīžu» cenzūru jau no 1862. g. oktobra uzdeva Baltijas ģenerālgubernatoram Rīgā, un līdz ar to laikraksts kļuva vēl mērenāks. «Pēterburgas Avīžu» nepārtrauktās vajāšanas, pat to izdošanas aizliegšana uz 4 mēnešiem (no 1863. g. maija), noveda tik tālu, ka 1865. g. jūnijā laikraksta izdošana tika pārtraukta.

Pēc «Pēterburgas Avīžu» pazušanas no skatuves par jaunlatviešu kustības centru kļuva Rīga. Šajā laikā Rīgas latviešu buržuāzijas pārstāvji meklēja ceļu latviešu biedrības dibināšanai. 1867. g. februārī sakarā ar badu Igaunijā viņiem izdevās nodibināt biedrību, kura oficiāli saucās «Latviska palīdzības biedrība priekš trūkumu ciedzamiem igauņiem». Tā izvērta rosīgu darbību kultūras un izglītības laukā: sarīkoja virkni priekšlasījumu par dabu un zinātni, par jūru un tās dzīvniekiem u. c., organizēja vairākus koncertus un pirmo latviešu teātra izrādi. Biedrības miermīlīgā darbība, sniedzot arī palīdzību igauņu bada cietējiem, nodrošināja tai varas orgānu uzticību. Kad 1868. gadā bads Igaunijā beidzās, tie decembrī apmierināja latviešu buržuāzijas pārstāvju lūgumus un atļāva uz «Latviskas palīdzības biedrības...» pamata dibināt «Rīgas Latviešu biedrību».

Sākumā Rīgas Latviešu biedrība (RLB) mitinājās Ārrīgas Kaļķu (tag. P. Stučkas) ielā 9, bet drīz tā ieguva zemes gabalu Pauluči (tag. Merķeļa) ielā pie Vērmanģārza (tag. Kirova parks), kur 1869. gadā uzcēla biedrības namu (vēlāk šo ēku vairākkārt pārbūvēja; tagad tur atrodas Padomju

Armijas Baltijas kara apgabala Virsnieku nams). Biedrība izveidoja virkni komisiju kultūrizglītības darba laukā, kā priekšlasījumu komisiju, teātra komisiju, skolu komisiju, zinību komisiju, būvkomisiju, kārtības uzraudzības komisiju, palīdzības kasi u. c. Tās darbā aktīvi piedalījās jaunlatvieši; K. Valdemārs un K. Biezbārdis bija ievēlēti par goda biedriem. RLB organizēja arī Pirmos vispārējos latviešu dziesmu svētkus, kas notika Rīgā 1873. g. jūnijā, piedaloties tūkstoš dziedātājiem no Vidzemes un Kurzemes koriem. Dziesmu svētku laikā tika sasaukta pirmā latviešu tautskolotāju konference; gadu vēlāk notika otrā skolotāju konference. Zināmu ieguldījumu RLB deva dzimtbūšanas apkarotāja G. Merķeļa ideju propagandā un viņa piemiņas saglabāšanā.

Pēc Rīgas parauga līdzīgas biedrības radās arī Latvijas provinces pilsētās. Tāpat kā RLB, arī tās galvenokārt nodarbojās ar izglītības un kultūras jautājumiem.

Jaunlatviešu darbībai izglītības un kultūras laukā bija progresīva nozīme. Šī darbība ne vien sekmēja buržuāzijas attīstību, bet nāca par labu visai latviešu tautai. Kultūras laukā jaunlatvieši atstāja latviešu tautai ievērojamu mantojumu. Turklāt viņi veltīja ievērojamu vērību jautājumam par latviešu un krievu tautas vēsturiskajiem sakariem, uzsvēra abu tautu ciešu kultūras sakaru un draudzības nepieciešamību.

Jaunlatvieši, it īpaši K. Valdemārs, būdami lauku un pilsētu buržuāzijas ideologi, rūpējās par latviešu buržuāzijas ekonomisko izaugsmi. Viņi uzstājās par tirdzniecības un rūpniecības attīstību, kalpu un bezzemnieku brīvu pārvietošanos, propagandēja turīgo latviešu vidū nepieciešamību krāt bagātības, atvērt rūpnīcas, tirgotavas, piekopt racionālu lauksaimniecību. Ar jaunlatviešu kustības apsīkumu 70. gados nacionālās buržuāzijas savtīgo centienu propaganda pastiprinājās.

Vissvarīgākais jautājums, kas nodarbināja jaunlatviešus, bija agrārais jautājums. Noteiktas agrāras programmas viņiem nebija, un agrārajā jautājumā viņi izvirzīja daļējas mērenas prasības: pazemināt nomas maksu, pārdot rentes mājas saimniekiem par mērenu maksu, piešķirt ilgtermiņa kredītus māju izpirkšanai, iznomāt zemniekiem kroņa zemes. Jaunlatvieši prasīja, lai 1861. gadā Krievijas valdības izdoto likumu par zemnieku zemes izpirkšanu attiecinātu arī uz Baltijas guberņām. Jaunlatvieši neprasīja muižnieku zemes īpašumu un varas konsekventu likvidēšanu, bet, būdami šādi vai citādi saistīti ar zemnieku kustību, atbalstīja petīciju iesniegšanu valdībai, kurās zemnieki lūdza ierobežot muižnieku patvaļu, paši piedalījās petīciju sastādīšanā un iesniegšanā (K. Biezbārdis, J. Krauklis). Revolucionārās situācijas periodā jaunlatviešu kustība daļēji savijās ar zemnieku kustību un savā cīņā balstījās uz zemniecību, taču tas nepavisam nenozīmē, ka jaunlatvieši bija demokrāti, visas zemniecības pārstāvji.

Jaunlatviešu kustībai bija divi attīstības posmi, starp kuriem precīzu robežu novilkta grūti. Pirmajā posmā, kas aptuveni aptver laiku no 50. gadu beigām līdz 70. gadu sākumam, jaunlatvieši uzstājās pret vācu baronu un vācu buržuāzijas iedibinātajiem nacionālajiem spaidiem un viņu privilēģijām, par kapitālisma attīstību Latvijā, rosīgi strādāja latviešu tautas kultūras un izglītības laukā. Neraugoties uz šķirisko ierobežotību un no-

teiktām liberāli reformistiskām tendencēm, jaunlatviešu kustība tad bija topošās latviešu buržuāzijas ideologu progresīva kustība. Bet jau 70. gados, attīstoties kapitālismam un saasinoties šķiru cīņai, šī kustība pakāpeniski sāka zaudēt savu progresīvo būtību un 80. gados nogāja no skatuves, deģenerējusies par nacionālšovinistisku, šauri buržuāzisku strāvojumu. Šajā otrajā posmā, it īpaši 80. gados, Rīgas Latviešu biedrība, kurai tās darbības sākumā nenoliedzami bija progresīvs raksturs, kļuva par reakcionāras latviešu buržuāzijas idejisko balstu; no tās izslēdza progresīvāk noskaņotos elementus. 80. gadu beigās RLB uzsāka asu cīņu pret latviešu revolucionāri demokrātisko inteligenci — jaunstrāvnikiem. Notika arī zināma Rīgas latviešu buržuāzijas virsotnes tuvināšanās vietējai vācu buržuāzijai, ar ko latviešu bagātņiekus saistīja kopējas ekonomiskās intereses un bailes no augošās strādnieku šķiras.

70.—80. gados Krievijā samērā plaši izvērās narodņiku kustība. Latvijā, arī Rīgā, narodņiku kustība nebija kaut cik plaši izplatīta. Tas izskaidrojams ar Latvijas agrārās iekārtas zināmu savdabību, ar to, ka Vidzemē un Kurzemē kapitālisms lauksaimniecībā bija vairāk attīstīts nekā centrālajās Krievijas gubernās un te nebija zemnieku kopienas (obščinas).

Latvijā izveidojās daži narodovoļcu tipa nelegāli pulciņi. Narodovoļcu idejas zināmā mērā izplatījās latviešu studentu vidū, kuri mācījās Maskavā, Pēterburgā, Rīgā, kā arī progresīvi noskaņotu cara armijas virsnieku — latviešu vidū.

70. gadu beigās neliela slepena narodovoļcu tipa organizācija (vai pulciņš) izveidojās arī Rīgā. Tā uzturēja sakarus ar Rīgas—Daugavpils dzelzceļa darbnīcu strādniekiem. Izcilākie Rīgas narodovoļcu organizācijas un strādnieku pulciņa locekļi bija narodovoļci Podbeļskis un Vnukovs, strādnieki Kauliņš, Sirmais, Johansons, Baumanis. Kad sākās apcietināšanas, kam sekoja «Narodnaja voļas» sagrāve, arī Rīgas narodovoļcu pulciņu sagrāva.

1881. g. sākumā Rīgā izveidojās militārs narodovoļcu pulciņš, kurā ietilpa galvenokārt jaunie virsnieki latvieši, kas dienēja cara karaspēka daļās dažādās vietās Latvijā. Aktīvākie pulciņa dalībnieki bija tā organizators podporučiks Kārlis Aizups, praporščiki Andrejs Pumpurs, Juris Tīdenis, Mārtiņš Krātiņš u. c. Pulciņa dalībnieki uzskatīja, ka narodovoļciem jāsagrābj vara un pēc tam jākonfiscē fabrikas, rūpnīcas, muižnieku muižas ar zemi un jāsadala tās strādniekiem un zemniekiem. Jau tā paša gada decembrī pulciņa locekļi tika apcietināti. Kaut cik būtisku apsūdzības materiālu trūkuma dēļ Viļņas kara tiesa, kuras sēde notika 1882. g. 14. un 15. aprīlī, bija tomēr spiesta viņus attaisnot. Militārā pavēlniecība Aizupa pulciņa lietā iejauktos virsniekus pārcēla dienēt uz citām pilsētām.

Kā «Narodnaja voļai» vispār, tā arī narodovoļcu tipa pulciņiem Latvijā bija tīri savērniecisks raksturs. Tie ne vien nebalstījās uz masām, bet pat nebija saistīti ar tām. Galvenais «Narodnaja voļas» nopelns bija tās pašreizējā cīņā pret cara patvaldību un dzimtbūšanas paliekām. Attīstoties masu, sevišķi strādnieku, kustībai, narodņiku nepareizo uzskatu un cīņas metožu (individuālā terora) propaganda kļuva kaitīga, jo novērsa darbaļaužu uzmanību no šķiru cīņas un kavēja strādnieku organizēšanos, strādnieku partijas izveidošanu. Tāpēc marksisti, atzīstot revolu-

cionāro narodņiku nopelnus, tomēr uzsāka nesamierināmu cīņu pret viņu kļūdainajiem uzskatiem un individuālā terora taktiku.

Narodovoļcu pulciņi Latvijā, arī Rīgā, radās laikā, kad Krievijā bija izveidojusies otrā revolucionārā situācija. Taču 1879.—1880. g. revolucionārā situācija nebeidzās ar revolūciju, jo proletariāts toreiz vēl nebija tik spēcīgs, lai ietu masu cīņas priekšgalā un cīnītos par cara patvaldības gāšanu, nebija arī proletariāta partijas. Latvijā 70.—80. gados strādnieku kustība bija vēl pavisam vāja, atsevišķas uzstāšanās un sīki streiki bija stihiski, neorganizēti. Stāvoklis pamazām mainījās 90. gados, kad strādnieku kustība Latvijā, it īpaši Rīgā, pastiprinājās un kļuva arvien masveidīgāka.

Strādnieku kustības pirmie soļi Rīgā un Jaunā strāva

Galvenais sabiedriskais rezultāts, Rīgā attīstoties mašinizētai lielrūpniecībai, bija ievērojama rūpniecības strādnieku skaita rašanās, kuri isā laikā kļuva par pilsētas proletariāta kodolu. Galvenais avots, no kā rekrutējās Rīgas rūpniecības proletariāts, bija Latvijas lauku iedzīvotāju proletāriskie un pusproletāriskie slāņi, galvenokārt laukstrādnieki, kā arī izputējušie pilsētu amatnieki. Tajā pašā laikā līdz ar kapitālisma un modernu transporta līdzekļu attīstību Rīga kļuva par centru, kas aizvien vairāk pievilka strādniekus arī no citām, pat attālākām Krievijas guberņām. Tas noteica Rīgas rūpniecības proletariāta daudz nacionālo sastāvu.

19. gs. beigās Rīgā bija koncentrēti ap 95% no visiem Vidzemes guberņas strādniekiem, kas bija nodarbināti uzņēmumos ar 100 un vairāk strādniekiem, kā arī 92,3% no visiem fabriku inspekcijai pakļauto uzņēmumu strādniekiem. Strādnieku galvenās masas koncentrēšanās lieluzņēmumos bija ķīla viņu šķiras apziņas straujai izaugsmei. To veicināja Rīgas rūpniecības struktūras specifika — metālapstrādes dominējošā loma (tajā 19. gs. beigās bija nodarbināti apmēram $\frac{1}{3}$ pilsētas rūpniecības strādnieku) ar ļoti augstu ražošanas koncentrācijas pakāpi, it īpaši vagonbūvē, darbgaldu, kā arī stieplu un naglu ražošanā.

Rūpniecības attīstības un struktūras, kā arī proletariāta sastāva ziņā Rīgai bija zināma līdzība ar Krievijas rūpniecības lielāko centru un ievērojamāko ostu — Pēterburgu. Arī šo pilsētu strādnieku darba un dzīves apstākļos bija daudz kopīga: darba algas lielums, darba dienas ilgums, izglītības līmenis, sieviešu un bērnu darba izmantošanas pakāpe, dzīvokļu apstākļi, kā arī cīņas formas un metodes.

Rīgas rūpniecības strādnieku nominālā alga (gadsimta beigās — vidēji 25 rbļ. mēnesī) gan bija nedaudz augstāka par impērijas vidējo, taču pārtikas preču augsto cenu, dzīvokļu dārdzības, kā arī sistemātiski augošo naudas sodu rezultātā reālā alga bija ievērojami zemāka par nominālo. Strādnieku alga krasi pazeminājās krīžu un depresiju gados, augot bezdar-

bam, kas vispār kļuva par hronisku parādību. Sievietes un nepilngadīgie (1900. gadā — 31,6% no visa pilsētas rūpniecības strādnieku skaita) saņēma tikai daļu no vīriešu algas, lai gan strādāja tikpat garu darba dienu. Darba aizsardzības trūkums, augsts darba traumatisms, nepietiekama medicīniskā palīdzība, asa dzīvokļu krīze kā kapitālistiskās urbanizācijas sekas, neapmierinoši nostādītā izglītības sistēma strādnieku bērniem, kā arī rūpnieciskās administrācijas un meistarū patvaļa padarīja strādnieku stāvokli vēl smagāku. Tāpat kā viss daudznacionālais Krievijas proletariāts, Rīgas rūpniecības strādnieki ne vien smaka nesaudzīgās kapitālistiskās ekspluatācijas jūgā, bet cieta arī no patvaldnieciskā režīma despotisma un politisko tiesību trūkuma.

Augošā Rīgas proletariāta neapmierinātība ar savu stāvokli jau kopš 19. gs. 70. gadiem laiku pa laikam izpaudās strādnieku kustībai tipiskā cīņas formā — streikā. Tomēr atsevišķie toreiz notiekošie streiki un citi nemieri izpaudumi bija stihiski, tiem bija gadījuma raksturs.

Viens no pirmajiem Latvijā zināmajiem streikiem notika Rīgā Vērmaņa kokzāģētavā, kur 1870. gadā pārtrauca darbu 100 strādnieku, prasot paaugstināt darba algu. 1874. g. decembrī, izvirzot līdzīgu prasību, pieteica streiku M. Kuzņecova porcelāna un fajansa fabrikas strādnieki. Strādnieku prasības tika daļēji apmierinātas. 1883. g. augustā Rīgas Jelgavas priekšpilsētā notika plašāki strādnieku nemieri, kuros piedalījās ap 600 cilvēku. Policija ar kareivju palīdzību izklidināja strādniekus un apcietināja «musinātājus».

19. gs. 90. gados reizē ar rūpniecības uzplaukumu Rīgā pastiprinājās arī strādnieku kustība. To lielā mērā ietekmēja Krievijas rūpniecības centru proletariāta enerģiskā streiku kustība.

1890. gadā ievērojamākais rūpniecības strādnieku streiks notika jūnijā Ilguciema vilnas aušanas (bij. R. Lodera) fabrikā. Strādnieku cīņai pret darba algas pazemināšanu šeit sekmju tomēr nebija. 1891. g. vasarā streiku pieteica ap 300 Rīgas ostas strādnieku, tāpat uzstājoties pret darba algas pazemināšanu. Līdzīga iemesla dēļ 1893. g. februārī protestu izteica Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcas kalēji. 1894. g. jūnijā, prasot lielāku algu, streikoja bij. R. Lodera kokzāģētavas 68 strādnieki. 1895. gadā Ilguciema alus darītavas 70 strādnieki pārtrauca darbu, protestējot pret meistara rīcību, kas bija patvaļīgi atļājis kādu viņu biedru. Atkārtoti streikoja bij. R. Lodera kokzāģētavas strādnieki. Bija vērojama strādnieku kustības strauja aktivizēšanās arī Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcā. 1896. g. februārī—martā savu neapmierinātību izteica strādnieki Zaslauka kokvilnas vērpšanas un aušanas manufaktūrā, aprīlī — bij. V. Eikerta lentu fabrikā un citos Rīgas uzņēmumos. 90. gadu pirmajā pusē stihisks streiks Rīgas strādniekiem jau bija kļuvis par pierastu cīņas formu. Visaktīvāk streiku kustībā piedalījās tekstilrūpniecības, metālapstrādes un kokapstrādes strādnieki.

Ar 1896. g. otro pusi Rīgas strādnieku kustībā parādījās jaunas iezīmes. Strādnieki atsevišķos gadījumos sāka lietot jaunu cīņas formu — organizētu ekonomisko streiku. Pirmo reizi Rīgā šāds streiks notika 1896. g. oktobrī korķu fabrikā «A. Krīgsmanis», kur korķu urbēju nodaļas 100 strādnieku nelegālā strādnieku pulciņa vadībā uzstājās pret

administrācijas nodomu samazināt izpeļņu. Labi bija organizēts ekonomiskais streiks 1898. g. janvārī bij. V. Eikerta lentu fabrikā, kurā piedalījās 160 audēji. Šajā laikā strādnieku kustība Rīgā pirmo reizi sasniedza arī politiskā streika pakāpi: R. Poles mašīnbūves rūpnīcas strādnieki 1897. g. 19. aprīlī ar streiku atzīmēja 1. Maija svētkus. Tomēr visumā strādnieku streiku kustība joprojām palika stihiska.

Streiku un streikotāju skaits 90. gadu otrajā pusē ļoti strauji pieauga. Tā, 1896. gadā, salīdzinot ar iepriekšējo gadu, spriežot pēc samazinātiem oficiālajiem datiem, streikotāju skaits Vidzemes guberņā (praktiski — Rīgā) bija palielinājies piecas reizes. Vairākos uzņēmumos 1896. gadā jau bija strādnieku nelegālie marksistiskie pulciņi. Daļa no tiem bija saistīti ar Jaunās strāvas revolucionāri noskaņotajiem dalībniekiem, kuri ar strādnieku pulciņu starpniecību centās izvērst sociālisma un šķiru cīņas ideju propagandu (sīkāk par to sk. tālāk). 1897. gadā notika streiki vairākās kokzāģētavās — gan bij. R. Lodera kokzāģētavā, gan Ilguciema (bij. «Lomanī un komp.»), F. Velcera, O. Bredezena kokzāģētavā. 1898. gadā janvārī un februārī streikoja V. Heflingerē Baltijas stikla fabrikas un A. Rūtenberga ķīmiskās fabrikas strādnieki, martā un aprīlī — R. Homzes sērskociņu fabrikas, Rīgas lielāko rūpnīcu — vagonu rūpnīcas «Fenikss» un Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcas — strādnieki, tāpat aprīlī atkal notika kokapstrādes uzņēmumu strādnieku streiki (R. Mihelsona, T. Pihlāua kokzāģētavā). Vasarā strādnieku kustībā iesaistījās gumijas fabrikas «Provdņik» strādnieki. Liels streiks jūlijā notika Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcas galdnieku nodaļā, visiem nodaļas 315 strādniekiem cīnoties pret izpeļņas samazināšanu. Vasaras nogalē streiki notika atkal kokapstrādes uzņēmumos — A. Dombrovska un Š. Berlina kokzāģētavā. Oktobrī atzīmēti nelielu strādnieku grupu streiki mašīnbūves un ņeta liešanas rūpnīcā «Motors» un A. Leitnera velosipēdu fabrikā «Russija».

Streiku kustībā 90. gadu otrajā pusē (līdz 1899. g.) pirmajās rindās gāja metālisti un kokapstrādes strādnieki. Cīņa, lai arī visumā vēl stihiska, kļuva apzinīgāka un organizētāka un, salīdzinot ar 90. gadu pirmās puses streikiem, tagad biežāk beidzās ar strādnieku daļēju vai pilnīgu uzvaru.

70.—80. gados Latvijas strādniekiem vēl nebija savu politisko organizāciju, kas aizstāvētu viņu šķiras intereses, nebija vēl izvērsusies marksisma ideju propaganda. Proletariāta šķiras apziņas veidošanā un marksisma propagandā ne mazums nopelnu ir zinātniski literārajiem marksistiskajiem pulciņiem, kas 80.—90. gados veidojās demokrātiski noskaņoto latviešu strādnieku un vidusskolu audzēkņu vidū, un tā saucamajai Jaunajai strāvai — latviešu progresīvās inteligences idejiskajai kustībai. Par šīs kustības ievērojamu centru kļuva Rīga.

80. gados Pēterburgas universitātē bez citiem latviešu studentiem mācījās P. Stučka, viens no nākamās Latvijas Sociāldemokrātijas un Latvijas Komunistiskās partijas organizētājiem un vadītājiem, J. Pliekšāns (Rainis), Maskavas universitātē studēja P. Dauge, J. Jansons-Brauns, E. Rolavs u. c. Vislielākā latviešu progresīvo studentu grupa mācījās Tērbatas universitātē; to vidū bija apdāvinātais jaunais dzejnieks E. Veidenbaums, A. Krumbergs, F. Roziņš, J. Kovaļevskis, P. Pīpkalējs. Šie studenti arvien vairāk sāka interesēties par progresīvajām sabiedriskajām idejām un strādnieku

P. Stučka.

J. Rainis.

kustību un uzturēja ciešus sakarus ar progresīvi noskaņotiem krievu, poļu un citu tautību studentiem.

1888. g. rudenī Tērbatas universitātē nodibinājās zinātniski literārs pulciņš, kura priekšgalā bija P. Pīpkalējs. Tāpēc pulciņa biedri pretstatā latviešu buržuāzisko studentu korporācijai «Letonija» ironiski nosauca savu pulciņu par «Pīpkaloniju». Tas rikoja vakarus, kuros apsprieda dažādus sabiedriskus jautājumus, no 1891. g. izdeva rakstu krājumu «Pūrs», kurā publicēja populārzinātniskus rakstus par dabaszinātnēm, filozofiju un citiem jautājumiem. Rakstu krājuma izdevēju galvenais nolūks bija iepazīstināt lasītājus ar materiālistisko pasaules uzskatu. E. Veidenbauma dzeja nelegāli rokrakstā, bet vēlāk, 90. gadu beigās, arī publicējumos izplatījās Latvijā, it īpaši Rīgas progresīvās inteliģences un strādnieku aprindās, modinot un iedvesmojot jaunatni cīņai pret darbaļaužu ekspluatatoriem un apspiedējiem. Plaši pazīstams bija arī E. Veidenbauma raksts «Gabals iz tautsaimniecības», kurā, pirmo reizi latviešu literatūrā atsaucoties uz marksismu, bija norādīts, ka strādniekiem jāapvienojas savā politiskā partijā un revolucionārā ceļā jāgāj muižnieku un kapitālistu vara.

Rīgas Politehnikumā un pilsētas vidusskolās arī nodibinājās literāri marksistiski pulciņi. Sākumā to darbība bija šaura, tie faktiski bija pašizglītības, marksisma studēšanas pulciņi. Krievu un poļu studentu pulciņi Rīgas Politehnikumā, kuros organizēja un vadīja no citām Krievijas augstskolām izslēgtie studenti, 80. gados vēl nebija stingri nostājušies marksisma pozīcijās un piekrita dažiem narodovoļcu uzskatiem, bet 90. gados šīs narodņicisma paliekas jau zuda. Vienu pulciņu bija organizējis no Pēterburgas universitātes 1891. gadā izslēgtais students V. Kurnatovskis, citu — studenti V. Ulrihs un V. Gorbačovs, kuri uzturēja sakarus ar M. Brusņova sociāldemokrātisko grupu Pēterburgā. 1895. g. rudenī Politehnikuma studentu pulciņi saistījās ar strādnieku kustību un 1897. gadā izdeva un izplatīja proklamāciju ar Rīgas strādnieku komitejas parakstu, kurā aicināja fabriku strādniekus atzīmēt 1. Maiju ar streiku, prasot darba laika samazināšanu un darba algas paaugstināšanu. Daudz

saturīgāka proklamācija tika izlaista ar tādu pašu parakstu 1898. gadā. Žandarmērija ne vienu reizi vien izdarīja Politehnikumā (Politehniskajā institūtā) kratīšanas; 1897. gadā tur atrada nelegālās literatūras glabātavu ar lielu skaitu marksistisko izdevumu.

Rīgā šajā laikā progresīvās idejas puda avīze «Dienas Lapa», kuras pirmais numurs iznāca jau 1886. g. 3. septembrī F. Bergmaņa redakcijā. Ap «Dienas Lapu» pulcējās latviešu demokrātiskā inteliģence — Maskavas, Pēterburgas, Tērbatas jau minētie latviešu progresīvie studenti, kā P. Stučka, J. Pliekšāns-Rainis, J. Jansons-Brauns, F. Roziņš, P. Dauge, J. Kovaļevskis u. c., kā arī ne mazums Liepājas, Jelgavas un citu pilsētu marksistisko pulciņu dalībnieku, daži skolotāji un vidusskolu audzēkņi.

Avīzes «Dienas Lapa» pirmie soļi cīņā pret reakcionārās latviešu buržuāzijas nacionālismu un marksisma ideju propagandā bija visai nedroši. Divus gadus, kamēr «Dienas Lapu» rediģēja F. Bergmanis, strādnieku kustības jautājumā avīze puda sīkburžuāziskas reformistiskas idejas, daudz uzmanības veltīja dažāda veida savstarpējās palīdzības biedrību dibināšanai, izplatīdama ilūzijas, it kā strādnieki varētu radikāli uzlabot savu stāvokli mierīgas ekonomiskas sadarbības ceļā ar uzņēmējiem. Tomēr «Dienas Lapa» jau savas pastāvēšanas sākumā rakstīja par strādnieku grūto stāvokli, par laukstrādnieku nepanesamiem dzīves apstākļiem. Avīzes slejās parādās arī nopietni raksti par Baltijas vēsturi un par kultūru.

80. gadu beigās revolucionārāk noskaņotie «Dienas Lapas» līdzstrādnieki pastiprināja buržuāziskā nacionālisma kritiku. Viņu rokās pārgāja avīzes redakcija, kuru no 1888. līdz 1897. g. pārmaiņus vadīja P. Stučka un J. Rainis. «Dienas Lapa» sāka arvien konkrētāk pievērsties strādnieku kustības jautājumiem, pamazām tā kļuva par marksisma propagandētāju. Tas bija Jaunās strāvas darbības ievads.

P. Stučka datē Jaunās strāvas sākumu ar 1893. g. Šajā laikā «Dienas Lapa», arvien krasāk nostājoties pret latviešu buržuāzisko nacionālismu, lielu vērību veltīja politisko jautājumu izskaidrošanai, strādnieku kustībai. Nenorādot autorus, avīzē publicēja fragmentus no tādiem darbiem kā K. Marksa «Kapitāls», F. Engelsa «Anti-Dīrings», «Ludvigs Feierbahs un vācu klasiskās filozofijas gals», kā arī nodaļas no A. Bēbeļa grāmatas «Sieviete un sociālisms». P. Stučka, J. Rainis, P. Dauge, F. Roziņš u. c. savos rakstos kritizēja strādnieku ekspluatāciju un kapitālistisko iekārtu Rietumeiropas zemēs, tāpat iepazīstināja lasītājus ar sociāldemokrātisko un strādnieku kustību Rietumeiropā, ar cīņu par sieviešu emancipāciju, aizstāvēja vēsturiskā materiālisma idejas un bieži norādīja uz ciešu sakarību starp latviešu un krievu tautas atbrīvošanās cīņām. J. Rainis, dedzīgi uzstādāmie pret karu, norādīja, ka karš izriet no pastāvošās kapitālistiskās iekārtas, no lielvalstu censšanās iegūt sev kolonijas, preču noieta tirgus, ka karš nāk par labu tikai mantīgajām šķirām.

1893. gadā J. Jansons-Brauns uzstājās Jelgavā Latviešu biedrībā ar referātu «Domas par jaunlaiku literatūru», kurā asi kritizēja latviešu buržuāzisko romantiķu — J. Lautenbaha-Jūsmaņa, J. Purapuķes, Pavasaru Jāņa u. c. — darbus. J. Jansona-Brauna referāts gan nebija konsekventi marksistisks, tomēr tajā atspoguļojās demokrātiskas idejas, un pēc tā publicēšanas «Dienas Lapā» latviešu buržuāzijas nometnē sacēlās sašutuma

vētra. Turpmākajos gados «Dienas Lapa» sniedza arī izlasi no labākajiem rietumtautu un krievu literatūras klasiķu (Zolā, Dikensa, Tolstoja, Gogoļa, Saltikova-Ščedrīna u. c.) darbiem.

Lielas grūtības «Dienas Lapas» redakcijai sagādāja cenzūra, kura svītroja visu, kas tai šķita aizdomīgs. Nedrīkstēja lietot vārdus «strādnieks», «revolūcija», «sociālisms». Vajadzēja lielu prasmi un atjautību, lai kaut cik paglābtu rakstus no svītrojumiem.

Jaunstrāvnieku kustības laikā auga prasība pēc marksistiskās literatūras. Jaunstrāvnieki bieži vien izmantoja vācu sociāldemokrātijas izdevumus — brošūras, atsevišķus Marksa un Engelsa darbus, avīzes «Neue Zeit» numurus. Iegādāto literatūru tulkoja latviešu valodā un daļēji iespieda «Dienas Lapā».

Literatūras ievēšanai no ārzemēm izmantoja dažādas iespējas. J. Rainim, kas 1893. gadā ieradās Cīrihē kā viesis uz II Internacionāles 3. kongresu, izdevās atvest uz Rīgu ievērojamu daudzumu marksistiskās literatūras. Arī P. Dauge, kas tai pašā gadā apciemoja Berlīni, pārveda marksistisku literatūru. Bet visvairāk to ievēda Rīgā caur Liepājas ostu ar ārzemju tvaikoņu matrožu palīdzību.

Par spīti cenzūras spaidiem jaunstrāvnieki turpināja izmantot legālās iespējas šķiru cīņas ideju propagandai ar «Dienas Lapas» starpniecību, uzsverot arī politiskās cīņas nepieciešamību. Viņi plaši lietoja propagandas nolūkiem arī tā saucamos jautājumu vakarus. Šādus vakarus jau agrāk bija organizējušas legālās izglītības un amatnieku biedrības Rīgā un dažās citās Latvijas pilsētās, bet jaunstrāvnieki, akcentējot strādnieku šķiras intereses, ienesa jautājumu vakaros dzīvību, padarīja viņus interesantus un nozīmīgus. Rīgā jaunstrāvnieki lasīja referātus un atbildēja uz jautājumiem «Auseklī», «Cerībā», «Pavasārī» un dažās citās biedrībās, bet visbiežāk biedrībā «Jonatāns», kur lielākā daļa biedru bija strādnieki. No 1895. g. sākuma līdz 1896. g. marta beigām šajā biedrībā notika 15 jautājumu un atbilžu vakari. P. Stučka nosauca «Jonatānu» par pirmo Jaunās strāvas cietoksni. Kā raksta savās atmiņās J. Bungšs (Kulaks), P. Stučka «ne tikai lasīja lekcijas, bet arī noturēja pārrunas atsevišķās strādnieku grupās. Tādas grupas bija noorganizējušas Tilava drāšu fabrikā, Mantela mašīnbūves fabrikā, Herminghauza un Formaņa atslēgu fabrikā...»² Jautājumu un atbilžu vakaru tematika bija dažāda, tā aptvēra gan filozofijas, literatūras, dabaszinātņu, gan bieži vien praktiskus jautājumus. Un gandrīz visās atbildēs un referātos tika izvirzītas nopietnas sociālas problēmas, tika propagandētas proletariāta šķiru cīņas idejas, kritizēts buržuāziskais nacionālisms.

Jautājumu un atbilžu vakari Rīgā kļuva ļoti populāri, un viņu apmeklētāju skaits stipri pieauga. Bet līdz ar to pieauga arī policijas uzraudzība. Sapulcēs ieradās provokatori, spiegi, ievērojamākajiem jaunstrāvniekiem sāka sekot pa pēdām. Spiegiem palīdzēja ar neķītrām denunciacijām savā «Rīgas Avīzē» reakcionārās latviešu buržuāzijas darbonis F. Veinbergs.

Marksisma ideju propaganda izvirzīja arī organizatoriskus jautājumus. «Dienas Lapas» redakcija laiku pa laikam sasauca savu līdzstrādnieku

² Proletāriskā revolūcija Latvijā. Maskava, 1924, 22. lpp.

sanāksmes, kurās apsprieda propagandas darba stāvokli. 1894. g. 20. decembrī, piemēram, pēc J. Raiņa ierosmes avīzes telpās notika sanāksme, kurā piedalījās Tērbatas, Maskavas un Pēterburgas studentu—jaunstrāvnietu pārstāvji, Liepājas strādnieku pulciņu pārstāvji un «Dienas Lapas» redakcijas locekļi. Šai sanāksmē nolēma pastiprināt nelegālās literatūras izplatīšanu un ievēšanu no ārzemēm, kā arī intensīvāk nodarboties ar marksistiskās literatūras tulkojumiem. 1895. g. 28. janvārī P. Stučkas dzīvoklī atkal notika jaunstrāvnietu sanāksme, kurā apsprieda arī Jaunās strāvas politisko programmu, tomēr sakarā ar sanāksmes dalībnieku politisko neviendabīgumu tam nebija panākumu.

Jaunstrāvnietu autoritātei darbaļaužu masās arvien pieaugot, līdz ar to pieauga arī administrācijas spaidi. Tāpēc jaunstrāvnietki vēltīja lielāku uzmanību nelegālai darbībai — strādnieku organizēšanai un viņu cīņas atbalstīšanai. Pēc P. Stučkas priekšlikuma 1896. g. pavasarī no Liepājas uz Rīgu pārnāca pieredzes bagātais Liepājas strādnieku pulciņu organizētājs strādnieks J. Driega, bet pēc tam arī Jelgavas strādnieks D. Bundža. Viņi organizēja ar Rīgas—Orlas dzelzceļa darbnīcu strādnieka J. Ozola palīdzību vairākos uzņēmumos, kā Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcā, rūpnīcā «Fenikss», Heses korķu fabrikā, Rīgas—Orlas dzelzceļa darbnīcās u. c., marksistiskos strādnieku pulciņus.

1896. g. beigās Rīgā notika Liepājas un Rīgas nelegālo strādnieku pulciņu pārstāvju konference, piedaloties arī dažiem radikāli noskaņotiem jaunstrāvnietkiem. Konferences dalībnieki gribēja radīt strādnieku pulciņu centru un sevišķu vērību vēltīja nepieciešamībai ievest no ārzemēm un plašāk izplatīt strādnieku vidū nelegālo marksistisko literatūru, pārtulkot un izdot V. I. Ļeņina darbu «Likuma izskaidrošana par naudas sodiem, ko uzliek strādniekiem fabrikās un rūpnīcās» un dažas citas nelegālas grāmatas. Tomēr konferences darbībai nebija panākumu, galvenokārt pulciņu biedru un jaunstrāvnietu arestu dēļ, kas sākās jau 1896. g. beigās.

«Dienas Lapas» redakcija, neraugoties uz visādiem spaidiem, pēc iespējas turpināja marksistisko šķiru cīņas ideju propagandu līdz pat avīzes slēgšanai 1897. g. jūnijā. Tā arvien ciešāk saistījās ar strādnieku kustību — 1896. gadā atbalstīja Rīgas ormaņu streiku, kā arī nosūtīja uz Liepāju bij. Tilica kokapstrādes fabrikas streikotājiem 50 rbļ. pabalstu, lai gan avīzes finansiālais stāvoklis bija grūts.

Jaunās strāvas, it īpaši tās revolucionārāk noskaņoto dalībnieku, autoritātes pieaugums darbaļaužu masās uztrauca cariskos ierēdņus. Kad viņiem kļuva zināms, ka Jaunā strāva uzstājas ne vien pret latviešu buržuāzijas nacionālšovinismu, bet arī pret Krievijas patvaldniecisko iekārtu un nodarbojas ar nelegālās marksistiskās literatūras ievēšanu no ārzemēm, palīdzot arī Maskavas «Cīņas savienībai» politiskās literatūras transporta organizēšanā, Jaunās strāvas likvidēšana bija izlemta. Kā jau minēts, pirmie jaunstrāvnietu aresti notika 1896. g. beigās, bet 1897. g. maijā plašas apcietināšanas sākās Liepājā un jūlijā — Rīgā, Jelgavā un tās apkārtnē. Atsevišķu personu aresti turpinājās visu 1897. g. Tika apcietināti ap 130 cilvēku — gandrīz visi Jaunās strāvas dalībnieki un strādnieku pulciņu vadītāji. Tiesai tika nodotas 87 personas. 1899. g. martā viņiem pasludināja spriedumu. «Dienas Lapas» atbildīgajiem redaktoriem P. Stučkam,

F. Roziņš.

D. Bundža.

J. Pliekšānam-Rainim un vēl dažiem jaunstrāvnikiem piesprieda izsūtīšanu trimdā uz 5 gadiem policijas uzraudzībā, citiem piesprieda vieglākus sodus izsūtīšanā vai cietumā. F. Roziņam, D. Bundžam un dažiem citiem jaunstrāvnikiem izdevās emigrēt uz ārzemēm.

Jaunā strāva nebija vienota, saliedēta organizācija, tai nebija vadības centra. Zinātniski literārie marksistiskie pulciņi, kas darbojās dažās pilsētās un lauku apvidos, nebija organizatoriski apvienoti. Jaunstrāvnieki grupējās ap avīzes «Dienas Lapa» redakciju, kuras vadošo lomu oficiālie Jaunās strāvas apsūdzības materiāli pārspīlē.

Jaunajai strāvai, kas radās strādnieku kustības ietekmē, ir lieli vēsturiski nopelni. Revolucionāri noskaņotie jaunstrāvnieki, kā P. Stučka, J. Rainis, F. Roziņš, J. Kovaļevskis u. c., nostājās proletariāta pozīcijās un pievērsās marksismam, cenšoties ar to iepazīstināt arī strādniekus un spērot pirmos soļus marksistiskās literatūras, arī V. I. Leņina un citu krievu marksistu darbu, izplatīšanā Latvijā. Viņi uzstājās pret latviešu buržuāzijas reakcionāro nacionālšovinistisko politiku, kā arī pret cara patvaldības režīmu. Propagandējot marksisma idejas, jaunstrāvnieki sagatavoja augsni sociāldemokrātiskās kustības attīstībai. No viņu vidus vēlāk nāca latviešu sociāldemokrātijas vadītāji P. Stučka, F. Roziņš, P. Dauge u. c. Jaunās strāvas darbība sekmēja latviešu tautas sadraudzību ar lielo krievu tautu un proletāriskā internacionālisma principu iesakņošanu. Jaunā strāva ietekmēja arī latviešu kultūras attīstību. Zinātnē jaunstrāvnieki propagandēja materiālisma un darvinisma idejas, literāti, kas bija saistīti ar Jauno strāvu, rakstīja reālistiskus darbus, tās propagandētais reālisms ietekmēja arī teātri un tēlotāju mākslu.

Jaunās strāvas propagandas darbībai bija arī savi trūkumi. Jaunstrāvnieki nebija vēl pilnīgi apguvuši dialektiskā materiālisma metodi, nereti izskaidroja sabiedriskos jautājumus no ekonomiskā materiālisma viedokļa. Turklāt jaunstrāvnieku starpā bija arī reformistiski noskaņoti sīkburžuāziskie inteligenti, kā F. Bergmanis, A. Dauge, K. Kasparsons u. c.,

kuri negribēja izprast proletariāta un tā partijas vēsturisko lomu cīņā par sociālismu un bremzēja Jaunās strāvas attīstību. Ar laiku šie sīkburžuāziskie inteligenti novērsās no darbaļaužu cīņas ceļa.

Tādējādi Rīga jau no 19. gs. vidus bija latviešu tautas sabiedriskās dzīves centrs. Ar Rīgu bija saistīta progresīvā latviešu buržuāzijas jaunlatviešu kustība, Rīgā koncentrējās latviešu demokrātiskās inteligences jaunstrāvnieku kustība. Tālākā sabiedrības attīstības gaitā Rīga kļuva par vienu no galvenajiem Krievijas darbaļaužu revolucionārās cīņas centriem.

Pēc Jaunās strāvas sagrāves un strādnieku pulciņu aktīvo darbinieku arestiem Rīgas garīgajā dzīvē uz laiku iestājās klusums. Bet revolucionāri noskaņoto jaunstrāvnieku sākotnējais darbs turpināja nest augļus. Īpaša nozīme bija emigrējušo jaunstrāvnieku, it sevišķi D. Bundžas un F. Roziņa, darbībai ārzemēs, viņu izdotajiem mēnešrakstiem «Auseklis», «Latviešu Strādnieks» un brošūru sērijai «Sociāldemokrātu bibliotēka». Šie marksisma idejas propagandējošie darbi tika ievesti Latvijā un reizē ar citu marksistisko literatūru bieži bija sastopami Rīgas strādnieku vidū izplatāmās nelegālās literatūras klāstā. F. Roziņa vadītā latviešu sociāldemokrātu grupa uzturēja ciešus sakarus ar Rīgas sociāldemokrātisko organizāciju un zināmā mērā ietekmēja tās darbību.

„Rīgas dumpis”

Spilgtākie notikumi, kuros izpaudās Rīgas strādnieku kustība 19. gs. 90. gados, risinājās 1899. g. maijā. Tie iegājuši vēsturē ar nosaukumu «Rīgas dumpis».

1899. g. sākumā Ķīšezerā malā, ap 6 km no pilsētas, atvēra akciju sabiedrības «Linu un džutas manufaktūra» fabriku. Tās administrācija, lai pievilktu strādniekus, apsolīja labākus darba apstākļus nekā citās Rīgas tekstilfabrikās, taču patiesībā tie šeit bija daudz sliktāki. Saņemot zemu algu, strādnieki visu garo darba dienu bija spiesti strādāt šaurās telpās, kur gaiss bija ārkārtīgi piesārņots ar putekļiem, kas radās, apstrādājot Indijas džutas šķiedru. Fabrikā valdīja patvarība, tās vācu un latviešu ierēdņi ar direktoru Baltābolu priekšgalā izturējās uzpūtīgi, augstprātīgi, meistari un uzraugi, lai izpatiktu administrācijai, centās noverdzināt strādniekus līdz nespēkam, uzraugi, bieži vien piedzērušies, nekrietni lamāja viņus, dažreiz pat laida darbā dūres, no kurām it īpaši cieta mācekles.

Jau marta pirmajās dienās fabrikā izcēlās streiks. Vairums strādājošo te bija sievietes, kam fabrikas administrācija, maksājot visai zemu darba algu, vēl mēģināja pagarināt darba dienu līdz pl. 19.30 vakarā. Strādnieces pārtrauca darbu, prasīdamas paaugstināt algu un saīsināt darba dienu. No darba dienas pagarināšanas administrācija atteicās, bet paaugstināt algu apsolījās pēc lieldienām.

Pirmā algas izmaksa pēc lieldienām bija sestdien, 1. maijā (pēc vecā stila). Administrācija savu solījumu nebija pildījusi, alga nebija paaugstināta. Tas izsauca protestus. Strādnieces prasīja algu paaugstināt, bet

Aleksandra vārti 19. gs.
beigās.

administrācija kategoriski atteicās to darīt. Tad strādnieces atkal pieteica streiku.

Šajā laikā Linu un džutas manufaktūrā bija 777 strādnieki — 565 sievietes un 212 vīrieši. 455 strādnieces vidēji saņēma 44 kap. dienā, bet 110 strādnieces — tikai 35 kap.

3. maijā streiks turpinājās. Strādnieki un strādnieces, ieradušies fabrikā, netrokšņoja, bet uz administrācijas un Vidzemes vecākā fabriku inspektora Ruma priekšlikumiem sākt darbu atbildēja, ka darbu neuzsāks, kamēr nebūs noteikta samaksa — sievietēm 60 kap. un vīriešiem 1 rbl. 20 kap. dienā.

Līdz 5. maijam streiks noritēja mierīgi. Administrācija un fabriku inspektors, gribēdami streiku ātrāk izbeigt, izkāra paziņojumu, ka, ja nākošo dienu pirmās maiņas strādnieki nestāsies pie darba līdz pl. 6, viņi tiks atlaisti un aprēķinu varēs saņemt kantorī. Tiem streikojošiem strādniekiem, kas aprēķinu nesaņems kantorī, to vajadzēs saņemt policijas iecirknī, tur viņiem izsniegs arī pasēs. Streikotāji protestēja pret šādu administrācijas rīcību un sacīja, ka viņi no fabrikas aiziet negrib, ka aprēķinu un pasēs neņems, bet gaidīs algas paaugstināšanu. Strādnieki ļoti labi saprata, ka pasu izsniegšana policijas iecirknī nozīmē daudzu streikotāju izsūtīšanu uz laukiem, no kurienes tie bija nākuši.

Lai streiku apspiestu, Rīgas policijmeistars 5. maijā atsūtīja uz fabriku ap 50 gorodovoju, bet ap pl. 14 ar gubernatora ziņu tajā ieradās viens 119. Vjazmas kājnieku pulka bataljons. Policija un kareivji izdzina pirmās maiņas strādnieces no fabrikas, pavēlējami viņām doties uz Rīgas Pēterburgas daļas 2. policijas iecirknī pēc algām un pasēm. Pa to laiku pie

uzņēmuma vārtiem jau bija sapulcējušās otrās maiņas strādnieces, kuras gorodovoji centās atdalīt no viņu biedrenēm, kas bija tikko padzītas no fabrikas. Notika sadursmes ar gorodovojiem, kas saņēma pretsparu, bet tomēr viņiem izdevās ar kareivju palīdzību apcietināt 9 strādniekus.

Pēc šīs sadursmes strādnieces un strādnieki daļēji izklīda, bet daļēji ap pl. 15 devās pilsētas virzienā ar nodomu prasīt gubernatoram Surovcevam Rīgas pili, lai viņš novērst strādnieku nežēlīgo vajāšanu no policijas un administrācijas puses. Ievērojuši šo gājienu, policijmeistars ar gorodovojiem ormaņos pa sānieliņām steigšus devās uz pilsētu, lai apturētu streikojošās strādnieces pie Aleksandra vārtiem (tag. Ļeņina ielā Gaisa tilta rajonā).

Strādnieces, kam nopakaļ sekoja rota kareivju, nonākušas pie Aleksandra vārtiem, sastapa tur lielu skaitu policistu, kuri aizšķērsoja strādniecēm ceļu un sadzina tās Aleksandra dārzā, kura vārti tika aizslēgti. No sākuma strādnieces izturējās mierīgi un sāka pasniegt savas aprēķinu grāmatīņas 2. policijas iecirkņa priekšnieka palīgam Koško. Bet, tā kā, izmaksājot strādniecēm algu, viņām neatdeva pasēs, strādnieces sāka skaļi protestēt. Policija nīrgājās par to, visādi zaimoja strādnieces.

Ap pl. 18, kad beidza darbu strādnieki apkārtējās fabrikās, situācija mainījās. Pie dārza sapulcējās vairāk nekā tūkstotis strādnieku, galvenokārt no rūpnīcas «Fenikss». Viņi pieprasīja atbrīvot dārzā ieslēgtās strādnieces. Policija, gribēdama strādniekus izklīdināt, atgādāja uz notikuma vietu ugunsdzēsējus, kas sāka laist uz sapulcējušos pūli ūdens strūklas. Tas vēl vairāk sanikvoja strādniekus, kas, salauzuši dārza žogu, ielauzās tajā un atbrīvoja strādnieces. Tad policisti un daļa kareivju sāka uz strādniekiem šaut. Strādnieki tomēr nepadevās, viņi apmētāja policistus un kareivjus ar pudelēm, akmeņiem un citiem priekšmetiem. Kareivji turpināja šaut, nogalinot un smagi ievainojot dažus desmitus strādnieku; kad pietrūka patronu, kareivji laida darbā durklus.

Neraugoties uz šo asiņaino izrēķināšanos, kāda Rīgā vēl nekad nebija notikusi, strādnieki neatstāja notikuma vietu. Viņu izklīdināšanai ar gubernatora pavēli tika atsūtīti Vjazmas pulka trīs bataljoni — vairāk nekā 1000 kareivju, kuriem pakāpeniski izdevās padzīt strādniekus. Pēc tam lielākā daļa karaspēka tika izvietota dažādās vietās — pie Aleksandra vārtiem un citur — nakts dežūrai.

Izrēķināšanās pie Aleksandra dārza ļoti satrauca Rīgas strādniekus. 6. maijā ap pl. 18 pie Pēterburgas daļas 2. policijas iecirkņa salasījās ap 200 Džutas fabrikas strādnieku un pieprasīja atbrīvot iepriekšējā dienā apcietinātos strādniekus, kā arī izmaksāt algu un izsniegt pasēs. Nekādu aprēķina dokumentu iecirknī nebija, un strādniekiem teica, lai nākot pēc tiem 7. maijā, bet apcietinātos policija atteicās atbrīvot. Uztrauktais pūlis strauji pieauga, pie policijas iecirkņa sapulcējās 3000 cilvēku. Lai atspiestu viņus no iecirkņa un izklīdinātu, gubernators nosūtīja palīgā pie iecirkņa dežurējošajiem kareivjiem vēl divus bataljonus. Karaspēkam izdevās atspiest ļauzu pūli no iecirkņa, sašķeļot to grupās. Strādnieki atkāpās pa Matīsa (tag. Revolūcijas), Marijas (tag. Suvorova), Suvorova (tag. Kr. Barona) un Ģertrūdes (tag. K. Marksa) ielām, kur izdemolēja atklātos namus (pavisam 12), dažus no tiem aizdedzinot.

6. maijā svinēja ķeizara Nikolaja II kronēšanas gadadienu. Daudzi pilsētas nami bija greznoti un vakarā iluminēti. Arī atklātie nami par godu ķeizaram bija izrotāti un iluminēti ar darvas podiņiem. Strādnieki, grau-dami šos netiklības perēkļus, izmantoja darvas podiņus kā metamos pret policiju un karaspēku. Policisti un karavīri, kā arī ugunsdzēsēji skrēja no vienas grautiņa vietas uz citu, bet tika sagaidīti ar akmeņiem un pudelēm. No Vidzemes guberņas žandarmērijas pārvaldes priekšnieka Prozorovska telegrammas Policijas departamenta direktoram redzams, ka tā tika ievai-noti divi virsnieki un seši kareivji. Pēc pusnakts ļaužu pūli lielā mērā izklīdināja, aizturot 35 cilvēkus.

7. maijā nemieri turpinājās. Ap pl. 15 pie Pēterburgas daļas 2. policijas iecirkņa atkal sapulcējās liels pūlis, prasidams atbrīvot deviņus apcietinā-tos Džutas fabrikas strādniekus. Vakarā pēc darba strādnieki, kļīstot pa pilsētu 300—400 cilvēku grupās, apmētāja ar akmeņiem policiju un kareiv-jus, kas steidzās viņus izklīdināt, laizdami darbā šauteņu rezgaļus. Kā redzams no gubernatora Surovceva 8. maija slepenās telegrammas iekšlietu ministram, strādnieki izpostīja trīs atklātos namus un vienu privātu māju.

Ap pl. 20 pie 2. policijas iecirkņa ieradās pats gubernators. Pēc viņa pavēles uz Matīsa un Marijas ielu krustojuma izvirzīja divas kareivju rotas, lai apspiestu strādnieku pūli, kurš trokšņoja un apmētāja policistus ar akmeņiem. Rotām sekoja gubernators un policijmeistars. Strādnieki pretojās, aizstāvoties ar akmeņiem. Viņi sāka mest tos arī uz gubernatoru un viņa pavadoņiem. Akmeņi lidoja arī no mājas Marijas ielā 69 loģiem. Kareivji māju aplenca un tajā apcietināja septiņus cilvēkus.

Izvēršusies strādnieku nemieri arvien vairāk uztrauca policiju un pilsē-tas administrāciju. Nobaidītie policijas pristavi no visiem iecirkņiem ziņoja policijmeistaram, ka 8. maijā sagaidāmas nekārtības daudzās fab-rikās, ka strādnieki nodomājuši izdemolēt veselu virkni restorānu. Visi prasīja papildu karaspēku apsardzībai. Buržuāziskajā Rīgas Latviešu bied-rībā, stingri paslēpti, dienu un nakti divās grupās dežurēja pa astoņi ugunsdzēsēji. 8. maijā pilsētā bija izlīmēts gubernatora Surovceva paziņo-jums, ka aizliegts sapulcēties un drūzmēties ielās, laukumos un dzelzceļa stacijās, no pl. 21 līdz rītam nedrīkst atvērt māju vārtus un parādes durvis. Pilsētu sadalīja četros iecirkņos, kuros novietoja dažādās vietās Vjazmas, Izborskas un Malojaroslavecās pulka kareivjus, apakšvirsnieku bataljons palika citadelē.

Lai gan strādnieki neklausīja gubernatora pavēlei, plēsa to no māju sienām, pulcējās uz ielām, izdemolēja divas dzērienu tirgotavas, tomēr naktī no 8. uz 9. maiju jau sākās masu nemieru atslābums. 9. maijā ap pl. 12 ieradās divas kazaku sotņas, kuri, jādami uz zirgiem un laižot darbā pipkas, varēja izklīdināt sapulcējušos strādniekus daudz ātrāk nekā ka-reivji kājnieki. 9. maijā vēl notika daži sīki strādnieku uzstāšanās gadī-jumi, bet masu nemieru vairs nebija.

7. maijā grupa Rīgas Politehniskā institūta studentu izlaida hekto-grafētu uzsaukumu ar Rīgas strādnieku komitejas (pēc visa spriežot, neesošās) parakstu, kurā aicināja strādniekus pārtraukt dedzināšanu un grautiņus, izvērst streiku par strādnieku stāvokļa uzlabošanu. Šīs lapiņas autors bija students K. Zutis. Naktī uz 8. maiju, pēc F. Roziņa sniegtajām

ziņām,³ Pārdaugavā Arkādijas dārzā notika sapulce, kurā piedalījās prāvs skaits strādnieku. Tā apsprieda jautājumu par vispārēju streiku. Lai gan oficiālajos dokumentos šī sapulce nav minēta, tomēr tas apstāklis, ka 10. un 11. maijā vienlaikus iesākās streiki daudzās fabrikās, liek secināt, ka sākumā streiku kustība bijusi zināmā mērā organizēta. No streika gaitas var secināt arī, ka sapulcē netika ievēlēta streiku komiteja.

10. maijā streiku uzsāka 15 uzņēmumu ar aptuveni 5000 strādniekiem. 11. maijā streikoja arī vēl 12 uzņēmumu ar vairāk nekā 2000 strādniekiem, bet 12. maijā — vēl 10 fabriku ar 1500 strādniekiem.⁴ Galvenās strādnieku prasības bija darba algas paaugstināšana un darba dienas saīsināšana. Dažu fabriku strādnieki izvirzīja arī prasības par medicīniskās apkalpošanas uzlabošanu un ienīstāko meistarū atlaišanu.

Pārdaugavā streiks kļuva vispārējs. Strādnieki, sākdami streiku, izturējās mierīgi, vispirms griezās ar savām prasībām pie administrācijas. Bet dažu uzņēmumu administrācija izturējās pret strādniekiem rupji, pat negribēja uzklaut viņus un izsauca karaspēka vienības, visvairāk kazakus, kas nežēlīgi izrēķinājās ar strādniekiem. Tas ļoti sanikvoja strādniekus, un viņi, turpinādami cīņu ar policiju un kareivjiem, dažus uzņēmumus sāka demolēt. Šo uzņēmumu vidū bija Zaslauka kokvilnas vērpsanas manufaktūra, mašīnbūves rūpnīca «Motors», austuve «Tekstils», bij. Lodera manufaktūra un bij. Eikerta lentu fabrika. Tomēr jāsaka, ka uzņēmēji pārspilē fabriku grautiņus. Nopietnāk bija cietušas tikai Zaslauka manufaktūra un rūpnīca «Motors», kur tika izsisti logi un bojātas dažas mašīnas. «Tekstilā» izdemolēja direktora dzīvokli. Pārējos cietušos uzņēmumos galvenokārt tika izdauzīti logi.

12. maijā streiku kustība sasniedza savu augstāko pakāpi. Streiks pārsviedās pāri Daugavai uz tās labā krasta kokzāgētavām. Streikam pievienojās piecas Maskavas priekšpilsētas kokzāgētavas un daļēji Krievu-Baltijas vagonu rūpnīca. Streiku laikā notika arī asiņainas sadursmes.

Streiku viļņa straujš pieaugums iedvesa pilsētas administrācijai un buržuāzijai paniskas bailes. No uzņēmumiem zvanīja pa telefonu uz policijas iecirkņiem, sauca pēc gorodovojiem, pēc kazakiem. 13. maijā gubernators lūdza izsūtīt no Viļņas vēl divas sotņas kazaku, kuras pienāca Rīgā 15. maijā.

Sākot ar 13. maiju, streiku kustība strauji atslāba, lai gan šajā dienā sākās streiks lielajā fabrikā «Provodnik». Streiku pieteica 1500 fabrikas strādnieki, pieprasīdami paaugstināt darba algu, bet 14. maijā jau streikoja visi 2500 strādnieki. Streiku vadīja 20 aktīvākie strādnieki, tika organizētas strādnieku grupas, kuras nepielaida pie darba streiklaužus, un sarīkots gājiens zem sarkana karoga, kas jau liecināja par strādnieku politiskās apziņas augšanu. Demonstrantus izklīdināja pret viņiem nosūtītā kareivju rota. Pēdējais streiks, kas notika «Rīgas dumpja» laikā, beidzās 18. maijā. Lai gan tas bija daudz organizētāks nekā citi streiki, tas tomēr beidzās bez strādnieku prasību apmierināšanas.

Šajās maija dienās Rīgā streikoja ap 12 tūkst. strādnieku — 71% no streikojošo uzņēmumu strādniekiem, tomēr tikai ap 21% no visa toreizējā

³ Roziņš F. Rīgas dumpis. — Rakstu izlase, 1. sēj. R., 1963, 92. lpp.

⁴ Bērziņš J. Ar akmeni pret šauteni. R., 1976, 130., 135., 137. lpp.

Rīgas strādnieku skaita. Daudzos lielajos uzņēmumos, kā «Feniksā», «Unionā», «Salamandrā» u. c., strādnieki streikos nepiedalījās.

Pēc oficiālajām ziņām, «Rīgas dumpja» laikā tikuši nogalināti 11 un ievainoti 33 cilvēki. Patiesais skaits, bez šaubām, bija daudz lielāks, jo ne mazums smagi ievainoto, lai nekristu policijas rokās, ārstējās mājās, kur daži no viņiem arī nomira. Turklāt pilsētas administrācija, lai kaut cik noslēptu notikumu nopietnību, uzdeva savai priekšniecībai upuru samazinātu skaitu.

Pēc streiku kustības beigšanās Vidzemes guberņas administrācija ķērās pie apcietināto streikotāju sodīšanas. Pavisam apcietināto bija 212 cilvēku — 180 vīriešu un 32 sievietes, no tiem 137 tika atbrīvoti, bet 68 (53 vīrieši un 15 sievietes) — nozīmēti izsūtīšanai (viņus izsūtīja uz vienu gadu uz Rīgas tuvāko apkārtni vai dzimto pagastu). Četrus cilvēkus nodeva guberņas žandarmērijai, trīs palika izmeklēšanas tiesnešu rīcībā. Sodi, ja tos salīdzina ar 1905. g. revolūcijas laika sodiem, bija visai mīksti. Tas arī izskaidrojams ar vietējās administrācijas nevēlēšanos atzīt notikumu īsto mērogu.

Rīgas strādnieku 1899. g. maija uzstāšanās, lai gan tajā izpaudās daži organizētības momenti, visumā tomēr bija neorganizēta, stihiska, tai nebija izstrādāta cīņas plāna, vienotas vadības, politisko cīņas mērķu. Latvijas strādniekiem vēl nebija savas politiskas partijas, kas varētu uzņemties stihiski uzliesmojušās kustības vadišanu un dot tai mērķtiecīgu virzību. Tajā laikā pastāvējušie strādnieku pulciņi nebija savstarpēji saistīti.

«Rīgas dumpja» laikā Latvijas proletariāts pirmoreiz sacēlās pret kapitālistisko ekspluatāciju un carisma represijām. Sacelšanās gan nodeva strādniekiem ekonomiskus ieguvumus, taču, cīnoties pret cara patvaldības kalpiem un buržuāziju, strādnieki aptvēra, ka viņi ir varens spēks, pirmo reizi jutās kā šķira, redzēja, ka viņu priekšā dreb valdība un saimnieki.

«Rīgas dumpis», kas bija Rīgas proletariāta pirmās kaujas kristības, savilņoja Latvijas darbaaudis un modināja viņos šķiru cīņas apziņu. Rīgas notikumi ietekmēja strādnieku cīņu citās Latvijas pilsētās, kā Liepājā, Daugavpilī, kur 1899. g. maija pirmajā pusē arī izvērsās plaša strādnieku kustība. «Rīgas dumpim» pievērsa uzmanību krievu sociāldemokrātu prese, tam nepagāja garām arī poļu un lietuviešu nelegālā prese. K. Zutis savās atmiņās raksta, ka 1910. gadā, kad viņš, atrazdamies Parīzē, bija aizgājis pie V. I. Ļeņina, Ļeņins, minot 1899. g. notikumus, pārlicināti teica: «Jā, Rīgas vārds toreiz aizskanēja pa visu Krieviju.»⁵

Rīgas sociāldemokrātiskās organizācijas nodibināšana un V. I. Ļeņina ierašanās Rīgā

1899. g. maija revolucionārie notikumi, padarīdami bagātāku proletariāta cīņas pieredzi, kļuva par pagrieziena punktu ne vien Rīgas, bet arī visas Latvijas strādnieku kustībā. Proletariāts sāka apzināties, ka cara patvaldība

⁵ V. I. Ļeņins Latvijas revolucionāru atmiņās. R., 1969, 53., 54. lpp.

ir strādnieku šķiras ienaidnieks. Sāka arī iesakņoties pārliecība, ka sekmīga cīņa pret patvaldību un kapitālistisko ekspluatāciju iespējama tikai strādnieku šķiras politiskās partijas vadībā. Pirmais solis uz šādas partijas dibināšanu bija pasākumi sociāldemokrātisko pulciņu apvienošanai. Iedvesmu šai darbā deva arī 1898. gadā Minskā notikušais KSDSP 1. kongress, kam bija ievērojama revolucionāri propagandiska nozīme.

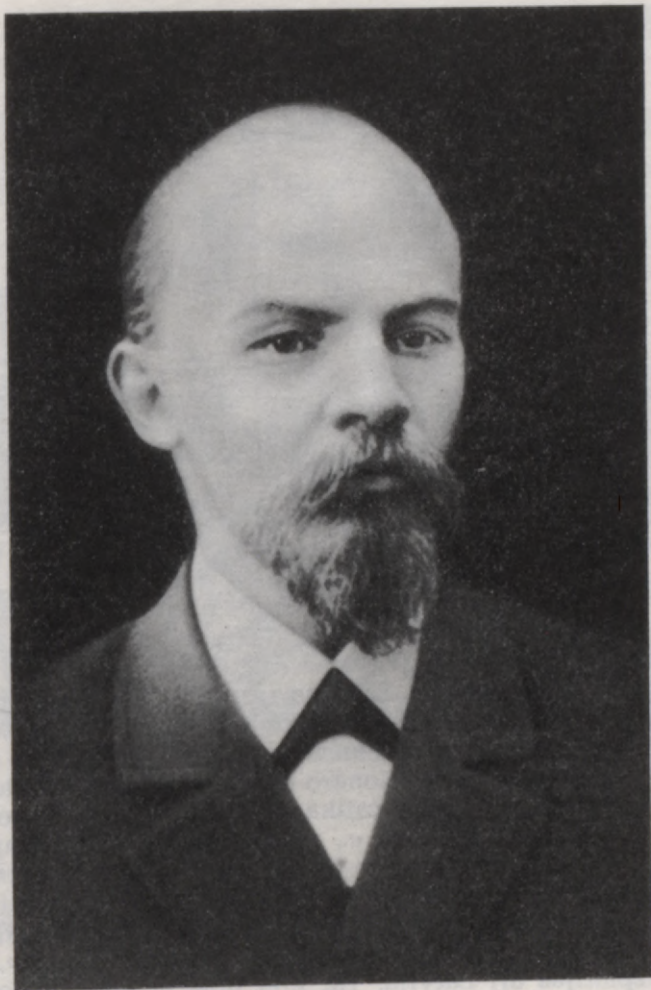
Pēc 1899. g. maija notikumiem Rīgas sociāldemokrātiskie pulciņi no agrākajiem šauri noslēgtajiem kolektīviem, kas par savu uzdevumu uzskatīja propagandas darbu, bija izauguši par tādiem, kas bija vairāk saistīti ar strādnieku masām un savu mērķi saskatīja proletariāta šķiru cīņas vadīšanā. Nobrieda nepieciešamība organizēt Rīgā sociāldemokrātu vadošo centru. Tāpēc jau 1899. g. augustā Rīgā notika nelegālo sociāldemokrātisko pulciņu pārstāvju sanāksme, kurā piedalījās pārstāvji no 15 fabrikām un Rīgas Politehniskā institūta. Sanāksme nolēma, ka jāizveido vienota Rīgas sociāldemokrātiska organizācija un jārada tās vadošais centrs. Galvenais šādas organizācijas uzdevums būtu nostiprināt pastāvošos un organizēt jaunus nelegālus pulciņus, plaši attīstīt strādnieku masās sociāldemokrātisku propagandu un aģitāciju, bet streika gadījumā aktīvi piedalīties strādnieku prasību izstrādāšanā un ņemt streika kustības vadību savās rokās.

Rīgas sociāldemokrātiskā organizācija pakāpeniski auga un nostiprinājās, ievērodama savā darbībā stingru konspirāciju un disciplīnu. Tās darbību vadīja un kontrolēja Rīgas komiteja, kas arī uzturēja sakarus ar sociāldemokrātiskajiem pulciņiem, kuri darbojās citās Latvijas pilsētās un uz laukiem. Rīgas komiteja nodibināja sakarus arī ar latviešu sociāldemokrātiem ārzemēs.

Rīgas sociāldemokrātiskā organizācija izveidojās par proletariāta cīņas organizāciju, kas bija cieši saistīta ar strādnieku masām un sāka veikt zinātniskā sociālisma savienošanu ar strādnieku kustību.

Augošā strādnieku kustība visā Krievijā nopietni prasīja nodibināt sociāldemokrātisko partiju, kas spētu vadīt šo kustību. V. I. Ļeņins, vēl būdams toreiz trimdā, 90. gadu beigās secināja, ka Krievijas apstākļos izšķirošā loma marksistiskās partijas radīšanā var būt Viskrievijas politiskai avīzei, kas izkliegtās sociāldemokrātiskās organizācijas saistītu organizatoriski un idejiski. Šādu avīzi V. I. Ļeņins nolēma izdot ārzemēs. 1900. g. janvāra beigās V. I. Ļeņina trimdas laiks beidzās, un viņš apmetās Pleskavā, lai būtu tuvāk Pēterburgai — Krievijas lielākajam proletāriskajam centram. Šajā laikā V. I. Ļeņins veica lielu darbu, lai izveidotu agentu tīklu, kuri saistītu avīzi ar Krievijas sociāldemokrātiskajām organizācijām, organizētu tās pārsūtīšanu uz Krieviju. Gatavodams nākošās avīzes («Iskras») izdošanu, V. I. Ļeņins tikās ar vairākiem biedriem, pārrunājot ar viņiem avīzes izdošanas jautājumus, uzņēma sakarus ar vairāku pilsētu sociāldemokrātiskajām grupām.

Lai nodibinātu sakarus ar latviešu sociāldemokrātiem, V. I. Ļeņins 1900. g. 2. aprīlī no Pleskavas nelegāli atbrauca uz Rīgu. Satikšanos ar latviešu sociāldemokrātiem organizēja V. I. Ļeņina 90. gadu vidū nodibinātās «Pēterburgas Cīņas savienības strādnieku šķiras atbrīvošanai» aktīvs dalībnieks M. Siļvins, kas toreiz atradās Rīgā.

V. I. Ļeņins.

Apspriede notika Elīzabetes ielā Nr. 16 (tag. Kirova ielā 18, dz. 16), kur V. I. Ļeņinu sagaidīja latviešu sociāldemokrāti J. Ozols un K. Zutis. Vladimīru Iljiču tolaik sevišķi interesēja jautājums par to, cik lielā mērā sociāldemokrātiskajā inteliģencē vērojama tendence kritizēt un «labot» marksismu tiklab attiecībā uz ekonomiskajām problēmām, kā arī filozofiskajiem atzinumiem. Sarunā viņš izskaidroja «ekonomisma» un bernšteinisma kaitīgumu, uzsverot nepieciešamību cīnīties pret tiem. V. I. Ļeņins izrādīja lielu interesi par latviešu sociāldemokrātisko strādnieku kustību. K. Zutis savās atmiņās atzīmē, ka V. I. Ļeņins «mūs smalki izklausināja, pareizāk, noeksaminēja par mūsu organizācijas uzbūvi, aģitācijas paņēmieniem, strādnieku ekonomisko cīņu un politisko lozungu pielietošanu

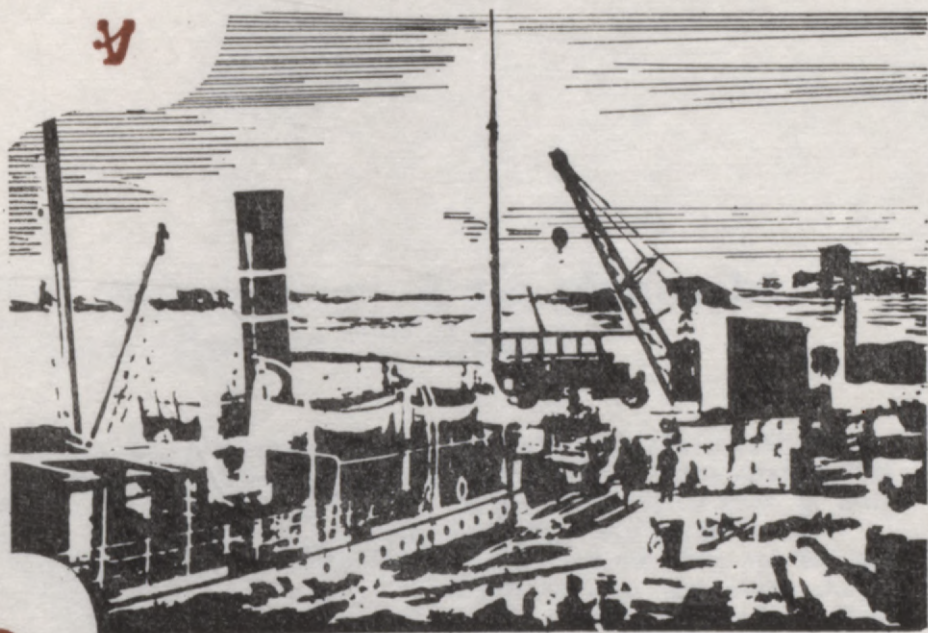

Māja Cēsu ielā 17, kurā M. Siļvina dzīvokli uzturējās V. I. Ļeņins, būdams Rīgā 1900. gadā.

tanī».⁶ Protams, Vladimirs Iljičs pārrunāja ar latviešu sociāldemokrātiem arī par Viskrievijas avīzes «Iskras» izdošanas nozīmīgumu un sevišķi par to, vai Rīgas organizācija varētu izpalīdzēt avīzes transportēšanā no ārzemēm caur Latviju. Sarunas rezultāti V. I. Ļeņinu apmierināja. Tās pašas dienas vakarā viņš atstāja Rīgu un atgriezās Pleskavā.

Aizbraucis uz ārzemēm, V. I. Ļeņins turpināja sīki interesēties par Latviju, sevišķi revolucionāro kustību tajā un sociāldemokrātu darbību, vadot to. V. I. Ļeņins bieži satikās ar latviešu sociāldemokrātiem emigrantiem — J. Bērziņu-Ziemeli u. c., uzturēja ar viņiem ciešus sakarus. Pēc tam kad 1900. g. decembrī sāka iznākt «Iskra», latviešu sociāldemokrāti izmantoja katru izdevību, lai nogādātu to Krievijā. Caur Rīgas un Liepājas ostu ar latviešu sociāldemokrātu palīdzību Krievijā ievada daudz nelegālās marksistiskās literatūras, tai skaitā ļeņinisko «Iskru», kura ievērojamā mērā izplatījās arī Latvijā. Tai bija liela nozīme vienotas sociāldemokrātiskās organizācijas izveidošanā un strādnieku kustības izvēršanā Latvijā.

⁶ V. I. Ļeņins Latvijas revolucionāru atmiņās, 53. lpp.

**RĪGAS
RŪPNIECĪBAS
UN
TIRDZNIECĪBAS
ATTĪSTĪBA**

1900.-1914. GADĀ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
PUBLISHED BY THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
CHICAGO, ILLINOIS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
CHICAGO, ILLINOIS

1900-1911. GADA

1900.—1903. g. krīze Rīgas rūpniecībā un rūpniecības monopolizācija

Rīgas rūpniecisko attīstību 20. gs. sākumā ietekmēja vairāki sociāli ekonomiskie un politiskie faktori, tādi kā valsts iejaukšanās ekonomikā, tirgus monopolistiskā regulēšana, krievu un japāņu karš, 1905.—1907. g. buržuāziski demokrātiskā revolūcija, gatavošanās pasaules karam u. c.

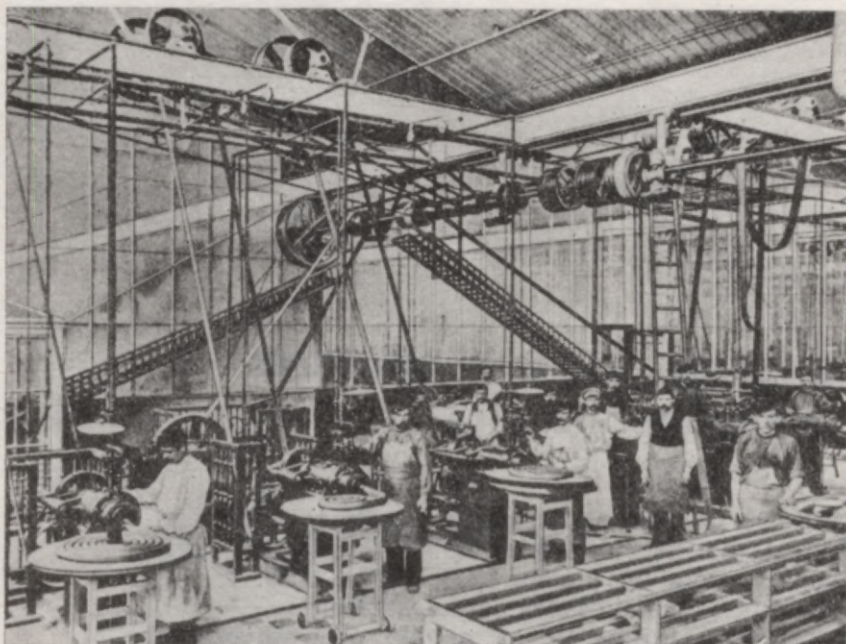
Rūpniecības krīze, kas sākās Eiropā 19. gs. nogalē, drīz aptvēra arī Krieviju un līdz ar to arī Baltiju. 1. tabulas dati par strādnieku skaitu Rīgas rūpniecībā rāda, ka ražošanas krīze pilsētas rūpniecībā sākās 1900. gadā un sasniedza kulmināciju 1902. gadā, bet 1903. gadā jau bija vērojama zināma atdzīvošanās. Tomēr Rīgas rūpniecības atsevišķas nozares

1. tabula

Rīgas rūpniecības attīstības dinamika 1899.—1913. gadā (1913. g. = 100)

Gadi	Fabriku skaits	Strādnieku skaits	Produkcijas vērtība 1913. g. cenās*
1899.	85,1	59,1	...
1900.	86,0	61,9	...
1901.	82,0	54,9	...
1902.	80,1	53,2	...
1903.	78,6	54,5	...
1904.	78,6	56,7	...
1905.	75,5	60,5	...
1906.	78,3	64,2	...
1907.	80,1	67,5	49,7
1908.	83,3	68,8	51,6
1909.	83,3	67,7	57,3
1910.	88,2	74,9	64,4
1911.	93,2	82,2	73,0
1912.	95,1	92,6	88,4
1913.	100,0	100,0	100,0

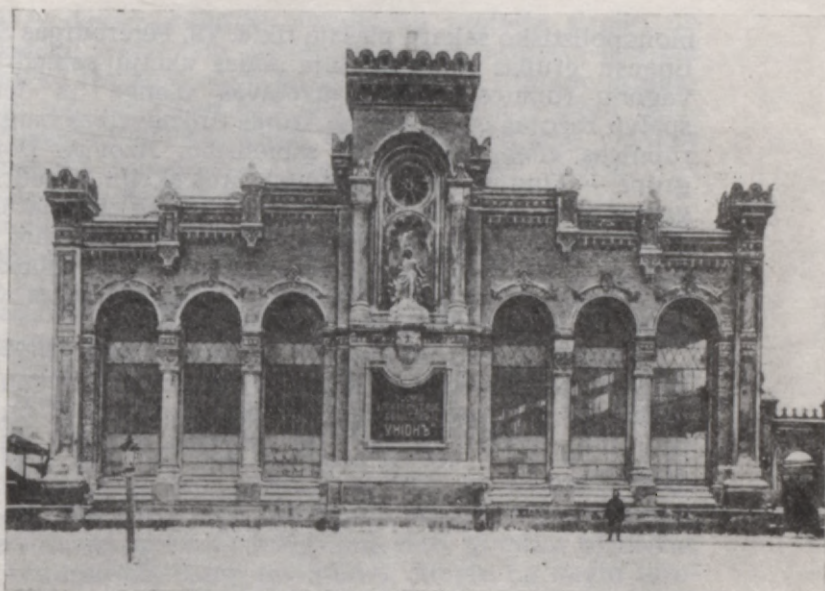
* Indekss sastādīts, izmantojot datus par 205 Rīgas fabrikām, kur bija koncentrēts vairāk nekā 80% visas pilsētas rūpnieciskās ražošanas; šīs grupas sadale pa nozarēm visai precīzi ataino visas Rīgas rūpniecības attiecīgo sadali.

Fabrikas «Provodņik»
gumijas riepu korpusa
mašīnu nodaļa 20. gs.
sākumā.

krīze aptvēra dažādos laikposmos un ar nevienādu intensitāti. Vagonu būves rūpnīcas sāka samazināt ražošanu jau kopš 1899. g. otrās puses: Krievu-Baltijas rūpnīca — par 5% un rūpnīca «Fenikss» — par 18%. Krīze šajā nozarē ieilga līdz pat 1904. g.: gada vidējais ražošanas apjoms 1899.—1903. gadā pirmajā rūpnīcā bija 77%, bet otrajā — 56%, salīdzinot ar 1898. g. Mašīnbūves rūpnīcās ražošanas apjoms 1902. gadā samazinājās līdz 40% no 1899. g. līmeņa, stieplu un naglu rūpnīcās vislielākā ražošanas samazināšanās bija vērojama 1901. gadā. Par 15—20% 1900.—1901. gadā ražošanu samazināja fabrika «Provodņik». Lielākā vai mazākā mērā pārprodukcijas krīze aptvēra arī visas citas Rīgas rūpniecības nozares — kokmateriālu zāģēšanu un kokapstrādi, būvmateriālu ražošanu, tekstilrūpniecību, pārtikas un garšvielu rūpniecību u. c.

1900.—1903. g. ekonomiskā krīze, kas sākās rūpnieciskās ražošanas un kapitāla koncentrācijas apstākļos, pastiprināja Krievijas vadošo rūpniecības nozaru monopolizācijas procesu. 1900. g. rudenī izveidojās slepens vagonu rūpnieku sindikāts, kas vēlāk, 1906. gadā, legalizējās ar nosaukumu «Krievijas vagonu būves rūpniecības produkcijas pārdošanas sabiedrība» («Prodvagon»). Sindikāta vadības grupā bija arī Rīgas rūpniecības pārstāvji, kas sev nodrošināja apvienības noieta piekto daļu, Krievu-Baltijas rūpnīcai piešķirot vislielāko kvoti — 14%. Rīgas stieplu un naglu rūpnīcas 1903. gadā iekļāvās Viskrievijas sindikātā «Gvozdj», kas sagrāba ne vien stieplu un naglu, bet arī pusfabrikātu tirgu, un kopā ar Pēterburgas un Maskavas fabrikantiem noteica visu sindikāta politiku. Džutas pārstrādes fabrikas iesaistījās Viskrievijas džutas sindikātā

Rūpnīcas «Unions» galvenā ēka.

(1900. gadā), Strazdumuižas manufaktūra — starptautiskajā diegu trestā, fabrika «Provodņik» — gumijas rūpniecības karteli utt. Starptautisko un Viskrievijas monopolu sistēmā iestājušos Rīgas uzņēmumu ekonomisko jaudu 1900. gadā rāda 2. tabula.

Viskrievijas mēroga monopolistiskie nolīgumi, kas aptvēra Rīgas rūpniecības vadošos uzņēmumus, tika papildināti ar vairākiem lokāliem monopoliem (kokmateriālu zāģēšanā, papīra rūpniecībā, ziepju ražošanā, alus darišanā, rauga un vīna ražošanā, tabakas rūpniecībā, miltu ražošanā u. c. pilsētas rūpniecības nozarēs). 1904. gadā amerikāņu-vācu koncernam «Unions» piederošo Rīgas elektrotehnisko rūpnīcu sagrāba vācu koncerns «AEG», uz tās bāzes organizējot savu filiāli — Krievu sabiedrību «Vispārēja elektrības kompānija», kas kļuva par vācu monopola atbalsta punktu tā konkurences cīņā impērijas tirgū.

Krievijas rūpniecības galveno nozaru un kredītkapitāla monopolizācijas rezultātā Rīgas rūpniecības svarīgākie posmi iekļuva Viskrievijas finansiāli

2. tabula

Monopolistiskajās apvienībās iesaistīto Rīgas uzņēmumu īpatsvars pilsētas rūpniecībā 1900. gadā

Monopolu dalībnieku rādītāji	Absolūtie lielumi	Īpatsvars Rīgā, %
Uzņēmumu skaits	12	4,6
Strādnieku skaits (tūkst.)	13,1	30,8
Produkcijas vērtība (milj. rb.)	32,6	36,9
Tvaika mašīnu skaits	89	21,0
Tvaika mašīnu jauda (tūkst. ZS)	11,8	36,2

monopolistisko sakaru plašajā tīklā. Tā, Pēterburgas Starptautiskās bankas finansu grupas kontrolē bija šādas akciju sabiedrības: Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcas, kuģu būvētavas «Lange un dēls», Krievu tērauda spalvu ražošanas; Krievijas Ārējās tirdzniecības banka kontrolēja vagonu rūpnīcas «Fenikss» akciju sabiedrību, Azovas—Donas bankas finansu grupa — Linu un dzūtas manufaktūras akciju sabiedrību. Ārzemju finansu grupu rokās atradās Krievu sabiedrības «Vispārēja elektrības kompānija» («AEG» grupa), Rīgas stieplu rūpniecības («Berliner Handelsgesellschaft» grupa), korķu fabrikas «A. Krīgsmanis» akciju sabiedrības (zviedru finansistu grupa), fabrikas «Provodņik» (franču bankas «Société Marseillaise» grupa) u. c. sabiedrību akciju kontrolpaketes.

Visumā krievu un ārzemju finansu grupas 1905.—1907. g. revolūcijas priekšvakarā kontrolēja Rīgas 14 lielākos uzņēmumus ar 15,9 tūkst. strādnieku (37,4% visa pilsētas fabriku proletariāta) un produkcijas vērtību 35,3 milj. rubļu (39,9% visa pilsētas fabriku un rūpnīcu ražošanas apjoma).

Rīgas rūpniecība krievu un japāņu kara un Krievijas pirmās buržuāziski demokrātiskās revolūcijas laikā

Kā jau minēts, 1903. gadā Rīgā, tāpat kā citos impērijas rūpnieciskajos rajonos, kļuva manāmas rūpniecības atdzīvošanās pazīmes. Krievu un japāņu karš, sākumā dezorganizēdams kredīta attiecības, izraisīja ražošanas samazināšanos dažās vietējās rūpniecības nozarēs, taču vienlaikus dažādu valsts resoru militārie pasūtījumi veicināja ražošanas atdzīvošanos un rekonstrukciju pilsētas rūpniecības vairāku vadošo nozaru lielajos uzņēmumos. 1904. gadā Krievu-Baltijas vagonu rūpniecā tika organizēta transportlīdzekļu nodaļa (sanitāro, telegrāfa un telefona divriču, lauka virtuvju, šāviņu kastu ražošana u. tml.), kas ļāva uzņēmumam ievērojami palielināt ražošanu kopumā, lai gan vagonu izlaide bija samazinājusies. Ievērojamus valsts pasūtījumus saņēma arī vagonu rūpniecība «Fenikss», rūpniecība bij. «Felzers un komp.», stieplu un naglu rūpniecības, konservu fabrikas, skārda rūpniecības, ādu un apavu fabrikas.

Tādējādi karš ne vien izraisīja papildu pieprasījumu pēc dažu rūpniecības nozaru produkcijas, bet arī veicināja to struktūras zināmu pārveidošanos: pilsētas lielās rūpniecības daļēji pārgāja uz militāras produkcijas ražošanu, līdz ar ko izveidojās pamats Rīgas pārvēršanai turpmākajos gados par Krievijas impērijas ievērojamu kara rūpniecības centru.

Karš paātrināja 1905.—1907. g. revolūcijas sākumu. Pirmā Krievijas buržuāziski demokrātiskā revolūcija, ko izraisīja Krievijas imperiālisma dziļās iekšējās pretrunas, stipri ietekmēja impērijas ekonomikas visus posmus. Rīgā tūlīt pēc 1905. g. janvāra strādnieku demonstrācijas apšau-

šanas Pēterburgā sākās daudzu tūkstošu strādnieku protesta streiki un demonstrācijas ar lozungu «Nost cara patvaldību!», kas neapsīka līdz pat marta beigām. Strādnieku revolucionārās kustības milzīgo uzplūdu apstākļos vietējie fabrikanti šajos mēnešos bija spiesti ievērojamā mērā izpildīt strādnieku ekonomiskās prasības: marta beigās darba dienas vidējais ilgums fabriku rūpniecībā samazinājās līdz 10,2 stundām (janvārī — 10,9 stundas), darba alga palielinājās vidēji par 10—15%.

Revolucionārā kustība Latvijā sasniedza kulmināciju 1905. g. rudenī. Ražošanas procesa sistemātiskie pārtraukumi, fabrikantiem atsakoties apmierināt streikojošo strādnieku prasības, negatīvās produkcijas apjoma pieaugums, tiešie materiālie zudumi, transporta un sakaru paralīze utt. — tas viss izraisīja ražošanas jūtamu samazināšanos Rīgas rūpniecībā. Visumā pilsētas rūpniecības uzņēmumu ražošanas apjoms 1905. gadā, salīdzinot ar iepriekšējā gada līmeni, bija mazāks apmēram par 25%, bet mašīnbūves rūpniecībā — par 30—40%, stieplu un naglu rūpniecībā — par 30%, laku un krāsu fabrikās — par 50%, alus un spirta brūžos — par 4—5% utt.

Rūpniecības atdzīvošanās, ko bija pārtraukuši 1905. g. notikumi, Krievijā atsākās 1906. gadā. 1907. gadā Rīgas fabrikanti konjunktūru novērtēja kā «visai labu»: atdzīvošanās aptvēra tekstilrūpniecību, gumijas ražošanu, ķīmisko rūpniecību, kokapstrādi, daļēji mašīnbūvi, stieplu un naglu ražošanu. 1907. g. beigās Rīgas rūpniecībā kopumā ražošanas apjoms, spriežot pēc strādnieku skaita dinamikas, pieauga par 11,5%, salīdzinot ar 1905. g., un par 9%, salīdzinot ar 1900. g. līmeni. Tomēr ražošanas rosme izrādījās diezgan vāja un nepārauga rūpniecības uzplaukumā. Jau 1908. gadā dažas rūpniecības nozares bija pat spiestas samazināt ražošanu. Par 10—15% samazināja produkcijas izlaidi Rīgas vagonu būves rūpnīcas. Ražošanas apjoma samazināšana bija vērojama mašīnbūves un metālapstrādes rūpniecību vairumā, kokmateriālu zāģēšanā, papīra rūpniecībā, pārtikas un garšvielu ražošanā un dažās citās nozarēs.

Pirmskara ražošanas kāpinājums Rīgas rūpniecībā

Ražošanas atdzīvošanās, kas pēc revolūcijas bija manāma dažās Rīgas rūpniecības nozarēs, 1910. gadā kļuva vispārēja, un, sākot ar 1911. g., pilsētas rūpniecībā sākās krasī izteikta kāpinājuma posms (sk. 1. tab.). 1913. gadā pilsētas rūpniecība sasniedza savas attīstības kulmināciju, taču vēl tai pašā gadā rūpnieciskās produkcijas pieauguma tempi sāka strauji kristies: tāpat kā visas impērijas kapitālistiskajai industrijai, arī Rīgas rūpniecībai tuvojās jauna ekonomiska krīze.

3. tabula, kas sastādīta pēc 205 Rīgas fabriku datiem (sk. piezīmi 1. tabulai), atspoguļo gada vidējos pieauguma tempus dažās Rīgas rūpniecības nozarēs pirmskara gados. Vadošās nozares — mašīnbūve, metālapstrāde, ķīmiskā un gumijas rūpniecība — deva šajā laikposmā 62,1% rūpnieciskās

Svarīgāko Rīgas rūpniecības nozaru gada vidējie pieauguma tempi
1908.—1913. gadā

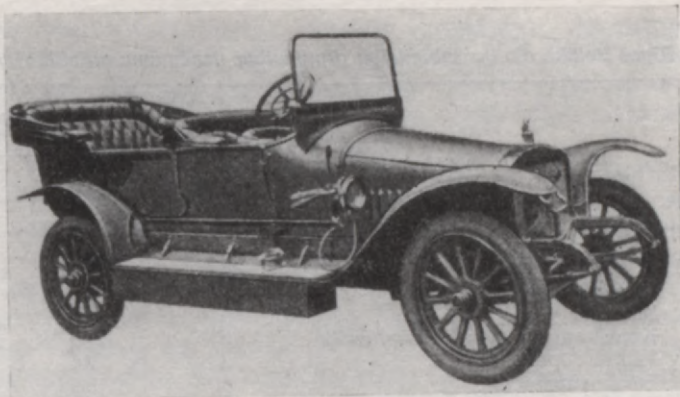
Uzņēmumu grupas	Gada vidējie pieauguma tempi %	
	strādnieku skaits	ražošanas apjoms (naudas izteiksmē)
Mašīnbūve un metālapstrāde	7,4	12,5
Ķīmiskā un gumijas rūpniecība	17,5	13,7
Kokapstrāde	0,6	17,1
Būvmateriālu un porcelāna un fajansa rūpniecība	0,6	12,6
Tekstilrūpniecība	4,1	6,9
Visas nozares kopā	8,0	12,1

kopprodukcijas pieauguma, vienlaikus nedaudz palielinājās to īpatsvars kopējā rūpnieciskajā ražošanā (no 56,2 līdz 58,8%).

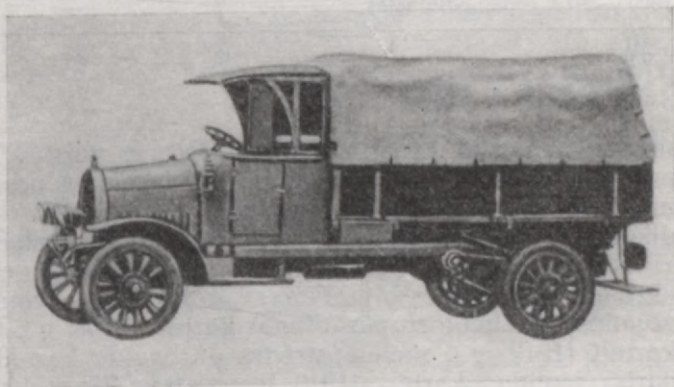
Rīgas rūpniecības izaugsmi kāpinājuma gados pavadīja būtiskas izmaiņas ražošanas procesā. Rūpnīca «Fenikss» uzsāka lokšņu un šķirnes dzelzs ražošanu ievērojamos daudzumos, kā arī plaša nomenklatūras lauksaimniecības mašīnu izlaidi, Krievu-Baltijas vagonu rūpnīca bez kara transporta līdzekļiem sāka ražot automobiļus un iekšdedzes dzinējus, tāpat arī lidmašīnas. 1913. gadā vagonu īpatsvars pirmās rūpnīcas kopprodukcijā samazinājās par 40%, bet otrās — par 30%. 1908. gadā straujiem tempiem sāka paplašināties apavu rūpniecība (vidēji gadā apavu ražošana Rīgā palielinājās par 22—23%), Rīgas fabrikantiem sekmīgi izspiežot no Krievijas iekšējo gubernu tirgiem savus poļu konkurentus.

Kāpinājuma gados Rīgas mašīnbūves, metālapstrādes, ķīmiskās un gumijas rūpniecības uzņēmumu liela grupa arvien vairāk iesaistījās pirmskara bruņošanās sacensībā, izpildot gandrīz vai vienīgi jūras un kara resora pasūtījumus. Sākoties karam, šo rūpnīcu ražojumu īpatsvars Rīgas vidējo un lielo uzņēmumu produkcijā sasniedza 57%. Lielus pasūtījumus karakuģu būvei Baltijas flotei pirmskara gados saņēma kuģu būvētava «Lange un dēls» (1912. gadā to bija nopirkusi Liepājas rūpnīca bij. «Bekers un komp.») un Mīlgrāvja kuģu būves rūpnīca. «Vispārējās elektrības kompānijas» Rīgas rūpnīcas jaudas par 90% bija noslogotas ar militāriem pasūtījumiem — tā piegādāja elektriskos dzinējus un iekārtas Baltijas un Melnās jūras flotes jaunajiem karakuģiem, cieši sadarbojoties ar pilsētas rūpnīcu grupu (bij. «Felzers un komp.», «Pirvics», «R. Pole» u. c.), kas ražoja dīzeļmotorus, tvaika mašīnas un turbīnas kuģiem, jūras cietokšņiem, dzelzceļa darbnīcām utt. Speciālie izolatori, tehniskās minerāleļļas, automašīnas, kara transporta līdzekļi, lauka virtuves, aparatūra un darbgaldi pulverfabrikām, kara optika, dzelonstieples, mīnu ķēdes, laka šāviņu patronām, riepas, pontoni utt., u. t. jpr. — lūk, produkcija, kuru Rīgas rūpnīcas piegādāja impērijas kara resoriem.

Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcā ražotā vieglā automašīna.

Kravas automašīna — Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcas ražojums.

Rīgas rūpniecības kāpinājums noritēja laikā, kad Krievijā bija jaušama kurināmā un izejvielu krīze, ko zināmā mērā izraisīja monopolistiskās apvienības akmeņogļu un ķeta rūpniecībā. Rīgas rūpniecību, kas strādāja gandrīz tikai ar importētām (Anglijas) akmeņoglēm, akmeņogļu un naftas bads nebija skāris, turpretim pārstrādājamās un gatavās dzelzs trūkums pilsētā bija skaidri jaušams jau 1910. g. beigās—1911. g. sākumā. 1912. gadā ķeta ievadumi no Krievijas dienvidiem samazinājās par 13,7%, bet cenas tam pieauga divkārt, salīdzinot ar 1910. g. līmeni.

Ekonomiskais uzplaukums ievērojami veicināja rūpniecisko ražošanu Rīgā. Ražošanas apjoma palielināšana šeit visbiežāk notika, paplašinot «vecos», vēl līdz 1900.—1903. g. krīzei izveidoto, galvenokārt lielāko Viskrievijas nozīmes uzņēmumu jaudu. Visumā 1900.—1913. gadā Rīgas rūpniecības uzņēmumos strādnieku skaits pieauga gandrīz par 40%, sevišķi strauji paplašinoties uzņēmumiem ar strādnieku skaitu 100 un vairāk. 4. tabulā apkopoti dati par pilsētas lielāko akciju sabiedrību uzņēmumu attīstību kāpinājuma gados.

Kapitāla koncentrācijas un centralizācijas pieaugums Rīgas rūpniecībā 1909.—1913. gadā bija cieši saistīts ar kapitāla uzkrāšanās procesu Latvijā

Rīgas lielāko akciju sabiedrību rūpniecības uzņēmumu attīstība 1908.—1913. gadā

Akciju sabiedrības	Sabiedrību skaits	Akciju kapitāla summa milj. rbļ.		Akciju kapitāls, rēķinot uz vienu sabiedrību, 1913. gadā % salīdzinājumā ar 1908. g.
		1908. g.	1913. g.	
Līdz 1908. g. nodibinātās	41	56,1	88,2	156,3
Metālapstrādē	6	4,9	5,1	104,1
Mašīnbūvē	9	19,6	37,0	188,6
Ķīmiskajā un gumijas rūpniecībā	5	11,9	20,9	175,8
Papīra rūpniecībā	3	2,1	3,5	168,4
Tekstilrūpniecībā	8	8,9	10,7	120,3
Pārtikas un garšvielu rūpniecībā	8	6,5	7,7	117,4
Pārējās nozarēs	2	2,2	3,3	148,9
1909.—1913. gadā nodibinātās	7	—	10,2	—
K o p ā	48	56,1	98,4*	149,9

* Salīdzinājumā ar 1908. g. — 175,4%.

un visā impērijā, kā arī lielākajās Eiropas valstīs. Tas viss radīja priekšnoteikumus ražošanas monopolizācijas jaunam posmam. Vispirms notika impērijā visizplatītākā monopolistisko apvienību tipa — karteļu un sindikātu — darbības sfēras ievērojama paplašināšanās. 1910. gadā rūpnīcas «Fenikss», «Etna» un Liepājas bij. «Bekers un komp.» iestājās sindikātā «Prodamet», rūpnīca bij. «Felzers un komp.» — vairākos Viskrievijas monopolos: dīzeļmotoru pārdošanas kartelī (1908. g.), eļļas spiežamo mašīnu kartelī (1912. g.), metālapstrādes darbgaldu kartelī (1913. g.), montāžas darbu izpildes kartelī (1913. g.); četras Rīgas baltā un melnā skārda rūpnīcas (L. Birmaņa, V. Kollana, brāļu Mendelsonu, E. Incē) iekļāvās skārda pārdošanas kartelī (1908. g.). 1908. gadā, aktīvi piedaloties Rīgas rūpniecām, sindikāts «Gvozdj» tika reorganizēts par daļēju sindikātu «Provoloka», kas bez stieplu un naglu realizācijas bija uzņēmies bultskrūvju, uzgriežņu, dažādu naglu, metināšanas ķēžu un acīmredzot arī zāģu pārdošanas konvenču vadību. Karteļu un sindikātu nolīgumu attīstība turpinājās arī gumijas ražošanā, ķīmiskajā rūpniecībā, kokmateriālu zāģēšanā, celulozes un papīra rūpniecībā, sērskociņu rūpniecībā, tekstilrūpniecībā, pārtikas un garšvielu rūpniecībā un citās nozarēs.

Tādējādi rūpnieciskā kāpinājuma gados par Rīgas (tāpat kā visas impērijas) rūpniecības privātmonopolistiskās sabiedriskošanas dominējošo formu joprojām palika zemākā tipa apvienības — karteļi un sindikāti. Tomēr tieši šajos gados vairākos impērijas rūpnieciskajos rajonos (tai skaitā arī Rīgā) iezīmējās pāreja uz augstāka tipa monopoliem — trestiem un koncerniem.

Vietējās rūpnieciskās ražošanas absolūtie apjomi, tās īpatsvars impērijas ražošanā liedza iespēju izveidot Latvijā monopolu augstākās formas ar ražošanas pamatbāzi tās teritorijā. Zināms tikai viens gadījums, kad Latvijas rūpnīcas — korķu fabrikas «A. Krīgsmanis» akciju sabiedrība

(Rīgā) un akciju sabiedrība «Vikanders un Larsons» (Liepājā) — izveidoja šāda monopola — Viskrievijas korķu tresta — galveno kodolu. Visumā vietējie uzņēmumi vai nu kļuva par jau izveidojušos Viskrievijas apvienību sastāvdaļām, vai arī atradās impērijas atsevišķās rūpniecības nozarēs vēl nepabeigtā trestifikācijas procesa netiešā ietekmē.

Krievu sabiedrības «Vispārējā elektrības kompānija» Rīgas rūpnīca turpināja attīstīties kā uzņēmums filiāle, ko impērijā bija radījis koncerns «AEG». Rūpnieciskā kāpinājuma gados sakaru attīstība starp «AEG» un «Sīmensa—Šukerta» grupu pašā Vācijā pastiprināja to «sadarbību» operācijās Krievijas tirgū; dienas kārtībā izvirzījās jautājums par vācu elektrotehnisko koncernu Krievijas filiāļu apvienošanu vienā milzīgā monopolā. Par Viskrievijas diegu tresta posmu kļuva Strazdumuižas manufaktūra. Trestifikācijas procesā šajos gados tika iesaistīti kuģu būves, kā arī stieplu un naglu rūpniecības uzņēmumi.

Rīgas rūpniecības kapitālistiskās apvienošanās process pastiprinājās, impērijas lielākajām bankām arvien ciešāk saaugot vienā organismā ar vietējiem uzņēmumiem. Visintensīvāk finansiāli monopolistiskie sakari attīstījās transporta mašīnbūvē, kur Krievijas Ārējās tirdzniecības banka kontrolēja akciju sabiedrību «Fenikss», bet Krievu-Āzijas banka spēja 1913. gadā pārņemt savā kontrolē Krievu-Baltijas vagonu rūpniecības akciju sabiedrību, ko līdz tam bija kontrolējusi Pēterburgas Starptautiskā banka. Visai jūtāmā atkarībā no Rīgas Komerčbankas bija kuģu būvētava «Lange un dēls». 1912. gadā vācu mašīnbūves sabiedrība «Augsburga—Nīrnberga», kas bija saistīta ar Vācu banku, sagrāba akciju sabiedrības bij. «Fellers un komp.» akciju kontrolpaketi. Ne mazāk intensīvi lielo uzņēmumu un banku saaugšanas process risinājās arī citās Rīgas pilsētas rūpniecības nozarēs — gumijas, dzūtas, cementa, tekstilrūpniecībā u. c. Pēc visai nepilnīgiem datiem, Rīgas Komerčbankas dūži ieņēma 15 amatus 11 rūpniecisko akciju sabiedrību valdēs un padomēs, Rīgas pilsētas Diskonta bankas valdes locekļiem bija 11 amati 8 akciju sabiedrībās, Biržas bankas valdes locekļiem — 3 uzņēmumos. Vienlaikus akciju sabiedrību direktori vai pārstāvji bija banku valžu locekļi.

Rīgas rūpniecība 1913. gadā savā attīstībā bija sasniegusi augstāko līmeni, kurš tika pārsniegts tikai sociālistiskās celtniecības apstākļos pēc 1940. g. sociālistiskās revolūcijas.

Kā liecina 5. tabulas dati, 1913. gadā Rīgas fabriku un rūpnīcu skaits, salīdzinot ar 1900. g. (sk. II nodaļas 6. tab.), palielinājās 1,4 reizes, strādnieku skaits — 1,9 reizes un ražošanas apjoms — 2,5 reizes (1900. g. cenās — 2 reizes). Tāpat kā gadsimta sākumā vadošā loma pilsētas rūpniecības nozaru vidū bija mašīnbūvei, metālapstrādei, ķīmiskajai un gumijas rūpniecībai, kā arī tekstilrūpniecībai: minētajās nozarēs bija 48% visu uzņēmumu, 70% darbaspēka un 75% visa fabriku un rūpnīcu ražošanas apjoma. Tomēr 1913. gadā pirmo vietu pēc ražošanas apjoma, atspiežot otrajā vietā metālapstrādi, ieņēma gumijas rūpniecība (fabrika «Provodņik» vien ik gadu ražoja produkciju 40 milj. rubļu vērtībā — 18% visas Rīgas rūpniecības ražotās produkcijas).

Preču produkcijas izlaide, rēķinot uz vienu fabrikas strādnieku, 1913. gadā salīdzinājumā ar 1900. g. pastāvošās cenās palielinājās par

Rīgas rūpniecības nozaru struktūra un produkcijas apjoms 1913. gadā

Rūpniecības nozares*	Uzņēmumu skaits		Strādnieku skaits		Produkcijas vērtība		Produkcijas vērtība 1900. g. cenās, milj. rbļ.**
	abs. skaitļos	%	tūkst. cilv.	%	pastāvošās cenās, milj. rbļ.	%	
Tekstilrūpniecība	19	5,6	10,3	12,4	22,4	10,3	17,8
Papīra un poligrāfiskā rūpniecība	26	7,6	3,7	4,0	8,6	3,9	6,9
Kokapstrāde	61	17,9	7,8	9,4	16,0	7,4	12,8
Metālapstrāde un mašīnbūve	102	29,9	28,3	34,0	53,6	24,8	42,9
Mīnerālo izejvielu apstrāde	24	7,1	6,4	7,7	8,2	3,8	6,6
Dzīvnieku produktu apstrāde	11	3,2	0,9	1,1	3,6	1,7	2,9
Pārtikas un garšvielu rūpniecība	56	16,4	6,0	7,2	19,2	8,9	15,4
Ķīmiskā un gumijas rūpniecība	42	12,3	19,8	23,8	84,9	39,2	67,9
tai skaitā gumijas rūpniecība	3	0,9	15,3	18,4	57,8	26,7	46,2
K o p ā	341	100,0	83,2	100,0	216,5	100,0	173,2

* Neieskaitot drēbnieku darbnīcas, veļas mazgātavas un ķīmiskās tīrītavas, kurās ražošanai visumā nepiemita fabriku ražošanas raksturs (31 uzņēmums ar 4,2 tūkst. strādnieku un preču un pakalpojumu vērtību 3,8 milj. rubļu), kā arī citus sīkus uzņēmumus.

** Pieņemot, ka vairumtirdzniecības cenu indekss (1913=1) 1900. gadā bija 0,8.

25%, tomēr nemainīgās cenās tā palika gandrīz tāda pati kā 1900. gadā. Tai pašā laikā ražošanas koncentrācija pilsētas rūpniecībā būtiski pieauga: rūpniecības uzņēmuma vidējie izmēri pēc strādnieku skaita un ražošanas apjoma 1913. gadā 1,5 reizes pārsniedza 1900. g. līmeni. Šāda parādība bija raksturīga visas pirmskara Krievijas kapitālistiskajai rūpniecībai, kur ražošanas un kapitāla paātrinātas koncentrācijas un centralizācijas procesus nepavadīja manāms darba ražīguma kāpinājums.

Rīgas rūpniecības vadošās nozares joprojām saglabāja savu Viskrievijas nozīmi un attīstījās kooperācijā ar Krievijas impērijas un Rietumeiropas saimniecības svarīgākajām nozarēm. Izejvielas un pusfabrikāti tika piegādāti Rīgā galvenokārt no ārzemēm (gandrīz $\frac{2}{3}$ kopējā daudzuma), tāpat no impērijas iekšējām gubernām ($\frac{1}{4}$), bet pārējā daļa — no Latvijas. Produkcijas realizācijas sadali rāda 6. tabula.

6. tabula

Rīgas rūpniecības produkcijas realizācija

Realizācijas rajoni	Produkcijas vērtība	
	milj. rbļ.	%
Baltija (Vidzemes, Kurzemes un Igaunijas guberņa)	65,0	30
Pārējie Krievijas impērijas rajoni	136,4	63
Ārzemju tirgi	15,1	7
K o p ā	216,5	100

Dzelzi un tēraudu Rīgā piegādāja pa dzelzceļu no Krievijas dienvidiem, metālapstrādes rūpniecības produkcijas lielumiels vairums (ap 90%) tika realizēts impērijas attālākos rajonos. Pasažieru un kravu vagoni, automobiļi, lidmašīnas, jūras un upju kuģi, iekšdedzes dzinēji, tvaika mašīnas, katli un turbīnas, kompleksās iekārtas veselām rūpniecībām, elektrotehnika, instrumenti, stieples, naglas, ķēdes u. c. — tāda bija šīs rūpniecības nozares produkcijas nomenklatūra. Gumijas rūpniecība ražošanā izmantoja importētu kaučuku un gandrīz visu (90%) savu produkciju (galošas, riepas, gumijas audumus u. c.) realizēja impērijas tirgos. Nozares vadošais uzņēmums — «Provodnik» pēc ražošanas apjoma ierindojās ceturtajā vietā pasaules gumijas rūpniecībā (riepu ražošanā — pat otrajā) un otrajā vietā Krievijā aiz galvaspilsētas fabrikas «Treugoļnik». Ķīmiskajai un laku un krāsu rūpniecībai galvenās izejvielas nāca no Iekšējās Krievijas guberņām, tur pa lielākajai daļai (70%) tika arī realizēta produkcija (superfosfātu gan gandrīz visu pārdeva Baltijā). Būvmateriālu, kā arī porcelāna un fajansa rūpniecības produkcija daļēji tika patērēta Baltijā (42%), bet galvenokārt — citos impērijas rajonos, tāpat kā celulozes un papīra rūpniecības, tekstilrūpniecības, ādu un apavu rūpniecības, pārtikas un garšvielu rūpniecības produkcija (izejvielas nāca pa lielākajai daļai no Baltijas un citiem Krievijas rajoniem). Ārzemēs tika realizēta daļa kokapstrādes produkcijas, ap 5% gumijas rūpniecības produkcijas, daļa korķu fabriku un dažu citu uzņēmumu produkcijas.

Rīgas rūpnieciskais komplekss bija Krievijas kapitālisma organiska sastāvdaļa — ne vien pateicoties sakaru sistēmai Viskrievijas tirgū, bet arī pēc nacionālās nokrāsas. Nacionālo rūpniecisko grupu līdzdalību visā Rīgas rūpniecībā ataino 7. tabula. Kā liecina tās dati, Krievijas impērijas

7. tabula

Nacionālo rūpniecisko grupu līdzdalība Rīgas rūpniecībā 1913. gadā*

Kapitāla nacionālā piederība	Kontrolēto uzņēmumu skaits	Strādnieku skaits		Produkcijas vērtība	
		tūkst. cilv.	%	milj. rbļ.	%
A. Akciju sabiedrību uzņēmumi	48	49,0	55,7	131,5	64,4
Krievijas	28	19,4	22,1	53,1	26,0
Vācijas	9	8,0	9,1	17,4	8,5
Francijas	2	14,8	16,8	46,5	22,8
Anglijas	4	2,9	3,3	8,5	4,2
Skandināvijas	3	1,7	1,9	2,9	1,4
Citu zemju	2	2,2	2,5	3,1	1,5
B. Individuālie uzņēmumi	319	38,9	44,3	72,5	35,6
Krievijas	290	32,0	36,4	54,1	26,5
Vācijas	21	4,7	5,4	12,4	6,1
Francijas	1	0,2	0,2	1,0	0,5
Anglijas	1	1,1	1,3	2,0	1,0
Skandināvijas	2	0,1	0,1	0,8	0,4
Citu zemju	4	0,8	0,9	2,2	1,1
Kopā	367	87,2	100,0	204,0	100,0

* Ziņas sniegtas par visām Rīgas fabrikām un dažiem manufaktūras tipa uzņēmumiem.

kapitālisti (ieskaitot, protams, arī Baltijas vāciešus) kontrolēja Rīgā 318 fabrikas (86,6%) ar 51,4 tūkst. strādnieku (58,5%) un produkcijas vērtību 107,2 milj. rubļu (52,5%), Vācijas kapitālisti — 30 uzņēmumus (14,5% strādnieku un 14,6% produkcijas), Francijas — 3 uzņēmumus (17% strādnieku un 23,3% produkcijas) utt. Tādējādi, neraugoties uz ārzemju kapitāla visai aktīvo līdzdalību vietējās rūpniecības vadošajās nozarēs (mašīnbūvē, metālapstrādē, gumijas rūpniecībā, ķīmiskajā rūpniecībā, tekstilrūpniecībā), visumā Krievijas kapitālistiem Rīgas rūpniecībā bija noteicošs pārsvars. Bet jāievēro, ka Krievijas pavalstniekiem piederošo uzņēmumu grupā 47% visu akciju kapitālu un visai lielu tiesu ražošanas apjoma (līdz 80% dažos uzņēmumos) pārzināja Baltijas vācieši. Tieši šī vismasveidīgākā un vislielākā kapitālistu grupa, kas bija cieši saistīta ar lielajiem Rīgas vairumtirgotājiem, bija visas pilsētas rūpnieciskās komerciālās darbības pamats. Lieliski organizētie, savas kārtas garam uzticīgie, naidīgie visam vietējam «nevāciskam», kopš ilgiem gadiem savstarpēji saistītie vācieši pat tajos gadījumos, kad kādā no uzņēmumiem kvantitatīvi dominēja ārzemju vai krievu kapitāls, izmanījās saglabāt ievērojamu patstāvību, veikli lavierējot starp finansiāli rūpnieciskajām grupām.

Rīgas krājaizdevu kases un savstarpējā kredīta biedrības 1900.—1917. gadā

Rīgas saimniecības nozaru straujā attīstība izraisīja pastiprinātu pieprasījumu pēc kredīta. 20. gs. sākumā pilsētā turpināja darboties to pašu tipu kredītiestādes, kādas bija izveidojušās 19. gs. beigās, gan pieaugot to skaitam un paplašinoties to darbībai.

1900. gadā Rīgā darbojās 12 krājaizdevu kases, bet pirmā pasaules kara priekšvakarā to skaits sasniedza 20. Sīkāki dati par to darbību sniegti 8. tabulā. Tie rāda, ka aplūkojamajā laikā krājaizdevu kasu skaits Rīgā

Rīgas krājaizdevu kases 20. gs. sākumā

8. tabula

Gads	Krājaizdevu kases		Kapitāli							
	skaits	% no visa Latvijas kasu skaita	pašas kases				sveši			
			pajas		rezerves		noguldījumi		aizņēmumi	
			tūkst. rbļ.	% no Latvijas kasēm	tūkst. rbļ.	% no Latvijas kasēm	tūkst. rbļ.	% no Latvijas kasēm	tūkst. rbļ.	% no Latvijas kasēm
1900.	12	12,6	472,7	39,7	152,7	27,8	3 313,0	33,7	165,7	27,3
1910.	14	7,7	1086,1	28,5	359,9	27,0	9 830,3	28,5	463,0	56,9
1913.	13*	6,9	1510,6	28,8	424,1	25,7	14 671,8	28,8	858,2	60,3

* Ziņas saglabājušās par 13 kasu darbību.

pieauga gausāk nekā lauku novados. Laukos šajā periodā, it īpaši pēc 1905.—1907. g. revolūcijas, izveidojās liels skaits sīkkredīta iestāžu latviešu lauku buržuāzijas kredītešanas vajadzībām, bet Rīgā kapitāla koncentrēšanās process skāra arī krājaizdevu kases. Paju kapitāls Rīgas kasēs bija palielinājies 3,6 reizes, rezerves kapitāli — 2,8 reizes, noguldījumi — 4,5 reizes, bet aizņēmumi — 5,2 reizes.

20. gs. sākumā stipri paplašināja savas darbības apjomu Rīgas latviešu krājaizdevu kases. Lai gan noguldītāji tajās bija no visdažādākajiem pilsētas iedzīvotāju slāņiem (noguldījumu minimālā summa bija ... 10 kap.), tās tāpat kā 19. gs. beigās kredīteja galvenokārt namīpašniekus. 1901. gadā Rīgā darbojās 8 latviešu krājaizdevu kases ar 5450 biedriem, kuru pajas sastādīja 387 400 rbļ., rezerves kapitāls bija 147 500 rbļ., aizdevumi — 3 601 200 rbļ., noguldījumi — 3 084 700 rbļ., kopējā bilance — 3 993 000 rbļ. un tīrā peļņa — 66 700 rbļ. 1907. gadā darbojās 11 latviešu kases ar 7663 biedriem, to rādītāji bija attiecīgi: 766 500, 236 800, 7 140 900, 6 704 700, 8 525 500 un 89 600 rbļ. Tādējādi pieaugums 7 gadu laikā bija visai ievērojams: bilance pieauga 2,4 reizes, aizdevumi — 2,2 reizes, noguldījumi — 2,3 reizes, rezerves kapitāls — 1,8 reizes, paju kapitāls — 2 reizes, bet iegūtā peļņa — 1,5 reizes.

Sīkkredīta iestāžu inspekcijas atskaites dati rāda, ka 1912. g. beigās latviešu krājaizdevu kasu īpatsvars Rīgā bija šāds: pēc kasu skaita — 61,5%, pēc biedru skaita — 49,4%, pēc bilanču kopsummām — 76,3%, pēc kases summām — 75,0%, pēc aizdevumiem — 74,5%, pēc noguldījumiem — 78,4%, bet no kasēm piederošajiem nekustamajiem īpašumiem latviešu krājaizdevu kasēm piederēja (pēc vērtības) pat 95,4%. Šie skaitļi skaidri rāda latviešu buržuāzijas lomu sīkkredīta iestādēs Rīgā.

Zināmu ieskatu Rīgas latviešu turīgākās buržuāzijas krājaizdevu sabiedrību darbībā sniedz pie Rīgas namīpašnieku biedrības (1903.) izveidotās Rīgas namīpašnieku krājaizdevu sabiedrības (1908.) dažu gadu pārskati. Laikā no 1909. līdz 1913. g. šās kredītiestādes bilance bija no 703 900 rbļ. pieaugusi līdz 3 173 700 rbļ., pamatkapitāls — no 64 700 līdz 284 900 rbļ., rezerves kapitāls — no 1000 līdz 2600 rbļ., noguldījumi tajā — no 604 300 līdz 2 675 700 rbļ., aizdevumi — no 603 700 līdz 2 480 700 rbļ., apgrozījumu kopsumma — no 9 058 300 līdz 25 903 100 rbļ., bet tīrā peļņa — no 8500 līdz 34 100 rbļ. gadā. Tādējādi dažu gadu laikā visi rādītāji bija palielinājušies 3—4 reizes.

Līdzīgus rezultātus bija sasniegusi Rīgas latviešu amatnieku palīdzības biedrības (RLAPB) krājaizdevu kase, kas uzsāka darbību jau 19. gs. 80. gados. 1901. gadā tās vispārējais apgrozījums bija 5,8 milj. rubļu, bet 1913. gadā — 16,5 milj. rubļu, bilance no 1,2 milj. bija pieaugusi līdz 4,9 milj. rubļu; arī citi rādītāji bija stipri palielinājušies, bet tīrā peļņa — no 23,5 tūkst. līdz 54,3 tūkst. rubļu. 1904. gadā RLAPB krājaizdevu kase Krievijas impērijas 885 krājaizdevu kasu vidū kā pēc bilances, tā apgrozījuma un noguldījumu summas ieņēma pirmo vietu. Sākumā šī kase bija domāta sīko amatnieku finansiālajai atbalstīšanai, tomēr noteicēji tajā bija visai turīgi Rīgas iedzīvotāji. Dati par kapitāla apgrozījumu liecina, ka sīkie amatnieki šajā kasē varēja būt labākajā gadījumā tikai noguldītāji. Biedru skaitā amatnieku bija 23,7%.

Aplūkojamajā posmā pieauga arī Rīgas savstarpējā kredīta biedrību skaits, paplašinājās to darbības apjoms. Ja 1900. gadā Rīgā darbojās 4 šādas biedrības, tad 1914. g. sākumā to bija jau 18. Atšķirībā no 19. gs. otrās puses, kad savstarpējā kredīta biedrībās Rīgā dominēja vācieši, 20. gs. sākumā vērojama ļoti aktīva latviešu buržuāzijas iespīšanās tajās. 1913. g. beigās no 18 Rīgas savstarpējā kredīta biedrībām 15 bija latviešu un tikai 2 — vācu. Uzlabojoties ekonomiskajai konjunktūrai, paplašinājās noguldītāju slānis un pieauga kredīta pieprasījumi. Tas savukārt veicināja savstarpējā kredīta biedrību izveidošanos un to sekmīgu darbību. Sava nozīme šo kredītbiedrību attīstībā bija arī celtniecības drudzim Rīgā, kas ļāva ļoti izdevīgi ieguldīt kapitālus. Rīgas savstarpējā kredīta biedrību darbību 1914. g. sākumā (šīs 18 biedrības sastādīja 51,5% visu šādu iestāžu Latvijā) raksturo šādi skaitļi: apgrozības kapitāls — 56 921 800 rbļ. (88,3%), pamatkapitāls — 5 878 800 rbļ. (85,7%), rezerves kapitāls — 767 300 rbļ. (96,1%), noguldījumi tajās — 41 551 600 rbļ. (88,1%), aizdevumi — 33 680 300 rbļ. (88,5%), aizņēmumi citās kredītiestādēs — 8 724 100 rbļ. (90,3%), solo vekseli — 4 246 700 rbļ. (97,5%). Šie skaitļi liecina par lielu kapitālu apgrozību Rīgas savstarpējā kredīta biedrībās. Arī to biedri saņēma kredītā svešus, biedrībai nepiederošus kapitālus (noguldījumi), jo biedrību kapitāli sastādīja tikai 11,7% no apgrozības kapitālu summas. Kredītus savstarpējā kredīta biedrībās, tāpat kā krājaizdevu kasēs, varēja saņemt tikai biedri, bet noguldījumi ieplūda no visiem Rīgas iedzīvotāju slāņiem. Tāpat kā iepriekš, arī 20. gs. sākumā savstarpējā kredīta biedrības kreditēja galvenokārt tirdzniecību, rūpniecību un lielo namu celtniecību. Divas Rīgā esošās hipotēku biedrības jau 1900. gadā namu būvniecībā bija ieguldījušas ap 36 milj. rubļu, 1907. gadā šī summa bija pieaugusi līdz 48,5 milj. rubļu, bet 1913. gadā tā celtniecības drudža rezultātā bija pārsniegusi 104 milj. rubļu. Ik gadu savstarpējā kredīta biedrībām bija lielāka vai mazāka peļņa; 1912. gadā, piemēram, to peļņa bija 3 485 100 rbļ., tīrā peļņa — 566 000 rbļ. Finansiālas grūtības savstarpējā kredīta biedrībām radās vienīgi 1915. gadā, kad, frontes līnijai tuvojoties Rīgai un pēc tam gatavojot biedrību kapitālus un īpašumus evakuācijai, sākās noguldījumu masveida atprasīšana.

Konkrētām ieskatam Rīgas savstarpējā kredīta biedrību darbībā noder dažas ziņas par 1905. gadā dibināto Rīgas-Baltijas biedrību. Tās dibinātāji pēc sociālās piederības bija: 12 tirgotāji, 7 namīpašnieki, 4 advokāti, 3 fabrikanti, 2 uzņēmēji, 2 ierēdņi, arhitekts, avīzes izdevējs, dārznieks, skolas pārzinis. Biedrību dibināja rūpniecisku un tirdzniecisku pasākumu finansēšanai. 1906.—1907. gadā noguldījumi pārsvarā bija nelieli, visbiežāk 200—300 rbļ., reti 1000 rbļ., bet vēlāk minimālā noguldījumu summa — 300 rbļ. sastopama reti, pārsvarā bija 1000—5000 rbļ., bieži — 6000—10 000 rbļ. noguldījumi; dažām personām bija 12 000 un 15 000 rbļ. lieli noguldījumi. Rīgas-Baltijas savstarpējā kredīta biedrības darbības galvenie rādītāji 1907., 1914. un 1917. gadā bija šādi: biedru skaits — 340, 1220, 1072; bilance — 71 100, 2 637 500, 2 358 000 rbļ.; apgrozījumu kopsumma — 2 227 500, 17 551 100, 776 100 rbļ.; kapitāli (rīcības, drošības, rezerves) — 427 400, 3 917 500, 3 877 100 rbļ.; biedru noguldījumi — 59 700, 243 500, 164 600 rbļ.; nebiedru noguldījumi — 93 800, 1 476 000, 1 218 200 rbļ.; tīrā

Rīgas kredītiestādēs izdarītie noguldījumi un to izsniegtie aizdevumi 1914. gadā

Kredītiestāžu tipi	Noguldījumi		Izsniegtie aizdevumi	
	rbļ.	%	rbļ.	%
Krājaizdevu kases	12 610 783	9,4	12 830 840	9,4
Savstarpējā kredīta biedrības	41 551 600	31,2	33 680 300	24,6
Trīs bankas	79 194 000	59,4	90 205 000	66,0

peļņa — 2900, 20 500, 10 800 rbļ. 1911.—1914. gadā kredītbiedrība izsniedza 384 personām kredītā 2 742 300 rbļ., no kuriem 2 012 900 rbļ. (73,4%) tika izvietoti Rīgā. Arvien retāk bija sastopami mazie kredīti (200 līdz 300 rbļ.), visbiežāk kredīta summa pārsniedza 1000 rbļ.; bija fik-sēti divi 660 000 rbļ. (Tirgotāju un rūpnieku ekonomiskajai sabiedrībai un Latviešu lauksaimnieku ekonomiskajai sabiedrībai), divi 95 000 rbļ., viens 90 000 rbļ., viens 50 000 rbļ., divi 45 000 rbļ., viens 33 000 rbļ., vairāki 20 000 rbļ. un liels skaits 10 000—15 000 rbļ. kredītu.

Pretēji savstarpējā kredīta biedrībām, kurās 20. gs. sākumā spēcīga ietekme bija augošajai Rīgas latviešu buržuāzijai, trīs vietējās tirdznieciskā kredīta bankas arī šajā laikā pilnīgi bija Rīgas vācu buržuāzijas rīcībā. Gan tajos izdarīto noguldījumu, gan arī kredīta apjoma ziņā bankas atradās tālu priekšā savstarpējā kredīta biedrībām un krājaizdevu kasēm. Par to liecina, piemēram, 9. tabulas dati.

Attiecīgā tipa kredītiestādes 20. gs. sākumā apkalpoja tos pašus Rīgas turīgo iedzīvotāju slāņus un arī tās pašas saimniecības nozares, ko 19. gs. beigās. Sikburžuāzija kredītējās galvenokārt krājaizdevu kasēs, vidējā buržuāzija — savstarpējā kredīta biedrībās, bet turīgākā vidējā un liel-buržuāzija — tirdznieciskā kredīta bankās. Kredītsistēmā atspoguļojās latviešu buržuāzijas pozīciju nostiprināšanās tirdzniecībā, rūpniecībā un citās saimniecības jomās, it īpaši namu būvniecībā. Nezaudējot ietekmi Rīgas krājaizdevu kasēs, tā guva vadošo vietu arī savstarpējā kredīta biedrībās.

Rīgas ostas turpmākā izbūve un tās eksporta un importa operācijas

20. gs. sākumā celtniecība un labiekārtošanas darbi Rīgas ostā turpinājās. Kad sakarā ar Rīgas—Orlas dzelzceļa preču stacijas pārcelšanu 1901. gadā uz bijušajām pilsētas ganībām nācās iekārtot īpašu dzelzceļa staciju ostas tuvumā, Rīgā sāka izbūvēt tā dēvēto dzelzceļa ostu. Jau 1903. gadā tika uzcelta krastmala, pirmās nojumes, pēc tam — pakhaus un citas nolikta-vas. Dzelzceļa ostas būvdarbus pabeidza 1906. gadā, kad uzcēla divas pet-

rolejas glabātavas, kuru tilpums bija 400 tūkst. pudu. Palielinoties tādu vērtīgu preču kā sviesta, olu, māļputnu un gaļas eksportam no Rīgas, ostā tika uzceltas divas lielas saldētavas. Sakarā ar ostas kravas apgrozījuma palielināšanos vispār un it īpaši smagsvara kravu nozīmes pieaugumu kļuva nepieciešams uzstādīt lieljaudas (100 tonnu) peldošo celtni, ceturto pēc skaita. Baļķu sakraušanai krastā izmantoja arī sešus peldošos tvaika celtnus, katru ar 120 pudu celtpēju. Preču uzglabāšanai Rīgas ostā bija daudz noliktavu, tomēr daļa preču arvien glabājās nelielos spīķeros, kas bija izsvaidīti pa visu Vecpilsētu. Savdabīgas peldošas noliktavas nereti bija arī desmitām liellaivu, kas ienāca pa Daugavu pavasarī un vasarā. Lielie tā dēvētie Sarkanie spīķeri, kas atradās Daugavas krastā augšpus dzelzceļa tilta, pēc pēdējā uzbūvēšanas tika atgriezti no ostas un tādējādi zaudēja savu nozīmi kā ostas noliktavas.

Rīgas ostas kravas apgrozījuma straujais pieaugums¹ lika izjust krastmalu un piestāšanās līniju vajadzīgā garuma trūkumu. Bieži vien kuģi bija jāpietauvo cits citam līdzās. Tāpēc, paātrinot celtniecības tempus, galveno vērību pievērsa tieši piestāšanās līniju pagarināšanai. 1907. gadā, kad bija pabeigta eksportostas būve, krastmalas un ostas piestāšanās līniju kopgarums Rīgā sasniedza 12 tūkst. tekošo asu. Pagarināja arī ostas darba laiku, tā ka aizvien biežāk iekraušanas darbi noritēja petrolejas un gāzes apgaismojumā. 1906. gadā Rīgas ostā uzstādīja pirmās 17 elektriskās lampas, bet pēc gada elektriskais apgaismojums parādījās arī eksportostā un dzelzceļa ostas krastmalā. Ziemā ostu apkalpoja ledlauzis «Pēteris Lielais», bet īpaši aukstās ziemās tam nāca palīgā ledlauzis «Jermaks».

Intensīvi noritēja Rīgas ostas gultnes padziļināšanas darbi. 20. gs. sākumā ostā strādāja divas zemessmēlēju karavānas: valsts karavāna, kas bija Rīgas ostas būvdarbu pārvaldes pārziņā un kurā bija divas bagarmašīnas, un Rīgas biržas komitejas karavāna — sešas bagarmašīnas. Zemessmēlētājus izmantoja galvenokārt fārvatera un stāvvieta padziļināšanai, kā arī Vecmilgrāvī un Jaunmilgrāvī un upes grīvā. Laikā no 1896. līdz 1907. g. zemessmēlētāji Rīgas ostā izcēla 1465 tūkst. kubikasu grunts. To sekmīgā darbība deva iespēju, sākot ar 1904. g., sporādiski sūtīt bagarmašīnas uz kaimiņu ostām — Liepāju un Ventspili, bet, neraugoties uz to, padziļināšanas darbu apjoms Rīgas ostā tomēr nesamazinājās. Tā, pēc Rīgas biržas komitejas datiem, tikai 1910. gadā vien zemessmēlēju karavāna izsmēla te 146 tūkst. kubikasu grunts.

Ostā veicamo iekraušanas un izkraušanas darbu apjoma straujais kāpinājums, arvien lielāku kuģu būve un līdz ar to vajadzība pēc dziļākām piestāšanās līnijām, neērtā pilsētas krastmala, kurā nebija iespējams iekārtot noliktavas, jauno krastmalu būve patālu no veco noliktavu vietām Vecpilsētā un Maskavas priekšpilsētā — tas viss noteikti izvirzīja jautājumu par Rīgas ostas tālāku rekonstrukciju, vispirmām kārtām par fārvatera padziļināšanu, ostas krastmalu pagarināšanu un, beidzot, par jaunu, lielāku noliktavu celtniecību. Rīgas biržas komiteja izmantoja katru izdevību, lai

¹ Par darba intensitāti ostā liecina šādi dati: 1903. gadā laikā no 3. februāra līdz 31. decembrim krastmalā un piestāšanās līnijās 45 dienās iekraušanas un izkraušanas darbi vienlaicīgi notika uz 1—8 ārzemju kuģiem, 157 dienās — uz 9—16 kuģiem un 48 dienās — uz 17—22 kuģiem.

Skats uz Rīgas ostu un Daugavmalas tirgu 20. gs. sākumā.

atgādinātu valdībai par nepieciešamību atvēlēt ostas celtniecībai lielākus līdzekļus, bet 1907. gadā pat lūdza atļauju izlaist aizņēmuma obligācijas 5 milj. rubļu apmērā, ko garantētu ostas nodevas, lai uzbūvētu 14 jaunus spīķerus un pagarinātu dzelzceļa ostas piestāšanās līnijas. Biržas komitejas pārstāvji vēstulē tirdzniecības un rūpniecības ministram 1908. g. septembrī kā nozīmīgākos pasākumus, kas vajadzīgi Rīgas ostas sekmīgas darbības nodrošināšanai, minēja jaunu noliktavu celtniecību, ledlauža iegādi navigācijas sezonas pagarināšanai, krastmalu pagarināšanu, koktirdzniecības ostas labiekārtošanu un ostas muitas rajona paplašināšanu. Īpaši tika uzsvērti jaunu noliktavu būves nepieciešamība. Valdība uzklaušīja Rīgas tirdznieciskās buržuāzijas lūgumus: atzīdama, ka Rīgas ostas tālākā attīstība ir tieši atkarīga no dziļūdēns krastmalu un ērtu noliktavu būves, valdība asinēja celtniecības darbiem ostā 9 milj. 135 tūkst. rubļu.

Pirmā pasaules kara priekšvakarā Rīgas biržas komiteja izvērta drudžainu darbību, sagatavojot jaunu akmens spīķeru celtniecību eksportostā. Sēde sekoja sēdei, notika plaša sarakste. Tirgotāju pārstāvji iepazinās ar celtniecības tehnikas pēdējiem sasniegumiem pasaulē, vērtēja noliktavu ēku projektu priekšrocības. Tika pieprasīti zemes gabali un it kā garāmejot valdības iestādēs izkaulēti uzņēmējiem vispiemērotākie noteikumi

projektējamo būvju ekspluatācijai. Beidzot plāni bija sastādīti, tāmes apstiprinātas un celtniecība sākās. Taču 1914. g. rudenī darbus noliktavu celtniecībā sakarā ar kara sākšanos pārtrauca.

Ostas rekonstrukcijas gaitā bagātībā iedzīvojās simtiem vietējo, Iekš-krievijas un pat ārzemju uzņēmēji. Lielo rūpniecības dūzu un tirdzniecības darboņu kabatās ieplūda milzīgas naudas summas. Bet simtiem vienkāršu darba cilvēku strādāja ostas būvēs burtiski no gaismas līdz gaismai.

Modernais ostas iekārtojums, garās piestāšanās līnijas, ērtie piebraucamie ceļi, mehāniskie iekraušanas un izkraušanas līdzekļi ļāva ievērojami paātrināt kuģu iekraušanu un izkraušanu, un līdz ar to vidējais kuģu stāvēšanas laiks Rīgas ostā bija mazāks nekā vairākās citās lielās Krievijas ostās.

Intensīvā ostu celtniecība bija likumsakarīga parādība, kas norisinājās uz visā valstī notiekoša ražošanas spēku pieauguma bāzes. To noteica Rīgas ostas kravas apgrozījuma palielināšanas nepieciešamība, visas Krievijas tautas saimniecības vajadzības.

Laikā no 1901. līdz 1913. g. Rīgas ostas eksporta un importa operāciju attīstību raksturo strauja pieauguma tendence. 20. gs. pirmajā piecgadē Rīgas ārējās tirdzniecības apgrozījums vidēji bija 195,8 milj. rubļu gadā, bet 1913. gadā tas sasniedza jau 409,4 milj. rubļu, resp., palielinājās vairāk nekā divreiz. Tāpat kā agrāk tirdzniecības bilance bija aktīva, bet pēc sava rakstura Rīga palika eksporta osta. Tomēr jāsaprot, ka šajā laikā bija vērojama, gan gluži nenozīmīga, eksporta īpatsvara samazināšanās Rīgas ostas kopējā kravas apgrozījumā.

Sevišķi liela nozīme Rīgas ostai bija Krievijas lopkopības produktu, tehnisko kultūru un kokmateriālu eksportā, turklāt Rīga stingri turējās linu, kokmateriālu un olu, bet 20. gs. sākumā — arī sviesta nozīmīgākās eksportētājas pozīcijās (ar 1907. g. sviesta eksportā sāka dominēt Ventspils). Stabili vietu Rīgas osta ieņēma Krievijas mērogā mašīnu un minerālmēslojuma, akmeņogļu un kaučuka, kokvilnas un korķa koka, siļķu un tā saucamo koloniālpreču importā.

Aplūkojamā perioda raksturīga iezīme bija Rīgas izveidošanās par Krievijas impērijas lielāko ārējās tirdzniecības centru. Jau 20. gs. sākumā pēc ārējās tirdzniecības apgrozījuma Rīga izvirzījās pirmajā vietā valstī. Tā, gadsimta pirmajā piecgadē Rīgas ārējās tirdzniecības apgrozījums (vidēji gadā — 195,8 milj. rubļu) pārsniedza gan Pēterburgas (175,5 milj. rubļu), gan Odesas (158 milj. rubļu) apgrozījumu. Pēterburgas ostas īpatsvars šajā apgrozījumā bija 13,6%, Odesas — 12,2%, Rīgas — 15,2%, bet 1913. gadā Rīgas īpatsvars jau bija 17,2%. Rīga apsteidza Pēterburgu un Odesu galvenokārt uz eksporta tirdzniecības rēķina, importa tirdzniecībā tā mazliet, kaut arī visai nenozīmīgi, atpalika no Pēterburgas. 1911. gadā caur Rīgu importēja preces par 147,2 milj. rubļu, caur Pēterburgu — par 149,9 milj. rubļu.

Lopkopības produktu vidū, kurus izveda caur Rīgu, nozīmīga vieta bija sviestam. Tā eksportu gan raksturo krasas svārstības — uzplaukums 20. gs. pirmajā piecgadē un panīkums kopš 1907. g. 20. gs. pirmajā piecgadē sviesta īpatsvars visā Rīgas ostas eksporta vērtībā sasniedza 12,8%, bet 1913. gadā tas samazinājās līdz 1,8%.

Rīga bija lielākā olu eksportosta. No tās izveda apmēram $\frac{2}{5}$ visu no Krievijas eksportējamo jeb $\frac{3}{4}$ visu pa jūru izvedamo olu. Jāpiebilst, ka Krievijā bija tikai vēl viena svarīga olu eksportētāja osta — Pēterburga, kas palika otrajā vietā aiz Rīgas. Olu eksports no Rīgas pieauga no 19,4 milj. rubļu vidēji gadā 20. gs. pirmajā piecgadē līdz 35,3 milj. rubļu 1913. gadā. Eksportējamo olu lielākā daļa gāja uz Angliju, mazākā — uz Vāciju, Beļģiju, Dāniju, Holandi, Zviedriju.

Visai ievērojamu vietu Rīga ieņēma arī gērētu un neģērētu ādu eksportā (vairāk nekā puse šo preču izveduma no Krievijas). Ādu vidējais gada izvedums palielinājās no 11,6 milj. rubļu 20. gs. pirmajā piecgadē līdz 41,0 milj. rubļu 1913. gadā. Rekordu to eksports sasniedza 1912. gadā, kad no Rīgas izveda vairāk nekā 2 milj. pudu ādu par 47,3 milj. rubļu (21% visa Rīgas eksporta). Pirmā pasaules kara priekšvakarā ādas ieņēma otro vietu Rīgas ostas eksportpreču vidū. Galvenās to saņēmējas bija Vācija un ASV.

Caur Rīgas ostu izveda arī $\frac{2}{3}$ no Krievijas eksportēto mājputnu un medījumu. To lielāko daļu Rīgā nogādāja pa dzelzceļu no Krievijas Eiropas daļas austrumu un dienvidu gubernām. Šo preču importētājas bija galvenokārt Anglija un Vācija.

20. gs. otrajā piecgadē ievērojamus apjomus sasniedza arī Rīgas ostas gaļas eksports.

Tātad 1900.—1913. g. Rīgas ostai bija lopkopības produktu eksporta strauja uzplaukuma laiks. Šis uzplaukums bija izskaidrojams ar lauksaimnieciskās ražošanas intensifikāciju Krievijas impērijas rietumu un centrālajos rajonos un ar pieprasījuma pieaugumu Eiropas tirgū pēc lopkopības produktiem.

No Rīgas ostas eksportēto tehnisko kultūru vidū pirmo vietu ieņēma līni, ko izveda galvenokārt uz Beļģiju, Franciju, Vāciju, Angliju. Jau 19. gs. sākumā Rīgai bija stabila Krievijas lielākās līnu eksportētājas slava. Rīgas līnu eksporta absolūtie rādītāji aplūkojamajā laikā strauji auga — no 3,5 milj. pudu vidēji 20. gs. pirmajā piecgadē līdz 8,3 milj. pudu 1913. gadā. Līnu īpatsvars Rīgas eksporta tirdzniecībā bija visai liels — 20—22%.

Rīga bija arī svarīga linsēklu eksportētāja — caur to izveda gandrīz $\frac{1}{3}$ visu no Krievijas eksportēto linsēklu. Šīs preces galvenās saņēmējas bija Beļģija, Vācija, Anglija un Francija.

Lielos daudzumos no Rīgas ostas izveda labību, kas visu aplūkojamo laikposmu bija Rīgas eksporta svarīgākais postenis (8,8 milj. pudu vidēji gadā 20. gs. pirmajā piecgadē un 13,8 milj. pudu 1913. gadā). Eksportētās labības sortiments šajā laikā būtiski izmainījās, uz citu labību rēķina palielinoties kviešu izvedumam.

1901.—1913. gadā uzplauka Rīgas eksporttirdzniecība ar lopbarības raušiem.

Rīgai bija visai nozīmīga vieta Krievijas kokmateriālu eksportā. Izvedamo kokmateriālu sortiments bija plašs, bet pārsvarā tie bija dēļi, slīperi, plankas, gulšņi, brusas un balķi, aizvien pieaugot apstrādāto kokmateriālu daļai. Divas reizes — vēl 19. gs. 90. gadu pirmajā pusē un tad 1911. gadā — kokmateriāli pēc vērtības ieņēma pirmo vietu Rīgas eksportpreču vidū, bet parasti tie atradās otrajā vai trešajā vietā.

Kokmateriālu pamatmasu Rīgā piegādāja no Vitebskas un Smoļenskas gubernas, mazāko daļu — no Viļņas, Pleskavas, Vidzemes, Kurzemes un Minskas gubernas. Liela kokmateriālu daļa pienāca pa ūdensceļiem — Daugavu, Gauju, Lielupi. Pa Daugavu vidēji gadā nopludināja ap 15 tūkst. postu (minimālais postu skaits bija 1902. gadā — 8,2 tūkst., bet maksimālais atzīmēts 1910. gadā — 21,4 tūkst.), pa Gauju — ap 1,7 tūkst. un pa Lielupi — ap 800 postu. Nepārtraukti pieauga arī to kokmateriālu kravu apjoms, ko transportēja pa dzelzceļu — galvenokārt no Krievijas centrālajām gubernām. 1904. gadā Rīgā pa dzelzceļu pienāca 10,4 milj. pudu kokmateriālu, bet 1913. gadā — jau 48,1 milj. pudu, t. i., gandrīz 5 reizes vairāk. Galvenās caur Rīgas ostu izvesto kokmateriālu saņēmējas bija Anglija, Holande, Vācija, Francija un Beļģija.

Rīgas importā liela nozīme bija rūpniecības izejvielām. Kā Baltijas gubernām, tā arī Krievijas centrālajiem rajoniem caur Rīgu pieveda akmeņogles, kaučuku, kokvilnu, miecvielas, dabiskās krāsvielas, ādas, džutu. Pārējās tehniskās izejvielas, kuru vidū īpaši jāmin metāli un ķīmikālijas, ievada mazāk. Redzama vieta importā bija rūpniecības iekārtām un instrumentiem. Svarīgi importa posteņi bija minerālmēsli, kā arī plaša patēriņa preces (īpaši jāatzīmē siļķes un tā saucamās koloniālpieces — tēja, kafija, garšvielas un augļi).

Viena no galvenajām importprecēm bija mašīnas, kuru ievadums strauji auga un pirmā pasaules kara priekšvakarā sasniedza ievērojamus apmērus — 32,6 milj. rubļu (pāri par 2,5 reizēm vairāk nekā vidējais ievadums gadā 20. gs. pirmajā piecgadē). To īpatsvars Rīgas ostas importā no 14% 20. gs. pirmajā piecgadē palielinājās līdz 17,6% 1913. gadā. Tiesa, gadsimta pirmajā piecgadē mašīnu nozīme Rīgas importā salīdzinājumā ar iepriekšējo piecgadi samazinājās — ievedamo preču sarakstā tās ieņēma tikai trešo vietu. Taču jau nākamajā piecgadē mašīnas izvirzījās vadošā vietā un palika tajā līdz pat pirmajam pasaules karam.

Strauji palielinājās kaučuka imports caur Rīgu — to noteica gumijas rūpniecības aizvien augošais pieprasījums pēc šīs izejvielas. Tā, 20. gs. pirmajā piecgadē vidēji gadā ievada 115 tūkst. pudu kaučuka, bet 1913. gadā — jau 387 tūkst. pudu. Kaučuka īpatsvars Rīgas importā šajā laikā pieauga no 8,2 līdz 11,5%.

Pēc kokvilnas ievaduma Rīga bija ceturtajā vietā impērijā (aiz Tallinas, Pēterburgas un Odesas). Rekordu kokvilnas imports sasniedza 20. gs. pirmajos piecos gados, pēc tam samazinājās, taču līdz pat pirmajam pasaules karam palika liels. Kokvilnu ievada galvenokārt no Anglijas un Vācijas ostām ar angļu un vācu tirdzniecības firmu starpniecību.

Sistemātiski auga arī akmeņogļu imports — no 26,4 milj. pudu vidēji gadā 20. gs. pirmajā piecgadē līdz 78,8 milj. pudu 1913. gadā. Rīgas īpatsvars šīs izejvielas importā visas valsts mērogā pirmā pasaules kara priekšvakarā sasniedza 15,9%. Lielāko daļu ievesto akmeņogļu izlietoja pašas Rīgas rūpniecības uzņēmumi, piektā daļa aizgāja dzelzceļa transporta vajadzībām, un tikai nelielu daudzumu nosūtīja uz citiem valsts rajoniem.

Akmeņogļu importa pieaugumu līdzās Rīgas rūpniecības straujajai izaugsmei veicināja arī tas apstāklis, ka Rīga, tāpat kā Latvijas pārējās

ostas, pēc sava rakstura bija eksporta osta, t. i., no tās izvedamo kravu apjoms pārsniedza ievedamo kravu daudzumu. Tāpēc vienmēr atradās pietiekams skaits brīvu kuģu, kas devās uz Rīgas ostu pēc kravas un bija gatavi pret samērā nelielām vedmaksām uzņemt jebkuru kravu, lai nebūtu jābrauc tukšā. Transporta lētums arī palīdzēja importētajām akmeņoglēm Rīgā izturēt konkurenci ar Donbasa oglēm, ko veda pa dzelzceļu, kura pakalpojumi izmaksāja daudz vairāk.

Nozīmīga vieta Rīgas importā (tāpat kā eksportā) piederēja ģērētām un negērētām ādām.

Rīgas osta bija lielākā korķa koka importētāja Krievijā — caur Rīgu ieveda $\frac{2}{5}$ valstī importētā korķa koka. Par spīti lielajām svārstībām, šīs preces ievedums Rīgā nepārtraukti palielinājās, kas bija izskaidrojams gan ar Rīgas rūpniecības uzņēmumu vajadzību, gan ar Iekšķrievijas rajonu pieprasījuma pieaugumu. Rīga bija arī svarīgs dabisko krāsvielu (krāsu koka) un miecvielu importa centrs.

Vadošā — pirmā vieta Krievijas ostu vidū Rīgai bija minerālmēslojuma ievedumā, kas sistemātiski auga. 20. gs. pirmajā piecgadē Rīgas ostā vidēji gadā ieveda 2,2 milj. pudu (1,2 milj. rubļu) minerālmēslojuma, bet 1913. gadā — jau 7,6 milj. pudu (4,3 milj. rubļu). Minerālmēslojuma importa straujā kāpinājuma cēlonis bija kā Baltijas, tā arī Iekšķrievijas guberņu lauksaimniecības aizvien pieaugošais pieprasījums.

Rīgā ievada visai lielu daudzumu silķu. Pirmā pasaules kara priekšvakarā silķu importa apjoms bija 2,8 milj. pudu (7,1 milj. rubļu). Gandrīz visas ievestās silķes nosūtīja tālāk pa dzelzceļu uz Krievijas centrālajām guberņām.

Redzamu vietu Rīgas importā ieņēma tēja, pēc kuras ieveduma Rīga bija otrajā vietā impērijā (aiz Pēterburgas). Tēju saņēma galvenokārt no Anglijas ostām. Tās lielāko daļu pa dzelzceļu transportēja uz daudzām Krievijas pilsētām.

Bez minētajām importprečēm Rīgā ienāca vēl dzelzs, ķets, tērauds, varš, svins, vīni, augļi, kopra, džuta un daudzas citas preces.

Pievēršoties jautājumam par Rīgas eksportpreču galvenajām saņēmējām, jāsaaka, ka preču vislielāko daudzumu no Rīgas izveda uz Angliju. Tie bija lauksaimniecības produkti (labība, lina, pakulas, sēklas, olas, sviests, gaļa un ādas) un kokmateriāli (dēļi, sijas, slīperi, plankas). Tomēr Anglijas īpatsvars Rīgas eksportā samazinājās: 1902. gadā tas bija 46,6%, bet 1913. gadā — vairs tikai 38,8%.

Otro vietu ieņēma Vācija, un kravu sūtījumi uz vācu ostām nemitīgi pieauga. No Rīgas uz Vāciju izvesto preču vērtība no 1901. līdz 1913. g. pieauga no 19,4 milj. līdz 43,2 milj. rubļu.

Intensīvi palielinājās arī eksports uz Beļģiju, Franciju, Holandi un Dāniju. Aplūkojamajā laikposmā preču izvedums no Rīgas uz Beļģiju pieauga no 11,8 milj. līdz 30,9 milj. rubļu, uz Franciju — no 9,0 milj. līdz 14,2 milj. rubļu, uz Holandi — no 4,2 milj. līdz 14,9 milj. rubļu, uz Dāniju — no 3,8 milj. līdz 5,8 milj. rubļu.

20. gs. sākumā strauji auga preču eksports uz ASV. Šī zeme saņēma no Rīgas ievērojamu daudzumu ģērētu un negērētu ādu. 1913. gadā uz ASV nosūtīja 889,6 tūkst. pudu ādu — vairāk nekā pusi no Rīgas izvesto ādu.

Rīgas ostā pienākošo ārzemju preču nosūtītāju vidū pirmajā vietā bija Anglija. Laikā no 1902. līdz 1913. g. angļu preču vērtība Rīgas importā palielinājās no 41,8 milj. līdz 79,7 milj. rubļu. No Anglijas nāca kuģi ar akmeņoglēm, kaučuku, minerālmēslojumu, mašīnām, iekārtām, kokvilnu, silķēm, metāliem, vilnu, vilnas izstrādājumiem, kopru, kafiju, kakao un augļiem. Piemēram, 1913. gadā no Anglijas bija nākuši 92% visu akmeņogļu, kuras tika importētas caur Rīgas ostu (68 milj. pudu), 60,4% kaučuka (254 tūkst. pudu), 83% tvaika mašīnu (132 tūkst. pudu), 76,6% lokomobiļu (72 tūkst. pudu), 60,8% mašīnu (371 tūkst. pudu), 35% kokvilnas (278 tūkst. pudu), 92,6% tējas (63,1 tūkst. pudu), 78% tauku (248 tūkst. pudu) u. c. Tomēr Anglijas īpatsvars Rīgas importā šajā laikposmā samazinājās no 56,6 līdz 43,2%.

Otrā vieta uz Rīgu piegādāto preču nosūtītāju vidū piederēja Vācijai. Laikā no 1902. līdz 1913. g. vācu preču ievadums Rīgā palielinājās no 20,6 milj. līdz 62,0 milj. pudu, t. i., 3 reizes. No Vācijas nāca rūpniecības iekārtas, mašīnas, minerālmēslojumi, ķimikālijas, kaučuks, ādas, medikamenti, augļi, krāsas un krāsvielas. 1913. gadā Rīgā no Vācijas ostām tika ievesti 100% visu importēto apelsīnu un citronu (621 tūkst. pudu), 83,1% kopras (626 tūkst. pudu), 64,4% kokvilnas (507,8 tūkst. pudu), 70,4% ģērētu un negērētu ādu (427,6 tūkst. pudu) un gandrīz $\frac{1}{5}$ visu importēto mašīnu.

Noteiktu vietu Rīgas ostas importa operācijās ieņēma arī Dānija, Holande, Zviedrija un Beļģija.

Jāsaka, ka Rīgas ostas tirdznieciskie sakari un kravu apgrozījuma virzieni salīdzinājumā ar 19. gs. otro pusi bija izmainījušies maz. 20. gs. sākumā galvenokārt notika ārējās tirdzniecības apgrozījuma palielināšanās un jau sen pastāvošo sakaru tālāka nostiprināšana, vispirmām kārtām ar Vāciju.

Visā aplūkojamajā laikposmā nepārtraukti pieauga Rīgas ostā ienākušo un no tās izejošo kuģu skaits, bet vēl lielākā mērā palielinājās to kravnesība. Kopējais Rīgā ienākušo kuģu skaits pieauga no 1928 vidēji gadā 20. gs. pirmajā piecgadē līdz 2923 1913. gadā, bet šo kuģu kravnesība palielinājās no 1168,2 tūkst. līdz 2070,1 tūkst. reģistra tonnu.

Kuģu vidū, kuri devās ārā no Rīgas ostas, līdz 97% bija ar kravu. Tik liels no ostas izejošo piekrauto kuģu procents vispirmām kārtām izskaidrojams ar to, ka Rīga galvenokārt bija eksportosta. Nozīmīgs bija arī tas apstāklis, ka no Rīgas izveda daudz lētu, bet smagsvara kravu, it īpaši kokmateriālus (piemēram, 1913. gadā vairāk nekā 65% no Rīgas ostas izejošo kuģu kopējā tilpuma aizņēma apstrādāti un neapstrādāti kokmateriāli).

Kravu lielāko daļu, kas Rīgā ienāca no citām Krievijas pilsētām un gubernām, piegādāja pa dzelzceļu. Dzelzceļa pārvadājumi strauji palielinājās. 20. gs. pirmajā piecgadē Rīgā ievēda vidēji 65,4 milj. pudu kravu gadā, bet 1913. gadā — jau 133 milj. pudu.

Pirmo vietu kravu vidū, kuras Rīgā nonāca pa dzelzceļu, ieņēma kokmateriāli, otro — labība (galvenokārt kvieši), trešo — lini. No kravām, kas bija paredzētas pilsētas iekšējai lietošanai, jāatzīmē būvmateriāli, metāli, akmeņogles un dažādi rūpniecības izstrādājumi. Dzelzceļu pārvadājumu pieaugumu noteica, no vienas puses, Rīgas ostas tirdzniecības apgrozījuma

nemitīgā palielināšanās, no otras puses, patēriņa pieaugums Rīgā, vispir-
mām kārtām intensīvi augošās rūpniecības vajadzībām.

Vislielākā nozīme kravu piegādē Rīgai bija Ribinskas—Maskavas—
Ventspils un Rīgas—Pleskavas dzelzceļa maģistrālei, kā arī Baltijas dzelz-
ceļa līnijām. Kviešus ievada galvenokārt no Krievijas Eiropas daļas dien-
vidaustrumiem un Rietumsibīrijas, rudzus — lielākoties no Krievijas Eiropas
daļas austrumu un dienvidaustrumu guberņām, miežus — no Vidzemes
un Kurzemes guberņas; galvenās auzu piegādātājas bija Orlas, Tambovas,
Penzas un citas guberņas. Linu un linu pakulu lielākā daļa Rīgā ienāca no
Ribinskas—Ventspils, Rīgas—Orlas, Nikolaja (Pēterburgas—Maskavas),
Pēterburgas—Varšavas, Rīgas—Pleskavas un Maskavas—Brestas maģis-
trāles stacijām. Kaņepājus pieveda galvenokārt no Kurskas, Čerņigovas,
Smolenskas un citām guberņām, linseklu pamatpiegādātājas bija Vidze-
mes, Kurzemes, Kauņas, Vitebskas un citas ziemeļrietumu guberņas.
Olas Rīgā piegādāja Kazanņas, Simbirskas, Samaras un citas guberņas,
sviestu — lielākoties Sibīrija un Vidzemes guberņa. Gaļu, arī mājputnus
un medījumus, Rīga saņēma no Rjazaņas—Urālu, Dienvidaustrumu un
Ribinskas—Ventspils dzelzceļa līnijas stacijām, kā arī no Maskavas—
Voroņežas—Kijevas līnijas, ādas — galvenokārt no Maskavas—Nižņij-
novgorodas, Ribinskas—Ventspils, Rīgas—Orlas, Rjazaņas—Urālu, Sibīri-
jas un Taškentas dzelzceļa līnijas stacijām. Rīgas mašīnbūves un metāl-
apstrādes rūpniecības vajadzības lielā mērā apmierināja metāls no Krie-
vijas dienvidiem un Polijas, Urālu metāla nozīme bija neliela. Akmeņ-
ogles pa dzelzceļu nāca galvenokārt no Dombrovas baseina Polijā.

Daļa kravu (galvenokārt kokmateriāli) Rīgā ienāca pa Daugavu.
Pieauga, kaut arī kopumā palika neliels, kravu pievedums pa Lielupi.

Noteikta nozīme Krievijas kravu piegādē uz Rīgu, it īpaši pēdējos ga-
dos pirms pirmā pasaules kara, bija arī jūras transportam. Cieši sakari
Rīgai izveidojās ar pārējām Krievijas impērijas Baltijas ostām. Visvairāk
kravu pienāca no Pēterburgas (medikamenti, ķīmiskās rūpniecības izstrā-
dājumi, krāsas, stikli, metāls, papīrs, kartons, minerāleļļas).

No Rīgas uz valsts iekšējiem rajoniem kravas sūtīja pa dzelzceļu, daž-
reiz pa jūru un pavisam nedaudz arī pa upēm. Izšķirošā vieta, protams, bija
dzelzceļa transportam, turklāt kravas pārvadājumi nemitīgi auga — no
1901. līdz 1913. g. tie palielinājās vairāk nekā divas reizes. Vislielāko
kravu daudzumu no Rīgas transportēja pa Rīgas—Pleskavas, Pēterburgas—
Varšavas un Rīgas—Orlas dzelzceļa līniju. Svarīgākie rajoni, uz kuriem
tika sūtītas dzelzceļa kravas no Rīgas, bija ziemeļu, ziemeļrietumu un
centrālās guberņas.

Uz citiem Krievijas rajoniem pa dzelzceļu transportējamo preču sorti-
ments bija ārkārtīgi plašs. Pirmkārt, tās bija importa preces, ko veda no
Rīgas ostas uz Krievijas iekšējām guberņām; otrkārt, Rīgas rūpniecības
izstrādājumi; treškārt, preces, ko ievada Rīgā no samērā tuvajiem apkār-
tnes rajoniem un ko no Rīgas nosūtīja uz citām valsts pilsētām un
rajoniem. No importa precēm uz valsts iekšējiem rajoniem veda mašīnas,
metālu, kaučuku, kokvilnu, akmeņogles, minerālmēslojumu, krāsas, silķes,
vīnus, medikamentus u. c., no Rīgas rūpniecības uzņēmumu izstrādāju-
miem — krāsas, miecvielas, stikla, fajansa, porcelāna un gumijas izstrā-

dājumus, audumus, mašīnas, papīru, kartonu, tabakas izstrādājumus, cementu, alu, porteri, degvīnu, liķierus, ziepes u. c.

Pieauga arī preču pārvadājumi pa jūru no Rīgas uz citām valsts ostām. Dominējošā vieta to vidū (vairāk nekā 85% uz citām impērijas ostām nosūtīto kravu) bija Baltijas jūras ostām, vispirmām kārtām Pēterburgai (līdz 50%).

Analizējot Rīgas ostas eksporta un importa operācijas, jāuzsver, ka ostas darbības uzplaukumā ļoti liela nozīme bija dzelzceļa līnijām, kas savienoja Rīgu ar plašiem Krievijas rajoniem. Pateicoties dzelzceļam, ārkārtīgi pieauga ostas darbības sfēra un Rīgā sāka pienākt preces no visattālākajām gubernām Krievijas centrā, dienvidos un dienvidaustrumos. No Rīgas sāka plūst kravas uz Krievijas iekšējiem rajoniem. Tādējādi Rīgas ostas tirdzniecības uzplaukums bija organiski saistīts ar ciešu ekonomisku sakaru attīstību ar citiem Krievijas impērijas rajoniem.

Ar eksporttirdzniecību Rīgas ostā 20. gs. sākumā nodarbojās ap 130—150 firmu, kuru vidū lielākās bija «Gerhards un Hejs», «Helmzings un Grims», «P. Forostovskis», «Ed. Lange», «A. Larsons», «Brāļi Levšteini», «Ed. Lira un komp.», «Malkolms un komp.», «Š. Šalita», «D. Heidemanis» un «Brāļi Kamenski». Katrs no šiem tirdzniecības uzņēmumiem ik gadus izveda uz ārzemēm preces vairāku miljonu rubļu vērtībā. Bez tam bija vēl pusotra desmita firma, kuras eksportēja preces par vairāk nekā miljonu rubļu katra.

Minēto firmu vidū sevišķi plašas operācijas veica akciju sabiedrība «Gerhards un Hejs», kura ievērojami pārspēja pārējās līdzīgās firmas (1913. gadā tā eksportēja preces par 70,7 milj. rubļu). Šī firma lielā daudzumā izveda linus, olas, sviestu un kokmateriālus. Otrā lielākā uzņēmuma — firmas «Brāļi Kamenski» — apgrozījums pirmā pasaules kara priekšvakarā sasniedza 21 milj. rubļu (viens desmitā daļa no visa Rīgas eksporta). Trešās lielākās firmas — «Ed. Lange» — apgrozījums pārsniedza 10 milj. rubļu; tās eksportējamo preču sarakstā bija galvenokārt olas, ādas, sviests, lini, sērkociņu skaliņi un kaņepāji. Redzamu vietu Rīgas eksporttirdzniecībā ieņēma arī «Austrumu sabiedrība preču uzglabāšanai, transportam un apdrošināšanai»; tās eksporta apjoms 1902.—1913. gadā pieauga no 4,9 milj. līdz 7,5 milj. rubļu. Stablas pozīcijas (eksporta apjoms — 6—8 milj., bet 1913. gadā — pat 15,2 milj. rubļu) bija firmai «Ed. Lira un komp.», kas savās rokās koncentrēja kokmateriālu, kaņepāju, gaļas, sviesta, mājputnu, medījumu un olu eksportu. Firma «D. Heidemanis» 1913. gadā izveda vairāk nekā piekto daļu no Rīgas eksportēto ādu un kažokādu un vairāk nekā trešo daļu parketa materiālu.

Iekšējā tirdzniecība

Ar iedzīvotāju skaita straujo pieaugumu Rīgā 20. gs. sākumā saistīta arī iekšējās tirdzniecības tālāka attīstība pilsētā. Paplašinājās preču pārdošana tirgos, un pilsētas valde, nevarēdama neievērot iedzīvotāju prasības, veica dažus tirgu labiekārtošanas pasākumus.

Paviljons Aleksandra
(tag. Vidzemes kolhozu)
tirgū.

Aleksandra tirgū 1907. gadā ierīkoja piecas lokveida lampas apgaismošanai un paplašināja vietu skaitu. Veica arī vēl dažus citus labiekārtošanas darbus. Aleksandra tirgus apgrozība pieauga, un tirgotāju skaits tajā 1910. gadā sasniedza 1200 personu. Paplašinājās tirdzniecība arī Āgenskalna tirgū, kur pirmā pasaules kara priekšvakarā tirgotāju skaits jau pārsniedza 625 (gaļu pārdeva 120, piena produktus — 125, zivis — 70, augļus un saknes — 205, maizi, miltus un putraimus — 15, ziedus — 7, malku — 5, mājsaimniecības priekšmetus — 75 utt.). 1914. gadā Āgenskalna tirgū uzcēla speciāli iekārtotu prāvu tirgus ēku. Ievērojami attīstījās tirdzniecība arī centrālajā — Daugavmalas tirgū. Pirms pirmā pasaules kara Daugavmalas tirgū bija 170 segtas tirgošanās vietas, kurās pārdeva dažādas sīkumtirdzniecības preces (galantērija, apģērbi, apavi utt.). Bez tam apmēram 1800 cilvēku, to vidū ap 250 vairumpreču tirgotāju, pārdeva pārtikas produktus — gan no vezumiem, gan no tirgošanas vajadzībām paredzētajiem galdiem.

Pa pontontiltu pāri Daugavai devās daudzi vezumi ar pārtikas produktiem un citu kravu. Par tilta lietošanu bija jāmaksā pēc pilsētas valdes noteiktās takses, un gada laikā tā sanāca prāvas summas: 1901. gadā — 67,0 tūkst., 1902. gadā — 55,7 tūkst., 1903. gadā — 57,2 tūkst. rubļu. Pilsētas varas iestādes, neraugoties uz sūdzībām, stingri aizstāvēja savas tiesības ņemt nodevas par tilta lietošanu.

Iekšējā tirdzniecība Rīgā turpināja attīstīties arī citos tirgos, gadatirgos un tirdzniecības uzņēmumos. Tomēr tirdzniecība bieži notika antisanitāros apstākļos, bija vērojami arī citi trūkumi. Presē bieži parādījās raksti par nekārtībām pilsētas tirgos, par uzipircējiem, huligānismu un krāpšanu, par

sanitāro normu neievērošanu tirdzniecībā ar pārtikas produktiem, īpaši zivīm.

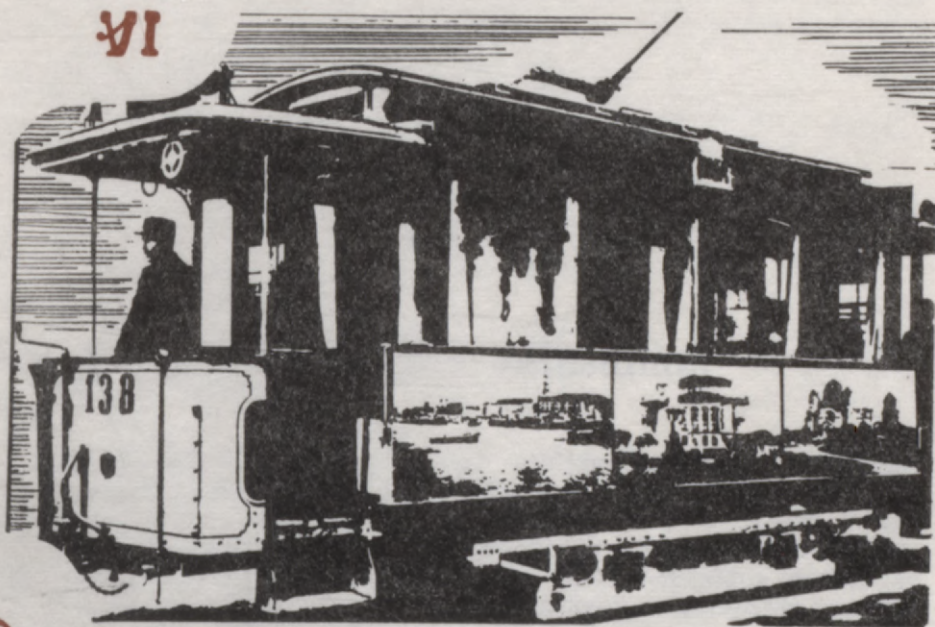
Rīgā plaši bija izvērta alkoholisko dzērienu tirdzniecība. Bez valsts degvīna tirgotavām — «monopolkām» — pilsētā pirmā pasaules kara priekšvakarā bija 19 vīna pagrabi, kuros pārdeva vīnogu vīnus tikai līdzī nešanai, un 3 pagrabi, kuros pārdeva vīnogu vīnus līdzī nešanai un glāzēs; 84 pagrabi tirgojās ar kroņa vīnu. Darbojās 325 traktiera tipa uzņēmumi (208 restorāni un viesnīcas, 87 alus tirdzniecības vietas ar silto ēdienu izsniegšanu, 30 bufetes klubos), kā arī 468 tirdzniecības vietas, kur pārdeva tikai alu kausos (12 — pilsētas centrālajā daļā, 132 — Pēterburgas priekšpilsētā, 146 — Jelgavas un 178 — Maskavas priekšpilsētā). Alkoholisko dzērienu tirgotāji guva lielu peļņu, apdzirdot iedzīvotājus. Savukārt pilsētas varas iestādes no alkoholisko dzērienu tirdzniecības uzņēmumiem saņēma ievērojamus ienākumus.

Grāmatu veikalu pilsētā bija nesalīdzināmi mazāk nekā dzērienu veikalu — tikai 39. Pavisam Rīgā 20. gs. sākumā ar grāmatu un nošu pārdošanu nodarbojās 127 tirdzniecības uzņēmumi. Grāmatu veikali, grāmatu galdi un kioski bija arī Daugavmalas tirgū un sikumtirgū. Aptieku Rīgā 1904. gadā bija 30.

20. gs. sākumā Rīgā darbojās «Rīgas tirgotāju kamera» jeb «Rīgas tirgotāju un veikalu īpašnieku savienība». Šīs savienības biedri bija galvenokārt lieltirgotāji, 1. un 2. gildes tirgotāji.

Tirdzniecības uzņēmumu īpašnieki nežēlīgi ekspluatēja tirdzniecības strādniekus un kalpotājus. Vēl 20. gs. sākumā darba diena tirdzniecībā ilga apmēram 15 stundas, reti 12 stundas, ar 1 stundas pusdienu pārtraukumu.

Tirdzniecības tīkla struktūra, kāda pastāvēja Rīgā pirmā pasaules kara priekšvakarā, bija raksturīga vairumam Krievijas kapitālistisko lielpilsētu ar visām tām piemītošajām pretrunām. Līdzās greznajiem veikaliem, kas atradās galvenokārt Vecrīgā un apkalpoja naudīgos pircējus, radās vidusmēra pilsētniekiem paredzēti universāla tipa veikali, bet pilsētas nomalēs palielinājās mazu veikaliņu un kiosku skaits, kuros iepirkās nabadzīgāki iedzīvotāji. Tomēr tirgi un gadatirgi saglabāja ievērojamu nozīmi pilsētas iekšējā tirdzniecībā.

**RĪGAS
PILSĒTAS
PAŠVALDĪBA
UN KOMUNĀLĀ
SAIMNIECĪBA**

**20. GS.
SĀKUMĀ**

RIKAS
PILSĖTAS
PRAVAIDIDA
IN KONINKIAI
SALINTICIA

20. 02.
ANUNAS

Cīņa ap pilsētas domes vēlēšanām

20. gs. sākumā, latviešu, krievu un citām vietējām buržuāzijas nacionālajām grupām pamazām ekonomiski nostiprinoties, aktivizējās cīņa par ietekmi Rīgas pilsētas pašvaldībā. Maskēdamies ar nacionāliem lozungiem, buržuāzijas dažādi slāņi kāroja piekļūt tuvāk pilsētas bagātajai saimniecībai, jo tas domē valdošajam grupējumam solīja ienesīgus amatus (ar tiesībām uz pensiju) pilsētas valdē, dažādās pastāvīgās komisijās (celtniecības, saimniecības, tirdzniecības u. c.), municipālajos uzņēmumos un kredītiestādēs, nodrošināja bagātus kredīta avotus, kā arī priekšroku dažādu izdevīgu pilsētas pasūtījumu jeb «podrjadu» saņemšanā (obligātās publiskās izsoles praksē nereti ignorēja) un pilsētas apbūves gabalu iepirkšanā, pilsētas noliktavu, izkraušanas, piestātņu u. tml. vietu nomāšanā. Turklāt tieša līdzdalība vai savu priekšstāvju klātbūtne pilsētas pārvaldē ļāva vēlamā virzienā regulēt privātīpašumu nodokļu aplikumu, noteikt dažādu pilsētas labiekārtošanas darbu secību utt. Vārdu sakot, domniekus pilsētas pašvaldībai piesaistīja daudzi un dažādi privāto un šauri šķirisko un ekonomisko interešu pavedieni, un «vispārējais labums», uz kuru buržuāzijas grupas atsaucās cīņā par ietekmi domē, bija tikai tukšas frāzes.

1901. gadā vēlētāju loks bija paplašinājies par 721 personu un to kopskaitis sasniedza 3797. Turpmākās izmaiņas vēlētāju skaitā un sastāvā — 1905., 1909. un 1913. gadā — parādītas 1. tabulā.

Laikā no 1897. līdz 1913. g. Rīgas iedzīvotāju skaits bija palielinājies par 83%, turpretim vēlētāju skaits — par 68%, un to bija nepilns 1% iedzīvotāju. Vislielāko vēlētāju skaita pieaugumu bija devušas namīpašnieku aprindas, kas dominēja pārējo vēlētāju vidū, — 81,9% (daļai no viņiem vienlaikus piederēja arī tirdzniecības vai rūpniecības uzņēmumi). Plaši izvērstās namu būvniecības apstākļos Rīgā šajā laikā tas citādi nemaz nevarēja būt.

Par izmaiņām vēlētāju attieksmē pret municipālajām vēlēšanām liecina tajās piedalījušos skaits: 1901. gadā — 61,4%, 1905. gadā — 78,9%, 1909. gadā — 68,8%, 1913. gadā — 87,3%, kas bija citām impērijas pilsētām neparasta aktivitāte.

Rīgas pilsētas domes vēlētāji 1905.—1913. g.

Gads	Vēlētāju skaits	To skaitā personas,					
		nekustamie īpašumi* vērtībā (rbl.)**			tirdzniecības uzņēmumi***		
		1500—3000	virs 3000	kopā	1. kategorijas	2. kategorijas	kopā
1905.	4047	585	2848	3433	83	368	451
1909.	4223	615	2887	3502	89	457	546
1913.	5169	658	3578	4236	102	624	726

* Ieskaitot personas, kas piedalījās vēlēšanās kā uz tiem piederīgo nekustamo īpašumu,

** Nekustamo īpašumu vērtība uzrādīta pēc pilsētas vērtējuma nekustamo īpašumu nodokļa

*** Tirdzniecības uzņēmumu starpā pie 1. kategorijas piederēja vairumtirdzniecības apdrošināšanas biedrības, pie 2. kategorijas — mazumtirdzniecības uzņēmumi ar kapitālu uzņēmumi.

**** Rūpniecības uzņēmumu kategorijas tika noteiktas, vadoties pēc to strādnieku skaita

Jaunajā situācijā vietējai vācu buržuāzijai nācās vairāk nekā līdz šim rēķināties ar nevācu buržuāzijas pretenzijām. Par to liecina arī domnieku vietu sadalījums:

	1901. g.	1905. g.	1909. g.	1913. g.
vācieši	62	56	43	41
latvieši	8	12	26	23
krievi	10	12	10	14
pārējie	—	—	1	2

Izmaiņas notika arī domnieku sociālajā sastāvā:

	1901. g.	1905. g.	1909. g.	1913. g.
tirgotāji, fabrikanti, amatnieki uzņēmēji, baņķieri	46	43	30	38
brīvo profesiju pārstāvji	31	33	46	41
namsaimnieki ¹	2	2	3	1
nenoskaidroti	1	2	1	—

Brīvo profesiju pārstāvji, kuru skaits manāmi pieauga, perioda beigās pārsniedzot pusi domnieku kopskaita, domē nereprezentēja noteiktu sociālo slāni, bet gan parasti darbojās kā lielkapitālistisko uzņēmēju aprindu neoficiālie pilnvarotie. Gandrīz tikpat kupli bija pārstāvētas tirgotāju, fabrikantu un kredītiestāžu darboņu aprindas.

Pirmās sadursmes pilsētas domes vēlēšanās sākās jau ar oficiālā vēlēšanu saraksta sastādīšanu. Lai gan saraksta pārbaude bija apgrūtināta, tā

¹ Namīpašumi piederēja lielākajai domnieku daļai, bet šajā grupā ieskaitītie domnieki uzdevuši sevi tikai par namsaimniekiem.

kām pieder			Vēlētāju grupas			
rūpniecības uzņēmumi****			kuģniecības uzņēmumi	patstāvīgi	pilnvarotie, aizbildņi	juridiskās personas
1.—3. katego- rijas	4.—5. katego- rijas	kopā				
33	127	160	3	2873	919	255
39	133	172	3	2968	975	280
43	159	202	5	3695	1132	342

tā tirdzniecības vai rūpniecības uzņēmumu pamata.
aplikumam.

uzņēmumi ar kapitālu virs 300 tūkst. rubļu, kredītiestādes — virs 200 tūkst. rubļu, bankas,
līdz 300 tūkst. rubļu, traktieri, mēbelētās istabas, pie 3. kategorijas — siktirdzniecības

(1. kategorija — augstākā — vairāk par 1000 strādnieku).

izskatīšanai doto divu nedēļu laikā pilsētas valde saņēma simtiem iebildumu: kļūdaini bijuši atzīmēti uzvārdi (ar to pietika, lai attiecīgo personu nepielaiestu vēlēšanās), izlaistas personas, kuru īpašuma apjoms līdz vēlēšanu laikam bija sasniedzis cenza prasīto vai arī kas nomaksāja pilsētas nodokļu parādu, vēlētāju saraksti tikuši publicēti agrāk par likumīgo termiņu — 3 mēneši pirms vēlēšanām. Parasti «cietušo» vidū izrādījās nevēļu buržuāzijas pārstāvji. Atsevišķos gadījumos, kad pilsētas valdes neobjektivitāte izpaudās sevišķi klaji, neskaitāmas sūdzības lika gubernas augstākajai administrācijai anulēt pilsētas valdes lēmumus un korigēt vēlētāju sarakstus. Pilsētas valde pēc saņemto protestu izskatīšanas bija spiesta sarakstā no jauna ieslēgt 1901. gadā 170 personas, 1905. gadā — 253, 1909. gadā — 492, 1913. gadā — 393. Bet galavārds vēl pašās vēlēšanās piederēja pilsētas galvam, kas kā vēlēšanu sapulces priekšsēdētājs pēc sava ieskata varēja vienu otru vēlētāju arī nepielaiest balsošanā.

Rīgas domes 1901. g. vēlēšanās vienā pusē stāvēja vietējā vācu un arī krievu konservatīvā buržuāzija, tāpat tai pieslējusies latviešu buržuāzijas daļa, pretējā pusē — pārējie latviešu vēlētāji līdz ar skaitliski nelielu domē līdz šim nepārstāvētu vietējās krievu buržuāzijas grupējumu. Latviešu buržuāzijas šķelšanos, kas notika arī vēlāk «silto vietīņu» dēļ, noteica konflikts starp F. Veinberga vadīto labējo konservatīvo spārnu («Baltijas Vēstnesis») un liberālo «Dienas Lapas» grupu. Pēdējā, protestējot pret Veinberga grupas centieniem uzurpēt latviešu buržuāzijas vadību vēlēšanu kampaņā, pievienojās šajās vēlēšanās vācu vēlētāju komitejai, kas atvēlēja latviešiem 12 domnieku vietas (domē iekļuva 8). Vāciešu atlasīto kandidatūru vidū bija arī personas no «Baltijas Vēstneša» un F. Veinberga domabiedru vidus (piemēram, F. Grosvalds), kuras pret to nebūt neiebilda. Bet vācieši labi zināja, ka, sašķeļot pretinieka spēkus, viņi laupa tam jebkādu izredzi uz panākumiem. Šī paša iemesla, kā arī vispārējā sociālā

saspilējuma dēļ viņi izlīga ar krievu konservatīvajiem elementiem. Opozīcijā palikusī latviešu buržuāzija — nacionālo kredītiestāžu darboņu un lielo namsaimnieku aprindas — uzskatīja, ka latviešu pilsoņu materiālais stāvoklis ļauj viņiem pretendēt uz daudz ievērojamāku pārstāvniecību domē. Tuvākā nākotne parādīja, ka opozīcijas vadoņus — Rīgas Latviešu biedrības barvežus advokātus F. Veinbergu, F. Grosvaldu un A. Krastkalnu — tikai pāris soļu šķīra no kompromisa ar vācu lielburžuāziju.

Vēlēšanas notika martā, un tajās apvienotā vācu-krievu-latviešu vēlētāju grupa uzvarēja ar samērā nelielu balsu vairākumu. Ievēlētie astoņi latviešu domnieki (pieci no viņiem — F. Grosvalds, tirgotāji A. Balodis un A. Grīnups, akmeņlauztuves īpašnieks P. Radziņš un ekspeditors M. Grosbergs — kandidēja abos sarakstos), kam piederēja lieli nekustamie īpašumi — vidēji katram ap 10 tūkst. rubļu vērtībā —, reprezentēja nacionālās buržuāzijas virsotnes intereses. Pārējo domnieku vidū bija pazīstami Rīgas vācu fabrikanti — K. Hese, K. Kimels, K. Šmits, kredītiestāžu direktori N. Merkuļjevs, V. Albertovičs, R. Tode u. c. Jaunievlētais Rīgas pilsētas galva G. (Dž.) Armitsteds, kas palika savā amatā 12 gadus, bija Anglijas izceļotāju pēctecis, taču viņa darbība pilsētas pašvaldībā liecināja par visciešākajām saitēm ar vietējām valdošajām vācu aprindām.

Gatavošanās nākošajām Rīgas domes vēlēšanām noritēja 1905. g. revolūcijas priekšvakarā, krievu un japāņu kara pastiprināto ārkārtīgi saasināto šķiru pretrunu apstākļos. Vēlēšanas notika 1905. g. marta vidū, kad pilsētai bija pārvēlies politisko un ekonomisko streiku vilnis. Revolūcijas vērsšanās plašumā ietekmēja arī municipālo vēlēšanu gaitu.

Tālaika latviešu buržuāziskā prese daudz rakstīja par pirmsvēlēšanu cīņu pret vāciešiem, bet šī cīņa patiesībā drīzāk atgādināja kaulēšanos par domnieku vietām. Veinbergs latviešu buržuāzijas centra un labējā spārna vārdā bija piedāvājis vācu vēlēšanu komitejai «godīgu kompromisu», proti, pieprasīja sākumā 40, vēlāk 32 vietas (25 domnieku un 7 kandidātu). Vācu komiteja tomēr piedāvāja tikai 20 vietas, un tālākās sarunas izjuka.

Vācieši, neuzdrošinādamies palikt izolācijā, tāpat kā 1901. gadā noslēdza kompromisu ar krievu vēlēšanu komiteju. Tas viņiem bija visai izdevīgi, jo ļāva apgalvot, ka vāciešiem nepiederot monopols pilsētas pašvaldībā, un bez tam krievu «lielpilsoņu» atrašanās domē varēja labvēlīgi ietekmēt tās attiecības ar vietējo cara administrāciju, kā arī radīt vēlamo rezonansi galvaspilsētā. Šis solis arī vājināja latviešu buržuāzijas pozīcijas. Turklāt, nebūdami mierā ar F. Veinberga diktatorisko rīcību, no latviešu Vispārējās vēlēšanu komitejas izstājās vēlākās Latviešu demokrātiskās partijas pārstāvji kopā ar savu līderi A. Bergu (K. Berga dēlu), kuram pašam bija visai godkārīgi nodomi. Daļa līdzšinējo latviešu domnieku piekrita balotēties vācu kandidātu sarakstā. Neizdevās arī F. Veinberga mēģinājums separāti vienoties ar daļu vācu vēlēšanu, vispirmām kārtām amatnieku virsotni, pie kuriem viņš griezās, cerēdams uz nevienprātību pretinieka nometnē. Veinberga vēlēšanu komitejai izdevās piesaistīt sev tikai nedaudzus krievu un lietuviešu vēlētajus.

Vietējo vāciešu vadoņi lielburžuāzijas interesēs centās izmantot arī cara valdību. 1904. g. sākumā pilsētas galva G. Armitsteds, «politisko motīvu dēļ» neinformējot pat domi, iesniedza iekšlietu ministram priekšli-

kumu par vēlamajām izmaiņām Rīgas domes vēlēšanu kārtībā (īpašuma cenza paaugstināšana, vēlēšanu tiesību piešķiršana lielo dzīvokļu īrniekiem, vēlētāju iedalījums divās klasēs), kurām vajadzēja «likumīgā kārtā» atbrīvot vietējos vāciešus no sāncensu lielākās daļas. Armitsteda projekts, neraugoties uz Vidzemes gubernatora Paškova atbalstu, tālāka sa-spilētajos politiskajos apstākļos tomēr gaidīto valdības atsaucību neguva.

Vēlēšanās par Veinberga «listi» bija nobalsojuši 1296 vēlētāji (40,5%). Latviešu buržuāzija gan dabūja 12 vietas, bet atkal «caur vācu žēlastību». Domē iekļuva vēlākās (1907. g.) Latviešu reformu partijas (lielie tirgotāji, namsaimnieki un buržuāziskā inteliģence) pārstāvji advokāts A. Krastkalns (minētās partijas līderis) un būvuzņēmējs K. Ķergalvis, kā arī Berga bazāra krājkases direktors J. Brigaders, Vidzemes savstarpējās kredīt-biedrības priekšsēdētājs J. Lazdiņš u. c. Par centīgu sadarbību ar vāciešiem krievu un latviešu buržuāzija pirmo reizi saņēma pa vienai vietai pilsētas valdē.

Krievijas pirmās revolūcijas laikā dažas pilsētu domes (piemēram, Mas-kavas) 1905. g. pirmajā pusē pieņēma opozicionāra rakstura rezolūcijas, citas (Kerčas, Smoļenskas, Sevastopoles u. c.) prasīja vispārējās municipālās vēlēšanu tiesības un pat pārtrauca naudas izmaksas policijai un kazakiem. Tas bija viens no izpausmes veidiem liberālās buržuāzijas islaicīgai noslieci pa kreisi — līdz cara 17. oktobra manifestam. Tomēr Rīgas «pilsētas tēvu» vienīgais «revolucionārais» akts bija domes petīcija (tās autoru vidū arī latviešu domnieki F. Grosvalds un A. Krastkalns), kas bija sastādīta, pamatojoties uz cara 18. februāra reskriptu, un saturēja dažus priekšlikumus par administratīvās aizbildniecības samazināšanu, domes kompetenču nelielu paplašināšanu u. c. Rīgas pilsētas dome visu laiku rīkojās atklāti kontrrevolucionāri. Tā lūdza valdību sūtīt uz Rīgu papildus kazakus un kareivjus, devīgi finansēja to uzturēšanu. Pilsētas galva atteicās pieņemt strādnieku deputāciju. Ne velti vēlāk Vidzemes gubernators N. Zvegincevs īpaši uzslavēja «Rīgas vācu tautības iedzīvo-tājus ar Armitstedu priekšgalā» par «parauguzvedību» revolūcijas gados.

Latviešu buržuāzijas pārstāvji Rīgas domē klusuciezdami apliecināja pilnīgu solidaritāti ar vairākuma rīcību. Tās melnsimtnieciskās aprindas ar «Rīgas Avīzes» (izdevējs — F. Veinbergs) balsi pat sludināja, ka soda ekspedīcijas vēl par maz izrēķinājušas ar revolucionāriem.

Rīgas domes vēlēšanas 1909. gadā notika politiskās reakcijas apstākļos. Nesenajos revolūcijas notikumos latviešu reakcionārā buržuāzija bija lieku reizi pārliecinājusies, ka tās interesēs ir vēl ciešāk sadarboties ar cara valdību un tās pārstāvjiem uz vietas un ka pienācis arī laiks radikāli caurskatīt attiecības ar vietējo vācu buržuāziju. Revolūcijas laikā izvirzītā prasība pēc demokrātiski ievēlētām pašvaldības iestādēm vienlīdz apdrau-dēja kā vācu buržuāzijas pašreizējās pozīcijas, tā arī latviešu buržuāzijas tuvākās nākotnes nodomus par nostiprināšanos pilsētu pašvaldībā. Apziņa par kopējo ienaidnieku savukārt mudināja arī vācu lielburžuāziju uz zināmu piekāpību.

Latviešu buržuāzijas labējās grupas un to idejiskie vadoņi — melnsimt-nieciskā tautas partija ar F. Veinbergu un mācītāju K. Irbi un tai tuvā reformu partija ar advokātiem F. Grosvaldu un A. Krastkalnu priekš-

Rīgas namīpašņieki pēc tautības un tiem piederošo nekustamo īpašumu vērtības 1912. gadā

Īpašumu vērtība rubļos*	Namīpašņieku skaits**	Tautība			
		latvieši		vācieši	
		abs. skaits	%	abs. skaits	%
Līdz 200	64	45	70,31	7	10,94
200—500	325	218	67,08	47	14,46
500—1000	399	265	66,42	73	18,29
1000—1500	305	182	59,68	54	17,71
K o p ā	1093	710	64,96	181	16,56
1 500— 2 000	214	100	46,73	61	28,51
2 000— 3 000	322	163	50,63	86	26,71
3 000— 5 000	482	208	43,16	148	30,71
5 000—10 000	645	269	41,71	197	30,55
10 000 un vairāk	2829	1045	36,94	1089	38,49
K o p ā	4492***	1785	39,74	1581	35,19
Pavisam	5585	2495	44,68	1762	31,55

* Vērtība, kas uzrādīta nekustamās mantas nodokļa aprēķināšanai.

** Tajā nav ietverti ārzemnieki, tā dēvētie juridiskie īpašņieki — dažādas biedrības, *** No šīs grupas īpašņiekiem vairākiem simtiem tomēr balsstiesību nebija (parādņieki,

galā — par nākamajām pilsētas domes vēlēšanām bija vienojušies ar vāciešiem jau 1908. gadā. (Šo darījumu ievadīja 1907. gadā ar vācu konstitucionālo partiju noslēgtā slepenā vienošanās par kopējo cīņu pret sociāldemokrātiju III Valsts domes vēlēšanās.) F. Veinbergs, F. Grosvalds un A. Krastkalns, uzurpējuši latviešu vēlēšanu vadību, organizēja no minēto partiju, kā arī Rīgas namīpašņieku biedrības pārstāvjiem latviešu vēlēšanu komiteju. Vācieši bija atvēlējuši latviešiem 27 domnieku un 5 kandidātu vietas (vēlāk šos skaitļus samazināja līdz 26 domnieku un 2 kandidātu vietām), kā arī pa vienai vietai pilsētas valdē un krājiskas pārvaldē, kuras visas jau iepriekš tika sadalītas vēlēšanu komitejas un «Rīgas Avīzes» akcionāru starpā. Atstumtās latviešu vidējās un sīkburžuāzijas ap-rindas, kas grupējās ap liberālu laikrakstu «Dzimtenes Vēstnesis» («de-mokrātu» orgāns), oktobristisko «Latviju» un sīkburžuāzisko «Jauno Dienas Lapu», nostājās opozīcijā. Šos buržuāzijas slāņus, kuru saimnieciskās intereses saistījās ar pilsētas perifēriju, arī vismazāk apmierināja pilsētas domes līdzšinējā komunālās politikas ievirze: visas priekšrocības — pilsētas centrālajiem rajoniem. Tie apvainoja veinbergistus pašlabuma meklēšanā un godkāribā, pārmeta atteikšanos no patstāvīgas saimnieciskās programmas, lai gan paši labprāt līgtu un kaulētos ar vācu buržuāziju. Latviešu nacionālajai buržuāzijai vēl nesen tik spārīgi vicinātais nacionālais karogs kļuva lieks, tiklīdz tas traucēja personiskajām interesēm. Savu-kārt vietējiem vāciešiem «nacionālā kompromisa» idejas īstenošana ļāva ilgāk paturēt vecās pozīcijas.

2. tabula

skaitā					
krievi		ebreji		pārējie	
abs. skaits	%	abs. skaits	%	abs. skaits	%
7	10,94	—	—	5	7,81
17	5,23	6	1,85	37	11,38
26	6,52	4	1,00	31	7,77
28	9,18	6	1,96	35	11,47
78	7,14	16	1,46	108	9,88
28	13,09	12	5,60	13	6,07
43	13,35	10	13,10	20	6,21
71	14,73	21	4,35	34	7,05
82	12,71	48	7,44	49	7,59
279	9,86	294	10,39	122	4,32
503	11,20	385	8,57	238	5,30
581	10,41	401	7,17	346	6,19

sabiedrības, kompānijas, iestādes u. tml., kā arī līdzpašnieki.
ebreji u. c.).

1909. g. martā notikušajās vēlēšanās visi apvienotā «kompromisnieku» saraksta kandidāti, ieskaitot vācu protežētos 26 latviešus, ieguva balsu vairākumu. Opozīcija dabūja apmēram 23% balsu. Vidzemes gubernators Zvegincevs ziņoja iekšlietu ministram, ka Rīgā «... vēlēšanu cīņa vāciešu samērā nelielā skaita dēļ beigtos ar pēdējo pilnīgu sakāvi, ja latvieši nebūtu sašķēlušies divās partijās un to visturīgākā un konservatīvākā daļa kopā ar krievu vēlētāju vairākumu nebūtu balsojusi par vāciešiem».²

Pēc vēlēšanām latviešu «kompromisnieki» piedzīvoja nepatīkamu pārsteigumu: vācieši atkāpās no saviem solījumiem, un latviešu buržuāzija nedabūja ne apsolīto pilsētas krājokļa direktora (viens no 8) posteni, ne arī vietu pilsētas valdē.³ Tomēr nākamajās vēlēšanās tirgošanās par pilsētas pašvaldības amatiem atsākās no jauna.

Arī krievu «kompromisniekiem» pagāja secen vāciešu līderu apsolītā desmitā tiesa visu pašvaldības iestāžu un uzņēmumu amatu. Tikai jaunām pilsētas domes vēlēšanām tuvojoties, krievu buržuāzijai piešķīra dažus maznozīmīgus posteņus, 1913. gadā — arī otru vietu pilsētas valdē.

1913. gadā Rīgā notika pēdējās pilsētas domes vēlēšanas uz vecās

² LPSR CVVA, 26. f., 1. apr., 392. l., 21.—22. lp.

³ Neilgi pirms jaunajām domes vēlēšanām, 1912. g. rudenī, F. Grosvaldam tomēr izdevās uz gadu iekļūt Rīgas pilsētas valdes vīros — tā bija gratifikācija par vācu Baltijas konstitucionālajai partijai doto solījumu IV Valsts domes vēlēšanās atbalstīt vācu kandidātu E. Sticinski.

satversmes pamata. Latviešu buržuāzijas aprindas, kas grupējās ap «demokrātiem», kadetiem un reformistu mērenāko, liberālo spārnu jeb tā dēvēto progresīvo bloku, bija apņēmušās tajās par katru cenu uzvarēt.

Latviešu buržuāzijas ekonomiskās pozīcijas pēdējā gadu desmitā, it īpaši rūpniecības kāpinājuma gados (1909.—1913.), bija ievērojami nostiprinājušās. Tās organizētās kredītiestādes nodrošināja tai diezgan stabilu finansiālo bāzi saimnieciskās darbības izvēšanai, atsevišķās nozarēs sekmiīgi sacensoties ar vācu buržuāziju. Īpaši namu būvniecībā nacionālā buržuāzija pēdējos 5—6 pirmskara būvdruža gados turpināja nostiprināt iepriekš iegūto hegemoniju, saskatot namīpašumos vienu no galvenajām iespējām, kā palielināt savu ekonomisko un līdz ar to arī politisko ietekmi. 2. tabulas dati par namīpašumu piederību Rīgā rāda latviešu namīpašnieku nenoliedzamo pārsvaru, turklāt lielāko īpašumu (kas bija vērtīgāki par 1500 rbļ. — vēlēšanu cenza minimumu) īpašnieku vidū to bija 39,7%, vāciešu — 35,2%, krievu — 11,2%.⁴

Dažādu rūpniecisku un tirdzniecisku pasākumu jomā latviešu buržuāzija darbojās mazāk veiksmīgi, tomēr arī šajās saimniecības nozarēs tā jau sāka kļūt par vērā ņemamu konkurentu. Rūpniecības un tirdzniecības nodokļa maksātāju, kā arī tā sauktā saimnieciskās darbības nodokļa maksātāju (dažāda ranga kalpotāji un starpnieki rūpniecības un tirdzniecības uzņēmumos un finanšu iestādēs) vidū Rīgā latviešu bija 38,1%, vāciešu — 24,3%, krievu — 7,8%, bet vēlēšanu cenzam atbilstošo uzņēmumu kategoriju īpašnieku vidū latviešu bija 22%, vāciešu — 18,5%, krievu — 6,4% (ebreju — bez balsstiesībām — 48,4%, pārējo — 4,7%). Tomēr latviešu neapšaubāms pārsvars joprojām iezīmējās tikai vidējo un sīko uzņēmēju vidū.

1913. g. sākumā vēlēšanu spēki grupējās ap piecām vēlēšanu komitejām — vācu, krievu, lietuviešu un divām latviešu — «progresīstu» vadīto «Apvienoto latviešu vēlēšanu komiteju», kas pārstāvēja latviešu liberālo buržuāziju, un F. Veinberga grupas «Latviešu vēlēšanu komiteju». Pēc dažiem aptuveniem aprēķiniem, no vēlēšanu saraksta pirmā variantā 5200 vēlētajiem ap 2400 bija latviešu buržuāzijas pārstāvji, 600 — krievu, 150 — lietuviešu, bet pārējie bija vācieši, kā arī neliels skaits igauņu un poļu. Arī šoreiz bija sagaidāma cīņa starp diviem galvenajiem blokiem, kas katrs rekrutējās no dažādu vietējo tautību buržuāzijas viendabīgo slāņu pārstāvjiem.

«Apvienoto latviešu vēlēšanu komitejā», kuras dibināšanas ierosinātāja bija Rīgas latviešu namīpašnieku un rūpnieku biedrība (vidējās buržuāzijas apvienība, dibināta 1909. gadā), bet vadība bija nodota tirdzniecības skolas īpašniekam V. Olavam, no 50 locekļiem 19 bija dažādu latviešu kredītiestāžu direktori, 7—8 — fabrikanti uzņēmēji (4 no tiem piederēja arī pie iepriekšējās grupas), 21 — brīvo profesiju pārstāvis, to vidū skolotājs un redaktors A. Jesens, «Jaunās Dienas Lapas» redaktors E. Pīpiņš, arhitekti E. Pole, J. Alksnis u. c. 1913. g. 11. janvārī Rīgas Latviešu biedri-

⁴ Tautības noteikšanas nedrošais kritērijs (dzimtās valodas princips) un statistiskā avota tendenciozais raksturs liek domāt, ka tabulā uzrādītais nevācu namīpašnieku īpatsvars varēja būt vēl lielāks.

bas zālē sasauktā vēlētāju sapulce pilnvaroja «apvienoto vēlētāju» komiteju vienoties ar citu tautību vēlētājiem, nodrošinot latviešiem pusi domnieku vietu. Absolūtā vairākuma trūkumu «progresisti» cerēja kompensēt, sadarbojoties ar sīkajām un Rīgas pašvaldībā maz pārstāvētajām pilsētas iedzīvotāju — lietuviešu, poļu, igauņu, kā arī (ja ne ar visām, tad atsevišķām) krievu vēlētāju grupām, it īpaši ar novārtā atstātajā Maskavas Ārrīgā dzīvojošiem. Latviešu buržuāziju spārnoja arī liberālā bloka kandidāta advokāta un namīpašnieka J. Zāliša uzvara un vācu kandidāta E. Sticinska izbalsošana Rīgas 1. kūrījā IV Valsts domes vēlēšanās. Latviešu vēlētāju organizatori bija mēģinājuši izstrādāt nākamās «atjaunotās» Rīgas domes darbības programmu, kuras pamatsaturs būtu «pilsētas labierīcība, iedzīvotāju labklājība un taisnības princips pret dažādām nacionālajām grupām». Patiesībā, kā šai laikā rakstīja J. Jansons-Brauns, «visas liberālās «programmas» un «reformas» tikai bija priekš tam, lai ... uzkluptu Rīgas proletariātam un atspiestu to atpakaļ ... lai «Dzimt[enes] Vēstn[ēša]» un «Latvijas» akcionāri varētu tikt pie ienesīgām, treknām vietām Rīgas pilsētas valdē». ⁵

Atšķirībā no iepriekšējām šajās Rīgas domes vēlēšanās tika panākta formāla latviešu vēlētāju apvienošanās, ko tālaika nacionālā buržuāziskā prese novērtēja kā «vēsturisku panākumu». Īsi pirms vēlēšanām beidza pastāvēt F. Veinberga izveidotā «Latviešu vēlētāju komiteja», kurā bija ietilpuši visi pašreizējie 18 latviešu domnieki, 17 latviešu krājaizdevu kasu un kredītiestāžu direktori, pazīstamais arhitekts E. Laube un vēl daži citi. Komitejas atlases ceļā 1913. g. 13. janvārī sasauktā vēlētāju sapulcē Veinbergs saņēma daudz pārmetumu par 35 gadus ilgo neveiksmīgo vēlēšanu cīņas vadību. Pret Veinberga piekritējiem uzstājās arī «progresisti». Jau pēc IV Valsts domes vēlēšanām F. Veinbergam atņēma Rīgas Latviešu biedrības ilggadējā kopsapulču priekšsēdētāja godu, ieceļot tajā V. Olavu. Latviešu kredītiestādēs izvērsusies nīknā cīņa 1913. gadā noslēdzās ar Veinberga piekritēju masveida izgāšanu dažādu amatpersonu vēlēšanās. Pēc neveiksmīgām sarunām ar vācu vēlētāju komiteju, kas nesolīja vairāk par iepriekšējām 26 domnieku vietām, Veinbergs galīgi sastrīdējās ar savu komiteju. Tā ievēlēja jaunu priekšsēdētāju, bet drīz pēc tam nolēma likvidēties pavisam un atstāt vēlēšanu vadību «apvienoto vēlētāju» komitejai. Tas nozīmēja veinbergisma atklāti reakcionārās politikas bankrotu strādnieku kustības uzplūdu gados.

No pārējām nacionālajām grupām latviešiem nomināli pievienojās lietuvieši, igauņi, poļi, bet pašā pēdējā brīdī — arī daļa krievu vēlētāju, kas neatbalstīja savu vēlēšanu komiteju. «Apvienoto vēlētāju» komitejas saraksts paredzēja šādu vietu sadalījumu domē: 32 — latviešiem, 29 — vāciešiem, 15 — krieviem un 4 — nacionālajām minoritātēm. Starp latviešu kandidatūrām (15 dažādu kredītiestāžu direktori, 5 tirgotāji, vairāki rūpnieki utt.) 11 bija izraudzītas no vecās domes sastāva, ar ko bija maksāti mesli veinbergīstiem: vēl nesen «progresisti» pašreizējos latviešu domniekus atklāti atzina par darboties nespējīgiem.

⁵ Jansons (Brauns) J. No jauna pie darba. — Kopoti raksti, 7. sēj. Rīga, 1928, 97. lpp.

«Apvienoto» latviešu un to sabiedroto blokam pretī stāvēja vācu vēlētāju armija kopā ar krievu tā dēvētajiem vecdomniekiem, kas nesen bija ieguvuši vairākas samērā ienesīgas vietas Rīgas pilsētas pārvaldē un kredītiestādēs, kā arī saņēmuši dažādus pilsētas pasūtījumus. Vācu vēlētāju komiteja galīgajā kandidātu sarakstā rezervēja savējiem 40 vietas (neskaitot 4 savus pašreizējos pilsētas valdes locekļus, kuru pilnvaru laiks valdē un tātad arī balsstiesības domē vēl turpinājās), latviešiem — 23, krieviem — 15 un minoritātēm — 2, pārliecībā, ka lietuviešu un poļu buržuāzijas domātajās vietās tāpat kā iepriekš sēdēs vāciešu ieteiktas personas. Starp vācu «listē» uzņemtajiem latviešu buržuāzijas kandidātiem 18 bija līdzšinējie domnieki, bet pārējie 5 — namīpašnieks J. Zēbergs, tirgotājs M. Miezišs, kredītiestāžu direktori M. Pagasts, J. Bukults un E. Eizenbergs — nomainīja tos latviešu domniekus, kas reizēm bija uzdrošinājušies iebilst pret domes oficiālo kursu.

Vēlēšanās, kas notika martā, latviešu buržuāzija cerētos panākumus neguva. Vācu saraksts uzvarēja ar apmēram 700 balsu pārsvaru. «Apvienotie» latvieši dabūja 1890 balsis jeb 41,9% nodoto balsu.

Tūlīt pēc vēlēšanām sakāvi piedzīvojušās latviešu buržuāzijas aprindās sākās pārspriedumi par 23 latviešu domniekiem «no vācu žēlastības» un viņu darbības perspektīvām jaunajā pilsētas domē. Tika gan apelēts pie viņu pašcieņas, gan arī atklāti piedraudēts. Tomēr uz aicinājumu atstāt domi atsaucās tikai viens domnieka kandidāts un pieci domnieki, tai skaitā... F. Veinbergs, acīmredzot cerībā atgūt savu kādreizējo visai šaubīgo «nacionālā vadoņa» reputāciju. Līdz ar to izgāzās opozīcijas vadoņu plāns panākt papildu vēlēšanu sarīkošanu, kuras kļūtu nepieciešamas, latviešu domniekiem vienprātīgi atstājot domi. Tukšās domnieku vietas aizpildīja domnieku kandidāti no vācu saraksta, un rezultātā vācu domnieku skaits pieauga līdz 46 (bez valdes locekļiem). Par pilsētas galvu ievēlēja līdzšinējo pilsētas galvas vietas izpildītāju, Rīgas vācu namnieku senas dzimtas pārstāvi V. Bulmerinku.

Tādējādi arī 1913. g. vēlēšanās vācu hegemonija Rīgas pilsētas pašvaldībā netika satricināta. Tas atspoguļojās arī pilsētas uzņēmumu un iestāžu kalpotāju sastāvā. Pilsētas pārvaldes komisiju — statistikas, saimniecības, tirdzniecības un amatniecības, celtniecības, trūcīgo uzraudzības, sanitārās, dzīvokļu (tā pārzināja karaspēka izmitināšanu) — 144 darbinieku vidū 101 jeb 70% bija vācu tautības, pilsētas komerciālajos uzņēmumos attiecīgie skaitļi bija 140 un 86 (61%), pilsētas muižu pārvaldē — 166 un 117 (70%). Nevācu uzvārdi biežāk bija sastopami pilsētas pamatskolu skolotāju vidū, vēl dažos ierēdņu amatos, parasti bez tiesībām uz pensiju, kā arī viszemāk atalgotajās kategorijās (šveicari, sargi, izsūtāmie, kantoristi, ugunsdzēsji utt.).

Kur slēpās valdošās vācu partijas stabilo panākumu cēloņi Rīgas pilsētas domes vēlēšanās, lai gan skaitlisks pārsvars bija latviešu buržuāziskajiem vēlētājiem? Latviešu buržuāziskās opozīcijas vadoņi, meklējami attaisnojumu savām neveiksmēm, vispirmām kārtām vainoja tajās vairākas vāciešu priekšrocības vēlēšanu kampaņu laikā. Tiešām, sava nozīme bija tam, ka vēlēšanu organizatorisko pusi pilnīgi noteica vācu lielburžuāzija pilsētas pārvaldes personā. Tas deva tai iespēju nepieļaut vēlēšanas pa

iecirknēm, kas, iespējams, varēja vietumis ietekmēt vēlēšanu rezultātus vāciešiem nelabvēlīgajā virzienā. Pienākums sastādīt vēlētāju sarakstu, kā jau bija norādīts, pavēra pilsētas valdei plašas iespējas. Par to, ka minētās priekšrocības tika attiecīgi izmantotas, liecina fakts, ka Senāts divas Rīgas domes vēlēšanas pēc kārtas — 1901. un 1905. g. — tajās pieļauto pārkāpumu dēļ (vēlētāju saraksta sastādīšanā un publicēšanā, vēlēšanu procedūrā u. c.) atzina par nelikumīgām. Taču Senāta ukazi parādījās ar lielu novēlošanos, kad nelikumīgi ievēlētā dome jau sen bija nolikusi savas pilnvaras vai arī īsi pirms jaunām vēlēšanām.

Bez tam ar pilsētas vadības atbalstu vietējā vācu buržuāzija nodarbojās ar vēlētāju balsu fabricēšanu. Piemēram, izmantojot likumu par līdzīpašumu, pagaidu līdzīpašniekam tika fiktīvi norakstīta simtā vai pat tūkstošā (tā sauktā ideālā) daļa īpašuma, tādējādi padarot to par pilsētas vēlētāju. Citi vācieši savus «liekos» īpašumus norakstīja tuviem radiem «mūža lietošanā» vai arī uzstājās domes vēlēšanās kā ārzemnieku, visbiežāk Vācijas pavalstnieku, pilnvarotie. Pilsētas valde uz sūdzībām par šo paņēmieni legalizēšanu atbildēja noraidoši. Latviešu buržuāzija, kam bija mazāka pieredze un, galvenais, mazākas iespējas, nevarēja tikpat veiksmīgi izmantot īpašumu skaldīšanu savās interesēs.

Svarīga bija arī Vidzemes guberņas administrācijas un augstāko valdības instanču nostāja pret pilsētas pašvaldības vadošajām aprindām un to izdarībām. Šī nostāja bija neobjektīva un Rīgas vācu lielburžuāzijai — carisma uzticamajai atbalstītājai — labvēlīga.

Viss teiktais tomēr skar tikai blakus momentus, kas palīdzēja vācu lielburžuāzijai saglabāt hegemoniju Rīgas pilsētas pašvaldībā. Galvenā atbilde uz izvirzīto jautājumu bija meklējama citur. (To visuzskatāmāk parādīja 1913. g. Rīgas domes vēlēšanas, kurās simtiem latviešu vēlētāju balsoja par vācu sarakstu. Daļa to darīja tik svarīgā kredīta dēļ — ne mazums latviešu namīpašnieku bija pret obligācijām aizņēmušies naudu no vācu buržuāzijas. Latviešu namsaimniekos auglīgu augsni atrada arī vāciešu rūpīgi pārdomātā demagoģiskā vēlēšanu agitācija. Saimniecisko un šķirisko interešu kopība, kas vispirmām kārtām izpaudās nepieciešamībā pastiprināt spēkus cīņai pret kopējo ienaidnieku — proletariātu, noveda, it īpaši pēc 1905.—1907. g. revolūcijas, pie Baltijas vācu un latviešu buržuāzijas virsotņu tuvināšanās (arī citās lielākajās Latvijas pilsētās un laukos), lai gan galvenās sociāli ekonomiskās un politiskās pretrunas šo abu ietekmīgāko vietējās buržuāzijas grupu vidū nebija novērstas.

Pilsētas finanses

Rīgas saimnieciskā izaugsme un iedzīvotāju pieplūdums imperiālisma gados izvirzīja pilsētas pašvaldībai daudz jaunu, svarīgu un neatliekamu uzdevumu pilsētas labiekārtošanas un komunālo pakalpojumu sfērā. Bet to risināšanai nepieciešamo finansu resursu mobilizācija atpalika, lai gan 1900.—1913. gadā pilsētas budžets bija izaudzis vairāk nekā trīskārtīgi —

no 4,1 milj. līdz 12,8 milj. rubļu (1903. gadā — 6,1 milj., 1908. gadā — 7,8 milj., 1910. gadā — 8,9 milj. rubļu). Komunālā budžeta dinamika šajos gados visumā atspoguļo pilsētas vispārējās ekonomiskās attīstības posmus: 1900.—1901. gadā — rūpniecības krīzes asākaļā — sākuma — posmā novērojama budžeta zināma stagnācija, 1902.—1905. gadā (ar nelielu atkāpi 1903. gadā) tas pieauga, lielā mērā pateicoties trīs lielu pilsētas aizņēmumu realizēšanai. 1905.—1907. g. revolūcijas otrajā un trešajā gadā budžets samazinājās, bet 1908. gadā no jauna pieauga un piecos pirmskara rūpniecības pacēluma gados auga gandrīz nepārtraukti. Perioda beigās Rīgā koncentrējās jau 80% visu Latvijas pilsētu un apmēram 4,6% Krievijas pilsētu pašvaldību budžetu līdzekļu. Rīgas budžets noslēdzās ar aizvien pieaugošu peļņu: 1908. gadā — 988,7 tūkst., 1910. gadā — 1215,9 tūkst., 1913. gadā — turpat 2 milj. rubļu jeb 15% visa budžeta. Izņēmums bija divi gadi — 1900. un 1905., kad galvenokārt militāri policejiska rakstura izdevumu dēļ radās iztrūkums 24,9 tūkst. un 52,1 tūkst. (neoficiāli — 200 tūkst.) rubļu apmērā. Turpmāk deficīts parādījās tikai pasaules kara gados.

Līdz ar budžeta izaugsmi izmainījās arī tā struktūra un atsevišķu ienākumu un izdevumu pantu savstarpējās attiecības. Šeit ievietotajā 3. tabulā izsekojamas pārmaiņas Rīgas pašvaldības budžeta ienākumu daļā.

Bija vērojama nodokļu un nodevu īpatsvara samazināšanās pilsētas budžetā — no 30,6% 1900. gadā līdz 25,3% 1908. gadā un 18,7% 1913. gadā, lai gan absolūtais ievākums šajā laikā bija gandrīz divkārtējies. Šī parādība, kas bija raksturīga arī citu impērijas lielāko pilsētu budžetiem, izskaidrojama ar to, ka, pirmkārt, kronis atņēma pašvaldībām ienākumus no vairākiem komunālajiem nodokļiem; otrkārt, impērijā šajā laikā vispār daudz plašāk bija izplatīti nevis tiešie, bet netiešie nodokļi; treškārt, ievērojams skaits turīgo pilsētnieku no tādām aprindām kā aug-

3. tabula

Rīgas pilsētas budžeta ienākumu daļas struktūra 1900.—1913. gadā

Ienākumu panti	Ienākumu summa							
	1900. g.		1908. g.		1910. g.		1913. g.	
	tūkst. rubļu	%	tūkst. rubļu	%	tūkst. rubļu	%	tūkst. rubļu	%
1. Nodokļi un nodevas	1248,1	30,6	1966,5	25,3	2103,8	23,6	2 404,6	18,7
2. Pilsētas īpašumi	1350,2	33,1	1819,8	23,4	2793,6	31,4	3 834,7	29,9
3. Pilsētas uzņēmumi un komunālie pakalpojumi	700,2	17,2	2159,7	27,8	2583,3	29,0	3 725,7	29,0
4. Valsts piemaksas karaspēka un policijas uzturēšanai	58,9	1,4	164,9	2,1	180,5	2,0	154,6	1,2
5. Maksa par pilsētas slimnīcu, skolu, bibliotēku lietošanu, sociālās nodrošināšanas maksājumi	529,1	12,9	718,7	9,3	823,9	9,3	978,8	7,6
6. Aizņēmumi	170,9	4,2	850,7	11,0	334,5	3,8	1 636,7	12,7
7. Dažādi	23,8	0,6	82,1	1,1	79,6	0,9	112,1	0,9
Kopā	4081,2	100,0	7762,4	100,0	8899,2	100,0	12 847,2	100,0

stākās ierēdniecības, banķieriem, brīvo profesiju virsotnes, nepastāvot vispārējam ienākumu nodoklim, vispār neko nemaksāja pilsētas kasei; beidzot, Rīgas dome, pārstāvēdama lielāko ar komunālajiem nodokļiem aplikto objektu īpašniekus, visai piesardzīgi izmantoja savas aplikuma tiesības attiecībā uz šiem objektiem.

Pilsētas domei cenšoties visādi saudzēt namsaimnieku intereses, turpināja kristies nekustamās mantas nodokļa nozīme (perioda beigās — līdz 12,7% budžeta). Tiesa, intensīvās ēku būvniecības apstākļos nodokļa kopsummas absolūtais pieaugums bija neizbēgams (1900. gadā — 695,9 tūkst., 1908. gadā — 1387,7 tūkst., 1913. gadā — 1630,3 tūkst. rubļu), taču tas ne tuvu neatbilda īpašumu faktiskās kopvērtības pieaugumam. No pilsētas nodokļa bija atbrīvotas vairākas nekustamo īpašumu kategorijas. Nerunājot par mācību, zinātniskajām, labdarības iestādēm, kā arī maziem īpašumiem (Rīgā — līdz 30 rbļ. gadā), nodokli nemaksāja arī tādi lieli īpašumu kompleksi kā garīgā resora, kroņa un dzelzceļu īpašumi. 1909.—1910. gadā valdības instancēs pēc daudzu pilsētu domju pieprasījuma pacēlās jautājums par šo privilēģiju atcelšanu, tomēr tas palika neatrisināts. Rīgā nekustamās mantas nodokli nemaksāja arī neapbūvēto gruntsgabalu īpašnieki.

Arī fabriku, rūpnīcu un noliktavu ēku ienesīguma vērtējums joprojām nodrošināja Rīgas fabrikantiem un rūpniekiem milzīgus atvieglojumus. 1902. gadā šīs ēkas nācās pārvērtēt pēc paaugstinātas, bet joprojām nelielas likmes (tīro ienākumu noteica, rēķinot mūra ēkām no 14,55 līdz 33,66 kap., koka ēkām — no 12,85 līdz 28,65 kap. par 1 kv. pēdu). Ar visu to summa, no kuras aplēsa nekustamās mantas nodokli, pieauga par vairāk nekā 0,5 milj. rubļu.

20. gs. sākumā finansiālie sarežģījumi un saimniecisko izdevumu pieaugums piespieda Rīgas pārvaldi ievākt nekustamās mantas nodokli pilnā likumā paredzētā apjomā. 1901. gadā dome nodokļa likmi paaugstināja līdz 9%, lai aizpildītu ar valsts degvīna monopola noteikšanu pilsētas kasē radušos robu, bet 1907. gadā — līdz 10% (to prasīja militāro un policijas spēku pastiprināšana pilsētā). Protams, no tā galvenokārt cieta dzīvokļu īrnieki, kam namīpašnieki paaugstināja īres maksu.

Rīgas pilsētas pārvalde visai nedroši realizēja 19. gs. 90. gadu vidū nosprausto, acīmredzami pieticīgo nekustamo īpašumu pārvērtēšanas programmu. 20. gs. sākumā turpinātajās šo īpašumu vērtējuma pārbaudēs Rīgā guberņas kamerālvaldes nodokļu inspektori fiksēja milzīgu atšķirību starp pilsētas taksētāju uzrādīto un pārbaudes vērtējumu. Piemēram, 1904. gadā, revidējot pilsētas taksāciju, summu noapaļoja uz augšu par 44%. Pilsētas pārvalde, stāvēdama lielo namīpašnieku interešu sardzē, vienlaikus neiecieta izturējās pret mazo nameļu īpašniekiem, noraidot to lūgumus samazināt nekustamās mantas nodokli vai atbrīvot no tā, parasti īpašnieka vecuma un trūcīguma dēļ.

Joprojām ļoti nenozīmīga loma komunālo izdevumu segšanā bija Rīgas tirdznieciskajai un rūpnieciskajai buržuāzijai. Pilsētu labā vāktais tirdzniecības un rūpniecības aplikums 20. gs. sākumā saglabājās iepriekšējos apmēros — 10 un 15% no valsts tirdzniecības un rūpniecības zīmju cenas. Tirdzniecības un rūpniecības papildnodoklis, ko valsts ievāca no

attiecīgo uzņēmumu kapitāliem un tīrās peļņas, pilsētai netika. 1900. gadā Rīgā ievāca tirdzniecības un rūpniecības nodokli pavisam par 1397 tūkst. rubļu, no tā kronis sev paturēja 1320,1 tūkst., bet pilsētas kasē ienāca atlikušie 76,9 tūkst. jeb 5,5%, t. i., no katra uzņēmuma caurmērā tikai 9,5 rbļ., ēku aplikumu neskaitot. 1908. gadā pilsētas ienākumi no tirdzniecības un rūpniecības nodokļa bija pieauguši tikai līdz 101,3 tūkst. rubļu, 1913. gadā — līdz 131,3 tūkst., tai skaitā uz lielburžuāzijai piederošo augstāko kategoriju uzņēmumu konta nāca 83,1 tūkst. rubļu. Te jāsaprata, ka no traktieriem pilsēta iekasēja turpat vai trīsreiz vairāk.

Dažas vietējo tirgotāju un rūpnieku neatliekamās vajadzības (ugunsdzēsēju komandu pastiprināšana, tirdzniecības skolas atvēršana un uzturēšana) piespieda Rīgas domi 1902. g. 8. aprīlī izteikties par tirdzniecības un rūpniecības aplikuma palielināšanu un lūgt valdību īstenot formāli paredzēto pilsētas līdzdalību valsts tirdzniecības un rūpniecības papildnodokļa summu (ap 70—80 tūkst. rubļu gadā) saņemšanā. Finanšu ministrijā šis Viskrievijas mērogā risinātais jautājums tomēr netika izlemts, jo cara valdība nevēlējās uzlikt tirdzniecībai un rūpniecībai papildu slodzi, un vēl mazāk tā bija ieinteresēta dalīties ienākumos ar pašvaldībām.

20. gs. sākumā pilsētas dome atkārtoti (pirmo reizi — 1896. gadā) izskatīja jautājumu par velosipēdu nodokļa un automobiļu (tā dēvēto automātisko ekipāžu) nodokļa ieviešanu un nolēma tos ievākt ar 1904. g., nosakot pirmo 1,50 rbļ. apmērā, otro — atkarībā no motora jaudas (3 rbļ. no katra zirgspēka). 1908. gadā velosipēdu un automobiļu īpašnieki iemaksāja pilsētas kasē 5,3 tūkst. rubļu, 1910. gadā — 7,9 tūkst., 1913. gadā — jau 15,3 tūkst. rubļu.

1910. gadā pilsētas dome pozitīvi novērtēja Iekšlietu ministrijas priekšlikumu (pēc daudzu pilsētu ierosmes) par īpaša komunālā izprieču nodokļa noteikšanu no kino, teātru u. c. tamlīdzīgu pasākumu biļetēm. Tomēr attiecīgais likumdošanas akts acīmredzot iestrēga aiz kāda no birokrātiskās mašīnas zobratiem.

Kā jau teikts, 20. gs. sākumā valdības finanšu centralizācijas centienu rezultātā pilsētu pašvaldības zaudēja ienākumus no vairākiem nodokļiem. Tā, ar valsts degvīna monopola noteikšanu (1900. g. 1. jūlijā) pilsētām atņēma piemaksu valsts patentu nodoklim, turpmāk tām izsniedzot kompensāciju nodokļa pēdējo 5 gadu vidējā ievākuma apmērā (Rīgai — 48 tūkst. rubļu). Daudz jūtāmāk pirmajā laikā valsts degvīna monopols ietekmēja Rīgas ienākumus no traktieru tipa uzņēmumiem, jo pilsētā beidza darboties liels skaits šo uzņēmumu. Taču tā izrādījās īslaicīga parādība, un 1906. gadā nodokļa kopsumma jau atkal pacēlās līdz 152,4 tūkst. rubļu, 1910. gadā — 194,3 tūkst., 1913. gadā — 213,4 tūkst.

Ar 1902. g. likvidēja visus Krievijas pilsētu pašvaldību labā maksātos ostas nodokļus, to vietā nosakot valsts nodokli. Rīga savu līdzšinējo ostas nodokļu vietā saņēma zināmu atlīdzību no vietējās ostas komitejas; nenoteiktam laikam paredzētā kompensācija līdzinājās atcelto pilsētas nodokļu pēdējo 3 gadu vidējam ienākumam, kas Rīgā pārsniedza 160 tūkst. rubļu, bet ko tā nekad šādā apmērā nesaņēma (1903. gadā — 94 tūkst., 1908. gadā — 29,8 tūkst., 1910. gadā — 97,8 tūkst. rubļu). Attiecīgās summas tika pārskaitītas pilsētas pašvaldības rīcībā Daugavas regulēšanas ierīču un

bolverku,⁶ ostas pievedceļu u. tml. remontam, ostas teritorijas apgaismošanai un aptirīšanai. Ar 1913. g. 1. janvāri cara valdība pilnīgi centralizēja ostas nodokļa izlietošanu.

Tādējādi Rīgas lielburžuāzijai komunālo nodokļu maksājumi prasīja visai pieticīgas summas — pēc dažiem aprēķiniem, tikai 13,3% no visiem pilsētas ienākumiem. Rīgas budžetā figurēja vesela virkne nodokļu, kā maksa par apliecībām, kuras bija jāizņem sīko tirdzniecības un rūpniecības uzņēmumu īpašniekiem, personiskās nodarbošanās nodoklis (no tādām maksātāju kategorijām kā komijiem, komivojažieriem), traktieru, tirgu, zirgu, suņu u. c. nodokļi, kurus pilsēta iekasēja galvenokārt no sīkburžuāzijas, bet reizē arī no pārējām visplašākajām pilsētnieku aprindām. Turklāt uz pēdējām buržuāzija dažādā veidā pārlīka arī tiešo nodokļu galveno masu, kurus tā maksāja. Tāpat gala rezultātā galvenokārt uz iedzīvotāju mazturīgākajiem slāņiem gūlās dažāda veida komunālās nodevas.

Ap 60% visu Rīgas pilsētas ienākumu pirmā pasaules kara priekšvakarā deva pilsētas komunālās saimniecības un komerciālo uzņēmumu ekspluatācija. Pilsētas sabiedrisko īpašumu — celtni, zemes, kapitālu — kopvērtība, ko 1900. gadā lēsa uz 8621,8 tūkst. rubļu, 1908. gadā jau bija 33 195,6 tūkst. rubļu,⁷ 1913. gadā — 57 651,0 tūkst. Šajā ziņā Rīga krasi izdalījās pārējo Latvijas pilsētu vidū, kurām trūka vērtīgu un ienesīgu īpašumu.

Īpaši strauji bija auguši Rīgas ieņēmumi no municipālo uzņēmumu ekspluatācijas. Šie ieņēmumi no kādreiz visai pieticīga papildinājuma komūnas līdzekļiem samērā neilgā laikā bija kļuvuši par vienu no dominējošajiem ienākumu postņiem: 1900. gadā tie līdzinājās 17,2% visa budžeta, 1913. gadā — 29,0%. Šāda pilsētas budžeta krasa strukturālā pārkārtošanās liecināja par pilsētas saimniecības kāpinātu municipalizāciju, pašvaldības saimnieciskajā politikā atsakoties no koncesijām. Komunālo uzņēmumu koncentrācija pašvaldības rokās ienesa pilsētas finansu režīmā visai dziļas izmaiņas: strauji pieauga budžeta kopapjoms, pašos pamatos izmainījās tā struktūra, samazinājās tiešo nodokļu īpatsvars, izzuda deficīts, izdevumu daļā parādījās prāvi asignējumi pilsētas uzņēmumu uzturēšanai utt. Šai ziņā Rīga nebija izņēmums pārējo Krievijas lielpilsētu vidū.

20. gs. sākumā Rīgas municipālie uzņēmumi bija jau tiktāl sazarojušies un izvērsuši savu darbību, ka 1904. gadā uzsāka darbu īpaša pilsētas uzņēmumu pārvalde. Tas iezīmēja uzplaukumu komunālo uzņēmumu attīstībā Rīgā. 1904.—1905. gadā tika izbūvēts rentablākais objekts — elektrības stacija, kā arī jaunais ūdensvads, pilsētas uzņēmumos šai laikā bija ieguldīti ap 10 milj. rubļu. 1908.—1909. gadā pie pilsētas lopkautuves tika ierīkota moderna saldētava ar gaisa sliežu ceļu, 1913. gadā — iestāde atkritumu utilizācijai. Pilsētas pašvaldība ievērojami paplašināja arī pilsētas lombarda darbību, atvērda 1904. gadā irētās telpās tā Pārdaugavas filiāli, kā arī aizņemdams 1897.—1913. gadā tā operāciju izvērsšanai

⁶ 1911. gadā Rīgas ostas darbu pārvalde šos objektus pārņēma savā ziņā, izņemot dažus dambjus — Katrīnas, Vējzaķa u. c.

⁷ Kraso pieaugumu 1908. gadā, salīdzinot ar 1907. g. (par vairāk nekā 10 milj. rubļu), izsauca galvenokārt īpašumu pārtaksēšana, kas aptvēra arī «neienesīgos» objektus (kurus izmantoja pati pilsēta vai vispār nelaida apgrozībā).

ap 2 milj. rubļu. Pilsēta apkaroja katru jaunu konkurentu šajā komercijas sfērā, lai gan nebija jābaidās par klientūru, jo pilsēta tikpat nespēja apmierināt pieprasījumu. Pirmā pasaules kara priekšvakarā Rīgā no daudzveidīgajiem komunālās saimniecības uzņēmumiem koncesionāru rokās bija palicis vienīgi elektriskais ielu dzelzceļš un dažas otršķirīgas pasažieru kuģišu līnijas.

Pilsētas municipālo uzņēmumu peļņa ļauj spriest par to darbības patieso raksturu un mērķiem. 1913. gadā šie uzņēmumi deva šādus ienākumus: elektrības stacija — 702,1 tūkst. rubļu, pilsētas tirgi — 428,1 tūkst., atskaitījumi no tramvaja akciju sabiedrības peļņas (par iepriekšējo gadu) un nomas maksa par tai ierādīto zemi — 346,3 tūkst., ūdensvads — 325,4 tūkst., lopkautuve — 213,0 tūkst., gāzes iestāde — 107,0 tūkst., kuģišu satiksme — 73,8 tūkst., lombards — 49,6 tūkst. utt., kopā vairāk nekā 2 milj. rubļu. Rīgas pilsētas kredītiestāžu (atskaitot lombardu) devums pilsētas kasei bija maznozīmīgs, īpaši salīdzinājumā ar to apgrozījumu apjomiem. Tā, piemēram, 1913. g. Diskonta banka pārskaitīja pilsētai 13,6 tūkst. rubļu (un vēl 103 tūkst. rubļu labdarīgiem mērķiem), turpretim bankas apgrozījumi 1912. gadā sastādīja ap 505,9 milj. rubļu, tūrā peļņa — 352,3 tūkst. rubļu. Pilsētas krājkases atskaitījumi pilsētas budžetā gan bija stingri noteikti (50% tūrās peļņas), tomēr tie bija pakļauti dažādām nejaušībām. 1907.—1913. gadā krājkases gada vidējā peļņa bija ap 50 tūkst. rubļu, bet pilsēta nesaņēma no tās ne grasi, jo peļņa aizgāja krājkases zaudējumu (1905.—1906. gadā, vērtspapīru kursam kritoties, tie pārsniedza 1,3 milj. rubļu) dzēšanai, kā arī tika pieskaitīta kases kapitālam. Visumā pilsētas komunālo uzņēmumu ekspluatācijas rezultāti bija augsti. Municipalizācija izvērtās par vienu no pilsētas varas paņēmieniem, kā komunālo maksājumu galveno nastu netiešo nodokļu formā (pēc dažiem aprēķiniem, vidēji uz katru ģimeni 18,55 rbļ. gadā) uzvelt visplašākajām pilsētnieku aprindām, kas pārmaksāja par transportu, apgaismošanu, ūdeni utt.

Kur Rīga ņēma līdzekļus savai plašajai komerciālajai darbībai? Municipālā kredīta jautājums impērijā palika neatrisināts. Kredīts Valsts bankā pilsētām praktiski palika slēgts (Rīga vienīgo aizņēmumu — 62,5 tūkst. rubļu — no kroņa kases saņēma krievu un japāņu kara laikā kareivju ģimeņu apgādei). Zināma nozīme vairāku pasākumu finansēšanā bija pilsētas rezerves kapitāla fondam, kurā, nemitīgi atjaunodamies, apgrozījās visai ievērojami līdzekļi: 1900. gadā — pāri par 0,7 milj. rubļu, 1913. gadā — 1 milj. Pilsētas Diskonta bankā dome dabūja atkārtotus aizdevumus uz 12 gadiem pilsētas lombarda apgrozības līdzekļu palielināšanai, kopsummā gandrīz miljonu rubļu, maksājot 5,5% gadā. Taču galvenos līdzekļus saviem plašajiem kapitālieguldījumiem Rīga ieguva obligāciju aizņēmumu ceļā. Šādus aizņēmumus varēja atļauties galvenokārt lielākās pilsētas, kurām bija nepieciešamās garantijas — īpašumi, nozīmīgi ienākumu avoti, kā arī bija pa spēkam sarežģītās emisijas un dārgās komisijas operācijas. Rīga pavisam izlaida astoņus aizņēmumus, no kuriem seši (30,2 milj. no 32,7 milj. rubļu) attiecās uz 20. gs. sākumu, proti, III izlaidums (1901. g.) 2,7 milj. rubļu nominālvērtībā, IV un V (1903. g.) 3,0 milj. un 1,5 milj. rubļu, VI (1907. g.) 2,0 milj. rubļu, VII (1910. g.) 8,5 milj. rubļu un VIII (1913. g.) 12,5 milj. rubļu nominālvērtībā.

Pilsētu obligāciju aizņēmumiem Krievijā bija ne mazums noieta grūtību, ko noteica gan vietējā naudas tirgus ierobežotība, gan zemais pieprasījums pēc pilsētu obligācijām kā Krievijas kredītsistēmas īpatnējās attīstības sekas. Arī ārzemju naudas tirgū Krievijas pilsētu obligācijas sākumā apgrozījās reti, jo cara valdība uzlūkoja to pastiprinātu ieplūšanu šajā tirgū par kaitīgu valsts kredīta interesēm. Tikai pašos pēdējos pirmskara gados, Krievijas pilsētu pašvaldību kredītapstākļiem nedaudz uzlabojoties, ārzemēs tika realizēts prāvāks skaits lielāko Krievijas pilsētu aizņēmumu.

Rīga obligāciju aizņēmumu izvietošanas ziņā atradās, var teikt, zināmā izņēmuma stāvoklī. Proti, izņemot 1901. g. izlaidumu, kas daļēji tika izvietots Pēterburgā, un 1913. g. izlaidumu, ko izvietoja Londonā, visi pārējie Rīgas obligāciju aizņēmumi kotējās tikai vietējā biržā. Rīgas valdošā virsotne turēja savās rokās lielāko daļu pilsētas obligāciju parādu, un tas nodrošināja tai gan peļņu, gan arī papildu kontroli pār pilsētas pašvaldības saimniecību. Turklāt izvērstā aizņēmumu politika Rīgas «pilsētas tēviem» ļāva atturēties no tādu komunālo nodokļu kā, piemēram, nekustamās mantas nodokļa palielināšanas.

Pilsētas pārvalde parasti laida savas obligācijas pārdošanā pakāpeniski, piemērojoties pilsētas kases vajadzībām. Katra aizņēmuma realizācija turpinājās vairākus gadus (III un IV izlaiduma — 3 gadus, IV — 7, V — 6 gadus), kas savukārt atvieglāja obligāciju izvietošanu un ļāva saglabāt samērā augstu to kursu. Taču teiktais nenozīmē, ka Rīgas aizņēmumu realizācijas norisi neietekmēja Krievijas un arī ārzemju naudas tirgus vispārējās konjunktūras svārstības. To ietekmē izmainījās gan Rīgas obligāciju aizdevuma procentu apmēri (4,5 vai 5,0%), gan arī realizācijas vidējais kurss (87,0—96,6%). Īpašas grūtības Rīgai sagādāja IV un V izlaiduma obligāciju realizācija saimnieciskās depresijas gados. Par viszemāko kursu tika izvietots ārzemēs VIII izlaidums (tas atspoguļoja vērtspapīru kursa vispārējo krišanos Balkānu karu ietekmē). Kārtojot savas parādsaistības par 20. gs. sākumā izdarītajiem aizņēmumiem (arī neobligāciju aizņēmumiem), kopsummā par 33 milj. rubļu, pilsēta līdz 1914. g. bija nomaksājusi 12 milj. rubļu, no tiem 8 milj. rubļu bija procentu maksājumi vien.

Laikā no 1900. līdz 1914. g. Rīgas pašvaldības parāds bija izaudzis apmēram 8,5 reizes — no 3,4 milj. līdz 29 milj. rubļu, kopā ar procentiem — līdz 57,6 milj. rubļu. Līdz ar to vidēji uz katru rīdzinieku iznāca 1897. gadā 10,6 rbļ. parāda, 1904. gadā — 31,7, 1912. gadā — 50,0, 1914. gadā — 74 rbļ. Gadsimtu mijā no Latvijas pilsētu pašvaldību kopējā parāda Rīga koncentrēja 75%, 1914. gadā — 93%. Tas nebūt neliecināja par pārējo Latvijas pilsētu finansiālo patstāvību (vienu obligāciju aizņēmumu realizēja vēl Jelgava), bet, gluži otrādi, bija Rīgas īpašu kredītiespēju pazīme.

Ne mazāk būtiska atšķirība iezīmējās iegūtā kredīta izlietošanas ziņā. Rīgai izdevās samērā ražīgi izlietot kredīta lielāko daļu. Pēc aptuveni aprēķiniem, apmēram 63% aizņemto summu tika ieguldīts dažādos ienesīgajos saimnieciskajos un komerciālajos pasākumos (lopkautuves, elevatora, tirgus, elektrības stacijas u. tml. izbūvē), 21% — pasākumos, kas samazināja pilsētas līdzšinējos regulāros izdevumus (patversmju, skolu, slimnīcas ēku u. tml. objektu celtniecība, ko līdz tam pilsēta īrēja), un tikai

ap 16% sastādīja «neražīgie» izdevumi (aizņēmumu realizācija u. tml.). Izņēmums bija 1913. g. aizņēmums, no kura kara gados tikai nedaudz vairāk par pusi izlietoja paredzētajiem mērķiem, pārējo — deficīta segšanai un tīri militāra rakstura izdevumiem.

20. gs. sākumā izmainījās arī Rīgas pašvaldības budžeta summu izlietojums (4. tab.). Kopumā 1900.—1913. gadā izdevumi bija vairāk kā trīskāršojušies. Īpaši auguši bija asignējumi komerciālajiem uzņēmumiem — gandrīz 9 reizes, aizņēmumu dzēšanai — turpat 5 reizes, atskaitījumi rezerves un speciālajos kapitālos — vairāk nekā 8 reizes. Divkāršojās arī vispārvalstiska rakstura obligātajiem izdevumiem asignētās summas (nedaudz pazeminājās tikai to īpatsvars — no 12,3 līdz 8,3% visu izdevumu), kas perioda beigās bija lielākas par 1 milj. rubļu gadā un ievērojami pārsniedza no valsts kases izsniegto atlīdzību. Bez tam valsts iemaksas ienāca pilsētas kasē ar nokavēšanos, parasti nākamajā budžeta gadā. Neskaitot visai prāvus asignējumus kazarmu celtniecībai, Rīga karaspēka izvietošanai katru gadu piemaksāja ievērojamus līdzekļus: 1908. gadā — ap 177,3 tūkst. rubļu, 1910. gadā — 212,4 tūkst., 1913. gadā — 451,3 tūkst. rubļu.

Ar Valsts padomes 1906. g. 31. janvāra lēmumu pilsētās palielināja gorodovoju skaitu pēc normas — 1 gorodovojs uz katriem 400 iedzīvotājiem. Rīgā līdz ar to policijas līdzšinējo personālsastāvu (474 gorodovoji) vajadzēja palielināt par 180 cilvēkiem. Radušos papildu izdevumus —

4. tabula

Rīgas pilsētas budžeta izdevumu daļas struktūra 1900.—1913. gadā

Izdevumu panti	Izdevumu summa							
	1900. g.		1908. g.		1910. g.		1913. g.	
	tūkst. rubļu	%	tūkst. rubļu	%	tūkst. rubļu	%	tūkst. rubļu	%
1. Piedalīšanās vietējā un centrālā valsts aparāta, policijas, karaspēka uzturēšanā un valsts nodokļi	502,8	12,3	695,6	9,0	752,9	8,5	1 060,6	8,3
2. Pilsētas pārvalde	359,0	8,8	471,2	6,1	521,1	5,9	662,8	5,2
3. Komunālā saimniecība	1196,8	29,3	1033,4	13,3	1342,9	15,1	2 103,5	16,4
4. Pilsētas komerciālie uzņēmumi	265,6	6,5	1330,8	17,2	1467,2	16,5	2 375,6	18,5
5. Skolu uzturēšana, subsīdijas teātriem, avīzēm u. tml.	320,4	7,9	471,6	6,1	605,9	6,8	966,0	7,5
6. Sociālie pabalsti	278,6	6,8	461,7	5,9	516,3	5,8	639,1	4,9
7. Sanitāri medicīniskās vajadzības	560,8	13,8	940,3	12,1	1098,3	12,3	1 520,2	11,8
8. Aizņēmumu dzēšana un procenti	270,0	6,6	1043,7	13,4	1039,9	11,7	1 326,8	10,3
9. Atskaitījumi rezerves un speciālajos kapitālos	216,8	5,3	988,7	12,7	1215,9	13,6	1 940,1	15,1
10. Pārējie	110,3	2,7	325,4	4,2	338,8	3,8	252,5	2,0
Kopā	4081,1	100,0	7762,4	100,0	8899,2	100,0	12 847,2	100,0

50 880 rbļ. gadā — valsts uz nenoteiktu laiku uzņēmās segt pabalsta veidā, bet jau 1910. gadā Rīgai pabalsts tika atņemts. 1906.—1908. gadā pilsēta policijai tērēja vidēji 386,6 tūkst. rubļu gadā, 1910. gadā — 469,6 tūkst., 1912. gadā — 519,4 tūkst. rubļu.

Strādnieku kustības atplūdu vai pilsētas finansiālo grūtību momentos Rīgas dome diezgan enerģiski apelēja pie valdības, lūgdama atsvabināt no pieminēto valstiska rakstura izdevumu aprūtinotās nastas. Pēc Rīgas domes 1902. g. 14. janvāra lēmuma Iekšlietu ministrijai tika nosūtīts lūgums pārņemt pilsētas policijas uzturēšanu valsts ziņā (neilgi pirms tam līdzīgu lūgumu bija iesniegusi arī Maskavas dome). Atbilde bija noraidoša: impērijā esot maz pilsētu, kurām būtu tik labs finansiālais stāvoklis kā Rīgai, pilsētas pārvalde vēl neesot izsmēlusi visus vietējos finanšu resursus utt. Tajā pašā 1902. gadā un tikpat neveiksmīgi Rīga lūdza to atbrīvot no pasta klausām. 1908. g. 8. decembrī Rīgas dome nolēma panākt pilsētas kases atbrīvošanu no papildalgu izmaksas Vidzemes gubernas augstākajiem ierēdņiem — gubernatoram, vicegubernatoram, gubernatora kancelejas pārvaldniekam un gubernas pārvaldes sekretāram. Šim nelielajam maksājumam (pavisam 1900 rbļ. gadā) bija interesanta priekšvēsture: proti, tas bija legalizēts un Iekšlietu ministrijas budžetā iekļauts izsenis izsniegto dāvanu, resp., kukuļu, atavisms. 1912. g. 9. jūnija likums beidzot atbrīvoja Rīgu no šī izdevuma; turpmāk pilsēta apmaksāja tikai mēbeļu remontu gubernatora rezidencē pilī.

1909. g. 2. novembrī Rīgas dome pilnvaroja pilsētas valdi lūgt valdību atbrīvot pilsētu no līdzdalības cietumu uzturēšanā. Vairums Krievijas pilsētu vēl 1900. gadā tika atbrīvotas arī no līdzekļu asignēšanas cietumu apgaismošanai un apkurei, bet Vidzemes un Igaunijas gubernai tas pilsētu «labvēlīgo finanšu apstākļu dēļ» gāja secen. Tagad, pēc vairāk nekā desmit gadiem, valdība atzina pilsētu vispārējo finansiālo stāvokli par saspīlētu un ar 1912. g. atbrīvoja abu Baltijas gubernu pilsētas, arī Rīgu, kā no cietumu, tā arī pasta staciju uzturēšanas. Savukārt 1912. g. 5. jūnija likums par Krievijas pilsētu un zemstu finansiālā stāvokļa uzlabošanu noteica pilsētām ar 1913. g. atlīdzību par karaspēka apgādi ar ūdeni, bet ar 1914. g. kronis uzņēmās segt pusi no obligātajiem izdevumiem policijai un pilnīgi — izdevumus valdības administratīvo iestāžu uzturēšanai. Bet šie paliatīva rakstura novēlojušies pasākumi praktiski vairs nespēja ietekmēt Rīgas pilsētas pašvaldības pirmskara finansiālo stāvokli.

Gluži citādi Rīgas pilsētas pašvaldība raudzījās uz tikko aplūkotajiem vispārvalstiska rakstura izdevumiem strādnieku kustības uzplūdu momentos. Īpaši spilgti tas parādījās 1905.—1907. g. revolūcijas laikā, kad pilsētas pārvalde, pat noslēdzot budžetu ar deficitu, rezervēja visus iespējamus līdzekļus kontrevolucionāru pasākumu finansēšanai. Rīgas dome bez kurnēšanas paaugstināja algas gorodovojiem ar vienīgu noteikumu — lai tie bez pilsētas ziņas netiktu komandēti uz citām gubernām.

Rīgas municipalitātes uzturēšanai izdotās summas 1900.—1913. gadā gandrīz divkārsējās. Tam par iemeslu bija, no vienas puses, pašvaldības saimnieciskās darbības paplašināšanās, no otras — pašu izdevumu apzināta paaugstināšana. Šajā ziņā «pilsētas tēvi» parādīja lielu devību, ievērojami paaugstinot pilsētas vadošo darbinieku atalgojumu. 1911. gadā, piemēram,

pilsētas galvam, tā biedram un pilsētas valdes sekretāram katram pielika pa 2000 rbļ. gadā, bet pilsētas valdes locekļiem — pa 1000 rbļ. Pilsētas galvas gada alga bija visai ievērojama — 16 tūkst. rubļu (Jelgavas pilsētas galva, piemēram, saņēma «tikai» 5 tūkst. rubļu), pilsētas valdes sekretāra — 8 tūkst. 1912. gadā tika palielinātas pensijas augsti atalgotajiem (no 1 tūkst. līdz 5 tūkst. rubļu gadā) pilsētas pašvaldības darbiniekiem, motivējot to ar dzīvokļu, pārtikas produktu dārdzības pieaugumu u. tml. Toties uz komunālajā saimniecībā nodarbināto zemāko kategoriju strādnieku lūgumiem paaugstināt algas pilsētas pārvaldei bija viena un tā pati atbilde: pietiekami daudz ļaužu ir ar mieru strādāt par pilsētas noteikto samaksu.

Teikto vēl papildina vispusīgas kontroles trūkums pār pilsētas līdzekļu ievākšanu un izlietošanu. Pilsētas kases revīzijas komisija, kuras locekli parasti ieņēma pilsētas pašvaldībā kādu augstu labi atalgotu, turklāt vēlētu amatu, būdami ieinteresēti partejiski izpildīt savus pienākumus, aprobežojās ar formālu uzraudzību. Rīgas pilsētas pašvaldība necentās iegūt no pilsētas dažādām priekšrocībām un bagātībām visus iespējamus labumus, tās saimniekošanas metodes noveda pie augstiem pilsētas uzņēmumu ekspluatācijas izdevumiem, zemiem ienākumiem no pilsētas muižām un mežiem, dažādu ienākumu avotu iznomāšanas privātpersonām bez publiskas izsoles utt.

Līdz ar to tika ierobežoti Rīgas domes asinājumi dažādiem visikdienišķākajiem komunālajiem labiekārtojumiem un citu arvien augošo kārtējo vajadzību apmierināšanai. Līdzekļu īpatsvars, kurus «pilsētas tēvi» paredzēja izglītībai, sociāliem pabalstiem, sanitāri medicīniskajām vajadzībām u. tml., pilsētas budžeta izdevumu daļā pat nedaudz pazeminājās. Ja arī absolūtos skaitļos šīs summas augs, tās tomēr palika trūcīgas un nepietiekamas, sevišķi ievērojot apstākli, ka tie bija gandrīz vienīgie līdzekļi (ja neskaita privātās iniciatīvas ceļā iegūtos), kas tika paredzēti Rīgā tādiem plašiem un būtībā vispārvalstiska rakstura pasākumiem kā medicīniskajai apkalpošanai, sabiedriskajai apgādībai u. tml.

Tādējādi ieskats Rīgas pilsētas pašvaldības finansu saimniecības aizkulisēs, iepazīšanās ar komunālā budžeta struktūras un atsevišķu ienākumu un izdevumu posteņu attīstības īpatnībām liecina, ka «pilsētas tēvi» ar likumu piešķirtās tiesības pilsētas budžeta veidošanā izmantoja buržuāzijas valdošās frakcijas interesēs, ignorējot plašāku pilsētnieku aprindu vajadzības.

Dzīvokļu jautājums. Pilsētas zemes fonda izmantošana celtniecībai

20. gs. sākumā Rīgas būvniecībā iestājās manāms atslābums. Celtniecības intensitātes nevienmērīgums izrietēja no kapitālistiskās saimniecības attīstības vispārējām likumsakarībām. 1900.—1903. g. dziļās ekonomiskās krīzes sākumā celtniecības apjomi aiz inerces tikpat kā nesašaurinājās

Dzīvojamo namu būve Rīgā 1900.—1913. gadā

Gads	Mūra ēkas pēc stāvu skaita							Koka ēkas pēc stāvu skaita			Pavisam uzcelts ēku
	1	2	3	4	5	6	kopā	1	2	kopā	
1900.	6	14	19	29	39	—	107	76	192	268	375
1901.	9	32	34	44	32	—	151	77	169	246	397
1902.	11	20	42	40	42	2	157	73	135	208	365
1903.	1	7	10	16	12	—	46	27	27	54	100
1904.	6	12	21	33	23	—	95	31	60	91	186
1905.	2	2	13	22	14	—	53	21	21	42	95
1906.	5	3	7	15	17	—	47	73	44	117	164
1907.	5	2	—	7	11	—	25	36	21	57	82
1908.	4	8	9	12	25	—	58	64	55	119	177
1909.	9	7	9	14	33	10	82	46	92	138	220
1910.	5	9	7	24	62	22	129	75	96	171	300
1911.	4	3	10	17	93	29	156	56	172	228	384
1912.	8	18	8	36	70	55	195	71	222	293	488
1913.	4	7	17	23	100	68	219	50	115	165	384

(pabeidza ieprojektētās un aizsāktās būves), bet krīzes pēdējais gads ievadīja būvdarbu milzīgu apstākumu, kas turpinājās vairākus gadus (krīzei sekojošās depresijas, krievu un japāņu kara un 1905.—1907. g. revolūcijas laiks). Zināma rosība pilsētas celtniecībā iezīmējās 1908. gadā, bet ar nākošo, 1909. g. jau var pavisam noteikti runāt par plašas dzīvokļu un rūpnieciskās celtniecības atjaunošanos.

5. tabulas dati sniedz samērā patiesu ainu par dzīvojamo ēku celtniecību Rīgā 1900.—1913. gadā. Ēku grupējums pēc celtniecības materiāla un stāvu skaita ne vien ļauj spriest par pilsētas apbūves raksturu, bet ir nozīmīgs arī tāpēc, ka trūkst datu par uzcelto objektu kopplatību. Salīdzinot 1908.—1913. g. un 19. gs. 90. gadu «celtniecības drudža» rādītājus Rīgā, redzam, ka pirmskara gados dzīvojamo ēku skaita ikgadējais vidējais pieaugums bija ievērojami augstāks — 325 objekti salīdzinājumā ar 280. Raksturīgs bija arī mūra māju īpatsvara nepārtraukts pieaugums ekspluatācijā nodoto objektu vidū — līdz 42,5% salīdzinājumā ar 24,3%. Pilsētas domes apstiprinātie būvnoteikumi pamazām bija paplašinājuši — virzienā no pilsētas centra uz priekšpilsētām — koka ēku celtniecības «aizlieguma zonu». Aplūkojamā perioda beigās Rīgā skaitliski joprojām dominēja koka ēkas — to bija 74% no dzīvojamo ēku kopskaita (1879. gadā — 89,3%), tomēr koka māju nozīme kopējā dzīvokļu fondā bija krasi samazinājusies. Šo tendenci sekmēja attīstītam kapitālismam raksturīgo rentablo daudzstāvu mūra īres namu izplatīšanās. No 1908.—1913. g. dzīvojamo ēku jaunbūvēm apmēram 60% bija trīs līdz sešu stāvu mūra nami (19. gs. 90. gados — apmēram 29,7%), kuros izvietojās nesalīdzināmi lielākas pilsētnieku masas nekā mazstāvu koka namiņos.

Visa veida celtni — ne vien dzīvojamo māju, bet arī fabriku, spīķeru, šķūņu (pēdējos cēla gandrīz pie katras koka dzīvojamās mājas) —

kopskaits Rīgā laikā no 1879. līdz 1913. g. bija pieaudzis no 12 229 līdz 35 665.⁸ 1908. gadā Rīgā bija 16 tūkst. dzīvojamo māju un 76 tūkst. dzīvokļu, 1913. gadā attiecīgi — 19 171 un 116 723, no tiem apmēram 6700 dzīvokļu bija uzcelti 1913. gadā. Tātad aplūkojamā perioda beigās Rīgā bija par 155,7% vairāk dzīvokļu nekā 1897. gadā. Tomēr dzīvokļu apstākļos Rīgā neparādījās nekādas labvēlīgākas tendences. Piemērodamies buržuāzijas prasībām, būvuzņēmēji vairāk pievērsās komfortablu dzīvojamo māju celtniecībai ar 4—5 un vairāk istabu dzīvokļiem, centrālapkuri, liftu utt. (Strēlnieku dārza, tag. Dziesmu svētku dārza rajonā u. c.). Lai gan tā dēvētie strādnieku dzīvokļi namsaimniekiem deva vislielāko peļņu, tomēr risks un neērtības, kas saistījās ar to izīrēšanu, radīja zināmus aizspriedumus pret to būvi. Īrniekam nonākot bezdarbnieku rindās, varēja iet zudumā īres parāds, ko bieži vien nesedza parādnieku iedzīves apķīlāšana. Bez tam proletāriskiem slāņiem domātos namus parasti cēla ārpus pilsētas «labākajiem» rajoniem vietās, attiecībā uz kurām bija spēkā daudz neizdevīgāki hipotekārā kredīta nosacījumi. Dzīvokļu fonda izmantošanai, kurā 11,9% bija vienistabas un 51,2% — divistabu dzīvokļi (kopā 72,7 tūkst.), 15,5% — trīsstabu dzīvokļi un 21,4% — pārējie,⁹ bija raksturīgi kapitālistiskai pilsētai parastie kontrasti un divainības. 1913. gadā Rīgā parādījās dzīvokļu pārprodukcijas krīzes pazīmes: agrāk celtajos namos stāvēja tukši 7763 lieli dzīvokļi (6,7%), kas strādniekiem nebija pa kabatai, bet buržuāzijai — nepietiekami komfortabli, un tajā pašā laikā pilsētā proletariāts apdzīvoja 5135 pagraba dzīvokļus.

Namsaimnieki centās palielināt savu peļņu (namīpašumos ieguldītais kapitāls deva 7% un vairāk), ne vien paplašinot māju celtniecību, bet arī nesamērīgi kāpinot īres maksu. Rīga Latvijas pilsētu vidū izcēlās ar dzīvokļu īpašu dārdzību (6. tab.). Īres maksa krasi svārstījās atkarībā ne tikai no dzīvokļa lieluma, bet arī no stāva, attāluma no centra, attiecīgā rajona labiekārtojuma utt. Vidējā īres maksa, pēc oficiālās statistikas pazeminātiem datiem, par vienistabas dzīvokli šajā laikā (ap 1900. g.) bija 52 rbļ. gadā, par divistabu — 125 rbļ., par trīsstabu — 245 rbļ. Laikā no 1900. līdz 1914. g. dzīvokļu īre Rīgā, pēc dažu statistiķu aprēķina, bija pieaugusi par 37,4%, bet dažos strādnieku kvartālos — pat par 86%, turpretim strādnieku nominālā alga palielinājās tikai par 10,8%.

Rīgas pilsētas pašvaldība, tāpat kā cara valdība, palika nomaļus no dzīvokļu celtniecības (retos gadījumos tās kā darba devējas ierādīja dzīvokļus saviem ierēdņiem — piemēram, trīs mājas bija uzceltas ūdensvada darbiniekiem Bukultos), kas bija pilnīgi atstāta privātu uzņēmēju rokās. Daži paliatīva rakstura nodomi tā arī palika projektā. Tā, 1910. gadā nodibinātajai īpašai komisijai vajadzēja sagatavot gruntsgabalu un dzīvokļu pirmo tiešo un vispārējo statistisko apsekošanu Rīgā, lai ne vien sniegtu celtniecības likumu caurskatīšanai nepieciešamo materiālu, bet arī novērstu trūkumus dzīvokļu apstākļos un, iespējams, pat rosinātu dzīvokļu celtniecību. Pēc vairākiem gadiem, 1913. g. 31. decembrī, reizē ar iedzīvo-

⁸ 1879. gadā ēkas gan bija apsektas šaurākā teritorijā, bet arī tās robežās 1913. gadā bija 27 846 ēkas.

⁹ Dati par pilsētas šaurāko novadu, kur šajā laikā (1917. gadā) bija 115 289 dzīvokļi.

Dzīvokļu īres maksa Latvijas pilsētās 20. gs. sākumā

Pilsēta	Vidējā gada īre rubļos par dzīvokli ar istabu skaitu		
	1—3	4 un 5	6 un vairāk
Rīga	līdz 300	750—900	1500—1750
Liepāja	40—250	250—600	600—1200
Daugavpils	50—200	200—500	500—750
Jelgava	80—120	250—300	400—500
Ventspils	80—150	450	600

tāju vispārējo skaitīšanu Rīgā tika uzskaitīti arī gruntsgabali un ēkas, taču iegūtais materiāls lielākoties līdz karam tā arī palika neapstrādāts. Tāpat palika neuzceltas pēdējā Rīgas obligāciju aizņēmuma noteikumos iēplānotās dažas pilsētas dzīvojamās mājas ar apmēram 60 vienistabas dzīvokļiem, kuros bija domāts uz laiku izvietot par maksu (5—6 rbļ. mēnesī) iemītņiekus no sevišķi antisemitārā stāvoklī esošajiem dzīvokļiem. Solītie dzīvokļu celtniecības pasākumi aprobežojās ar koplīmes izbūvi policistiem un pilsētas naktspatversmes ierīkošanu Maskavas priekšpilsētā 1912. g. beigās, kuru jau pirmajos divos pastāvēšanas mēnešos izmantoja 11 tūkst. bezpajumtnieku, bet nākamajā gadā — 48 tūkst.

Pilsētas iedzīvotāju slāņos, kuri smagi izjuta viņiem pieejamo dzīvokļu trūkumu un nenokārtotās celtniecības likumdošanas sekas, radās iniciatori, kas mēģināja paši meklēt izeju. 1909. gadā līdzās dažādām pastāvošajām Rīgas namsaimnieku apvienībām dzīvokļu īrnieki izveidoja savu biedrību, lai vāktu faktus par dažādiem trūkumiem dzīvokļu apstākļos un parādītu plašākai sabiedrībai īrnieku vispārējo stāvokli. Taču šīs biedrības darbība pēc dažiem gadiem galīgi apsīka. Nerealizējama kapitālisma apstākļos izrādījās arī kopš 19. gs. 90. gadiem skandinātā ideja par strādnieku savstarpējo būvbiedrību dibināšanu. Praksē ideju par dzīvokļu īpašnieku kooperatīvu organizēšanu lika lietā pilsētnieku vidējie slāņi, tādi kā ierēdņi, amatnieki, vidējās turības veikalnieki un īpaši brīvo profesiju pārstāvju virsotne. Īsi pirms pirmā pasaules kara Rīgā pēc vietējo vācu arhitektu E. Hartmaņa, V. Unzerhauza un R. Šmēlinga (pilsētas pārvaldes arhitekts) iniciatīvas parādījās pāris kooperatīvie dzīvojamie nami.

Jau vairākus gadu desmitus laiku palaikam bija dzirdamas balsis, ka rūpes par strādnieku nodrošināšanu ar lētiem dzīvokļiem būtu vispirmām kārtām jāuzņemas Rīgas lielāko fabriku īpašniekiem. Lai gan mūsu rīcībā nav attiecīgu apkopojošu datu (strādnieku dzīvokļi, piemēram, bija fabrikai «Provodņik», Kuzņecova fabrikai, rotaļlietu fabrikai «Fireke un Leitke»), tomēr nav šaubu, ka fabrikantu attiecīgajiem pasākumiem nebija nekādas nozīmes strādnieku dzīvokļu krīzes mīkstināšanā, turklāt, zaudējot darbu, strādniekiem nekavējoties bija jāatbrīvo fabriku dzīvokļi un tie ar visu iedzīvi tika izmesti uz ielas.

Gruntsīpašumu attiecības un zemes izlietošana Rīgas pilsētas novadā 1886., 1906. un 1916. gadā

Gads	Vienības	Rīgas pilsētas tiešā īpašumā						
		zem pilsētas ēkām	tirgus laukumi	izkraušanas vietas	plāvas un ganības	parki un apstādījumi	neapbūvēti gruntsgabali	kopā
1886.	ha	36,8	3,3	25,3	462,3	36,2	391,7	955,6
1906.	ha	99,5	11,4	34,3	370,6	64,3	261,7	841,8
1916.	ha	143,5	15,9	150,4	275,8	118,0	200,3	903,9
1886.	%	0,8	0,1	0,5	10,2	0,8	8,6	21,0
1906.	%	2,2	0,2	0,8	8,1	1,4	5,8	18,5
1916.	%	3,2	0,3	3,3	6,1	2,6	4,4	19,9

Rīgas pilsētas pašvaldība, kas uz dzīvokļu aso problēmu radzījās ar absolūtu vienaldzību, dažās citās komunālās celtniecības jomās izrādīja daudz lielāku rosību. Vispirmām kārtām tās bija tādas jomas, kas saistījās ar vietējo tirgotāju vai pilsētas komerciālajām interesēm un plašākām reprezentācijas iecerēm. 20. gs. pirmo 13 gadu laikā par pašvaldības līdzekļiem tika izbūvētas vairākas nozīmīgas sabiedriskās ēkas, piemēram, 1900.—1902. gadā — pilsētas otrais jeb krievu teātris (tag. Akadēmiskais Drāmas teātris), kas izmaksāja 345 tūkst. rubļu, 1903.—1905. gadā — pilsētas mākslas muzejs (238,3 tūkst. rubļu). Tā kā pilsētas skolu lielākā daļa izvietojās īrētās, gluži nepiemērotās telpās, bet vairākās Rīgas daļās pilsētas skolu pavisam nebija, pilsētas dome 1910. gadā bija spiesta pieņemt diezgan izvērstu skolu celtniecības programmu, kuru īstenojot pilsētas pašvaldība, līdz 1914. g. ieskaitot, uzcēla 15 pamatskolu ēkas — Soneņu ielas un Raņķa dambja stūrī, Dārtas, Kalnciema, Šarotes, Pētersalas, Patversmes, tag. Ķīsezera, Bruņinieku u. c. ielās. Neilgi pirms pirmā pasaules kara izbūvēja arī vairākus ugunsdzēsēju depo un iekārtoja pilsētā ugunsdzēsanas signalizācijas sistēmu, atvēra 2. pilsētas slimnīcu, nedaudz paplašināja 1. slimnīcu un bērnu slimnīcu, ierīkoja jaunu dezinfekcijas iestādi, uzcēla lombarda filiāles ēku Pārdaugavā (tag. Latvijas PSR CVVA ēka), dušu pirti Krāsotāju ielā, nespējnieku patversmi (tā dēvēto Pētera namu Kuldīgas ielā), kas bija paredzēta vietējās vācu inteliģences aprindām, uzsāka Āgenskalna tirgus paviljona būvi u. c.

Pašvaldības celtniecības programmas īstenošana un it īpaši intensīvi izvēršusies privātā būvniecība pastiprināja pārvaldes atbildību un lomu pilsētas apbūves regulēšanā, prasīja apbūves platību racionālu izmantošanu. Pilsētas pašvaldības rīcībā esošās apbūves platības arvien vairāk samazinājās. Nākot pretim strauji augošās rūpnieciskās un dzīvokļu celtniecības pieprasījumam, pilsētas pārvalde sabiedrisko zemi plašos apmēros iztirgoja privātajiem būvētājiem, turklāt nereti apejot parasto izsoles kārtību. Šādā ceļā vācu buržuāzijas rokās bija pārgājušas vairākas lielākas apbūves platības, piemēram, Keizarmežā (tag. Mežaparks), tā dēvētajā Forburgā (starp tag. Ausekļa, Sakaru, V. Lāča ielu un Fabriciusa laukumu). Kā liecina dati par 30 gados, laikā no 1886. līdz 1916. g., notiku-

Rīgas pilsētas virsīpašumā			Privātie un valsts gruntsīpašumi		Ielas un laukumi	Dzelz- ceļi	Odeņi	Pavisam
izdoti dzimts- nomā	kapsētas	kopā	apbūvēti grunts- gabali	neapbūvēti grunts- gabali				
1170,9	72,2	1243,1	606,2	418,6	347,7	109,4	865,9	4546,5
1242,8	79,7	1322,5	699,4	192,6	399,0	230,5	860,7	4546,5
1226,1	82,9	1309,0	660,1	140,5	483,5	263,9	785,6	4546,5
25,7	1,6	27,3	13,3	9,2	7,7	2,4	19,1	100,0
27,3	1,8	29,1	15,4	4,2	8,8	5,1	18,9	100,0
27,0	1,8	28,8	14,5	3,1	10,6	5,8	17,3	100,0

šajām izmaiņām gruntsīpašumu attiecībās un zemes izlietošanā Rīgas pilsētas šaurākajā novadā (7. tab.), Rīgas pilsētai piederošo neapbūvēto gruntsgabalu kopplatība 1906.—1916. gadā bija samazinājusies par 61,4 ha, 1886.—1906. gadā — par 130 ha. Aplūkojamā perioda beigās (1916. g.) Rīgai piederēja vairs tikai apmēram 28% visu apbūvēto un neapbūvēto gruntsgabalu kopplatības, bet gandrīz visi pārējie — 68% — piederēja privātpašniekiem, 4% — valstij.

Privātajā tirgū valdīja neierobežota spekulācija ar zemi, veicinājama gruntsgabalu maksimālu apbūvi. Apbūves gabala cena svārstījās atkarībā no tā atrašanās vietas, attiecīgā rajona labiekārtošanas pakāpes, satiksmes, atļautā mājas augstuma utt. Rajonos, kur celtniecības likums pieļāva piecu un sešu stāvu namu būvi, vienas kvadrātass būvgrunts cena aplūkojamā perioda beigās bija visai dažāda — no 75 rbļ. perifērijā līdz 2000 rbļ. centrā, bet atsevišķās vietās šeit, kā, piemēram, Kaļķu ielā, zemi pārdeva pat par 3000 rbļ. kvadrātasi un dārgāk. Pilsētas pārvaldes materiāli rāda, ka vienā un tai pašā pilsētas rajonā zemes cena kopš 20. gs. sākuma bija augusi trīs un pat vairāk reizes. Spekulācija ar apbūves gabaliem Rīgā šajā laikā bija izvēršusies tik plaši, ka atsevišķiem pilsētas pašvaldības darbiniekiem radās doma neapbūvētos gruntsgabalus pēc Rietumeiropas pilsētu parauga aplikēt ar komunālo vērtības pieauguma nodokli, kam vienlaikus vajadzēja aizkavēt zemes gabalu īpašnieku biežo maiņu un tādējādi ierobežot spekulāciju ar zemi. Pilsētas domnieki tomēr prata pasargāt privātos zemes īpašniekus no šī viņiem tik nevēlamā ierobežojuma.

Pilsētas labiekārtošana

Rīgai intensīvi attīstoties, pašvaldībai radās aizvien jauni, neatliekami uzdevumi pilsētas labiekārtošanā. Trūkumi dažādās komunālās saimniecības nozarēs — ielu nostiprināšanā, to apgaismošanā, sabiedriskajā transportā, ūdensapgādē utt. — gadsimtu mijā jau apdraudēja pilsētas tālāko

attīstību. Šo labiekārtošanas darbu rezultātus noteica Rīgas domes finansālās iespējas un, galvenais, tajā pārstāvēto valdošo aprindu šaurās intereses.

Ielu regulēšana un nostiprināšana. 20. gs. sākumā lielākā daļa Rīgas ielu izrādījās strauji pieaugošajai satiksmei par šaurām: visizplatītākais platums bija 14 m, Vecrīgā — 5—6 m, centrālajā jaunajā pilsētas daļā tūlīt aiz Vecrīgas — 19—22 m. Lai kaut minimāli uzlabotu satiksmi pilsētā, domei nācās ievērojami palielināt asignējumus ielu paplašināšanai. Nepieciešamo zemes gabalu iegādei pēdējos četros pirmskara gados tika izdoti 424 tūkst. rubļu, t. i., 9 reizes vairāk nekā 1890.—1898. gadā (šeit gan jāievēro tas, ka katras atpirktās kvadrātass cena vidēji bija vairāk nekā trīskāršojusies).

Ar iepirktajām zemēm tomēr nepietika, un pilsēta lūkoja zemes iegūt arī bez maksas. No likumīgajām īpašumu piespiedu atsavināšanas tiesībām Rīgas dome tomēr turpināja atteikties, izņemot vienu vienīgu gadījumu — 1912. gadā — sakarā ar jaunu pievedceļu ierīkošanu uz preču staciju un ostu no ziemeļos un ziemeļaustrumos izvietotajām pilsētas daļām. Runa ir par Bukultu ielas pagarināšanai — līdz Kaķusēkļa dambim — un Piļumuižas (tag. Lugažu) ielas paplašināšanai nepieciešamajām zemēm (esošie pievedceļi — Hanzas iela un Pētersalas ielas turpinājums — bija ērti tikai pilsētas centrālajai daļai). Attiecīgais domes lēmums divus gadus vēlāk saņēma arī Senāta akceptu.

Reizēm pilsēta nepieciešamo zemi ieguva apmaiņas ceļā. Izniedzot atļaujas privāto apbūves gabalu parcelēšanai, pilsēta rezervēja sev nepieciešamos zemes gabalus bez maksas, dažreiz apņemoties par to izbrūgēt jaunizveidotās «privātās» ielas. Iesniedzot apstiprināšanai būvprojektus, būvuzņēmējiem nācās respektēt celtniecības noteikumu obligāto prasību par ēku augstuma atbilstību ielas platumam un, lai panāktu vēlamo stāvu skaitu, labprātīgi atkāpties no iepriekšējās ielu līnijas. Tādā ceļā pilsēta ieguva bez maksas pavisam pāri par 40 tūkst. kvadrātus zemes.

Ielu regulēšanai apstiprinātie projekti (Vecrīgai — 1903. gadā, pārējām pilsētas daļām — 1912. gadā) tomēr netika īstenoti. Rīgas domei tikai izdevās paplašināt ielas tramvaja līniju izbūves vajadzībām, atsevišķu ielu nelielas daļas Vecrīgā, dažus svarīgus satiksmes ceļus, bieži vien ne visā to garumā. Pirmā pasaules kara priekšvakarā pilsētas valdei nācās atzīt, ka tikai pamazām, gadu desmitu laikā, tā varēs kaut cik izvērst ielu regulēšanas un paplašināšanas darbus, vismaz satiksmei nozīmīgākajās ielās, bet tas prasīs vairākus miljonus rubļu.

Labāk veicās ar ielu nostiprināšanu. 20. gs. sākumā autoritatīvi Krievijas speciālisti Rīgas ielas (kopā ar citu Baltijas pilsētu ielām) pat atzina par labiekārtotākajām visā impērijā. Gadsimta pirmajos 6 gados nostiprināto ielu kopplatība pieauga vidēji par 42 tūkst. kv. metriem gadā, 1906. gadā pārsniedzot 2 milj. kv. metrus (kopgarumā 239 km). Jaunu ielu nostiprināšanu un veco pārbrūgēšanu rosināja vairāku nozīmīgu objektu būve (preču stacijas pārvietošana uz pilsētas ganībām, elektriskā tramvaja iekārtošana u. c.), apakšzemes komunikāciju (gāzes, kanalizācijas un ūdensvada) ierīkošana, atsevišķu pilsētas rajonu tirdznieciski rūpnieciskā izaugsme un tās izraisītais apdzīvotības pieaugums (Sarkandaugavas un Ga-

nību dambja apkaimē) un beidzot joprojām lielais nenoregulētu un nenostiprinātu vai intensīvajam kravu transportam un ekipāžu kustībai nepietiekami nostiprinātu ielu skaits pilsētā. Pavisam 13 pirmskara gados Rīgā no jauna nostiprināja ielas apmēram 96 km kopgarumā,¹⁰ līdz ar ko nostiprināto ielu kopgarums sasniedza 277 km un to kopplatība pieauga par 33% (no 1721 tūkst. līdz 2296 tūkst. kv. metru), bet ieguldītie līdzekļi — par apmēram 58% (no 3,3 milj. līdz 5,3 milj. rubļu).

Lai gan bruģēšanā visplašāk lietotais materiāls joprojām palika apalie akmeņi (ap $\frac{2}{3}$ kopējās bruģētās platības), ar 1900. g. sāka strauji paplašināties ar rindu akmeņiem bruģētā platība (1900.—1906. gadā vidēji par 24 tūkst. kv. metru gadā salīdzinājumā ar 9 tūkst. kv. metru iepriekšējā desmitgadē), tā ka 1913. gadā tie sedza jau 22,2% visas ielu un laukumu bruģētās platības.

Visumā tomēr ielu nostiprināšanas darbi atpalika no celtniecības plašā vēriena Rīgā. Neskaitāmi daudz jaunu ielu radās, lielos gruntsgabalus sadalot apbūvei. 1910. gadā, piemēram, pilsētā bija jau 691 iela. Pilsētas pašvaldība bija nostādīta dilemmas priekšā. No vienas puses, tā negribēja aizskart lielo zemes īpašnieku intereses, bremzējot tiem izdevīgos parcelēšanas pasākumus. No otras, ielu skaita neierobežots pieaugums varēja izrādīties par pilsētas kasei pārāk smagu nastu. Tāpēc pilsētas pārvalde gāja kompromīsa ceļu un, izsniedzama atļaujas zemes gabalu sadalīšanai, bieži vien darīja to ar noteikumu, ka jaunizveidoto ielu ierīkošanai un uzturēšanai netiks pieprasīti pašvaldības līdzekļi, bet no savas puses apņēmās neuzstāt, lai namsaimnieki savas ielas obligāti izbruģētu, tās bija tikai jāuztur «braukšanas kārtībā» līdz pārņemšanai pilsētas ziņā. Minētās ielas jeb «privātceļi» bieži pat nesapņēma oficiālu nosaukumu. Rezultātā pilsētas nomalēs, īpaši uz privāto muižiņu zemēm, izveidotās ielas palika bez seguma un acīmredzot nefigurēja arī oficiālajā statistikā par ielu tīkla kopgarumu pilsētā.

Speciāla komisija, kurā vienmēr bija arī vairāki pazīstami uzņēmēji, sastādīdama ielu bruģēšanas darbu ikgadējās programmas, noteica šādu secību: vispirms izbruģēt un pārbruģēt pievedceļus ostai un preču stacijai, kā arī visdzīvākās radiālās maģistrāles starp pilsētas centru un fabriku rajoniem. Šīs ielas, kā Pēterburgas un Jelgavas šoseja, Ganību dambis, Maskavas, Daugavpils, Marijas, Suvorova, Tērbatas, Bruņinieku,

¹⁰ 1900.—1907. gadā ar laukakmeņu bruģi pirmoreiz nosegtas (visā garumā vai daļēji) šādas ielas: pagarinātajos posmos — Hanzas (no Ganību dambja līdz preču stacijas kantoriem), Stabu (no Nikolaja ielas līdz savienojumam ar Hanzas ielu), Bruņinieku (līdz preču stacijai, tag. Sporta iela, turpināja 1911., 1913. gadā), Soneņu (tag. Uzvaras bulvāris, starp tag. Majakovska bulvāri un Altonavas ielu), kā arī Ganu, Limbažu (arī 1908. gadā), Lāpstu, Pletenberga (tag. Gaujas un Ķīšežera) posmā starp Mīlgrāvja dzelzceļu un Čiekurkalna 1. līniju (turpināja 1912. gadā ar rindu akmeņiem), līdz šim pilnīgi nebruģētajā Čiekurkalnā — 1. līnija, 3. (darbi turpinājās) un 5. šķērslīnija, Pārdaugavā — Bāriņu, Lapu, Svarcmuižas (tag. Melnsila), M. Altonavas, Bērzu, Gustava, Ļermontova, Atgāzenes, Ķekavas, Putnu, Dīķa ielas, Bišumuižas tirgus utt.; 1908.—1913. gadā — Šarlotes (starp Zirņu un Ierēņu ielām), Duntē, Ziemeļu, Sīmaņa (starp Patversmes un Alkšņu ielām), Sliežu, Lenču, Alūksnes, Vītolu, Čiekurkalna 2. līnija, 4., 6., 7. un 8. šķērslīnija, Krimuldas, Strūgu, Ogres, Telts, Pilsoņu, Margrietas, Dzegužu, Bezdelīgu, Ernestīnes, Ludviķa, Garā, Vilku, Putnu, Graudu, Mālu, Ģimnastikas, Kliveru, Olivu, Krūzes, Sūnu, Mārtiņa, Riekstu, Āpšu, Ķemeru, Strazdu, Irlavas, Zasuļauka u. c.

Ģertrūdes, Matīsa, Karlīnes (tag. Miera ielas sākuma posms),¹¹ Miera, Kalnciema, Daugavgrīvas u. c. ielas, 20. gs. pirmajos 13 gados reizē ar centru visā garumā vai daļēji dabūja augstvērtīgāko segumu — rindu akmeņus; asfaltu toreiz atzina vietējiem klimatiskajiem apstākļiem par nepiemērotu. Pēc tam tika nostiprinātas ielas ar «labām ēkām», vēl — ceļi uz kazarmām, kapsētām utt. un beidzot, ja palika pāri līdzekļi, — pavisam nenostiprinātas ielas pilsētas nomalēs. Parasti līdzekļu neatlika, un pirmā pasaules kara priekšvakarā Rīgas strādnieku rajonos — Ilģuciemā, Sarkan-daugavā, Čiekurkalnā, Maskavas priekšpilsētā — bija daudz nenostipri-nātu ielu. No pilsētas nomalēm saņemtās daudzās iedzīvotāju sūdzības tika noraidītas ar motivāciju, ka šeit esošie sīkie īpašumi dodot pilsētas kasei maz ienākumu, bet ielām ir vietēja nozīme, tās uzlūkojamas par «privātceļiem» u. tml. Senāts uz pārsūdzībām atbildēja, ka pilsētu lab-iekārtošanā to pārvaldes iestādēm ir tiesības rīkoties pilnīgi patstāvīgi.

Apgaismošana. Tādi paši kontrasti kā ielu nostiprināšanā bija rakstu-rīgi arī pilsētas apgaismošanai. Ar gāzi un elektrību apgaismotais centrs pakāpeniski pārgāja petrolejas lukturu valstībā, bet vēl tālāk bija strād-nieku nomaļu necaurredzamā tumsa.

Ieskatu par gāzes ražošanu un lietošanu publiskajā un privātajā apgai-smošanā, kā arī rūpniecībā Rīgā 20. gs. pirmajos 13 gados sniedz 8. tabulas dati. Neraugoties uz vispārējo augšupejošo līniju, 20. gs. pirmās desmit-gades vidū gāzes uzņēmuma ražotā produkcija, patēriņš, kā arī uzņēmuma peļņa samērā krasi samazinājās — sakarā ar pilsētas elektrības stacijas atklāšanu. Turpmākajos gados vecā attīstības tendence tomēr pakāpeniski atjaunojās.

Pirmās Rīgas gāzes fabrikas atrašanās pilsētas centrā, Bastejkalna apstā-dījumos, apgrūtināja tās ekspluatāciju, kā arī izsauca sanitāri higiēniskas dabas iebildumus. Tāpēc gāzes ražošana arvien vairāk pārbāzējās uz otro fabriku, bet 1907. gadā Rīgas vecāko gāzes fabriku slēdza (tās korpusi, izņemot 1934. gadā nojauktos divus lielos gāzes torņus, vēl šodien atrodas Bastejkalna apstādījumos).

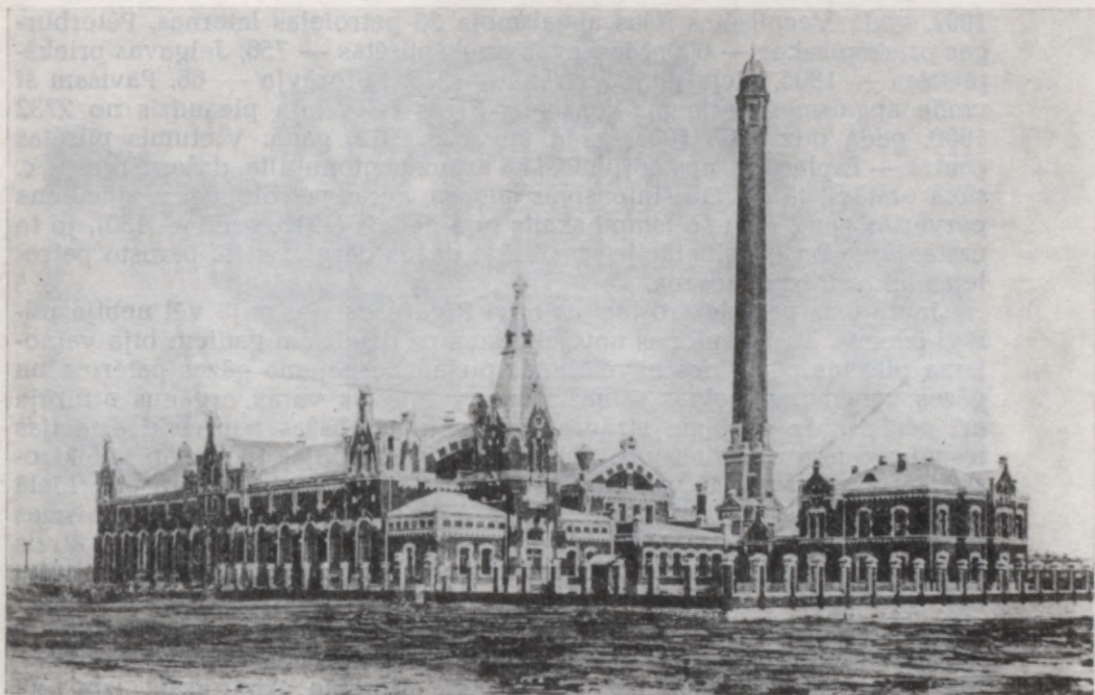
Visumā deggāzes patēriņš pilsētā palika samērā neievērojams — aptu-veni 18 m³ uz 1 iedzīvotāju gadā, kamēr Rietumeiropas pilsētās tas bija no 60 līdz 120 m³ un vairāk. Zemo patēriņu vispirmām kārtām noteica pilsē-

8. tabula

Gāzes ražošana un patēriņš Rīgā 1900., 1908. un 1913. gadā

Gads	Gāze, milj. kub. pēdu			Gāzes radzīnu skaits	Ielu laternu skaits	Gāzes dzinēju skaits	Tīkla kop-garums, km	Uzņēmuma peļņa, tūkst. rubļu
	saražotā produkcija	izlietots ielu apgaismošanai	privātais patēriņš					
1900.	192,5	25,7	146,9	36 293	1634	126	87	134,3
1908.	207,0	31,9	148,4	41 417	2058	108	99	65,0
1913.	231,2	39,3	158,7	51 757	2327	84	115	107,0

¹¹ Karlīnes ielu 1906. gadā taisnā līnijā novadīja līdz Aleksandra ielai (līdz tam šīs abas ielas savienoja šaurā Maiznīcas iela).

Pilsētas elektrostacija Andrejsalā. 1905. g.

tas noteiktais augstais monopoltarifs. Saskaņā ar Rīgas domes 1902. gadā noteikto taksi patērētājs par katrām 1000 kub. pēdām ($28,3 \text{ m}^3$) gāzes maksāja: apgaismošanai — 2,50 rbļ., virtuves vajadzībām (gāzes pavardi), apkurei un dzinējiem — 2 rbļ., klāt vēl nāca gāzes mērītāja noma — no 2 līdz 24 rbļ. gadā atkarībā no gāzes degļu skaita.

Ar 1910. g. sāka pakāpeniski ieviest gāzes laternu automātisko aizdedzināšanu. Lai gan gāzes lietošana ielu apgaismošanai pamazām pieauga, plašiem, pat ne sevišķi nomaļiem pilsētas rajoniem bija tomēr jāapmierinās ar petrolejas laternām. Turklāt, piemēram, Maskavas priekšpilsētas 3. iecirknī petrolejas laternas parasti dega ar pusgaisu, tās aizdedzināja vēlāk nekā gāzes lukturus pilsētas centrā. Bieži apdzīvotās ielas pie smilšu klajuma tag. Oškalnu stacijas rajonā (Terēzas, Pionieru, Rumpmuižas) vai nu vispār neapgaismoja, vai arī apgaismoja ārkārtīgi trūcīgi. Slikti apgaismotas bija arī Suvorova un Marijas ielas.

Pilsētas dome pamazām turpināja uzstādīt jaunas petrolejas laternas, galvenokārt attālākajās pilsētas daļās — Pārdaugavā, kur gāzes vadi bija ierīkoti tikai divās ielās, piepilsētas iecirknī. Krass asignējumu pieaugums vērojams 1905.—1907. gadā, un to izsauca ne tikai lukturu skaita palielināšana un intensīvo lampu iegāde, bet arī pilsētas dotais rīkojums sakarā ar «nemierīgajiem laikiem» pagarināt petrolejas laternu degšanas laiku.

1907. gadā Vecpilsētas ielas apgaismoja 26 petrolejas laternas, Pēterburgas priekšpilsētas — 600, Maskavas priekšpilsētas — 756, Jelgavas priekšpilsētas — 1805, piepilsētas iecirkņa — 216, Mīlgrāvja — 66. Pavisam šī veida apgaismes ķermeņu kopskaits Rīgas ielās bija pieaudzis no 2732 1900. gadā līdz 3469 1907. gadā un 3823 1913. gadā. Vietumis pilsētas centrā — Esplanādē, apstādījumos, kā arī uz pontonu tilta, dažos tirgos u. c. sāka uzstādīt tā dēvētās intensīvās lampas, kurās petroleja zem spiediena pārvērtās gāzē, taču šo lampu skaits bija neliels (1913. gadā — 130), jo to uzstādīšana un ekspluatācija izmaksāja daudz dārgāk nekā parasto petrolejas lukturu izmantošana.

Jautājums par elektrostacijas būvi Rīgā gadsimtu mijā vēl nebija pilnīgi izlemts. Tā izlemšanas novilcināšanā uz daudziem gadiem bija vainojama pilsētas pārvaldes nevēlēšanās pieļaut iespējamo gāzes patēriņa un gāzes uzņēmuma peļņas samazināšanos. Pilsētas varas orgānus atturēja arī neziņa par gaidāmo strāvas pieprasījumu, bažas par elektrostacijas iespējamo nerentabilitāti utt. 1903. gadā Rīgā darbojās 16 privātās elektrostacijas ar pāri par 150 abonentiem (Biržas banka, gubernatora pils, Lielā gilde utt.), bet to ražotā enerģija līdzinājās 10 tūkst. kvēlspuldžu gaismas patēriņam. Pārsvārā ar gāzes motoriem darbināto blokstaciju skaita ātrais pieaugums pilsētas centrā, elektrības vadu haoss pilsētas ielās, vairāku lielu potenciālu patērētāju nodoms pilsētas elektrocentrāles izbūves aizkavēšanās gadījumā celt savas vietējās stacijas piespieda pilsētas pārvaldi izšķirties. 1903. gadā dome nolēma stāties pie pilsētas elektrostacijas būves. Pēc Mīnhenes inženiera O. fon Millera projekta Andrejsalā izbūvētā stacija, kas izmaksāja pilsētai ap 1,3 milj. rubļu, sāka darboties jau 1905. g. marta vidū, bet oficiālā atklāšana notika 1. maijā. Stacija gandrīz pilnīgi monopolizēja elektroenerģijas ražošanu Rīgā. Privātās stacijas bija atļautas tikai izņēmuma veidā dažu kvartālu iekšienē, kur elektrības vadi nešķērsoja pilsētas ielas.

Pilsētas elektrocentrāles tālākā ekspluatācija bija visai rezultatīva (9. tab.). 1913. gadā stacija ražoja 6 reizes vairāk elektrības nekā 1907. gadā, tīkla kopgarums bija vairāk nekā divkārtšojies, bet iegūtā peļņa palielinājusies gandrīz 12 reizes. Elektrības tīklam pieslēdzās daudzi lieli uzņēmumi un jaunuzceltās lielās mājas. 1911. gadā elektrības kabeli ierīkoja arī uz Pārdaugavu.

9. tabula

Elektrības ražošana un patēriņš Rīgā 1905.—1913. gadā

Gads	Ražotā enerģija, tūkst. kW/st.	Izlietots			Pievienots			Tīkla garums, km	Uzņēmuma tirā peļņa, tūkst. rubju
		priv. patēriņam		ielu apgaismošanai	māju	skaltītāju	dziņēju		
		apgaismošanai	enerģijai						
1905.	349,8	207,7	37,5	26,7	358	652	117	70,9	9,7
1907.	1391,7	727,8	248,0	70,4	621	1 315	264	87,5	58,6
1910.	2712,1	1354,2	774,1	74,8	1613	5 779	...	111,1	234,9
1913.	8199,6	2844,5	3114,5	106,3	2553	11 520	...	190,2	702,1

Jaunais dzelzceļa tilts. 1914. g.

Visumā tomēr elektrība Rīgā vēl skaitījās luksa lieta. Aplūkojamā perioda beigās vidēji uz 1 cilvēku gadā patērēja 16 kW/st. gadā, bet bez rūpnieciskā patēriņa — 6,5 kW/st. Maksa par elektrību bija ārkārtīgi augsta un izdevīga tikai lielajiem patērētājiem. Tarifs svārstījās apgriezti proporcionāli patēriņa lielumam: apgaismošanai — no 15 līdz 33, vēlāk 30 kap. par 1 kW/st., dzinējmotoriem — no 9 līdz 15 kap., bet skaitītāja noma atkarībā no pieslēgto spuldžu u. tml. skaita izmaksāja no 3 līdz 24 rbj. gadā. Sevišķi dārga bija iekšējās instalācijas ierīkošana, kas daudziem īrniekiem nebija pa spēkam, bet īres namu īpašnieki nereti nebija ieinteresēti iekārtot dzīvokļos elektrisko apgaismojumu, trūkstot garantijai, ka nākošajam īrniekam būs pa kabatai izmantot to. Ielu apgaismošanai elektrību lietoja visai maz, jo pilsētas valde to uzlūkoja par pārāk dārgu pasākumu. 1905. gadā uzstādīja pirmās 20 loka lampas — Aleksandra bulvārī, Daugavmalā un citur. 1913. gadā pavisam dega 60 spuldzes pilsētas centrā.

Tādējādi, neraugoties uz uzlabojumiem pilsētas apgaismošanā, aplūkojamā perioda beigās ne tikai ielu, bet arī dzīvokļu apgaismošanā turpināja valdīt petroleja. 1913. gadā Rīgā tikai 8,7% (1016 no 11 719) ar dzīvojamām ēkām apbūvēto gruntsgabalu bija pieslēgti pilsētas elektrības tīklam, 3,1% (368) — gāzes tīklam, 7,8% (918) — abiem tīkliem, bet 80,4% (9417) gruntsgabalu neizmantoja nevienu no centralizētās apgaismošanas veidiem. Iekšpilsētā šādu gruntsgabalu bija 10%, centram tuvākajos buržuāzijas apdzīvotajos kvartālos — 24,6—56,8%, bet strādnieku rajonos — 93—98%. Apgaismes iekārtas dārdzība un pilsētas pašvaldības noteiktie augstie tarifi aizkavēja moderno enerģētikas veidu attīstību pilsētā.

Satiksme un sabiedriskais transports. 20. gs. sākumā viena no aktuālākajām Rīgas satiksmes problēmām joprojām bija satiksme pāri Daugavai. Nebija panākta arī Vecpilsētas atslogošana no tranzītkustības. Turklāt abi neregulāri darbojošies tilti atradās pilsētas augšdaļā, kamēr satiksmes plūsma tiecās novirzīties lejup, uz kuriem pēdējā laikā bija pārvietojušies tirdzniecības un kuģniecības centri — centrālā preču stacija, elevators, muita, dzelzceļa krasta stacija utt. Pilsētas pārvalde atkārtoti saņēma Pārdaugavas iedzīvotāju, namsaimnieku, rūpnieku un tirgotāju petīcijas, kuri visvairāk izjuta pastāvīgā tilta trūkumu. Arī pilsētas domē no jauna sāka atskanēt balsis pastāvīga tilta labā, un tās uzdevumā speciāla komisija izstrādāja vairākus šāda tilta atrašanās vietas variantus. Taču pret tilta būvi joprojām kategoriski iebilda lieltirgotāji, kas ar biržas komitejas atbalstu ietiepiģi cīnījās par veco izkraušanas vietu saglabāšanu Daugavmalā lielo noliktavu rajonā. Ieinteresētās personas nerēķinājās pat ar to, ka Rīgas jūras tirdzniecības centrs, kura izvietojumu savā laikā bija noteikusi Rīgas tirdzniecības atkarība no Daugavas ceļa, acīmredzami bija pārvietojies lejup jūras virzienā. Pilsētas valde lieltirgotāju interesēs kārtējo reizi atteicās no pastāvīgā tilta būves un tai vietā 1908. gadā noslēdza ar Rīgas—Orlas dzelzceļa pārvaldi neizdevīgu līgumu par vecā dzelzceļa tilta atpirkšanu no valsts par 1 milj. rubļu pēc Rīgas dzelzceļa mezgla pārbūves projektā paredzētā jaunā divsliežu tilta izbūves. Ar šo līgumu pilsētas valde uz daudziem gadiem iekonservēja jautājumu par regulāras satiksmes nodibināšanu starp abām pilsētas daļām: nebija noteikti vecā dzelzceļa tilta konkrēti nodošanas termiņi, turklāt tilts bija satiksmei par šauru un atradās nepiemērotā vietā. Vēlāk, 1912. gadā, pilsētas valde, kas kādreiz pati bija steidzinājusi dzelzceļa mezgla pārbūvi, pēc biržas komitejas pieprasījuma un visai asām debatēm domē lūdza valdību apturēt jaunā tilta būvdarbus, kas jau tuvojās nobeigumam, jo tilta uzbēruma pilnīga izbūve pārtrauktu piekļūšanu Sarkanajiem spīķeriem Maskavas priekšpilsētā tag. Centrāltirgus rajonā — eksporttirdzniecības galvenajām noliktavām. Satiksmi pa jauno dzelzceļa tiltu atklāja tikai 1914. g. aprīlī.

Regulārus pasažieru pārvadājumus no pietātnes Daugavmalas tirgū uz Zundu (ik 15 minūtes), Āgenskalnu un Ilguciemu (Ķīpsala, Podrags, Šmita cementfabrika) (ik 30 minūtes), Klīversalu (kad bija izņemts tilts) turpināja veikt pilsētas kuģiši. Pirmskara gados pilsēta pasūtīja no jauna 5 tvaikonīšus (M, N, O, P, R), tā ka tās rīcībā pavisam bija 16 (5 rata un 11 skrūvju) šī veida transportlīdzekļu, kas nodrošināja uzņēmumam spožus ekspluatācijas rezultātus. 1900. gadā bija pārdoti ap 5 milj. biļešu un iegūti 34,5 tūkst. rubļu tīrās peļņas, 1904. gadā attiecīgie skaitļi bija ap 6 milj. un 55,1 tūkst., 1910. gadā — 7,2 milj. un 84,1 tūkst., 1913. gadā — 7,9 milj. (vidēji dienā 31 tūkst. pasažieru) un 73,8 tūkst. Peļņa nesamazinājās (izņemot Āgenskalna līniju) pat pēc tramvaja atklāšanas uz Pārdaugavu.

«Pilsētas tēvi» ļāva nopelnīt arī privāto līniju koncesionāriem, kuri saimniekoja Daugavā līdz tās grīvai un augšup pa straumi. Privātās akciju sabiedrības «A. Augsburgs» kuģiši ar pusstundas starplaiku devās uz Andrejdambi—Andrejsalu—Šmita cementa fabriku, ik stundu — pa

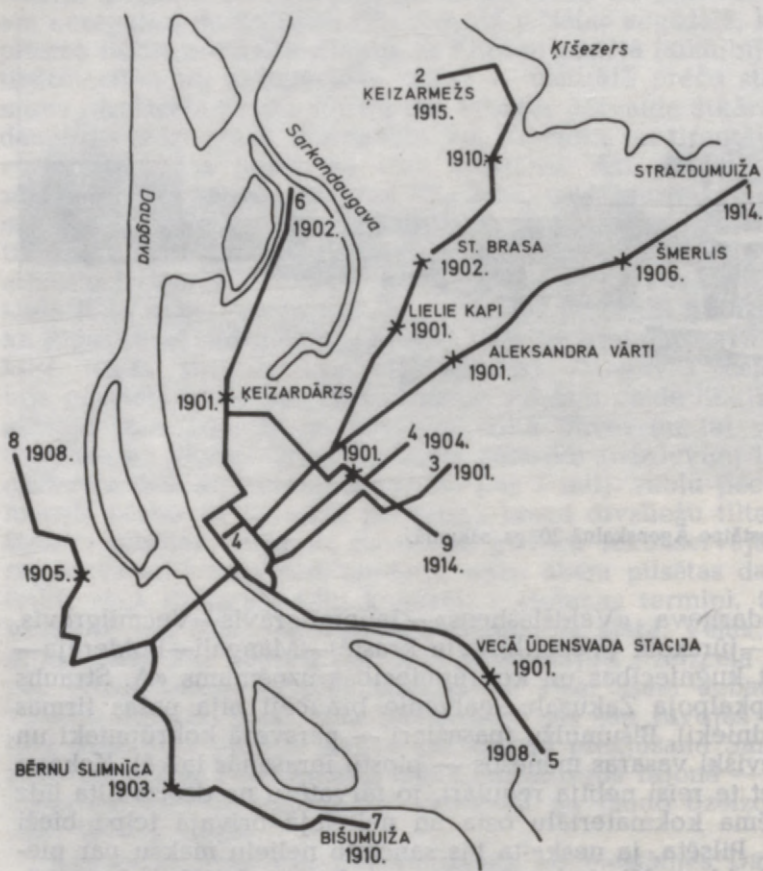

Pilsētas kuģīšu piestātne Āgenskalnā 20. gs. sākumā.

maršrutiem alusdarītava «Valdšleshens»—Jaunmilgrāvis—Vecmilgrāvis, Voleri—Krēmeri—jūrskola (Vecmilgrāvja krastā)—Mangaļi—Bolderāja—Daugavgrīva, bet kuģniecības un kokrūpniecības uzņēmums «A. Štrauchs un Krūmings» apkalpoja Zaķusalu (galvenie braucēji bija pašas firmas kalpotāji un strādnieki), Bišumuižu (pasažieri — pārsvarā kokrūpnieki un to kalpotāji, it sevišķi vasaras mēnešos — plostu ierašanās laikā), Ķekavu un Doles salu, bet te reisi nebija regulāri, jo fārvateru no dzelzs tilta līdz Doles salai aizņēma kokmateriālu osta un nelielajā brīvajā telpā bieži radās sastrēgumi. Pilsēta, ja neskaita tās saņemto nelielu maksu par piestātņu nomu (775 rbļ. gadā), šo uzņēmumu peļņā nepiedalījās.¹² Ierosinājumu par upes satiksmes pilnīgu municipalizāciju domnieku vairākums, gan neliels, izšķīra negatīvi, motivējot savu viedokli ar to, ka pilsētai juridiski nepiederot šādas monopoltiesības, ka jaunu līniju atklāšana slēpjot sevī gan finansiālu risku pilsētas kasei, gan pasažieru pretensiju iespēju, kuras nebūtu apmierināmas, nekaitējot kokrūpniekiem, gan neizbēgamas prāvas ar plostu īpašniekiem, nevēlamu konkurenci uz līnijām ārpus pilsētas robežām.¹³

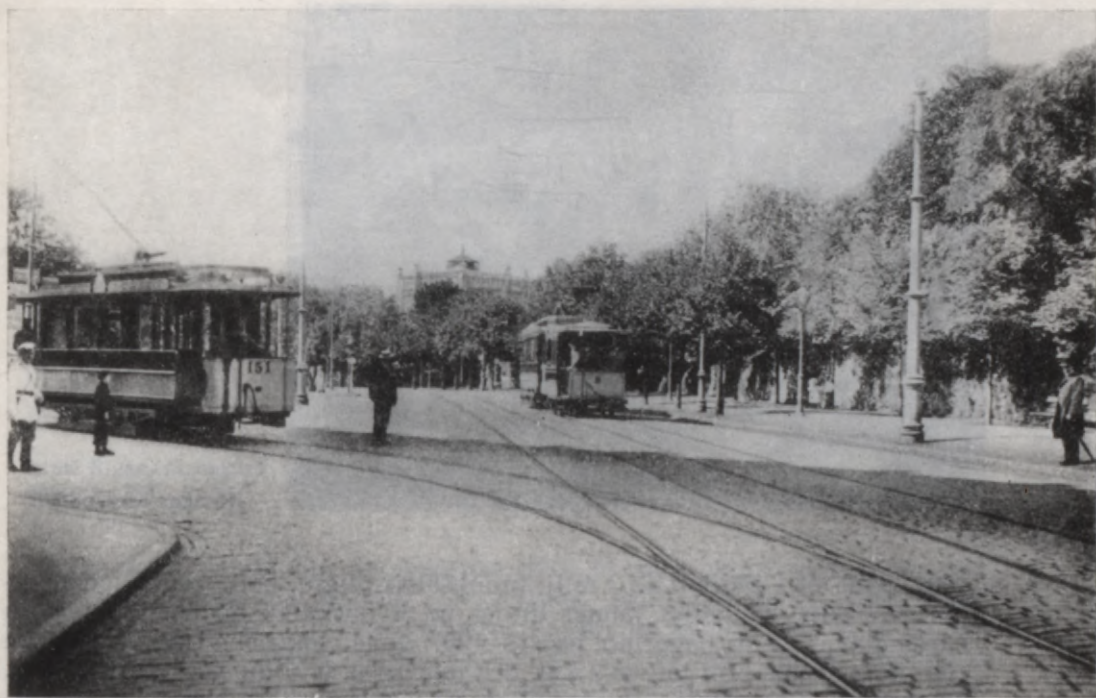
¹² Augsburga firma, kurai piederēja kuģu būvētava, 23 pasažieru un 4 preču kuģi, kā arī dažādas preču laivas, dividendēs izsniedza 5% un vairāk gadā, bet otrā firmā saviem īpašniekiem ienesa pat 20% no ieguldītā kapitāla (pilsētas kuģīšu uzņēmums — 15%).

¹³ Šādas konkurences piemērs bija kuģīšu satiksme starp pilsētu un Šmita cementfabriku. Pilsēta par braucienu 1. klasē ņēma 10 kap., 2. klasē — 4 kap., bet Augsburga firma, atļaudamās savu strādnieku nežēlīgāku ekspluatāciju, — attiecīgi 7 un 3 kap. Tāpēc, lai gan pilsētas kuģīšu pietura atradās pie pašas rūpnīcas, bet Augsburga firmas — tālāk lejup ārpus pilsētas robežām, pasažieri, it īpaši 2. klases, deva priekšroku privāto uzņēmēja kuģīšiem.

Elektriskā tramvaja tīkla attīstība Rīgā 1901.—1915. gadā.

1. Daugavmala (loks apkārt iekšpilsētai) — Aleksandra (Leņina) iela — «Unions»; turpinājums: Ropažu (Gagarina) iela — L. Šmerlis — Pēterburgas šoseja — Strazdumuiža. 2. Daugavmala (loks) — Aleksandra — Rēveles (Tallinas) iela (tālāk kopš 1906. g. — pa Karļines ielu) — Miera — L. Lāča (Miera) iela līdz st. Kara hospitālis (tag. Brasa); turpinājums (ar pārsēšanos) uz Keizarmežu (Mežaparks): Pletenberga (Gaujas un Ķīsezera) iela — Ketlera iela (Kokneses prospekts) — Samsona (Bērnudārza) iela — Vazas (Ezermalas) iela un gar zooloģisko dārzu līdz tā tag. ieejai. 3. Daugavmala (dzelzs tilts) — Kārja (13. janvāra) — Marijas (Suvorova) — Stabu (F. Engelsa) — Avotu — Ergļu (J. Asara) iela līdz Pērnavas ielai (pie Pāvila baznīcas).
4. Birža — L. Smilšu iela — Basteja un Teātra (Padomju) bulvāris — Suvorova (Kr. Barona) — Matīsa (Revolūcijas, 1901. g.) — Marijas iela līdz Rēveles ielai. 5. Daugavmala (dzelzs tilts) — L. Maskavas (Maskavas) iela — Kuzņecova fabrika. 6. Daugavmala (loks) — Nikolaja (Gorkija) iela — Totlēbena (Komunāru) bulvāris — 1. un 2. Ganību dambis (Sverdlova iela un Ganību dambis) — Sarkanādaugava. 7. Daugavmala — pontontilts — Soneru iela (Uzvaras bulvāris) — Altonavas — Marijas dzirnavu (F. Brīvzemnieka) iela — Jelgavas šoseja — bērnu slimnīca; turpinājums: Telts — Bauskas iela — Bišumuiža. 8. Daugavmala — pontontilts — Soneru iela — Bāriņu iela — L. Nometņu (L. Laicena) iela — Lapu iela — Švarcmuižas (Meinsila) iela — Kalnciema iela līdz tās krustojumam ar Slokas ielu; turpinājums: pa Slokas ielu līdz t. s. Pulka sētai.
9. Keizardārzs — Hanzas — Stabu — Tērbatas (P. Stučkas) — Matīsa iela līdz Pļavas ielai.

Elektriskie tramvaji pie Bastejkalna. 1903. g.

Pirmskara gados pār Daugavu uz Mūkusalu un bij. V. Hartmaņa eļļas spiestuvi varēja pārcelties arī privātuzņēmēja F. Zaļenieka motorlaivā (takse atkarībā no maršruta un vietas laivā — 2, 3 un 5 kap.).

1900. gadā jaundibinātā Rīgas tramvaja akciju sabiedrība uzsāka elektriskā tramvaja iekārtošanu, nākamā gada vasarā atklājot pirmo līniju pa Aleksandra ielu, bet rudenī — vēl piecas (šos un turpmākos maršrutus sk. shēmā): birža — Bruņinieku iela, Daugavmala — Pērnavas iela (pie Pāvila baznīcas), Daugavmala — Maskavas iela (līdz ūdensvada iestādei), Daugavmala — Lielie kapi (sākumā atzarojot no Aleksandra ielas līnijas pa Rēveles ielu, kopš 1906. g. oktobra — pa speciāli iztaisnoto Karlīnes ielu, tag. Miera ielas sākuma posmu) un Teātra bulvāris — Ķeizardārzs. To kopgarums bija 23,7 km. 1902. gadā līnija uz Ķeizardārzu pagarināta līdz Sarkandaugavai, bet Lielo kapu līnija — līdz Kara hospitāļa stacijai (tag. Brasas stacija). 1903. gadā sāka darboties septītā līnija — Daugavmala — bērnu slimnīca, bet 1904. gadā līdz Rēveles ielai pagarināts biržas — Bruņinieku ielas maršruts, kā arī, saņemot valdības atļauju Kobronskansts šķērsošanai, Šoneru ielas turpinājumā izveidota jauna Bāriņu iela — līdz Āgenskalna tirgum, uz kuriem ar 1905. g. novadīja astoto līniju. Nākošajā gadā, izbūvējot sliedes pāri Mīlgrāvja dzelzceļam, pagarināta Aleksandra ielas līnija, sākumā — līdz «Feniksam», ar 15. jūliju — līdz Lielajam Šmerlim (uz turieni 1903.—1904. gadā tika pārvietoti Aleksandra vārti).

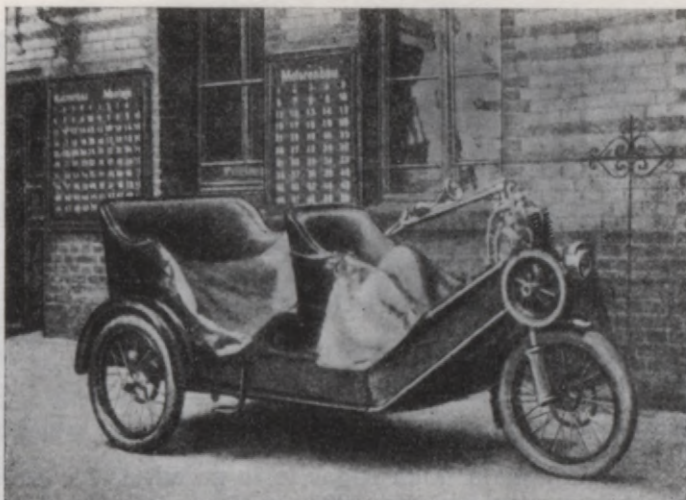

«Konka» Mežaparkā.

1902. gadā bija pārdoti 15,7 milj. braukšanas biļešu, bet 5 gadus vēlāk — jau 27,2 milj. Izbūvējot jaunas līnijas uz Āgenskalnu un bērnu slimnīcu Pārdaugavā, kā arī pagarinot esošās, 1907. gadā elektriskā tramvaja sliežu ceļu kopgarums bija jau 38,2 km. Bez tam 1903. g. vidū sāka kursēt — ik pusstundu — privātais zirgu tramvajs pa maršrutu kara hospitālis — Ķīšezers. Tomēr pilsētas valde, izsniedzot inž. O. Agtem attiecīgu koncesiju, tramvaja akcionāru interesēs, kuri elektriskā tramvaja līnijas izbūvi šajā virzienā tobrīd atzina par priekšlaicīgu un nerentablu, rezervēja sev tiesības zirgu tramvaju šeit nomainīt ar elektrisko tramvaju.

Aizvien pieaugošās satiksmes vajadzības lika pilsētas valdei 1907. gadā uzsākt sarunas ar tramvaja sabiedrību par ielu dzelzceļa tīkla paplašināšanu. Uzņēmēji apņēmās tuvākajos gados novadīt sliežu ceļus līdz Mīlgrāvim, Ķīšezeram, Kuzņecova fabrikai, Juglai, Ilguciemam un Bišumuižai, bet, aizbildinādamies ar to, ka liela daļa projektēto līniju šķērsos pilsētas mazapdzīvotas daļas, panāca braukšanas tarifa paaugstināšanu. 1908. g. beigās tika atklāta satiksme pagarinātajās līnijās — Maskavas ielā līdz Kuzņecova fabrikai un Ilguciema līnijā līdz tā dēvētajai Pulka sētai. Līdz pašam Ilguciemam tramvaju iekārtot neizdevās, jo pilsēta nevarēja te vienoties ar zemes īpašniekiem. Līnijas turpinājumu pēc ilgiem strīdiem sāka ierīkot tikai 1913. gadā, bet nenobeidza. 1910.—1914. gadā nodeva ekspluatācijā arī pārējās ieprojektētās līnijas, izņemot Mīlgrāvja līniju, kuru līdz pirmajam pasaules karam vispār neierīkoja. 1913. gadā tramvaja sabiedrība nodarbināja 1163 cilvēkus, tās vagonu parkā bija 150 motorvagonu un 130 piekabināmo vagonu, kas kursēja pa 8 līnijām 47,2 km kopgarumā un pārvadāja 52,1 milj. pasažieru.

1914. gadā uzsāka devītās tramvaja līnijas (Ķeizardārzs—2. gāzes fabrika) būvi pa Hanzas, Stabu, Tērbatas un Matīsa ielu; to atklāja 31. decembrī — līdz Pļavas ielai. Līnijas turpinājums netika nobeigts.

Pirmā Rīgas taksometra paraugs. 1907. g.

Tramvaja uzņēmums akcionāriem deva milzīgu peļņu, dividendes pieauga no 6% sākuma periodā (1901.—1904. gadā) līdz 12,5% 1913. gadā. To panāca, nosakot augstu braukšanas maksu, novilcinot koncesijas līgumā paredzēto tarifa pazemināšanu strādniekiem rīta braucienos, samazinot vietu skaitu 2. klasē.¹⁴ 1. klasē biļete maksāja 5 kap., ar 1908. g. — 6 kap., 2. klasē — 3 kap. (skolēniem — 2 kap.), bet pagarinātajās līnijās pēc dubulttarifa maksa bija attiecīgi 10, 5 un 4 kap. Tramvaja sabiedrība taupīja arī uz tehnikas rēķina, novilcinot līgumā paredzēto jaunas konstrukcijas vagonu ieviešanu, tai vietā laižot apgrozībā nedaudz rekonstruētos vecos zirgu tramvaja vagonus. Tikai strādnieku kustības uzplūdu gados Rīgas tramvaja akciju sabiedrība bija spiesta pazemināt braukšanas maksu strādniekiem rīta stundās, nedaudz uzlabot braukšanas apstākļus utt.

Koncesijas līgums garantēja pilsētai pusi no tramvaja uzņēmuma tīrās peļņas, ar 1908. g. vēl ik gadus 50 tūkst. rubļu nomas maksu par akciju sabiedrībai ierādīto zemi. Laikā no 1902. līdz 1913. g. pilsētas līdzdalība tās ienākumos bija pieaugusi no 40 tūkst. (garantētā minimālā atlīdzība) līdz 296,9 tūkst. rubļu. Pilsētas peļņas daļu noteica pēc īpašiem aprēķiniem, no bruto ieņēmumiem bez ekspluatācijas izdevumiem atskaitot vēl dažādas summas — amortizācijai, atjaunošanas fondam, rezerves kapitālam, dividendēm, valsts nodokļiem utt. Pilsēta neizmantoja savas uzņēmuma izpiršanas tiesības (pirmais termiņš — 1915. g. 1. janvāris) un 1914. gadā pasteidzās noslēgt ar akcionāriem jaunu papildu līgumu uz pilsētai neizdevīgiem noteikumiem — samazinājās pilsētas daļa uzņēmuma peļņā, pilsēta līdz 1925. g. atteicās no tā izpiršanas. Pilsēta piekāpās aiz visai saprotamiem iemesliem: krietna daļa sabiedrības akciju piederēja pašiem «pilsētas tēviem» un viņiem tuvām aprindām.

¹⁴ Sākumā 2. klase skaitījās platformas abos vagona galos. Pēc 1. klases publikas pieprasījuma izolēt to no 2. klases pasažieriem pakalējo platformu ieskaitīja 1. klasē, bet 2. klasei palika priekšējā platforma ar 14 stāvvietām.

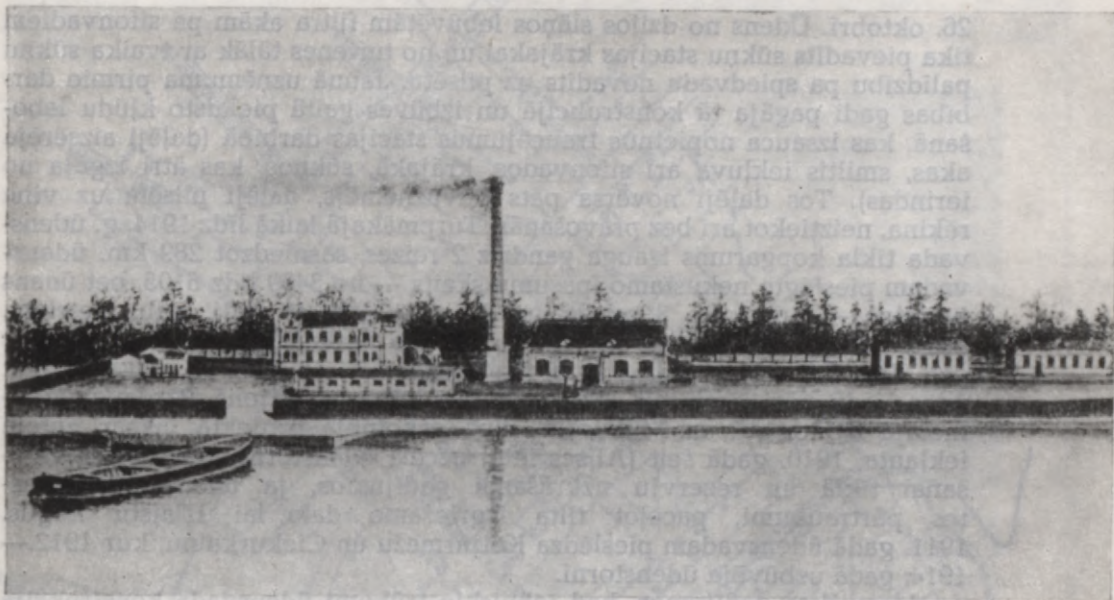

Maršruta Sarkandaugava—Mīlgrāvis auto-omnibuss (Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcas modelis).

Aplūkojamajā laikā Rīgas ielās parādījās arī pavisam jauns satiksmes līdzeklis — automobilis. 1907. gadā pilsētā sāka kursēt J. Feitelberga firmas trīsvietīgie (ieskaitot vadītāja jeb «mašīnista» vietu) atklātie taksoometri uz trim riteņiem ar 3,5 zirgspēku jaudu. 1908. gadā uzņēmējs H. Talbergs ziemas sezonā uzsāka pasažieru pārvadājumus ar automobili pa Daugavas ledu, bet 1909. gadā vairāki viņa piecvietīgie «spēkrati» braukāja arī pa pilsētas ielām. Šajā gadā cita uzņēmēja automobiļi sāka braukt arī uz Ķeizarmežu, bet Dž. Bekmaņa divi divpadsmitvietīgie maršruta automobiļi — no Doma laukuma uz eksportostu, kā arī ziemā pa Daugavas ledu uz Āgenskalnu. Vēlāk šajā līnijā, kā arī visā pilsētā darbojās citi uzņēmēji. Braukšanas maksa pirmskara gados bija atkarīga no pasažieru skaita un diennakts laika, proti: par 1 vai 2 pasažieru pārvadāšanu dienā par pirmo nobraukto versti iekasēja 30 kap., par katru nākošo $\frac{1}{3}$ versti nāca klāt 10 kap.; par 3—5 pasažieriem dienā vai 1—2 pasažieriem naktī (no pl. 24 līdz 6 rītā) minētā nauda bija jāmaksā attiecīgi jau par pirmajām $\frac{3}{4}$ verstīm un par katru nākošo $\frac{1}{4}$ versti; par 3—5 pasažieriem naktī maksāja to pašu par pirmo pusversti un katru nākošo $\frac{1}{6}$ versti. Par gaidīšanu ņēma 10 kap. par minūti. Automobiļus varēja arī iznomāt — par 7—8 rbļ. stundā. Parastā taksometru stāvvieta bija pie I pilsētas (vācu) teātra un «Romās» viesnīcas. Automobiļus sāka izmēģinājuma veidā lietot arī kravu pārvadājumiem. Visumā tomēr automašīnas ne skaita, ne tehnisko iespēju ziņā tobrīd vēl nespēja izkonkurēt važopus.¹⁵ 1913. gadā Rīgā varēja saskaitīt ap 1600 vieglo un 500 smago ormaņu.

Atšķirībā no smagajiem ormaņiem, kuriem maksāja pēc vienošanās, vieglo ormaņu takse bija cieti noteikta — vai nu pēc nobrauktā ceļa gabala, vai laika. Pirmajam variantam pilsēta bija sadalīta 8 rajonos.

¹⁵ 1910. g. beigās visā Vidzemes guberņā, galvenokārt Rīgā, pavisam bija tikai 88 dažāda tipa automobiļi (un 22 motocikli). Automobiļu kustības ātrums nedrīkstēja pārsniegt pilsētas centrā 8 km, pārējā daļā — 12 km stundā, vēlāk — attiecīgi 9 un 15 km, turpretim parastiem ormaņiem bija jābrauc vismaz 8 verstis, bet «ļihačiem» — 12 verstis stundā. Bez tam jāievēro, ka automobiļu cenas bija ārkārtīgi augstas (sešvietīgais «Bencs» — 9000 rbļ., četrvietīgais «Ädler» — 8000 rbļ., trīsvietīgais «Opels» — 3500 rbļ., Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcā ražotais automobilis — 5540 rbļ.).

Udensvada stacija pie Baltezera. 1904. g.

Braukšana viena rajona robežās vienzirgā pajūgā maksāja 15 kap., divzirgu — 20 kap. (ar 1912. g. — 30 kap.), par katru nākošo rajonu nāca klāt attiecīgi 5 un 10 kap. Ormaņa pajūgos ar skaitītājiem attiecīgi iekasēja: par pusstundas braucienu (mazākais laika mērs) — 25 un 40 kap. (ar 1912. g. — 30 un 60 kap.), par katru nākošo pusstundu bija jāpiemaksā 20 un 30 kap. (vēlāk — 25 un 40 kap.). Par braucienu uz vietām ārpus minētajiem 8 rajoniem (kapsētas, Aleksandra vārtu — tag. Oškalnu — stacija, kara hospitālis u. c.) arī bija noteiktas īpašas piemaksas.

Udensapgāde. 20. gs. sākumā Rīgas pilsētas pārvalde stājās pie jaunā ūdensvada būves, kura projekts tika apspriests apmēram divus gadu desmitus un kas vienīgais spēja uz ilgāku laiku atrisināt ūdensapgādes problēmu. Tālāka vilcināšanās jau varēja novest pie pārāk skandalozām sekām. Bezauglīgā un gausā noņemšanās ar vecās un acīmredzami nederīgās ūdensvada iekārtas «uzlabošanu» un paplašināšanu, izšķiežot milzīgus līdzekļus, noziedzīgi pakļāva iedzīvotājus regulāro epidēmiju briesmām (tā, 1900. gadā sliktā upes ūdens dēļ Rīgā izcēlās vēdertīfa epidēmija — pavisam bija ap 2000 saslimšanas gadījumu).

Pēc ilgstošām sarunām ar Bukultu, Rembergu, Bergu muižu un Zaķumuižas īpašniekiem baronu F. Volfu, grāfu E. Manteifelu u. c., kas pieprasīja ārkārtīgi augstu maksu par ūdeni saturošajiem iecirkņiem un ūdensvada ietaišu izvietošanu uz muižu zemēm (bija brīdis, kad pilsētas pārvalde šī iemesla dēļ gandrīz atteicās no projekta), 1902. gadā beidzot tomēr notika vienošanās (izņemot Zaķumuižu). Jauno ūdensvadu, kura ierīkošanai pilsēta iztērēja 2928,9 tūkst. rubļu, nodeva ekspluatācijā 1904. g.

26. oktobrī. Ūdens no dziļos slāņos iebūvētām filtra akām pa sifonvadiem tika pievadīts sūkņu stacijas krājakai un no turienes tālāk ar tvaika sūkņu palīdzību pa spiedvadu novadīts uz pilsētu. Jaunā uzņēmuma pirmie darbības gadi pagāja tā konstrukcijā un izbūves gaitā pielaisto kļūdu labošanā, kas izsauca nopietnus traucējumus stacijas darbībā (daļēji aizsērēja akas, smiltis iekļuva arī sifonvados, krājakā, sūkņos, kas ātri izgāja no ierindas). Tos daļēji novērsa pats būvuzņēmējs, daļēji pilsēta uz viņa rēķina, neiztiekot arī bez prāvošanās. Turpmākajā laikā līdz 1914. g. ūdensvada tīkla kopgarums izauga gandrīz 2 reizes, sasniedzot 289 km, ūdensvadam pieslēgto nekustamo īpašumu skaits — no 3469 līdz 5105, bet ūdens patēriņš — apmēram 3 reizes, no 3,4 milj. līdz 10,2 milj. kub. metriem. 1905.—1906. gadā ūdensvada tīklu izbūvēja Sarkandaugavas rajonā (kur gan daudzas mājas palika tam nepievienotas), ar 1906. g. sāka ierīkot ūdensvadu pāri dzelzceļa tiltam šaurā piekrastes rajonā Pārdaugavā — Lielajā Klīversalā un Mūkusalā, kura sākotnējā projektā vispār nebija iekļauta, 1910. gadā šeit (Alises ielā) uzcēla ūdenstorni spiediena regulēšanai tīklā un rezervju uzkrāšanai gadījumos, ja ūdensapgādē rastos pārtraukumi, paceļot tilta izgriežamo daļu, lai izlaistu kuģus. 1911. gadā ūdensvadam pieslēdza Ķeizarmežu un Čiekurkalnu, kur 1912.—1914. gadā uzbūvēja ūdenstorni.

Atsevišķos gadījumos, kad tehniskie trūkumi ūdensvada konstrukcijā radīja traucējumus pilsētas ūdensapgādē, pilsēta izmantoja veco Daugavas ūdensierīci. Ar otrās jaunā ūdensvada maģistrāles izbūvi 1911.—1913. gadā pilsētas ūdensapgāde kļuva pilnīgi neatkarīga no Daugavas, uzlabojās arī spiediens tīklā pilsētas ziemeļu rajonos.

Pirmā pasaules kara priekšvakarā Rīgas pilsētas valde lielījās, ka dzerramā ūdens ziņā Rīgu varot apskaust daudzu citu Krievijas pilsētu iedzīvotāji. Tomēr ūdensvadam bija pieslēgti tikai 39% ar dzīvojamām mājām apbūvēto gruntsgabalu; 54,4% gruntsgabalu bija cita veida ūdensapgāde — lokāli ūdensvadi, artēziskās, bet visbiežāk parastās akas — un 6,6% gruntsgabalu pavisam nebija ūdensapgādes (arī nenoskaidroti). Tātad lielai daļai iedzīvotāju pilsētas ūdensvads vispār nebija pieejams. Rīgas centrālajos rajonos pilsētas ūdensvadam bija pievienoti gandrīz visi gruntsgabali, bet līdz pilsētas nomalēm ūdensvada tīkls vai nu vispār nesniedzās, vai arī sīkie īpašnieki lielo maksājumu dēļ tam nepievienojās. Neskaitot izdevumus par mājas pieslēgšanu tīklam, maksa par patērēto ūdeni sastādīja (ar 5—20% atlaidi lielajiem patērētājiem) 7 kap. par 1 m³ vai 3% no īpašumu tīrā ienākuma pilsētas centrālajos rajonos un 4% — attālākajos, bet ūdensmērītāja noma bija 3—24 rbļ. gadā. Rajonos ārpus centrālās ūdensapgādes zonas pilsētas pašvaldības darbība aprobežojās tikai ar aku paviršu kontroli, no kurām viena otra sliktas ūdens kvalitātes dēļ tika aizslēgta. Pilsētas nomaļu iedzīvotāji ūdeni nereti ņēma no atklātajām ūdenstilpēm — Daugavas un tās pietekām, Juglas, Ķīsezera u. c.

Kanalizācija. Pagājušā gadsimta 90. gadu vidū uzsāktā sistemātiskās kanalizācijas izbūves projekta īstenošana virzījās uz priekšu tikai soli pa solim. 1899.—1903. gadā ierīkoja kolektoru Dzirnau ielā un iesāka kolektora izbūvi Nikolaja ielā, kā arī ierīkoja vairākus blakus vadus. Nākošajos 5 gados turpināja darbus Nikolaja ielā un izbūvēja kolektorus

Sistemātiskā kanalizācija Rīgā 1911. g. sākumā.

Elizabetes, Tērbatas, Romanova, Čertrūdes u. c. ielās. Līdz 1907. g. iekārtotā tīkla kopgarums bija 19,6 km. 1908. gadā sākās sistēmas ierīkošana Iekšrīgā starp Daugavu un pilsētas kanālu (Jēkaba ielā, Puškina bulvārī), kur pie Andreja slūžām uzcēla arī otro sūkņu staciju iekšpilsētas novadūdeņu pārpumpēšanai galvenajā kolektorā Andrejsalā. 1909. gadā kanalizēja Rūpniecības, Vilandes, Ķeizardārza (tag. Ausekļa) ielu. Šeit atšķirībā no pārējiem rajoniem, kur kanalizāciju iekārtoja pēc pilnsistēmas, uzņēmot vienā tīklā visus māju, rūpniecības un nokrišņu ūdeņus, veidojās šķir-sistēma.

Pēdējos 7 pirmskara gados sistemātiskās kanalizācijas tīkls paplašinājās par apmēram 71 km (kolektori Suvorova, Marijas, Rēveles, Cēsu, Miera, Hospitāļu, Gogoļa, Dzirnāvu, Kurmanova u. c. ielās) un tā kopgarums sasniedza 90,6 km. 1912. gadā gandrīz pilnīgi bija pabeigta kanalizācijas sistēmas iekārtošana Vecpilsētas ielās (bet tikai samērā nedaudzos namos šajās ielās) un apkārtējos aristokrātiskajos rajonos, 1913. gadā pēc atsevišķa projekta uzsāka arī pirmos mēģinājumus ierīkot sistemātisko kanalizāciju Pārdaugavā — AB dambja, Klīveru, Šoneru ielas, Pētera parka (tag. PSKP XXII kongresa parks) rajonā, pavisam ap 6,5 km kopgarumā ar izteku Daugavā lejpus pontontiltam. 1914.—1915. gadā ierīkoja kolektoros Kārļa (tag. 13. janvāra), Valmieras, Kuģu, Akmeņu, Emmas u. c. ielās.

Sistemātiskās kanalizācijas tīkls Rīgā aptvēra tikai samērā nelielu daļu — 38,7% — ar dzīvojamām mājām apbūvēto gruntsgabalu, turklāt tīkls ar klozetūdeņu uzņemšanu — tikai 6,5% gruntsgabalu. Klozetūdeņus sāka ievadīt tīklā 1902. gadā (pirmie 5 gruntsgabali), un namsaimniekiem par to bija jāmaksā 2% no nekustamo īpašumu tirā ienākuma. Par mājas un atmosfēras ūdeņu novadišanu pilsēta maksu neņēma. Pilsētas lielākajā daļā, it īpaši strādnieku apdzīvotajās nomalēs, centralizēto kanalizāciju līdz pirmajam pasaules karam tā arī neierīkoja. Pāri dzelzceļa lokam, ar retiem izņēmumiem, tīkls vispār negāja, tai skaitā Maskavas priekšpilsētas strādnieku nomalēs, kur vairāk kā pusei apbūvēto gruntsgabalu vispār nebija nekādu atūdeņošanas novadu. Pilsētas valde uz visiem pārmetumiem parasti aizbildinājās ar to, ka pilsētas teritorija esot pārāk plaša, kanalizācijas iekārtošana prasot lielus naudas līdzekļus utt. Pilsētas varavīru nostāju stiprināja daudzu namīpašnieku nevēlēšanās (sīko — arī nespēja) segt attiecīgos izdevumus. Bet jautājums par namīpašumu obligātu pievienošanos nobeigtajām kanalizācijas sistēmām (Viskrievijas mērogā tas tika apspriests arī Valsts domē) līdz kara sākumam tā arī netika pozitīvi izšķirts. Obligāta bija tikai kanalizēto īpašumu pieslēgšana ūdensvadam. «Pilsētas tēvi», slēpdami savu neizdarību un attaisnodami nabadzīgo iedzīvotāju lielo mirstību, nekautrēdamies pārmeta proletāriskajiem slāņiem, ka tiem nevajadzētu apmetties rajonos bez ūdensvada un kanalizācijas, ignorēt sadzīvē higiēnas prasības utt. Jāsaka, ka šajā komunālās saimniecības nozarē Krievijas pilsētu pašvaldību rosība bija visai vāja (kanalizācija pastāvēja tikai 70 Eiropas Krievijas pilsētās jeb 4,6% no to kopskaita). Rūpēm par plašāku pilsētas iedzīvotāju slāņu veselību municipālo orgānu darbībā bija ierādīta pēdējā vieta.

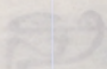
*

Rīgas pilsētas pašvaldības oficiālajā politikā ar sevišķu spēku izpaudās vietējās vācu buržuāzijas šauri šķiriskās intereses, konservātisms un vilcināšanās, risinot plašus un pilsētas vispārējās attīstības interesēs neatliekamus uzdevumus. Pilsētas pašvaldībā iekļuvušie latviešu buržuāzijas pārstāvji spēja tikai vilkties atklāti reakcionārās vācu buržuāzijas komunālās politikas astē. Visas negatīvās sekas, ko izsauca Rīgas novecojušās komunālās iekārtas slogs un komunālās saimniecības attīstības tempu mākslīgā bremsēšana, kuru savās interesēs veica buržuāzijas valdošās grupas, kā smaga nasta gūlās uz daudzo tūkstošu proletāriešu pleciem.

VII

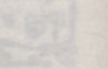
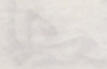
**RĪGA
1905-1907.
GADA
REVOLŪCIJAS
LAIKĀ**

...pārņemot šīs funkcijas, kas ir nepieciešamas, lai nodrošinātu valsts drošību un tās kopīgumu. Šīs funkcijas ir jānodrošina, lai valsts varētu izturēties pret ārējiem apdraudumiem. Tādēļ ir jānodrošina, lai valsts varētu izturēties pret ārējiem apdraudumiem. Tādēļ ir jānodrošina, lai valsts varētu izturēties pret ārējiem apdraudumiem.

LAIKĀ

...pārņemot šīs funkcijas, kas ir nepieciešamas, lai nodrošinātu valsts drošību un tās kopīgumu. Šīs funkcijas ir jānodrošina, lai valsts varētu izturēties pret ārējiem apdraudumiem. Tādēļ ir jānodrošina, lai valsts varētu izturēties pret ārējiem apdraudumiem. Tādēļ ir jānodrošina, lai valsts varētu izturēties pret ārējiem apdraudumiem.

Sociāldemokrātiskās kustības un strādnieku cīņas pieaugums Rīgā 1905.—1907. g. revolūcijas priekšvakarā

19. un 20. gs. mijā kapitālisms sasniedza savu augstāko un pēdējo attīstības stadiju — imperiālisma stadiju. Krievijā imperiālismam bija savas specifiskas īpatnības, tas bija apvīts ar dzimtbūšanas paliekām. Šādas paliekas, kas stipri kavēja ražošanas spēku attīstību, kā arī apspieda jebkuru brīvības izpausmi, bija plašie muižnieku zemes īpašumi, viņu feodālās privilēģijas, reakcionārās cara patvaldības visvarenība un trulums. Kapitālisms Latvijā attīstījās ciešā sakarībā ar kapitālistisko attīstību pārējā Krievijā. Latvija ar savu lielāko pilsētu Rīgu bija viens no kapitālistiski visattīstītākajiem impērijas novadiem. Rīga kļuva par ievērojamu rūpniecības un tirdzniecības centru, kas saistīja Krieviju ar Rietumu kapitālistiskajām valstīm, par industriālu lielpilsētu ar varenu proletariātu.

1905.—1907. g. revolūcijas priekšvakarā Latvijā bija ap 60 tūkst. rūpniecības strādnieku. Ja tiem pieskaita vēl sīko uzņēmumu strādniekus, dzelzceļa, celtniecības, ostas un citu nozaru strādniekus, tad kopējais pilsētu strādnieku skaits bija ap 150 tūkst. Ap 70% uzņēmumu un strādnieku bija koncentrēti Rīgā. Fabriku un rūpniecību proletariāta skaita ziņā Rīga pēc Pēterburgas un Maskavas ieņēma trešo vietu Krievijā.

Rīgas strādnieku stāvoklis revolūcijas priekšvakarā bija ļoti grūts. Strādājot 12—14 stundu garās darba dienas, strādnieki pelnīja vidēji tikai 15—20 rbļ. mēnesī, turklāt daļu no šīs algas ieturēja soda naudu veidā. Darba apstākļi fabrikās bija slikti, administrācija un meistari izturējās pret strādniekiem ļoti rupji. Rīgas uzņēmumos plaši ekspluatēja sievietes un bērnu darbaspēku. Sievietes saņēma daudz zemāku darba algu nekā vīrieši, bet bērniem maksāja nožēlojamus grašus — 25—30 kap. dienā. Ļoti smagi bija arī Rīgas strādnieku dzīvokļu apstākļi. Augstas īres maksas dēļ strādnieki bija spiesti dzīvot pilsētas nomalēs, bieži vien mitrās pagraba telpās un bēniņos.

Rūpniecības krīze, kas Latvijā sākās 1900. gadā un turpinājās līdz 1903. g. beigām, vēl vairāk pasliktināja strādnieku stāvokli. No fabrikām tika atlaisti daudzi strādnieki, bezdarbnieku armija stipri palielinājās. Rīgā vien no darba atlaida ap 6—7 tūkst. strādnieku. Krīze visā Krievijā

pasliktināja strādnieku stāvokli, saasināja šķiru pretrunas un strādnieku cīņu.

Augošā strādnieku kustība visā Krievijā neatliekami prasīja centralizētas strādnieku partijas vadību. Taču pēc pirmā nesekmīgā mēģinājuma 1898. gadā Minskā KSDSP 1. kongresa laikā nodibināt partiju sociāldemokrātiskās organizācijas turpināja darboties savrup, bez centralizētas vadības. V. I. Ļeņins, kā jau atzīmēts, uzskatīja, ka izšķirošā loma marksistiskās partijas izveidošanā būs Viskrievijas politiskajai strādnieku avīzei. Par tādu avīzi kļuva ļeņinskā «Iskra» («Dzirkstele»), kurai bija ļoti liela nozīme atsevišķo sociāldemokrātisko organizāciju idejiskajā saliedēšanā un to apvienošanā vienotā partijā. Savās slejās tā uzsāka nesamierināmu cīņu pret oportunistisko virzienu «ekonomismu». V. I. Ļeņina darbā «Ko darīt?», kas iznāca 1902. gadā, tika atsegtas oportūnisma idejiskās saknes, parādīta ekonomisma oportunistiskā būtība. Ļeņinskā «Iskra» un V. I. Ļeņina darbs «Ko darīt?» nelegāli tika izplatīti arī Latvijā, it īpaši Rīgā.

Rīgā marksistisko ideju propagandā un cīņā pret oportunistiskiem virzieniem ne mazums nopelnu ir sociāldemokrātu iskriešu grupai, kas te nodibinājās 1901. gadā. Sākumā tā apvienoja atsevišķus krievu inteliģences un studentu pulciņus. Pēc KSDSP 2. kongresa tā izveidoja KSDSP Rīgas bolševistisku organizāciju ar komiteju priekšgalā. Bez krievu strādniekiem tajā iestājās arī latviešu strādnieki. 1904. g. vasarā organizācijā bija ap 100 biedru, bet 1905. gadā gandrīz visās lielākajās Rīgas rūpnīcās, kur strādāja krievu strādnieki, bija Rīgas bolševiku organizācijas pulciņi.

1903. g. beigās KSDSP Rīgas organizācijai izdevās izveidot savu pagrīdes tipogrāfiju, kurā iespieda lielu klāstu bolševistiskas literatūras un uzsaukumu krievu valodā, bet 1905. gadā — arī latviešu valodā. 1905. un turpmākajos gados tajā iespieda nelegālos laikrakstus «Golos Soldata» («Kareivja Balss»), «Borba» («Cīņa»), «Sarkanais Karogs» un daudz agitācijas brošūru. Rīgas tipogrāfijā bija iespiesta arī 1904. g. augustā notikušās 22 bolševiku apspriedes deklarācija, kas pazīstama ar nosaukumu «22 akmenscieto deklarācija» un atmaskoja meņševiku dezorganizējošo darbību.

Rīgas bolševiku organizācija daudz darīja arī nelegālās marksistiskās literatūras ieviešanā no ārzemēm, kā arī partijas darbinieku nogādāšanā pāri robežai. «Iskras» 30. numurā tā kopā ar Baltijas Latviešu sociāldemokrātisko strādnieku organizāciju publicēja deklarāciju pret «ekonomistu» oportunistisko teoriju un taktiku.

Viens no redzamākajiem KSDSP Rīgas organizācijas dibinātājiem bija V. Koliškevičs, bet nelegālās tipogrāfijas organizētājs — E. Lipharts (Jemeljans), abi — Rīgas Politehniskā institūta studenti. Organizācijas izveidošanas sākumā, 1901.—1902. gadā, tanī aktīvi darbojās arī tā paša institūta students Stepans Šaumjans. 1902. gadā viņu par revolucionāro darbību izsūtīja no Rīgas. 1904.—1905. gadā KSDSP Rīgas organizācijas darbā piedalījās arī M. Ļitvinovs, kas toreiz bija KSDSP CK pilnvarotais Ziemeļrietumu novadā un KSDSP Rīgas organizācijas komitejas loceklis.

Pēc Rīgas latviešu sociāldemokrātiskās organizācijas izveidošanas 1899. gadā pilsētā dibinājās arvienu jauni sociāldemokrātiskie pulciņi.

J. Treimanis (Jēpis, Eg-litis).

Organizācijas darbība tapa arvien plašāka. Augošā strādnieku kustība prasīja apvienot atsevišķās latviešu sociāldemokrātiskās organizācijas partijā. Bet šai apvienošanai pretojās Jelgavas organizācija jeb tā saucamā Kurzemes grupa, kurā ietilpa vairāk inteligentu un kuras vadība līdz pat 1903. g. rudenim bija sīkburžuāzisko inteligentu (vēlāko meņševiku) P. Kalniņa un K. Kalniņas rokās; ārzemēs to atbalstīja Rolava—Valtera grupa.

1902. g. sākumā Rīgas, Liepājas, Ventspils un Talsu latviešu sociāldemokrātiskās organizācijas apvienojās, nodibinot Baltijas Latviešu sociāldemokrātisko strādnieku organizāciju (BLSDSO). Ārzemēs iznākošo žurnālu «Sociāldemokrāts» BLSDSO uzlūkoja par savu ārzemju izdevumu. Jauno organizāciju vadīja Centrālā Komiteja, kurā pastāvīgi vai pārmaiņus darbojās J. Treimanis, J. Ozols, J. Kažmers, V. Dermanis, J. Luters, A. Bušēvics, pēc atgriešanās no trimdas — arī J. Jansons-Brauns. Jaunās organizācijas pastāvīgs padomdevējs bija P. Stučka, kas tolaik vēl atradās trimdā. 1902. gadā BLSDSO jau apvienoja vairāk nekā 1000 biedru.

Revolucionārie sociāldemokrāti turpināja neatlaidīgu cīņu pret oportunistiski noskaņotiem elementiem Kurzemes grupā. 1903. g. rudenī ar grupas biedru vairākuma atbalstu vadību tajā pārņēma revolucionārie sociāldemokrāti ar R. Endrupu priekšgalā. Šķēršļi, kas agrāk kavēja Kurzemes grupas apvienošanos ar BLSDSO, bija novērsti, un drīz kopējā apspriedē tika lemts par apvienošanos.

1903. gadā no 17. jūlija līdz 10. augustam Briselē un Londonā notika Krievijas Sociāldemokrātiskās strādnieku partijas 2. kongress, kam bija liela politiska nozīme. Kongress nostiprināja leņiniešu uzvaru pār «ekonomistiem» un citiem oportunistiskiem elementiem. Kongresā pieņēma KSDSP Statūtus un Programmu, ievēlēja partijas vadošos orgānus un nodibināja revolucionāru marksistisku partiju, jauna tipa partiju, kura principiāli atšķīrās no II Internacionāles reformistiskajām partijām, — boļševiku partiju. Partijas Programmā bija skaidri formulēta proletariāta

diktatūras ideja. KSDSP 2. kongresa lēmumiem bija liela nozīme arī Latviešu sociāldemokrātiskās strādnieku partijas nodibināšanā.

1904. gadā no 7. līdz 9. jūnijam Rīgā notika LSDSP 1. kongress. Tāni piedalījās 11 delegāti ar lēmēja balsstiesībām un viesi. Delegātu vidū bija P. Stučka, J. Treimanis-Eglītis, J. Jansons-Brauns, J. Ozols, K. Šulcs-Hermanis, J. Luters, E. Zandreiters, J. Kažmers u. c.

No LSDSP 1. kongresa materiāliem redzams, ka BLSDSO savas pastāvēšanas laikā bija veikusi lielu organizēšanas un audzināšanas darbu. Rīgā vienā gadā, no 1903. g. vasaras līdz 1904. g. jūnijam, sociāldemokrātijas biedru skaits bija divkārtšojies. 1904. g. jūnijā Rīgā bija 116 LSDSP pulciņu ar 1500 biedriem. BLSDSO izplatīja — visvairāk Rīgā — visai lielā skaitā uzsaukumus un skrejlapīņas. Tā, BLSDSO Centrālā Komiteja kopā ar Rīgas komiteju izdeva uzsaukumus ap 300 tūkst. eksemplāru kopējā metienā. Kopš 1903. g. sākuma darbojās BLSDSO nelegālā tipogrāfija. Pēc tās paplašināšanas jau 1904. g. martā sāka iznākt latviešu sociāldemokrātiskā avīze «Cīņa», kuras parādīšanos strādnieki uzņēma ar lielu sajūsmu.

LSDSP 1. kongress, noklausījies ziņojumus no vietām, pārgāja pie partijas Programmas projekta apspriešanas. Projekts, kura autori bija J. Jansons-Brauns un J. Ozols, ieteica Programmas teorētisko ievadu ņemt no Vācijas sociāldemokrātijas Ērfurtes programmas, kas gan norādīja uz kapitālistiskās iekārtas gāšanas un sociālistiskās iekārtas nodibināšanas vajadzību, bet neizvirzīja proletāriskās diktatūras idejas prasību. Programmas daļa, kurā bija formulēti partijas tuvākie uzdevumi, projektā pamatos bija ņemta no KSDSP Programmas. Bet šajā daļā tika arī norādīts, ka LSDSP darbība šimbrīžam aprobežojas ar proletariāta aizstāvēšanu un īpašas agrārās programmas pieņemšanu un konkrētu agrāro prasību izvirzīšanu tā atzīst par nevajadzīgu. Atteikšanās no agrārās programmas bija kļūda, tomēr nenozīmēja, ka kongress būtu atteicies atbalstīt zemnieku cīņu pret muižniekiem un cara patvaldību. Programmā bija teikts, ka Latviešu sociāldemokrātiskā strādnieku partija atbalstīs ikvienu opozicionāru un revolucionāru kustību, kas vērsta pret Krievijā valdošo sabiedrisko un politisko kārtību, un bija prasīts iznīcināt dzimtbūšanas paliekas, muižnieku privilēģijas, atcelt klaūšas un visādas nodevas. Partijas Programmas projektu kongress nodeva īpašai komisijai rediģēšanai, lai Programmu galīgi pieņemtu nākošajā partijas kongresā.

Kongress pieņēma arī partijas Statūtus, kuru teksts nav saglabājies. Tas noteica sociāldemokrātu attieksmi pret sociālistiem revolucionāriem (eseriem) un liberālo buržuāziju, izsakoties pret politisko sadarbību ar tiem. Rezolūcijā par attiecībām pret cittautu sociāldemokrātiskām organizācijām kongress uzsvēra nepieciešamību apvienot visas Krievijas sociāldemokrātiskās organizācijas vienotā KSDSP. Tomēr vairums delegātu aizstāvēja apvienošanās uz nepareiziem, federatīviem pamatiem, un šādu lēmumu kongress arī pieņēma. Ebreju sociāldemokrātisko organizāciju — Bundu kongress pretēji KSDSP 2. kongresam atzina par ebreju strādnieku vienīgo pārstāvi Krievijā.

LSDSP 1. kongress ieteica vietējo nacionālo sociāldemokrātisko organizāciju darbības koordinēšanai dibināt uz vietām federatīvās komitejas. Rīgā šāda komiteja, kurā ietilpa BLSDSO un Bunda pārstāvji, bija nodibi-

Zihna.

Valst. Latv. Sociāldemokr. Strādnieku Organizācijas
īdbemums.

№ 1

Marta, 1904.

No redakcijas.

Motto: Šurp strādnieki, lai pulkos stājas,
Nu lela zihna fahļees drīš,
Jau laujas karogs plūminājas,
Nu tauta ļēvi aipestis.
Ko saule, gaisis un seme dod,
Ko linatne līpēj isjudrot,
To visai tautai peesklīet grībam,
Tas augstais mehtlis mušju zihnam:
Tas buhveļības selta rihis,
Mums jaujvar, mums tauta līdš.

Strādnieku Instībai Baltijā arveeru plaščalai un stipraļai topot, ir radušes nepcezeščhama vajādžiba laist klajā weeteju sociāldemokratisķu laikrakstu "Schweizijā Inahļolščhais Sociāldemokrāts" arī turpmā pafeeļās Valst. Soy Dem. Strād. Org. mehneščraflis, sūtā tiks ee-weetoli garoti rokši un opzerejumi, lamedr "Zihna" laspos tekoščhām vajabīdām, ihseem apļateē n is Arewiņas portiju dšihmes un ii mušju pafšu tustības Mehš nizinām beedruš naht mums palihgā, jo tablu ispatit mūsu ihdevumu, eesuhit hmaš un materiālus un eekafinat jau-lajumas, us lohdeem buhtu wehļamo drīhja atbilde. Tīlīhš weē buhš eespehjamš "Zihnāš" formāts un laturš tiks turpmāļ papļāščinatī.

Šii mušju cenaidneeku bars lā plošās un trālo pret mums, tee muh-ša taafno, beihwō zihnu nomahst nespēh, to starp žitu lai lezina ari sķi laikraksta ihdoščhana eelīhseme. Mušju "tautīsta" prese ihwehtušeš par netihramu un melu dultī: ih tās ihjudis laturš droščhāks un, patee-šāks wahēdš, jo ta jau aīstahw ari tīlai mušju turigo fākliru labumu, ta usgawīšē laturī waldības wārmahžibai un reparēšibai un laītajus ih rošpeņu aprindam tee grīb tīlai eemidīnat un apmulsinat. Bet brīh-woam wahrdam nebuhš wairš aplūst Baltijā! To studinas ari mušju laikrakstis: tās sorgas strādnieku ihstas intrejes, argāimōš dīihwi no wīnu stahwolka, modinas ihnaudōščhōš, eedroščhinas bailigōš, fāuls un pulžinas latweeščhu apīnigo proletariatu us zihnu un us ušwaru!

Avīzes «Cīņa» pirmā numura titullapas augš-dala.

nāta vēl pirms kongresa sanāksšanas. Saišu nostiprināšana ar sīkburžuāzisko Bundu bija negatīva parādība, kuras nelabvēlīgās sekas bija sevišķi jūtamas 1905. g. notikumos.

Neraugoties uz trūkumiem LSDSP 1. kongresa darbā, tam bija liela pozitīva nozīme. Kongress pabeidza latviešu sociāldemokrātisko organizāciju apvienošanu un nodibināja centralizētu latviešu sociāldemokrātisko partiju, kura savā vairumā sastāvēja no strādniekiem. Tas iezīmēja sociāldemokrātijas izešanu plašās tautas masās, tās izaugšanu par masu kustību. Kongress norādīja tālāko cīņas ceļu, apstiprināja «Cīņu» par LSDSP centrālo preses orgānu iekšzemē, bet mēnešrakstu «Sociāldemokrāts» — par

partijas orgānu ārzemēs. LSDSP Centrālajā Komitejā kongress ievēlēja 5 locekļus, to skaitā P. Stučku, J. Treimani-Eglīti, J. Jansonu-Braunu.

Latviešu sociāldemokrātiskās organizācijas varēja tik īsā laikā izaugt par spēcīgu partiju tāpēc, ka viņas bija cieši saistītas ar darbaļaužu masām. Pēc 1899. g. «Rīgas dumpja» strādnieku kustība mazliet atslāba, bet jau 1900./01. g. ziemā Rīgā Ilģuciema tekstilfabrikā notika ekonomiska rakstura streiks. Streiku vadīja fabrikas sociāldemokrātiskā organizācija, un tas beidzās ar strādnieku uzvaru. 1902. gadā Zaslauka manufaktūrā notika četri vispārēji ekonomiskie streiki, bet 1903. gadā tur izcēlās plašs streiks, kurā bez ekonomiskām prasībām tika izvirzīti arī politiski lozungi — «Nost ar patvaldību!», «Lai dzīvo politiskā brīvība!». 1903. gadā Rīgā streikoja arī daļa bij. Eikerta lentu fabrikas un Baltijas stikla fabrikas strādnieku, Džutas manufaktūras austuves strādnieces un Z. Hindina kokzāģētavas strādnieki. 1903. un 1904. gadā 5 reizes izcēlās streiks rūpnīcā «Motors». 1903./04. g. ziemā atkal streikoja Džutas manufaktūras strādnieces, prasot sava stāvokļa uzlabošanu. Streikā, kas ieilga, piedalījās ap 1200 cilvēku, un tas visumā beidzās ar strādnieču uzvaru. 1904. gadā notika arī vispārējs streiks vagonu rūpnīcā «Fenikss». Strādnieki prasīja darba apstākļu uzlabošanu un savā cīņā guva panākumus. Rūpnīcas administrācija pat samaksāja strādniekiem par nostreikotajām divām nedēļām.

1904. g. decembrī streikoja bij. Eikerta lentu fabrikas strādnieki, prasot darba algas paaugstināšanu. Streika laikā notika demonstrācijas ar lozungiem «Nost patvaldību!», «Nost izsūcējus!». Fabrikas administrācija bija spiesta izpildīt strādnieku prasības. Tajā pašā mēnesī pieteica streiku arī kuģu būvētavas «Lange un dēls» 1100 strādnieki. Bez ekonomiskām prasībām strādnieki izvirzīja arī politiskus lozungus: «Nost ar patvaldību!», «Nost ar mobilizāciju!». Streiks ļoti uztrauca guberņas administrāciju un rūpnīcas vadību. Rūpnīcā novietoja policiju un kareivjus, tajā ieradās pat Baltijas flotes admirālis Biriļovs. Streika laikā notika sadursmes ar policiju un karaspēku.

1905. g. revolūcijas priekšvakarā Rīgas strādnieki streikoja galvenokārt par sava stāvokļa uzlabošanu, lai gan bieži vien ekonomiskie streiki jau savienojās ar politiskām prasībām, ar politisku cīņu. Streiki pirmsrevolūcijas posmā notika parasti sociāldemokrātisko organizāciju vadībā un bija daudz organizētāki nekā iepriekš. Laikā no 1900. līdz 1904. g. ieskaitot Rīgā streikos piedalījās ap 6 tūkst. strādnieku.

Līdz ar ekonomiskiem streikiem diezgan plašu vērīenu Rīgā ieguva politiskās uzstāšanās un demonstrācijas. Tā, 1903. g. augustā, kad no Rīgas izsūtīja uz Sibīriju 10 arestētos sociāldemokrātus, pēc Rīgas sociāldemokrātiskās komitejas ierosmes pie stacijas sapulcējās ap 300 cilvēku, lai pavadītu biedrus. Policijai mēģinot izklīdināt pavadītājus, notika sadursme, kuras rezultātā gorodovoji bēga no saniknotā strādnieku pūļa. 1903. g. 16. novembrī 1200 strādnieki pavadīja Rīgā uz Pleskodāles kapiem policistu noslepka voto Arturu Tupeni. No kapiem bērū dalībnieki atgriezās ar sarkanajiem karogiem, dziedot revolucionāras dziesmas. Nopietna sadursme ar policiju notika 1904. g. 15. augustā pie Rīgas guberņas ciema (citadelē), strādniekiem sarīkojot protesta demonstrāciju, lai atbal-

stītu politīeslodzīto bada streiku. Strādnieki pret policijas uzbrukumiem aizsargājās ar ķieģeļiem un piespieda to atkāpties.

Rīgas strādnieki turpināja atzīmēt starptautisko proletariāta solidaritātes dienu — 1. Maiju. 1904. gadā Ģertrūdes (tag. K. Marksa) ielā notika grandioza 1. Maija demonstrācija, kurā piedalījās ap 5000 cilvēku. Demonstrantiem bija sadursmes ar policiju.

Augošā strādnieku kustība ietekmēja arī studējošo jaunatni. Krievijas pilsētās izvērsās studentu streiki un demonstrācijas. Studenti protestēja pret policejisko režīmu augstskolās, prasīja universitāšu iekšējās dzīves brīvību. 1901. g. 8. martā izsludinātajam Maskavas un Pēterburgas studentu streikam pievienojās arī Rīgas Politehniskā institūta studentu progresīvā daļa, izvirzot prasības, kas bija līdzīgas citu Krievijas studentu prasībām. Arī 1902. g. februārī RPI progresīvie studenti pievienojās saviem biedriem citās pilsētās, kas prasīja darīt galu policijas patvalai.

1904. g. rudenī Rīgā, tāpat kā citās Krievijas rūpniecības pilsētās, izvērsās pretkara demonstrācijas. Krievu karavīri krievu un japāņu karā, kas bija sācies 1904. g. janvārī, cīnījās varonīgi, bet armija bija slikti sagatavota karam, tās priekšgalā bija nemākulīgi ģenerāļi, un tā cieta vienu neveiksmi pēc otras. Tas uztrauca plašas tautas masas un stimulēja pretkara noskaņojuma strauju augšanu tajās. Bolševiki uzstājās pret karu, jo tas bija imperiālistisks, laupīšanas karš. Viņi aicināja masas uz aktīvu cīņu pret to, norādot, ka lozungs ir šāds: savas valdības sakaušana karā. Arī LSDSP izlaida uzskukumus, kuros nosodīja karu un uzstājās pret rezervistu mobilizēšanu. Mobilizācijas laikā daudzās vietās Latvijā notika mobilizēto rezervistu sadursmes ar policiju, žandarmu piekaušana. Rīgā 1904. g. decembrī strādnieki demonstrēja ar lozungiem: «Nost patvaldību!», «Nost mobilizāciju!». Varenā pretkara demonstrācijā Pārdaugavā 10. decembrī piedalījās vairāk nekā 3000 cilvēku. 20. decembrī demonstrācija notika Ilģuciemā.

Strauji augot revolucionārajai kustībai, bija redzams, ka Krievijā nopietni nobriedusi revolucionārā krīze, ka tuvojas revolūcija. Starptautiskās revolucionārās kustības centrs no Rietumiem bija pārvietojies uz Krieviju, kuras sastāvdaļa bija arī Latvija ar Rīgu.

Revolūcijas sākums. Sociāldemokrātu un Rīgas proletariāta cīņas revolūcijas uzplūdu posmā 1905. gadā

1905.—1907. g. revolūcija Krievijā bija pirmā revolūcija imperiālisma laikmetā. Pēc sava rakstura būdama buržuāziski demokrātiska revolūcija, tā ar vairākām jaunām iezīmēm un īpatnībām atšķīrās no Rietumeiropā notikušajām buržuāziskajām revolūcijām. 1905.—1907. g. revolūcijas virzošais spēks bija strādnieku šķira, strādniecības tuvākais sabiedrotais —

zemniecība. Buržuāzija dažādu iemeslu dēļ meklēja izlīgumu ar carismu, tā vairāk baidījās no revolūcijas nekā no reakcijas. Revolucionārie notikumi Latvijā bija Krievijas pirmās buržuāziski demokrātiskās revolūcijas sastāvdaļa un noritēja pēc tām pašām likumsakarībām kā pārējā Krievijā. Tiesa, Latvijā, it īpaši uz laukiem, tika lietoti vairāki īpatnēji cīņas veidi — baznīcu demonstrācijas, mežabrāļu—partizāņu cīņas, plaši laukstrādnieku streiki u. c.

Revolūcija sākās Pēterburgā ar 1905. g. 9. janvāra — Asiņainās svētdienas notikumiem. Pēterburgas strādnieku nežēlīgā apšaušana radīja sašutuma vētru visā Krievijā. Pēterburgas proletariāts boļševiku vadībā tūlīt sāka bruņoties, celt barikādes un 10. janvārī pieteica vispārēju streiku. Uz cīņu cēlās arī citu pilsētu strādnieki. Janvāra protesta streikos piedalījās ap 440 tūkst. cilvēku. Revolucionārā krīze bija pāraugusi revolūcijā.

Rīgā vēsts par Pēterburgas strādnieku apšaušanu pienāca 10. janvārī. Nākamajā dienā LSDSP Centrālā Komiteja un Rīgas komiteja sasauca partijas rajonu reprezentantu un pulciņu priekšstāvju sapulci, kurā nolēma 12. janvārī izsludināt vispārējo streiku, ievēlēja streiku komiteju, izstrādāja streika plānu un nodibināja streiku komitejas arī rajonos. Naktī uz 12. janvāri LSDSP Centrālā Komiteja izdeva uzsaukumu «Metiet darbu pie malas! Pievienojieties Pēterburgas ģenerālstreikam!». Uzsaukums aicināja uz vispārēju streiku, tajā bija formulētas strādniecības prasības, kā tautas saeimas sasaukšana, runas, sapulču un streiku brīvība, 8 stundu darba diena, algas paaugstināšana, kara beigšana u. c. Uzsaukums beidzās ar šādiem vārdiem: «Lai ikkatrs, kam svēta brīvība un augsta strādnieku šķiras apziņa, pievienojas lielajiem brīvības cīnītāju pulkiem! Nāve varmākām! Nost ar mežonīgo — strādnieku asinīm apraiņīto patvaldību! Nost ar karu! Lai dzīvo 8 stundu darba diena! Lai dzīvo revolūcija! Lai dzīvo sociāldemokrātija!»¹

Ģenerālstreiks Rīgā sākās, kā plānots, 12. janvārī, vienlaikus ar streiku notika plašas demonstrācijas un mītiņi. 13. janvārī streiks turpinājās un izvērsās par grandiozu uzstāšanos. Streika dalībnieku skaits sasniedza 80 tūkst.

Bet cara patvaldība slepeni gatavoja asiņainu izrēķināšanos arī ar Rīgas strādniekiem. Kad 13. janvārī lieli demonstrantu pulki virzījās uz pilsētas centru un atradās pie Daugavas dzelzs tilta, no Kārļa (tag. 13. janvāra) ielas, kā raksta savās atmiņās aculiecinieks J. Kažmers (Pops), «tuvējās divas unteroficiēru pusrotas. Viena aizgāja demonstrantiem priekšā no [Daugavmalas] tirgus laukuma puses, bet otra palika Kārļa ielā. Unteroficiēru bataljona zaldāti bez jebkāda brīdinājuma atklāja uz demonstrantiem uguni. Pēc tam sāka šaut arī 115. Malojarslavecas pulka zaldāti. Demonstrantu priekšējās rindas bija ielenktas no visām pusēm. Apšaušana ilga, līdz ielenktajā laukumā uz kājām vairs nepalika neviens demonstrants.»² Laukumu klāja kritušie un ievainotie. Noslepkavoja vairāk nekā 70 demonstrantu un smagi ievainoja ap 200, neskaitot tos, kas noslika Daugavā.

¹ Latvijas sociāldemokrātisko organizāciju lapīņas Krievijas pirmās revolūcijas laikā. R., 1955, 26. lpp.

² 1905. Revolūcijas dalībnieku atmiņas, 1. R., 1955, 14. lpp.

Piemineklis 1905. g. 13. janvāra upuriem Rīgā, Komjaunatnes krastmalā.

Nogalināto demonstrantu vidū bija 31 LSDSP biedrs. Viņu apglabāšana pārvērtās lielās bēru demonstrācijās, kuru laikā notika sadursmes ar policiju. 15. janvārī, pavadot uz pēdējo dusu Politehniskā institūta studentu Konstantīnu Pečurkinu, viņa bēres piedalījās ap 25 tūkst. cilvēku. 16. un 18. janvārī notika J. Zvaigznes un V. Ozoliņa bēres, kurās piedalījās ap 10 tūkst. cilvēku.

9. un 13. janvārī izlietās Pēterburgas un Rīgas strādnieku asinis saliedēja krievu un latviešu proletariātu ciešā kaujas savienībā pret cara patvaldību. Protesta streiki notika arī citās Latvijas pilsētās — Liepājā, Jelgavā, Ventspilī; tie turpinājās līdz 20. janvārim. Tāpat kā Rīgā tie noritēja organizēti — sociāldemokrātu vadībā. Dažās fabrikās un rūpnīcās strādnieki panāca sava stāvokļa daļēju uzlabošanu — algas paaugstināšanu un darba dienas saīsināšanu. Janvāra streiki, kas ievadīja 1905.—1907. g. revolūciju, cēla sociāldemokrātu autoritāti. Pieauga partijas biedru skaits.

Pēc janvāra streikiem cīņa Rīgā neizbeidzās, bet turpināja attīstīties. Sākās jauns streiku posms. Liela daļa uzņēmēju bija atteikušies izpildīt janvāra streiku laikā strādnieku izvirzītās ekonomiskās prasības. 31. janvārī Rīgā uzsāka streiku 10 rūpnīcas, 7. februārī — 18, bet februāra beigās streikoja ne mazāk kā 50 fabriku un rūpnīcu strādnieki. Streikos piedalījās arī amatnieku darbnīcu un sīko uzņēmumu strādnieki. Strādnieki prasīja darba apstākļu uzlabošanu, darba dienas saīsināšanu, algas paaugstināšanu u. c. Vienlaikus tika arī izvirzītas politiskas prasības un streiki

arvien vairāk ieguva politisku nokrāsu. Dažos lielākos uzņēmumos streiki ieilga. Eikerta fabrikas strādnieki streikoja 6 nedēļas, kuģu būvētavas «Lange un dēls» — visu martu, kamēr piespieda administrāciju izpildīt savas prasības. Februāra un marta streikos daudzās fabrikās un rūpnīcās strādnieki panāca algas paaugstināšanu par 10% un 10 stundu, bet dažās pat 9 stundu darba dienas noteikšanu un dažus citus darba apstākļu uzlabojumus.

Aprīli streiku vilnis kritās, taču strādnieku cīņa turpinājās. Nebija dienas, kad vienā vai otrā uzņēmumā strādnieki nestreikotu. Plaši izvērsās 1. Maija streiki. 1. Maija vakarā daudz Rīgas strādnieku, kas daļēji bija apbruņojušies, pulcējās Aleksandra bulvārī un Vērmanģārzā, lai atzīmētu savus svētkus. Notika sadursmes ar dragūniem un kazakiem. Viena sotņa kazaku Vērmanģārzā sāka sapulcējušos sist ar nagaikām un arī zobeniem. Kad šī sotņa izjāja uz ielas un gatavojās uzbrukt tur esošajiem strādniekiem, kazaku vidū ielidoja bumba. Atskanēja sprādziens, un uz ielas novēlās kāds kazaks ar visu zirgu.

Rīgas rūpniecības proletariāta streiki ietekmēja arī darba zemniekus un laukstrādniekus. Pirmie pilsētas strādnieku kustībai pievienojās Rīgas apkārtnes Bierīņu, Solitūdes, Šampētera un citu muižu sikrentnieki. No 20. līdz 27. februārim Rīgas apkaimē Rīgas un vietējo sociāldemokrātu vadībā notika plašas zemnieku sapulces, kuras pieņēma lēmumus nemaksāt nomas maksu un nodevas, pretoties zemnieku mantu izpārdošanai par nomas nemaksāšanu. Martā Kurzemē Ventspils, Grobiņas un Aizputes apriņķu muižās sāka pieteikt streikus laukstrādnieki, prasot algas paaugstināšanu, darba dienas saīsināšanu u. tml. Šajā pašā mēnesī Vidzemē un Kurzemē izsludināja pastiprinātās apsardzības stāvokli.

Revolucionāro notikumu ietekmē strādniekiem masveidā stājoties LSDSP rindās, tās biedru skaits ātri pieauga. 1905. g. jūnijā partijā bija jau ap 10 tūkst. biedru, bet rudenī — vairāk nekā 14 tūkst. Rīgā 1904. g. jūnijā LSDSP pilsētas organizācijā, kā jau minēts, bija ap 1500 biedru, bet 1905. g. jūnijā — 2750. Viens no galvenajiem partijas tālaika uzdevumiem bija spēku mobilizācija, ieroču sagādāšana, strādnieku, vispirmām kārtām partijas biedru, apbruņošana un kaujas grupu organizēšana. LSDSP jau janvāra streiku laikā aicināja strādniekus apbruņoties un gatavoties uz bruņotu sacelšanos. Sekodami šim aicinājumam, partijas biedri sāka gādāt ieročus un organizēt kaujinieku grupas. Strādnieki centās iegūt ieročus, atbruņojot gorodovojus, žandarmus, konfiscējot ieročus veikalos, uz laukiem atbruņoja mežsargus un urjadņikus, dažus muižniekus un viņu aģentus. Vēlāk, rudenī, strādnieki kaujinieki darbojās vēl drošāk un atbruņoja jau vairākus augstākus virsniekus. Aukstos ieročus strādnieki paši izkala rūpnīcās un fabrikās. Pavasarī vairākās Rīgas rūpnīcās strādnieki izgatavoja bombas.

Tomēr ieroču bija maz, turklāt ieroču veikalos konfiscētie, baronu muižās un mežsargiem atņemtie pa lielākajai daļai bija medību bises. Partija centās iepirkt un transportēt uz Latviju ieročus no ārzemēm. Lai sagādātu tam naudas līdzekļus, kaujinieki izdarīja dažas pārdrošas ekspropriācijas finansu iestādēs. Ieroču iepirkšanai un transportēšanai LSDSP komandēja uz ārzemēm atsevišķus biedrus, kā J. Luteru-Bobi, F. Grīniņu (Burlaku).

Bet ieroču ieviešana bija ļoti aprūtināta. 1905. g. vasarā pie Rīgas Federatīvās komitejas tika nodibināta tehniskā komisija, kuras uzdevums bija ieroču sagāde, sadale un strādnieku militārās apmācības organizēšana. Par LSDSP CK pārstāvi komisija nozīmēja J. Lencmani.

Kaujinieku grupas izveidojās lielākajās rūpnīcu sociāldemokrātiskajās organizācijās — «Etnā», «Feniksā», Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcā u. c. Viens no pirmajiem kaujinieku grupas organizēšanā iesaistījās Indriķis Asars. Viņa mājiņa Pārdaugavā, Mālu ielā pārvērtās par Torņakalna kaujinieku štābu un ieroču glabātavu.

Kaujinieku darbība bija daudzpusīga. Viņi atbruņoja žandarmus, gorodovojus, uzbruka spiegiem un revolūcijas nodevējiem, apsargāja mītnis un demonstrācijas pret policijas uzbrukumiem, organizēja uzbrukumus cietumiem, lai atbrīvotu apcietinātos biedrus. Rīgas kaujinieki tika sūtīti arī uz laukiem, kur viņu vadībā tika demolēti baronu krogi, likvidēti spiegi un tautas bendes.

Gatavodamies uz bruņotu sacelšanos, LSDSP, kā arī KSDSP Rīgas organizācija veica plašu darbu Rīgā un Daugavgrīvas cietoksnī dislocētajās karaspēka daļās. Rīgas garnizona daļās darbojās Federatīvās komitejas izveidota kara organizācija un paralēli tai KSDSP Rīgas komitejas kara organizācija, kura izvērsa sevišķi aktīvu darbību Daugavgrīvas cietoksnī. 1905. g. pavasarī šīs organizācijās veica plašu agitāciju pret rezervistu mobilizāciju. Cara patvaldība aiz bailēm no iespējamās sacelšanās 1905. g. pavasarī Latvijā neiedrošinājās izsludināt mobilizāciju.

Augošā revolucionārā cīņa savīļoja visas šķiras un nostādīja sociāldemokrātiju neatliekama uzdevuma priekšā — vajadzēja izstrādāt savu cīņas taktiku, vēl jo vairāk tāpēc, ka KSDSP meņševiku dezorganizatoriskās rīcības dēļ bija sašķelta. V. I. Ļeņins darīja visu, lai ātrāk tiktu sasaukts KSDSP kongress, kas izstrādātu taktiku revolūcijas cīņām. KSDSP Rīgas organizācija atbalstīja V. I. Ļeņinu, izsacīdamās par kongresa drīzāku sasaukšanu. Arī LSDSP vairākums atzina kongresa sasaukšanas nepieciešamību.

KSDSP 3. kongress notika Londonā no 1905. g. 12. līdz 27. aprīlim. No KSDSP Rīgas organizācijas kongresā piedalījās M. Ļitvinovs. Meņševiki kongresā neieradās, lai gan uz to bija aicinātas visas KSDSP organizācijas. KSDSP 3. kongresam bija ļoti liela nozīme Krievijas revolucionārās kustības vēsturē. Tas apsprieda notiekošās revolūcijas pamatjautājumus un noteica revolūcijas vadona — proletariāta uzdevumus. Kongresā tika apspriestas un pieņemtas rezolūcijas par ļoti aktuāliem jautājumiem — par bruņotu sacelšanos, cara patvaldības gāšanu, revolucionārās pagaidu valdības nodibināšanu un sociāldemokrātu piedalīšanos tajā, par proletariāta attiecībām pret zemnieku kustību un strādnieku sabiedroto — zemnieku revolucionāro prasību atbalstīšanu līdz pat visu muižu zemju konfiskācijai, par liberālo buržuāziju u. c.

KSDSP 3. kongresa lēmumi un nostādnes apgaismoti V. I. Ļeņina darbā «Sociāldemokrātijas divas taktikas demokrātiskajā revolūcijā». Šajā grāmatā Ļeņins spilgti parādījis, ka proletariāts var būt un viņam jābūt buržuāziski demokrātiskās revolūcijas vadonim un ka uzvarošajai buržuāziski demokrātiskajai revolūcijai jāpāraug socialistiskajā revolūcijā.

KSDSP 3. kongresa lēmumi ietekmēja arī LSDSP 2. kongresa gaitu, kurš

notika Rīgā no 1905. g. 11. līdz 13. jūnijam. Kongresa delegātu vidū bija P. Stučka, J. Jansons-Brauns, J. Ozols, F. Grīniņš, J. Luters-Bobis, J. Treimanis, O. Kārklīņš, E. Zandreiters. Kongress noklausījās vietējo sociāldemokrātisko organizāciju ziņojumus, pieņēma LSDSP Programmu, kuras projekts jau bija apspriests LSDSP 1. kongresā, un arī Statūtus, kuru pirmais paragrāfs par partijas piederību saskanēja ar V. I. Leņina formulējumu. Apspriedis aktuālus taktikas jautājumus, kongress norādīja, ka proletariāts jāgatavo uz bruņotu sacelšanos. Kongress ieteica ārkārtējos cīņas momentos organizēt vispārējus streikus, arī vispārējos politiskos streikus uz laukiem. Tas norādīja, ka jāpastiprina aģitācija kareivju un zemnieku vidū un jāiesaista revolucionārā cīņā plašas laukstrādnieku masas. Rezolūcijā par attiecībām pret sociālistiem revolucionāriem kongress izteicās pret politisku sadarbību ar eseriem, pieļaujot tikai izņēmuma gadījumos ar partijas Centrālās Komitejas atļauju daļēju vienošanos ar tiem. Kongress kategoriski izteicās pret petīciju iesniegšanu patvaldības iestādēm, jo tas novērstu masas revolūcijas laikā no sacelšanās gatavošanas.

Lai gan LSDSP 2. kongresam piemita arī zināmi trūkumi (tas, piemēram, neprasīja muižnieku zemes konfiskāciju), tomēr tam bija ievērojama pozitīva nozīme 1905. g. notikumos. Tas mobilizēja masas uz revolucionāro cīņu par cara patvaldības gāšanu, aicināja proletariātu gatavoties uz bruņotu sacelšanos un vest partizāņu cīņu, rīkot arī uz laukiem vispārējos streikus u. c. Kongress ievēlēja LSDSP Centrālo Komiteju, kurā ietilpa P. Stučka, J. Lencmanis, J. Luters-Bobis, J. Ozols u. c.³

Vasarā Rīgā sākās jauns streiku vilnis. Uzņēmēji, kurus februāra un marta streiki bija piespieduši piekāpties, tagad mēģināja likvidēt strādnieku iekarojumus — pazemināja darba algu, neatzina ievēlētos strādnieku delegātus par viņu pārstāvjiem, sāka atlaist no darba politiski aktīvākos strādniekus. Strādnieki atbildēja uz to ar savas cīņas aktivizēšanu. Jaunu streiku vilni ievadīja politiskais streiks. 9. jūlijā — pusgadu pēc Pēterburgas strādnieku apšaušanas — Latvijas proletariāts, protestējot pret cara patvaldības mežonībām, pieteica vispārēju politisko streiku. Pēc dažām dienām, 13. jūlijā, sākās vagonu būves un metālapstrādes rūpnīcu strādnieku streiki. Kā pirmie streiku pieteica vagonu rūpnīcas «Fenikss» strādnieki, 15. jūlijā viņiem pievienojās Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcas proletārieši. Streiks ātri aptvēra visas lielākās rūpnīcas un fabrikas — «Ētnu», Rīgas drāšu rūpnīcu, «Mantelu», «Erbi», «Pirvicu», «Motoru», Zaslauka manufaktūru u. c. Pavisam Rīgā 1905. g. vasarā streikoja ap 60 rūpnīcu un fabriku strādnieki. Viņiem pievienojās Rīgas preču stacijas strādnieki un ostas krāvēji, 4 tūkst. mūrnieku, 2 tūkst. krāsotāju un tramvaja depo strādnieki un kalpotāji. Jūlija beigās Rīgā streikoja ap 30 tūkst. strādnieku. Vairākkārt notika sadursmes ar policiju un fabrikās novietotajiem kareivjiem.

Vasaras streiku laikā notika plaši mītiņi, kuri bieži izvērās demonstrācijās, it īpaši rūpnīcas «Fenikss» tuvumā. Uz tiem pulcējās tūkstošiem streikojošo strādnieku, tāpat arī daļa pilsētas inteligences un kalpotāju. Sapulcējušies kāri klausījās drošajās politiskajās runās.

³ Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi, 1. R., 1961, 106. lpp.

K. Pečurkins.

R. Dēliņš (Čoms).

J. Čoke (Brašais).

Visumā vasaras streiki ieilga un bija visai asi. Rīgas buržuāzija lūdza sūtīt uz pilsētu vairāk karaspēka. Naktī uz 29. jūliju Rīgā sāka ierasties kavalērijas pulks. Daudz streikiem kaitēja spiegi un lidēji, kuri fabriku administrācijai un policijai ziņoja par strādnieku aktivistu pasākumiem. Dažās rūpnīcās strādnieki šādus špikus «iztačkoja» — ķerrās izveda aiz fabrikas vārtiem. Tā, Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcā 14. jūlijā izveda ķerrās 15 špikus, bet nākošajā dienā — 22.

Vasaras streiki Rīgā notika LSDSP un KSDSP Rīgas organizācijas vadībā, bija labi organizēti. Lielākajās rūpnīcās, kā Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcā, «Feniksā» un dažās citās, no ievēlētajiem strādnieku delegātiem izveidojās strādnieku delegātu sapulces. Daudzās fabrikās izdevās panākt darba algas paaugstināšanu, darba dienas saīsināšanu, strādnieku delegātu atzīšanu un medicīniskās palīdzības uzlabošanu. Bet dažos uzņēmumos, arī Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcā, kur streiks ilga 10 nedēļas, uzņēmēji nepiekāpās. Bads piespieda šo uzņēmumu strādniekus atgriezties darbā, neparākot uzvaru.

Rīgas, kā arī citu Latvijas pilsētu rūpnīcu un fabriku strādnieku streiki ietekmēja arī laukstrādniekus. 1905. g. jūlijā Latvijas laukos, sevišķi Kurzemē, sākās vēl neredzēti plaši laukstrādnieku streiki, kuri savijās ar mītiņiem, grandiozām, daļēji bruņotām demonstrācijām, krogu, vīnu tirgotavu, pagastu valžu demolēšanu. Rīgas un citu Latvijas pilsētu sociāldemokrātu organizācijas palīdzēja lauku sociāldemokrātiskajām organizācijām šos streikus organizēt un vadīt. Pārbiedētā valdība 6. augustā Kurzemē izsludināja karastāvokli.

Pieaugošā revolucionārā kustība ietekmēja arī Latvijā izvietotās karaspēka daļas. Sevišķi stipru atbalsi izsauca matrožu sacelšanās Melnajā jūrā uz bruņukuģa «Potjomkins». Daugavgrīvas cietokšņa kareivji, tiklīdz viņi bija saņēmuši ziņas par sacelšanos uz «Potjomkina», pieprasīja uzlabot ēdienu, atteicās pildīt sardzes dienestu, iziet kara apmācībās, prasīja

sapulču brīvību, tiesības brīvi ienest cietoksnī laikrakstus un grāmatas. 23. jūnija vakarā — Jāņu vakarā, kad Daugavgrīvas garnizona priekšniecība savā kluba dārzā bija sarīkojusi greznu balli, ap 200 cietokšņa kareivju slēgtās rindās iesoļoja dārzā, saukdami: «Lai dzīvo Melnās jūras flote!», «Lai dzīvo dižais varonis — bruņukuģis «Potjomkins!»», «Lai dzīvo Satversmes sapulce un konstitūcija!». Balles dalībnieki panikā aizbēga no dārza.

Augustā cara valdība nolēma izdarīt rezervistu kārtējo mobilizāciju. LSDSP un Rīgas boļševiku organizācija uzstājās pret mobilizāciju, aicināja rezervistus boikotēt to, neierasties iesaukšanas punktos, bet strādniekiem ieteica mobilizācijas dienā streikot. Taču augustā strādnieku kustība nebija tik spēcīga, lai piespiestu patvaldību atcelt mobilizāciju Latvijā. Pēc tikko pabeigtajiem vasaras streikiem strādniekos bija jūtams nogurums. Rīgā mobilizācijas dienās — 17. un 18. augustā — lielāko uzņēmumu strādnieki streikos nepiedalījās un vispārējs streiks nenotika. Tāpat arī lielais vairums rezervistu ieradās mobilizācijas punktos.

Cīņā ar revolucionāro kustību patvaldība sāka ķerties arī pie manevrēšanas politikas. 6. augustā tika publicēts iekšlietu ministra Buligina izstrādātais likums par Valsts domes sasaukšanu. Saskaņā ar šo likumu vēlēšanu tiesības piešķīra tikai muižniekiem un pilsētu un lauku buržuāzijai, bez tam Valsts domei tika dotas ne likumdevējas, bet padomdevējas tiesības. Boļševiki uzskatīja, ka Buligina dome būtu tautas pārstāvības rupjš viltojums ar nolūku saglabāt un nostiprināt proletariāta revolucionārās kustības satricināto patvaldības varu, un aicināja masas boikotēt šīs domes sasaukšanu. LSDSP atbalstīja boļševiku priekšlikumu. Lai izstrādātu vienotu taktiku Valsts domes jautājumā, KSDSP Centrālā Komiteja sasauca konferenci, kurā piedalījās visu Krievijas sociāldemokrātisko partiju un organizāciju pārstāvji. Konferencē, kas notika Rīgā 1905. g. 7. septembrī, LSDSP pārstāvēja P. Stučka un J. Ozols. Konference nolēma boikotēt domi un izmantot visus līdzekļus, lai tās vēlēšanas nenotiktu. Pret šo lēmumu balsoja tikai meņševiku pārstāvis. Buligina domes boikots noritēja visai sekmīgi — tika izdoti uzsaukumi pret domes vēlēšanām, sasaukti mītiņi, notika protesta streiki, sociāldemokrāti aicināja darbaļaudis gatavoties uz bruņotu sacelšanos, bet ne uz Buligina domes vēlēšanām.

Šajā laikā carisms, lai atraisītu sev rokas cīņai pret augošo revolūciju, ar amerikāņu imperiālistu starpniecību noslēdza pazemojošu mieru ar Japānu. Cara kalpi pastiprināja represijas, bet līdz ar to cīņa vēl vairāk saasinājās.

Rīgas proletariāts gāja Krievijas revolucionāro cīnītāju pirmajās rindās. Septembrī pilsētā turpinājās streiki, notika mītiņi, pastiprinājās kaujinieku darbība. Naktī no 1905. g. 6. uz 7. septembri Rīgas kaujinieki veica pārdrošu uzbrukumu Centrālcietumam, lai atbrīvotu tur ieslodzītos biedrus. Uzbrukumā, kuru organizēja LSDSP Rīgas komiteja un KSDSP Rīgas komiteja, piedalījās 52 kaujinieki, to skaitā plaši pazīstamie cīnītāji R. Dēliņš (Čoms), J. Čoke (Brašais), K. Salniņš (Griška) u. c. Kaujiniekiem izdevās atbrīvot divus biedrus, kam draudēja nāvessods, — Rīgas komitejas locekli kaujinieku Jāni Lāci un Jūliju Šleseru. Cietuma apsardze apšaudīšanās laikā zaudēja 15 kritušos un ievainotos. Šis pārdrošais uzbrukums izsauca pilsētā

sensāciju, par to rakstīja arī Krievijas un ārzemju presē. V. I. Leņins augsti novērtēja Rīgas kaujinieku drosmīgo pasākumu. Viņš rakstīja: «Sveiciens Rīgas revolucionārā pulka varoņiem! Lai viņu panākumi noder par uzmudinājumu un paraugu sociāldemokrātiskajiem strādniekiem visā Krievijā. Lai dzīvo tautas revolucionārās armijas celmlauži!»⁴

1905. g. rudenī par revolūcijas centru Krievijā kļuva Maskava. 6. oktobrī KSDSP Maskavas organizācijas komiteja pieņēma lēmumu izsludināt Maskavā vispārēju politisko streiku, 7. oktobrī sākās dzelzceļnieku streiks, kas ātri pārauga Viskrievijas dzelzceļnieku streikā. Pēc tam sāka pārtraukt darbu rūpnīcu un fabriku strādnieki, viņiem pievienojās mājamkalpotāji, būvstrādnieki, skolu jaunatne u. c. Streiks pārņēma pilsētu pēc pilsētas, novadu pēc novada un drīz kļuva par varenu Viskrievijas politisko streiku. Tas notika zem lozungiem: «Nost cara patvaldību!», «Lai dzīvo Satversmes sapulce un demokrātiskās republikas nodibināšana!», «Nost ar Buligina domes sasaukšanu!».

12. oktobrī sākās streiks arī Rīgas dzelzceļu mezglā. Drīz tas aptvēra visus Latvijas dzelzceļus. 15. oktobrī Rīgas strādnieki pievienojās vispārējam Krievijas streikam. Streikojā dažādu rūpniecības nozaru strādnieki, važoni, amatnieki, skolu jaunatne u. c. Oktobra politiskais streiks aptvēra visu Latviju. Līdzās tādiem politiskiem lozungiem kā «Nost ar cara patvaldību!», «Lai dzīvo Satversmes sapulce un demokrātiskā republika!» skanēja arī prasības pēc sapulču un vārda brīvības, politisko ieslodzīto amnestēšanas, 8 stundu darba dienas, darba apstākļu uzlabošanas u. c.

Vietējie varas orgāni/ augošās revolucionārās kustības pārbiedēti, prasīja, lai valdība steidzīgi sūtītu papildspēkus. Cara patvaldība nelika ilgi gaidīt, un 17. oktobrī Rīgā ieradās jaunas karaspēka daļas.

Grandiozais Viskrievijas politiskais streiks piespieda cara patvaldību 17. oktobrī izsludināt manifestu, kurā tautai bija apsolītas pilsoniskās brīvības, vārda, sapulču u. c. brīvības, kā arī likumdevējas domes sasaukšana. Bet cara patvaldība ne jau tādēļ izdeva manifestu, lai to īstenotu, bet lai ar brīvības solījumiem apturētu revolucionāro kustību, nomierinātu tautu un tā iegūtu laiku kontrrevolūcijas spēku mobilizēšanai revolūcijas apspiešanai. Drīz vien pēc manifesta publicēšanas visā zemē izvērās melnsimtnieciskie grautiņi.

17. oktobra manifests izsauca buržuāzijas sajūsmu. Liberāli cerēja, ka tagad izdosies masu kustību ievirzīt mierīgā parlamentāras cīņas gultnē. Manifests deva buržuāzijai arī iespēju legāli konsolidēt savus spēkus cīņai pret revolūcijas izvēršanos.

Buržuāzijas politiskā organizēšanās norisinājās arī Latvijā, kur vairums buržuāzisko partiju izveidojās Rīgā. Arī te, tāpat kā visā Krievijā, revolūcijas gaitā noskaidrojās pieci politisko partiju tipi (melnsimtnieki, oktobristi, kadeti, trudoviki, sociāldemokrāti) un trīs politiskās nometnes. Melnsimtnieciskās un oktobristiskās partijas atbalstīja valdības nometni, liberāli monarhistiskās buržuāzijas nometne slēdza darījumus ar valdību, bet demokrātiskā nometne (sociāldemokrātijas vadītais proletariāts, sīkburžuāzija un tās partijas) bija ieinteresēta revolūcijas uzvarā.

⁴ Leņins V. I. No aizsargāšanās — uzbrukumā. — Raksti, 9. sēj., 239. lpp.

Pie melnsimtnieciskajām partijām Latvijā piederēja vietējās vācu muižniecības un buržuāzijas izveidotā Baltijas konstitucionālā partija ar centru Rīgā un latviešu buržuāzijas galēji labējais grupējums ap laikrakstu «Rīgas Avīze» un Rīgas Latviešu biedrību («Māmuļu»), kurš vēlāk noformējās kā Latviešu tautas partija. Oktobristiskā virziena partijas Latvijā pārstāvēja Viskrievijas 17. oktobra savienības nodaļa Rīgā ar laikrakstu «Rižskij Vestņik», kas atspoguļoja bagātākās vietējās krievu buržuāzijas un vietējās birokrātijas intereses, un latviešu buržuāzijas izveidotā Latviešu konstitucionāli demokrātiskā partija (vēlāk Latviešu reformu partija). Kadetu tipa partijas Latvijā veidoja Rīgas un dažu citu pilsētu vietējo tautību buržuāzijas kadetu grupas un latviešu liberālās buržuāzijas nodibinātā Demokrātiskā partija un Progresistu partija. Tomēr jāatzīmē, ka latviešu buržuāzijas izveidotās politiskās partijas bija visai nenoteikti un izplūduši veidojumi, tām piemita tikai politisko grupējumu raksturs.

Ja melnsimtnieciskie grupējumi pilnībā atbalstīja valdību, tad oktobristiskā virziena buržuāzija centās izspiest no cara valdības dažas reformas. Tomēr bagātākie buržuāzijas slāņi, kas sastādīja šo grupējumu sociālo bāzi, aktīvi palīdzēja patvaldībai žņaut revolūciju, ar policijas un karaspēka palīdzību nikni apkarodami masu revolucionāro kustību. Liberāli monarhistiskā buržuāzija, kas gribēja panākt no cara patvaldības reformas, arī nebija ieinteresēta carisma gāšanā. Tā negribēja revolūcijas uzvaru, jo baidījās, ka proletariāts izmantos revolūcijas iekarojumus cīņai pret buržuāziju. Tāpēc liberālā buržuāzija savā opozīcijas cīņā pret valdību asi nosodīja revolūciju, aicināja masas nostāties uz mierīgas cīņas ceļa un veda aizkulišu sarunas ar carismu.

Pie sīkburžuāziskā tipa partijām Latvijā piederēja Latviešu sociāldemokrātu savienība (latviešu eseri) un Krievijas eseru partijas vietējās grupas. Balstīdamies uz utopiskā sīkburžuāziskā sociālisma idejām, kļūdaini novērtējot revolūcijas virzītājus spēkus, eseri noraidīja proletariāta vadošo lomu revolūcijā un proletariāta diktatūras ideju, bet par galveno līdzekli cīņā par patvaldības gāšanu uzskatīja individuālo teroru. Lai gan Latvijā eseriem visumā bija niecīga ietekme, tomēr viņu darbība kaitēja proletariāta lietai.

LSDSP svārstīgie elementi līdzīgi liberālajai buržuāzijai pozitīvi novērtēja 17. oktobra manifestu, iztēlojot to kā lielu tautas uzvaru pār carismu. Šie elementi uzskatīja, ka vairāk neesot jāgatavojās uz bruņotu sacelšanos. Latviešu revolucionārie sociāldemokrāti un Rīgas boļševiku organizācija atmaskoja cara patvaldības manifesta viltīgo raksturu, aicināja masas turpināt streikus, neticēt cara solījumiem un gatavoties uz bruņotu sacelšanos.

19. oktobrī ar sarkanajiem karogiem rotātajā Nometņu laukumā Pārdaugavā notika plašs mītiņš, kurā piedalījās ap 60 tūkst. cilvēku, bet 20.—22. oktobrī notika vairāki mītiņi Grīziņkalnā (tag. 1905. gada parks), kurus apmeklēja 100—150 tūkst. cilvēku. No kādām 30 tribīnēm Grīziņkalnā runāja sociāldemokrātu oratori, gan latviešu, krievu, gan vācu, lietuviešu valodā. Vairums runātāju aicināja masas organizēties un gatavoties bruņotai cīņai.

Cara manifestā apsolītās brīvības Rīgā sāka īstenot revolucionārā ceļā.

Kratišana Rīgas ielās.

19. oktobrī bez cenzūras sāka iznākt dažas demokrātiskas avīzes, kā «Dievas Lapa», kura drīz pēc Oktobra streika pārgāja sociāldemokrātu rokās, «Apskats» un «Balss». Tās pašas dienas vakarā strādnieki patvaļīgi ieņēma pilsētas zāles sapulču rīkošanai. LSDSP Rīgas organizācija no partijas biedriem dibināja miliču nodaļas, izsūtīja uz ielām patruļas.

21. oktobrī Grīziņkalnā mītiņa dalībnieki sadalījās pa profesijām un apsprieda jautājumu par legālu strādnieku arodbiedrību dibināšanu. Pakāpeniski ap 15 tūkst. strādnieku apvienojās arodbiedrībās. Līdz 1905. g. beigām daļa arodbiedrību jau bija ievēlējušas valdes, bija ievēlēts arī arodbiedrību centrālais birojs.

Oktobra streika dienās vairākās Krievijas pilsētās izveidojās vēsturē vēl neredzētas masu organizācijas — strādnieku deputātu padomes. Rīgā kopš jūlija streikiem lielākajos uzņēmumos pastāvēja strādnieku delegātu sapulces, kuras lielākoties sastāvēja no sociāldemokrātiskās partijas biedriem un būtībā bija padomju dīgļi. LSDSP CK un Rīgas komiteja revolūcijas laikā svarīgāko jautājumu izlemšanai sasauca uzņēmumu delegātu un rajona organizāciju sanāksmes, kurās piedalījās arī Federatīvās komitejas locekļi, tomēr tās nevarēja aizvietot strādnieku deputātu padomes. Apstākļi Rīgā bija nobrieduši strādnieku deputātu padomes izveidošanai, bet tā tomēr netika organizēta.

Vietējiem varas orgāniem redzot, ka revolucionārā kustība ne tikai nerimstas, bet vēl vairāk pieaug, policija Rīgā, tāpat kā daudzās citās Krievijas pilsētās, organizēja no padibenēm melno sotņu, kas centās iziet manifestācijās ar svētbildēm un cara portretiem nolūkā pārvērst tās par ebreju un revolucionāru grautiņiem. 22.—24. oktobrī melnsimtnieki Maskavas priekšpilsētā aizturēja un izkratīja strādniekus, piekāva ebrejus, kas gadījās pa

ceļam. Tomēr Rīgā grautiņu rīkotāji jau pašā sākumā saņēma pretsparu no kaujiniekiem, un, pateicoties tam, grautiņi nenotika. 22. un 23. oktobrī Rīgas kaujinieki pēc vairākām sadursmēm ar melnsimtniekiem, kas taisījās sarīkot grautiņu, izklīdināja viņus. Abās pusēs bija ap 10 kritušo un 50 ievainotu.

Augošā revolucionārā kustība piespieda cara patvaldību daļēji amnestēt politiskos ieslodzītos. No cietuma iznāca arī daži vadošie Latvijas sociāldemokrātisko organizāciju biedri, kā J. Lencmanis, J. Kažmers, E. Zvirbulis, R. Semenčikovs-Zaharovs u. c. Tomēr ne visi politiskie ieslodzītie dabūja brīvību. Daudzus aktīvus cīnītājus, kurus apvainoja par bruņotu uzstāšanos, cara patvaldība nedomāja atsvabināt.

Oktobra streika dienās izveidojās situācija, kad revolūcijas un kontrrevolūcijas spēki līdzsvarojās. Carisms vēl nevarēja apspiest revolūciju, bet revolūcija arī nespēja uzvarēt, gāzt cara patvaldību. Sociāldemokrātus atbalstīja iedzīvotāju vairākums, bet valdības rīcībā bija valsts aparāts un bruņotie spēki, kā arī iedzīvotāju mazākums. Rīgā šāds spēku līdzsvars turpinājās apmēram pusotra mēneša, lai gan Oktobra streiks visumā beidzās 24. oktobrī. Rīgas Federatīvā komiteja šajā laikā veica revolucionārās varas funkcijas — gādāja par kārtību ielās, norīkodama strādnieku patruļas, noteica pazeminātu īres maksu strādniekiem un intelīgencai, cietas produktu cenas, sodīja huligānus, zagļus un spiegos.

Pēc Oktobra vispārējā streika Latvijas buržuāzija asi uzstājās pret revolucionāro cīņu. Buržuāziskās avīzes sludināja, ka Latvijā vairs nedrīkst notikt nekādas varmācības. Tām piebalsoja arī oportunistiski noskaņoti elementi no LSDSP. 29. oktobrī «Dienas Lapa», kuras atbildīgais redaktors tad bija J. Jansons-Brauns, iznāca ar oportunistisku ievadrakstu «Ko darīt?», kurā bija sacīts, ka tuvākie uzdevumi vairs nav revolucionārās cīņas tālāka attīstīšana, masu mobilizēšana uz bruņotu sacelšanos, bet gan mierīga cīņa par reformām.

Taču revolucionārā kustība Rīgā ne uz brīdi neaprima. Turpinājās streiki, notika mītiņi, sapulces, kurās sociāldemokrāti aicināja bruņoties, gatavoties uz sacelšanos. Strādnieki bruņojās, paši izgatavodami aukstos ieročus, bet šaujamos ieročus LSDSP centās ievest no ārzemēm. Kā redzams no bijušo kaujinieku atmiņām, Rīgā bija dabūti no ārzemēm vairāki ieroču sūtījumi. Bijušais kaujinieks J. Luters-Bobis savās atmiņās raksta, ka 1906. g. janvārī viņš kopā ar F. Grīniņu (Burlaku) Berlīnē nopircis 500 vācu kavalērijas karabīnes, bet Hamburgā — 500 mauzerus, tāpat deviņus ložmetējus, 500 vai 1000 kilogramu dinamīta un trīs miljonus patronu ložmetējiem un karabīnēm.⁵

Pēc Oktobra politiskā streika sevišķi saasinājās cīņa Latvijas laukos. Novembra sākumā LSDSP izlaida uzsaukumu «Visiem zemniekiem», kurā aicināja pagastu valžu vietā dibināt jaunus pašvaldības orgānus. Novembrī pagastos sanāca zemnieku sapulces, kuras nolēma veco pagastvalžu vietā ievēlēt zemnieku rīcības komitejas un veco tiesu vietā — tautas tiesas. Vidzemes gubernators Zvegincevs, nobijies no augošās strādnieku un zemnieku kustības, griezās pie iekšlietu ministra ar lūgumu sūtīt vēl divus

⁵ Jānis Luters-Bobis. R., 1960, 92., 100.—102. lpp.

pulkus kareivju, izsludināt Vidzemes gubernā karastāvokli, bet Rīgas ostā turēt dežurējošo kuģi, kur novietot banku kapitālus.

Šajā revolūcijas uzplūdu laikā Rīgā no 10. līdz 14. novembrim notika Latvijas tautskolotāju kongress. Kongresu sasauca LSDSP CK, un tajā piedalījās vairāk nekā 1000 cilvēku. Tautskolotāju vairākums Latvijā bija revolucionāri noskaņots, daudzi no viņiem piedalījās revolucionārajā kustībā; progresīvajiem skolotājiem bija liela autoritāte tautā. Skolotāju kongress pieņēma vairākus svarīgus lēmumus — par nepieciešamību reorganizēt skolas, svītrot reliģiju no mācību priekšmetu skaita utt.

Drīz pēc skolotāju kongresa — 19. novembrī — Rīgā sanāca Vidzemes un Kurzemes pagastu pārstāvju kongress. Tas notika LSDSP vadībā. Kongress aicināja zemniekus iekarot brīvību revolucionārā ceļā, vēl palikušo pagastvalžu vietā līdz 10. decembrim uz demokrātiskiem pamatiem ievēlēt rīcības komitejas un pieņēma sīku instrukciju par rīcību komiteju pienākumiem un tiesībām, lai gan neprasija konfiscēt muižnieku zemes. Kongress ievēlēja pagastu delegātu centrālo biroju.

Pēc pagastu pārstāvju kongresa revolucionārā kustība Latvijā ļoti saasinājās un paplašinājās, tuvojoties augstākai pakāpei — bruņotas sacelšanās pakāpei.

Sākot ar 15. novembri, Rīgā atkal izvērsās grandioza streiku cīņa. Sakarā ar Viskrievijas pasta un telegrāfa kalpotāju streiku arī Latvijā — Rīgā un citās vietās telegrāfa un pasta kalpotāji pieteica streiku, prasot bīdrosanās brīvību un materiālā stāvokļa uzlabošanu. 24. novembrī Rīgā pienāca ziņa, ka Vidzemes gubernā izsludināts karastāvoklis. LSDSP CK un KSDSP Rīgas bolševistiskā organizācija, protestējot pret šo aktu, aicināja Latvijas proletariātu uz vispārēju politisku streiku. 24. novembra vakarā pieteica streiku Rīgas—Orlas dzelzceļa darbinieki, sākās streiks Baltijas dzelzceļā, bet 25. novembrī Rīgas proletariāts uzsāka vispārēju streiku. Novembra streiks aptvēra visus rūpniecības uzņēmumus, tajā piedalījās arī tramvaja kalpotāji, ormaņi. Drīz Rīgas vispārējam streikam pievienojās Jelgavas, Liepājas un Ventspils strādnieki.

Rīgas strādnieku garastāvoklis bija možs, kaujiniecisks, streika laikā notika bruņotas demonstrācijas, galvenokārt ar pašizgatavotiem ieročiem. Uz ielām bija redzams karaspēks, bet pa tām staigāja arī strādnieku patruļas. Dažās vietās — pie Vērmanģdārza, Rīgas—Orlas dzelzceļa stacijas, R. Poles rūpnīcas — bija uzstādīti lielgabali. Gubernators Zvegincevs gaidīja kauju, lai gan necerēja gūt tajā uzvaru.

Novembrī Rīgā bija izveidojušies labvēlīgi apstākļi streika pāraugšanai par bruņotu sacelšanos. Karaspēka pilsētā nebija daudz, jo ne mazums bija izsūtīts uz laukiem apsargāt baronu pilis, turklāt daļa Daugavgrīvas cietokšņa kareivju, kā artilēristi, sapieri u. c., būtu atbalstījuši sacelšanos. Sakarā ar dzelzceļnieku streiku ātri pārsviet uz Rīgu karaspēku no citām vietām nebija iespējams, bez tam tā visur trūka. Turpretim Rīgas revolucionāri varēja saņemt palīdzību no laukiem. Uzvarošā bruņotā sacelšanās Rīgā palīdzētu sacelšanās kustībai ātri attīstīties arī citās lielākās Latvijas pilsētās — Liepājā, Jelgavā, kur sacelšanās arī bija nobriedusi.

Pārbijušies no varbūtējas sacelšanās, Vidzemes muižniecības maršals, gubernators Zvegincevs un Rīgas pilsētas galva Armitsteds nosūtīja uz

Pēterburgu telegrammu ar lūgumu atcelt izsludināto karastāvokli. Lai nomierinātu iedzīvotājus, attiecīgos paziņojumus izlīmēja uz ielām. Bet streiks turpinājās, un bija skaidri redzams, ka tas var pārāgt par bruņotu sacelšanos.

Tomēr bundistu un oportunistu dēļ bruņotās sacelšanās sākšanai labvēlīgā situācija netika izmantota. Viņi uzskatīja sacelšanos par priekšlaicīgu, neraugoties uz to, ka revolucionārie latviešu sociāldemokrāti un boļševiki no KSDSP Rīgas organizācijas pierādīja pretējo. 29. novembrī Federatīvās komitejas vairākums ieteica pārtraukt streiku. Jāsaka, ka arī LSDSP CK locekļu vairumam pietrūka drosmes sākt sacelšanos.

Lai gan novembra streiks Rīgā nepārauga par bruņotu sacelšanos, tas tomēr spēcīgi stimulēja revolucionārās cīņas attīstību visā Latvijā. Uz laukiem sociāldemokrātu vadībā notika bruņotas cīņas, Tukumā, Talsos, Aizputē un dažās citās vietās notika bruņotas sacelšanās, daudzās vietās miliči droši stājās pretim karaspēka vienībām un bieži tās sakāva. Līdztekus kaujām ar baronu apsardzi notika piļu un muižu ēku dedzināšana, kas novembra beigās un decembrī izvērsās ārkārtīgi plaši. Daudzi dzelzceļi bija revolucionāru rokās. Cīņā pret cara patvaldību un muižniekiem piedalījās desmitiem tūkstošu cilvēku, un daudzās vietās Latvijā vara uz laiku pārgāja tautas rokās.

Rīgas sociāldemokrāti, kaujinieki, strādnieki palīdzēja bruņotās cīņās lauku proletariātam un darba zemniekiem. Tukuma sacelšanās vadītāju vidū bija sociāldemokrāti kaujinieki F. Grīniņš un J. Zvirbulis (Putns), kuri 29. novembrī bija ieradušies no Rīgas. Aizputes kaujas vadīšanā piedalījās veiklais organizators un kaujinieks J. Luters-Bobis, Rūjienā miliču priekšgalā bija aktīvs boļševiks Rīgas strādnieks K. Bočs utt.

Decembra sākumā revolūcija Krievijā sasniedza savu augstāko pakāpi. 7. decembrī Maskavas proletariāts, atbildot uz valdības represijām, uzsāka vispārēju politisko streiku ar tādu aprēķinu, lai pārvērstu to par bruņotu sacelšanos. Jau pēc divām dienām — 9. decembrī — uz Maskavas ielām parādījās pirmās barikādes. Deviņas dienas Maskavas strādnieki varonīgi cīnījās pret cara armijas pārspēku, līdz beidzot tika sakauti.

Latviešu revolucionārie sociāldemokrāti un KSDSP Rīgas organizācija aicināja Rīgas proletariātu atbalstīt Maskavas strādniekus. 13. decembrī Rīgas proletariāts izsludināja vispārēju streiku, lai gan tikai nesen bija beidzies novembra streiku. Tagad streikot un pārvērst streiku par bruņotu sacelšanos Rīgā bija grūtāk nekā novembrī. Tukumā, Talsos un dažās citās vietās sacelšanās jau bija apspiestas, Rīgā bija koncentrēts vairāk karaspēka, jo Nikolajs II bija pavēlējis laukos esošās atsevišķās karaspēka daļas, kuras cieta sakāvi cīņā pret miličiem, koncentrēt lielākās pilsētās. Rīgā notika aresti, kratīšanas. Tomēr strādnieku garastāvoklis bija kaujiniecisks, notika mītiņi, sadursmes ar policiju un žandarmiem. 15. decembrī vispārējo solidaritātes streiku ar Maskavas strādniekiem iesāka arī Liepājas strādnieki, bet Daugavpilī vispārējais streiks bija izsludināts jau 10. decembrī.

Kontrrevolūcijas spēki palika arvien uzbāzīgāki. Vajadzēja lemt, vai streiku izbeigt vai arī turpināt to un sākt sacelšanos. Ievērojot Daugavgrīvas cietokšņa karaspēka daļas revolucionāro noskaņojumu un Rīgas strād-

nieku možo garastāvokli, KSDSP Rīgas organizācijas boļševiki un revolucionārie latviešu sociāldemokrāti ieteica turpināt streiku un pārvērst to par bruņotu sacelšanos. Taču bundisti un citi samierinātāji no Rīgas Federatīvās komitejas šo priekšlikumu noraidīja un visādi atrunāja strādniekus no streika turpināšanas. Federatīvā komiteja nolēma 16. decembrī streiku izbeigt.

1905. gadā, kas Latvijā bija tik ļoti bagāts ar revolucionārām cīņām, revolucionārās kustības centrs te bija Rīga. Rīgā darbojās LSDSP vadošie orgāni, bija spēcīga boļševiku organizācija, kas cēla tautas masas uz cīņu un vadīja to. Plašie Rīgas strādnieku streiki stimulēja streikus citās Latvijas pilsētās, kā arī laukos. Nostājies kustības priekšgalā, proletariāts noteica revolūcijas gaitu un raksturu. Nekur Krievijā 1905. gadā nebija tik plaša un varena streiku kustība kā Rīgā. V. I. Leņins norādīja, ka «... Vidzemes gubernā (Rīgā) uz 50 tūkstošiem strādnieku bija 250 tūkstoš streikotāju, tas ir, katrs strādnieks 1905. gadā streikoja caurmērā vairāk nekā piecas reizes. Tagad visā Krievijā nekādā ziņā nav mazāk par trīs miljoniem fabriku, kalnraktuvju un dzelzceļu strādnieku, un šis skaits katru gadu pieaug; ja būtu tāds kustības spēks kā Rīgā 1905. gadā, viņi varētu uzstādīt 15 miljonu lielu streikotāju armiju. Pret tādu spiedienu nenoturētos nekāda cara vara.»⁶ Raksturīgi ir arī tas, ka Rīgā bija liels politisko streiku pārsvars pār ekonomiskajiem streikiem: no astoņiem 1905. g. vispārējiem streikiem septiņi bija politiskie.

Sociāldemokrātu un Rīgas proletariāta cīņas 1905.—1907. g. revolūcijas atplūdu posmā

Ar Maskavas bruņotās sacelšanās apspiešanu beidzās revolūcijas uzplūdu posms un tā iegāja atkāpšanās posmā.

Baltijas vācu baroni no dienas dienā prasīja, lai valdība sūtītu uz Baltiju karaspēku revolūcijas apspiešanai. Patvaldība atradās grūtā stāvoklī, jo brīvu uzticamu karaspēka daļu tai bija maz. Tomēr Nikolajs II izdeva attiecīgu pavēli, un ar lielām pūlēm, galvenokārt no gvardes pulkiem, tika saformētas soda ekspedīcijas, kuras arī nosūtīja uz Baltiju, kur visur tika izsludināts karastāvoklis. Par galvenajiem ekspedīciju vadītājiem iecēla ģenerāļus vāciešus vai virsniekus, kas simpatizēja vācu baroniem. Nav aprakstāmas tās zvēriskās asiņainās izrēķināšanās ar iedzīvotājiem, kādas notika Latvijā. Soda ekspedīcijas nošāva, pakāra un citādi sodīja tūkstošiem cilvēku.

1906. g. 12. janvārī ģenerāļa Orlova soda ekspedīcija no Ziemeļvidzemes bija nonākusi līdz Rīgai, bet 21. janvārī ieņēmusi visus ceļus, kas veda uz pilsētu. Orlovs gribēja izdarīt Rīgā masu arestus, kratīšanas un nošaušanas, tomēr ģenerālgubernators Sologubs soda ekspedīciju pilsētā neielaida, norādīdams, ka Rīgā ir pietiekoši daudz karaspēka, lai izdarītu apcietinā-

⁶ Leņins V. I. Revolūcijas mācības. — Raksti, 16. sēj., 268. lpp.

šanas. Īstais iemesls gan bija tas, ka Rīgā dzīvojošie ārzemju buržuāzijas pārstāvji kategoriski iebilda pret Orlova soda ekspedīcijas ielaišanu pilsētā, jo baidījās, ka tā var nodedzināt daļu no viņu fabrikām un mājām. Ka Orlova rikļurāvēji uz graušanu un dedzināšanu bija spējīgi, rādīja soda ekspedīcijas gājiens pa Vidzemi un pretalkohola biedrības «Ziemeļblāzma» nama nodedzināšana Rīgas nomalē — Mīlgrāvī 21. janvārī.

Bet arī bez Orlova bendēm kontrrevolūcija Rīgā mežonīgi izrēķinājās ar revolūcijas cīnītājiem. Kopš decembra beigām Rīgā policija kopā ar karaspēku aplenca veselus pilsētas kvartālus un ne mazumu fabriku, izdarīja tur masu kratīšanas un arestus, meklēja ieročus. Tika vajātas strādnieku arodu un izglītības biedrības, dažās no tām, kā Jonatāna biedrībā, kuru aplenca ap 800 zaldātu un kazaku it kā ieroču un bumbu noliktavas meklēšanai, visu sasita, salauza krēslus, bet labākās lietas policija paņēma sev līdzī.

Rīgas cietumi bija pārpildīti ar brīvības cīnītājiem. Masu aresti turpinājās visu 1906. g. Ar apcietinātajiem revolucionāriem Rīgas slepenpolicija, kas bija vāciskās pilsētas pārvaldes rīcībā, zvēriski izrēķinājās, noprašanās laikā viņus nežēlīgi spīdzināja. Sevišķi plaši pazīstami kā sadisti kļuva slepenpolicijas ierēdņi Greguss, Dāvuss, Mihejevs u. c. Daudzus latviešu tautas labākos dēlus vācu baroni un Rīgas slepenpolicija nogalināja bez jebkādas tiesas, it kā tiem mēģinot bēgt. Apcietinātos bieži paņēma no cietumiem, it kā lai vestu uz laukiem identificēšanai, un pa ceļam nošāva. Tā tika nogalināts arī enerģiskais kaujinieks F. Grīniņš (Burlaks) u. c. Rīgā slepenpolicijā sakropļotos, tāpat karatiesā uz nāvi notiesātos nošāva smilšu kāpās netālu no Centrālcietuma pie Matīsa kapiem un turpat apraka. Slep-kavoja arī citās vietās. Tā, 1906. gadā Viļņas karatiesā uz nāvi notiesātos astoņus Pārdaugavas kaujiniekus nošāva un apraka pie Daugavgrīvas cietokšņa. Policijai un karaspēkam vajāt Rīgas izdzīvotājus palīdzēja Baltijas vācu «pašaizsardzības» melnsimtnieciskās bandas, kuras aizmūrēja gājējus uz ielām, piekāva un aplaupīja tos. Nereti «pašaizsardzībasnieki» arī ielauzās dzīvokļos un piekāva strādniekus.

Baltijā ienākot soda ekspedīcijām, latviešu buržuāzija vēl noteiktāk pagriezās uz kontrrevolūcijas pusi. Sevišķi atklāti to darīja bagātākie buržuāzijas slāņi — pazīstamā reakcionāra F. Veinberga un mācītāja A. Niedras grupa, kas pulcējās ap laikrakstu «Rīgas Avīze». Šī buržuāzijas grupa apsveica soda ekspedīciju ierašanos Latvijā un to asiņainos darbus. Arī buržuāzijas grupa, kas turējās pie oktobristu virziena, ar Valsts domes locekļiem F. Grosvaldu un J. Čaksti priekšgalā attaisnoja soda ekspedīciju darbus. Viņu avīze «Tēvija» aicināja zemniekus neslēpt revolūcionārus. Bet latviešu kadeti un tiem pievienojušies progresisti, kuri oktobrī un novembrī bija uzstājušies ar demokrātiskām frāzēm, ieteica ātrāk izbeigt revolūciju.

Boļševiki novembra—decembra sacelšanās apspiešanu novērtēja kā pagaidu parādību, kas neizslēdza turpmākus revolūcijas uzplūdus. Ievērojot kontrrevolūcijas pārspēku, proletariāts sociāldemokrātu vadībā mainīja cīņas taktiku, no tieša uzbrukuma cara patvaldībai pāriedams uz organizētu atkāpšanos un spēku sagatavošanu brīdim, kad notiks vēl vareņāka Viskrievijas bruņota sacelšanās.

«Ziemeļblāzmas» nams.

Rīgas proletariāta politiskais un ekonomiskais stāvoklis 1906. gadā stipri pasliktinājās. Tika izdoti valdības rīkojumi pret streikiem, pret strādnieku sapulču brīvību. Daudzi uzņēmumi nebija noslogoti, liels vēl bija bezdarbnieku skaits. Uzņēmēji sāka atņemt strādniekiem 1905. g. ekonomiskos iekarojumus — samazināja darba algu, krasi pastiprināja ekspluatāciju, sāka no jauna uzlikt strādniekiem naudas sodus, ar dažādiem izdomātiem iemesliem strādnieku aktīvistus, it īpaši sociāldemokrātus, atlaida no darba.

Bet Rīgas, kā arī visas Latvijas proletariāts neatlaidīgi aizstāvēja savus iekarojumus. Jau 1906. g. 9. janvārī, Pēterburgas strādnieku apšaušanas gadadienā, Rīgā un dažās citās Latvijas pilsētās strādnieki sociāldemokrātu vadībā pieteica streikus. Pēc kāda laika — 20. aprīlī — gandrīz visu Rīgas rūpnīcu strādnieki sāka vispārēju politisko streiku pret politieslodzīto spīdzināšanu un noslepkavošanu cietumos. Šis streiks, kurā piedalījās ne mazāk par 30 tūkst. strādnieku, stipri nobaidīja vietējo administrāciju, kas pārlicinājās, ka Rīgas proletariāta spēki nav salauzti. To pierādīja arī 1. Maija streiks.

Drīz pēc 1. Maija streikiem sākās jauni strādnieku cīņas uzplūdi. Strādnieki uzstājās pret darba algas samazināšanu un prasīja to paaugstināt, saīsināt darba dienu, atlaist no darba spieģus un pieņemt darbā no cietuma atbrīvotos strādniekus. 1906. gadā streikot bija daudz grūtāk nekā 1905. gadā, jo Latvijā bija pasludināts karastāvoklis un uzņēmēji, organizējušies Rīgas fabrikantu biedrībā, kopēji uzstājās pret streikiem, biežāk ķērās pie lokautiem, vervēja streiklaužus, pret kuriem cīnīties, pastāvēt bezdarbam, strādniekiem nebija viegli. Dažās rūpnīcās streiki turpinājās vairākas nedēļas. Un tomēr Rīgas, kā arī citu Latvijas pilsētu proletariāts daudzos uzņēmumos panāca savu prasību daļēju apmierināšanu.

Ļoti ass bija Rīgas tramvaja parka strādnieku un kalpotāju streiks, kas sākās vienlaicīgi ar būvstrādnieku streiku 18. jūlijā. Būvstrādnieki pieteica

streiku, lai piespiestu Rīgas pilsētas valdi rīkot sabiedriskus darbus, kurus pieprasīja bezdarbnieki. Viņu streiks ilga nedēļu un beidzās, kad pilsētas valde apsolījās būvēt slimnīcas un citas pilsētas ēkas. Savukārt Rīgas tramvaja parka strādnieki un kalpotāji prasīja no cietuma atbrīvoto strādnieku pieņemšanu atpakaļ darbā. Tramvaju kustība pilsētā apstājās. Administrācija ar policijas palīdzību pielika visas pūles, lai streiku apspiestu, — uzlika streikotājiem naudas sodus, sāka viņus atlaist no darba, vervēja streiklaužus. Kad dažās Rīgas ielās atsākās tramvaju kustība, streiklaužiem braucot policijas pavadībā, streikotājiem nāca palīgā Rīgas kaujinieki. Viņi apšaudīja streiklaužu vadītos vagonus, uzspridzināja dažus tramvaja stabus, uz policijas apsargātiem vagoniem meta bumbas. Divus kaujiniekus policijai izdevās apcietināt, un 13. septembrī viņus lauka karatiesa sodīja ar nāvi. Rīgas tramvaja strādnieku un kalpotāju streiks ilga gandrīz divus mēnešus. Tikai bads un mežonīgās represijas piespieda viņus izbeigt streiku, nepanākot prasību izpildīšanu.

1906. gadā streikotāju skaits Vidzemes guberņā (t. i., galvenokārt Rīgā) samazinājās, salīdzinot ar 1905. g., gandrīz 3 reizes, bet tomēr bija diezgan liels: katrs fabriku un rūpnīcu strādnieks streikoja vidēji 1,7 reizes. Streiku cīņas aktivizācija Rīgā 1906. g. vasarā sakrita ar revolucionārās cīņas ievērojamu atdzīvināšanos visā Krievijā: pieauga streiku cīņa, iedegās zemnieku kustība, uzliesmoja stihiski nemieri armijā. Tas nozīmēja, ka Krievijas proletariāts mēģināja pāriet pretuzbrukumā. Cara patvaldība atbildēja uz to ar zvērisku teroru, ar lauka karatiesām un Domes atļaušanu. 1907. g. pavasarī Krievijas proletariāts otrreiz mēģināja apturēt kontrrevolūcijas uzbrukumu un pāriet pretuzbrukumā, lai gan šis mēģinājums bija daudz vājāks nekā 1906. gadā. Arī šo proletariāta mēģinājumu atsākt uzbrukumu cara patvaldība mežonīgi apspieda.

Līdzās streiku cīņai Latvijas pilsētās, it īpaši Rīgā, ievērojamu vietu revolūcijas atplūdu laikā ieņēma kaujinieku cīņa. LSDSP savā vairākumā organizēja, vadīja un visādi atbalstīja to. Visā Latvijā kaujinieku bija vairāki simti. Kādā LSDSP Rīgas kaujinieku grupā vien bija ap 150 kaujinieku. Savā vairākumā tie bija strādnieku jaunieši 17—25 gadu vecumā. Kaujinieki bija revolucionārās cīņas priekšpulks, daudzus no viņiem, it īpaši tādus vadītājus kā F. Grīniņu (Burlaku), J. Dubelšteinu (Jēpi), R. Dēliņu (Čomu), P. Pidriksonu, J. Luteru (Bobi), K. Salniņu, I. Asaru, R. Semēņikovu-Zaharovu (Marku), K. Boču, J. Čoki (Brašo), var nosaukt par īstiem revolūcijas varoņiem.

1905. g. 20. decembrī, kad Orlova soda ekspedīcija jau trakoja Vidzemē, Rīgas kaujinieki drosmīgi uzbruka fabrikas «Provodņik» apsardzei. Fabrikā bija izvietota liela dragūnu nodaļa, kura vajāja strādniekus. Kaujinieki nolēma darīt galu šīm varmācībām, uzbrukt dragūniem un viņus atbrūnot. Uzbrukumu vadīja P. Lapsa un J. Čoke, tajā piedalījās 60 kaujinieki. Agri no rīta kopā ar strādniekiem fabrikas teritorijā iegāja kaujinieki. Pēc īsas cīņas tika nošauti 16 dragūni un daudzi ievainoti. Kaujiniekiem zaudējumu nebija. Viņi ieguva trofejas — vairākas šautenes un citus ieročus.

Drosmīgu uzbrukumu izdarīja Rīgas kaujinieki 1906. g. 15. janvārī slepenpolicijas pārvaldei, atbrīvojot 13. janvārī arestētos 6 biedrus. Dažreiz

F. Grīniņš (Burlaks).

J. Dubelšteins (Jēpis,
Slenģe).

J. Luters (Bobis).

R. Semenčikovs (Zaharovs,
Marks).

kaujinieki ieroču pirkšanai izdarīja naudas ekspropriācijas pasta kantoros un bankās. 1906. g. vasarā kaujinieki konfiscēja bankā Liepājā 28 000 rbļ., bet Slokas pasta kantorī — 1000 rbļ. Uzbrukumā Slokas pastam piedalījās vairāki «mežabrāļi» — partizāni no laukiem.

Plašāku naudas ekspropriāciju Rīgas kaujinieki kopā ar Pēterburgas kaujas organizācijas biedriem izdarīja 1906. g. februārī Helsingforsā, ekspropriējot Krievijas Valsts bankas turienes nodaļu. Šajā kaujas operācijā, kuras organizētājs un vadītājs bija J. Luters (Bobis), piedalījās ap 25—30 kaujinieki latvieši un krievi, kā arī somu Sarkanās gvardes nodaļa,

I. Asars (Brīvdomātājs).

ar literatūru un, cik vien varēja, ar ieročiem un naudu. Galvenie «mežabrāļu» vadītāji bija sociāldemokrāti V. Barbans, K. Bočs, J. Gavēnis, J. Kažmers, D. Beika, P. Znotiņš. Policija apsolīja augstas balvas par redzamāko kaujinieku vai partizāņu vadītāju apcietināšanu vai noslepkavošanu. Pret kaujinieku un partizāņu cīņu, nerunājot jau par buržuāziju, vērsās arī meņševiki un samierinātāji. Latviešu revolucionārie sociāldemokrāti un boļševiki asi uzstājās pret meņševikiem un svārstīgiem elementiem partijā, kuri partizāņus dēvēja par anarhistiem, teroristiem. V. I. Ļeņins savā rakstā «Partizāņu karš» galīgi satrieca šos meņševiku apvainojumus, uzsverot partizāņu kustības neizbēgamību revolūcijas atplūdu laikā, kad masas gatavojās uz jauniem revolūcijas uzplūdiem.⁷

1906. g. novembrī un decembrī pastiprinājās kaujinieku apcietināšanas un spīdzināšanas. Stipri cieta Rīgas kaujinieku grupas. Novembrī policijas rokās nokļuva arī Rīgas organizācijas ieroču noliktava. Tomēr Rīgas kaujinieki vēl turpināja cīņu. Viņi, kā arī «mežabrāļi» 1906. gadā ar savu pašizliedzīgo darbību deva stipru pretsitienu kontrrevolūcijas uzbrukumam.

Ar strādnieku un zemnieku kustību cieši bija saistīta kareivju un matrožu kustība. 1906. g. jūnijā sacelšanās uzliesmoja uz mācību kuģa «Rīga»,

⁷ Sk.: Ļeņins V. I. Raksti, 11. sēj., 178.—179. lpp.

Apcietinātie revolucionāri Rīgā.

kur daļa matrožu izdemolēja kuģa telpas, paņēma šautenes un patronas. Tomēr visu kuģa komandu iesaistīt sacelšanās akcijā neizdevās. 1906. gadā un 1907. g. sākumā atsevišķi matrožu un kareivju nemieri notika arī Liepājas karaostā un Daugavgrīvas cietoksnī.

Pēc KSDSP 4. kongresa, kas notika 1906. g. aprīlī, sakarā ar LSDSP iekļaušanos Krievijas Sociāldemokrātiskajā strādnieku partijā Rīgā beidza pastāvēt divas sociāldemokrātiskās kara organizācijas — KSDSP Rīgas organizācijas kara organizācija un kara organizācija pie Rīgas Federatīvās komitejas. Tās apvienojās vienā Rīgas kara organizācijā. 1906. gadā Rīgas kara organizācija, kā redzams no tās pārskata ziņojuma KSDSP kara un kaujinieku organizāciju konferencei, kura notika 1906. g. 16.—18. novembrī Tamerforsā, bija izlaidusi 78 870 eksemplāru biļetenu un uzsaukumu. Organizācija izdeva avīzi «Golos Soldata», kas iznāca diezgan lielā metienā un bija tajā laikā viena no labākajām kareivju avīzēm Krievijā. 1906. g. rudenī Rīgas kara organizācijā bija ap 800 kareivju.

Gatavodamies jauniem revolūcijas uzplūdiem, revolucionārie latviešu sociāldemokrāti un boļševiki no KSDSP organizācijām, kas darbojās Latvijā, maksimālu vērību pievērsa bruņotas sacelšanās sagatavošanai, kā arī kritizēja kļūdas, kas tika izdarītas jau notikušo sacelšanos laikā. Par vienu no svarīgākajiem trūkumiem tika atzīts tas, ka LSDSP pastāv atsevišķi no KSDSP. 1906. g. martā Rīgā notika LSDSP konference, kurā piedalījās LSDSP CK locekļi, vietējo organizāciju delegāti, kā arī KSDSP Rīgas

organizācijas un Bunda pārstāvji. Konferencē tika apspriesti vairāki aktuāli jautājumi, to vidū arī jautājums par sociāldemokrātisko partiju apvienošanu. Attiecīgajā rezolūcijā konference, atsacīdamās no federalisma principa, atzina, ka visiem spēkiem jācenšas, lai visas nacionālās sociāldemokrātiskās organizācijas apvienotos vienā vienīgā Viskrievijas sociāldemokrātiskajā strādnieku partijā ar kopēju programmu un kopēju cīņas taktiku. Tālāk rezolūcijā bija teikts, ka nacionālās sociāldemokrātiskās organizācijas, kas darbojas Latvijā, apvienojas KSDSP sastāvā ar nosaukumu Latvijas Sociāldemokrātija (LSD). Konference ievēlēja uz KSDSP 4. (Apvienošanās) kongresu trīs delegātus — J. Ozolu, V. Dermani un A. Buševicu.

1906. g. sākumā latviešu sociāldemokrātijā jau skaidri iezīmējās divi pamatvirzieni — bolševistiskais un meņševistiskais, pie kam bolševistiskais bija ievērojami stiprāks. Tas bija redzams arī no marta konferencē pieņemtajiem lēmumiem.

1906. g. aprīlī Stokholmā notika KSDSP 4. (Apvienošanās) kongress, kurā bez citiem jautājumiem apsprieda arī jautājumu par nacionālo sociāldemokrātisko partiju apvienošanu ar KSDSP uz teritoriālā principa pamata. Kongress pieņēma Nosacījumu projektu Latviešu sociāldemokrātiskās strādnieku partijas apvienošanai ar KSDSP, kas pamatos saskanēja ar LSDSP marta konferences lēmumu par apvienošanu. Kongresā notika arī Polijas un Lietuvas sociāldemokrātiskās partijas un Bunda apvienošanās ar KSDSP. V. I. Leņins uzskatīja nacionālo sociāldemokrātisko partiju apvienošanu ar KSDSP par lielu kongresa panākumu.⁸

1906. g. 5. jūlijā Rīgā sanāca LSDSP 3. kongress, kuram vajadzēja galīgi izlemt par LSDSP apvienošanu ar KSDSP. Konspirācijas nolūkā kongress turpināja savu darbu Rīgas jūrmalā — Majoros. Kongresā piedalījās 37 delegāti ar lēmēja balsstiesībām, kuri pārstāvēja ap 11 000 partijas biedru, no tiem ap 6000 Rīgā. Kongresa delegātu vidū bija P. Stučka, F. Roziņš, J. Daniševskis, J. Lencmanis, no kaujinieku vadītājiem — F. Grīniņš, J. Dubelšteins, J. Luters (Bobis), no «mežabrāļu» vadītājiem — P. Znotiņš, J. Gavēnis un V. Barbans. Kongress apstiprināja KSDSP Stokholmas kongresā pieņemto Nosacījumu projektu LSDSP apvienošanai ar KSDSP, līdz ar ko LSDSP kļuva par teritoriālu autonomu KSDSP organizāciju ar nosaukumu «KSDSP Latvijas Sociāldemokrātija».

Pēc apvienošanās projekta pieņemšanas LSDSP 3. kongress savu darbību bija beidzis un sākās Latvijas Sociāldemokrātijas 1. kongress. Tam vajadzēja apspriest vairākus svarīgus jautājumus, bet kongresu Majoros nejauši iztraucēja policija un šos jautājumus apspriest neizdevās. Noslēguma sēdē, kas notika Rīgā, pieņēma LSD Statūtus, ievēlēja Centrālo Komiteju un revīzijas komisiju.

Pēc LSD 1. kongresa partijas rajonu un fabriku komitejas, it īpaši Rīgā, izvērta rosīgu darbību, pakļaujot to galvenajam uzdevumam — bruņotas sacelšanās sagatavošanai. Pie partijas komitejas tika organizētas tehniskās komisijas, tika nodibināti propagandas kolektīvi rajonos un propagandas

⁸ Sk.: Leņins V. I. Ziņojums par KSDSP Apvienošanās kongresu. — Raksti, 10. sēj., 331. lpp.

birojs pie Rīgas komitejas. Revolucionārie latviešu sociāldemokrāti un boļševiki izvērta asu cīņu pret meņševikiem, kas puda oportunistiskus ieskatus bruņotas sacelšanās, partizāņu cīņas un citos principiālos jautājumos un kam 1906. g. rudenī izdevās iespiesties «Cīņas» redakcijā, bet 1906. g. beigās nostiprināt savu ietekmi LSD Centrālajā Komitejā. LSD Rīgas komiteja darbojās boļševisma garā. Vadošie Latvijas Sociāldemokrātijas darbinieki — P. Stučka, J. Daniševskis, J. Bērziņš-Ziemeļis — centās uzturēt ciešus sakarus ar V. I. Ļeņinu.

Cara patvaldība, meklējot līdzekļus revolūcijas apspiešanai, ķērās arī pie Valsts domes sasaukšanas. Vēl 1905. g. decembrī izdeva likumu par I Valsts domes vēlēšanām. Vēlēšanu likums nodrošināja muižnieku un buržuāzijas kundzību Domē. Tā kā revolūcija nebija vēl sakauta un darbaļaužu masās vēl bija daudz cīņas gara, boļševiki aicināja boikotēt Valsts domi. Latviešu revolucionārie sociāldemokrāti pievienojās boļševiku taktikai.

I Valsts domes vēlēšanās Krievijā uzvarēja kadeti. Latviešu buržuāzija aktīvi piedalījās vēlēšanās un iedabūja Domē četrus savus pārstāvjus. I Valsts domi atklāja 1906. g. 27. aprīlī kontrrevolūcijas uzbrukuma laikā. Vasarā, kad revolucionārā kustība sāka atkal apdraudēt cara patvaldību, arī Domē arvien stiprāk atskanēja kreisā spārna delegātu balsis pret nāves sodiem un zemnieku deputātu balsis, kuri prasīja zemi. Bailēs no augošās revolucionārās kustības jūlijā cara patvaldība Domi padzina.

Tagad ļoti aktuāls kļuva jautājums par taktiku II Domes vēlēšanās. Boļševiki, ievērojot revolūcijas atkāpšanās turpināšanos, nolēma aktīvi piedalīties vēlēšanās. I Domes boikots, lai gan tas zināmā mērā mazināja tās autoritāti, tomēr izrādījās neveiksmīgs, jo notika revolūcijas atplūdu laikā un nevarēja izjaukt šo Domi. LSD CK atbalstīja V. I. Ļeņina proponēto II Domes vēlēšanu taktiku.

II Valsts domes vēlēšanas notika ārkārtīgi grūtos apstākļos. Daudzos apgabalos vēl trakoja lauka karatīesas. Tomēr patvaldība piedzīvoja pārsteigumu: par spīti dažādiem ierobežojumiem un represijām vēlēšanu rezultātā II Dome izrādījās kreisāka par I Domi.

Šoreiz vēlēšanu kampaņā iekļāvās arī Latvijas Sociāldemokrātija, kura, neraugoties uz kontrrevolūcijas trakošanu, guva spīdošu uzvaru. Rīgas proletariāts ievēlēja par deputātu II Valsts domē sociāldemokrātu J. Ozolu, kas plaši izmantoja Domes tribīni sociāldemokrātisko ideju propagandai. J. Ozols arī iesniedza Domei divas interpelācijas — vienu par spīdzināšanu Rīgas cietumos un slepenpolīcijas kambaros, otru par soda ekspedīciju nelikumīgu rīcību Baltijā. Interpelācija par spīdzināšanām kļuva par vienu no visasākajiem jautājumiem, ap kuriem Domē iedegās cīņa starp labējo un kreiso spārnu. Kad tika iesniegta otrā interpelācija, kadeti, kurus nobaidīja cīņa, kas bija izvēršusies ap jautājumu par politisko ieslodzīto spīdzināšanu Latvijas cietumos, novilcināja šīs interpelācijas nodošanu Domei apspriešanai. Drīz arī II Domi padzina. Tas notika 1907. g. 3. jūnijā.

KSDSP 4. kongresā meņševiki bija vairākumā, un kongress pieņēma oportunistiskus lēmumus, arī kongresā ievēlētā CK turējās pie oportunistiskas taktikas. V. I. Ļeņins norādīja, ka nekavējoties sasaucama partijas

ārkārtējais kongress. Meņševistiskā CK no sākuma pretojās ārkārtējā kongresa sasaukšanai, bet tad bolševiku spiediena ietekmē deva piekrišanu sasaukt to.

Arī Latvijas Sociāldemokrātijas organizācijas prasīja sasaukt savu 2. kongresu. 1907. g. pavasarī, delegātu vēlēšanu laikā uz KSDSP 5. un LSD 2. kongresu, kad Baltijā jau vairāk nekā gadu bija trakojušas soda ekspedīcijas, Latvijas Sociāldemokrātijā bija vēl 14 000 biedru. Vislielākā — Rīgas organizācija apvienoja 8497 biedrus.

Uz KSDSP 5. kongresu no Latvijas Sociāldemokrātijas tika ievēlēti 26 delegāti ar lēmēja balsstiesībām. Visvairāk delegātu bija no Rīgas (15).

KSDSP 5. kongress notika Londonā no 1907. g. 30. aprīļa līdz 19. maijam. Apspriežot kongresa dienas kārtību, bolševiku delegātiem ar poļu un latviešu delegātu palīdzību izdevās ietilpināt tajā jautājumu par attiecībām pret buržuāziskajām partijām, kas ieņēma galveno vietu visā kongresa darbā. Šajā jautājumā un dažos citos svarīgos jautājumos kongress pieņēma bolševistiskus lēmumus.

Pēc KSDSP 5. kongresa turpat Londonā no 21. līdz 25. maijam notika Latvijas Sociāldemokrātijas 2. kongress. Uz KSDSP 5. kongresu ievēlētie delegāti tika vēlēti arī uz LSD 2. kongresu. Kongress noklausījās CK un citus ziņojumus, apsprieda vairākus aktuālus jautājumus un pieņēma lēmumus, kuriem pamatos bija liktas KSDSP 5. kongresa principiālās nostādnes.

Kongresā iedegās asa cīņa starp bolševikiem un meņševikiem par to, vai dienas kārtībā būtu jāuzņem jautājums par proletariāta uzdevumiem buržuāziski demokrātiskās revolūcijas tagadējā momentā. Ar balsu vairākumu jautājums dienas kārtībā tika uzņemts. Par šo jautājumu kongresā referēja V. I. Ļeņins. Iesniegtajā rezolūcijā V. I. Ļeņins deva pašreizējā momenta novērtējumu, kas noderēja LSD par vadošo direktīvu turpmākajā darbībā.

Bolševikiem, ar kuriem kopā gāja kreisie samierinātāji, kongresā bija vairākums, un tas pieņēma bolševistiskus lēmumus par apspriestajiem jautājumiem. LSD Centrālajā Komitejā ievēlēja J. Lencmani, F. Roziņu, J. Tīni, R. Pelši, K. Šulcu u. c.

Pirmā Krievijas buržuāziski demokrātiskā revolūcija cieta sakāvi. Par spīti tam revolūcijai bija liela vēsturiska nozīme. Revolūcija deva spēcīgus triecienus cara patvaldībai un stipri satricināja tās pamatus. Tā parādīja, ka proletariāts ir milzīgs spēks un ka tikai tas var būt revolūcijas vadonis, bet zemniecība ir tā tuvākais sabiedrotais. Latvijas proletariāts un plašās bezzemnieku masas izvērta neatlaidīgu cīņu pret cara patvaldību un muižniekiem. V. I. Ļeņins norādīja, ka «revolūcijas laikā latviešu proletariāts un latviešu sociāldemokrācija ieņēma vienu no vissvarīgākajām, pirmajām vietām cīņā pret patvaldību un visiem vecās kārtības spēkiem».⁹ Latvijas proletariāta priekšpulks bija Rīgas proletariāts, kura cīņas stimulēja revolūcijas attīstību visā Latvijā. Revolūcija nostiprināja latviešu proletariāta kaujas sadraudzību ar krievu proletariātu, tā deva arī bagātu cīņas pieredzi, bez kuras proletariāts nebūtu varējis uzvarēt 1917. gadā ne buržuāziski demokrātiskajā, ne sociālistiskajā revolūcijā.

⁹ Ļeņins V. I. «Cīņas» jubilejas numuram. — Raksti, 16. sēj., 230. lpp.

VIII

**RĪGAS
SOCIĀLDEMOKRĀTU
UN PROLETARIĀTA CĪNA
STOLIPINA REAKCIJAS
UN JAUNU
REVOLUCIONĀRĀS
KUSTĪBAS UZPLŪDU ĢĀDOS
(1908—1914)**

... Mēs... CK no...
... un...
... un...

III

... un...
... un...

RIĢAS
PROLETARIĀTA KLASAS
STOLPINA BAKĀRIJAS
UN TĀS
REVOLUCIONĀRĀS
KUSTĪBAS UN PĀRVEIDNĪBAS
1921-1922

Stolipina reakcija

Padzenot 1907. g. 3. jūnijā II Valsts domi, apcietinot sociāldemokrātiskās frakcijas locekļus un atceļot līdzšinējo Domes vēlēšanu likumu, cara valdība ar to pārkāpa pati savu 1905. g. 17. oktobra manifestu un atteicās no tajā dotajiem solījumiem. 3. jūnija valsts apvērsums iezīmēja kontrrevolūcijas pagaidu uzvaru un galējās reakcijas nostiprināšanos valstī. Melnās reakcijas politiku realizēja cara valdības iekšlietu ministrs un Ministru padomes priekšsēdētājs P. Stolipins. Vienlaicīgi patvaldība sāka tuvināties lielburžuāzijai. II Domes padzišana un III Domes vēlēšanas nostiprināja carisma un buržuāzijas savienību. Jaunais vēlēšanu likums nodrošināja stabilitāti vairākumu Valsts domē melnsimtnieciskajiem muižniekiem un lielburžuāzijai un vēl vairāk apcirpa vēlēšanu tiesības strādniekiem un zemniekiem. Stolipina reakcijas gadi Krievijas darbaļaudīm bija viens no vissmagākajiem periodiem. Apspiedis revolucionāro kustību, carisms turpināja pārvaldīt valsti ar militāri policejiskām metodēm.

Rīgā, tāpat kā pārējā Latvijā, kur revolūcijas vilnis bija uzvirpuļojis sevišķi augstu, militāri policejiskais terors plosījās ar īpašu niknumu. Līdz 1908. g. beigām Vidzemē un Kurzemē, kā arī Rīgā pastāvēja karastāvoklis, bet līdz 1912. g. — pastiprinātās apsardzības stāvoklis. Rīgu pārplūdināja karaspēks un policija. Pēdējās skaitliskais sastāvs ievērojami palielinājās, 1910. gadā sasniedzot ap 900 cilvēku. Pilsētā notika kratīšanas un aresti. Rīgas centrālcietumā vien 1908. g. jūlijā smaka 1768 cilvēki. Cītīgi strādāja karatiesas, piespriežot simtiem latviešu revolucionāru nāvessodus — pakāršanu vai nošaušanu — un katorgas darbus. Piespriepto nāvessodu skaita ziņā Rīgas karatiesa ieņēma vienu no pirmajām vietām Krievijā. 1908. gadā vien tā piesprieda nāvessodu 120 cilvēkiem.

Latviešu revolucionārus tiesāja ne vien Rīgā, bet arī Tallinā un Pēterburgā. Nāvessodus parasti piesprieda kaujiniekiem. Daudziem revolucionāriem piesprieda cietumsodu un izsūtīšanu uz dažādām vietām Sibīrijā. Uz katorgu notiesātie sodu izcieta daudzus Krievijas katorgas cietumos. Katorgas režīmu ar pēršanu, dauzīšanu, karceriem spēja izturēt tikai fiziski spēcīgākie biedri.

Par Baltijas ģenerālgubernatoru Sologuba vietā jau 1906. gadā bija iecelts Mellers-Zakomeļskis, kurš pirms tam bija zvēriski izrēķinājies ar revolucionāro kustību Sibīrijā. Šis kārējs, ieguvis neierobežotu varu Baltijā, tieši mudināja karatiesas uz asiņainu izrēķināšanos ar revolucionāriem. Nesaudzīgi Mellers-Zakomeļskis vajāja sociāldemokrātisko presi. Sociāldemokrātiskās partijas biedriem, kuri piedalījās nelegālās revolucionārās literatūras izdošanā un izplatīšanā, lauka karatiesas piesprieda bargus sodus. 1908. g. septembrī iekrita LSD nelegālā tipogrāfija ar «Cīņas» simto — jubilejas numuru, un līdz 1909. g. februārim «Cīņa» neiznāca. 1909. gadā iznāca vēl septiņi «Cīņas» numuri, bet pēc tam to izdeva ārzemēs.

Mellera-Zakomeļska «dzelzs roku» izjuta arī legālā prese. Rīgā viņš izveidoja īpašu «laikrakstu galdu», lai kontrolētu un pārbaudītu latviešu presi. Jebkāds paziņojums laikrakstā par strādnieku kustību, par vienā vai citā vietā uzliesmojušu streiku tika uzskatīts par valsts noziegumu, par aicinājumu uz cara patvaldības gāšanu. Strādnieku presi bieži konfiscēja, tās redaktorus sauca pie atbildības tiesā, ieslodzīja cietumā vai sodīja ar augstu naudas sodu.

Stolipina reakcijas gados kontrrevolūcija pastiprināja uzbrukumu proletariātam. Buržuāzija, apvienojusies Rīgas fabrikantu biedrībā, uzbruka strādniecībai organizēti. Fabrikantu biedrībai bija lieli līdzekļi. Tā kļuva par vadošo centru rūpnieku un lieltirgotāju cīņā pret strādnieku kustību. Pie Rīgas fabrikantu biedrības bija izveidots īpašs birojs, kas kārtoja strādnieku pieņemšanu uzņēmumos. Pēc sarakstiem, ko uzņēmēji bija iesnieguši biedrībai par atlaistajiem strādniekiem vai aktīvajiem revolūcijas dalībniekiem, sastādīja kopējos «melnos sarakstus», ko izsūtīja fabrikantiem ar norādījumu sarakstā ietvertos darbā nepieņemt. Daudzi strādnieki bija spiesti atstāt Rīgu. Pēc Rīgas fabrikantu biedrības ierosmes vairāk nekā 700 revolucionāri noskaņotus strādniekus kā politiski neuzticamus administratīvā kārtā izsūtīja no pilsētas.

Brīvu darba roku Rīgā bija pietiekami. 1907. gadā Rīgā bija ap 12 tūkst. bezdarbnieku, un Stolipina reakcijas gados, rūpniecības depresijas periodā, to skaits arvien palielinājās. Ienācēji no laukiem, būdami mazāk apzinīgi, bada un trūkuma spiesti, bija ar mieru strādāt uz sliktākiem noteikumiem un par zemāku algu.

Reakcijas gadiem raksturīga parādība bija daudz lētāka sieviešu darbaspēka relatīvi straujāka izplatīšanās uzņēmumos salīdzinājumā ar vīriešu darbaspēku. Palielinot sieviešu skaitu rūpnīcās, uzņēmēji vienlaicīgi centās pazemināt strādniekiem algu. Reti kur Rīgas uzņēmumos saglabājās dienas alga — uzņēmēji pakāpeniski ievada gabaldarba (akorda) algu, turklāt sistēmātiski pazeminot gabaldarba samaksu. Rīgas strādnieka nominālā darba alga 1908.—1910. gadā pazeminājās par 5%, taču sakarā ar cenu ievērojamu pieaugumu plaša patēriņa precēm un īres maksas jūtamu paugstināšanos reālā darba algā pazeminājās par 25—30%. Sevišķi darba alga pazeminājās melnstrādniekiem, kā arī sīko amatniecības uzņēmumu strādniekiem. Nežēlīgi tika ekspluatētas meitenes šuvējas, kuras, strādājot 15—16 stundas dienā, pelnīja tikai 2—5 rbļ. nedēļā. Bads tās bieži vien dzina uz ielas.

Nedaudz augstāks kā citur algu līmenis bija metālapstrādes uzņēmumos. 1909. gadā metālista vidējā darba alga gadā Rīgā bija 458 rbļ., bet ķīmiskajā rūpniecībā tā bija 403 rbļ., gumijas rūpniecībā — 385 rbļ., tekstilrūpniecībā un kokapstrādāšanā — 260 rbļ., pārtikas rūpniecībā — 230 rbļ. Neraugoties uz stagnāciju rūpniecībā, uzņēmēji dažādiem paņēmieniem pagarināja darba dienu, reizēm atklāti, bet biežāk — praktizējot virsstundu darbu un darbu svētdienās. Stolipina reakcijas gados rūpniecības uzņēmumos atjaunoja naudas sodus, kas 1905. gadā bija atcelti, un daudzās Rīgas fabrikās tie sasniedza 15—20% no darba algas. Rīgas strādnieku darbā apstākļus pasliktināja vēl arī tas, ka uzņēmēji līdz minimumam samazināja izdevumus fabriku higiēnai un strādnieku pasargāšanai no nelaimes gadījumiem. 1907.—1909. gadā Rīgas fabrikās notika vairāk nekā 6000 nelaimes gadījumu, no kuriem 61 beidzās ar nāvi. Daudzās Rīgas fabrikās nebija ne ārstu, ne feldšeru, ne ambulanču. Slimības laikā strādnieks nekādu palīdzību nesaņēma.

Krasa dzīves apstākļu pasliktināšanās Stolipina reakcijas gados un samērā smagie dzīvokļu apstākļi palielināja Rīgas strādnieku mirstību. Strādnieku rajonos uzliesmoja dažādas epidēmijas — tifs, šarlaks, melnās bakas un pat holēra. Epidēmijas iedzina kapā tūkstošiem cilvēku. Sevišķi augsta bija mirstība bērnu vidū.

Revolūcijas galvenie uzdevumi nebija atrisināti — patvaldība nebija gāzta, demokrātiskā republika nebija proklamēta, zemnieki muižnieku zemi nesaņēma, strādnieki 8 stundu darba dienu nepanāca. Tomēr boļševiki vērtēja revolūcijas neveiksmi kā pagaidu parādību un atšķirībā no meņševikiem uzskatīja, ka tuvākajos gados ir iespējami jauni revolūcijas uzplūdi. Lai sagatavotos jaunām cīņām, vajadzēja aizstāt uzbrukuma taktiku ar aizstāvēšanās, spēku sakopošanas taktiku. Reakcijas apstākļos par galveno uzdevumu kļuva sociāldemokrātiskās partijas saglabāšana un nostiprināšana.

Latvijas Sociāldemokrātija, it īpaši tās Rīgas organizācija, Stolipina reakcijas gados stipri cieta. Žandarmērijai ar provokatoru palīdzību izdevās apcietināt simtiem kaujās rūdītu partijas biedru. Līdzās tam daudzi revolūcijas līdzskrējēji izstājās no partijas. Tas viss ievērojami samazināja partijas biedru skaitu. 1907. g. sākumā Latvijas Sociāldemokrātijā bija 16 tūkst. biedru, bet 1908. gadā — tikai 5 tūkst., un 1909. gadā LSD biedru skaits noslīdēja līdz 3500.

Lielu robu Stolipina reakcija iecirta Rīgas organizācijai. Aresti sekoja cits citam. 1907. gadā apcietināja Amatnieku rajona un Baltijas rajona konferences delegātus un Rīgas komiteju, 1908. g. februārī — Rīgas pilsētas konferences delegātus. Pēc tam apcietināja jaunievēlēto Rīgas komiteju, Aleksandra vārtu rajona propagandistu kolēģiju, kārtējo Amatnieku rajona un Baltijas rajona konferenču dalībniekus u. c. Nepārtrauktas vajāšanas un aresti spieda atsevišķus LSD vadošos darbiniekus, kā J. Daniševski, J. Kronbergu, J. Lencmani u. c., atstāt Latviju. LSD CK locekļi F. Roziņš, J. Gavēnis, J. Tīnis bija notiesāti katorgā, bet P. Doks, E. Zandreiters — izsūtīti uz Sibīriju. LSD Rīgas organizācijas rindas kļuva stipri retākas. Ja 1907. g. vasarā tajā bija vairāk par 5000 biedriem, tad 1910. gadā — apmēram 1400.

Neraugoties uz smagajām represijām, Rīgas organizācija turpināja aktīvi strādāt, sakopot spēkus, nostiprināt savas rindas. Regulāri notika Rīgas un rajonu komiteju sēdes, pilsētas un rajonu konferences, strādāja propagandistu kolēģijas un tika sasauktas nelegālas sapulces. Pie LSD Rīgas komitejas bija izveidoti divi kultūras centri — krievu un lietuviešu, lai šo tautību partijas biedru un bezpartejisko strādnieku vidū veiktu propagandas un agitācijas darbu dzimtajā valodā. Bez tam Rīgā lietuviešu valodā iznāca sociāldemokrātisks laikraksts «Vilnis», kam bija liela autoritāte vietējo lietuviešu strādnieku vidū. Viens no krievu kultūras centra vadītājiem toreiz bija M. Novovs, lietuviešu — S. Turlo. Pie LSD Rīgas komitejas darba vadīšanai arodbiedrībās, kultūras un izglītības organizācijās bija izveidots īpašs nelegāls birojs no arodbiedrību un izglītības biedrību pārstāvjiem. Pie komitejas pastāvēja arī skolu jaunatnes centrs, kas vadīja sociāldemokrātisko pulciņu darbu vidējo mācību iestāžu audzēkņu vidū. Tāpat pie Rīgas komitejas aktīvi darbojās nelegālais «Sarkanais Krusts», kas uzturēja sakarus ar cietumos ieslodzītajiem biedriem un sniedza tiem materiālo un cita veida palīdzību. Rīgas centrālcietumā dažādās kamerās ieslodzītie partijas biedri izveidoja savdabīgas, cietuma apstākļiem piemērotas partijas organizācijas, kuras visiem iespējamiem līdzekļiem uzturēja sakarus arī ar LSD Rīgas organizāciju. Šajā ziņā daudz darīja «Sarkanais Krusts», organizējot nelegālā pasta iesūtīšanu un saņemšanu. Pateicoties labi noorganizētajiem slepenajiem sakariem, ieslodzītie saņēma ne vien legālo, bet arī nelegālo literatūru, kā arī partijas dokumentus.

Latvijas buržuāzija reakcijas gados bija uzticama patvaldības sabiedrotā cīņā pret proletariāta atbrīvošanās kustību. Buržuāzija nikni apkaroja un apmeloja Latvijas Sociāldemokrātiju, denuncēja sociāldemokrātu legālās organizācijas, kā arī atsevišķus revolucionārus. Sevišķi «nopelni» šajā ziņā bija melnsimtnieciskajai «Rīgas Avīzei», kas kļuva par vienu no vistumšākajiem reakcijas perēkļiem Latvijā. Vairāki tās līdzstrādnieki bija ohrankas aģenti un provokatori. Denunciāciju un apmelošanas kampaņā iesaistījās arī liberāļu prese.

Revolūcijas neveiksmes apstākļiem raksturīga parādība bija tās līdzskrējēju atkrišana. It īpaši tas attiecās uz personām no sīkburžuāzijas un buržuāziskās inteligences vidus. Tas bija vērojams arī Latvijā. Daļa bijušo līdzskrējēju piemērojās Stolipina režīmam un no buržuāziskās preses lapusēm apmeloja sociāldemokrātus. Bijušo līdzskrējēju vidū radās «modernie» rakstnieki, kuri atteicās no revolūcijas un novirzījās uz dekadentisma ceļa. Dekadenti Viktors Eglītis un citi Latvijā propagandēja buržuāzisko subjektīvismu, misticismu, pesimismu, slavināja izvirtību, nīrgājās par revolūcijas un sociālisma idejām. Tie kopā ar reakcionārās latviešu buržuāzijas pārstāvjiem Veinbergu un Niedru uzbruka sociāldemokrātiem un slavināja kontrrevolūciju. Sociāldemokrāti savos preses izdevumos atmaskoja šos revolūcijas nodevējus, parādīja dekadentu darbu kaitīgumu. Latviešu dekadentus pamatīgi kritizēja J. Jansons-Brauns savā darbā «Fauni vai klauni?», kas iznāca latviešu valodā 1908. gadā Pēterburgā.

Reakcija uzbruka arī ideoloģiskajā frontē, vērstoties galvenokārt pret marksisma pamatiem. Daudzi Krievijas buržuāziskie zinātnieki, rakstnieki,

žurnālisti, daudzi revolūcijas bijušie līdzskrējēji no buržuāziskās inteliģences vidus dedzīgi uzbruka dialektiskajam materiālismam, nopulgoja revolūciju, propagandēja reakcionārus uzskatus.

Boļševiki asi kritizēja marksistiskā pasaules uzskata pretiniekus. V. I. Leņins Stolipina reakcijas gados uzrakstīja lielisko darbu «Materiālisms un empiriokriticisms», kurā, atvairījis visus buržuāzisko ideologu un revizionistu uzbrukumus marksisma filozofijai, aizstāvēja un attīstīja marksistisko materiālistisko dialektiku, no marksisma pozīcijām vispārināja jaunākos atklājumus dabaszinātnēs, izstrādāja marksistiskās partijas teorētiskos pamatus. V. I. Leņina grāmatai bija ļoti liela nozīme partijas biedru teorētiskajā audzināšanā. «Materiālisms un empiriokriticisms» iekļuva arī Latvijā. Par to sevišķi interesējās LSD Rīgas organizācijas partijas aktīvs un pat Rīgas centrālcietumā ieslodzītie partijas biedri.

Arī Latvijā daži bijušie revolūcijas līdzskrējēji no sīkburžuāziskās inteliģences vidus vērsās pret marksistiskās filozofijas pamatiem. Pret vēsturisko materiālismu uzstājās viens no Latviešu sociāldemokrātu savienības vadītājiem M. Valters. Pienācīgu pretsparu M. Valteram un viņa domubiedriem deva J. Jansons-Brauns grāmatā «Vēsturiskais materiālisms». Kaut grāmatā ir arī nopietni trūkumi — J. Jansons-Brauns nebija izpratis mahisma reakcionāro būtību —, tā tomēr palīdzēja atmāskot revolūcijas līdzskrējējus, kuri, mēģinādami revidēt marksisma mācību par sabiedrības attīstības likumiem, centās novērst strādniekus no revolucionārās cīņas.

Latvijas revolucionārie sociāldemokrāti, it īpaši Rīgas organizācijas biedri, nopietni cīnījās pret reakcijas gados Latvijā radušos anarhosindikālisma virzienu, kuru vadīja J. Jankavs — viens no bijušajiem Latviešu sociāldemokrātu savienības biedriem. Jankavs, demagoģiski atsaucoties uz izkropļoti iztulkotiem K. Marksa vārdiem, ka strādnieku atbrīvošana ir pašu strādnieku lieta, secināja, ka proletariātam nav vajadzīga sava politiska partija un nav jāved politiska cīņa, ka strādniekiem jācinās tikai par daļējām ekonomiskajām prasībām un sociāldemokrātiem nav jājaucas arodbiedrību lietās. Kontrrevolūcijas interesēs Jankavs buržuāziskajā presē uzstājās pret LSD un tās vadītājiem, bet strādniekiem un zemniekiem organizētas revolucionārās cīņas vietā viņš ieteica atsevišķus stihiskus dumpjus. Nav grūti saprast, ka, noliedzot proletariāta politiskās partijas pastāvēšanas un politiskās cīņas nepieciešamību, Jankavs noliedza, ka jāmobilizē masas jauniem revolūcijas uzplūdiem un cara patvaldības gāšanai, un palīdzēja reakcijai izrēķināties ar strādnieku kustību.

J. Jankava propagandai neizdevās iesakņoties strādnieku kustībā. P. Stučka un citi latviešu sociāldemokrāti laikus izvērta cīņu pret anarhosindikālismu. Pēc apmēram diviem gadiem, 1910. gadā, šim strādnieku kustībai kaitīgajam virzienam vairs nebija nekādas ietekmes darbaļaudīs. Piedzīvojis neveiksmi mēģinājumos novērst Latvijas strādniekus no šķiru cīņas ceļa, Jankavs atklāti pārgāja reakcionārās latviešu buržuāzijas nometnē.

Reakcijas gados boļševiki visā Krievijā neatlaidīgi cīnījās pret meņševikiem, kuri pēc revolūcijas neveiksmes panikā atkāpās, neticēja jaunu revolūcijas uzplūdu iespējai, atteicās no revolucionāriem lozungiem, aiz-

stājot tos ar sīkām reformistiskām prasībām. «Cīņas» redakcijā ielavījušies meņševiki P. Kalniņš, K. Kalniņa, F. Cielens publicēja rakstus, kuros uzstājās pret boļševiku vērtējumiem par politisko momentu un sociāldemokrātijas uzdevumiem. Latviešu meņševiki sevišķi noķengāja strādnieku un zemnieku bruņoto sacelšanos 1905. gadā, tautas milicijas un partizāņu cīņu.

KSDSP Stolipina reakcijas gados izveidojās proletariātam naidīgs meņševistisks likvidatorisks virziens. Meņševiki likvidatori gribēja panākt nelegālās sociāldemokrātiskās partijas likvidēšanu un revolucionārās cīņas izbeigšanu. Rīgas un citās LSD organizācijās reakcijas gados likvidatorisms vēl neizveidojās par noteiktu virzienu, kas censtos likvidēt nelegālās organizācijas par katru cenu. Taču jau toreiz «Cīņā» parādījās atsevišķi raksti, kuros darbs legālajās biedrībās tika iztēlots par sociāldemokrātu galveno uzdevumu. Grupa partijas inteligentu, daži rakstnieki un literatūras kritiķi, iekļuvuši legālajās biedrībās, uzskatīja, ka strādnieku stāvokļa uzlabošanai pietiek propagandēt sīkas reformas legalitātes ietvaros. Revolucionārie sociāldemokrāti nopietni kritizēja šādas legalisma tendences.

No otras puses, daži politiski nestabili boļševiki Stolipina reakcijas laikā aicināja partiju atteikties no darba legālajām formām un ierosināja atsaukt sociāldemokrātu frakciju no Domes. Otvovisti, kā viņus dēvēja, nodibināja savu īpašu grupu.

Boļševiki nesamierināmi cīnījās pret otzovistiem, jo atteikšanās izmantot legālās iespējas darbam masās neizbēgami novestu pie partijas atrašanās no masām un pārvērstu to par sektantu organizāciju. LSD Rīgas un citās organizācijās otzovisms kā īpašs virziens neizveidojās. Taču arī latviešu sociāldemokrātiskā prese otzovistus nopietni kritizēja.

KSDSP rindās bija arī samierinātāji, kuri prasīja pārtraukt frakciju cīņu, novērst konfliktus un samierināt naidīgos virzienus. Samierinātāji kavēja boļševiku cīņu pret likvidatoriem. LSD viens no redzamākajiem samierinātājiem bija J. Jansons-Brauns. Viņš uzstājās par vienību partijā, par frakciju sadarbību tajā, kaut arī bija pret nelegālās partijas likvidēšanu. Rīgas un citās LSD organizācijās samierinātāju vidū bija arī strādnieki sociāldemokrāti. Prasot partijas vienību, viņi, neizprotot frakciju cīņas idejiskās saknes, naivi cerēja, ka vienība ar meņševikiem likvidatoriem stiprinās partijas spēkus, lai gan likvidatori centās panākt nelegālās partijas likvidēšanu, piemērojās reakcijas režīmam. Tomēr tie samierinātāji, kas nāca no strādnieku sociāldemokrātu vidus, bija revolucionāri noskaņoti partijas biedri un jūta līdzīgu boļševikiem, nevis likvidatoriem.

LSD Rīgas organizācija turpināja neatlaidīgi cīnīties pret marksismam naidīgām strāvām un stiprināt nelegālo partiju. 1908. g. oktobrī Helsingforsā notika LSD 3. kongress, kurā piedalījās arī delegāti no Rīgas. LSD rindās kongresa laikā bija vairāk nekā 5000 partijas biedru, kuri savā vairākumā bija strādnieki, it īpaši Rīgas organizācijā. Kongresa delegātu vairākums bija noskaņoti boļševistiski. Kongress sanāca visbargākajā reakcijas periodā, un tam bija liela nozīme nelegālās LSD organizācijas saglabāšanā un nostiprināšanā. Rezolūcijā jautājumā par strādnieku legālajām biedrībām kongress norādīja, ka sociāldemokrātiskā organizācija ir vienīgā organizācija, kas apvieno proletariāta apzinīgāko avangardu un vada

strādnieku cīņu, un šī organizācija visiem spēkiem jānostiprina. LSD organizācijām jāuzstājas kā ierosinātājām arī arodbiedrību un legālo strādnieku biedrību organizēšanā un jānodrošina tajās partijas vadība. Kongress izteicās par LSD piedalīšanos pilsētas domju un pagastu valžu vēlēšanās. LSD 3. kongress ievēlēja LSD Centrālo Komiteju, kurā pārsvarā bija bolševiki. To vidū bija E. Zandreiters, F. Tiesnieks, R. Pelše u. c.

Saglabājot LSD nelegālo organizāciju, Latvijas revolucionārie sociāldemokrāti nopietnu vērību pievērsa arī legālo iespēju izmantošanai savā darbā. Tā, LSD aktīvi piedalījās III Valsts domes vēlēšanās. Rīgas un Jelgavas organizācijā pirms vēlēšanām gan radās noskaņojums par Domes vēlēšanu boikotu, bet pēc pamatīgas izskaidrošanas boikota noskaņojums drīz vien tika pārvarēts.

Visasākā priekšvēlēšanu cīņa norisinājās Rīgā, jo Rīgas 2. kūrīja bija vienīgā Latvijā, kurā pēc reakcionārā 3. jūnija vēlēšanu likuma pasludināšanas strādniekiem bija izredzes ievēlēt Domē savu deputātu. Vēlēšanas notika visai saspīlētā situācijā — strādniekiem aizliedza organizēt pirmsvēlēšanu sapulces, Rīgas strādnieku kvartālos policija izdarīja kratīšanas un arestus, apcietināja pat strādnieku deputāta kandidātu A. Priedkalnu.

Rīgas buržuāzija jau laikus sāka gatavoties vēlēšanām, par savu galveno uzdevumu izvirzot cīņu pret sociāldemokrātu kandidāta ievēlēšanu. Latviešu lielburžuāzijas un tai tuvo slāņu vadību uzņēmās oktobristiskā Latviešu reformu partija, kas sadarbojās ar klaji melnsimtniecisko Latviešu tautas partiju. «Reformisti» cīnījās pret A. Priedkalnu izveidoja vēlēšanu bloku ar vācu Baltijas konstitucionālo partiju, 1. kūrījā izvirzot vācu buržuāzijas pārstāvi E. Moricu, bet 2. kūrījā — savu līderi F. Grosvaldu. Latviešu liberālā buržuāzija izvirzīja savus deputātu kandidātus abās kūrījās. Liberāļi priekšvēlēšanu cīņās neatlaidīgi uzsvēra, ka viņu mērķis ir panākt likumīgas reformas. Arī viņu galvenais uzdevums bija cīņa pret sociāldemokrātu kandidāta ievēlēšanu.

Rīgas 1. kūrījā pārliecinošu uzvaru guva vācu un latviešu lielburžuāzijas melnsimtnieciskais bloks, bet 2. kūrījā likumā noteikto balsu vairākumu neieguva neviens kandidāts. Pārvēlēšanās buržuāzija centās apvienot savus spēkus, lai izgāztu A. Priedkalnu. Tomēr, pateicoties LSD plašajam aģitācijas darbam un augstajai demokrātisko spēku aktivitātei, A. Priedkalns tika ievēlēts Domē. Tā bija spoža Rīgas strādnieku uzvara.

Lai uzturētu sakarus ar strādniekiem un vadītu to cīņu, LSD Rīgas organizācija nopietnu vērību veltīja arodbiedrību organizēšanai. 1905. gadā revolūcijas laikā nodibinātās profesionālās biedrības uzbrūkošā kontrrevolūcija padzina. 1906. g. martā cara valdības izdotie «Pagaidu noteikumi par arodū biedrībām» atļāva dibināt arodbiedrības, bet ļoti ierobežoja to darbību. Arodbiedrības un citas legālās strādnieku biedrības pilnīgi atradās policijas uzraudzībā un tika nepārtraukti vajātas. LSD Rīgas organizācija palīdzēja strādniekiem nodibināt arodbiedrības un citas biedrības. Partijas vadības nodrošināšanai legālajās strādnieku biedrībās LSD Rīgas organizācijas konference, kas sanāca 1909. g. jūlijā, uzdeva Rīgas komitejai rūpēties, lai visās legālajās strādnieku biedrībās būtu sociāldemokrātu frakcijas, kurās ieietu visi partijas biedri, kas darbojas šajās biedrībās.

Rīgas sociāldemokrāti, prasmīgi izmantojot nelegālās un legālās iespē-

jas, savā darbā guva zināmus panākumus. Neraugoties uz drausmīgajām represijām, viņi saglabāja savu nelegālo organizāciju un revolucionārās cīņas tradīcijas. 1910. gadā V. I. Leņins rakstīja: «Būdamā viens no Krievijas sociāldemokrātijas priekšpulkiem revolūcijas laikā, latviešu strādnieku partija izrādījās priekšgalā arī smagajā kontrrevolūcijas laikmetā. ... Latviešu sociāldemokrātiskie strādnieki ir pratuši nostādīt darbību visvisādu legālu iespējamību, — legālu savienību, visādu strādnieku biedrību, Domes tribīnes utt. izmantošanā, pie kam tie nebūt «nelikvidēja» nelegālo, revolucionāro sociāldemokrātisko partiju, bet turpretim visur saglabāja partijas nelegālās strādnieku šūniņas. . . »¹

Latvijas, vispirmām kārtām Rīgas, proletariāts uzbrūkošās kontrrevolūcijas priekšā atkāpās organizēti, ar kaujām. Pat 1907. gadā Vidzemes guberņā vien bija 65 streiki, kuros piedalījās 20 761 streikotājs, kas gandrīz visi bija Rīgas strādnieki. 1909. gadā Rīgas strādnieki atzīmēja ar vienas dienas streiku 1. Maiju (pēc vecā stila 18. aprīli); streikoja daudzu lielu fabriku strādnieki, apmēram 12 tūkst. cilvēku. Streiku vadīja LSD Rīgas organizācija, un tas noritēja organizēti. Pēc tam Rīgā līdz 1912. g. politisko streiku nebija. Taču strādnieki neaizmīrsa ievērojamās dienas — 1. Maiju un 9. janvāri. Šos datumus Rīgas sociāldemokrātiskie strādnieki atzīmēja, izplatot uzsaukumus, uzvelkot dažādās vietās sarkanos karogus ar revolucionāriem uzrakstiem, rīkojot nelegālas sapulces un demonstratīvas pastaigas.

Stolipina reakcijas gados terora un rūpniecības depresijas apstākļos strādnieku ekonomiskā cīņa ievērojami atslāba. Pēc revolūcijas neveiksmes darbaļaužu masās bija manāms liels nogurums. Taču arī reakcijas gados drīz vienā, drīz citā Rīgas rūpnīcā uzliesmoja ekonomiski streiki.

1908. gadā streikoja Rīgas fabrikas «Tekstils» strādnieces, prasot darba algas paaugstināšanu. Streiks ilga 12 dienas, tomēr tam nebija panākumu. Tā paša gada oktobrī Zasuļauka manufaktūras strādnieki pieteica streiku, prasot atlaist kādu meistarū, kurš ciniski pīrgājās par viņiem. Ar līdzīgu prasību uzsāka streiku Mausnera nažu fabrikas strādnieki. Arī šiem streikiem panākumu nebija. Toties Bredezena kokzāģētavas strādnieku streiks beidzās ar strādnieku daļēju uzvaru.

1909. gadā streikoja vairāku Rīgas kokzāģētavu strādnieki, tāpat Jesena porcelāna un fajansa fabrikas strādnieki un «Feniksa» krāvēji. Strādnieki galvenokārt prasīja paaugstināt vai saglabāt līdzšinējo algu. Streiki bija īslaicīgi, to dalībnieku skaits bija neliels, un tie lielākoties beidzās ar neveiksmi, tikai atsevišķos gadījumos strādnieki panāca algas daļēju paaugstinājumu un dažu savu sīku prasību apmierināšanu.

1910. gadā Rīgā ar nelielu dalībnieku skaitu notika streiki rūpnīcās «Fenikss», «Lange un dēls» un «Unions». Pavisam metālapstrādes rūpniecības uzņēmumos bija četri streiki, kuros piedalījās 678 strādnieki. Streiki notika arī vairākos kokapstrādes uzņēmumos (509 strādnieki), tāpat bija daži nelieli būvstrādnieku streiki. Galvenā strādnieku prasība 1910. gadā bija tāda pati kā 1909. gadā — saglabāt vai paaugstināt algu. Streiku cīņa Stolipina reakcijas gados notika LSD tiešā vadībā vai ar tās palīdzību.

¹ Leņins V. I. «Cīņas» jubilejas numuram. — Raksti, 16. sēj., 231. lpp.

Jauni revolucionāri uzplūdi Rīgā

1910. gadā Rīgas rūpniecībā skaidri iezīmējoties vispārējai rosībai, kura 1911. gadā izvērtās krasi izteiktā kāpinājumā un tad — rūpniecības uzplaukumā, atdzīvinājās arī strādnieku kustība. Par pirmajām tās aktivizēšanās pazīmēm Rīgā minēts iepriekšējā lappusē. 1911. g. pirmajā pusē, salīdzinot ar 1910. g. pirmo pusi, Rīgas strādnieku cīņa pret ekspluatatoriem manāmi pastiprinājās.

Aprīlī streiku pieteica vagonu rūpnīcas «Fenikss» strādnieki (ap 1300 cilvēku), prasot atcelt administrācijas pavēli par sešu strādnieku atlaišanu, paaugstināt algas, saīsināt darba dienu, ļaut strādnieku delegātiem piedalīties strādnieku pieņemšanā un atlaišanā no darba. Administrācija atteicās apmierināt strādnieku prasības un visiem līdzekļiem centās izbeigt streiku, kas arī beidzās neveiksmīgi. Maija beigās pārtrauca darbu rūpnīcas «Felters» strādnieki, prasot paaugstināt algu par darbu naktīs no sestdienas uz svētdienu. Mēnesi vēlāk pieteica streiku Pīrvica mašīnbūves rūpnīcas strādnieki. Streiki notika astoņās kokzāgētavās un dažos citos uzņēmumos. Pirmajā pusgadā cīņu uzsāka arī sīko uzņēmumu un darbnīcu strādnieki — kurpnieki, virsu taisītāji, skroderi un galdnieki, prasot paaugstināt algu, uzlabot sanitāros apstākļus, saskaņot strādnieku pieņemšanu un atlaišanu ar strādnieku delegātiem utt. Sevišķi neatlaidīgs bija virsu taisītāju streiks, kas ilga trīs mēnešus.

1911. g. otrajā pusē, it īpaši vasaras mēnešos, streiku cīņa turpināja augt. Notika vairāki vispārējie streiki — galdnieku, būvstrādnieku, mūrnieku, krāsotāju, kalēju un cauruļu licēju. Streikoja arī vairāku kokzāgētavu strādnieki, daļa Džutas un Strazdumuižas manufaktūras strādnieču, kā arī Mausnera fabrikas strādnieki. Pēdējais lielākais streiks 1911. g. rudenī bija Rīgas drāšu rūpnīcā. Streikā piedalījās 690 strādnieku, un tas ilga gandrīz divus mēnešus. Strādnieki ievēlēja streiku komiteju, izstrādāja prasības, no kurām būtiskākās bija: paaugstināt algu, atcelt naudas sodus, dot bezmaksas pamatizglītību strādnieku bērniem, slimības laikā maksāt pusī algas. Administrācija ar visādiem līdzekļiem — draudiem, solījumiem, streiklaužu pieņemšanu — centās izjaukt streiku, bet policija apcietināja aktīvākos strādniekus un streika komitejas locekļus. Strādnieki, noticēdami direktora mānīgajam solījumam, ka viņu prasības tiks izpildītas, atsāka darbu, taču direkcija galvenās prasības nepildīja.

Pēc strādnieku preses datiem, 1911. gadā Latvijā ekonomiskajos streikos piedalījās ap 40 tūkst. cilvēku. No tiem ne mazāk kā 30 tūkst. bija Rīgas strādnieki, kuru skaitā vairums bija būvstrādnieki. Sīko uzņēmumu un darbnīcu strādnieku aktivitāte izskaidrojama ar viņu ārkārtīgi grūto stāvokli un sliktajiem darba apstākļiem, kā arī ar to, ka viņu streikus vadīja jaunizveidotās arodbiedrības, kuru agrāk nebija.

Visumā strādnieku streiku cīņai 1911. gadā bija uzbrukuma raksturs, neraugoties uz to, ka fabriku strādnieku streiki beidzās nesekmīgi, izņemot īslaicīgos streikus, kuros piedalījās neliels strādnieku skaits. Ievērojamus panākumus guva sīko uzņēmumu un darbnīcu strādnieki, kā arī būvstrādnieki — lielā mērā sakarā ar celtniecības konjunktūras ievērojamo

uzlabošanas. Viņi panāca darba algas paaugstināšanu, darba dienas saīsināšanu un dažu citu prasību apmierināšanu. Bez panākumiem beidzās virsu taisītāju streiks, kurā piedalījās ap 300 strādnieku.

Strādnieku kustības atdzīvošanās izpaudās ne vien ekonomiskajos streikos, bet arī politiskajos pasākumos. Tādās dienās kā 9. janvārī un 1. Maijā rūpnīcās, uzņēmumos, strādnieku rajonos lielā daudzumā tika izplatīti sociāldemokrātiskie uzsaukumi, dažādās vietās pilsētā uzvilkti sarkanie karogi. Decembrī visās lielajās Rīgas rūpnīcās notika masu protesta mītiņi pret II Valsts domes sociāldemokrātiskās frakcijas deputātu izsūtīšanu uz Sibīriju.

1911. g. jūnijā notika LSD biedra J. Peludes bēres. J. Peludem Rīgas strādnieku vidū bija liela popularitāte. Beidzis juridisko fakultāti, viņš kā advokāts piedalījās vairākās tiesas prāvās, aizstāvēdams strādnieku intereses. 24. jūlijā Rīgas strādnieki pavadīja J. Peludes mirstīgās atliekas uz staciju, no kurienes tās veda uz Emburgas kapiem. Izvadišana, kurā piedalījās vairāki tūkstoši cilvēku, pārvērtās par masu demonstrāciju.

1912. gadā Rīgas proletariāta cīņa turpināja attīstīties. Neraugoties uz represiju pastiprināšanos, strādnieki atzīmēja 9. janvāri ar uzsaukumu izkaisīšanu, sarkano un melno karogu uzvilšanu, ar mītiņiem un demonstrācijām. Gada pirmajā ceturksnī ievērojami pastiprinājās ekonomiskie streiki. Streikoja Gureviča apavu fabrikas, korķu fabrikas, Krievu-Baltijas vagonu rūpnīcas automobiļu ceha, Rīgas drāšu rūpnīcas u. c. strādnieki. Streiki bija īslaicīgi, to dalībnieku skaits nebija liels.

Rīgas un visas Latvijas proletariāta revolucionārā noskaņojuma krasu kāpumu izraisīja strādnieku masveida apšaušana Ļenas Zelta raktuvēs 1912. g. 4. aprīlī. Tāpat kā daudzās citās Krievijas pilsētās, Rīgā sākās protesta streiki, ko pavadīja plašas demonstrācijas. Pēc «Cīņas» ziņām, no 12. līdz 17. aprīlim protesta streikos piedalījās 25 tūkst. Rīgas strādnieku.

Protesta streiki pret cara satrapu zvērībām saplūda ar 1. Maija streikiem. 18. aprīlī — 1. Maijā pēc jaunā stila — streikoja 50 Rīgas fabriku strādnieki, kā arī būvstrādnieki, amatnieku darbnīcu un ostas strādnieki. Pēc strādnieku preses datiem, aprīļa un maija streikos Rīgā piedalījās 70—75 tūkst. cilvēku. Vairāk nekā puse no tiem bija fabriku un rūpnīcu strādnieki. Streiku cīņas priekšgalā gāja metālisti (apmēram trešā daļa no visiem streikotājiem).

1912. g. otrajā pusē cīņa turpināja pieņemties spēkā. Samērā ilgstošs un sasprindzināts bija tipogrāfiju strādnieku streiks, kuri prasīja darba apstākļu uzlabošanu. Streiks ilga 22 dienas. Neraugoties uz represijām, tas beidzās ar streikotāju uzvaru.

Novembrī Rīgas strādnieki reizē ar Pēterburgas, Maskavas, Harkovas un citu pilsētu strādniekiem iekļāvās protesta kustībā pret nāvessodu piespriešanu 142 Melnās jūras flotes matrožiem par sacelšanās organizēšanu, pret politieslodzīto spīdzināšanu un pret karu Balkānos. Protesta streiki Rīgā sākās 6. novembrī un turpinājās līdz 19. novembrim, tajos piedalījās ap 75 tūkst. strādnieku. Vienlaikus notika mītiņi un masu demonstrācijas, kurās piedalījās vairāki tūkstoši cilvēku. Novembra protesta streikiem un demonstrācijām bija liela politiska nozīme, tie liecināja par strādnieku politiskās apziņas izaugsmi. V. I. Ļeņins rakstīja: «Šo demon-

strāciju lozunga bija ne tikai «nost ar nāves sodu! nost ar karu!», bet arī «lai dzīvo revolucionārā strādnieku šķira un revolucionārā armija!».²

Kopā Rīgā 1912. gadā streiku cīņā piedalījās ap 132 tūkst. cilvēku, no tiem 25 tūkst. — ekonomiskajos streikos. Streiki notika boļševiku vadībā un ar boļševistiskiem lozungiem. Ekonomiskajiem streikiem bija uzbrukuma raksturs, strādnieku lielākā daļa panāca darba algas paaugstināšanu un darba dienas saīsināšanu un arī citu prasību apmierināšanu. V. I. Leņins norādīja, ka 1912. g. pēdējo 7 mēnešu laikā Baltijā neguva sekmes tikai 20% streikojošo strādnieku, kamēr Maskavas rajonā — 75% un Pēterburgas rajonā — 63%.³

Augošā streiku cīņa izvirzīja boļševikiem uzdevumu galīgi norobežoties no meņševikiem likvidatoriem, kuri ne vien centās likvidēt nelegālo partiju, bet arī uzstājās pret augošo strādnieku kustību, gribēja ierobežot to tikai ar cīņu par daļējām ekonomiskām prasībām. Latvijas Sociāldemokrātijā šajā laikā sakarā ar plašajiem revolucionāro sociāldemokrātu — boļševiku arestiem Rīgā (tika apcietināti gandrīz visi 1911. g. septembrī Centrālajā Komitejā ievēlētie boļševiki) Centrālajā Komitejā pārsvaru guva meņševiki, kuri pēc tam papildināja LSD vadošos orgānus tikai ar saviem ļaudīm.

1911. g. beigās cīņa starp latviešu boļševikiem un meņševikiem saasinājās sakarā ar jautājumu par piedalīšanos KSDSP 6. Viskrievijas (Prāgas) konferencē. Neraugoties uz to, ka LSD Rīgas komiteja, Centrālā propagandistu kolēģija, Rīgas organizācijas 4. rajons un latviešu boļševiku ārzemju grupas izteicās par LSD konferences sasaukšanu delegātu vēlēšanām uz KSDSP 6. Viskrievijas konferenci, LSD meņševistiskā CK atteicās sūtīt delegātus uz šo konferenci.

Prāgas konferencei bija liela nozīme ne vien Krievijas sociāldemokrātijas vēsturē, bet arī visā starptautiskajā strādnieku kustībā. Tā attīrīja partiju no meņševikiem likvidatoriem. Konferences lēmumi saliedēja partijas organizācijas uz vietām, palīdzēja mobilizēt masas cīņai pret cara patvaldību un atmasket dažāda veida oportūnismu. Šie lēmumi arī latviešu boļševikiem palīdzēja viņu cīņā pret meņševikiem likvidatoriem. Latvijas Sociāldemokrātijā likvidatorismam bija zināma savdabība. Te tas parādījās divus gadus vēlāk nekā KSDSP. Latviešu strādnieki — partijas biedri stingri aizstāvēja savas pagrīdes organizācijas, bija par to saglabāšanu un nostiprināšanu, tāpēc Latvijas Sociāldemokrātijā meņševiki likvidatori, lai pilnīgi nezaudētu partijas biedru — strādnieku uzticību, savus oportūnistiskos uzskatus neizteica atklāti, bet maskojās ar apgalvojumiem, it kā starp boļševikiem un meņševikiem pastāvošās domstarpības esot organizatoriskas dabas un ka nepieciešams saglabāt vienību partijā. Tomēr patiesībā latviešu meņševiki likvidatori principiālajos jautājumos neatšķīrās no krievu likvidatoriem, viņi tāpat gribēja likvidēt nelegālo partiju. «Cīņā» laiku pa laikam parādījās krievu meņševiku raksti, un LSD likvidatori sadarbojās ar krievu likvidatoru laikrakstiem «Golos Social-demokrata»

² Leņins V. I. Revolucionārā streika un ielu demonstrāciju attīstība. — Raksti, 18. sēj., 428. lpp.

³ Sk.: Leņins V. I. Fabrikanti par strādnieku streikiem. — Raksti, 19. sēj., 103. lpp.

(«Sociāldemokrāta Balss»), «Naša Žizņ» («Mūsu Dzīve»), kā arī izplatīja Rīgā Trocka Vinē izdoto laikrakstu «Pravda» («Taisnība»). «Cīņas» lappusēs likvidators K. Eliass uzsāka apmelojumu kampaņu pret krievu bolševikiem, dēvējot viņus par «šķeltniekiem», «frakcionāriem», «uzurpatoriem».

Atteikusies sūtīt delegātus uz Prāgas konferenci, LSD CK kopā ar bundistiem, Trocki un Kaukāza likvidatoriem ķērās pie meņševiku likvidatoru konferences gatavošanas. Šajā konferencē, kas notika 1912. g. augustā, izveidojās antibolševistiskais tā dēvētais Augusta bloks. Konferencē pieņemtā platforma bija oportunistiska, tajā nebija prasības ne pēc demokrātiskas republikas, ne pēc muižnieku zemes konfiskācijas zemnieku labā, ne pēc nāciju pašnoteikšanās tiesībām. Latviešu likvidatori ne vien aktīvi piedalījās Augusta konferencē, bet arī turpmāk atbalstīja meņševistisko Organizācijas komiteju, kā arī meņševiku—likvidatoru frakciju IV Valsts domē.

LSD Rīgas organizācijā tanī laikā bija pieci rajoni — Torņakalna, Ilģuciema, Sarkandaugavas, Aleksandra vārtu un Baltijas. Likvidatoriem vislielākā ietekme bija 5. (Baltijas) rajonā, kurā ietilpa samērā daudz būvstrādnieku, sīko uzņēmumu un Maskavas priekšpilsētas kokzāģētavu strādnieki. Ievērojama ietekme likvidatoriem bija arī Torņakalna rajonā, visai maza — Ilģuciema un Sarkandaugavas rajonā. 4. (Aleksandra vārtu) rajons, kas aptvēra galvenokārt Rīgas lielo metālapstrādes uzņēmumu («Feniksa», «Felzera», «Salamandras») strādniekus, bija drošs bolševiku balsts. 1913. gadā bija savākti anketu dati par LSD Rīgas organizācijas sastāvu. Tā kā uz anketu jautājumiem atbildēja 75% (1352) organizācijas biedru, var uzskatīt, ka tās dod vispārēju priekšstatu par idejiskajiem strāvojumiem organizācijā. Ap $\frac{2}{5}$ (40,38%) Rīgas organizācijas biedru uzskatīja sevi par bolševikiem, 16,35% — par meņševikiem, 42,16% — par ārpus frakcijām esošiem, pārējie 1,11% nedeļa skaidru atbildi. Aleksandra vārtu rajonā, kas pēc biedru skaita bija lielākais Rīgas organizācijā (700 no 1900 organizācijas biedriem), par bolševikiem sevi uzskatīja $\frac{3}{4}$ biedru. Samērā augsts bolševiku procents (56%) bija Ilģuciema rajonā, viszemākais — Sarkandaugavas un Baltijas rajonā. Anketu dati liecina, ka par meņševikiem Rīgas organizācijā sevi atzina tikai 16% biedru, bet ļoti daudzi — 42% — bija ārpus frakcijām, it īpaši Sarkandaugavas rajonā (85%). Tik augsts ārpus frakcijām stāvošo partijas biedru skaits izskaidrojams ar to, ka ievērojama daļa partijas biedru — strādnieku ne vienmēr saprata domstarpību būtību strīdos starp meņševikiem un bolševikiem par principiāliem jautājumiem, jo vairāk tāpēc, ka likvidatori savu graužošu darbību slēpa aiz demagoģiskām samiernieciskām frāzēm. Arī organizācijas sastāvs pēc 1905.—1907. g. revolūcijas bija ievērojami izmainījies. Partijā iestājušies jaunie biedri vēl nebija teorētiski pietiekami sagatavoti un maz ko zināja par cīņu partijas iekšienē. Dēvējot sevi par ārpus frakcijām stāvošiem, viņi naivi cerēja, ka iekšējās cīņas izbeigšana partijā sekmēs masu mobilizāciju cīņai pret cara patvaldību. Ārpus frakcijām stāvošie partijas biedri — strādnieki vairākumā bija revolucionāri noskaņoti un praksē cīnijās par revolucionārajiem bolševistiskajiem lozungiem. Strādnieku — partijas biedru vidū līdzīga tieksme pēc vienības cīņai pret

cara patvaldību bija vērojama ne vien Rīgā, bet arī citās Krievijas pilsētās.

1912. g. jūnijā Rīgā pēc LSD Rīgas organizācijas 4. rajona komitejas ierosmes vairāku LSD vietējo organizāciju pārstāvju apspriedē tika izveidots bolševistiskais centrs, kurā iegāja E. Zvirbulis-Putns, J. Šilfs-Jaunzems, R. Eihe, K. Ozoliņš-Pagāns un M. Novovs. Bolševistiskais centrs uzsāka nesamierināmu cīņu pret meņševikiem likvidatoriem. Revolucionārā cīņa Rīgā faktiski notika tā vadībā. 1914. g. jūnijā žandarmērija ziņoja Kurzemes guberņas valdei, ka Rīgā visu sociāldemokrātisko darbu vada bolševistiskais centrs un Rīgas komiteja ir tā ietekmē. 1913. g. sākumā bolševistiskais centrs organizēja nelegāla bolševistiska laikraksta «Cīņas Biedrs» izdošanu LSD Madlienas—Gaismas organizācijā.

LSD Rīgas organizācijas 1. un 2. rajonā arī izveidojās LSD meņševistiskajai vadībai opozicionāras grupas. 1913. gadā kā pilsētu, tā lauku organizācijas sāka izteikt neuzticību meņševistiskajai LSD CK un prasīja ātrāk sasaukt LSD kongresu.

Strauji augošā revolucionārā kustība ļoti satrauca cara patvaldību un buržuāziju. Pastiprinājās represijas, aresti, no darba atlaisto apzinīgāko strādnieku izsūtīšana. Taču revolucionārā kustība turpināja attīstīties un 1913. gadā izvērās visai plaši. 9. janvāri Latvijas proletariāts atzīmēja ar streikiem un grandiozām demonstrācijām. Pēc oficiāliem datiem, streikoja 30 tūkst. strādnieku, bet pēc «Cīņas» datiem — 60 tūkst. 1. Maiju Rīgas proletariāts bolševiku vadībā atzīmēja ar masu streikiem, demonstrācijām, revolucionāro dziesmu dziedāšanu. Notika arī sadursmes ar policiju. Pirmā Maija streiki un demonstrācijas pēc sava vēriena un kaujinieciskuma atgādināja 1905. g. revolucionāros notikumus. Pēc fabriku inspekcijas datiem, 1913. g. 18. aprīlī Rīgā streikoja 24 tūkst. strādnieku 54 fabriku inspekcijai pakļautajos uzņēmumos. Pēc sociāldemokrātiskās preses datiem, streikoja 37 500 strādnieku, bet kopā ar būvstrādniekiem un sīko uzņēmumu strādniekiem — 48 000. V. I. Ļeņins ļoti augsti novērtēja 1913. g. maija streikus Rīgā un Pēterburgā.⁴

Drīz pēc 1. Maija streikiem 1913. g. jūnijā daudzos Rīgas, tāpat kā Pēterburgas un Tallinas, uzņēmumos notika protesta streiki sakarā ar karatiesas prāvu pret 52 Baltijas flotes matrožiem, kuriem inkriminēja sacelšanās gatavošanu. Prokurors prasīja 21 apsūdzētajam nāvessodu. Pēc sociāldemokrātiskās preses datiem, Rīgā protesta streikos piedalījās 45 550 cilvēku. Plašās protesta kustības ietekmē matrožiem nāvessodu aizstāja ar katorgas darbiem.

Pēc strādnieku preses datiem, 1913. gadā Latvijā politiskajos streikos piedalījās ap 200 tūkst. cilvēku. Lielais vairums no tiem bija Rīgas strādnieki. Politiskie streiki Rīgā savijās ar ekonomiskajiem, kas 1913. gadā ievērojami pastiprinājās. Streikoja strādnieki vairākos lieluzņēmumos — vagonu rūpnīcā «Fenikss», daudzās metālapstrādes rūpnīcās, fabrikā «Provodņik». Notika arī vairāki apavnieku, krāsotāju, ceptuvju strādnieku, cauruļu licēju un ostas strādnieku vispārējie streiki. Rīgas ostas strādnieku

⁴ Sk.: Ļeņins V. I. Revolucionārā proletariāta maija svētki. — Raksti, 19. sēj., 187. lpp.

streiks, kurā piedalījās 7000 cilvēku, ilga 6 nedēļas. Atsevišķu uzņēmumu strādnieku streiki, kā arī atsevišķu profesiju strādnieku vispārējie streiki un ostas strādnieku streiks beidzās ar streikotāju uzvaru — darba apstākļu zināmu uzlabošanu un dažu atlaisto strādnieku aktivistu atpakaļpieņemšanu darbā.

Liela loma streiku cīņā bija arodbiedrībām. 1912. gadā Rīgā darbojās 12 arodbiedrības, kurās bija apvienoti 4—5 tūkst. strādnieku (apmēram 6% no pilsētas strādnieku kopskaita). Valdība un fabriku administrācija nesaudzīgi vajāja arodbiedrības. Policija izdarīja to telpās kratīšanas, konfiscēja literatūru, apcietināja arodbiedrību aktivistus un streiku cīņu laikā daudzas arodbiedrības slēdza. Tā, 1913. g. 4. martā slēdza 11 strādnieku un demokrātiskās organizācijas, to vidū piecas strādnieku arodbiedrības. Rīgas strādnieki sīvi aizstāvēja savas šķiras organizācijas. 6. un 7. novembrī strādnieki izsludināja vienas dienas streiku, protestējot pret arodbiedrību un strādnieku preses vajāšanu un pret Obuhova rūpnīcas streikojošo Pēterburgas strādnieku nodošanu tiesai. Novembra protesta streikos piedalījās ap 16 tūkst. Rīgas strādnieku.

Savienojot nelegālo darbu ar legālo, LSD Rīgas organizācija izmantoja visas iespējamās legālā darba formas. Organizācijas biedri aktīvi piedalījās legālo strādnieku biedrību — kultūrizglītības biedrību, atturības biedrību, pašpalīdzības kasu darbā. Pie LSD Rīgas komitejas darbojās kultūrizglītības biedrību birojs. Visu Rīgas un arī lauku kultūrizglītības un pašpalīdzības biedrību centrs bija Strādnieku kultūras biedrība, bet jau 1913. g. sākumā valdība to slēdza. Dažās biedrībās iekļuvušie meņševiki likvidatori centās izmantot tās oportunistisko ideju propagandai. Taču, strādnieku revolucionārajai cīņai strauji kāpjot, meņševiku ietekme biedrībās zuda, un 1913. gadā strādnieku biedrību lielākā daļa darbojās boļševiku vadībā.

Varens ierocis boļševiku rokās bija legālā strādnieku prese. Masu mobilizēšanai uz jaunām revolucionārām cīņām liela nozīme bija legālajām boļševiku avīzēm «Zvezda» un «Pravda». «Pravda» bija cieši saistīta ar strādnieku masām, ap to izveidojās liela strādnieku korespondentu armija. «Pravdā» bieži tika publicētas arī latviešu strādnieku korespondences, kā arī latviešu sociāldemokrātisko organizāciju lēmumi. Rīgā 1911. gadā sāka iznākt legālais strādnieku laikraksts «Laika Balss». Lai gan laikrakstu nepārtraukti vajāja — uzlika tam naudas sodus, redaktorus sauca pie atbildības tiesā un laikrakstu deviņas reizes slēdza —, tomēr ar lasītāju — strādnieku aktīvu atbalstu tas turpināja iznākt, gan mainot nosaukumu.

Strādnieku kustības uzplūdu apstākļos boļševiki guva labus panākumus IV Valsts domes vēlēšanās 1912. g. rudenī. Par spīti policijas vajāšanām no sešām galvenajām rūpniecības gubernām — Pēterburgas, Maskavas, Vladimiras, Kostromas, Jekaterinoslavas un Harkovas —, kurās koncentrējās ap $\frac{4}{5}$ Krievijas strādnieku, visi strādnieku kūrījā ievēlētie deputāti bija boļševiki.

IV Valsts domes vēlēšanas notika 3. jūnija monarhijas krīzes apstākļos, kad bija notikušas zināmas izmaiņas dažādu buržuāzisko partiju spēku samērā. Savu ietekmi plašākos buržuāzijas slāņos aizvien vairāk nostipri-

nāja liberāli. Tas atspoguļojās arī vēlēšanu cīņās Rīgā, kur, uzskatot par savu kopējo uzdevumu cīņu pret sociāldemokrātu kandidātu — III Valsts domes deputātu A. Priedkalnu, buržuāzijas politiskie grupējumi arī nikni apkaroja cits citu. Par Rīgas buržuāzijas nosvēršanos uz liberālu pusi visai uzskatāmi liecināja liberālu «progresīvā bloka» kandidāta J. Zāliša uzvara pār Baltijas konstitucionālās partijas un Latviešu tautas partijas kandidātu E. Sticinski 1. kūrījā. Bet 2. kūrījā cīņā pret A. Priedkalnu kā melnsimtnieku, tā liberālu bloks uzstājās vienoti. Vēlēšanu pirmajā kārtā A. Priedkalnam iegūstot balsu vislielāko skaitu (tomēr mazāk par likumā noteikto minimumu), vēlēšanu otrajā kārtā melnsimtnieks K. Irbe savu kandidatūru noņēma un visa Rīgas buržuāzija savas balsis nodeva liberālu kandidātam — krievu kadetam Kņazam S. Mansirevam, kas arī tika ievēlēts. V. I. Leņins norādīja: «Kadetu slepenā savienība ar reakcionāriem pamazām pārvēršas par *acīm redzamu*: reakcionāri pūlas izdabūt cauri k.-d. Mansirevu pret s.-d. Priedkalnu . . .»⁵

Tādējādi no Latvijas IV Valsts domē iekļuva tikai Baltijas baronu un kontrrevolucionārās buržuāzijas pārstāvji. Strādnieku un darba zemnieku intereses IV Valsts domē aizstāvēja seši boļševiku deputāti no jau minētajām rūpniecības gubernām. Rīgas strādnieki asi kritizēja Domes deputātus meņševikus, kas pauda oportūnismu, un atbalstīja deputātus boļševikus. «Pravdā» bija iespiests desmitiem rezolūciju no simtiem un simtiem latviešu strādnieku un daudzām grupām Rīgā, Jelgavā, Liepājā un citos punktos, kas aizstāvēja sešu strādnieku deputātu ieņemto pozīciju. «Pēc Pēterburgas,» rakstīja V. I. Leņins, «visdedzīgāk atsaucās Rīga, šis vislielākais latviešu strādnieku centrs. Lielum lielā Rīgas strādnieku vairākuma rezolūcijas pauda visdedzīgāko uzticību konsekventā marksisma idejām un vispatiesāko sašutumu pret likvidatorismu.»⁶

Nopietnus panākumus boļševiki guva apdrošināšanas kampaņā un slimokasu vēlēšanās. 1912. gadā Valsts dome strādnieku kustības spiediena ietekmē pieņēma likumu par strādnieku apdrošināšanu. Likums bija ļoti ierobežots, tas attiecās tikai uz diviem apdrošināšanas veidiem — pret nelaimes gadījumiem un slimībām — un aptvēra tikai sesto daļu Krievijas proletariāta. Tomēr boļševistiskā Prāgas konference pieņēma lēmumu piedalīties apdrošināšanas kampaņā, lai sociāldemokrāti savā darbā un cīņā varētu izmantot arī slimokases.

Baltijas gubernās apdrošināšanas kampaņa sākās vēlāk nekā Pēterburgā un Maskavā. Tikai 1913. g. jūnijā tika nodibināta Vidzemes gubernas apdrošināšanas komisija, kurā ietilpa arī divi strādnieku pārstāvji. Vietējā administrācija kopā ar uzņēmējiem aizliedza strādniekiem pulcēties, lai apspriestu apdrošināšanas likumu un ievēlētu savus pārstāvjus apdrošināšanas iestādēm, un strādnieku pārstāvji gubernas apdrošināšanas komisijā nebija vis strādnieku ievēlēti, bet gubernatora iecelti. Meņševiki ieteica strādniekiem vēlēšanu kampaņā piekāpties uzņēmēju priekšā, bet strādnieki neklausīja viņiem. Boļševiku vadībā strādnieki organizēja

⁵ Leņins V. I. Kadeti un lielburžuāzija. — Raksti, 18. sēj., 335. lpp.

⁶ Leņins V. I. Latviešu strādnieki par šķelšanos s.-d. frakcijā. — Raksti, 20. sēj., 157. lpp.

sapulces, kurās asi kritizēja apdrošināšanas likumu un prasīja, lai slimokasu pārziņa tiktu nodota strādnieku rokās. Dažos Rīgas uzņēmumos strādnieki varēja sapulcēties un ievēlēt savus pilnvarotus tikai pēc streika.

Par spīti visām grūtībām Latvijas, it īpaši Rīgas, strādnieki boļševiku vadībā apdrošināšanas kampaņā guva ievērojamas sekmes. Viņi panāca apdrošināšanas likuma apspriešanu, savu pārstāvju ievēlēšanu apdrošināšanas iestādēs, kā arī uzņēmēju un gubernatora ielikteņu aizstāšanu ar pašu ievēlētiem pilnvarotajiem. Strādnieki panāca arī to, ka viņu pilnvarotie apdrošināšanas iestādēs varēja uzstāties savā dzimtajā valodā. 1914. g. sākumā Rīgā bija 62 slimokases, no tām 45 — atsevišķos pilsētas uzņēmumos (pārējās bija vairākiem uzņēmumiem kopīgas).

Lielais vairums strādnieku pilnvaroto tika ievēlēti pēc boļševiku ieteikuma un bieži vien bija partijas biedri. Spožu uzvaru boļševiki guva Vidzemes guberņas apdrošināšanas komisijas vēlēšanās 1914. g. aprīlī: visi deviņi strādnieku ievēlētie pilnvarnieki bija boļševiki.

Jaunu revolucionāru uzplūdu gados Krievijā sevišķi ass kļuva nacionālais jautājums. Valdošās šķiras pastiprināja nacionālos spaidus, kuriņā nacionālo naidu, augs šovinistiskas tendences liberālajā buržuāzijā un uz vietām pastiprinājās vietējais buržuāziskais nacionālisms. Līdz ar to visāda veida nacionālnovirznieki un kopā ar tiem arī likvidatori uzbruka KSDSP nacionālajai programmai. Tas viss apdraudēja strādnieku kustības konsekvento šķirisko raksturu, tās kaujiniecisko vienību. Tāpēc boļševiki pastiprināja cīņu pret lielkrievu šovinismu, vietējo nacionālismu un oportūnistiskām svārstībām nacionālajā jautājumā. KSDSP CK apspriedē ar partijas darbiniekiem Krakovā 1912. gadā un Poroņinā 1913. gadā nacionālajā jautājumā pieņēma īpašus lēmumus. Lielu uzmanību nacionālajam jautājumam pievērsa V. I. Ļeņins.

Latvijā, tāpat kā daudzos citos Krievijas apvidos, šajā laikā izteiktāka kļuva pārkrievošanās tendence carisma iekšpolitikā. Buržuāziskajā un sīkburžuāziskajā vidē savukārt pastiprinājās nacionālšovinisms. Buržuāziskajās kultūras iestādēs bieži vien tika kultivētas nacionālšovinistiskas idejas, kuras buržuāzija pasludināja par visas tautas idejām. Latvijas boļševiki konsekventi nostājās pret buržuāzisko nacionālismu. P. Stučka savos rakstos, kas tika publicēti žurnālos «Prosveščenijs», «Darbs» un laikrakstā «Jaunā Balss», pamatoti kritizēja nacionālistisko teoriju par kulturāli nacionālo autonomiju. Sevišķi asi P. Stučka šajā sakarā vērsās pret latviešu meņševiku M. Skujenieku.

Strauji augošā revolucionārā kustība prasīja, lai Latvijas Sociāldemokrātijai būtu revolucionāra boļševistiska vadība. Lai gan meņševistiskā LSD CK sīvi pretojās vietējo organizāciju prasībām sasaukt jaunu LSD kongresu, šīs prasības, it īpaši lielajā Rīgas organizācijas 4. rajonā, bija tik spēcīgas, ka CK bija spiesta piekāpties.

LSD 4. kongresam Latvijas boļševiki piešķīra nopietnu politisku nozīmi. Tam vajadzēja noteikt LSD attieksmi pret KSDSP (t. i., pret boļševikiem un meņševikiem tajā), kā arī LSD pozīciju jautājumā par Domes sociāldemokrātisko frakciju, padzīt meņševikus no LSD vadības un izteikt savus uzskatus vairākos citos svarīgos, principiālos jautājumos. Krievu boļševiki un personiski V. I. Ļeņins veltīja gaidāmajam LSD kongresam nopietnu

vērību. V. I. Ļeņins kongresa sagatavošanas laikā un arī pašā kongresā sniedza Latvijas boļševikiem lielu palīdzību. Jau 1913. g. maijā viņš uzrakstīja «Platformas projektu Latvijas Sociāldemokrātijas IV kongresam», ko publicēja arī «Cīņas Biedrs» un «Biļetens».

LSD 4. kongress notika Briselē no 1914. g. 26. janvāra līdz 8. februārim (pēc jaunā stila). Kongresā ar lēmēja balsstiesībām piedalījās 18 delegāti, kuru vidū 13 bija no Rīgas organizācijas. Kā KSDSP CK pārstāvis kongresa darbā aktīvi piedalījās V. I. Ļeņins.

Kongresā no paša sākuma iedegās asa cīņa starp boļševikiem un meņševikiem. Daudzi delegāti asi kritizēja LSD CK oportunistisko darbību, sevišķi tās piedalīšanos likvidatoru blokā un meņševistiskās Organizācijas komitejas (OK) atbalstīšanu. Apspriežot jautājumu par LSD attieksmi pret KSDSP, ar lielu runu uzstājās V. I. Ļeņins. Viņš asi kritizēja meņševikus,

J. Jansonu-Braunu un citus samierinātājus, informēja kongresu par to milzīgo darbu, ko veica boļševiki, un ar precīziem skaitļiem pierādīja, ka apmēram 80% apzinīgo Krievijas strādnieku ir saliedējušies ap boļševiku partiju. V. I. Ļeņins uzsvēra, ka, kamēr likvidatori turpina savu šķeltniecisko darbību, cīņa pret tiem jāturpina un jāpastiprina. Pēc karstām debatēm kongresam tika iesniegti divi rezolūcijas projekti par LSD attieksmi pret KSDSP — boļševiku un samierinātāju projekts. Lai kongress pieņemtu pirmo, boļševikiem vajadzēja dabūt savā pusē svārstīgos, tāpēc tam iesniegtajā boļševiku rezolūcijas projektā nebija prasīta bezierunu pievienošanās boļševiku partijai un tā vietā bija rakstīts, «ka nepieciešams stāties sakaros ar organizācijām, kuru politiskā līnija saskan ar kongresa rezolūcijām». Ar 10 balsīm pret 8 kongress pieņēma par pamatu boļševiku rezolūcijas projektu, lai gan likvidatoriem un samierinātājiem izdevās panākt tajā vairākus grozījumus. Rezolūcijā kongress nosodīja likvidatoru Augusta konferencē un par meņševiku Organizācijas komitejas atbalstīšanu. Kongress norādīja, ka vienība jānodibina no apakšas pašiem strādniekiem sociāldemokrātiem, pamatojoties uz nelegālās partijas atzīšanu un revolucionārās kustības aktivizēšanu.

Boļševiku cīņa pret meņševikiem kongresā norisinājās arī taktikas jautājumos. Liela nozīme LSD turpmākajā darbā bija kongresā pieņemtajai boļševiku rezolūcijai par tagadējo momentu un partijas uzdevumiem. Rezolūcija aicināja Latvijas strādniekus uz atklātu revolucionāru cīņu zem boļševiku lozungiem. Rezolūcija par attieksmi pret buržuāziskajām partijām atzina, ka nav pieļaujama nekāda vienošanās ar tām. Arī vairākos citos jautājumos kongress pieņēma boļševistiska rakstura rezolūcijas. Kongress ievēlēja LSD CK, kurā iegāja tikai boļševiki: E. Zvirbulis-Putns, J. Silfs-Jaunzems, J. Lencmanis, J. Bērziņš-Ziemelis, K. Pečaks, V. Zile u. c. Arī

J. Bērziņš-Ziemelis.

«Cīņas» redakcijā ievēlēja tikai bolševikus. Vienīgi CK locekļu kandidātu vidū iekļuva divi samierinātāji.

Neraugoties uz dažiem samiernieciskiem lēmumiem, LSD 4. kongresam bija liela politiska nozīme latviešu sociāldemokrātijas vēsturē. Latviešu bolševiki šajā kongresā ar V. I. Ļeņina palīdzību deva izšķirošu triecienu likvidatoriem un atstūma meņševikus no LSD CK vadības. Kongress noteica proletariāta taktiku turpmākajā cīņā pret carismu. V. I. Ļeņins savos rakstos «Latviešu strādnieki par šķelšanas s.-d. frakcijā», «Augusta frakcijas atmaskošana», «Likvidatori un latviešu strādnieku kustība», kuri 1914. g. martā un aprīlī tika publicēti bolševiku avīzē «Putj Pravdi», kritizējot samiernieciskās tendences LSD 4. kongresa lēmumos, augsti novērtēja likvidatorisma nosodišanu kongresā. V. I. Ļeņins ticēja, ka latvieši vēl tuvāk piesliesies krievu bolševikiem. Viņš rakstīja: «Likvidatori cer, ka latvieši vēl spers *solī atpakaļ* — uz likvidatorismu. Mēs ceram, ka viņi spers soli uz priekšu — uz krievu marksistu pozīciju.»⁷ Tā tas arī notika. Pirmā pasaules kara sākumā Latvijas Sociāldemokrātija jau galīgi pieslējās bolševiku partijai.

LSD 4. kongresā ievēlētā Centrālā Komiteja sāka darbu ļoti smagos apstākļos. Ar provokatora Auguļa palīdzību, kurš bija ielavījies kongresā un ievēlēts par CK locekļa kandidātu, cara žandarmērija apcietināja daudzus kongresa delegātus, to skaitā arī divus jaunievēlētos CK locekļus — R. Eihī un A. Blankšteinu. Un tomēr Centrālā Komiteja darīja visu, lai sīki informētu partijas biedrus par kongresā pieņemtajiem lēmumiem. Daudzās partijas sapulcēs, it īpaši Rīgas organizācijas 4. rajona sapulcē, partijas biedri prasīja, lai LSD CK nodibinātu organizatoriskus sakarus ar bolševiku partiju un paātrinātu LSD apvienošanos ar bolševiku partiju. Līdzīgu lēmumu pieņēma arī Rīgas pilsētas partijas konference, kas notika 1914. g. jūnijā, lauku organizāciju pārstāvju konference u. c.

1914. g. jūlijā Berlīnē ar V. I. Ļeņina ziņu notika vairāku redzamu latviešu bolševiku apspriede, kurā piedalījās P. Stučka, J. Ģipslis, J. Hermanis. Tajā vajadzēja izlemt jautājumu par LSD piedalīšanos bolševiku partijas 6. kongresā, kuru bija paredzēts sasaukt 1914. g. augustā Vīnē. Apspriedes dalībnieki atzina, ka LSD nekavējoties jāapvienojas ar bolševiku partiju; tika arī nolemts sūtīt LSD delegātus uz bolševiku kongresu. Latvijas bolševiki, nezinot vēl par Berlīnes apspriedes lēmumiem, LSD 10. konferencē, kas notika jau pasaules kara laikā, 1914. g. augustā, nolēma, ka Latvijas Sociāldemokrātijai jāpievienojas organizatoriski KSDSP bolševikiem un nekavējoties jāsaistās ar viņu vadošajiem centriem.

Pēc LSD 4. kongresa bolševiki pastiprināja cīņu pret meņševikiem arī Rīgas rajonu organizācijās. Zaudējuši vadošus amatus nelegālajās partijas organizācijās, meņševiki centās nostiprināties dažās legālajās Rīgas strādnieku biedrībās, taču bolševiki arī tur atstūma viņus no vadības. Bolševiku rokās pārgāja arī latviešu sociāldemokrātu legālā prese — laikraksts «Laika Balss», žurnāls «Arodnieks» u. c. Partijas darbs Rīgas fabrikās un rūpnīcās ievērojami aktivizējās, strādnieku streiki kļuva organizētāki, uzlabojās arī partijas organizāciju propagandas un agitācijas darbs.

⁷ Ļeņins V. I. Likvidatori un latviešu strādnieku kustība. — Raksti, 20. sēj., 214. lpp.

1914. gadā strādnieku kustības uzplūdi Krievijā turpinājās, tai paplašinoties visai straujiem tempiem. Gada pirmajos septiņos mēnešos fabriku inspekcijai pakļautajos uzņēmumos streikoja 1449 tūkst. strādnieku. Arī Latvijā strādnieku cīņa turpināja augt. 9. janvārī Rīgas strādnieki atzīmēja ar grandiozu streiku un ielu demonstrācijām. Tajā dienā pilsētā streikoja līdz 95 tūkst. strādnieku, tātad streiks bija gandrīz vispārējs. 19. janvārī Rīgā notika pazīstamā boļševika, 1905.—1907. g. revolūcijas aktīva dalībnieka Indriķa Asara bēres, kurš 13. janvārī bija nomiris Rīgas centrālcietumā. Pie Centrālcietuma sapulcējās ap 1000 cilvēku, bet ceļā uz Ziepniekkalna kapiem I. Asaru pavadīja līdz 2300 cilvēku un bēres pārvērtās par masu demonstrāciju.

24. martā Rīgā uzliesmoja plašs protesta streiks pret strādnieču saindēšanos fabrikā «Provodņik», kurā piedalījās ap 60 tūkst. strādnieku. Dzīdāmās pēc augstākas peļņas, uzņēmuma administrācija sāka ražošanā galošu cehā izmantot lētu zemas kvalitātes benzīnu, kas deva indīgus izgarojumus. Samaņu zaudējušajām strādniecēm nekādu medicīnisko palīdzību nesniedza, tās vienkārši aplēja ar ūdeni un atstāja guļam uz grīdas. Līdzīgi saindēšanās gadījumi bija arī Pēterburgā gumijas izstrādājumu fabrikā «Treugoļņik», kuras strādnieki arī pieteica streiku. Solidarizējoties ar Rīgas un Pēterburgas strādniekiem, streiku uzsāka arī strādnieki Maskavā, Kijevā, Rostovā pie Donas.

Ar vareniem streikiem un demonstrācijām Rīgas proletariāts atzīmēja 1914. gadā 1. Maiju. Pēc strādnieku preses datiem, pilsētā streikoja ap 80 tūkst. strādnieku. Tik grandiozs streiks Rīgā 1. Maijā vēl nebija pieredzēts.

Vasarā lielu sašutumu Rīgas strādniekos izraisīja Vidzemes guberņas apdrošināšanas kases locekļa K. Aleksandrova traģiskā nāve. K. Aleksandrovu, kas aktīvi piedalījās strādnieku apdrošināšanas lietās kā rūpnīcas «Kaučuks» strādnieku pārstāvis, par to atlaida no rūpnīcas un citur darbā nepēma. Ilgstošais bezdarbs un slimība iedzina viņu nāvē. K. Aleksandrova bēru dienā — 12. jūnijā Rīgā LSD Rīgas organizācijas vadībā streikoja ap 45 tūkst. strādnieku, bet bēres piedalījās ap 10 tūkst. cilvēku. Bēres pārvērtās par masu protesta demonstrāciju pret strādnieku vajāšanām.

Blakus politiskajiem streikiem, demonstrācijām, mītiņiem turpinājās ekonomiskā cīņa. Atkārtoti uzliesmoja streiki fabrikā «Provodņik», streikoja vagonu rūpnīcas «Fenikss», Rīgas drāšu rūpnīcas, rūpnīcas «Lange un dēls», «Zasulauka manufaktūras», «Kaučuka», «Mantela», Dombrovska kokzāģētavas un citu uzņēmumu strādnieki. Bez streikiem nepagāja neviena nedēļa. Līdz ar streikiem, kuros tika prasīts paaugstināt algu, saīsināt darba dienu u. c., uzliesmoja arī streiki pret strādnieku apdrošināšanas delegātu un citu aktīvistu atlaišanu.

Streiki 1914. gadā bija visai neatlaidīgi, kaujinieciski un notika boļševiku vadībā. Apmēram puse no streikojošiem fabriku strādniekiem bija metālisti, bet streiku cīņā iesaistījās arī amatnieku darbnīcu un citu sīko uzņēmumu strādnieki, kā arī būvstrādnieki un ostas strādnieki. Pēc fabriku inspekcijas datiem, 1913. gadā Vidzemes guberņā bija 234 streiki, kuros piedalījās 120 953 strādnieki, bet 1914. g. pirmajā pusē vien — 425 streiki ar 183 658 streikotājiem. Lielākā daļa no tiem notika Rīgā.

1913. gadā spilgti izteikts politisks raksturs bija 67% streiku, bet 1914. gadā — 73%. Streikojošo strādnieku skaita ziņā Vidzemes guberņa 1914. gadā ierindojās otrajā vietā Krievijā (pirmajā bija Pēterburgas, trešajā — Maskavas guberņa). Taču šie oficiālie dati nebūt nav pilnīgi. Pēc strādnieku preses datiem, Rīgā vien 1913. gadā streikoja 230 tūkst. strādnieku, bet 1914. g. pirmajā pusē tikai politisko streiku dalībnieku skaits Latvijā bija ap 370 tūkst. cilvēku.

Politisko streiku milzīgais skaitliskais pārsvars pār ekonomiskajiem piešķīra Krievijas strādnieku kustībai spilgti izteiktu revolucionāru raksturu. Strauji augošā cīņa liecināja, ka Krievija iegājusi revolucionārās krīzes joslā. Novērtējot stāvokli valstī, KSDSP CK Poroņinas apspriede 1913. g. rudenī norādīja, ka nekavējoties jāsāk gatavoties Viskrievijas politiskajam streikam. Tam kopā ar krievu proletariātu aktīvi gatavojās arī Latvijas strādniecība. 1914. g. jūlijā, solidarizējoties ar Baku, Pēterburgas un citu Krievijas pilsētu streikotājiem, Rīgas strādnieki izsludināja trīs dienu vispārējo streiku. Streika laikā notika masu demonstrācijas, mītiņi, tika uzvilkti sarkanie karogi. Streiks noritēja organizēti ar boļševiku revolucionārajiem lozungiem. Tā pirmajā dienā — 8. jūlijā Rīgā streikoja 90 tūkst. strādnieku. Latvijā, tāpat kā visā Krievijā, proletariāts drošā solī gāja pretim jaunai revolūcijai. Notikumu attīstību uz laiku pārtrauca pasaules kara sākšanās.

IX

RĪGA
PIRMĀ IMPERIĀLISTISKĀ
PASAULES KARĀ
UN FEBRUĀRA
BURŽUĀZISKI
DEMOKRĀTISKĀS
REVOLŪCIJAS LAIKĀ
(1914.G. JŪLIJS - 1917.G. MARTS)

1914. G. JANUARIS - 1917. G. MARTIS
REVOLUCIJAŠ PĀKĀ
DEMOKRĀTISKĀS
BURŽUĀISKI
UN FEBRUĀRĀ
PASAULES KARŅ
PIRMAJĀ IMPĒRIĀLISTISKĀ
RĪDA

Ekonomikas sabrukums

Imperiālisma laikmetam raksturīgā ekonomiskās un politiskās dzīves nevienmērīgā, lēcienveidīgā attīstība padziļināja lielvalstu imperiālistiskās pretrunas. Arvien tālāk saasinājās šķiru, kā arī nacionālie antagonismi. Viss liecināja par kapitālisma sistēmas vispārējās krīzes nobriešanu. 1914. g. 19. jūlijā uzsāktais pirmais pasaules karš šo procesu vēl padziļināja.

Karadarbība uzreiz skāra arī Latvijas teritoriju. Jau kara otrajā dienā divi vācu kreiseri apšaudīja Liepāju, 24. jūlijā trīs vācu mīnukuģi neveiksmīgi mēģināja izcelt desantu Ventspils tuvumā. 1914. g. oktobrī Rīgas jūras līcī izlika mīnu aizsprostus, tāpēc ar 4. oktobri visi tirdzniecības kuģu braucieni pa līci tika aizliegti. 1915. g. pavasarī, vācu pavēlniecībai izvērsot plašas kara operācijas Polijā un Lietuvā un cara karaspēkam ciešot sakāvi pēc sakāves, vācu karapulki iebruka Latvijas teritorijā. 25. aprīlī krita Liepāja, 19. jūlijā — Jelgava. Oktobra sākumā vācu karaspēks pievirzījās Rīgai 20—30 km attālumā. Fronte pie Rīgas stiepās no Ķekavas caur Olaini, Babītes ezera rietumu galu un Ķemeriem uz Ragaciemu; šeit tā nostabilizējās līdz Rīgas krišanai 1917. gadā.

Vācu karaspēkam okupējot Kurzemi, lielākā daļa vietējo iedzīvotāju devās bēgļu gaitās. Bēgļu galvenais ceļš gāja cauri Rīgai. Pilsētā valdīja sasprindzināts un nervozs noskaņojums. Vidzemes gubernators savā ziņojumā iekšlietu ministram norādīja, ka jau 1915. g. aprīlī Rīgā izplatījās baumas par vācu karaspēka tuvošanos un, sākot ar 16. aprīli, pilsētā ieplūda milzīgas, paniski noskaņotas bēgļu masas no Kauņas guberņas un Kurzemes, bet tas Rīgā izraisīja vēl lielāku uztraukumu. Četru dienu laikā pilsētā no bankām izņēma vairāk par 19 milj. rubļu, prāva daļa turīgāko iedzīvotāju aizbrauca. Bēgļiem neatļāva uzkavēties Rīgā, bet novirzīja pa Daugavpils un pa Pleskavas ceļu. Otrais bēgļu vilnis vēlās cauri Rīgai jūnija beigās un jūlija sākumā. Zināmā mērā karadarbība skāra Rīgu arī tieši: tai vairākkārt uzlidoja vācu aeroplāni. Tā, 1916. g. augusta pirmajās piecās dienās vien uz Rīgu nometa bumbas 14 reizes, 7 cilvēkus nogalināja un 27 ievainoja.

Jau kara sākumā kļuva acīmredzama Krievijas impērijas ievērojama tehniskā un ekonomiskā atpalicība salīdzinājumā ar citām imperiālistiskajām lielvalstīm. Karš izraisīja smagu krīzi visās galvenajās ekonomikas nozarēs — rūpniecībā, lauksaimniecībā, tirdzniecībā, transportā un finansēs. Rīgas ekonomisko stāvokli vēl ievērojami sarežģīja frontes tuvums. Sakari ar Rietumeiropas izejvielu un kurināmā tirgiem bija pārtraukti, komerciālie sakari ar Krievijas centrālajiem rajoniem bija apgrūtināti transporta pārslogošanas dēļ. Tāpēc jau 1914. g. augusta sākumā Rīgas rūpnīcās uzkrājās ievērojams gatavās produkcijas daudzums, ko nevarēja nogādāt uz citiem Krievijas apgabaliem, trūka izejvielu un kurināmā. No 20. jūlija līdz 1. oktobrim 64% lielāko Latvijas rūpniecības uzņēmumu (tie atradās galvenokārt Rīgā) samazināja ražošanu par 40%, daži pavisam pārtrauca darbu. Jau augusta vidū daudz maz pilnīgi bija nodarbināta tikai ceturtdaļa no Rīgas rūpniecības jaudas.

Strādājošo uzņēmumu vidū lielākā daļa ražoja produkciju kara vajadzībām. Uzņēmējiem tas bija ārkārtīgi izdevīgi, jo militāro pasūtījumu izpildītāji saņēma milzīgus avansus, subsīdijas; tas faktiski bija valsts kases legāls aplaupīšanas veids. 1914. g. oktobra beigās militāro iestāžu pasūtījumus izpildīja desmitiem Rīgas rūpniecības uzņēmumu — 31 smagās rūpniecības uzņēmums ražoja dažādus bruņojuma veidus, kuģu, lidmašīnu u. c. daļas, dzeloņdrātis utt., 9 uzņēmumi — dažādus pārtikas izstrādājumus, 6 — audeklus, apģērbus. 1915. g. janvārī jau 86,5% Rīgas vidējo un lielo rūpniecības uzņēmumu daļēji vai pilnīgi izpildīja militāros pasūtījumus. 1915. g. sākumā Rīga piegādāja apmēram 20% visas Krievijā ražotās munīcijas (Petrograda — 60%). Tomēr aizvien asākā kurināmā un izejvielu krīze spieda sašaurināt rūpniecisko ražošanu.

Frontei bīstami tuvojoties Rīgai, pilsētu (t. i., vispirmām kārtām tās industriālo potenciālu) nolēma evakuēt. Pamatā Rīgas rūpniecības evakuāciju veica no 1915. g. jūlija līdz septembrim. No Rīgas izveda apmēram 14 tūkst. vagonu ar mašīnām, darbgaldiem, instrumentiem u. c. 107,8 milj. rubļu vērtībā un 16 tūkst. vagonu ar izejvielām, pusfabrikātiem, gatavo produkciju 78,4 milj. rubļu vērtībā. Vispilnīgāk evakuēja metālapstrādes un mašīnbūves fabrikas (līdz 100% visu dzinēju, darbgaldu un instrumentu) un ķīmiskās, gumijas, ādas fabrikas. Pārējās nozares, it īpaši pārtikas rūpniecību, evakuācija skāra mazākā mērā. Pavisam no Rīgas evakuēja 142 metālapstrādes un mašīnbūves uzņēmumus, 29 ķīmiskās un gumijas rūpniecības uzņēmumus, 63 papīra un celulozes fabrikas un poligrāfiskos uzņēmumus, 41 kokapstrādāšanas un sērskābes fabrikas, 24 tekstilfabrikas un 118 citu nozaru uzņēmumus — kopskaitā 417. Evakuācija dziļi izmainīja Rīgas sociālo seju, jo reizē no pilsētas evakuēja arī 75 tūkst. rūpniecības strādnieku. Palikušo iekārtu un materiālu evakuāciju nepārtrauca līdz pat 1917. g. vasarai.

Evakuētajā Rīgā palika gandrīz vienīgi sīki uzņēmumi ar nedaudziem strādniekiem. Strādājošo uzņēmumu skaits nebija pastāvīgs, daļu uzņēmumu slēdza izejvielu un kurināmā trūkuma dēļ, dažus atvēra no jauna. Fabriku inspekcijas pakļautībā 1916. g. rudenī bija tikai 31 uzņēmums ar 1492 strādniekiem (3 kokapstrādes un 13 pārtikas rūpniecības uzņēmumi, 7 tipogrāfijas un 8 dažādi citi uzņēmumi). Tie gandrīz visi bija sīki uzņē-

mumi: divos uzņēmumos strādāja mazāk par 10 strādniekiem, 12 uzņēmumos — 11—30, sešos — 31—50, septiņos — 51—100 strādnieku. Tikai četros uzņēmumos strādnieku skaits pārsniedza simtu (tabakas fabrikā «Mindels un komp.» — 195 strādnieki, a/s «Volfšmits» rauga un spirta rūpnīcā — 130, A. Zengbuša un komp. korķu fabrikā — 107, tabakas fabrikā «Leo Visors» — 105 strādnieki). Par vadošo Rīgā bija kļuvusi pārtikas rūpniecība, kur strādāja vairāk nekā puse no fabriku inspekcijai pakļauto uzņēmumu strādnieku skaita. Pilsētā darbojās arī virkne sīku ceptuvju, konditoreju u. c. Tā, 1915. g. novembra beigās Rīgā bija 249 maizes ceptuves, bet 1916. g. jūnijā Rīgā un Rīgas apriņķī darbojās 121 ceptuve un konditoreja ar 376 strādniekiem un 1,5 milj. rubļu gada apgrozījumu, 10 augļūdeņu un kvasa uzņēmumi ar 103 strādniekiem un 626 tūkst. rubļu lielu gada apgrozījumu. Atvēra dažas darbnīcas speciāli bēgļu nodarbināšanai. Darbojās arī Rīgas pilsētas gāzes fabrika un elektrostacija. Gandrīz pilnīgi apstājās celtniecības darbi: ja 1913. gadā apstiprināja 1082 būvprojektus, tad 1915. gadā — tikai 168, no tiem jaunām ēkām — 119.

Tomēr arī nedaudzo esošo uzņēmumu darbu kavēja hroniskais izejvielu un kurināmā trūkums. Par cik rūpnīcu ogļu krājumus arī evakuēja, uzņēmumiem un iedzīvotājiem vajadzēja iztikt ar vietējiem malkas krājumiem. 1916. g. augustā gubernatora vadībā izveidoja gubernas apspriedi Vidzemes gubernas apgādei ar malku, kas par savu mērķi izvirzīja malkas trūkuma novēršanu un malkas cenu noregulēšanu. Rīgas apgāde ar malku bija jāveic Rīgas pilsētas valdei, kura 1916. g. septembrī saņēma no vietējām bankām aizdevumu malkas sagādei, tomēr vajadzīgo daudzumu sagatavot nespēja. Malkas cena nemitīgi pieauga.

Bruņojuma trūkums, 1915. g. militārās neveiksmes, revolucionārās kustības kāpinājums, opozicionāro noskaņojumu pieaugums buržuāzijā bija tie galvenie faktori, kas spieda carismu piekāpties buržuāzijai un nostiprināt muižniecības un buržuāzijas savienību, pielaižot pēdējās pārstāvjus svarīgāko kara saimniecības jautājumu risināšanai jaunizveidotajās īpašajās apspriedēs. Ievērojamu ieguldījumu sīkās un vidējās rūpniecības mobilizācijā deva kara rūpniecības komitejas, lai gan rūpniecības mobilizācijā visumā tām bija otršķirīga loma. Par vienu no pirmajām Krievijā kļuva Rīgas rajona (vēlāk — apgabala) kara rūpniecības komiteja. Tā 1915. g. 5. jūnijā izveidoja un finansēja ietekmīgākās Rīgas vācu lielburžuāzijas organizācijas — Rīgas biržas komiteja, Rīgas fabrikantu biedrība, kā arī Rīgas pilsētas valde. Kaut cik nozīmīgu darbību rūpniecības mobilizācijā Rīgas rajona komiteja tomēr nespēja izvērst, jo drīz sākās Rīgas evakuācija.

Latviešu buržuāzijas nozīmes pieaugums Rīgas ekonomikā pirmskara gados, vietējās vācu lielburžuāzijas saimnieciskās varenības ievērojama vājināšanās evakuācijas rezultātā, pretvācu šovinistiskais vilnis Krievijā un virkne citu faktoru radīja latviešu buržuāzijai reālas izredzes nostiprināt savas ekonomiskās pozīcijas. Šādā situācijā 1915. g. septembrī grupa latviešu rūpnieku, kredītbiedrību direktoru un ar Rīgas lauksaimniecības centrālbiedrību saistītu buržuāzijas pārstāvju — M. Antons, J. Blaus, A. Grasis, E. Kanēls, G. Ķempelis, S. Paegle, V. Skubiņš u. c. — centās

izveidot latviešu Vidzemes kara rūpniecības komiteju, kam būtu tādas pašas tiesības kā vācu lielburžuāzijas Rīgas rajona komitejai, Vidzemes (galvenokārt Rīgas) sīko un kooperatīvo uzņēmumu mobilizācijai kara vajadzībām. Rīgas rajona komiteja otras nacionālās kara rūpniecības komitejas izveidošanu Vidzemes guberņā (Tērbatā jau darbojās igauņu buržuāzijas izveidotā komiteja), turklāt tādas komitejas, kam būtu visguberņas nozīme, uzņēma ļoti nelabvēlīgi. Izmantojot sakarus Centrālajā kara rūpniecības komitejā, Rīgas rajona komiteja panāca to, ka jaundibināto latviešu kara rūpniecības komiteju nosauca nevis par Vidzemes, bet gan tikai par Cēsu komiteju un tieši pakļāva to Rīgas rajona komitejai. Cēsu komiteja kalpoja atsevišķu latviešu buržuāzijas grupiņu savtīgo interešu apmierināšanai. Tā, 1916. gadā komitejā izcēlās cīņa par Leverkūza ultramarīna fabriku. Viena grupa panāca šīs Rīgas fabrikas rekvizīciju komitejas labā un gribēja atjaunot tās darbu inženiera M. Bruža vadībā, otra grupa protestēja un prasīja fabrikas izejvielu un iekārtas brīvu pārdošanu izsolē. Lieta nonāca līdz niknam cīņai Centrālās kara rūpniecības komitejas sēdē Petrogradā un beidzās ar to, ka minētās fabrikas jautājuma atrisināšanu nodeva vāciskajai Rīgas rajona komitejai.

Rīgas rajona kara rūpniecības komiteja pēc rūpniecības evakuācijas galveno vērību veltīja rūpniecību iekārtu pasargāšanai no rekvizīcijām un evakuēto uzņēmumu drīzākai atjaunošanai jaunajās vietās. Tomēr būtiski ietekmēt evakuētās rūpniecības likteni tai neizdevās. Atjaunošanas process noritēja stihiski, līdz 1917. g. beigām darbu jaunajās vietās pilnīgi vai daļēji atjaunoja tikai 22—23% evakuēto uzņēmumu. Ievērojamu daļu evakuētās iekārtas rekvizīciju vai arī pirkšanas ceļā sagrāba kara rūpniecības koncerni, militārās iestādes un Krievijas lielie uzņēmēji.

Lai gan buržuāzijas grupas centās izmantot rekvizīcijas savās savtīgajās interesēs, tomēr daudzos gadījumos buržuāziju neapmierināja rekvizīciju un rekvizēto vērtību atmaksas prakse. Rīgas rekvizīcijas komisija, ko izveidoja jau 1914. g. jūlija otrajā pusē, plaši rekvizēja pārtiku un liellopus aktīvās armijas vajadzībām, kā arī dažādus izstrādājumus armijas materiālajai apgādei. Ar 1915. g. martu komisija sāka masveidā rekvizēt arī rūpniecību un tipogrāfiju iekārtas, kuģus, motorlaivas, metālu, metāllūžņus, akmeņogles u. c. Līdz 1917. g. vidum bija veiktas rekvizīcijas 20 milj. rubļu apjomā. Buržuāzijas organizācijas izvērta aktīvu cīņu par savas pārstāvības palielināšanu rekvizīcijas komisijās, sevišķi cenšoties ietekmēt rekvizējamo priekšmetu cenu noteikšanu.

Karš dezorganizēja arī Rīgas tirdzniecību. Sevišķi smagi cieta ārējā tirdzniecība, jo karojošo valstu kuģu braucieni pa Baltijas jūru uz Rīgu vai no tās kļuva neiespējami. 1914. g. 28. augustā Rīgas biržas komiteja ziņoja Valsts bankai, ka tirdzniecība Rīgā gandrīz pilnīgi apstājusies, jo transporta grūtību dēļ ievedums un izvedums izbeidzies. Karam sākoties, Rīgā noliktavās vēl bija samērā lieli eksportpreču krājumi — apmēram 600 vagonu linu un kaņepāju, liels daudzums dažādu ādu un to atgriezumumu, olas un arī citas preces. Kara pirmajos mēnešos pa upēm vēl turpināja pienākt kokmateriāli, kas izveidoja krājumus apmēram 50—60 milj. rubļu vērtībā.

Rīgas tirdznieciskās buržuāzijas nozīmīgākā komerciālā organizācija —

Rīgas biržas komiteja — vairākkārt lūdza militārās iestādes atļaut izvest no Rīgas eksportpreces ar neitrālo valstu tirdzniecības kuģiem. 1914. g. septembra beigās Tirdzniecības un rūpniecības ministrija, atsaucoties Anglijas lūgumam dot tai iespēju iepirkt linus un kaņepājus, uzdeva arī Rīgas biržas komitejai veicināt minēto preču eksportu uz Angliju. 24. un 25. septembrī no Rīgas ostas ar liniem un kaņepājiem izbrauca viens dāņu un viens norvēģu tvaikonis. Trīs norvēģu buriniekus piekrāva oktobra sākumā. Tomēr pēc mīnu aizsprostu izlikšanas oktobrī Rīgas ostas tirdznieciskā darbība izbeidzās. 1915. g. vasarā kuģus un ostas iekārtas evakuēja. Atsevišķas eksporta firmas izveda preces caur Arhangeļsku un Somiju. Tā, 1914. g. septembrī sākās olu, linu u. c. sūtīšana uz Angliju caur Arhangeļsku. Tomēr Vologdas—Arhangeļskas dzelzceļa mazās caurlaides spējas dēļ kravas pieņēma ierobežotā apjomā. Septembra pirmajā pusē varēja nosūtīt apmēram 80 vagonus olu nedēļā. Bet drīz Arhangeļskas ostā beidzās navigācijas sezona un linus, kaņepājus, olas (1914. g. 15. oktobrī Rīgā bija palikuši vēl apmēram 64,8 milj. olu) un dažas citas preces sāka nosūtīt uz Petrogradu un Tallinu, lai tālāk caur Somiju, Zviedriju un Norvēģiju izvestu uz Angliju. Tādas svarīgas Rīgas eksportpreces kā ādas, linsēklas u. c. skāra daudzu izejvielu un izstrādājumu izvešanas aizliegums.

Sakarā ar kokmateriālu eksporta pilnīgu pārtraukšanu sevišķi asu krīzi pārdzīvoja Rīgas koktirdzniecība. Lielākā kokmateriālu daļa bija iekļāta dažādās bankās. Valsts banka vien bija izsniegusi uz kokmateriāliem apmēram 30 milj. rubļu lielus aizdevumus. Trūkstot kara sākumā pieprasījumam iekšējā tirgū, kokmateriālus nevarēja realizēt, un aizdevumu procenti pieauga. Bet vēlāk, kad pārējie Krievijas koktirgotāji sāka gūt ievērojamu spekulatīvu virspelnu, 12. armijas štāba priekšnieks ģenerālis Belajevs 1915. g. oktobrī pavēlēja kokmateriālus no Rīgas evakuēt vai arī sadedzināt. Koktirgotāju pretestība un banku atbalsts tiem ļāva novērst kā kokmateriālu evakuāciju, tā arī to iznīcināšanu. Tomēr buržuāzija nespēja novērst kokmateriālu rekvizīciju, lai arī Rīgas biržas komiteja, Rīgas fabrikantu biedrība un Rīgas rajona kara rūpniecības komiteja ar pilsētas valdes atbalstu izvērsa plašu kampaņu pret rekvizīciju. 1916. gadā visus kokmateriālus Rīgā rekvizēja armijas un arī pilsētas vajadzībām. Jūras tirdzniecībai praktiski izbeidzoties, jau 1914. g. otrajā pusē izsīka Rīgas tirgotāju importēto koloniālpreču krājumi. Transporta grūtību dēļ ievērojami samazinājās Krievijā ražoto koloniālpreču (it īpaši cukura) pieveidums. Daudz koloniālpreču kara sākumā rekvizēja. Sakarā ar alkoholisko dzērienu pārdošanas aizliegumu beidza pastāvēt tāda plaša tirdzniecības nozare kā vīna un alus tirdzniecība. Rīgas biržas komiteja aktīvi atbalstīja alus rūpnieku un tirgotāju prasības par alus izslēgšanu no aizliegto dzērienu saraksta, atbalstu sniedza arī tirdzniecības un rūpniecības pārstāvju kongresu padome, tomēr panākt aizlieguma atcelšanu neizdevās.

Kara ietekme bija stipri jūtama arī pārējās tirdzniecības nozarēs. Iekšējā tirdzniecība Rīgā, it īpaši pēc pilsētas evakuācijas, kad evakuēja arī daļu tirdzniecības firmu, lielākoties aprobežojās ar pirmās nepieciešamības preču (sevišķi pārtikas) tirdzniecību, turklāt šai tirdzniecībai lielā mērā bija spekulatīvs raksturs. Jau drīz pēc kara sākuma pārtikas produktu cenas sāka strauji pieaugt. Dārdzības galvenais cēlonis bija valdības

atbalstītā lieltirgotāju, lielražotāju un banku spekulatīvā darbība. Bailes no tautas pieaugošās neapmierinātības spieda valdošās šķiras pievērsties darbības jautājuma risināšanai. 1914. g. jūlija beigās Rīgas pilsētas valde izveidoja pārtikas komisiju, kuras galvenais uzdevums bija regulēt cenas, rūpējoties par pārtikas pietiekošu pievedumu no iekšējām gubernām. Valdības ieceltais īpašais pilnvarnieks Baltijas gubernām ģenerālis P. Kurlovs aprobežojās ar pārtikas preču maksimālo cenu noteikšanu, izdodot tā dēvēto obligāto taksi, kuru izstrādāja Rīgas pilsētas valde — lielā mērā lieltirgotāju interesēs.

Ar 1915. g. Rīgā sākās hroniska pārtikas krīze. Stāvoklis kļuva sevišķi kritisks vasarā, kad kaujas risinājās Rīgas pievārtē. Tam bija arī virkne objektīvu cēloņu. Ienaidnieka rokās krita Kurzeme, kam bija svarīga nozīme Rīgas apgādē ar pārtiku, armija pamatā pārgāja uz vietējo krājumu izmantošanu, bet Vidzemes latviešu apriņķus pārplūdināja bēgļi. Daugavas kreisajā krastā un labā krasta 20 verstu joslā iznīcināja visus sējumus, arī Rīgas un Cēsu apriņķī ierakumu darbos iznīcināja ievērojamu daudzumu sējumu. Stāvokli sarežģīja 43. korpusa komandiera aizliegums izvest pārtiku no Vidzemes gubernas ziemeļu (igauņu) apriņķiem, kurus kara postījumi bija skāruši mazāk. Sakarā ar Rīgas evakuāciju 1915. g. 10. jūnijā gandrīz uz mēnesi aizliedza labības un miltu piegādi uz Rīgu. Jūlija sākumā šo rīkojumu atcēla, bet arī tad neatļāva ievest vairāk kā 2—3 vagonus rudzu dienā, lai gan minimālam patēriņam bija nepieciešami 6 vagoni rudzu un 2 vagoni cukura ik dienas. Ja jūlijā pārtikas kravas tomēr pienāca un arī augusta sākumā pilsētas valde saņēma 16 vagonus ar produktiem, tad ar 15. augustu labības piegāde vairs nenotika. Arī septembrī pilsēta nesaņēma nevienu vagonu ar pārtiku.

Militāro un birokrātisko iestāžu bezatbildīgā izturēšanās pret apmēram 250 tūkst. iedzīvotāju vajadzībām, kas bija palikuši Rīgā pēc evakuācijas, padarīja stāvokli katastrofālu. Augstākai birokrātijai nebija skaidrības par stāvokli Rīgā, tā uzskatīja, ka pilsētā ir lieli pārtikas krājumi. Vidzemes gubernators A. Keļepovskis 1915. g. 1. oktobrī nodibināja īpašu komisiju jautājuma noregulēšanai par Rīgas apgādi ar pārtikas produktiem gubernas valdes ierēdņa J. Nefedjeva vadībā. Decembra beigās izveidoja gubernas pārtikas apspriedi un 1916. g. janvārī — tai pakļautās apriņķu pārtikas komitejas. Pārtikas apgāde Rīgā bija jārisina pilsētas valdei J. Nefedjeva vadītās komisijas uzraudzībā. Komisija izvērta plašu sarakstīšanos ar valsts centrālajām un militārajām iestādēm, bet, lai pievilktu tirgotājus, oktobra sākumā kārtējo reizi ievērojami paaugstināja obligātajā taksē noteiktās pārtikas cenas. Tomēr no 7. līdz 31. oktobrim pa dzelzceļu pienāca tikai 3 vagoni pārtikas pilsētas valdei un 6 vagoni tirgotājiem. Rīgas iedzīvotājus no pilnīga bada glāba vienīgi vairāku desmitu tūkstošu pudu intendatūras miltu izsniegšana un vietējais pievedums no laukiem. Tomēr ar novembra sākumu samazinājās arī tas, jo uz ceļiem sāka rekvizēt lopus, ko dzina uz Rīgu pārdošanai. Pārtikas kravas no Iekškrivijas, gan nelielā apjomā, sāka atkal pienākt 1915. g. novembrī.

Lai haotiskajos transporta apstākļos kaut cik normalizētu un regulētu pārtikas piegādi lielākajām impērijas pilsētām, ar 1916. g. sākumu ieviesa plānotus pāravadījumus, kam vajadzēja nodrošināt vietējām pārtikas komi-

tejām piešķirto kravu regulāru piegādi. Tomēr stāvoklis nemainījās, pirmās nepieciešamības preces turpināja pienākt neregulāri un ievērojami mazāk, nekā bija plānā paredzēts. Rīgā no plāna pārvadājumu sākuma 1916. g. 16. janvārī līdz gada beigām no plānā paredzētajiem 3366 vagoniem pienāca tikai 1122 jeb 33,3%. Plānveidīgie labības pievedumi nodrošināja tikai apmēram vienu piekto daļu no Petrogradas īpašās pārtikas apspriedes vienam cilvēkam noteiktā 12,27 pudu lielā labības gada patēriņa minimuma. Tādējādi valdības un komunālo iestāžu skaļi izreklamētā centralizētā piegāde nespēja apmierināt vispieticīgākās iedzīvotāju vajadzības.

Rīgas pilsētas valde kā lielburžuāzijas interešu aizstāve plaši atbalstīja tirgotāju privāto iniciatīvu un tās veicināšanu uzskatīja par vienīgo izeju no pārtikas krīzes. Tirgotāji bieži apgāja obligāto taksi, pārdodot sliktas kvalitātes preces par pirmās šķiras cenām, parasta parādība bija arī produktu viltošana. Melnajā tirgū cenas bija nesalīdzināmi augstākas. Vairāki produkti no tirgus pazuda. No 1915. g. septembra—oktobra takse praktiski netika ņemta vērā, bet pilsētas valde aizstāvēja takses pārkāpējus, oficiāli paziņojot, ka vienīgi spekulatīvi augstās cenas var nodrošināt pārtikas pievedumu un tirgotāju ierobežošana atstāšot pilsētu bez pārtikas. 1916. g. 30. janvārī Vidzemes guberņā atcēla obligātās maksimālcenas, tā likvidējot jebkādu šķēršļu cenu augšanai. Lai mazinātu darbaļaužu neapmierinātību, atsevišķus produktus (kviešu miltus, cukuru, sāli un arī petroleju) sāka normētos daudzumos pārdot uz kartītēm par noteiktām cenām. Sādi sadalīja tikai pilsētas valdei pēc plāna pievestos produktus, betniecīgā pieveduma dēļ tos pārdeva neregulāri.

Pēc obligātās takses atcelšanas iedzīvotāji bija pilnīgi pakļauti tirgotāju patvaļai. 1916. gadā ievērojami pieauga privāto pārtikas kravu ieveidums, kuru tirgotāji panāca ar dažādām mahinācijām, iztiekot bez jebkādiem pavadrakstiem. No 1916. g. marta līdz jūlijam privātās pārtikas kravas pienāca 1152 vagonos, bet kravas pēc plāna — tikai 202 vagonos. Vienīgi rudenī, kad lielākā daļā iekšējo guberņu tika noteikts pārtikas izvešanas aizliegums, privātās kravas gandrīz vairs nepienāca. Rīgas pilsētas valde savus pārtikas krājumus pārdeva galvenokārt lielajiem tirgotājiem, lai gan īpašā pārtikas lietu apspriedē 1916. g. 1. jūlija cirkulārā ieteica komunālo iestāžu nopirkto pārtiku pārdot ar kooperatīvu starpniecību.

Kara izpostītā Latvijas lauksaimniecība nevarēja nodrošināt Rīgu ar vietējo produkciju. Bez tam buržuāzija un muižnieki, gaidot cenu paaugstinājumu, daudzus produktus nelaida pārdošanā. Privāto pievedumu apstākums, plāna pievedumam 1916. g. rudenī turoties visai zemā līmenī, pārtikas krīzi Rīgā vēl padziļināja. Ar 1917. g. sākumu Rīgā, tāpat kā pārējās lielākajās impērijas pilsētās, pārtikas trūkums kļuva katastrofāls. No 1917. g. 1. janvāra līdz 28. februārim Rīgā pēc plāna pienāca tikai 258 vagoni ar pirmās nepieciešamības precēm — 90 vagoni ar rudziem un rudzu miltiem, 48 — ar kviešiem un kviešu miltiem, 58 — ar cukuru, 1 — ar auzu putrainiem, 22 — ar lopbarību un 39 — ar miežiem Volfsmita rauga fabrikai. Trūkstot citiem kaut cik nozīmīgākiem pievedumiem, šie krājumi bija pārāk niecīgi pat minimālāko vajadzību apmierināšanai. Maizes

cepšanai plaši izmantoja bojātus miltus. Ja armijas intendantūra nepiešķirtu nelielu miltu daudzumu, Rīgā to vispār nebūtu. Maizes cena 1917. g. februāra vidū salīdzinājumā ar 1916. g. decembri bija cēlusies no 10 līdz 16—18 kap. par mārciņu rupjmaizes, no 20—25 līdz 50—65 kap. par mārciņu baltmaizes un no 16 līdz 25—28 kap. par mārciņu saldskābmaizes. Arī pārējo produktu cenas bija nepieredzēti augstas. 1916. g. beigās salīdzinājumā ar 1914. g. augustu rudzu vairumtirdzniecības cena bija palielinājusies gandrīz 2 reizes, liellopu gaļas — 4,5 reizes, kartupeļu — vairāk nekā 2 reizes utt. Tādējādi darbaļaužu dzīves apstākļi bija kļuvuši pilnīgi neciešami.

Rūpniecības evakuācija un ārējās tirdzniecības pārtraukšana sagrāva arī finansu sistēmu Rīgā. 1915. g. jūlijā no pilsētas bija evakuējušās lielo Krievijas banku (Krievu-Āzijas, Azovas—Donas, Volgas—Kamas, Krievu ārējās tirdzniecības u. c.) Rīgas nodaļas, Rīgas Komercbanka, Rīgas Biržas banka, Rīgas hipotēku biedrība, Vidzemes muižniecības kredītbiedrība, 20 savstarpējā kredīta biedrības, 6 banķieru kantori, 46 krājaizdevu kases. Savu darbību Rīgā turpināja vienīgi Rīgas pilsētas Diskonta banka un nedaudzas savstarpējā kredīta biedrības un krājaizdevu kases, tomēr arī to kapitāli un citas vērtības bija evakuētas. Līdz ar to kredītiestāžu darbība stipri sašaurinājās. Tā, Diskonta bankas kopapgrozījums 1915. gadā samazinājās par 130,1 milj. rubļu un sastādīja 385,29 milj. rubļu.

Kara laika apstākļi nelabvēlīgi ietekmēja arī Rīgas komunālo saimniecību. Evakuācijas rezultātā ievērojami kritās ienākumi no tirdzniecības un rūpniecības nodokļiem un muižām. Gandrīz uz pusi sarūkot iedzīvotāju skaitam, daudzi dzīvokļi stāvēja tukši. Samazinājās ienākumi no pilsētas uzņēmumiem un muižām. Gāzes ražošana 1915. gadā salīdzinājumā ar 1913. g. bija gandrīz uz pusi mazāka, gāzes rūpnīca 1915. gadā strādāja ar 20,4 tūkst. rubļu lielu zaudējumu. Arī elektrostacija vairs nedeva agrāko peļņu, tāpēc elektroenerģijas maksu paaugstināja par apmēram 20—30%. Peļņa no pilsētas muižām 1914. gadā bija 261,5 tūkst. rubļu, bet 1915. gadā — tikai 49,3 tūkst. rubļu. Tāpat samazinājās pilsētas ienākumi no komunālajiem pakalpojumiem, no pilsētas kredītiestādēm, no upes tvaikoņu satiksmes u. c. Pilsētas maksājumu bilanci vēl pasliktināja lielie kara izsauktie izdevumi, kas līdz 1916. g. beigām sastādīja 3766 tūkst. rubļu. Pilsētas budžets kara gados ievērojami samazinājās: 1914. gadā ienākumu daļa sastādīja 25665 tūkst. rubļu, bet 1915. gadā — 10715 tūkst. un 1916. gadā — 5097 tūkst. rubļu. Ja 1914. gadā pilsētas budžeta ienākumi bija par 96,1 tūkst. rubļu (1913. gadā — par 482,9 tūkst. rubļu) lielāki nekā izdevumi, tad 1915. un 1916. gadā budžets noslēdzās ar milzīgu deficītu (attiecīgi 1376 tūkst. un 2801 tūkst. rubļu). Deficītu sedza galvenokārt ar pirms kara neizmantotā pilsētas aizņēmuma līdzekļiem un valdības aizdevumiem. 1917. g. 1. janvārī pilsētas rīcībā bija 2305 tūkst. rubļu liels kapitāls (rezerves kapitāls — 505,3 tūkst. rubļu, neizlietotās summas no 1910. un 1913. g. aizņēmumiem — 903,0 tūkst. rubļu, aizdevumi pārtikas iegādei — 896,8 tūkst. rubļu). Salīdzinājumā ar pirmskara gadiem Rīgas pilsētas saimniecība pārdzīvoja nopietnu krīzi.

Rīgas pilsētas valde centās uzlabot finansiālo stāvokli, neaizskarot buržuāzijas intereses, — ar valdības aizdevumiem un komunālo pakalpojumu

maksas paaugstināšanu. Namīpašniekiem pilsētas valde piešķīra dažādus atvieglojumus. Pilsētas valdes šķiriskais raksturs klaji atsedzās kara sākumā, kad daudzas armijā iesaukto rezervistu ģimenes grūto materiālo apstākļu dēļ pārtrauca dzīvokļu īres maksāšanu. Tas izsauca namīpašniekos, kas pa lielai daļai bija latviešu buržuāzijas pārstāvji, sašutuma vētru. Rīgas namīpašnieku biedrības sapulce 1914. g. augustā nolēma panākt īres samaksu tiesas ceļā, kā arī lūgt šajā lietā pilsētas un valdības iestāžu palīdzību. Pilsētas dome 18. augusta sēdē atbalstīja šīs namīpašnieku pretenzijas. Pilsētas valdes loceklis A. Krastkalns apvainoja policiju par it kā nepareizas informācijas sniegšanu, ka īres nemaksātājus neizlikšot no dzīvokļiem, un dome pieprasīja Vidzemes gubernatoram, lai tas novērs policijas «maldinošo darbību». Bet, tā kā lēmums par īri nesamaksājušo iesaukto rezervistu ģimeņu atstāšanu dzīvokļos attiecās uz visu impēriju, tad pilsētas valdei neizdevās tās izlikt no dzīvokļiem. Lai tomēr neciestu buržuāzijas intereses, ar 1915. g. namīpašniekus, kas iesaukto rezervistu ģimeņu dēļ cieta zaudējumus, kuri bija lielāki par 5% no novērtētā ienākuma, pilsētas valde atbrīvoja no nodokļu nomaksas par šo ģimeņu apdzīvotajiem dzīvokļiem. Pilsētas valde arī atcēla soda naudu, ko iekasēja no namīpašniekiem par nodokļu nenomaksāšanu laikus. Kara laikā praktiski nenotika nekādi pilsētas labiekārtošanas darbi, izņemot bezdarbnieku nodarbināšanu vairāku ielu bruģēšanā kara sākumā. Plānotie ūdensvada tīkla un sūkņu stacijas, kā arī kanalizācijas paplašināšanas darbi netika veikti. Pēc militāro iestāžu pavēles ar 1915. g. 13. jūliju pārtrauca Rīgas ielu apgaismošanu, bet rudenī rekvizēja daļu tramvaja uzņēmuma iekārtas: piepilsētas līnijās, kurās bija dzelzceļa tipa sliežu ceļi, noņēma sliedes un gaisa vadus, ar visām tramvaja sliedēm evakuēja arī pontontiltu (līdz ar to slēdza Pārdaugavas līnijas). Tikai dažus mēnešus — no 10. maija līdz 8. septembrim — darbojās šajā pašā gadā atklātais Ņeizarmeža līnijas pagarinājums līdz zooloģiskā dārza tag. ieejai. Eksploatācijā palika tikai 5 līnijas (no Daugavmalas līdz «Unionam», kara hospitālim, Sarkandaugavai, Pērnavas ielai un Kuņņecova fabrikai) apmēram 21 km kopgarumā.

Rīgas komunālās pārvaldes funkcijas un nozīme līdz ar kara sākumu ievērojami pieauga. Jau 1914. g. 23. jūlijā Rīgas pilsētas domes ārkārtējā sapulcē izveidoja īpašu komisiju nepieciešamo pasākumu veikšanai sakarā ar kara izsaukto ārkārtējo stāvokli un piešķīra tai 500 tūkst. rubļu kredīta. Izveidoja arī virkni citu komisiju sakarā ar karu radušos jautājumu risināšanai. Tā, Rīgas komunālā pārvalde organizēja apgādi ar kurināmo, ar pārtiku, pabalstu izsniegšanu trūcīgajām karavīru ģimenēm u. c. Pilsētas valde cieši sadarbojās ar lielburžuāzijas komerciālajām organizācijām — Rīgas biržas komiteju, Rīgas fabrikantu biedrību u. c., vienmēr aizstāvēt buržuāzijas šķiriskās intereses.

Kara izsauktā izejvielu un kurināmā sadārdzināšanās tomēr neatsaucās uz rūpnieku peļņu. Militāro pasūtījumu augstā apmaksā un ievērojama cenu celšanās realizācijas tirgū nodrošināja rūpniekiem peļņas pieaugumu. Tomēr galvenais peļņas palielināšanas avots bija strādnieku eksploatācijas krasa pastiprināšana. Līdz ar kara sākumu ievērojami pieauga bezdarbnieku armija. Tā, 1914. g. augustā pilsētas darba kantorī pieprasīja darbu 3154 cilvēki jeb divreiz vairāk nekā iepriekšējā gadā tajā pašā

mēnesī. Visā 1914. gadā darba pieprasītāju skaits bija pieaudzis par 11,1%, neraugoties uz daudzu strādnieku mobilizēšanu armijā. Strādnieku skaits 113 lielākajos Rīgas rūpniecības uzņēmumos no kara sākuma līdz 1914. g. beigām samazinājās par 33,1%. Bez tam daudzi uzņēmumi, kas, gaidot lielus militāros pasūtījumus, strādāja ar nepilnu jaudu, strādniekus nodarbināja nepilnu darba dienu. Šādu daļēji nodarbinātu strādnieku 1915. g. sākumā Rīgā bija vairāk nekā 15 tūkst. Sevišķi smagi bija karā iesaukto strādnieku ģimeņu dzīves apstākļi. 1914. g. beigās Rīgā bija apmēram 20 tūkst. iesaukto rezervistu ģimeņu. Tiesa, valdības iestādes izsniedza tām pabalstu, tomēr nemitīgās cenu celšanās apstākļos tā summa — 4,52 rbļ. mēnesī — bija vairāk nekā niecīga, bet to nedaudz palielināja tikai 1916. gadā. Trūkums šajās ģimenēs bija milzīgs, un progresējošā bezdarba apstākļos to stāvoklis kļuva katastrofāls. 1915. g. pavasarī pilsētā sāka ieplūst bēgļi, kas vēl papildināja bezdarbnieku armiju.

Izmantojot bezdarbnieku plašo rezervi, ko stipri palielināja sieviešu, bērnu un sirmgalvju pieplūdums darba tirgū un citas kara izraisītās grūtības, uzņēmēji noveda strādnieku ekspluatāciju līdz galējām robežām. Ievērojami pieaugot darba intensitātei, darba alga jūtami samazinājās — visumā līdz 7 kap. stundā (tikai atsevišķos gadījumos tā bija 12—13 kap.). Algas samazināšanās neskāra tikai augsti kvalificēto metālistu šauru slāni. Bez tam daudzos gadījumos strādniekiem no algas vēl atvilka 1—5% Sarakanajam Krustam un citiem nolūkiem. Pārtikas un citu pirmās nepieciešamības preču cenu nemitīgais pieaugums tuvināja strādājošo stāvokli oficiāli apgādājamo nabagu stāvoklim, bet vietējie fabrikanti, lai saglabātu bezdarbnieku milzīgo rezerves armiju, centās visiem līdzekļiem nepieļaut strādnieku aizplūšanu no Latvijas. Rīgas strādnieku materiālās grūtības steidzās izmantot savā labā arī lauku buržuāzija. Rīgas lauksaimniecības centrālbiedrības laukstrādnieku apgādāšanas kantoris ar gubernatora atļauju izvērsa bezdarbnieku plašu vervēšanu lauku darbiem.

Sākoties Rīgas evakuācijai, pilsētas strādnieku lielākā daļa zaudēja darbu. Asas pārtikas krīzes apstākļos milzīgas bezdarbnieku masas koncentrācija piefrontes pilsētā radīja nopietnus draudus varas orgāniem. Ievērojot to, tika veikti steidzīgi pasākumi strādnieku evakuācijai no Rīgas, vēl jo vairāk tāpēc, ka impērijas darba tirgū bija jūtams kvalificētu strādnieku trūkums. Rīgas rajona kara rūpniecības komiteja kopā ar citām vietējām buržuāzijas organizācijām, Centrālo kara rūpniecības komiteju un Tirdzniecības un rūpniecības ministrijas pārstāvjiem izstrādāja noteikumus strādnieku evakuācijai. Tiem bija jāizbrauc organizēti un jāsaņem speciāls pabalsts no kara fonda. Tomēr strādnieki izbrauca organizēti vienīgi ar rūpnīcām, bet pēc tam viņu evakuācija norisinājās haotiski. Daudzos gadījumos pat pēc darba biroja norīkojuma nosūtītie strādnieki darbu nedabūja un bija spiesti meklēt to paši.

Pēc rūpniecības evakuācijas, kad Rīgu atstāja apmēram 200 tūkst. strādnieku un to ģimenes locekļu, strādnieku stāvoklis pilsētā palikušajos nelielajos uzņēmumos un darbnīcās vēl vairāk pasliktinājās. Pārtikas krīzes saasināšanās rezultātā strādniekiem nācās balansēt uz tiešas bada robežas. Par Rīgas strādnieku plašu darba lauku tagad kļuva nocietinājumu būve un citi darbi pēc militāro iestāžu rīkojuma. Līdz 1915. g. augustam

Rīgas nocietinātā rajona būvdarbos bija nosūtīti 3019 tranšeju strādnieki no Rīgas, 4960 no Rīgas apriņķa, 495 no Rīgas jūrmalas, 4746 no Cēsu, 5309 no Valmieras, 3054 no Valkas pilsētas un apriņķa un 16 913 no guberņas igauņu apriņķiem. Līdz 1917. g. 25. februārim kara būvdarbos Rīgas apriņķī bija bijuši nodarbināti 123 594 strādnieki (visā Vidzemes guberņā — 189 738), no tiem 95 835 strādnieki bija no Rīgas un tās apriņķa.

Tranšeju strādnieku darba apstākļi bija ļoti smagi. Tie ne vienmēr varēja iegādāties pārtiku no intendantūras. Pēc pašu būvdarbu vadītāju atzinuma, 1916. g. beigās vairākās vietās strādnieki pārtiku ieguva ar lielām grūtībām un par neticami augstām cenām, bet bieži to vispār nevarēja dabūt. Alga vīriešiem bija 2,50 rbļ., bet sievietēm — 1,90 rbļ. dienā, bieži bija algas neizmaksāšanas gadījumi. Pieaugošais darbu apjoms prasīja arvien vairāk tranšeju strādnieku, tāpēc Rīgas policija bieži saķēra cilvēkus uz ielām un nosūtīja tranšeju darbos uz ilgu laiku. Tā, 1917. g. 21. janvārī saķertajiem cilvēkiem policijā paziņoja, ka viņus nosūtot darbā uz 1—2 dienām, bet īstenībā viņus nelaida vaļā 3—4 mēnešus. Strādnieki bija nepiemēroti apģērbusies, bez naudas, jo policija viņiem nebija atļāvusi pat ietiet mājās; daudzi bija vecāki par 70 gadiem, hroniski slimi. Neizturot grūtos apstākļus, tranšeju strādnieki bieži bēga. Tāpēc 1916. g. 13. janvārī izdeva pavēli, ka aizliegts patvaļīgi atstāt pozīciju nostiprināšanas darbus. Visi aizbēgušie bija jāatgādā atpakaļ, arī ja tiem ilgāku laiku nebija izmaksāta alga un tāpat trūka eksistences līdzekļu.

Šķiru un partiju attieksme pret imperiālistisko karu

Jautājumā par attieksmi pret imperiālistisko karu atsevišķu šķiru un sabiedrisko slāņu pozīcijas izrietēja no šo šķiru pamatinteresēm. Gan monarhistiski nacionālistiskā, gan monarhistiski liberālā nometne pilnībā atbalstīja imperiālistisko karu. Arī lielākā sīkburžuāziskās demokrātijas daļa nostājās aizsardznieciskās pozīcijās. Vienīgi Latvijas bolševikiem bija noteikta pretkara nostāja.

Vietējās vācu valdošās aprindas apvienojās lielburžuāzijas un muižniecības Baltijas konstitucionālajā partijā, ko vadīja N. fon Klots. Šajā partijā, kas formāli piederēja pie oktobristiskā virziena, bet faktiski vēl vairāk sliecās uz reakcijas pusi, kara sākumā bija ap 6000 biedru. Tai bija plaša ietekme arī vietējās vācu kultūrizglītības iestādēs, no kurām plašākā un ietekmīgākā bija «Vācu apvienība» (*Deutscher Verein*, 1914. g. sākumā — ap 16 tūkst. biedru).

Augošā latviešu buržuāzija, kas vēl atpalika no vietējās vācu lielburžuāzijas ekonomiskā spēka ziņā, arī politiski nebija tā konsolidējusies. Oktobristiskās Latviešu reformu partijas labējam spārnam neilgi pirms kara pievienojoties klaji melnsimnieceiskajai Latviešu tautas partijai, nostiprinājies bija latviešu buržuāzijas reakcionārākais grupējums, kas turpināja sadarboties ar Baltijas konstitucionālo partiju. Tomēr jau pirms-

kara gados, līdz ar 3. jūnija monarhijas krīzi, bija vērojams monarhistiski liberālo aprindu ietekmes pieaugums arī Latvijas buržuāzijas vidū. Tā cēlonis bija buržuāzijas «nosvēršanās pa kreisi», ko radīja «... tieši tas *objektīvais* fakts, ka, neraugoties uz stolipinisko carisma atsvaidzināšanu, buržuāziskās evolūcijas nodrošinājums tomēr *neiznāk*».¹ Tomēr tautībnieki negribēja labprātīgi atdot savas pozīcijas. Izmantojot savu ekonomisko varenību, ciešos sakarus ar lielkapitālistiskās Latviešu lauksaimnieku ekonomiskās sabiedrības grupējumu ar J. Bisenieku priekšgalā, tautībnieki pasaules kara pašā priekšvakarā izspieda liberālūs no to lielākā laikraksta «Dzimtenes Vēstnesis». Kara sākumā gandrīz vai vienīgā liberālu tribīne palika otra latviešu buržuāzijas kooperatīvā centra — Rīgas lauksaimniecības centrālbiedrības — laikraksts «Līdums». Tomēr kara gados liberāli savas pozīcijas ievērojami nostiprināja. Tie kļuva par galvenajiem latviešu buržuāzijas un carisma savienības īstenotājiem.

Lai gan dažādo buržuāzijas grupējumu politiskie uzskati atšķīrās un to starpā bija vērojamas nopietnas pretrunas, tomēr Rīgas buržuāzija pilnībā atbalstīja imperiālistisko karu un vienoti solidarizējās ar patvaldību, izmantojot jebkuru iespēju savu «patriotisko» jūtu demonstrēšanai. Valsts domes 1914. g. 26. jūlija sēdē barons Felkerzāms Baltijas vācu muižniecības un buržuāzijas un J. Goldmanis latviešu buržuāzijas vārdā paziņoja, ka atbalstot kara kredītu piešķiršanu valdībai, un izteica pilnīgu uzticību carismam. Arī Rīgas krievu buržuāzija uzņēma karu šovinistiskā sajūsmā. Vietējā vācu lielburžuāzija ierīkoja Sarkanā Krusta Rīgas nodaļai vairākas lazaretas un arī piedalījās tā dēvētajās karoga dienās, kad vāca ziedojumus karā cietušajiem. Savu politisku solidaritāti ar Krievijas impērijas buržuāziju vācu buržuāzijas rokās esošā Rīgas pilsētas valde apliecināja arī, iestājoties Viskrievijas pilsētu savienībā palīdzībai slimajiem un ievainotajiem karavīriem. Sevišķi kroplīgās formās izpaudās latviešu buržuāzijas šovinizisms un lojalitātes apliecinājumi carismam.

Latviešu buržuāzija izmantoja karu, lai, izrādot patvaldībai pilnīgu padevību, iespiestos vietējo vāciešu vietā, kuri patvaldības acīs bija izcēlušies kā reakcijas nesatricināms balsts 1905.—1907. g. revolūcijas laikā. Šos latviešu buržuāzijas pūliņus savā ziņojumā caram augstu novērtēja arī atsevišķā žandarmu korpusa pavēlnieks ģenerālmajors Džunkovskis, kas 1914. g. septembrī bija speciāli ieradies Baltijā, lai pārbaudītu ziņas par vietējo vāciešu neloyalitāti. Latviešu buržuāzijas prese sīki atspoguļoja katru «patriotisma» izpausmes gadījumu, jūsmīgi aprakstīja melnsimtnieciskās manifestācijas. Pēc Rīgas Latviešu biedrības ierosmes ap 60 latviešu buržuāzijas biedrību (galvenokārt kredītiestādes) ar vairāk nekā 10 tūkst. biedru izveidoja Latviešu palīdzības komiteju karā iesauktajiem un viņu ģimenēm, kas līdzekļus ieguva no kredītiestāžu peļņas atskaitījumiem un ziedojumiem. Buržuāzija sacēla ap šo komiteju lielu troksni, tomēr tās praktiskais darbs bija vairāk kā neievērojams. LSD Rīgas organizācijas 4. rajons 1914. g. novembrī savā lapīnā «Vai dot, vai ne?» norādīja, ka buržuāzija nelabprāt šķiras no saviem zelta kalniem, bet cenšas ziedoju-

¹ Lenins V. I. Buržuāzijas «nosvēršanās pa kreisi» un proletariāta uzdevumi. — Raksti, 15. sēj., 354. lpp.

mus izspiest no strādniekiem, prasa «atdot pat pēdējo kreklu, bikses un cimdu pāri». Galvenokārt komiteja kalpoja šovīnistiskās latviešu buržuāzijas mērķiem, kura centās izpelnīties patvaldības uzticību, kā arī izveidot buržuāziju apvienojošu centru. Tomēr pēdējo uzdevumu izpildīt neizdevās — F. Veinberga «Rīgas Avīze», kas bija neapmierināta, ka komitejas vadība nav nodota tautībniekiem, uzsāka pret komiteju skaļu kampaņu. Līdzīgas komitejas izveidoja arī Rīgas pārējo nacionālo grupu buržuāzija. Tā, 1914. g. novembrī organizējās lietuviešu komiteja, pēc tam poļu komitejas Rīgas nodaļa u. c.

No sīkburžuāziskās demokrātijas nometnes vistuvāk buržuāzijai bija laikraksta «Jaunā Dienas Lapa» grupa. Laikrakstu izdeva aprindas, kas pulcējās ap Latviešu amatnieku palīdzības biedrību, kura apvienoja sīkburžuāziju un arī zināmu daļu vidējās buržuāzijas pārstāvju. Konkurences cīņā ar bagātāko buržuāziju šī biedrība centās gūt plašāku slāņu atbalstu. Tāpēc laikraksta redakcijai tika dota relatīva brīvība un «Jaunā Dienas Lapa» kļuva par sīkburžuāziskās demokrātijas uzskatu plašu atspoguļotāju. Tomēr pēc kara sākuma laikraksts pēc sava virziena tuvinājās liberāļiem, lai gan turpināja uzstāties strādnieku interešu aizstāvja lomā un labprāt ievietoja meņševiku aizsardzībnieku rakstus. «Jaunās Dienas Lapas» grupa sludināja, ka, carismam uzvarot karā, tikšot realizētas demokrātiskas reformas, un tās nostāja attiecībā pret karu būtībā maz atšķīrās no latviešu monarhistu un liberāļu nostājas. 1914. g. beigās «Jaunās Dienas Lapas» līdzstrādnieku vidū notika šķelšanās. Demokrātiskāk noskaņotā grupa no redakcijas aizgāja un 1915. g. sākumā izveidoja laikrakstu «Jaunais Vārds», kas ieņēma radikālākas pozīcijas, cenšoties aizstāvēt strādnieku ikdienišķās intereses, vērsoties pret buržuāzijas klajo šovinismu utt. Sākot ar 1915. g. vidu, laikraksts ievietoja arī vairākas nozīmīgas boļševistiskas korespondences. Un tomēr visumā tas kara jautājumā aizstāvēja meņševiku «tēvijas aizsardzības» lozungu, līdz ar to paužot nacionālšovinistiskus uzskatus.

Eseru ietekme Rīgā bija ļoti vāja. Atsevišķi krievu eseru pulciņi, kas epizodiski darbojās Rīgā, faktiski saira jau 1914. g. sākumā. Niecīga ietekme bija arī Latviešu revolucionāro sociālistu partijai, kas 1914. g. sākumā apvienoja tikai kādus 40 cilvēkus. Latviešu eseru darbība norisinājās galvenokārt Rīgā, kur tie centās šķelt strādnieku kustības vienību, izplatot eserisku ideoloģiju. Pēc eseru Rīgas organizācijas biedru arestiem 1914. g. pirmajā pusē tās darbība kļuva vēl šaurāka. Vasarā notikusī latviešu eseru Rīgas organizācijas konference, kurā piedalījās 6 pulciņu pārstāvji, nosodīja Rīgas komitejas bezdarbību un ievēlēja jaunu tās sastāvu, tomēr jau oktobrī jauno komiteju arestēja. Rīgas organizācijas pagaidu komiteja 1914. g. decembra sēdē norādīja, ka līdzekļu trūkuma dēļ nav izdevies izveidot savu tipogrāfiju, tāpēc joprojām jāsamierinās ar vienkāršu pavairojamo aparātu. Eseru izdotā literatūra faktiski aprobežojās ar dažām pretkara lapiņām. Jau 1915. g. sākumā eseru darbība Rīgā praktiski vairs nebija manāma.

Latviešu likvidatori līdz ar kara sākumu nostājās aizsardzībnieciskās, sociālšovinistiskās pozīcijās. 1914. g. rudenī viņi izveidoja antipartejisku grupu cīņai pret boļševikiem, pret nelegālo strādnieku partijas organizāciju.

Kā savu tribīni aizsardzībnieki P. Pekmanis, K. Grasis u. c. izmantoja laikrakstu «Jaunā Dienas Lapa» un kā legālo centru — biedrību «Uguns».

Pret imperiālistisko karu un sociālšovinismu noteikti uzstājās V. I. Ļeņina vadītā Krievijas bolševiku partija. V. I. Ļeņina izstrādāto sociālistiskās revolūcijas teoriju dziļi izprata un stingri aizstāvēja arī Latvijas bolševiku vadošie darbinieki. 1914. g. augustā notikusi LSD 10. konference, kas nolēma, ka Latvijas Sociāldemokrātijai organizatoriski jāpievienojas bolševikiem, uzsvēra, ka partijas uzdevums ir censties pārvērst imperiālistisko karu revolūcijā. Tādējādi jau pašā kara sākumā, vēl pirms V. I. Ļeņina tēžu un citu dokumentu saņemšanas no ārzemēm, LSD pamatā nostājās ļeņiniskās pozīcijās.

Karam sākoties, LSD bija ievērojams revolucionārs spēks. Tā apvienoja vairāk nekā 3 tūkst. biedru, no kuriem Rīgas organizācijas piecos rajonos darbojās 2200. Pie Rīgas komitejas pastāvēja krievu un arī lietuvišu kultūras centrs, centrālā streiku komiteja, nelegālais apdrošināšanas centrs, aroddniecisko biedrību birojs un kultūras biedrību birojs. Jau ar kara pirmajām dienām patvaldība ievērojami pastiprināja represijas pret proletariāta politisko avangardu, tomēr par spīti tam LSD izvērta plašas pretkara akcijas. LSD organizācijas, vispirmām kārtām Rīgas komiteja un arī atsevišķi Rīgas organizācijas rajoni, sasauca pretkara sapulces. Jau 19. jūlijā mobilizācijas punktos izplatīja revolucionāros uzsaukumus. LSD Rīgas organizācijas aktīvākais 4. rajons 20. jūlijā kādā no iesaukšanas punktiem sarīkoja pretkara demonstrāciju, kurā piedalījās apmēram 100 cilvēku un kuru policija izklīdināja, laižot darbā ieročus. 19. jūlijā pretkara protesta streiku pieteica vagonu fabrikas «Fenikss» 2000 strādnieku, mašīnbūves rūpnīcas «R. Pole» 700, J. Mindela gumijas fabrikas 480, apavu fabrikas «Merkūrijs» 300 strādnieku. Daudzos uzņēmumos strādnieki pārtrauca darbu, neizsludinādami streiku, pie vairākām rūpnīcām notika pretkara demonstrācijas. Tomēr jāatzīmē, ka represiju dēļ streiku kustība ievērojami atpalika no pirmskara līmeņa.

LSD biedru ievērojamas daļas iesaukšana armijā un biežie aresti padarīja Rīgas organizācijas darbību daudz grūtāku un sarežģītāku. Tomēr jau augusta otrajā pusē katrā partijas rajonā sasauca organizatoriska rakstura sapulces, lai apvienotu izretinātos pulciņus un aktivizētu to darbību. Novembrī Rīgas fabrikās smago represiju dēļ neizdevās noorganizēt protesta streiku sakarā ar IV Valsts domes bolševiku frakcijas nodošanu tiesai. Valdības iestādes veica plašus pasākumus, lai novērstu streiku: visos Rīgas uzņēmumos pastiprināja policijas uzraudzību, naktī no 23. uz 24. novembri apcietināja 25 Rīgas organizācijas biedrus, to skaitā J. Daniševski, K. Ozoliņu, R. Bauzi u. c.

LSD veica lielu darbu jauniesaucamo vidū. Tika izdotas vairākas tiem speciāli veltītas lapiņas. Rīgas organizācija plaši izvērta agitācijas darbu otrās mobilizācijas laikā, kas sākās 1914. g. 22. septembrī. Sevišķi aktīvs arī šoreiz bija organizācijas 4. rajons, kura locekļi J. Avenieks, E. Poišs, A. Ozoliņš u. c. uzstājās daudzās pretkara masu sapulcēs. Rīgas komiteja jau vairākas dienas pirms mobilizācijas sāka izplatīt lielākā skaitā sešu nosaukumu nelegālās lapiņas (4 — LSD CK un 2 — Rīgas komitejas). Aktīvāko Rīgas organizāciju biedru aresti naktī no 22. uz 23. septembri aizka-

vēja strādnieku plašāku uzstāšanos. Apcietināja vairāk nekā 20 Rīgas organizācijas biedru, to skaitā Rīgas komitejas locekļus A. Dubelšteinu, K. Jātnieku, kā arī vairākus 4. rajona aktīvākos biedrus.

1915. g. pirmajā pusē Latvijā, tāpat kā pārējā Krievijā, grūto dzīves apstākļu dēļ, sevišķi sakarā ar pārtikas ievērojamu sadārdzināšanos, strādniekos, it īpaši Rīgā, bija vērojama stipra neapmierinātība. LSD Rīgas organizācija, lai gan kara sākumā tā tika ievērojami vājināta, jau 1914. g. beigās, kā to bija spiests atzīt Baltijas faktiskais ģenerālgubernators ģenerālis P. Kurlovs, atkal izvērsa plašu darbību, un tās ietekmē bija visplašākie tautas slāņi. Aktīvākais joprojām bija organizācijas 4. rajons. Tā darbības galvenie virzieni bija plaša pretkara agitācija, mītiņu organizēšana fabrikās, uzsaukumu izplatīšana, palīdzības organizēšana bezdarbniekiem, literatūras iegūšana un izplatīšana u. c. Rosīgi darbojās arī citu rajonu organizācijas.

Masu revolucionarizēšanai LSD Rīgas komiteja izmantoja arī revolucionāru svētku, piemiņas dienu un citu notikumu atzīmēšanu. Gatavojoties 1915. g. 9. janvāra atzīmēšanai, Rīgas organizācijas biedri izvērsa agitāciju lielākajos rūpniecības uzņēmumos, tādus kā «Fenikss», «Unions» u. c. LSD legālajā izglītības biedrībā «Baltijas kultūra» 1915. g. 5. janvārī nolasi referātu par 9. janvāra gadadienu un apsprieda šī notikuma atzīmēšanu. Visus 142 sapulces dalībniekus aizturēja policija. P. Kurlovs veica virkni pasākumu, lai nepieļautu streikus, ielu demonstrācijas un citus revolucionārus aktus. Par spīti tam 9. janvārī Rīgā bija uzvilkti 11 sarkanie un melnie karogi, izplatīti uzsaukumi «9. janvāris» latviešu un krievu valodā. Tā kā visas lielākās rūpnīcas bija nemitīgā policijas uzraudzībā, streikoja nelielo uzņēmumu strādnieki — 190 rūpnīcas «Resors», 50 Špilberga rūpnīcas, 48 Buša riepu fabrikas, 56 apavu fabrikas «Universal» un 70 Rodes, 47 Mindlina, 11 Cīruļa apavu darbnīcas strādnieki. Par nozīmīgu notikumu izvērsās protesta akcijas pret IV Valsts domes deputātu — boļševiku tiesāšanu 10. februārī. LSD CK un Rīgas organizācija sāka gatavošanos tām jau janvāra otrajā pusē, nolemjot izdot uzsaukumus krievu un latviešu valodā, organizēt mītiņus un, ja apstākļi atļaus, arī protesta streikus un demonstrācijas. Laikus tika izdots un arī izplatīts uzsaukums «Patvaldība steidzas». 26. janvārī Džutas manufaktūrā ieradās agitatoru grupa, agitācijas darbā piedalījās arī vairākas manufaktūras strādnieces. Enerģisku agitāciju veica arī rūpnīcā «Salamandra». Skrejošos mītiņus organizēja pie rūpnīcām «Pirvics un komp.», «Unions», «Fenikss» un «Motors». Lai nepieļautu protestu streiku, policija tiesas dienā apcietināja 30 LSD biedru. Sakarā ar Ļenas apšaušanas trešo gadadienu 4. aprīlī Rīgas nomalēs bija uzvilkti seši melnie un trīs sarkanie karogi ar uzrakstiem: «Slava kritušiem, lāsts slepkavām!», «Nost patvaldību, lai dzīvo revolūcija!» u. c. Bez tam 4. aprīļa rītā Rīgas ielās, it īpaši strādnieku rajonos, lielā skaitā bija izplatītas lapīnas krievu, latviešu un lietuviešu valodā «Nost jūdusus!». Tuvojoties 1. Maija dienai, legālajās biedrībās tika izvērsta plaša agitācija par darbaļaužu solidaritātes svētku svinēšanu. Policija centās šādas nelegālas sapulces atklāt un arestēt to dalībniekus. Tā, metālapstrādes strādnieku arodbiedrības «Āmurs» sapulces laikā 13. aprīlī policija apcietināja visus 66 tās dalībniekus. Sakarā ar 1. Maija svētkiem LSD Rīgas

komiteja izdeva un izplatīja lapiņas krievu, latviešu un lietuviešu valodā «Lai dzīvo 1. Maijs!». Svētku dienā streikoja fabriku «Merkūrijs», «Bufalo», «Unions», «Lukss» strādnieki.

Policejiskā terora smagajos apstākļos, turklāt frontes relatīvā tuvumā, kļuva aizvien sarežģītāk un grūtāk organizēt plašākas strādnieku politiskās uzstāšanās, kā politiskus streikus, demonstrācijas. Tāpēc kara laikā LSD īpašu vērību pievērsa agitācijas un propagandas darbam, cenšoties šādi iesaistīt plašas darbaļaužu masas cīņā par revolucionāru izeju no imperiālistiskā kara. Viena no izplatītākajām agitācijas formām joprojām bija mutvārdu agitācija — organizējot masu sapulces, skrejošos mītiņus u. c., bet it īpaši izmantojot legālās biedrības. Kara pirmajā gadā Rīgā darbojās lielākā daļa no pirmskara laikā nodibinātajām slimokasēm, arodbiedrībām, kultūrizglītības u. c. biedrībām. Ģenerālis P. Kurlovs bija spiests atzīt, ka daudzas biedrības atrodas pilnīgā LSD ietekmē un tur notiek plaša «noziedzīga» propaganda, nelegālās literatūras izplatīšana u. tml. LSD legālajās biedrībās konsekvēti cīnījās pret oportunistiem, kas gribēja atraut legālo darbu no proletariāta politiskās cīņas. Cara administrācija vērsās pret LSD ietekmē esošajām legālajām biedrībām ar represijām. Tā, 1915. g. janvārī par revolucionāru darbību slēdza vienu no aktīvākajām LSD legālajām organizācijām — biedrību «Baltijas kultūra». Slēdza arī jau minēto arodbiedrību «Āmurs», Rīgas apavu ražošanas strādnieku arodbiedrību u. c.

Ļoti liela nozīme politiskajā agitācijā bija LSD nelegālajai un legālajai preseī, kā arī nelegālo lapiņu izdošanai un izplatīšanai. 1915. g. maijā policijas departamenta vicedirektors pārmeta Vidzemes guberņas žandarmērijas priekšniekam, ka LSD CK un Rīgas komitejai «revolucionāru lapiņu izdošana... kļuvusi par parastu un biežu parādību, turklāt šīs lapiņas iespēž milzīgā skaitā un izplata... masveidīgi». No 94 LSD lapiņām, kas parādījās 1914. g. otrajā pusē un 1915. gadā, Rīgas komiteja izdeva 23. Daudzas lapiņas izdeva arī vietējās LSD organizācijas.

Lai sekmīgi cīnītos par savas valdības sakāvi imperiālistiskajā karā un par revolucionāru izeju no tā, LSD darbībā lielu vērību veltīja imperiālistiskā kara cēloņu atsegšanai, carisma politikas atmakošanai un cīņai pret to. Ļoti svarīgs LSD uzdevums bija savu rindu organizatoriska nostiprināšana, norobežošanās no sociālšovinistiem. 1915. g. martā aizsardzībasniekus izslēdza no partijas. Partijas rindu attīrīšanai no oportunistiem bija principiāli svarīga nozīme proletariāta politisko mērķu īstenošanā. LSD rindās vēl palika tā dēvētie meņševiki internacionālisti, kas kara jautājumā atbalstīja sociālpacifistisku, kautskisku viedokli, bet atklāti pret partiju toreiz nevērsās. LSD sekmīgi cīnījās arī pret buržuāzijas šovinistisko patriotismu, atsedzot tā cēloņus un īstos mērķus, un spēja nosargāt proletariāta absolūto vairākumu no buržuāzijas un sīkburžuāzijas šovinisma ietekmes. Rīgas strādnieki boikotēja kara rūpniecības komiteju, un (atšķirībā no dažām citām Krievijas impērijas pilsētām) neviens to pārstāvis nesadarbojās ar buržuāziju šīs komitejas ietvaros. Tomēr LSD darbība kļuva jo dienas jo grūtāka, vajāšanas un represijas nemitīgi pieauga.

Kā jau minēts, ar kara pirmajām dienām civilās varas iestādes Vidzemē cieši sadarbojās ar militāro pavēlniecību. Vidzemes gubernatoram N. Zve-

gincevam bija jāsaskaņo ar to visi svarīgākie jautājumi. Kara sākumā Rīga un Rīgas apriņķis tika pakļauts Daugavpils kara apgabala priekšniekam, bet pārējā Vidzeme — šeit dislocētās armijas štābam. Ar 1914. g. 24. novembri visu augstāko civilo varu Baltijas gubernās, tai skaitā Rīgā, nodeva Daugavpils kara apgabala priekšnieka vietniekam ģenerālim P. Kurlovam. Pēc viņa atcelšanas 1915. g. 3. augustā augstākā civilā vara Vidzemē un Rīgā bija 12. armijas štāba rokās, kam bija pakļauts Vidzemes gubernators (no 1914. g. novembra līdz 1916. g. sākumam — A. Keļepovskis, līdz 1917. g. sākumam — N. Lavrinovskis, bet 1917. g. februārī par gubernatoru bija S. Šidlovskis). 1915. g. 18. jūlijā 12. armijas komandieris pavēlēja evakuēt visas valdības iestādes Daugavas kreisajā krastā un arī labajā krastā 20 verstu joslā no Rīgas līdz Stukmaņiem. Evakuētajā teritorijā palika vienīgi policija, telegrāfs un vietējās pašvaldības iestādes. Vidzemes gubernators evakuējās uz Tērbatu, bet 1916. g. februārī pārcēlās uz Cēsīm. Rīga pēc tās evakuācijas pārvērtās par kara nometni, kur valdīja militāro iestāžu un personu patvaļa, bet civilā dzīve gandrīz pamira. Visur izvietojā karaspēku, pilsētā varēja iebraukt tikai ar speciālām caurlaidēm. Evakuējās vai arī pārtrauca darbību lielākā daļa kultūrizglītības biedrību. 1915. gadā aizliedza pašizglītības pulciņu, dažādu kursu u. c. darbību. Līdz ar strādniekiem evakuējās arī lielākā daļa slimokasu, savu darbību izbeidza arī arodbiedrības. No Rīgas evakuēja lielāko daļu skolu.

Latviešu buržuāzija uz kara izsaukto tautas ciešanu rēķina centās nostiprināt savu stāvokli. Sevišķi uzskatāmi tas izpaudās bēgļu jautājuma risināšanā un strēlnieku bataljonu organizēšanā.

Pēc bēgļu statistiskā biroja datiem, 1916. g. aprīlī Rīgā bija apmēram 58 tūkst. bēgļu. Lielākā daļa bēgļu cieta ārkārtīgu trūkumu. Valdība, baidīdamās no neapmierinātības pieauguma viņu vidū, izsniedza pabalstus bēgļu apgādāšanai, kas tomēr bija nepietiekoši. Vācu muižnieku landtāgs bēgļu apgādāšanā nepiedalījās, šo darbu veica galvenokārt sabiedriskās organizācijas, tomēr arī ierobežotos apmēros. Tā, Viskrievijas pilsētu savienības Rīgas komiteja no 1915. g. marta līdz 25. augustam deva vietu patversmēs un izsniedza zināmu daudzumu pārtikas tikai nedaudz vairāk kā 10 tūkst. bēgļu. Ievērojami plašāku bēgļu apgādāšanas organizāciju tīklu izveidoja buržuāzija. 1915. g. vasarā ar bēgļu apgādi sāka nodarboties Lietuviešu komiteja ziedojumu vākšanai karavīru ģimeņiem Rīgā, bet 1916. g. novembrī Rīgā savu nodaļu atvēra Lietuviešu biedrība palīdzības sniegšanai karā cietušajiem. Līdzīgas organizācijas izveidoja arī poļu un ebreju buržuāzija, tāpat Rīgā darbojās bēgļu apgādāšanas organizācijas «Ziemeļu palīdzība» nodaļa. Tomēr visplašāko darbību uzsāka latviešu buržuāzija, kas ar bēgļu apgādes organizēšanu centās nostiprināt savu ekonomisko un politisko stāvokli.

Jāuzsver, ka iesācies bēgļu apgādes darbs tomēr nespēja nodrošināt viņu vajadzības. Lielu daļu bēgļu, tai skaitā evakuētos Rīgas strādniekus, buržuāzijas organizācijas vispār neapkalpoja. Ja bēgļi atteicās no darba biroja piedāvātā nepiemērotā darba, tad jau tā nelielos pabalstus vairs neizsniedza. Viena pati Baltijas latviešu bēgļu palīdzības komiteja 1916. gadā mēneša laikā tādēļ pārtrauca izsniegt pabalstus 885 bēgļiem. Tikai nelielu skaitu bēgļu nodarbināja bēgļu organizāciju izveidotās

darbnīcās, lielākoties darba birojs nosūtīja tos uz laukiem par laukstrādniekiem. Lai atbrīvotos no apgādājamo lielā skaita un izkalpotos militārās pavēlniecības acīs, bēgļu komitejas praktizēja arī bēgļu nosūtīšanu ļoti smagajos tranšēju darbos.

Dibinot bēgļu palīdzības organizācijas, latviešu buržuāzija izveidoja plašu organizatorisko centru, ko tā paredzēja aktīvi izmantot cīņai par savām šķiras interesēm. Ar 1915. g. aprīli Rīgas lauksaimniecības centrāl-biedrība (RLC) un Latviešu palīdzības komiteja uzsāka darbu bēgļu vidū. 8. jūlijā šīs lauku un pilsētas buržuāzijas bēgļu organizācijas apvienojās, izveidojot Bēgļu palīdzības nodaļu ar kredītbiedrības direktoru skolu īpašnieku V. Olavu kā priekšsēdētāju un RLC priekšsēdētāju V. Skubiņu kā tā vietnieku. Nodaļa organizēja gandrīz 100 vietējo komiteju, galvenokārt uz RLC ietvaros apvienoto lauksaimniecības biedrību bāzes. 1916. g. 7. janvārī Bēgļu palīdzības nodaļu pārveidoja par Baltijas latviešu bēgļu palīdzības komiteju. 1916. g. jūnijā šī komiteja Baltijā bija reģistrējusi 119 223 bēgļus. Otru bēgļu palīdzības organizāciju tīklu izveidoja uz Latvijas lauksaimnieku ekonomiskās sabiedrības (LLES) biedrību bāzes. LLES un reakcionārās Latviešu tautas partijas aprindas 1915. g. 2. jūnijā panāca centrālās Latviešu palīdzības biedrības «Dzimtene» statūtu apstiprināšanu. Biedrības sēdeklis atradās Petrogradā, bet nodaļas tā varēja dibināt visā Krievijas impērijā. Viena no lielākajām bija Rīgas nodaļa, kas 1916. g. sākumā bija reģistrējusi apmēram 25 tūkst. bēgļu. Tomēr 1916. g. februārī valdības iestādes par nelikumībām lietvedībā nodaļu slēdza; to atjaunoja (gan uz neilgu laiku) tikai pēc pilnīgas reorganizācijas.

RLC un LLES starpā notiekošo nikno konkurences cīņu, kā arī Rīgas liberāļu «progresīvā bloka» un reakcionārā tautībnieku grupējuma antagonismu pilnā mērā pārmantoja arī abas minētās bēgļu organizāciju grupas. Neraugoties uz J. Bisenieka, F. Veinberga un citu «Dzimtenes» līderu protestiem, pēc Latviešu palīdzības komitejas (Bēgļu palīdzības nodaļas) ierosmes 1915. g. 30. augustā Petrogradā tika sasaukts bēgļu kongress. Kongresa sasaukšanas cēlonis bija RLC grupas centieni pakļaut sev bēgļu organizācijas. Kongresa rīkotāji bija ignorējuši strādnieku palīdzības biedrības, bet uzaicinājuši kredītiestāžu un citu biedrību pārstāvjus, tā radot sev balsu vairākumu. Visas bēgļu organizācijas apvienojošā centra — Centrālās komitejas — vēlēšanās pilnīgu uzvaru guva Bēgļu palīdzības nodaļas aprindas. Pēc Centrālās komitejas pārstāvju denunciacijas izdarītā revīzija «Dzimtenē» atklāja lielu naudas summu piesavināšanos, uzrādot fiktīvas patversmes, skolas u. c. 1916. gadā «Dzimteni» slēdza. Tādējādi Centrālā komiteja kļuva par vienīgo Viskrievijas mērogā darbojošos latviešu buržuāzijas bēgļu apgādības centrālo organizāciju. 1916. g. sākumā tā bija reģistrējusi 736 tūkst. bēgļu un tās pārziņā bija 252 organizācijas.

Bēgļu apgādāšanas centrālā komiteja kļuva par latviešu buržuāzijas ietekmīgāko politisko centru un kalpoja tās centriem iegūt lielāku politisku ietekmi Latvijā uz vietējās vācu muižniecības un buržuāzijas rēķina. Centrālās komitejas 1915. g. atskaites sapulcē V. Olavs uzsvēra, ka Latvijā bēgļu organizācijas ir uzņēmušās zemstu funkcijas, vairāk gan domājot vēlamo nekā esošo. Tādējādi, izmantojot bēgļu traģisko stāvokli, latviešu buržuāzija centās atņemt landtāgiem vietējās pašvaldības tiesības. Protams,

Centrālajai komitejai bija tālu līdz landtāgu tiesībām, tomēr cara valdība bija piešķirusi bēgļu organizācijām samērā plašas pilnvaras. Abi latviešu valsts domnieki — J. Goldmanis un J. Zālītis — kā Centrālās komitejas valdes locekļi bieži saistījās ar valdības un sevišķi militārās pavēlniecības āprindām. Latviešu buržuāzijas politiskais svars neapšaubāmi bija pieaudzis, un šā svara vairošanai tā bija gatava uz visu. Tas skaidri izpaudās arī latviešu strēlnieku bataljonu organizēšanā.

Kurzemes okupācija atstāja bez pajumtes bēgļu milzīgu armiju, latviešu buržuāzijai tur palika ievērojams ekonomiskais potenciāls, kuru tā vēlējās atgūt. Šādos apstākļos radās doma izmantot lozungu par Kurzemes atgūšanu, lai dibinātu latviešu karaspēka vienības. Izmantojot tautas gadsimtu naidu pret Baltijas vācu muižniecību, latviešu buržuāzija un tās prese, nemitīgi rībinot šovინisma bungas, izvērta plašu kampaņu par latviešu karaspēka daļu organizēšanu. Nododot tās carisma rīcībā, latviešu buržuāzija cerēja gūt politisku kapitālu, panākt, lai carisms ar reformām nodrošinātu tai vadošo vietu vietējā pašvaldībā.

1915. g. 19. maijā J. Goldmanis Rīgā sasauca latviešu buržuāzijas pārstāvju apspriedi, kas nolēma izveidot organizācijas komiteju brīvprātīgo nacionālo vienību organizēšanai un censties panākt atļauju šādu vienību dibināšanai. Vietējā vācu muižniecība un buržuāzija, kas labi izprata latviešu strēlnieku bataljonu organizēšanas īsto mērķi, izmantojot savu lielo ietekmi vietējā administrācijā un sakarus augstākajās valdības iestādēs un cara galmā, visiem spēkiem centās nepieļaut šo bataljonu izveidošanu. Vāciešus atbalstīja arī vietējā administrācija ar ģenerāli P. Kurlovu priekšgalā. Tomēr augstākā virspavēlnieka mītne frontē piedzīvoto neveiksmju ietekmē principā deva piekrišanu latviešu brīvprātīgo vienību dibināšanai. 1915. g. 19. jūlijā tika parakstīta pavēle par 1. Daugavgrīvas un 2. Rīgas latviešu strēlnieku bataljona formēšanu. Brīvprātīgo vienību izveidošanai buržuāzija nodibināja Latviešu strēlnieku bataljonu organizācijas komiteju, kas izvērta plašu propagandas kampaņu presē un uz vietām. LSD aktīvā darbība, atmaskojot strēlnieku bataljonu izveidošanas īstos mērķus, ievērojami apgrūtināja komitejas darbu, tomēr pilnīgi izjaukt brīvprātīgo vervēšanu neizdevās. Jāievēro, ka vervēšanu atvieglāja arī daži objektīvi apstākļi. Strēlnieku bataljonus formēja laikā, kad notika Rīgas evakuācija, un bezdarbnieki un bēgļi, bezizejas stāvokļa spiesti, nereti iestājās tajos. Bez tam jauniesaucamajiem atļāva iestāties strēlnieku bataljonos ar brīvprātīgo priekšrocībām. Līdz septembra beigām izdevās savervēt 5113 brīvprātīgos, pēc tam brīvprātīgo skaits samazinājās. Pavisam savervēja apmēram 8000 brīvprātīgo. Ar 1916. g. bataljonus papildināja ar mobilizētajiem vai no citām daļām pārceltajiem karavīriem.

Pēc sava sociālā sastāva latviešu strēlnieku bataljoni bija proletāriski un pusproletāriski. Tā, 1916. g. vasarā 2. Rīgas latviešu strēlnieku bataljonā no 1639 strēlniekiem ap 40,7% bija pilsētu un lauku strādnieki, 35,8% — bezzemnieki, 4,7% — jūrnieki un zvejnieki, 2,2% — amatnieki, 8,4% — zemes īpašnieki un nomnieki, 3,4% — pilsētu vidējās buržuāzijas un sīkburžuāzijas pārstāvji. Latviešu buržuāziju neinteresēja strēlnieku liktenis, viņu varonību un asinis tā izmantoja sava politiskā prestiža nostiprināšanai.

Revolucionārās krīzes nobriešana un Februāra buržuāziski demokrātiskās revolūcijas uzvara

Kara gados spēku samērs latviešu buržuāzijas nometnē izmainījās. Rīgas evakuācija ievērojami skāra lielo pilsētas namīpašnieku un citu buržuāzijas slāņu ekonomisko stāvokli, bet Kurzemes okupācija samazināja LLES varenību. Ar Latviešu tautas partijas grupējumu saistītās melnsimtnieciskās latviešu buržuāzijas sabiedriski politiskā centra — Latviešu palīdzības biedrības «Dzimtene» slēgšana bija viens no cēloņiem, kas ierobežoja šīs grupas politisko ietekmīgumu. Par latviešu buržuāzijas galveno sabiedriski politisko centru kļuva Bēgļu apgādāšanas centrālā komiteja. Grupējuma oficiozs — laikraksts «Baltija» — balansēja starp melnsimtniekiem un liberāļu labējo spārnu un pilnībā atbalstīja carismu. Laikrakstam bija raksturīgi izteicieni, ka jāpieliek visi spēki uzvaras panākšanai karā, jāizrāda lojalitāte, padevība, tad pēc uzvaras patvaldība atalgošot ar zemstu u. c. reformām. Lai gan Rīgas lauksaimniecības centrāl-biedrība sadarbojās ar šo buržuāzijas grupu, tomēr tās laikraksta «Lidums» nostāja bija liberālāka. Atspoguļojot lauku buržuāzijas ekonomiskā spēka pieaugumu, kapitālistiskās ražošanas centra pārvietošanos laukos no muižām uz budžu saimniecībām, «Lidums» jau no paša kara sākuma prasīja pārveidot agrārās attiecības un vietējo pašvaldību latviešu buržuāzijas interesēs, tomēr ne uz brīdi nepārkāpjot monarhistiskā liberālisma robežas. Plašs grupējums, kas apvienoja galvenokārt no Rīgas evakuējušos buržuāzisko un sīkburžuāzisko inteligenci, izveidojās Maskavā ap Centrālās komitejas kultūras biroju, preses izdevumiem «Dzimtenes Atbalss» un «Taurētājs». Šo grupējumu raksturoja naidis pret marksismu un LSD un buržuāziskā nacionālisma plaša propaganda.

Latviešu buržuāzija neizvirzīja nacionālās atbrīvošanās cīņas lozungus. Tā negāja tālāk par prasību pēc zemstes. Arī sīkburžuāziskā demokrātija aprobežojās ar kulturālās autonomijas prasībām. Latviešu buržuāzijas orientācija uz carismu palika nemainīga līdz pat patvaldības gāšanai. Buržuāzijas politisko seju ļoti reljefi atveidoja F. Veinbergs, kas 1915. gadā iesniegumā valdības iestādēm uzsvēra, ka latviešu buržuāzija vienmēr «vērsa latviešu skatus uz cara varu, mācīja viņiem, ka viņu nākotne atkarīga tikai no šīs varas, un iedvesa viņiem dziļas lojālas uzticamības jūtas». Latviešu buržuāzija, tāpat kā pārējā Krievijas buržuāzija, bija monarhistiska, republikāniska tā kļuva, tikai revolūcijas piespiesta.

Buržuāzijas cīņas galvenā smaile bija vērsta pret Latvijas darbaļaudīm. «Rīgas Avīzes» līdzstrādnieks, vecs ohrankas aģents un provokators P. Plaudis jau pašā kara sākumā lūdza «Dzimtenes Vēstneša» redaktoru M. Āronu sastādīt strādnieku laikraksta «Strādnieka Balss» un pat sīkburžuāziskās «Jaunās Dienas Lapas» līdzstrādnieku sarakstus, lai, izmantojot karastāvokli, panāktu, ka «viņu kauļi balinās kaut kur aiz kapiem». J. Bisenieks un F. Veinbergs, lai pastiprinātu cīņu pret LSD un marksistisko ideoloģiju, panāca kādreizējam revolūcijas renegātam un vēlāk jau atklāti

reakcionārajam J. Jankavam atļauju atgriezties Rīgā. Sniegdami ziņas par J. Jankavu Vidzemes guberņas žandarmērijai, viņi uzsvēra, ka Jankavs nepieciešams kā žurnālists cīņai pret revolucionāro kustību. Buržuāzijas izveidotās bēgļu apgādāšanas organizācijas kļuva arī par centriem cīņai pret marksismu un LSD ietekmi masās.

Izmantojot visā valstī uzkurināto šovinisma vilni, latviešu buržuāzija izvērsa presē plašu pretvācu kampaņu, izkalpojās carisma priekšā katrā izdevīgākā gadījumā. Baltijas vācu muižniecība un buržuāzija centās nosargāt savas pozīcijas, izmantot sakarus galmā, valdībā un vietējās administrācijas tiešu atbalstu. Tomēr 1915. gadā Baltijā slēdza vācu privātās skolas, kā arī visus vācu laikrakstus (to vietā iznāca «Rižskoje Obozrenije» V. Grosberga vadībā), aizliedza sabiedriskās vietās lietot vācu valodu. Vairākus redzamus vācu sabiedriskus darbiniekus, tai skaitā Rīgas pilsētas galvu V. Bulmerinku un arī viņa aizvietotāju šajā amatā R. Erhartu, izsūtīja. Par Rīgas pilsētas galvu 1916. gadā kļuva A. Krastkalns. Lielākais latviešu buržuāzijas ieguvums bija Baltijas vācu muižniecības feodālo privilēģiju atcelšana 1915. g. martā. Tomēr Baltijas vācu muižniecības un buržuāzijas politiskā ietekme joprojām bija liela, tās rokās saglabājās landtāgs. Neapšaubāmi, ka plašais uzbrukums Baltijas vāciešu ekonomiskajam un politiskajam stāvoklim viņu vidū radīja neapmierinātību; Vācijas karaspēka iebrukums Latvijas teritorijā vietējās vācu muižniecības un buržuāzijas opozicionāro noskaņojumu palielināja. To savos ziņojumos bija spiesta atzīt arī Baltijas vāciešiem labvēlīgā vietējā administrācija. Latviešu buržuāzija gan palika pilnīgi uzticīga patvaldībai, tomēr vairāki apstākļi stimulēja arī tās neapmierinātības pieaugšanu. Tie bija ekonomiskā krīze, Kurzemes jautājums, ieilgušās zemstu reformas, bet galvenais — patvaldības nespēja novērst revolucionārā noskaņojuma pieaugumu valstī. Tādējādi arī Latvijā bija vērojama augšu krīze.

Carisms, strādnieku revolucionārās aktivitātes iebiedēts, pastiprināja cīņu pret revolucionāro kustību. Stipri cieta arī Latvijas proletariāta politiskais avangards, it īpaši Rīgā. Galvenais cēlonis tam, ka Rīgā kopš 1915. g. maija streikiem nenotika strādnieku masveida politiskas uzstāšanās, bija ne tikai evakuācija, kas būtiski izmainīja Rīgas sociālo seju un stipri vājināja LSD Rīgas organizāciju, bet vispirmām kārtām valdības un militāro iestāžu represiju nemitīgs pieaugums. Jau no paša kara sākuma Latvijā bija izsludināts karastāvoklis. Smags trieciens LSD Rīgas organizācijai bija 1915. g. vasaras aresti. 16. jūnijā apcietināja tādus vadošus organizācijas darbiniekus kā K. Pečaku, V. Zili un vēl astoņus citus biedrus. 1915. g. septembrī Rīgas organizācijas piecos rajonos darbojās 273 biedri, bet 1916. g. janvārī trīs pastāvošajos rajonos — tikai 169. Tāpat 1916. gadā sakarā ar legālo biedrību lielākās daļas slēgšanu krasi sašaurinājās darbs legālajās organizācijās. Par 1916. g. beigām un 1917. g. sākumu ir atsevišķas ziņas, ka Latvijas Sociāldemokrātijai bija ietekme patērētāju biedrībās «Klints», «Darbs» un dažās citās patērētāju un kultūrizglītības biedrībās.

Tomēr līdz 1916. g. vasarai Rīgas organizācija turpināja plašu darbību. Notika pilsētas konferences, izdeva un izplatīja nelegālo literatūru. 1915. g. 26. jūlijā netālu no Rīgas, mežā pie Lubānas ceļa, notika 4. rajona masu sapulce, kurā apsprieda kārtējos uzdevumus. 1916. g. 9. janvārī bija uz-

vilkti vairāki sarkanie karogi ar uzrakstiem «Slava kritušiem, lāsts slepkavām» un izplatītas daudzas lapiņas. Kad 1916. g. 2.—3. martā arestēja Rīgas organizācijas deviņus biedrus, kratīšanā atrada vairāk nekā 2500 tikko iespiestu un hektografētu lapiņu, žurnālus un citus nelegālus izdevumus. Pēc marta arestiem Rīgas organizācija atjaunoja sarautos sakarus un sakarā ar Ļenas strādnieku apšaušanas gadadienu nolēma izdot un izplatīt uzsaukumu «4. aprīlis» un uzvilkt vairākus karogus. Naktī no 3. uz 4. aprīli Rīgas strādnieku rajonos bija pastiprināta uzraudzība, ierīkoja vairākus slēpnus. K. Mārtinsons un M. Pesa, kas Aleksandra dārzā centās uzvilkt sarkano karogu, krita policijas nagos, tāpat kā arī Rīgas komitejas loceklis N. Allens. M. Pesas dzīvoklī ierīkotajā slēpnī iekrita aktīvs Rīgas organizācijas biedrs J. Krastiņš. Un tomēr 4. aprīļa rītā pilsētā bija izplatītas daudzas lapiņas «4. aprīlis». 1916. g. 1. Maijā bija uzvilkti divi karogi un izplatītas lapiņas. Apmēram maija vidū 1. un 2. rajona sapulcē apsprieda organizatoriska rakstura jautājumus; tajā uzstājās LSD CK loceklis un viens no galvenajiem Rīgas organizācijas vadītājiem V. Tiesnieks. Taču 1916. g. 28. maijā ohrankai izdevās apcietināt V. Tiesnieku un arī grupu citu Rīgas organizācijas aktīvāko biedru, iekrita arī LSD CK nelegālā tipogrāfija, kuras vadītājs bija V. Tiesnieks.

Pēc 1916. g. marta—maija arestiem un tipogrāfijas iekrišanas Rīgas organizācijas darbība bija ievērojami apgrūtināta. Brīvībā palikušie biedri, lai mazinātu provokāciju draudus, ievērojami pastiprināja konspirāciju. Tomēr 7. augustā ohrankas aģentiem izdevās izsekot sapulci H. Freimaņa dzīvoklī un apcietināt 11 biedrus. Pēc šiem arestiem Rīgas organizācijas stāvoklis kļuva kritisks. Notika vēl vairāki aresti un arī biežas kratīšanas. Rīgas organizācija apvienoja vairs tikai apmēram 30—40 biedru. Tomēr tā arī tad turpināja darbu, kas 1917. g. janvārī—februārī manāmi aktivizējās. Atjaunoja sakarus ar izkļiedētajiem biedriem. Tomēr atjaunot nelegālās literatūras izdošanu neizdevās. To piegādāja galvenokārt no citām Krievijas pilsētām un ārzemēm.

Evakuētie LSD Rīgas organizācijas biedri, pildot organizācijas konferences lēmumu, aktīvi iesaistījās bolševistiskajās organizācijās jaunajās dzīves vietās. Rīgas komiteja izveidoja īpašu komisiju sakaru nodibināšanai ar vietējām bolševiku organizācijām. Vairākās pilsētās noformējās nacionāli latviešu sociāldemokrātu rajoni. Viens no lielākajiem bija KSDSP Pēterburgas organizācijas latviešu rajons «Prometejs». Policijas departamenta materiālos ir daudz ziņu par partijas dzīves ievērojamu aktivizēšanos Maskavā pēc evakuēto Rīgas strādnieku un LSD biedru ierašanās. Svarīgs bolševiku darba lauks bija organizatoriskais un politiskās audzināšanas darbs latviešu bēgļu masās dažādās Krievijas pilsētās, cīņa pret buržuāzijas mēģinājumiem pakļaut bēgļus savai idejiskajai ietekmei. Šis plaši izvērstais darbs palīdzēja bolševiku partijai iesaistīt revolucionārajā darbā evakuēto darbaļaužu masas.

V. I. Ļeņins norādīja: «...proletāriskie revolucionāri visu uzmanību pievērsa (sākot ar 1914. gada augustu) tam, lai revolucionarizētu armiju, lai to izmantotu *pret* buržuāzijas imperiālistiskajiem laupītājiem...».² Rīgas

² Ļeņins V. I. Satversmes sapulces vēlēšanas un proletariāta diktatūra. — Raksti, 30. sēj., 233.—234. lpp.

rajonā, svarīgākajā Ziemeļu frontes iecirknī, boļševiku darbu armijā vadīja KSDS(b)P Pēterburgas komiteja un Latvijas Sociāldemokrātija. LSD, tai skaitā tās Rīgas organizācija, jau ar pirmajām mobilizācijas dienām uzsāka plašu darbu karaspēkā, ciņu par armijas revolucionarizēšanu. Kareivju vidū izplatīja LSD lapiņas un citus nelegālos izdevumus. Tos nosūtīja arī pa pastu, noslēpa karavīriem domātajos sūtījumos. 1916. g. 17.—18. decembra apspriedē augstākās virspavēlniecības mītnē tika atzīmēts, ka «... Rīga un Daugavpils — Ziemeļu frontes nelaime, īpaši Rīga. Tie ir divi sapropagandēti perēkļi.» Svarīga nozīme armijas revolucionarizēšanās procesā bija arī LSD biedru iesaukšanai aktīvajā armijā, kā arī darbam ar jauniešiem. Militārā pavēlniecība vairākkārt atzīmēja, ka visas karavīru uzstāšanās frontē parasti sakrita ar papildinājuma ierašanos, kas kalpoja par saikni starp fronti un aizmuguri. Ievērojams propagandas un agitācijas darbs tika veikts arī ar tranšeju strādnieku starpniecību, kuru vidū bija daudzi LSD biedri. 7. Sibīrijas korpusa komandieris savā 1916. g. 18. oktobra ziņojumā 12. armijas komandierim par tranšeju strādniekiem un viņu noskaņojumu norādīja: «Ar pārliecību var sacīt, ka propaganda caur viņiem nāca no Rīgas.»

Svarīgs LSD uzdevums bija latviešu strēlnieku revolucionarizēšana. LSD veica lielu propagandas un agitācijas darbu, lai panāktu latviešu strēlnieku nostāšanos revolūcijas pusē. Lielu darbu karaspēkā veica V. Tiesnieks, A. Asare un citi Rīgas organizācijas biedri. Viņi uzturēja sakarus ar karaspēka daļām, vāca ziņas par kareivju noskaņojumu un apgādāja tos ar LSD izdevumiem. Pēc krievu kareivju lūguma LSD CK izdeva arī lapiņas krievu valodā. 1915. g. otrajā pusē un 1916. g. sākumā, piemēram, LSD CK un Rīgas organizācija tieši kareivjiem un jauniešiem izdeva četras lapiņas latviešu valodā un vienu lapiņu krievu valodā 35 tūkst. eksemplāru kopējā metienā.

Par spīti smagajām represijām un rūpīgai uzraudzībai, Rīgas rajonā izvietotās karaspēka daļās radās LSD biedru pulciņi. 1916. g. pavasarī nelegālais pulciņš izveidojās 4. Vidzemes latviešu strēlnieku bataljonā. Vasarā Latviešu strēlnieku rezerves bataljonā izveidojās strēlnieku vidū plašākais partijas pulciņš «Pelēkie», kas nodibināja sakarus ar KSDS(b)P CK, tās Pēterburgas komiteju un P. Stučku. Vairāki partijas biedri darbojās arī citās strēlnieku daļās. 1915. g. beigās LSD Rīgas komitejas uzdevumā A. Helmanis mēģināja apvienot 6., 8. un citu latviešu strēlnieku bataljonu partijas biedrus. Tika sasaukta sapulce, tomēr apvienošanās nebija ilga. Viens no šīs sapulces dalībniekiem bija A. Feldmanis, kas vēlāk, dienēdams 8. bataljonā, nodibināja sakarus ar LSD Rīgas komiteju. Agitācijas un propagandas darbu aktīvi veica arī Rīgas frontē nokļuvušie krievu boļševiki. Boļševiku grupas izveidojās 436. Novaja Ladogas kājnieku pulkā, 434. Čerepovecas pulkā, 435. Jamburgas pulkā, 479. kājnieku pulkā. 1916. g. oktobrī D. Grazkins, viens no 436. pulka boļševiku grupas vadītājiem, nodibināja ciešākus sakarus ar LSD Rīgas organizāciju. Plašs revolucionārs darbs norisinājās arī Sibīrijas strēlnieku pulkos.

Carisma nespēja novērst saimniecisko sabrukumu valstī, kareivju beztiesiskums un grūtais stāvoklis, neveiksmes frontē un virkne citu cēloņu bija pamats boļševiku revolucionārās propagandas lielajiem panākumiem

Rīgas frontē. Revolucionāro noskaņojumu un neapmierinātību ar karu veicināja arī šeit veiktās bezatbildīgās asiņainās uzbrukuma operācijas, it īpaši 1916. g. decembrī un 1917. g. janvārī. Decembra «Ziemsvētku» kaujas sevišķi smagas bija latviešu strēlnieku pulkiem, kas zaudēja 43% sava kaujas sastāva. Decembra—janvāra kauju laikā notika Rīgas frontē pirmā plašāka atklātā uzstāšanās pret carismu: 55. un 17. Sibīrijas strēlnieku pulka, kā arī vairāku 3. Sibīrijas strēlnieku divīzijas apakšvienību karavīri atteicās iet uzbrukumā. Cenšoties iebiedēt kareivjus un mazināt revolucionāro noskaņojumu armijā, patvaldība nežēlīgi izrēķinājās ar Sibīrijas strēlniekiem — 63 strēlniekus nošāva. Tomēr revolucionārais noskaņojums kareivjos turpināja pieaugt. Neapmierinātība ar karu un revolucionārais noskaņojums arvien plašāk izpaudās arī latviešu strēlnieku vidū. Strēlnieku apziņā lielā mērā bija noticis lūzums, un tie arvien vairāk norobežojās no latviešu buržuāzijas kurinātā šovinisma. 1917. g. 26. februārī Rīgā notika brupota sadursme starp 1. Daugavgrīvas pulka strēlniekiem un žandarmiem. Strēlnieki atbrīvoja 30 arestētos biedrus un pēc tam atvairīja žandarumu uzbrukumu, kuri cieta jūtamus zaudējumus.

Buržuāzijas atbalstītais valdības un militārās pavēlniecības terors un represijas nespēja novērst revolucionārās situācijas nobriešanu valstī. 1917. g. sākumā pār visu Krieviju vēlās streiku un demonstrāciju vilnis. Februārī revolucionārā kustība sevišķi strauji pieauga Petrogradā. 27. februārī boļševiku vadītā revolucionārā kustība aptvēra visu Petrogradu, revolūcijas pusē pārgāja Petrogradas garnizons. Carisms sabruka. Krievijā izveidojās divvaldība. Kā norādīja V. I. Ļeniņš, «... blakus Pagaidu valdībai, *buržuāzijas* valdībai, izveidojusies *cita valdība*, vēl gan vāja, tikai dīglī, bet tomēr jau tāda, kas neapšaubāmi faktiski pastāv un aug: strādnieku un zaldātu deputātu Padomes».³

Kara izsuktās izmaiņas šķiru spēku samērā, arī karadarbības tiešais tuvums, nežēlīgās represijas pret strādnieku kustību un tās avangardu LSD bija svarīgākie cēloņi, kas noteica revolucionāro notikumu zināmu novēlošanos Latvijā. Revolūcijas priekšvakarā, bet it īpaši revolūcijas dienās vietējie militārie un civilie varas orgāni centās izolēt armiju un vietējos iedzīvotājus no revolucionārās Petrogradas. Pastā un telegrāfā noteica stingru cenzūru. Kopš 27. februāra Rīgā nepienāca galvaspilsētas laikraksti. Policija un žandarmērija pilsētā bija kaujas gatavībā. Marta sākumā ielu krustojumos izvietojās ar šautenēm apbruotas policijas vienības. Naktī uz 3. martu uzstādīja ložmetējus uz namu jumtiem, Daugavas krastmalā un citās vietās. Rīgas garnizona kareivjiem bija aizliegts atstāt apmešanās vietas. Galvenā virspavēlnieka mītne pavēlēja apcietināt no Petrogradas ieradušos agitatorus, nodibināt lauka karatiesas, kā arī ieteica aizkavēt manifesta publicēšanu par cara atteikšanos no troņa.

Tomēr izolēt armiju un tautu no revolucionārās Petrogradas nebija iespējams. Rīgā pirmās vēstis par revolūcijas uzvaru nonāca 2. martā. Pirmās oficiālās telegrammas par revolūcijas uzvaru iespieda 3. marta rītā, bet plašākas ziņas bija publicētas pēcpusdienā. Iedzīvotāji burtiski izķēra no pārdevēju rokām speciālizdevumus ar ziņām no Petrogradas. 4. martā

³ Ļeniņš V. I. Par divvaldību. — Raksti, 24. sēj., 19. lpp.

Pagaidu valdības paziņojums un manifesti par cara atteikšanos no troņa bija iespiesti visos vietējos laikrakstos. Sāka pienākt arī Petrogradas laikraksti. Arī Latvijā sākās aktīva masu kustība. 2. martā legalizējās LSD Rīgas organizācijas rīcības komiteja, kas pastāvēja līdz 20. martam, kad legalizējās visa Rīgas organizācija. 4. un 5. martā Rīgas ielās notika plaši mītiņi, kuros piedalījās kā pilsētas iedzīvotāji, tā arī kareivji. Mītiņu pārbiedētais 12. armijas komandieris ģenerālis Radko-Dimitrijevs 5. martā īpašā uzsaukumā kareivjiem un Rīgas iedzīvotājiem draudēja pilnā mērā izlietot varu, lai apspiestu «nekārtības», bet pilsētas galva A. Krastkalns 7. martā Rīgas pilsētas domē paziņoja, ka Pagaidu valdība pavēlējusi nodot lauka karatiesai visus sabiedriskās kārtības pārkāpējus, un atklāti piedraudēja, «ka neapdomīgas aizraušanās gadījumā var panākt ļoti bargu sodu». Tomēr masu revolucionarizēšanās turpinājās. 10. martā Rīgā tā dēvēto brīvības svētku laikā notika plaši mītiņi un demonstrācijas. Cilvēkiem pie krūtīm bija sarkanās lentītes. Liela daļa skolu, veikalu bija slēgti, nedarbojās pat tramvajs. Daudzās vietās iznīcināja vecās varas vēl palikušās emblēmas — tā, no apgabaltiesas ēkas noplēsa divgalvaino cara ērgli. Pievakarē liela demonstrācija ar sarkanajiem karogiem devās no Romanova ielas uz Matīsa kapiem, kur godināja 1905.—1907. g. revolūcijas upuru piemiņu. Demonstrācijās piedalījās arī kareivji, pa Aleksandra bulvāri braukāja apmēram divdesmit armijas mašīnas, kas bija greznotas ar revolucionāriem lozungiem. Bet tikko izveidojusies 12. armijas Kareivju deputātu padomes meņševistiski eseriskā Izpildu komiteja — Iskosols XII izlaida uzsaukumu kareivjiem, kurā aicināja izbeigt sapulcēšanās, jo tās nākot par labu tikai spiegiem un nodevējiem, kas cenšoties izraisīt nemierus un nekārtības. 15. martā, protestējot pret dažu strādnieču atlaišanu par piedalīšanos 10. marta demonstrācijās, pieteica streiku Zemstu savienības pakļautībā esošās veļas mazgātavas strādnieces. Atjaunoja savu darbību un dibinājās no jauna strādnieku arodbiedrības.

4. martā Rīgas pilsētas domes ārkārtējā sapulce pēc cara atteikšanās manifesta nolasišanas izteica atbalstu Pagaidu valdībai un nosūtīja tai apsveikuma telegrammu. Pēc Pagaidu valdības rīkojuma ar 6. martu pilsētas galvam A. Krastkalnam uzdeva izpildīt Vidzemes guberņas komisāra pienākumus. A. Krastkalns pavēlēja visām guberņas valdības un sabiedriskajām iestādēm, arī reakcionārajai Rīgas pilsētas domei, turpināt darbu. Tā kā Latvija atradās piefrontes joslā, tad civilā vara pakļāvās kara pavēlniecībai. Pagaidu valdības militārā vara Latvijā, tai skaitā Rīgā, piederēja 12. armijas komandierim ģenerālim Radko-Dimitrijevam.

LSD Rīgas organizācijas rīcības komiteja kopā ar strādnieku biedrību pārstāvjiem īpašā sapulcē ievēlēja pagaidu rīcības komiteju, kam bija jāsauc plašāka sapulce Strādnieku deputātu padomes vēlēšanām. 7. martā Rīgas strādnieku pārstāvju sanāksmē ievēlēja Rīgas Strādnieku deputātu padomes pirmos 39 locekļus. Padomes priekšsēdētājs R. Endrups un padomes Izpildu komitejas locekļi bija boļševiki, un Rīgas padome darbojās LSD Rīgas komitejas vadībā. Padomes izveidojās arī armijā. Lai gan Iskosols XII pilnībā atbalstīja Pagaidu valdību, tomēr revolucionarizēšanās process 12. armijā vērsās plašumā. Tā, martā ievēlētās Latviešu strēlnieku pulku apvienotās deputātu padomes Izpildu komitejas (Iskolastrela)

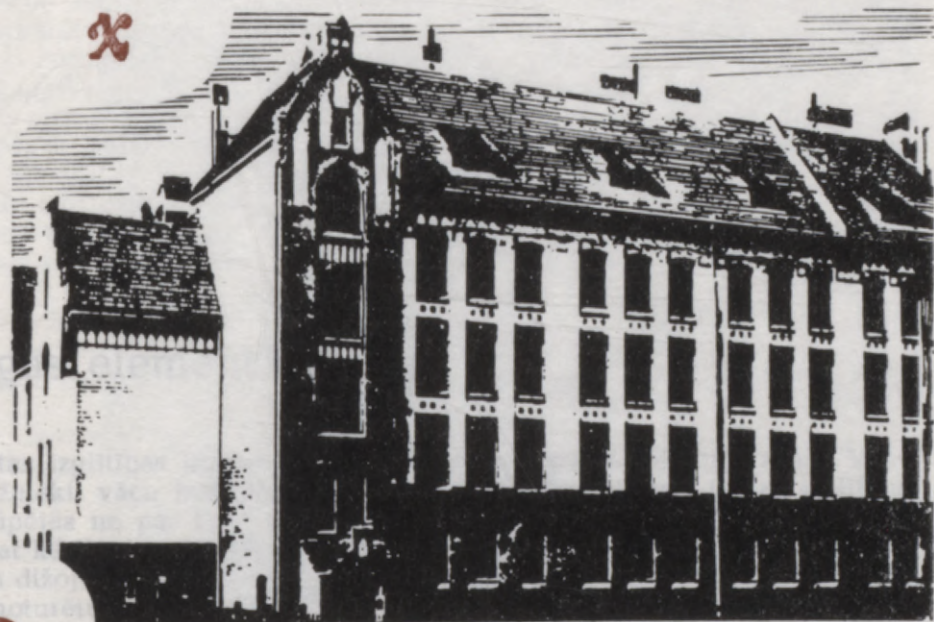
locekļu trešdaļa un gandrīz puse no Iskolastrela prezīdija locekļiem bija LSD biedri.

Tāpat kā pārējā Krievijas buržuāzija, arī latviešu buržuāzija centās izmantot Februāra buržuāziski demokrātiskās revolūcijas iekarojumus savās šauri šķiriskajās interesēs. Ja pirmajās dienās pēc revolūcijas uzvaras latviešu buržuāziskajos laikrakstos bija vērojams pilnīgs apmulsums un tie aprobežojās vienīgi ar notiekošā atreferēšanu, tad, pieaugot darbaļaužu masu revolucionārajai aktivitātei, sarosījās arī latviešu buržuāzija. Tāpat kā visa Krievijas buržuāzija, arī latviešu buržuāzija ar carisma gāšanu uzskatīja revolūciju par pabeigtu un cīnījās pret masu tālāku revolucionarizēšanos. Latviešu buržuāzija cieši sadarbojās ar Pagaidu valdību un kara pavēlniecību, aicināja turpināt imperiālistisko karu.

8. martā Rīgas sabiedrisko organizāciju pārstāvju sapulcē izveidoja Rīgas sabiedrisko organizāciju padomi. Šī padome pēc sava sastāva galvenokārt bija buržuāziska un sīkburžuāziska, lai gan sākumā tās darbā piedalījās arī LSD biedri. Rīgā izveidojās arī vairākas buržuāziskas politiskās partijas. Latviešu buržuāzijas labējais grupējums 25. martā izveidoja Latvju republikānisko partiju, liberālā buržuāzija un daļa sīkburžuāziskās demokrātijas 26. martā dibināja Latvijas radikāldemokrātisko partiju. Līdzīga pēc sava sociālā sastāva bija arī 8. aprīlī dibinātā Latviešu demokrātiskā partija, kas galvenokārt apvienoja palīdzības biedrību un to krājaisdevu kasu aprindas. Aprīļa pirmajā pusē organizēšanās sapulci noturēja arī Latvijas revolucionārie sociālisti. Minēto partiju sociālā bāze un ietekme bija ļoti šaura. Sīkburžuāziskajām partijām Latvijā atšķirībā no pārējās Krievijas bija maza ietekme, un Latvijas proletariāta nopietnākais ienaidnieks bija spēcīgā lauku buržuāzija. Pēc Rīgas lauksaimniecības centrālbiedrības ierosmes 12. martā lauku buržuāzija izveidoja Vidzemes zemes padomi, ar kuru sadarbojās arī Rīgas sabiedrisko organizāciju padome. Savu politisko prasību priekšplānā izvirzot Latvijas autonomiju, latviešu buržuāzija cerēja, ka autonomija nodrošinās tai vietu, ko agrāk bija ieņēmuši vācu muižnieki un buržuāzija, un nošķirs Latviju no revolucionārās Krievijas.

Tādējādi arī Latvijā bija izveidojusies divvaldība. No vienas puses, radās proletariāta un zemniecības revolucionāri demokrātiskās varas iestādes — strādnieku un kareivju deputātu padomes. No otras puses, darbojās buržuāziskās Pagaidu valdības komisārs un buržuāzijas organizācijas, kas atbalstīja Pagaidu valdību.

Par Latvijas padomju faktisko centru kļuva LSD tieši vadītā Rīgas Strādnieku deputātu padome. Tā izveidoja strādnieku miliciju, cīnījās par vietējās pašvaldības un citu iestāžu demokratizēšanu, organizēja darbaļaužu cīņu par viņu stāvokļa uzlabošanu. Rīgas padome arestēja Pagaidu valdības iecelto Vidzemes guberņas komisāru A. Krastkalnu un panāca, ka viņa vietā iecēla sociāldemokrātu A. Priedkalnu. Rīgas padome noteikti cīnījās pret imperiālistiskā kara turpināšanu, un tai bija svarīga loma Latvijas darbaļaužu tālākas revolucionarizēšanās procesā.

**SKOLAS,
IZGLĪTĪBAS BIEDRĪBAS,
ZINĀTNE
UN PRESE
RĪGĀ**

1860.-1917. GADĀ

1866-1915-6000

RIĢA
UN PĒSE
SINĀTĒ
IZĒLĪBAS
SĀKŠĀS

Rīgas elementārskolas

Tautas izglītības līmenis Latvijā 19. gs. 60. gados vēl bija zems. Vācu muižnieki, vācu buržuāzija un mācītāji kavēja latviešu tautas izglītību, nerūpējās ne par latviešu skolu, ne citu kultūras iestāžu organizēšanu. Tāpat kā ilgajos dzimtbūšanas gadsimtos, Baltijas vācu muižnieki vēl arvien dižojās ar savu kultūrtrēģerismu, bet patiesībā pūlējās, cik spēdami, lai noturētu latviešu (tāpat kā igauņu) tautu garīgā tumsībā un padevībā.

Elementārskolu Rīgā 60. gadu sākumā bija maz, mācību līmenis tajās — zems. Pilsētas skolu kolēģijas pārziņā 1861. gadā atradās tikai 13 elementārskolas, kuras bija dibinātas jau agrāk un kuru daļa bija darbojušās vairāk vai mazāk regulāri, ar lielākiem vai mazākiem pārveidojumiem pat dažus gadsimtus. Vairākas no šīm skolām savā laikā bija organizētas pie baznīcu draudzēm un nosauktas dažādu svēto vārdos (Sv. Maurīcija, Sv. Jēkaba, Sv. Ģertrūdes, Jēzus u. c. skolas), bet pārējās sauca to vietu vārdos, kur tās atradās (Āgenskalna, Torņakalna, Ganību dambja u. c. skolas). Vairums skolu bija atsevišķas zēniem un meitenēm, tikai dažās (Torņakalna un Bāriņu nama skolā) mācījās abu dzimumu bērni. Visās skolās mācības notika vācu valodā, latviešu skolu nebija. Turīgākie latviešu iedzīvotāji gan sūtīja savus bērnus vācu skolās, bet lielākā daļa bērnu palika bez skolas.

Kopējais skolēnu skaits, kas mācījās Rīgas elementārskolās 1861. gadā, bija tikai 846 (624 zēni un 222 meitenes), t. i., ap 9% no visiem skolas vecuma bērniem. Cik no tiem bijis latviešu bērnu, nav nosakāms, jo skolēnus tolaik šķīra tikai pēc kārtām un ticības. Vairāk nekā puse no visiem skolēniem bija iedalīti «sīkpilsoņu u. c. pilsētnieku» kategorijā, kā otrā lielākā grupa vienmēr atzīmēti «goda pilsoņi un tirgotāji». Pašu augstāko, bagātāko kārtu un šķiru bērni šajās skolās mācījās reti.

Visas elementārskolas bija vienklasīgas, ar 2—3 gadu kursu un vienu štata skolotāju, lai gan ārkārtēja skolu trūkuma dēļ skolēnu skaits dažā labā no esošajām skolām tālu pārsniedza normu. Pavisam 1861. gadā Rīgas elementārskolās strādāja 21 skolotājs, no tiem trešā daļa — sievietes.

Vienklasīgās elementārskolas strādāja pēc Tērbatas mācību apgabala kuratora 1848. gadā apstiprinātā mācību plāna. Par galveno priekšmetu uzskatīja reliģiju, t. i., bībeles lasīšanu, bībeles stāstus, katķismu, baznīcas dziesmu dziedāšanu. Līdzās tam mācīja lasīt, rakstīt, apgūt rēķināšanas pamatdarbības, šo to no ģeogrāfijas, meiteņu skolās — rokdarbus.

Oficiāli elementārskolas uzturēja pilsēta. Katrai skolai tā atvēlēja gadā dažus simtus (300—500) rubļu. Tomēr svarīgākais skolas ienākumu avots bija mācību maksa — 8—10 un vairāk rubļu no katra skolēna. Noteiktu mācību maksu neņēma tā sauktajā Aleksandra brīvskolā (dibināta pēc Izglītības ministrijas ierosinājuma 1826. gadā), taču arī te katram skolēnam vajadzēja palīdzēt segt dažādus saimniecības izdevumus (par apkuri u. c.). Nemaksāja skolas naudu arī Bāriņu nama audzēkņi, bet tie ne tik daudz mācījās skolā, cik strādāja šās iestādes saimniecībā.

Skolas atradās irētās telpās, kuras parasti neatbilda ne mācību vajadzībām, ne higiēnas prasībām. Grāmatu šo skolu bibliotēkās parasti bija pāris desmiti sējumu, bet nereti — tikai dažas. Liels bija arī mācību līdzekļu trūkums.

60. gadu tālākajā gaitā elementārskolu stāvoklis mainījās maz. Līdz 60. gadu vidum pilsēta jaunas skolas neatvēra, un arī tās pašas, kas jau darbojās, palika agrākajā līmenī. Galvenā tautas lasītprasmes sekmētāja tāpat kā agrāk palika mājas mācība.

Taču šajā laikā sāka risināties notikumi, kas spieda vācu muižniekus un mācītājus vairāk pievērsties skolu jautājumam. Cara valdība pēc dzimtbūšanas atcelšanas atzina par nepieciešamu pastiprināt centrālo varu un sāka īstenot Baltijas gubernās aktīvāku skolu politiku. Kapitālisma attīstības gaitā auga latviešu buržuāzija. Progresīvā topošās buržuāzijas inteliģence, tā sauktie jaunlatvieši, sāka uzstāties pret vācu muižnieku un mācītāju virsvadību tiklab visas Latvijas, kā Rīgas skolu lietās, prasīja atbrīvot skolu no tās un rūpēties, lai skola būtu pieejama tautas masām, lai mācības notiktu dzimtajā valodā. Jaunlatviešu darbinieki, kā K. Valdemārs, K. Barons u. c., aicināja arī mācīties krievu valodu, lai varētu smelties jaunas atziņas no krievu kultūras bagātīgā avota.

Vācu buržuāzija un mācītāji nerima slavināt savus «nopelnus» latviešu tautas kultūras celšanā. Tomēr arvien spēcīgāk izpaudās cara valdības centieni pakļaut skolas savai kontrolei, stingrāka kļuva prasība obligāti mācīt tajās krievu valodu. Tas viss vācu muižniecībā radīja bažas. Skolu jautājumā vajadzēja kaut ko darīt. 1865. gadā tika apstiprināts nolikums par Vidzemes pagastskolām, saskaņā ar kuru uz katriem 500 vīriešu kārtas iedzīvotājiem bija jāatver viena skola. Kaut arī šis nolikums palika vairāk tikai deklarācija, skolu tīkls Latvijā 60. gadu otrajā pusē tomēr sāka paplašināties. Sarosījās arī Rīgas skolu vadītāji. Laikā no 1865. līdz 1869. g. Rīgā tika atvērtas sešas jaunas skolas. Tagad elementārskolās (skaitā 19) mācījās 1141 skolēns (796 zēni un 345 meitenes). Palielinājās arī skolotāju skaits: 1869. gadā pilsētas elementārskolās jau strādāja 43 skolotāji, no tiem 9 sievietes. Mācību darbs tomēr uzlabojās maz.

Līdzās vāciskajām skolām Rīgā 60. gados darbojās arī dažas pirmmācības skolas ar krievu mācību valodu: viena — valsts skola zēniem (dibināta jau 17. gs.), otra (atvērta 1857. gadā) — skola abu dzimumu bērniem

F. Roždārzs. Mitiņš Grīziņkalnā 1905. gadā. 1906. Eļļa.

J. Grosvalds.
Teātra bulvāris. 1913. Eļļa.

V. Purvītis. Viesturdārzā. 1910. Eļļa.

A. Gruzdiņš. Rigas jūrmala. 19. gs. vidus. Eļļa.

(kopš 1862. g.). Abas šīs skolas bija Tērbatas mācību apgabala kuratora tiešā pārziņā. Bez tam divas skolas (zēniem un meitenēm) bija atvērtas pie Sadovņikova bērnu patversmes. Rīgā darbojās arī augstāka tipa (četrklasīga) valsts elementārskola zēniem, kurā mācības notika krievu valodā. Tā bija dibināta jau 1789. gadā kā «galvenā tautskola» un nosaukta ķeizarienes Katrīnas II vārdā; 19. gs. pirmajā pusē to vairākkārt pārveidoja un tās kursu pielīdzināja aprinķskolu kursam.

Tā kā pilsētas un valsts uzturētās elementārskolas nespēja apmierināt Rīgas iedzīvotāju vajadzības, līdzās tām darbojās pareizticīgo, luterāņu, katoļu un citu konfesiju baznīcas skolas, kurās mācījās ap 900 bērnu, kā arī dažādu reliģisku un labdarības biedrību uzturētas skolas, kurās mācījās ap 700 bērnu.

Elementārskolu trūkuma dēļ Rīgā sāka vairoties arī privātas skolas. 60. gadu beigās 7 privātās pirmmācības skolās mācījās ap 160 skolēnu. Privātskolu īpašnieki maksu tāpat ņēma lielu, bet mācību līmenis skolās bija zems.

Tādējādi līdz 60. gadu beigām elementārskolu un skolēnu kopskaits palielinājās, tomēr tautas izglītībai tās deva maz. Sevišķi grūtā stāvoklī bija latviešu bērni. Tos, kas iekļuva skolās, tur mācīja, kā rakstīja tālaika latviešu prese, vienīgi «vāciski buldurēt», pātarus skaitīt un tieši tādēļ nevarēja iemācīt ne lāga lasīt, ne rakstīt, ne rēķināt. Turklāt lielākā bērnu daļa palika ārpus skolas.

70. gados elementārskolu skaits Rīgā palielinājās drusku straujāk. 1875. gadā 30 pilsētas elementārskolās jau mācījās 2195 skolēni (1392 zēni un 803 meitenes), strādāja 61 skolotājs, to vidū — 13 sievietes. Sāka atvērt arī skolas ar paplašinātu mācību kursu. Bāriņu nama skolu pārvērta par divklasīgu. Saskaņā ar cara valdības 1872. g. 31. maija nolikumu par augstākajām elementārskolām (resp., pilsētas skolām) Rīgā tika atvērta divklasīga Aleksandra—Marijas skola, kuras programmā bez parastajiem elementārskolu priekšmetiem, kā reliģijas, lasīšanas, rakstīšanas, rēķināšanas un vācu valodas, bija krievu valoda, ģeogrāfija, dabaszinības, ģeometrija; par pilsētas skolām pārvērta arī Katrīnas skolu un vienu Rīgas aprinķskolu.

1873. gadā par godu ķeizara Pētera I 200. dzimšanas dienas piemiņai tika nodibinātas divas Rīgas pilsētas Pētera elementārskolas — pa vienai zēniem un meitenēm. Šīm skolām (ar krievu mācību valodu) bija 3 gadu kurss un plašāka (salīdzinājumā ar vācu skolām) programma.

Elementārskolu tomēr arvien vēl trūka. Vairojās gan arī baznīcu un dažādu organizāciju uzturētās skolas un privātās skolas (70. gados tika atvērtas 5 baznīcu un organizāciju uzturētas un ap 12 privātu skolu), kurās mācījās ap 600 skolēnu, bet zemo elementārizglītības līmeni pacelt tās nespēja. Pilsētas iedzīvotāju skaits nemitīgi auga, bet lielākajai daļai bērnu un pusaudžu iegūt izglītību nebija iespējams.

Pret zemo tautas izglītības līmeni arvien enerģiskāk uzstājās progresīvā augošā latviešu buržuāziskā inteliģence. Tā prasīja paplašināt skolu tīklu, atbrīvot skolu no neierobežotās vācu virskundzības un no pārmērībām reliģijas mācīšanā. Viens no visrosīgākajiem tālaika tautas izglītības darbiniekiem, kas protestēja pret latviešu pārvācošanas politiku, prasīja izglītību

tautas masām, aizstāvēja latviešu valodas tiesības, bija A. Kronvalds. 1873. gadā Rīgā sanāca pirmā vispārējā latviešu tautskolotāju konference, kurā piedalījās ap 200 skolotāju, 1874. gadā notika otra tautskolotāju konference. Abas konferences vadīja A. Kronvalds. To dalībnieki vienprātīgi atzina, ka jārūpējas, lai visi bērni kā laukos, tā pilsētās varētu mācīties, ka nepieciešamas ne vien mācību grāmatas skolēniem latviešu valodā, bet arī pedagoģiskā prese skolotājiem dzimtajā valodā.

1870. gadā Rīgā atvēra Baltijas skolotāju semināru. Tā uzdevums bija gatavot pasniedzējus skolām ar krievu mācību valodu. Mācības seminārā notika krievu valodā, bet arī latviešu valodai bija paredzētas 3 stundas nedēļā. 1886. gadā šo semināru pārcēla uz Kuldīgu.

Rīgas skolās šajā laikā strādāja skolotāji ar dažādu izglītību. Tikai daļa bija mācījušies skolotāju semināros (Tērbatas, Irlavas), bet daudzi — tikai aprinķskolās vai zemākajās skolās. Baltijas skolotāju seminārā tūlīt iesaistījās 25 latviešu jaunekļi. Krievu valoda deva viņiem iespēju iepazīties ar krievu literatūru, paplašināt savu redzes loku.

80. gadi ievadīja Latvijas skolu attīstībā jaunu posmu. Cara valdība sāka arvien nopietnāk vērsties pret vācu muižnieku privilēģijām skolu lietās. Rīgā pieauga skolu skaits, kur mācības notika krievu valodā. Līdzās 70. gados nodibinātajām Pētera skolām sāka darbu vēl divas zēnu skolas, ko pakļāva tai pašai pārvaldei un ko nosauca par Aleksandra skolām. Šīs skolas bija divklasīgas. Tas viss toreizējiem Rīgas skolu vadītājiem lika just, ka viņu varu sāk apdraudēt, un viņi bija spiesti atzīt, ka Rīgas skolu stāvoklis jāuzlabo. 1881. g. jūlijā Rīgas dome apsprieda pirmo plašāko pilsētas elementārskolu reorganizācijas projektu, saskaņā ar kuru 19 vienklases elementārskolas paredzēja pārvērst par divklasīgām, 2 elementārskolas — par divklasīgām aprinķskolām un Jelgavas priekšpilsētā 1 aprinķskolu iekārtot no jauna. Pārējās elementārskolas ieteica atstāt vienklasīgas. Divklasīgajām elementārskolām un aprinķskolām bija domāts arī nedaudz papildināt programmu, uzņemot tajā krievu valodu. Plānotā elementārskolu reorganizācija tomēr nenotika, projektā paredzētās aprinķskolas neatvēra. Vienklasīgo skolu pārveidošana par divklasīgām risinājās visai gausi.

Strauji šajā laikā palielinājās baznīcu, dažādu organizāciju un privātpersonu uzturēto skolu skaits. 1883. gadā bija ap 16 baznīcām un ap 20 organizācijām pakļautu skolu, to vidū arī pirmās latviešu skolas. 1879. gadā tika atvērta Latviešu labdarības biedrības elementārskola meitenēm. 1882. gadā strādnieku savstarpējās palīdzības biedrība «Jonatāns» organizēja Āgenskalnā vienklasīgu skolu ar 3 nodaļām. Tai pašā gadā sāka darbu arī Latviešu Torņakalna palīdzības biedrības elementārskola abu dzimumu bērniem, bet 1884. gadā Āgenskalnā — Latviešu biedrības Reiņa meiteņu skola (dibināta ar Reiņa Štokes dāvinātu kapitālu, tāpēc nosaukta viņa vārdā). 1885. gadā tika atvērtas arī pirmās divas elementārskolas latviešu bērniem (viena — zēniem, otra — meitenēm), ko uzturēja pilsēta. Līdzīgi latviešu biedrībām skolas organizēja lietuvieši, ebreji un citu tautību biedrības. Nereti šo biedrību (kā, piemēram, ebreju) darbība bija cieši saistīta ar baznīcu, kuras prasībām arī pakļāvās skola. Biedrību dibinātās skolas pielīdzināja privātajām, un audzēkņi, kas beidza šīs skolas, oficiālās

skolas beigušo tiesības neieguva. 80. gadu pirmajā pusē privāto skolu jau saradās ap 30, bet zināšanu tās deva maz.

80. gadu pirmajā pusē (1885. g.) svarīgākais notikums Rīgas skolu dzīvē bija divu tā saukto apvienoto skolu nodibināšana — Totlēbena (tag. Komunāru) bulvārī un Suvorova (tag. Kr. Barona) ielā 71. Katrā no tām tika apvienotas 6 skolas — 12 klases. Abas sāka strādāt jaunās mājās, kas tika uzceltas 1884. gadā. Kā pēc lieluma, tā pēc telpu izkārtojuma šīs skolas atgādināja ārzemju skolas, tāpēc Rīgas skolu vadītāji tās reklamēja kā milzīgu sasniegumu. Tomēr augstā mācību maksa (16—20 rbļ. gadā) tās padarīja pieejamas tikai turīgākajiem pilsētas centra iedzīvotājiem.

Liels pārmaiņas visu Latvijas skolu dzīvē sākās ar 1886. g., kad visas šejienes skolas iekļāva Krievijas valsts skolu sistēmā, ko vadīja Izglītības ministrija. Cara valdība darīja to šķiru cīņas saasināšanās, strādnieku kustības augšanas, tāpat ārpolitisko apstākļu dēļ, bet objektīvi šim pārmaiņam bija zināma progresīva nozīme. Vācu muižnieku privilēģijas skolu lietās samazinājās, viņu vienvaldība beidzās. Obligāta kļuva krievu valodas mācīšana, kas sekmēja krievu progresīvās kultūras izplatīšanos latviešu tautā, tuvināja to krievu tautai, atvieglāja augstākās izglītības iegūšanu Krievijas augstskolās un darba sameklēšanu citās guberņās.

Taču arī carisma reakcionārā vara, tāpat kā vācu muižnieki, bija naidīga latviešu tautai un tās kultūrai. V. I. Ļeņins norādīja, ka «... nav nīkņa un nesamierināmāka tautas izglītības ienaidnieka Krievijā kā Krievijas valdība».¹ Izglītības ministra nostāju tautas izglītības jautājumā V. I. Ļeņins zīmīgi raksturoja šādi: «Ministrs uzskata strādniekus par pulveri, bet zinības un izglītību par dzirksteli; ministrs ir pārliecināts, ka, dzirkstelei iekļūstot pulverī, sprādziens trāpīs vispirms valdību.»² Turklāt cara patvaldība, apspiežot valsts nomalēs nekrievu tautības, arī Latvijā sāka īstenot pārkrievošanas politiku, kas savukārt kavēja latviešu tautas izglītības un kultūras attīstību.

Pēc Latvijas skolu pakļaušanas Izglītības ministrijai Rīgas elementārskolas stingri uzraudzīja ministrijas iecelti ierēdņi — inspektori. Kā mācību valodu skolās pakāpeniski ieviesa krievu valodu, lai pēdējā gadā varētu mācīties krieviski visus priekšmetus, izņemot reliģiju, kas bija mācāma dzimtajā valodā. Tomēr praksē inspektori drīz prasīja, lai ne tikai pēdējā, bet jau otrajā mācību gadā visus priekšmetus mācītu krievu valodā. Mainījās arī programmas un stundu plāni. Liela uzmanība tika veltīta krievu valodai, nedaudz paplašinājās arī programma vēsturē un ģeogrāfijā, sāka mācīt dabaszinības, zīmēšanu.

Saskaņā ar Izglītības ministrijas rīkojumu 1889. gadā Rīgas pilsētas skolu kolēģija, kas ilgu gadu bija Rīgas skolu lietu pilntiesīga noteicēja, šīs tiesības zaudēja. Turpmāk tā varēja izlemt tikai saimnieciska rakstura jautājumus. Tērbatas mācību apgabalu, kura valde jau kopš 1886. g. darbojās Rīgā, 1893. gadā pārdēvēja par Rīgas mācību apgabalu. Tika likvidēta Pētera un Aleksandra skolu pārvalde. Izglītības ministrija pārņēma

¹ Ļeņins V. I. Jautājumā par tautas izglītības ministrijas politiku. — Raksti, 19. sēj., 118. lpp.

² Ļeņins V. I. Par ko domā mūsu ministri? — Raksti, 2. sēj., 72. lpp.

savā pārziņā visas mācību iestādes, arī tās, kas bija saistītas ar labdariem mērķiem.

Rīgas pilsētas vadība ar īgnu nepatiku vērtēja visas carisma reformas izglītības laukā. Sevišķi nikni tā arvien vērsās pret krievu valodas un kultūras iesakņošanu Latvijā un darīja visu, lai tās ietekmi kavētu. Skolu attīstība Latvijā pēc 80. gadu reformām tāpēc risinājās ļoti lēnām. Laikā no 1885. līdz 1895. g. Rīgā neatvēra nevienu elementārskolu, lai gan pilsētas iedzīvotāju skaits šajā laikā strauji auga.

Par tautskolu inspektoru Rīgā 90. gados strādāja F. Treilands (latviešu folklorists un publicists F. Brīvzemnieks). 1896. g. 12. janvāra rakstā Rīgas pilsētas skolu kolēģijai viņš ar precīziem skaitļiem parādīja, cik ļoti pārslogotas ir pirmmācības skolas, cik daudz skolēnu nevar vietu trūkuma dēļ mācīties un cik nepieciešams atvērt jaunu skolu, sevišķi pilsētas nomalēs, strādnieku rajonos. Pēc F. Treilanda aplēses, izdevumi, kas rastos pilsētai, ja viņa projektu īstenotu, palielinātos tikai apmēram par 8000 rbļ., bet iedzīvotāju prasības pēc skolām vismaz daļēji uz kādu laiku tiktu apmierinātas. Pilsētas valde 18. jūlija sēdē apsprieda Treilanda projektu, bet vajadzīgos līdzekļus nolēma piešķirt tikai iespēju robežās, t. i., faktiski atteicās projektā pieņemt.

Tomēr progresīvās sabiedrības balsis, kas prasīja uzlabot Rīgas elementārskolu stāvokli, vairs nevarēja apklusināt. 90. gadu otrajā pusē un 20. gs. sākumā, strauji augot revolucionārajai strādnieku kustībai un izplatoties marksisma idejām, jautājums par tautas izglītību kļuva arvien aktuālāks. Arvien biežāk par Rīgas elementārskolu nožēlojamo stāvokli sāka runāt prese. «Dienas Lapa», kas 90. gadu vidū bija Jaunās strāvas idejiskais centrs un revolucionārās inteligences uzskatu paudēja, nesaudzīgi kritizēja cara patvaldības un vācu muižniecības īstenoto skolu politiku.

1894. gadā Rīgā sāka darbu jauna skolotāju semināra 1. klase, bet pēc dažiem gadiem darbojās jau visas 3 klases. Semināra audzēkņi gandrīz visi (ap 94%) bija latvieši. Demokrātiskās idejas, kas izplatījās šajā laikā darbaļaužu masās, aizrāva arī semināra audzēkņus, un, sākoties revolucionārās cīņas uzplūdiem, viņu vidū auga aktīvi cīnītāji. 1902. g. beigās semināru pārcēla uz Valmieru, un nākošajā gadā to pārveidoja par 4 klasu mācību iestādi.

Rīgas progresīvie skolotāji jau 90. gados iekļāvās demokrātisko biedrību («Jonatāna», «Cerības» u. c.) darbā. 1903. gadā pie Jonatāna biedrības skolas nodibinājās marksistiskais pulciņš, kura darbā piedalījās ap 40 izglītības un kultūras darbinieku. Pulciņa organizators un idejiskais vadītājs bija Jonatāna biedrības skolas skolotājs V. Dermanis, viens no tālaika vadošajiem latviešu sociāldemokrātijas darbiniekiem. Otrs marksistiskais pulciņš nodibinājās 1904. gadā pie Latviešu labdarības biedrības skolas. Sociālisma teorētisko jautājumu propagandā skolotāju vidū daudz darīja LSDSP darbinieki (J. Ozols, J. Asars u. c.).

Dabiski, ka šāda sabiedriski politisko notikumu attīstība spieda «pilsētas tēvus» kaut ko darīt, lai skolu stāvokli uzlabotu. 1897. gadā pieņēma skolu kolēģijas izstrādāto elementārizglītības paplašināšanas projektu un saskaņā ar to sāka pārveidot vienklases skolas ar divklasīgām. No jauna atvēra divas skolas Jāņa vārtu rajonā, vienu Zasulaukā un vienu Aleksan-

dra augstumos. 20. gs. pašā sākumā (1901.—1903. gadā) sāka darbu vēl divas apvienotas skolas — Maskavas priekšpilsētā (Kazaku, tag. Abrenes, ielā) un Jelgavas priekšpilsētā (Švarcmuižas, tag. Melnsila, ielā), kur uzcēla arī jaunus namus. Kazaku ielā apvienoja sešas skolas (četras zēnu un divas meiteņu), bet Švarcmuižas ielā — četras skolas (divas zēnu un divas meiteņu). Pēc skolu kolēģijas ziņām, 1895. gadā pilsēta uzturēja 32 elementārskolas, bet 1903. gadā — 37. Auga arī skolēnu skaits. Ja 1895. gadā pilsētas elementārskolās mācījās 2781 skolēns (1699 zēni, 1082 meitenes), tad 1903. gadā — 3329 skolēni (2069 zēni, 1260 meitenes).

Skolotāju skaits Rīgas elementārskolās šais gados jau pārsniedza simtu. Līdzās seminārus un citas skolas beigušajiem arvien vairāk darbā skolās stājās tādi, kas bija nolikuši attiecīgos eksāmenus kā eksterni. Materiālie un darba apstākļi skolotājiem bija grūti, skolēnu skaits — parasti liels, jāstrādā bija ar vairākām nodaļām vienā klasē. Pilsētas centra apvienotajās skolās skolotāji saņēma lielāku algu, tālāko nomaļu skolās — zemāku. Tāpat izšķīra augstāk atalgotos pirmos skolotājus un otros skolotājus jeb skolotāja palīgus. Pirmie skolotāji saņēma gadā 700—1000 rbļ., kā arī piemaksu par dzīvokli, otrajiem pienācās tikai 600—700 rbļ. bez šādas piemaksas. Par skolotājām strādājošo sieviešu algas bija attiecīgi mazākas: pirmajām — 500—600 rbļ., otrajām — 400—500 rbļ. Turklāt ne vienmēr skolotāji noteiktās algas saņēma. Tā kā klases bija pārslogotas, nereti pirmajiem skolotājiem nācās pašiem algot palīgus. Biedrību un arī privātajās skolās skolotāji bieži vien nesaņēma vairāk kā 300—400 rbļ. Par skolotāju vairuma dzīvokļiem, viņu darba un dzīves apstākļiem neviens nerūpējās.

1905.—1907. g. revolūcijas laikā skolu problēma kļuva par vienu no darbaļaužu masu atbrīvošanās cīņas pamatproblēmām. Kopā ar strādniekiem un progresīvo inteligenci arī skolotāji stājās uz cīņas ceļa. Savās sanāksmēs tie ievēlēja skolotāju biroju, kas pēc LSDSP ierosinājuma sagatavoja Latvijas tautskolotāju kongresu. Tas notika Rīgā no 1905. g. 10. līdz 14. novembrim LSDSP vadībā, piedaloties ap 1000 skolotājiem. Kongresa pieņemtajā rezolūcijā tika prasīts nodibināt Krievijā demokrātisku iekārtu un uzsvērts, ka baznīca atdalāma no valsts un skola no baznīcas, ka izglītībai jābūt vispārējai, obligātai un bez maksas, ka mācībām jānotiek dzimtajā valodā, tautskolu programmas jāizstrādā uz zinātniskiem pamatiem un jāsaskaņo ar vidējo mācību iestāžu programmām. Kongress prasīja apgādāt trūcīgos skolēnus ar visu vajadzīgo, lai tie varētu sekmīgi mācīties, atbrīvot skolas no cara un muižnieku birokrātiskās administrācijas varas un visu tautas izglītības lietu nodot pašvaldībām, kas ievēlamas uz vispārēju, tiešu, aizklātu vēlēšanu pamata. Kongress norādīja, ka skolotājiem jāorganizē kursi, jāuzlabo viņu materiālais un tiesiskais stāvoklis.

Kongresa ievēlētā Latvijas tautskolotāju savienības centrālā biroja sastāvs politiskās pārliecības ziņā bija nevienāds. Biroja 15 locekļu vidū bija LSDSP biedri, kā V. Dermanis, J. Asars, V. Zeļenko, bet arī tādi, kas, sākoties revolūcijas atplūdiem, pieslējās reakcijas nometnei. Taču sociāldemokrātiskais kodols ar savu aktivitāti un principialitāti izšķiroši ietekmēja biroja darbu. Birojs aicināja skolotājus cīnīties pret Rīgas Latviešu biedrības reakcionāro darbību un pārtraukt ar to sakarus, apsprieda Latvijas tautskolotāju savienības statūtu projektu, nolēma dibināt Rīgā centrālo

tautskolotāju bibliotēku, organizēt skolotājiem lekcijas. Par vienu no savas darbības galvenajiem uzdevumiem tas uzskatīja jaunu mācību programmu ieviešanu skolās.

1906. g. jūnijā sanāca sociāldemokrātisko skolotāju konference, kurā ievēlēja Sociāldemokrātisko skolotāju biroju. Tas turpināja cīņu par brīvu, demokrātisku skolu. 1907. g. janvārī sasauktajā sociāldemokrātisko skolotāju kongresā nodibināja LSD skolotāju savienību, pieņēma tās statūtus un vienojās par sadarbību ar Viskrievijas skolotāju savienības sociāldemokrātisko frakciju. Tomēr 1907. g. beigās LSD skolotāju savienībai savu darbu nācās pārtraukt.

Progresīvie skolotāji 1905. gadā Rīgā, tāpat kā visā Latvijā, sāka īstenot jaunās, brīvas skolas principus. Saskaņā ar skolotāju kongresa lēmumiem viņi paplašināja mācību vielu, atteicās no reliģijas mācīšanas, sāka ievadīt skolēnus dzīves parādību zinātniskā izpratnē. Reizē ar to viņi veica plašu aģitācijas darbu masās. Vairums revolucionāro Rīgas skolotāju strādāja elementārskolās.

Cara patvaldība, apspiežot revolūciju, nežēlīgi izrēķinājās ar skolotājiem. No Rīgas tautskolu inspektoru ziņojumiem mācību apgabala kuratoram gan izriet, ka 1905. un 1906. gadā tikuši represēti tikai 37 Rīgas skolotāji, taču patiesībā cietušo bija daudz vairāk, no darba atlaisto vien bija daudzi desmiti.

Revolūcijas gados jaunatnes prasības pēc zināšanām auga arvien straujāk. Taču pilsētas skolu skaits palielinājās lēnām. 1906. gadā Rīgā darbojās 41 pilsētas elementārskola, kur mācījās 3902 skolēni (2232 zēni, 1670 meiteņi). Pēc tautībām skolēni šajās skolās sadalījās šādi: vācieši — 962, krievi — 432, latvieši — 2052, ebreji — 191, igauņi — 54, lietuvieši — 42. Daudz straujāk pieauga to skolu skaits, ko uzturēja baznīcas un dažādas labdarības, izglītības un citas biedrības, kā arī reliģiskas organizācijas un privātpersonas. 20. gadsimta sākumā šādu skolu skaits pārsniedza simtu un tajās mācījās ap 6000 skolēnu.

Pēc revolūcijas skolu sistēma visumā palika tāda pati, kāda tā bija pirms revolūcijas. Elementārā izglītība Rīgas darbaļaužu bērniem tāpat bija grūti pieejama. Iedzīvotāju skaits strauji palielinājās, skolu arvien nepietika, bet jaunu skolu celtniecība ritēja gausi. Ap 10 tūkst. bērnu vēl palika ārpus skolas, un tikai ap 14% skolas vecuma bērnu varēja mācīties pilsētas un valdības uzturētajās skolās, bet pārējiem vajadzēja apmierināties ar privātajām, baznīcu un dažādu organizāciju atvērtajām skolām, turklāt mācību maksa visās skolās bija augsta. Rīgas pilsētas budžetā tautas izglītībai tika atvēlēti tikai daži (6—8) procenti. Maz par līdzekļiem elementārizglītībai rūpējās arī cara valdība. Ne velti V. I. Leņins 1913. gadā rakstīja: «Krievija vienmēr paliks nabaga un ubadze attiecībā uz uzdevumiem tautas izglītībai, kamēr tauta neizglītosies tik daudz, lai nokratītu no sevis dzimtkungu muižnieku jūgu.»³ Arvien naidīgāk vērsās pret darbaļaužu progresīvajiem centieniem ne vien politikā, bet arī kultūras laukā arī latviešu buržuāzija ar tās Rīgas Latviešu biedrību.

³ Leņins V. I. Jautājumā par tautas izglītības ministrijas politiku. — Raksti, 19. sēj., 115. lpp.

Daudz tautas izglītības laukā darīja 1908. gadā Rīgā nodibinātā Latvijas skolotāju biedrība, kas organizēja kursus un lekcijas skolotājiem, izdeva žurnālu «Izglītība» (1909.—1911. g.), kurā publicēja rakstus par kultūras un pedagogijas problēmām. Sākās arī latviešu skolu muzeja organizēšana. Rīgas skolotāju pedagogiskās meistarības līmeņa celšanu sekmēja tas, ka krievu valodas zināšanas deva tiem iespēju sekot krievu progresīvās pedagogiskās domas attīstībai un sasniegumiem.

Cīņa par tautas izglītību sevišķi pastiprinājās 1910.—1912. gadā, kad sākās strādnieku kustības jaunie uzplūdi. Iedzīvotāju skaitam Rīgā arvien palielinoties, no daudzām skolām ziņoja, ka ik rudeni vairāki simti bērnu nevar mācīties vietu trūkuma dēļ. Šo apstākļu spiesti, «pilsētas tēvi» laiku palaikam nedaudz palielināja asignējumus elementārizglītībai, paplašināja skolu tīklu — vairākos rajonos uzcēla jaunas skolas. 1912. gadā, pēc oficiālajām tautskolu direkcijas ziņām, Rīgas pilsēta uzturēja 56 elementārskolas abu dzimumu bērniem, 6 zēnu un 6 meiteņu skolas, pavisam 68 skolas, kurās bija 9568 audzēkņi.

Elementārskolu tīkla paplašināšana, tāpat skolu ēku celtniecība, kas izvērās Rīgā šai laikā, tomēr nespēja apmierināt strauji augošās pilsētas iedzīvotāju vajadzības un prasības. 1913. gadā gandrīz visas pilsētas elementārskolas atkal ziņoja pilsētas valdei, ka brīvu vietu trūkuma dēļ bijis jānoraida daudz skolēnu. Tāpēc līdzās pilsētas un valsts uzturētajām skolām arvien rosīgāk darbojās dažādu konfesiju baznīcas skolas (1912. gadā — 21 skola), kā arī privātpersonu un organizāciju uzturētās skolas (1912. gadā — 164 skolas). To vidū bija 13 Latviešu izglītības biedrības elementārskolas. Līdzekļus skolu vajadzībām biedrības centās sagādāt ar dažādiem ziedojumiem un izrikojumiem, kā arī ar mācību maksu. Lielākajā daļā šo skolu bija pa vienai klasei, un mācību darba līmenis tajās visumā nebija un nevarēja būt augsts. Tomēr daudz bērnu bija spiesti mācīties šajās skolās.

Elementārskolu skaitā minamas arī tās, ko organizēja nolūkā dot skolas vecuma bērniem arī profesionālas zināšanas kādā arodā. Jau 19. gs. 60. gados Rīgā darbojās vairākas šādas skolas — Olgas tirdzniecības un rūpniecības skola (1844.), kur mācījās 58 meitenes, Rīgas biržas navigācijas skola zēniem (1843.) ar 40 skolēniem, kas gatavoja jūrniekus (kurinātājus, mašīnistus, stūrmaņus u. c.). Abas šīs skolas uzturēja organizācijas. 1874. gadā tika atvērta privāta šūšanas un adīšanas skola (56 meitenēm), bet 80. gados radās vēl vairākas privātas un biedrību amatnieku skolas. Vispār šāda rakstura skolu ar profesionālu ievirzi nebija daudz, un plašu atsaucību sabiedrībā tās neieguva.

Pirmā pasaules kara laikā Rīgas skolu stāvoklis kļuva ļoti grūts. Darbu varēja turpināt neliela daļa skolu, jo telpas nereti aizņēma kara vajadzībām, bez tam uz Rīgu plūda daudz bēgļu. Skolotāji tika iesaukti armijā. 1915. gadā liela daļa skolas vecuma bērnu kopā ar vecākiem devās bēgļu gaitās. Turpināja darboties tikai neliela elementārskolu daļa, kurās mācījās ap 1000 skolēnu. 1917. g. sākumā strādāja 36 klases. Tika organizētas dažas skolas bēgļu bērniem. Vairums bērnu tomēr palika bez skolas.

Vidējās mācību iestādes

Līdzās elementārās izglītības sistēmai cariskajā Krievijā pastāvēja otra izglītības sistēma, kas atbilda turīgo šķiru interesēm. Tā aptvēra ģimnāzijas un citas vidējās, kā arī augstākās mācību iestādes. Pilntiesīgās ģimnāzijas, kas deva tiesības stāties universitātēs, mācījās tikai zēni. Meiteņu vidējās mācību iestādēs, tā sauktās augstākajās meiteņu skolās, mācību programma bija šaurāka, tālākā izglītība augstskolās meitenēm netika paredzēta.

Zēnu ģimnāzijas un augstākās meiteņu skolas skaitījās par 1. šķiras vidējām mācību iestādēm. Līdzās tām atvēra arī zemāka tipa — 2. un 3. šķiras mācību iestādes. Pie vidējām mācību iestādēm pastāvēja sagatavošanas klases. Vispār klases šajās skolās apzīmēja pēc Vācijas skolu parauga: pirmā skaitījās augstākā klase.

Rīgas darbaļaudīm 19. gs. 60. gados vidējā izglītība nebija pieejama. Vidusskolās mācījās galvenokārt augstāko kārtu un šķiru jaunatne. Tāpat kā elementārskolas, arī vidusskolas bija pilnīgā vācu muižnieku un buržuāzijas pārziņā. Mācības tajās notika vācu valodā, un programmu saturs sekmēja to atrautību tiklab no elementārskolām, kā no tautas saimnieciskās un garīgās dzīves vajadzībām.

60. gadu sākumā Rīgā darbojās tikai viena pilsētas uzturēta ģimnāzija. Tā bija organizēta 1859. gadā kā reālģimnāzija uz agrākās Rīgas domskolas, resp., 1. apriņķskolas, bāzes. 1861. gadā tās 5 klasēs mācījās 106 audzēkņi, strādāja 11 skolotāji. Pilsēta ģimnāzijas uzturēšanai atvēlēja šajā gadā pāri par 10 tūkst. rubļu, bez tam vēl vairākus tūkstošus rubļu bibliotēkas un mācību līdzekļu iegādei, kamēr visas 13 elementārskolas kopā saņēma tikai ap 5000 rbļ. Ģimnāzijā mācīja reliģiju, vācu, krievu, latīņu, angļu un franču valodu, vēsturi, ģeogrāfiju, matemātiku, dabaszinības, fiziku, ķīmiju, zīmēšanu, rasēšanu, pareizrakstību, vingrošanu, dziedāšanu un kantora zinības. Puse audzēkņu bija muižnieku un augstu ierēdņu dēli vai arī ietilpa «goda pilsoņu un tirgotāju» kategorijā.

Par vidējā tipa pilsētas mācību iestādi skaitījās arī 1805. gadā dibinātā augstākā meiteņu skola. Līdz 1860. g. tajā bija tikai 2 klases. 1861. gadā, kad atvēra 3. klasi, skolā mācījās 121 meitene, strādāja 7 skolotāji vīrieši un 3 sievietes. Programma šajā skolā bija samērā šaura, meitenēm mācīja tikai vienu svešvalodu — franču. Bez tam pilsētas pārziņā bija vēl divas vidējā tipa meiteņu skolas — Fišera institūts un Holsta institūts, ko uzturēja no tirgotāju M. Fišera un J. Holsta ziedotajiem kapitāliem. Mācības kursa ziņā tās bija tuvas augstākajai meiteņu skolai.

Pēc 1864. g. reformām, kas ienesa pārmaiņas visu Krievijas skolu attīstībā, arī Rīgā sāka darbu jaunas vidusskolas. 1868. gadā atvēra ģimnāzijas ar krievu mācību valodu — Aleksandra zēnu ģimnāziju un Lomonosova meiteņu ģimnāziju.

1864. g. nolikumā par vidējām mācību iestādēm bija paredzēti divi ģimnāzijas tipi — klasiskā un reālģimnāzija. Klasiskajās ģimnāzijās vajadzēja mācīt latīņu un grieķu valodu, bet trūka grieķu valodas skolotāju, tāpēc sākumā veidojās divi klasiskās ģimnāzijas paveidi: viens — ar abām klasis-

kajām valodām, otrs — tikai ar latīņu valodu. Salīdzinot ar 19. gs. pirmajā pusē noteiktajiem vidusskolu mācību plāniem, klasisko valodu kurss ģimnāzijās paplašinājās, bet samazinājās stundu skaits, kuras bija paredzētas dabaszinībām, vēsturei, fizikai, ķīmijai. Tas noteica ģimnāziju arvien lielāku atrautību no praktiskās dzīves vajadzībām.

Reālgimnāzijā senās valodas nemācīja, bet vairāk uzmanības pievērša matemātikai, fizikai, ķīmijai, jaunajām valodām. Šīs vidējās mācību iestādes tādējādi deva vairāk dzīvei derīgu zināšanu. Progresīvā sabiedrība tāpēc jau ar 60. gadiem sāka cīņu par reālā virziena skolas tālāku attīstību. Taču šīs skolas nebija pilntiesīgas, un jaunieši, kas tās beidza, nevarēja turpināt izglītību universitātēs, viņiem bija pieejamas tikai tehniskās augstskolas un specializētās lauksaimniecības skolas.

Rīgas skolu vadība 60. gados pilsētas ģimnāzijai vēl noteica savu īpašu programmu, kurā zināmā mērā apvienojās klasiskās ģimnāzijas un reālgimnāzijas programmas iezīmes. Te mācīja latīņu valodu, bet lielāku nozīmi nekā klasiskajās ģimnāzijās piešķīra arī jaunajām valodām un citiem reālgimnāzijās mācāmajiem priekšmetiem. Kā klasiska ģimnāzija ar divām senajām valodām sāka darbu Aleksandra ģimnāzija, ko uzturēja valsts. Lomonosova ģimnāzija piederēja pie 1. šķiras meiteņu skolām (ar 6 gadu kursu), bet, salīdzinot ar zēnu ģimnāzijām, tās mācību programmā bija lielas atšķirības: te nemācīja latīņu valodu, sašaurināts bija matemātikas un citu priekšmetu kurss, bet nozīmīgu vietu ieņēma tādi priekšmeti kā rokdarbi, dziedāšana.

1871. gadā tika izdots jauns nolikums par zēnu ģimnāzijām. Nolikums noteica, ka visas tās pārvēršamas par klasiskām. Šajā sakarā 1873. gadā arī Rīgas pilsētas reālgimnāziju pārveidoja par klasiska tipa ģimnāziju ar 7 klasēm, tomēr pie tās vēl palika reālais nodalījums, kura programma pēdējās trijās klasēs atšķīrās no klasiskā nodalījuma programmas ar paplašinātu matemātikas, fizikas un ķīmijas kursu.

1873. gadā atvēra arī Rīgas pilsētas 4 klasu reālskolu. Tās kursā bija matemātika, dabaszinības, fizika, ķīmija, ģeogrāfija, vēsture, krievu, vācu, angļu, franču valoda, zīmēšana, rasēšana. Pirmajā mācību gadā reālskolā mācījās tikai 57 skolēni, bet jau 1875. gadā to skaits pārsniedza divus simtus. Skola ar savu praktisko ievirzi guva atzinību sabiedrībā, kurā arvien noteiktāka kļuva prasība pēc reālskolām.

70. gados pārveidoja arī meiteņu vidējās mācību iestādes. Lomonosova ģimnāzija 1874. gadā kļuva par 7 klasu ģimnāziju (ar 8. — pedagoģisko klasi). Mācību programma visumā tajā nedaudz paplašinājās, tomēr salīdzinājumā ar zēnu skolām tā tāpat palika stingri ierobežota un absolventes mācīties tālāk augstākajās skolās nevarēja. Rīgas pilsētas augstāko meiteņu skolu 1874. gadā pārveidoja par meiteņu skolu ar 6 klasēm. Mācību programma šajā skolā tāpat tikai nedaudz paplašinājās.

Salīdzinot ar 60. gadu sākumu, 70. gados vidējo mācību iestāžu tīkls pilsētā paplašinājās un skolēnu skaits tajās pieauga. Taču tautas izglītības vispārējo līmeni šī pārmaiņa skāra maz, jo vidusskolās arī tagad mācījās galvenokārt turīgo slāņu bērni. Darba jaunatnei šīs skolas palika slēgtas. Tai nācās lauzt sev ceļu uz izglītību ar pašmācību vai arī, pārvarot grūtības, iekļūt apriņķskolās, skolotāju semināros un citās zemākajās skolās.

Vidējo skolu tīkls paplašinājās arī uz organizāciju dibināto skolu un privātskolu rēķina. 70. gados jau darbojās vairākas šādas skolas — 14 meiteņu skolas, 6 zēnu skolas un viena skola abu dzimumu jauniešiem. Tajās mācījās ap 1500 meiteņu un 500 zēnu. Vairums šo skolu bija ar 4—5 klasēm, bet dažas — arī ar 7 klasēm. Lai gan arī šo skolu mācību līmenis nevarēja būt augsts un sīkāku ziņu par to darbību trūkst, tomēr tām bija zināma loma jaunatnes izglītības līmeņa celšanā.

Pēc 80. gadu reformām, kad visas Latvijas skolas pakļāva Izglītības ministrijai, arī vidējo mācību iestāžu attīstībā sākās jauns posms. Visām ģimnāzijām noteica jaunu stundu plānu. Klasisko valodu īpatsvars arvien vairāk pieauga, krievu literatūras kursā lielāko vērību pievērsa senāko gadsimtu rakstnieku darbiem, kamēr ievērojamos 19. gs. rakstniekus (Puškinu, Ļermontovu, Gogoli u. c.) mācīja tikai pēdējā klasē, bet daudzus gadsimta otrās puses progresīvo rakstnieku (Ņekrasova, Saltikova-Ščedrina, Beļinska, Černiševska) darbus programmā nemaz neuzņēma. Tāpat carisma reakcionārās ideoloģijas garā ģimnāzijās mācīja vēsturi, ģeogrāfiju, bet dabaszinību, fizikas kursa apjomu sašaurināja.

Reakcijai pastiprinoties, cara patvaldība izdeva speciālus rīkojumus, kuru nolūks bija kavēt darbaļaužu bērnu iestāšanos vidējās mācību iestādēs. 1887. g. cirkulārā, kas Krievijas skolu vēsturē pazīstams ar nosaukumu «cirkulārs par ķēkšu bērniem», ieteica ģimnāziju direktoriem neuzņemt šajās skolās amatnieku, sīko ierēdņu, tirgotāju un trūcīgo zemnieku bērnus, nemaz nerunājot par strādnieku bērniem, jo viņiem varot atļaut mācīties tikai tad, ja tie ir neparasti apdāvināti. Nepārvarams šķērslis darbaļaužu bērniem uz vidējo izglītību vienmēr bija un palika arī augstā mācību maksa (40—60 rbļ. gadā).

80. gadu beigās Rīgā organizēja vēl vienu valsts ģimnāziju — uz Rīgas guberņas ģimnāzijas bāzes sāka darbu Nikolaja I ģimnāzija. Kā mācību valodu visās Rīgas ģimnāzijās pakāpeniski ieviesa krievu valodu.

1886. gadā Rīgā atvēra otru reālskolu ar 5 klasēm, ko nosauca par Pētera I reālskolu. Tā sāka darbu uz 2. aprīņskolas bāzes. Jau pirmajā mācību gadā reālskolā pieteicās pāri par 200 skolēnu. 1888. gadā to pārveidoja par 7 klasu reālskolu. Reālskolas tomēr arvien palika nepilntiesīgas vidusskolas, un to absolventi tiesības iestāties universitātēs neieguva.

90. gados audzēkņu skaits vidējās mācību iestādēs pieauga. 80. gadu beigās (1889. gadā) valsts vidējās skolās mācījās 1175 skolēni (899 zēni, 276 meitenes), pilsētas — 1440 skolēnu (958 zēni, 482 meitenes), bet 1894. gadā valsts skolās bija 1447 skolēni (1136 zēni un 311 meitenes), pilsētas — 1620 skolēnu (1109 zēni un 511 meitenes). Pavisam kopā valsts un pilsētas vidējās mācību iestādēs 1894. gadā mācījās 3067 jaunieši. Latviešu tautības audzēkņu to vidū bija tikai 365: pilsētas ģimnāzijā — 16 (3,14%), Nikolaja — 96 (33,8%), Aleksandra — 73 (15,4%), pilsētas reālskolā — 79 (13,19%), Pētera I reālskolā — 101 (26,72%). Salīdzinot ar 80. gadiem, arī latviešu tautības skolēnu skaits bija audzis, tomēr visumā trūcīgie jaunieši vidējām mācību iestādēm tuvāk nepieklūva. 90. gadu otrajā pusē un 20. gs. sākumā pilsētas un valsts ģimnāzijās skolēnu skaits atkal pieauga.

Līdzās valsts un pilsētas skolām 90. gados darbojās arī zemāka tipa vidējās izglītības skolas — organizāciju uzturētās un privātās. Tās visas bija pakļautas Izglītības ministrijas skolu vadībai. Pavisam šajās skolās mācījās vairāk nekā 3000 skolēnu, par 1600 vairāk nekā pirms 80. gadu sākuma skolu reformām.

Viens no nozīmīgākajiem skolu tipiem šajā laikposmā bija komercskolas. To mācību programmās līdzās galvenajiem vispārīgās izglītības priekšmetiem bija speciāli tirdzniecības un komerczinību priekšmeti, kā arī jaunās valodas. Komercskolas gatavoja grāmatvežus, kantoristus un citus līdzīga profila darbiniekus.

Pirmo komercskolu Rīgā nodibināja 1901. gadā Rīgas biržas tirdznieciskās organizācijas. Sākumā tajā bija 3 pamatklases un 1 sagatavošanas klase, vēlāk — 7 klases. Tiesībās komercskolu beigušos pielīdzināja reālskolas beigušajiem. Skolas uzturēšanai līdzekļus deva Rīgas biržas tirgotāji, bet tās vadība līdz 1905. g. bija kuratoru padomes rokās (to veidoja Finanšu ministrijas tirdzniecības un rūpniecības departamenta pārstāvis un divi Rīgas biržas komitejas locekļi). Mācību maksa tika noteikta sagatavošanas klasē 80 rbļ. gadā, no 1. līdz 4. klasei — 100 un no 5. līdz 7. klasei — 125 rbļ. 1905. gadā skola pārgāja Tirdzniecības un rūpniecības ministrijas pārziņā un tajā atvēra 8. klasi.

Ar 1890. un 1896. g. nolikumu tika radīti pamati vēl viena tipa profesionālu mācību iestāžu — tirdzniecības skolu atvēršanai. Šādas skolas bija Finanšu ministrijas pārziņā, un tās gatavoja darbiniekus tirdzniecības un rūpniecības iestādēm. Rīgā 1898. gadā par trīsklasīgu tirdzniecības skolu pārveidoja A. Millera privāto vidusskolu, kas sāka darboties jau 80. gados. 1902. gadā sāka mācības Rīgas pilsētas četrklasīgā tirdzniecības skola, kur jau pirmajā mācību gadā bija 181 skolēns. 1905. gadā tajā mācījās 333 skolēni, bet daudzus vēl vajadzēja atraidīt brīvu vietu trūkuma dēļ. Mācību maksa tirdzniecības skolā bija 24 rbļ. gadā. Bez tam no 1904. līdz 1907. g. darbojās V. Olava privātā četrklasīgā meiteņu tirdzniecības skola, ko 1907. gadā pārveidoja par skolu abu dzimumu bērniem. 1905. gadā tika atvērta vēl otra līdzīga tipa skola — A. Kēniņa privātā tirdzniecības skola zēniem. Vairums skolēnu šāda tipa skolās bija latviešu turīgāko šķiru bērni. Šo skolu absolventi tiesībās tomēr nebija līdzīgi valsts un pilsētas ģimnāziju absolventiem.

Pastiprinājās sabiedrības interese par profesionālo izglītību arī citās nozarēs. Arvien lielāku atsaucību guva Rīgas (vācu) amatnieku biedrības uzturētā amatniecības skola, kas darbojās no 1872. g. un ko materiāli pabalstīja arī pilsēta. Skolā bija 3 sagatavošanas un 4 speciālās klases, kur mācīja attiecīgiem arodiem nepieciešamos priekšmetus. Skola deva ne vien profesionālas zināšanas un darba iemaņas, bet arī vispārīgas zināšanas apjomā, kas sniedzās pāri elementārskolu programmām. Mācības notika darbdiēnās vakaros, svētdiēnās — no rīta. 1905. gadā skolas programmu pārveidoja un paplašināja. 1906./07. mācību gadā speciālās klases reorganizēja un pārvērtā par kursiem, kur katrs skolēns varēja mācīties tikai tos priekšmetus, kas viņa specialitātei bija visvairāk vajadzīgi. Tika ieviesti arī jauni priekšmeti, kā algebra, trigonometrija, mehānika, elektrotehnika. Skola ar to ieguva lielu praktisku nozīmi, un audzēkņu pieplūdums

tajā bija tik liels, ka tā katru mācību gadu vairākus simtus jauniešu bija spiesta atraidīt. 1906. gadā skolā bija 708 skolēni. Līdzās šai skolai pastāvēja otra tāda paša tipa Rīgas Krievu amatnieku arteļa atvērta amatniecības skola, kas darbojās no 1899. g. Tajā bija 5 klases — 3 vispārīgas un 2 speciālās. Mācības tāpat notika vakaros un svētdienās. Pilsētas pabalsts šai skolai bija neliels, vajadzēja iztikt ar arteļa iemaksām, atsevišķiem ziedojumiem un audzēkņu skolas naudām (vispārīgajās klasēs — 7, speciālajās — 10 rubļ.). 1900. gadā šajā arodskolā bija 102 audzēkņi (no tiem 85 — latviešu tautības), bet 1907. gadā — jau 250, bez tam ap 200 nevarēja uzņemt vietu trūkuma dēļ. Šī skola gatavoja galdniekus, atslēdzniekus, kalējus un citus amatniekus. Mācību valoda abās skolās bija krievu. Amatniecības skolas rosināja audzēkņos interesi arī par mākslas amatniecību. Bez citiem speciālajiem priekšmetiem te vairāk nekā vispārīgā tipa vidējās skolās uzmanību pievērta zīmēšanai.

1905.—1907. g. revolūcijas izraisītā sabiedriskā aktivitāte izglītības laukā dziļi ietekmēja skolu jaunatni. Daudzi vidējo mācību iestāžu progresīvi noskaņoti audzēkņi prasīja izbeigt reliģijas mācīšanu, pārstrādāt programmas tā, lai skolēnos varētu veidoties zinātnisks pasaules uzskats. Rīgā nodibinātā skolēnu sociāldemokrātiskā organizācija uzsaukumā «Skolu jaunatnei» aicināja cīnīties par brīvu, demokrātisku skolu.

Progresīvi noskaņoti skolotāji bija galvenokārt zemākajās vidējā tipa skolās, ko dēvēja par 2. un 3. šķiras mācību iestādēm. Ģimnāziju skolotāju lielākā daļa no revolucionārās cīņas stāvēja tālu vai bija noskaņota pret to naidīgi. Līdz 90. gadiem Rīgas vidējo mācību iestāžu skolotāji nāca galvenokārt no vietējās vācu buržuāziskās inteligences. Tā, 1889. gadā ģimnāzijās strādāja 65 vācu tautības, 21 krievu un tikai 5 latviešu tautības skolotāji; reālskolās stāvoklis bija līdzīgs (attiecīgi 37, 10 un 3). 90. gados un 20. gs. sākumā ievērojami palielinājās krievu tautības skolotāju skaits un ar privāto vidējo mācību iestāžu darbības attīstību tajās pieauga arī latviešu tautības skolotāju skaits. Vidējo mācību iestāžu skolotāji, kas bija naidīgi revolūcijai, cītīgi pildīja mācību apgabala kura tora un žandarmērijas rīkojumus par skolēnu uzraudzību un dumpinieku sodīšanu.

Revolūcijai attīstoties, vidusskolu progresīvie audzēkņi piedalījās strādnieku masu mītiņos un demonstrācijās, protestēja pret policejisko režīmu vidusskolās. 1905. g. oktobra vispārējā streikā aktīvi piedalījās kā vispārīgo vidusskolu, tā arī profesionālo (sevišķi amatniecības un tirdzniecības) skolu progresīvi noskaņotie audzēkņi. Kā izriet no Pēterburgas priekšpilsētas pristava ziņojuma, 16. oktobrī mītiņā pie Mironova komercskolas kopā ar pieaugušajiem tikuši arestēti ap 60 skolēnu, kas bija ieradušies no dažādām pilsētas skolām. Policijas sadursmes ar skolu jaunatni notika arī pie Aleksandra ģimnāzijas un citās vietās. Daļu skolēnu izslēdza no skolas.

Cara valdība aktīvi rīkojās, lai iztīrītu skolas no neuzticamiem elementiem. Vēl 1910. gadā skolotājiem tika norādīts, ka, uzņemot atpakaļ no skolas izslēgtos audzēkņus, stingri jāpārbauda, vai viņi savus uzskatus mainījuši. Arvien atgādināja, lai skatoties, vai skolēni nelasot valdības aizliegtu literatūru. Rīgas pilsētas skolu vadība, kā arī latviešu buržuāzijas

atvērto skolu vadītāji, kas tāpat asi nostājās pret revolucionāru ideju izplatīšanos jaunatnē, pielika visus spēkus, lai valdības prasības izpildītu.

Pēc 1905.—1907. g. revolūcijas pilsēta un valsts jaunas vidusskolas neatvēra. Vidusskolu skaits gan palielinājās, bet tās bija ģimnāzijas un progimnāzijas, ko dibināja privātas personas un organizācijas. Pēc mācību kursa un absolventu tiesībām tās dalījās trīs šķirās. 1912. gadā Rīgā darbojās 9 privātās pirmās šķiras vidusskolas, 7 otrās un 25 trešās šķiras vidusskolas, kuru dibināšanā liela loma bija latviešu buržuāziskai inteliģencei.

Vidējās mācību iestādes līdz pat Oktobra revolūcijai palika atsevišķas zēniem un meitenēm. Ģimnāziju attīstībā šis posms bija raksturīgs ar to, ka tajās atslāba klasicisma straume un tās ieguva vairāk izteiktu humanitāru raksturu. Audzēkņu skaits visās trijās Rīgas zēnu ģimnāzijās turējās liels (500—600). Salīdzinot ar pirmsrevolūcijas gadiem, mācību maksa palielinājās (no 48—56 līdz 60—72 rbļ. gadā). Pakāpeniski tomēr pieauga arī tādu audzēkņu skaits, kuru vecāki nepiederēja pie «labākajām ģimnijām», bet nāca no dažādiem sīkburžuāzijas slāņiem. Zēnu ģimnāzijās bija 8 klases. Meiteņu ģimnāzijas, lai gan to saradās daudz un visām bija 7 klases ar 8., pedagoģisko klasi, atšķīrās no vīriešu ģimnāzijām ar vienkāršotu mācību kursu.

Reālskolām sabiedrībā gūstot arvien plašāku atsaucību, humanitāro priekšmetu (vēstures, jauno valodu) kursu tajās pamazām pielīdzināja ģimnāziju kursam, un reālskolu absolventi ieguva tiesības turpināt izglītību augstākajās mācību iestādēs — ne vien universitāšu fizikas un matemātikas, bet arī medicīnas fakultātēs, papildus nokārtojot pārbaudījumu latīņu valodā. Abās Rīgas reālskolās bija 7 klases (6 pamata, 7. — papildu). Kaut arī mācību maksa bija augsta (pilsētas reālskolā rīdziniekiem — 60, citiem — 72 rbļ., Pētera I reālskolā — visiem 60 rbļ.), tās bija pārpildītas.

Reālskolām tuvas ar savu ievirzi palika komercskolas. Par lielāko Rīgā izvērtās biržas komercskola. Mācījās te galvenokārt vācu tautības jaunieši (1912./13. mācību gadā — 461 skolēns, no tiem 405 — vācu tautības). Privātajā Mironova komercskolā turpretim vairāk iestājās krievu tautības skolēni, bet Olava — latviešu.

No pārējām profesionālajām skolām pēcrevolūcijas gados ievērojamas sekmes guva Rīgas tirdzniecības skola. 1913. gadā tajā mācījās 319 skolēni. Mācību maksa rīdziniekiem bija 24, citiem — 40 rbļ.; bez tam no katra skolēna ņēma 8 rbļ. saimnieciskiem izdevumiem.

Visplašākās profesionālās zināšanas arī turpmāk deva Rīgas (vācu) amatnieku biedrības skola. 1912. gadā šo skolu pārņēma pilsēta, un tā kļuva par Rīgas pilsētas amatniecības skolu. 1913. gadā tajā darbojās 4 sagatavošanas kursi (ar 15 paralēliem kursiem) un 3 speciāli kursi (ar 4 paralēliem kursiem). Mācību maksa bija 10 rbļ. Skolēnu skaits gadu no gada auga. Ja 1872. gadā šī skola sāka darbu ar 155 audzēkņiem, tad 1914./15. mācību gadā to bija 1560. Skolā strādāja ap 60 skolotāju.

Derīgas profesionālās zināšanas turpināja sniegt darbaļaužu bērniem Rīgas Krievu amatnieku arteļa amatniecības skola. Arī šajā skolā audzēkņu skaits pieauga. Ja 1899. gadā tajā uzņēma 94 audzēkņus, tad 1912. gadā to bija 282, no tiem vairāk nekā puse — latvieši.

Ar pirmā pasaules kara sākumu Rīgas vidējām mācību iestādēm, tāpat kā elementārskolām, bija maz iespēju darboties kaut cik normāli. Vācu karaspēkam iebrūkot Kurzemē, Rīgu pārplūdināja bēgļu tūkstoši un karaspēka daļas. Skolas pārvērtās par lazaretēm, tika izmantotas karaspēka dažādām vajadzībām. 1915. g. otrajā pusē Rīgas mācību apgabala valde evakuējās uz Tērbatu un ar kuratora pavēli tika evakuētas valsts un pilsētas skolas. Vairākas vidējās mācību iestādes, kā Nikolaja I ģimnāzija, Lomonosova ģimnāzija, pilsētas ģimnāzija, pilsētas reālskola, tika pārceltas uz Tērbatu,⁴ Pētera I reālskola — uz Taganrogu, pilsētas augstākā meiteņu skola — uz Petrogradu, Rīgas mākslas skola — uz Novočerkasku, pilsētas amatniecības skola — uz Maskavu. Dažas privātās vidusskolas, tāpat Rīgas biržas komercskola, pilsētas tirdzniecības skola u. c. palika Rīgā un mēģināja turpināt mācības, bet smagie kara laika apstākļi neļāva kaut cik normāli šos nodomus piepildīt.

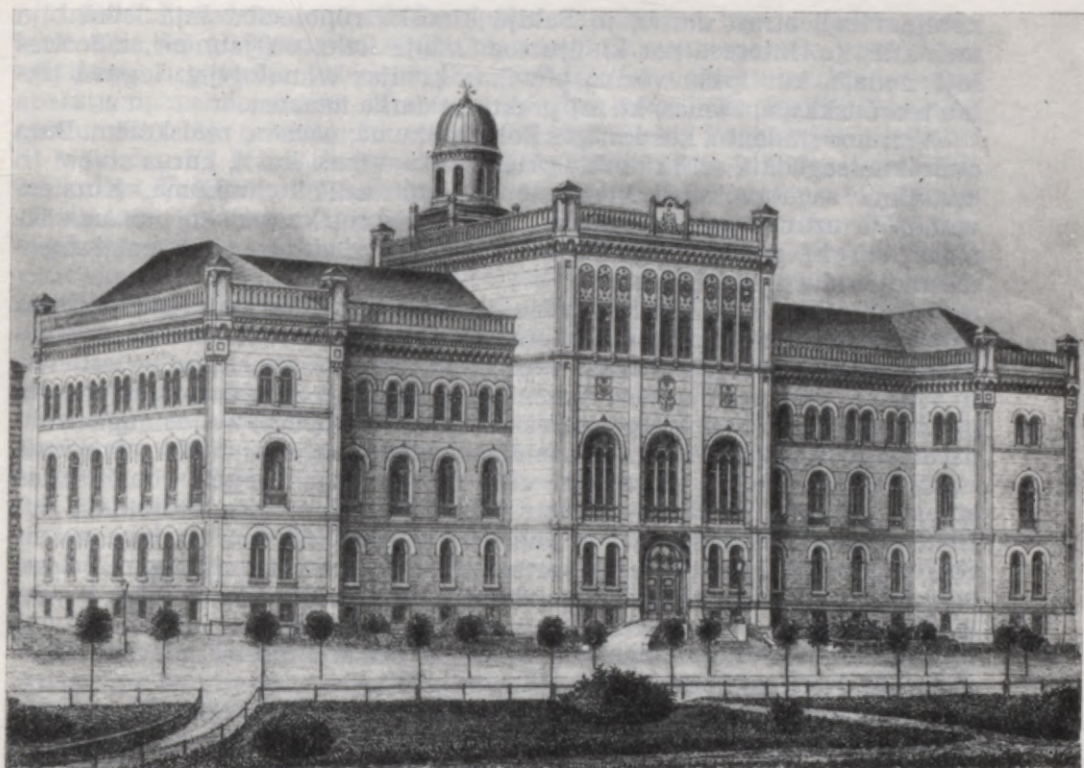
1917. g. Februāra buržuāziski demokrātiskās revolūcijas rezultātā Rīgas skolu lietās nekas neuzlabojās. Tiklab skolu vācu tautības vadītāji, kā izglītības lietu lēmēji no latviešu buržuāzijas darboņu vidus atbalstīja Pagaidu valdību. Rīgas Strādnieku deputātu padome aizsāka cīņu par skolas demokratizāciju, bet tās darbības laiks nebija ilgs. Kamēr Krievijā visumā padomēs noteicēji vēl bija meņševiki un eseri, darba tauta nevarēja gūt ne mieru, ne zemi, ne maizi, ne tiesības uz izglītību.

Augstākā izglītība Rīgā

Pirmo augstāko mācību iestādi Rīgā atvēra 1862. gadā. Tas bija Politehnikums, kas gatavoja tehniskās inteligences kadrus. Kapitālisma attīstība izvirzīja nepieciešamību pēc šādiem kadriem ar augstāko izglītību. Jaunā augstskola, tāpat kā daudzas vidējās un elementārskolas, tapa ar sabiedrības iniciatīvu un ziedojumiem, ko sniedza gan organizācijas, firmas, gan privātas personas. Tās dibinātāju vidū bija vācu muižnieki, Rīgas biržas komiteja un ģildēs pārstāvētie vācu rūpnieki un veikalnieki.

Rīgas Politehnikuma attīstībā izšķirami divi posmi. Pirmais no tiem ilga līdz 1896. g. Pirmajos savas darbības gados Politehnikums nesaņēma kaut cik regulāru materiālu pabalstu ne no pilsētas, ne no valsts, tikai 1875. gadā tika atvēlēta pirmā subsīdija no valsts kases — 10 000 rbļ. Politehnikuma absolventiem nebija valsts augstskolas beigušo tiesību, tāpat tā mācību spēkus ne tiesību, ne atalgojuma ziņā nepielīdzināja universitāšu mācību spēkiem. Politehnikums gatavoja inženierus celtniekus, mašīnbūvētājus, kā arī speciālistus lauksaimniecībā, ķīmijā un tirdzniecībā. Mācības, kas notika vācu valodā, visās nodaļās ilga 4 gadus, audzēkņi zināšanas apguva ne pēc kursu sistēmas kā citās Krievijas augstskolās, bet pēc priekšmetu sistēmas. Pirmajā gadā Politehnikumā iestājās tikai 15 jaunieši, 1872./73. mācību gadā studentu jau bija 130, 1882./83. gadā — 616

⁴ 1917. g. augustā Rīgas pilsētas ģimnāzija un reālskola atgriezās no evakuācijas Rīgā.

Rīgas Politehnikums 70. gados.

un 1895./96. gadā — 1114. Līdz 1881. g. Politehnikums bija Finanšu ministrijas pārziņā, pēc tam to pārņēma Izglītības ministrija.

Ar katru gadu Politehnikums ieņēma redzamāku vietu Krievijas augstskolu starpā. Paplašinājās speciālo priekšmetu programmas. Inženieru nodaļā, kas sāka darbu, rodoties nepieciešamībai savienot Rīgu ar Iekš-krievijas dzelzceļu tīklu, galveno uzmanību veltīja dzelzceļu būves inženieru sagatavošanai. Mehānikas nodaļā mācījās nākamie mehāniķi. 1862. gadā, kad skola sāka darbu, šo nodaļu iesauca par «fabrikantu kursu». No 1864. g. tā darbojās galvenokārt kā mašīnbūves nodaļa. Rīgas fabrikanti ļoti interesējās par šīs nodaļas darbu. 1887. gadā viņi ziedoja tai 10 000 rbļ. elektrotehniskās laboratorijas ierīkošanai. Lauksaimniecības nodaļā sākumā audzēkņu nebija daudz, bet uz gadsimta beigām Baltijas zemkopības augstais līmenis radīja interesi par šo nodaļu vispirmām kārtām tajos jauniešos, kas uz Rīgu brauca mācīties no citiem Krievijas apgabaliem. Latvijas un Rīgas jaunatne šajā nodaļā vairāk sāka mācīties tikai 20. gs. sākumā. Politehnikumā izveidoja arī komercpriekšmetu nodaļu, kuras absolventi varēja strādāt gan par šo priekšmetu skolotājiem, gan arī tieši tirdzniecībā un rūpniecībā. Ķīmijas nodaļu beigušajiem sākumā

nebija viegli atrast darbu, jo Baltijā ķīmiskā rūpniecība šajā laikā bija maz attīstīta. Interese par ķīmiju tomēr bija liela, un jaunieši, mācoties šajā nodaļā, kur īpašu vērību pievērsa ķīmijas tehnoloģijai, ieguva tiklab teorētiskas zināšanas, kā arī praktiska darba iemaņas.

Vairums studentu, kas iestājās Politehnikumā, nāca no reālskolām. Daļu audzēkņu sagādāja arī tā sauktā priekšskola — īpaši kursi, kurus atvēra to audzēkņu sagatavošanai, kas vēlējās iestāties Politehnikumā. Kursiem vajadzēja uzturēt pašiem sevi ar mācību maksu, ko saņēma no audzēkņiem (140 rbļ. gadā). 90. gados kursu darbība izbeidzās, jo attiecīgi sagatavotu jauniešu pieteicās maz.

Politehnikuma studentu iekšējo dzīvi noteica tas pats policejiskais režīms, progresīvo centienu un domu aizliegums, kas valdīja visās tālaika Krievijas skolās. Rīgas pirmajā augstskolā, tāpat kā citās mācību iestādēs, to visu vēl pastiprināja vācu muižnieku patvaļa un daudzveidīgās privilēģijas. Jau pirmajos darbības gados Politehnikumā pēc Vācijas augstskolu parauga sāka organizēties reakcionāras studentu organizācijas — korporācijas, kas apvienoja galvenokārt vācu muižnieku un bagātās buržuāzijas atvases. Vecākā no tām — «Fraternitas Baltica» — tika nodibināta jau 1865. gadā. Tai sekoja citas, un līdz 1896. g., kad Politehnikumu reorganizēja par institūtu, te darbojās jau sešas šādas reakcionāras organizācijas. Progresīvu studentu organizāciju darbība šajā mācību iestādē toreiz nebija iespējama.

Kopsummā Politehnikumā tā darbības pirmajā posmā mācījās 4997 audzēkņi. No tiem kursu beidza 1420, t. i., 28%.

Otrais posms šīs mācību iestādes attīstībā sākās ar 1896./97. mācību gadu, kad to pārveidoja par Politehnisko institūtu ar 5 gadu kursu un piešķīra tam valsts augstāko tehnisko skolu tiesības. Reizē ar to padziļinājās mācību kurss, valdība arī atvēlēja vairāk līdzekļu. Institūtu pārvaldīja padome un direktors. Padomē darbojās to iestāžu pārstāvji, kas bija ziedojušas līdzekļus, lai institūtu uzturētu, kā arī direktors, viņa vietnieks un trīs dekāni. Bez tam no institūta profesoriem tika izvēlēta mācību komiteja, ko vadīja direktors. Darbojās arī komiteja studentu lietās. Institūta tiešo vadību veica direktors sadarbībā ar mācību komiteju.

Politehniskais institūts savas pastāvēšanas laikā veica lielu darbu tehniskās inteligences sagatavošanā. Bijušā Rīgas Politehnikuma absolventiem 1900. gadā tika apstiprinātas tādas pašas tiesības kā institūta absolventiem. Audzēkņu skaits strauji palielinājās. 1896./97. mācību gadā institūtā bija 1283 studenti, 1904./05. gadā — jau 1665. Sākot ar 1904. g., valsts katru gadu asignēja institūta vajadzībām 90—95 tūkst. rubļu. Mācību maksu noteica 150—160 rbļ. gadā, bet par tiesībām strādāt laboratorijās studentiem vajadzēja maksāt papildus.

Tehnikai attīstoties, kā inženieru, tā mehānikas nodaļā sāka lasīt jaunus priekšmetus. Lauksaimniecības nodaļā līdz 20. gs. gatavoja vairāk enciklopēdiska tipa agronomus, bet tad kļuva jaušama vajadzība pēc specializācijas. 1899. gadā šai nodaļai nodeva kroņa muižu «Pēternieki» ar visām ēkām, inventāru, ganāmpulkiem u. c., bet 1906. gadā — valsts mežu masīvu (ap 1200 desetīnu), līdz ar ko nodaļai vajadzēja nodarboties arī ar mezsaimniecības problēmām.

Institūta studentu un mācību spēku vajadzībām bija sagādāta plaša bibliotēka (ap 15 000 darbu 40 000 sējumos). Galveno speciālo priekšmetu mācīšanai organizēja kabinetus, ko apgādāja ar nepieciešamām ierīcēm, aparātiem, mehānismiem un citiem mācību līdzekļiem. Institūta mācību spēku vidū bija ievērojami sava laika zinātnieki, kā ķīmijas profesori P. Valdens, K. Bišofs, arhitekts J. Kohs, mehānikas zinātnu speciālisti P. Denfers, Č. Klarks, lauksaimniecības speciālists F. Buholcs u. c. No 1899. g. arhitektūru institūtā mācīja tēlnieks K. Rončevskis. Profesoru vidū bija daudz ārzemnieku no Austrijas, Anglijas, bet visvairāk no Vācijas (Prūsijas, Saksijas). Lielā mērā šajā mācību iestādē valdīja Baltijas vācu baronu kundzības gars un tradīcijas. Zinātnes attīstību vērtējot, vairāki vācu profesori studentiem centās iepotēt uzskatus par Vakareiropas, it īpaši vācu, zinātnes un kultūras pārākumu par krievu zinātni un kultūru, lai gan bija spiesti mācīt studentus krievu valodā.

Arī studentu lielā daļa bija augstāko kārtu un turīgo šķiru jaunieši. Tā, piemēram, 1900. gadā no 1499 studentiem trešā daļa (489) bija muižnieku un ierēdņu dēli, 31 — garīdznieku, 118 — goda pilsoņu un 1. gildes tirgotāju dēli un 58 — ārzemnieki. Taču laikmeta dzīves straujā attīstība noteica arvien nozīmīgākas pārmaiņas studējošās jaunatnes sastāvā un noskaņojumā. 20. gs. sākumā pieauga to studentu skaits, kas nāca no mazāk turīgajiem slāņiem — sīkpilsoņiem un zemniekiem. 1905. gadā no 1665 studentiem sīkpilsoņu jau bija 666 (40%) un zemnieku — 333 (20%).

Strauji šajā laikā palielinājās latviešu un citu vietējo tautību studentu skaits. Bez tam daudz studentu pārnāca no citām pilsētām. Tā, 1900. gadā 187 studenti bija ieradušies no Pēterburgas, 142 — no Maskavas, 124 — no Odesas, 86 — no Viļņas, 80 — no Kijevas, 80 — no Varšavas utt. Viņu vidū bija progresīvi noskaņoti jaunieši, kas par brīvdomību vai revolucionāru darbību bija izslēgti no citām augstskolām. Saasinājās sociālās pretrunas un uzskatu cīņas starp progresīvajiem studentiem un turīgo šķiru jauniešiem, sevišķi korporeļiem. 1905. gadā institūtā darbojās astoņas studentu korporācijas, to skaitā arī pirmā latviešu studentu korporācija «Selonija», ko dibināja 1896. gadā.

Pārējām studentu organizācijām institūtā, tāpat kā agrāk Politehnikumā, bija maz iespēju darboties. Tomēr 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā tās sāka rasties. Visvairāk tie bija dažādi pulciņi, kā zinātniski tehniskais pulciņš, latviešu studentu apvienība «Zemgaliņa», inženieru pulciņš, vispārīgā studentu palīdzības kase, ekonomiskais pulciņš u. c. Stingrie noteikumi būtībā katru sabiedrisku darbību šajās organizācijās noliedza.

Taču studentu interese par sabiedriski politiskās dzīves problēmām nebija nomācama. Jau 1891. gadā Rīgas Politehnikumā pastāvēja nelegāli marksistiski pulciņi, kuru dalībnieku vidū, starp citu, bija arī nākamais krievu rakstnieks M. Prišvins. 1895. gadā augstskolā izveidojās pirmā latviešu studentu demokrātiskā biedrība «Zemgaliņa», kuras biedri (J. Asars, V. Hertelis, J. Priedītis u. c.) piedalījās Jaunās strāvas kustībā. 90. gadu beigās un 20. gs. sākumā Politehnikumā institūtā rosīgi darbojās nelegālie studentu pulciņi, kas studēja marksismu, iepazīnās ar sociālisma idejām. Studentu iekļaušanos revolucionārajā kustībā sekmēja viņu sakaru nostiprināšanās ar citu Krievijas pilsētu augstskolu studentiem, un otrādi.

Jau 1899. g. februārī Rīgas revolucionāri noskaņotie studenti solidarizējās ar Pēterburgas augstskolu studentiem, kas uzsāka streiku, un pievienojās tam. Valdība nolēma revolucionāri noskaņotos studentus izraidīt no Rīgas. Protestējot pret carisma represijām, Rīgā notika plašas studentu demonstrācijas. 1900. gadā V. I. Ļeņinam apmeklējot Rīgu, ar viņu kā latviešu sociāldemokrātu pārstāvji tikās RPI studenti J. Ozols un K. Zutis.

20. gs. pirmajos gados studentu kustība Rīgā pastiprinājās. Kad 1901. gadā sākās Viskrievijas studentu streiki, kas bija vērsti pret varmācības un spaidu sistēmu augstskolās, Rīgas Politehniskā institūta studenti tiem pievienojās. Mācības tika pārtrauktas, studenti rīkoja protesta mītiņus. 1902. g. 11. februārī plašā protesta mītiņā tie prasīja atcelt cara valdības apstiprinātos pagaidu noteikumus, saskaņā ar kuriem revolucionāros studentus paredzēja nodot zaldātos, un no jauna pieteica streiku. Šo streiku un demonstrāciju dēļ daudzi studenti tika izslēgti no institūta. Par piedalīšanos 1902. g. februāra studentu kustībā izslēdza no institūta, kā arī izsūtīja no Rīgas S. Šaumjanu, vienu no studentu revolucionārās kustības vadītājiem, vēlāko ievērojamo boļševiku partijas darbinieku.

Uzturēt «kārtību» reakcionāri noskaņotajiem profesoriem un institūta vadībai palīdzēja korporeļi, visvairāk vācu baronu dēli. 1904. g. februārī, kad sākās karš ar Japānu un korporeļi kopā ar citiem reakcionāri noskaņotajiem studentiem rīkoja patriotisku manifestāciju, notika manifestantu sadursme ar revolucionārajiem studentiem, kuri izgāja ielās ar lozungiem: «Nost ar cara patvaldību!».

Revolūcijai sākoties, arī studentu cīņa kļuva arvien aktīvāka. 1905. g. 13. janvārī viņi gāja kopā ar Rīgas darbaļaudīm. Vairākus studentus šajā dienā ievainoja, ķīmijas nodaļas studentu K. Pečurkinu nošāva. 14. janvāra sanāksmē, godinot kritušo cīnītāju piemiņu, studenti pa institūta logu izkāra sēru karogu ar uzrakstu: «Slava kritušiem, lāsts slepkavām!». Studentu sanāksmes un demonstrācijas turpinājās visu janvāri, mācības institūtā tika pārtrauktas. Šajā laikā korporeļi ar institūta vadības ziņu ķērās pie ieročiem un stājās vācu baronu organizētās melnsimtnieku bandās. V. I. Ļeņins 1905. g. oktobrī rakstā «Revolucionārās Rīgas ultimāts» atzīmēja, ka «Baltijas baroni visai nopietni organizē pilsoņu karu: viņi tieši algo veselas nodaļas» un ka «daļa vācu studentu korporeļu iestājušies šādās nodaļās», bet «latviešu un krievu studenti ne tikvien pieteikuši šiem studentu formā tērptajiem melnsimtniekiem boikotu, bet arī iecēlušī īpašu komisiju, lai noskaidrotu studentu piedalīšanos muižnieku melnajās sotņās».⁵

Revolūcijas vilnim uzbangojot, Rīgas studentu kustība pastiprinājās. 1905. g. 27. un 28. oktobrī studentu masas (sapulcē piedalījās ap 1200 studentu) atzina mācību komiteju par reakcijas balstu, kas bez ierunām pilda cara patvaldības pavēles, izteica tai un reizē visai institūta vadībai neuzticību. Direktoru P. Valdenu, ievērojot viņa nopelnus ķīmijas zinātnē, lūdza palikt institūtā par profesoru, bet atteikties no direktora pienākumiem, jo studenti nevēloties redzēt viņu reakcijas centienu aizstāvja lomā. Kategoriski turpretim tika prasīts, lai direktora vietnieks profesors Švarcs aizietu

⁵ Ļeņins V. I. Raksti, 9. sēj., 348. lpp.

no institūta «neapdāvinātības un apkaunojušas administratora darbības dēļ». Institūtu atkal slēdza. Tomēr studentu mītiņi un protesta demonstrācijas turpinājās, nerimās arī sadursmes ar policiju un ar institūta vadību. Mācības institūtā atjaunojās tikai uz neilgu laiku, tad tās atkal pārtrauca. Pēc mītiņa 1906. g. 8. martā, kurā apsprieda tādus aktuālus politiskus jautājumus kā «Attieksme pret valsti un Domi», «Krievijas vispārīgais stāvoklis» u. c., represēja pāri par 250 studentu.

Revolucionārajos notikumos aktīvi piedalījās arī atsevišķi progresīvi mācību spēki. Tā, profesora P. Valdēna asistents J. Priedītis savā mākslīgo dzirnakmeņu fabrikā Rīgā slepeni gatavoja spridzināmās vielas sociāldemokrātiem.

1906./07. mācību gadā, revolūcijas atplūdu un lauka karatiesu darbības apstākļos, Rīgas Politehniskā institūta nelegālā sociāldemokrātiskā organizācija pārdzīvoja smagas dienas, tomēr ciņa turpinājās. Vēl arī šajā mācību gadā institūts nestrādāja regulāri, arvien jaunus studentus izslēdza par piedalīšanos nelegālos mītiņos un citos pasākumos.

Pēcrevolūcijas gados Rīgas Politehniskajā institūtā mācību sistēma visumā daudz nemainījās. Taču kapitālistiskās ražošanas prasības, nepieciešamība ieviest lauksaimniecībā un citās saimniecības nozarēs jaunu tehniku izvirzīja institūtam arvien jaunus uzdevumus, lika rūpēties par attiecīgu speciālistu pilnīgāku sagatavošanu. Inženieru nodaļa strādāja tālāk jau pirms revolūcijas aizsāktajās trijās galvenajās nozarēs, risinot ceļu būves, hidrotehnikas un sanitārās tehnikas problēmas. Mehānikas nodaļas programma papildinājās ar lekcijām un praktiskiem darbiem par tvaika turbīnām, gāzes dzinējiem un citiem tehnikas jaunievedumiem. Arvien noteiktāka kļuva prasība plašāk un pilnīgāk ievadīt studentus elektrotehnikas specialitātē. Tāpat lauksaimniecības nodaļas mācību kursā arvien spēcīgāk izpaudās vajadzība pēc specializācijas dažādās lauksaimniecības nozarēs. Reizē ar to visās nodaļās mācību process padziļinājās, tika atvērtas jaunas laboratorijas, organizēti mācību kabineti, komplektētas un paplašinātas mācības līdzekļu kolekcijas. 1912. gadā institūta lauksaimniecības nodaļai nodeva purvu masīvus un studentiem sāka lasīt lekcijas par purvu nosusināšanu un pļavu kopšanu.

Rīgas Politehniskais institūts šai laikā izveidojās par vienu no ievērojamākajām šāda veida mācību iestādēm Krievijā. No valsts kases tas tagad saņēma daudz vairāk līdzekļu nekā agrāk. Laikā no 1904./05. līdz 1914./15. g. institūts saņēma 957 000 rbļ., bet visā savas pastāvēšanas laikā — 1 383 849 rbļ. Pilsētas pabalsts bija tikai daži tūkstoši rubļu. Zināmas summas deva arī ienākumi no saimniecības, tāpat kapitālu procenti. Vislielākais ienākumu avots tomēr bija un palika studentu mācību nauda un maksa par darbu laboratorijās. Tā, piemēram, 1909. gadā institūta ienākumi veidojās no šādām summām: 90 000 rbļ. no valsts kases, 266 000 rbļ. — mācību nauda, 7000 rbļ. — iemaksas par tiesībām strādāt laboratorijās, 5000 rbļ. — ienākumi no saimniecības, 1000 rbļ. — ziedojumi, 7000 rbļ. — pilsētas pabalsts, 1000 rbļ. — kapitālu procenti, 20 000 rbļ. — atlikums no iepriekšējā mācību gada, kopā 398 000 rbļ.

Studentu sastāvā pēcrevolūcijas gados notika zīmīgas pārmaiņas. Institūtā ieplūda vairāk zemāko, mazturīgo slāņu jauniešu. 1910. gadā institūtā

mācījās 1807 studenti, 1914. gadā — jau 2084. Latviešu studentu skaits šajā laikā palielinājās vairāk nekā par trešo daļu. Mazturīgie studenti līdzekļus studijām nereti bija spiesti sagādāt paši dažādos gadījuma darbos. Viņu studiju laiks tāpēc dažkārt ieilga, un tikai ar milzīgām pūlēm bija iespējams mācības pabeigt. Ne viens vien bija spiests izstāties, kursu nebeidzis.

Visvairāk studentu visā institūta pastāvēšanas laikā mācījās mehānikas nodaļā (2854), tad nāca ķīmijas nodaļa (2301), komercnodaļa (2012), inženieru nodaļa (1853), lauksaimniecības nodaļa (1612), celtniecības nodaļa (803). Pavisam no 1862. līdz 1915. g. bija mācījušies 11 035 studenti, bet beiguši — tikai 4371 (39,6%).

Institūta režīms, studentu iekšējās dzīves noteikumi pēcrevolūcijas gados mainījās maz. Visu progresīvo centienu apspiešana, pastāvīga uzraudzība un izsekošana saglabājās un, sākoties jaunajiem revolucionārās kustības uzplūdiem, atkal pastiprinājās. Ar izglītības ministra pavēli 1911. gadā pavisam aizliedza studentu sanāksmes. Studenti varēja pulcēties vienīgi zinātniska rakstura apspriedēs, un augstāko mācību iestāžu vadītājiem uzdeva stingri raudzīties, lai šo noteikumu pārkāpēji tiktu sodīti un izslēgti no institūta.

Studentu organizāciju skaits pēcrevolūcijas gados ievērojami pieauga, bet katra atklātāka brīvas domas izpausme tāpat tika apkarota un aizliegta. Sākot ar 1908. g., līdzās dažiem esošajiem pulciņiem (inženieru, ekonomiskajam u. c.) organizējās vēl citu specialitāšu pulciņi. Ar F. Candra līdzdalību šajā gadā sāka darboties Rīgas gaiskuģniecības un lidojumu tehnikas studentu pulciņš. Radās arī dažādas studentu apvienības pēc viņu dzīves vietām vai arī pēc tautībām. Šīs novadnieku un tautiešu apvienības parasti bija visai nelielas, un to darbību un mērķus noteica materiāla rakstura jautājumi (darba sagāde, palīdzība biedriem ar materiāliem līdzekļiem u. c.). Darbojās arī sporta un dažas citas praktiska rakstura organizācijas jeb pulciņi.

Politehniskā institūta darbība Rīgā izbeidzās 1915. g. jūlijā, kad to evakuēja uz Tērbatu, bet jau augustā — tālāk uz Maskavu. Maskavā institūts 1915. un 1916. gadā strādāja nomātās telpās dažādās vietās. Darba apstākļi evakuācijā nebija viegli. Pēc Februāra buržuāziski demokrātiskās revolūcijas būtiskas pārmaiņas institūta mācību darbā nenotika. 1918. gadā tas tika daļēji reevakuēts uz Rīgu un tur iekļauts vācu okupācijas varas nodibinātajā Baltijas Tehniskajā augstskolā, kur pasniedza Rīgā palikušie agrākie RPI profesori. Latvijas Padomju valdība 1919. g. februārī uz RPI bāzes nodibināja Latvijas Sociālistiskās Padomju Republikas Augstskolu.

Rīgas kultūras un izglītības biedrības

Rīgas sabiedriskās dzīves raksturīga pazīme 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā bija daudzu dažāda veida biedrību pastāvēšana. 1899. g. beigās te bija 358 biedrības. Apmēram viena piektdaļa no tām bija kultūras un izglītības biedrības.

Kultūras un izglītības biedrību skaits Rīgā 1899. g. novembrī

Biedrības tips	Tautība				Kopā
	vācu	latviešu	krievu	citas	
Mūzikas un dziedāšanas	14	5	5	2	26
Zinātnes un mākslas	9	—	5	—	14
Atturības	1	2	—	—	3
Sporta	17	—	1	—	18
Dažādas	8	1	3	1	13
Kopā	49	8	14	3	74

19. gs. otrajā pusē kultūras biedrības bija dibinātas pēc nacionālā principa. To dibinātāji un vadītāji bija vietējo tautību buržuāzijas pārstāvji, kuri cīnījās par ietekmi sabiedriski politiskajā dzīvē tiecās balstīties uz savas tautības spēkiem.

Skaita ziņā nozīmīgākās bija vācu biedrības. Līdz pat 1905. g. tajās uzņēma tikai privileģēto kārtu pārstāvjus. «Mazo vāciešu» (sīko amatnieku, sīktirgotāju, strādnieku) slānis Baltijas pilsētās, tai skaitā arī Rīgā, bija visai niecīgs. Nesaskatot tajā kaut cik nopietnu spēku, kas varētu atbalstīt viņu politiskos centienus, vācu privileģētās kārtas skatījās uz neprivileģētajiem tautiešiem no augšas un ar viņu interesēm nerēķinājās. Lielākā daļa vācu kultūras biedrību bija šaurā nacionālistiskā čaulā ieslēgušās valdošo šķiru apvienības, kas kalpoja tikai privileģēto vāciešu kultūras un sadzīves interešu apmierināšanai. Pārējo Baltijā dzīvojošo tautību dzīvē to darbība paliekošas pēdas neatstāja.

Zināmā mērā citādi ir jāvērtē vietējās vācu zinātniskās biedrības.

Feodālās sistēmas sairuma apstākļos, kad pēc dzimtbūšanas atcelšanas Kurzemē un Vidzemē vācu valdošās aprindas sāka izjust arvien lielāku nepieciešamību ideoloģiski pamatot savas «sevišķās tiesības» Baltijā, vācu mācītāji un muižnieki nodibināja vairākas humanitāro zinātņu biedrības. Ievērojamākā no tām bija Latviešu literāriskā biedrība, kas pastāvēja no 1824. līdz 1940. g. un izvērta plašu darbību: pētīja latviešu valodu, regulāri izdeva rakstu krājumu «Magazin», no 1857. līdz 1912. g. — arī reakcionārās «Latviešu Avīzes». Sabiedriski politiskos jautājumos Latviešu literāriskā biedrība bija vācu valdošo šķiru interešu un privilēģiju aizstāve. Tas sevišķi spilgti izpaudās topošās latviešu buržuāzijas nacionālās kustības apkarošanā 19. gs. 60. gados. Biedrība nesaudzīgi vērsās pret jaunlatviešu mēģinājumiem izveidot Rīgā Latviešu valodas un rakstniecības biedrību, kura kļuva par jaunlatviešu grupēšanās centru. 1861. g. septembrī Latviešu literāriskās biedrības aprindas sastādīja memorandu, uz kuru pamatojoties cara valdība latviešu biedrības dibināšanu atzina par nevēlamu un tās apstiprināšanai iesniegtos statūtus noraidīja. Ar tādu pašu sparū Latviešu literāriskā biedrība vērsās pret «Pēterburgas Avīzēm». Vācu mācītāju un baronu denunciaciju rezultātā 1865. gadā laikraksts bija spiests savu darbību izbeigt.

Tikpat reakcionāra bija arī Rīgas Vēstures un senatnes pētītāju biedrība, kura darbojās no 1834. līdz 1939. g. un apvienoja vietējos vācu vēsturniekus, publicistus un politiskos darbiniekus. Biedrības izdotajos vēstures apcerējumos viņi puda reakcionāras koncepcijas un neslēptu kultūrtrēģerismu, cenšoties pierādīt latviešu sabiedriski ekonomiskās un kultūras dzīves primitivitāti un vācu muižnieku un buržuāzijas izšķirošo lomu tās attīstībā.

Vienlaicīgi ar humanitāro zinātņu biedrībām 19. gs. pirmajā pusē, nostiprinoties kapitālisma iedīgļiem un attīstoties zinātnei un tehnikai, Rīgā izveidojās vairākas eksakto zinātņu biedrības — Rīgas Ķīmiķu un farmaceitu biedrība (1803.), Rīgas Praktizējošo ārstu biedrība (1822.), Rīgas Dabas pētītāju biedrība (1845.), nedaudz vēlāk — Rīgas Tehniskā biedrība (1858.). Tās turpināja pastāvēt arī kapitālisma periodā. Šo biedrību locekļi, risinot teorētiskus jautājumus, zināmā mērā veicināja sava laikmeta zinātniski tehnisko progresu.

19. gs. 60. gados, kad, pastiprinoties carisma centieniem ciešāk piesaistīt impērijai valsts nomales, kā arī Rīgā plaši attīstoties lielrūpniecībai, pilsētā strauji pieauga krievu tautības iedzīvotāju skaits, te izveidojās pirmās krievu kultūras biedrības: dziedāšanas biedrības «Bajans» (1863.) un «Lado» (1867.), Krievu literāriskā biedrība (1874.), Dramatiskā biedrība (1894.) u. c. To dibinātāji bija vietējās krievu buržuāzijas pārstāvji. Šo biedrību uzdevums bija sekmēt carisma politiku Baltijā. Tiecoties nostiprināt savas pozīcijas cīņai pret konkurentiem — vāciešiem, krievu buržuāzija savas ideoloģiskās un organizatoriskās ietekmes sfērā centās iesaistīt pēc iespējas plašākas masas. Sakarā ar to krievu biedrības atšķirībā no vācu biedrībām bija masveidīgākas, to darbības loks bija plašāks. Krievu biedrības arī bija privileģētas: būdamas carisma politikas atbalstītājas, tās būtībā baudīja oficiālo varas iestāžu protekciju. Gubernas augstākās amatpersonas, kā arī vietējie krievu lieluzņēmēji bija ne vien šo biedrību goda biedri, bet daudzos gadījumos pat faktiskie valžu priekšsēdētāji. Atkarība no valdošajām aprindām, kā arī biedrību valžu locekļu lielākās daļas krass konservatīvisms un reakcionārisms bremsēja šo biedrību darbu, bet, no otras puses, vietējās administrācijas labvēlīgā izturēšanās pret biedrību pasākumiem un daudzos gadījumos to finansiāla pabalstīšana ļāva tām izvērst samērā plašu kultūras darbu.

Pilsētas sīkburžuāziskajās aprindās plašu popularitāti bija iemantojuši Krievu literāriskās biedrības priekšlasījumu komisijas organizētie ārpuskolas izglītības pasākumi. Šai komisijai 1903. gadā Rīgā bija 12 pastāvīgas auditorijas, kurās gada laikā bija nolasīts pāri par 120 populārzinātnisko lekciju, ko noklausījās ap 20 tūkst. cilvēku. 1901. gadā komisija atvēra Maskavas priekšpilsētā bezmaksas bibliotēku ar divām lasītavām, kurā 1902. g. beigās bija 2642 grāmatu sējumi. Tā bija viena no lielākajām biedrību bibliotēkām Rīgā.

Ieguldījumu Rīgas mūzikas dzīves veicināšanā devusi Pēterburgā darbojošās Krievu mūzikas biedrības Rīgas nodaļa. Pilsētā darbojās arī Krievu pedagoģiskā biedrība.

Topošās latviešu buržuāzijas mēģinājumi izveidot Rīgā savas nacionālās biedrības sastapa vācu valdošo aprindu pretestību, tāpēc jaunlatviešu

organizatoriskie centri 19. gs. 50. un 60. gados izveidojās ārpus Latvijas. 50. gadu vidū Rīgā pastāvēja vienīgi nelieli jaunlatviešu pulciņi, no kuriem populārākais bija Pārdaugavas pulciņš.

Iespēja izveidot latviešu nacionālās biedrības radās tikai 60. gadu beigās. Līdz 1879. g. Vidzemē gan bija reģistrētas tikai 12 latviešu biedrības. Arī latviešu buržuāziskās biedrības radās kā topošās nacionālās buržuāzijas spēku konsolidācijas centri. Ievērojamākās no tām bija Rīgas Latviešu biedrība (1868.) un Latviešu labdarības biedrība (1869.).

Blakus minētajām buržuāziskajām biedrībām izveidojās vairākas sīkburžuāziskās biedrības — dziedāšanas, labdarības, atturības u. c., kuras savas darbības centrā lika kultūras darbu kā galveno līdzekli dzīves negatīvo parādību (alkoholisma, analfabētisma) izskaušanai vai mazināšanai, atraujot šīs parādības no ekonomiskās un sabiedriski politiskās dzīves.

Vecākā, lielākā un bagātākā latviešu buržuāzijas organizācija bija Rīgas Latviešu biedrība, kura jau darbības pirmajos gados spēja uzņemties vairāku svarīgu pasākumu organizēšanu, kas ļāva tai ieņemt centrālo vietu pārējo biedrību vidū.

Rīgas Latviešu biedrības darbību tās sākuma posmā pozitīvi ietekmēja jaunlatviešu ideju un centienu vairāku aktīvo paudēju — A. Kronvalda, Baumaņu Kārļa, J. Pilsātnieka u. c., kā arī šī laika demokrātiski noskaņoto sabiedrisko un kultūras darbinieku A. Pumpura, Ā. Alunāna u. c. iekļaušanās tās sastāvā.

Tā kā topošā latviešu buržuāzija uzstājās zem nacionālā karoga un sākumā izteica daļēji arī tautas masu intereses, buržuāziskās biedrības līdz 19. gs. 70. g. vidum guva tautas masu atbalstu, kas veicināja biedrību rosīgu darbu. Biedrībām šajā laikā bija zināmi nopelni latviešu nacionālās kultūras un vispārējās izglītības līmeņa paaugstināšanā, tautas masu sabiedriskās aktivitātes izraisīšanā un nacionālās pašapziņas veidošanā. Rīgas Latviešu biedrība deva savu ieguldījumu G. Merķeļa ideju popularizēšanā un piemiņas saglabāšanā. Izcils notikums ne vien kultūras, bet visā tālaika sabiedriskajā dzīvē bija Pirmie vispārējie latviešu dziesmu svētki, kas notika Rīgā 1873. g. jūnijā Rīgas Latviešu biedrības vadībā. Kaut dziesmu svētku organizēšanas pamatā bija buržuāzijas savtīgi mērķi — stiprināt savu ietekmi un gūt peļņu —, tie izvērtās par spožu demonstrāciju, kas bija vērsta pret vācu valdošo šķiru kundzību un cēla apspiestās tautas pašapziņu. Ieviest savās saimniecībās kapitālistiskās saimniekošanas metodes latviešu turīgo zemniecību stimulēja Rīgas Latviešu biedrības 1871. un 1873. gadā sasauktās pirmās vispārējās latviešu zemnieku sapulces, bet latviešu skolotāju profesionālo un sabiedrisko aktivitāti rosināja 1873. un 1874. g. vasarā Rīgā notikušās pirmās vispārējās skolotāju konferences.

19. gs. 70. un 80. gadu mijā buržuāzisko kultūras biedrību darbā notika radikālas izmaiņas. Izmantojot carisma centienus valsts pārvaldes centralizācijas nolūkos ierobežot Baltijas vāciešu privilēģijas, latviešu buržuāzija strauji palielināja biedrību skaitu. No 1880. līdz 1890. g. Rīgā tika nodibinātas 22 latviešu biedrības, no 1890. līdz 1900. g. — vēl 24. Līdz ar kvantitatīvajām izmaiņām mainījās arī biedrību darbības profils. Pēc 80. gadu reformām aktīvāk uzstājoties kā vietējās vācu buržuāzijas konkurents, latviešu buržuāzija īpašu vērību veltīja ekonomisku biedrību dibināšanai.

Kultūras biedrību īpatsvars kopīgajā biedrību skaitā samazinājās: 1868.—1880. gadā dibināto biedrību vidū to bija 57%, 1880.—1890. gadā — 13,5%, 1890.—1900. gadā — 16,6%. Tomēr buržuāzijas politikas īstenošanas līdzekļu sistēmā kultūras biedrībām bija ierādīta nozīmīga vieta. Kapitālisma attīstības un tās izraisīto sociāli politisko izmaiņu rezultātā par buržuāzijas darbības svarīgu aspektu kļuva proletariāta šķiru cīņas apkarošana. SAGRĀBUSI vadību lielākajā daļā kultūras biedrību, buržuāzija izmantoja tās nacionālistiskās ideoloģijas propagandēšanai, cenšoties apslēpt šķiru pretrunas un stiprināt savu ietekmi masās, lai sekmīgāk varētu konkurēt ar citu tautību buržuāziju. Pircēju, apmeklētāju un klientu pievilkšanai latviešu uzņēmējiem bija izdevīgi uzstāties ar tautiskuma un «nacionālās kultūras» lozungu.

Kalpodamas latviešu buržuāzijas savtīgajām interesēm, buržuāziskās biedrības nedeļa vairs pozitīvu ieguldījumu progresīvās kultūras attīstībā. No šo biedrību devuma zināma nozīme Latvijas kultūras dzīves veicināšanā bija Rīgas Latviešu biedrības Derīgu grāmatu apgādāšanas nodaļa, Mūzikas komisijas un Teātra komisijas atstātajam mantojumam.

Šādam stāvoklim sekas bija kultūras biedrību prestiža samazināšanās. Brāļi R. un M. Kaudzītes jau 70. gadu otrajā pusē savā romānā «Mērnieku laiki» ar «tautieša» — Slātavas labdarības biedrības prezidenta un biedrības kordiriģenta Pietuka Krustiņa tēlu, asi vērsoties pret vēl jauno, bet jau alkatīgo latviešu buržuāziju, kas nacionālo kustību izmantoja savtīgiem mērķiem, asprātīgi izsmēja buržuāzisku pseidoapgaismotāju, starp citu, liekot Pietuka Krustiņam šādi raksturot viņa vadītās biedrības mērķus: «... jautrai tautiskai sadzīves uzplaukšanai, kas visvairāk tautu izglīto, vajag būt par lielāko labdarības nolūku pie visām šādām biedrībām.» Ap to pašu laiku «Baltijas Vēstnesī» parādījās biedrību dzīvei veltīta rakstu sērija, no kuriem spilgtākos uzrakstījis R. Kaudzīte. Viņš sarkastiski runāja par «tautiešiem», kuri «skaidrā prātā ir acu nav tautas dēļ uz augšu pacēlušī... nedz ar kādu reizi to darīs», bet goda mielastos un veikalnieciskajā laukā ik pēc desmitā vārda loka tautības vārdu, tēlo filantropus un aiz šī aizsega «... dažādas nekaunīgas reklāmas dzen un caur to zemākās ļaužu kārtas labumu pie sevis velk». Pret Rīgas Latviešu biedrību daudzom rakstos «Baltijas Zemkopī» vērsās J. Māters. 1881. gadā publicētajā romānā «Patriotisms un mīlestība» viņš karikētā veidā tēloja RLB dižvīrus, atmaskojot viņu skaļo tautisko frāžu liekulību.

Rīgas latviešu sīkburžuāzisko kultūrizglītības biedrību darbības apjoms bija stipri šaurāks. Tās izvēršanai trūka līdzekļu. Biedrību budžetus veidoja ienākumi no biedru maksām un ieņēmumi no dažādiem pasākumiem. Vietējās pašvaldības iestādes un administrācija šo biedrību pasākumus neatbalstīja. Atsevišķu personu filantropija kaut cik jūtamas izmaiņas biedrību finansiālajā stāvoklī nerādīja. Ļoti bieži par daudzu biedrību vienīgo darba lauku kļuva dažādu izklaidējoša rakstura pasākumu organizēšana, jo tie prasīja vismazākos izdevumus, bet deva lielākus ienākumus.

Sīkburžuāzisko kultūras un izglītības biedrību nozīme pieauga imperiālisma periodā, it īpaši pēc 1905.—1907. g. revolūcijas, kad Rīgas Latviešu biedrības ietekme sabiedriski politiskajā dzīvē strauji krita. Nozīmīgākā no sīkburžuāziskajām biedrībām toreiz bija Latviešu skatuves

biedrība, kura blakus latviešu liberālās buržuāzijas tajā pašā laikā izveidotajai Latviešu izglītības biedrībai pēcrevolūcijas posmā pretendēja uz legālo biedrību apvienotājas un vadītājas lomu. Tā kā RLB uzturētā Rīgas Latviešu teātra darbība neatbilda plašu tautas masu centieniem, grupa demokrātiski noskaņotu inteligentu publicēja uzaicinājumu Rīgas biedrībām un atsevišķām personām izveidot teātra biedrību un nodibināt Rīgā otru latviešu teātri. Latviešu skatuves biedrības dibināšanas sapulce notika 1908. g. 28. jūlijā. Tā izveidojās kā biedrību savienība, kurā bija pārstāvētas visdažādākās sociālās kategorijas: strādnieki, progresīvā inteliģence, sīkburžuāzija, liberālā buržuāziskā inteliģence utt. Vadošā loma tajā bija sīkburžuāzijai, kura ekonomiskā vājuma dēļ nespēja tikt pie kārotajām vietām pašvaldības iestādēs un organizācijās un, nodibinot Latviešu skatuves biedrību un Jauno Rīgas teātri, tādējādi cerēja palielināt savu ietekmi sabiedriskajā dzīvē. Lai gan Latviešu skatuves biedrības vadītāji tiecās ierobežot strādnieku ietekmi biedrībā, tomēr viņi bija spiesti rēķināties ar to, ka tieši Rīgas strādnieki bija galvenais Jaunā Rīgas teātra balsts. Centieni izveidot teātri, kas būtu neatkarīgs no RLB, atbilda strādnieku interesēm, un Latviešu skatuves biedrībā iestājās gandrīz visas Rīgas strādnieku legālās biedrības, lai iespēju robežās izmantotu to strādnieku šķiras interesēs. Lai gan Jaunais Rīgas teātris nekluva par strādnieku teātri, strādnieku pārstāvji, LSD vadībā aktīvi darbodamies Latviešu skatuves biedrībā, panāca, ka uz teātra skatuves izrādīja darbaļaudīm tuvus darbus, kas aicināja nepagurt un turpināt cīņu.

Strādnieku kultūras un izglītības biedrības Rīgā izveidojās tikai pēc 1905. g. revolūcijas. 19. gs. otrajā pusē galvenā strādnieku sabiedriskās dzīves organizatoriskā forma bija palīdzības biedrības. Šo biedrību sociālo bāzi pārsvarā veidoja strādniecība, bet to vadība bija sīkburžuāzijas rokās. Palīdzības biedrību sākotnējais mērķis bija sniegt saviem locekļiem materiālu pabalstu. Šādu biedrību dibināšanu veicināja buržuāzija un vares iestādes, kam bija izdevīgi ievadīt strādnieku augošo rosmi ekonomiskās darbības gultnē. Tomēr gadsimta beigās pieaugošās šķiru cīņas apstākļos, kad izvērās ideoloģiskā cīņa un pamodās tautas masu interese par zinātni, politiku un literatūru, šīs biedrības pievērsās arī izglītības un kultūras darbam un deva zināmu ieguldījumu strādnieku izglītības līmeņa celšanā un demokrātiskās kultūras veidošanā.

Par palīdzības biedrību galveno nopelnu neapšaubāmi jāuzskata strādnieku kustības attīstības veicināšana. Šai ziņā liela nozīme bija biedrību rīkotajiem jautājumu vakariem. Demokrātiski noskaņotās biedrības («Jonatāns», «Cerība», «Pavasaris») jautājumu vakaru organizēšanu uzsāka jau 80. gadu sākumā, taču līdz 90. gadu vidum latviešu buržuāzija, izmantojot tās rīcībā esošos inteliģences spēkus, turēja biedrību rīkotos jautājumu vakarus savā idejiskā atkarībā. Kopš 90. gadu vidus jautājumu vakaros uzstājās jaunstrāvnieceki — pirmie marksisma propagandētāji Latvijā, kuri drīz vien kļuva par vairāku biedrību jautājumu vakaru idejiskajiem vadītājiem. Visrosīgāk jautājumu vakaros jaunstrāvnieceki piedalījās 1895. gadā un 1896. g. pirmajā pusē.⁶

⁶ Sīkāk par šo jautājumu sk. IV nodaļā.

Rīgas strādnieki, kuru vairākums bija nesenie ienācēji no laukiem bez kaut cik nopietna proletāriska rūdījuma, biedrību jautājumu vakaros iepazīnās ar dialektiskā un vēsturiskā materiālisma, marksistiskās politiskās ekonomijas un zinātniskā sociālisma pamatatziņām. Tas palīdzēja viņiem atbrīvoties no siburžuāziskās ideoloģijas un apzināties proletariāta vēsturisko uzdevumu. Darbodamies biedrībās, strādnieki izgāja pirmo politisko skolu un sagatavojās darbam nelegālajos marksistiskajos strādnieku pulciņos.

Pēc Jaunās strāvas sagrāves cariskā administrācija stipri ierobežoja jaunu strādnieku biedrību dibināšanu un pastiprināja kontroli pār pastāvošo biedrību darbību. Tas uz laiku mazināja biedrību sabiedriski politisko rosmi, kura no jauna uzbangoja 1905. g. notikumu ietekmē.

Krievijas pirmās revolūcijas dienās LSDSP izmantoja siburžuāziski demokrātiskās biedrības plašu tautas masu politiskās izglītošanas darbam. Lielu vērienu 1905. g. rudenī guva biedrību priekšlasījumi par vēstures, filozofijas, politekonomijas, dabaszinātņu u. c. jautājumiem. Viens no sava laika labākajiem runātājiem LSDSP biedrs J. Asars atturības biedrībā «Auseklis» nolasīja sistemātisku lekciju kursu par sabiedrības attīstības likumiem. Daļa biedrību vāca ziedojumus kritušo un ievainoto cīnītāju ģimenēm un materiāli atbalstīja streikotājus.

Revolucionāro notikumu ietekmē pastiprinājās biedrību demokratizācijas process un centieni atbrīvoties no buržuāziskajiem vadoņiem. 1905. g. 2. jūlijā 17 Rīgas latviešu biedrību pārstāvji savā sapulcē nodibināja Rīgas latviešu biedrību savienību, kura pārstāvēja aptuveni 25 tūkst. biedru. Sapulcējušies delegāti pieņēma protesta rezolūciju pret Rīgas Latviešu biedrību, kvalificējot to kā reakcionārās buržuāzijas interešu aizstāvi, kas cenšas vienot ap sevi citas biedrības, lai kalpinātu tās savās interesēs un neļautu attīstīties to biedru šķiriskajai apziņai, un paziņoja, ka neatzīst Rīgas Latviešu biedrību par visas tautas reprezentētāju. Jaunnodibinātā biedrību savienība, kurā bez siburžuāziskajām kultūras organizācijām ietilpa arī Rīgas namīpašnieku biedrība un Rīgas krājaizdevu kases, bija pēc savas būtības buržuāziski reformistiska organizācija. Tomēr revolucionāri noskaņoto strādnieku ietekmē tā pieņēma dažus lēmumus, kas atbilda strādnieku interesēm. 1905. g. augustā biedrību savienība iesniedza Rīgas pilsētas valdei protestu pret kazaku turēšanu pilsētā revolucionāro spēku apspiešanai, bet 30. oktobrī nosūtīja valdībai telegrammu, kurā prasīja atcelt pastiprinātas apsardzības stāvokli Vidzemē un izsludināt jaunas pilsētas domes vēlēšanas.

Biedrību plašā piedalīšanās sabiedriski politiskajos notikumos izsauca cara patvaldības nežēlīgas represijas. 1905. g. 14. decembrī kazaku, dragūnu un kājnieku vienības ielenca Rīgas Latviešu sabiedrības namu Romanova (tag. Lāčplēša) ielā 25 un izdemolēja Jaunā latviešu teātra skatuvi un inventāru, sabojāja bibliotēkas grāmatas, kā arī izlaupīja šajā ēkā esošās Katrīndambja palīdzības biedrības kasi. Rīgas Latviešu sabiedrību slēdza, līdz ar to arī Jaunajam latviešu teātrim nācās pārtraukt darbu. 1906. g. 21. janvārī soda ekspedīcija nodedzināja biedrības «Ziemeļblāzma» skaisto namu Vecmīlgrāvī. Atturības biedrības «Auseklis» vakaros visu 1905. g. ieradās uzpirkti huligāni un traucēja to norisi. 1906. g. janvārī

«Ausekļa» vakarā tika nogalināti divi biedrības biedri. Biedrība lūdza gubernatoru noskaidrot slepkavības apstākļus un atrast vainīgos, bet prasība palika bez atbildes. Lai slēptu nozieguma pēdas un kavētu biedrības darbību, naktī no 23. uz 24. janvāri tika nodedzināts biedrības tautas nams; gāja bojā tās īpašums, kura vērtība bija vairāki tūkstoši rubļu. «Auseklis» bija spiests uz pusgadu pārtraukt darbu. Naktī uz 30. janvāri izdemolēja un aizdedzināja biedrības «Cerība» namu. Tajā pašā naktī notika kratīšana arī Torņakalna palīdzības biedrības namā.

Par spīti represijām kultūras un izglītības biedrību darbs turpinājās un pat vērsās plašumā. Revolucionāro tautas masu nomierināšanas nolūkos carisms bija spiests 1906. g. 4. martā izdot pagaidu noteikumus par biedrībām un savienībām, kuri formāli atzina biedrošanās tiesības, gan paredzot dažādas iespējas ierobežot biedrību darbību un vajāt tās. Līdz 1909. g. janvārim uz šo noteikumu pamata Vidzemē bija reģistrētas 385 dažāda tipa jaunas biedrības.

Asiņainās represijas, reakcijas uzbrukums ideoloģiskajā laukā un biedrību skaita straujais pieaugums veicināja daļā svārstīgu LSD biedru oportūnistisku uzskatu rašanos par nelegālās revolucionārās cīņas neiespējamību. Pārvērtējot cīņas legālās formas, šie meņševiki likvidatori cildināja «sīkos praktiskos darbus» kā pārākus par revolucionāro cīņu. Viņi noraidīja partijas vadību legālajās strādnieku organizācijās un mēģināja tās pretstatīt nelegālajai partijai.

Lai smagajos reakcijas apstākļos stiprinātu sakarus ar masām, nelegālajai LSD bija svarīgi padarīt legālās strādnieku biedrības par partijas darba atbalsta punktiem. Šo uzdevumu izvirzīja LSD 3. kongress 1908. gadā, uzsverot nepieciešamību iesaistīt strādnieku legālajās biedrībās arvien plašākas proletariāta aprindas. Partijas iestāžu un legālo biedrību konkrētas organizatorisko sakaru formas noteica LSD Rīgas organizācijas konference 1909. g. jūlijā. Tā uzdeva Rīgas komitejai rūpēties, lai katrā legālajā biedrībā, kur darbojās strādnieki, izveidotos LSD frakcija, kurā būtu jāiestājas visiem partijas biedriem, kas darbojās šai biedrībā. Frakcijām bija jāapspriež un jāpieņem lēmumi visos jautājumos, kas izvirzījās biedrību darbā, bet partijas biedru pienākums bija aizstāvēt šos lēmumus biedrību pilnsapulcēs. Vienāda tipa biedrību sociāldemokrātisko frakciju pārstāvji izveidoja kopēju nelegālo biroju. Pie LSD Rīgas komitejas organizējās legālo biedrību nelegālais centrālais birojs, kuru veidoja nelegālo biroju pārstāvji. Tas darbojās LSD Rīgas komitejas tiešā vadībā.

Šie lēmumi nostiprināja LSD biedru disciplīnu un nodrošināja tai sekmes cīņā par strādnieku legālo organizāciju vadību. Likvidatoru mēģinājumi ieviest strādnieku biedrību darbā reformisma garu cieta neveiksmi. Lielum liels vairākums Rīgas strādnieku kultūras un izglītības biedrību revolucionāro sociāldemokrātu vadībā realizēja leņinisku taktiku. Likvidatoriem izdevās nostiprināties tikai izglītības biedrībā «Uguns» un vēl dažās mazās biedrībās.

Pēc 1905.—1907. g. revolūcijas kultūras un izglītības biedrību darbā sākās kvalitatīvi jauns periods, kurā var izdalīt divus posmus: no 1908. līdz 1910. g. un no 1910. līdz 1914. g. Pirmā posma galvenā iezīme bija tā, ka strādnieki LSD vadībā pārņēma no sīkburžuāzijas kultūras un izglītības

biedrību vadību un izmantoja to darbību savās šķiriskajās interesēs. Šajā posmā no sīkburžuāzijas vadības atbrīvojās Latviešu kultūras biedrība, izglītības biedrība «Vestņik znanija» un dažas citas biedrības. Tipisks piemērs te ir atturības biedrība «Rīts». Darbības sākumā tā, tāpat kā citas līdzīgās sīkburžuāziskās biedrības, par savu vienīgo uzdevumu uzskatīja atturības idejas sludināšanu. «Rīta» biedru sapulcēs un sarīkojumos parasti iztīrāja tādus jautājumus kā izglītības lomu cīņā pret žūpību, alkohola postošo iedarbību uz cilvēka organismu un ģimeni, bet no sociālo jautājumu apspriešanas biedrības vadītāji konsekventi vairījās. Sākot ar 1908. g. rudenī, «Rītā» pastiprināti iestājās strādnieki. Biedrības 1909. g. 18. jūlija pilnsapulcē strādnieki atbrīvojās no sīkburžuāzisko atturībnieku aizbildniecības — tika nomainīts valdes sastāvs. Turpmāk biedrība gan pēc sastāva, gan darba satura kļuva proletāriskā, tā darbojās tiešā LSD vadībā, un tās darba galvenais mērķis bija strādnieku šķiriskās apziņas izkopšana.

Otrais kultūras un izglītības biedrību darbības posms pēcrevolūcijas periodā saistīts ar jaunajiem revolucionārās kustības uzplūdiem. To ietekmē biedrību darbs aktivizējās vēl vairāk. Turpinājās to norobežošanās pēc šķiriskā principa. Jauna svarīga iezīme bija proletārisku biedrību dibināšana, kuras pēc biedru sociālā sastāva un darba satura bija kvalitatīvi jaunas organizācijas. To biedru pamatsastāvs (ap 80%) bija strādnieki, pārējie biedri komplektējās no strādnieciskās izcelsmes inteliģences vai strādnieku pusē nostājušās buržuāziskās inteliģences. Liela daļa Rīgas strādnieku kultūras un izglītības biedrību bija dibinātas LSD biedru tiešā vadībā. LSD nozīmīgākie atbalsta punkti bija izglītības biedrības «Atvase» (1911.), «Ausma» (1911.), «Prometejs» (1911.), «Jaunā sēkla» (1913.), «Atbalss» (1913.), «Stars» (1914.), izglītības un palīdzības biedrība «Laboremus» (1911.), atturības biedrības «Vilnis» (1911.), «Vārpa» (1911.), «Apziņa» (1911.), kā arī Strādnieku kultūras biedrība (1911.), Baltijas kultūras biedrība (1913.), Bibliotēku veicināšanas biedrība (1912.). 1913. gadā LSD biedru īpatsvars Rīgas strādnieku izglītības biedrībās bija 43,5%, bet izglītības biedrībās «Sēkla», «Ausma», «Prometejs», «Stars» u. c. tas bija ievērojami augstāks un atsevišķos gadījumos sasniedza pat 80%. Strādnieku kultūrizglītības biedrībās darbojās daudzi vadošie LSD biedri: A. Birzgalis, J. Daniševskis, A. Dižbite, R. Eihe, R. Endrups, V. Knoriņš, P. Kušners, M. Novovs, K. Pečaks, J. Šilfs-Jaunzems u. c. Administratīvo spaidu un represiju apstākļos LSD legālo biedrību aizsegā izvērta plašu nelegālu darbu, un tās kļuva par darbaļaužu masu organizēšanas un politiskās audzināšanas organizācijām.

Masu politiskās audzināšanas un vispārīzglītojošais darbs biedrībās notika visdažādākajās formās.

Revolucionārajai aģitācijai, kā arī partijas sapulču sarīkošanai un nelegālās literatūras izplatīšanai LSD izmantoja legālo biedrību rīkotos izbraukumus zaļumos, kas bija kultūras un izglītības biedrību vismasveidīgākie pasākumi. Tika izmantoti arī legālo biedrību rīkoti tējas vakari vai biedru ģimeņu vakari. Ārēji tās bija privāta rakstura saiešanas, bet īstenībā — slēgtas biedru sapulces, kurās piedalījās attiecīgās biedrības locekļi un arī viesi, par kuru politisko uzticamību galvoja kāds no biedrības locekļiem.

Šādu sanāksmju galvenā priekšrocība bija tā, ka atšķirībā no publiskajām sanāksmēm tās notika bez policijas pārstāvju klātbūtnes.

Atzīstot literatūru un presi par ideoloģiskās cīņas svarīgu ieroci, visas strādnieku biedrības lielu uzmanību veltīja progresīvo laikrakstu un grāmatu izplatīšanai masās. Strādnieku biedrību pirmais praktiskais solis parasti bija bibliotēkas un lasāmā galda atvēršana. Bibliotēku fondi veidots no biedrību pirktajām un biedru ziedotajām grāmatām. Ja biedrību slēdza, tā bibliotēku parasti nodeva kādai citai strādnieku biedrībai. Caurmērā katras biedrības bibliotēkā bija ap 400 grāmatu, kuras gadā izmantoja 94 lasītāji.

Lai gan reakcijas un jauno revolucionārās kustības uzplūdu gados strādnieku kultūras un izglītības biedrību darbības pamatvirziens bija sabiedriski politiskais darbs, tās veltīja lielu uzmanību arī strādnieku vispārējās izglītības līmeņa celšanai, jo tautas masu revolucionārais apzinīgums ir cieši saistīts ar vispārējo kultūras līmeni. Daudzas strādnieku biedrības («Atvase», «Gaisma», «Kultūra», «Laboremus» u. c.) atvēra vispārīzglītojošus vakara kursus. To klausītāji bija strādnieki, un strādnieku jaunatnes vidū tiem bija plaša piekrišana.

Strādnieku legālajām biedrībām nācās darboties tiešā policijas uzraudzībā, vajāšanu un represiju apstākļos. Iekšlietu ministrijas policijas departaments regulāri pieprasīja gubernatoriem atskaites par biedrību skaitu, darbības raksturu, ziņas par biedrību vadītājiem un iedzīvotāju attieksmi pret tām. Kratišanas biedrību darbinieku dzīvokļos, biedrību telpās, dokumentu konfiscēšana bija parasta parādība. Bieži notika ietekmīgāko biedrību darbinieku aresti, viņus ieslodzīja cietumos un izsūtīja.

Bet represijas nespēja apturēt strādnieku biedrību darbību. Slēgto biedrību vietā nekavējoties tika nodibinātas citas, kurām jauns būtībā bija tikai nosaukums, jo tās mantoja slēgto biedrību locekļu pamatsastāvu, bibliotēku, inventāru. Atturības biedrības «Rīts» darbu turpināja izglītības biedrība «Atvase», atturības biedrības «Agrais rīts» — atturības biedrība «Vilnis», Strādnieku kultūras biedrība mantoja slēgtās biedrības «Kultūra» īpašumu, daļu aktīvāko biedru un darbības raksturu. Strādnieku kultūras biedrības slēgšanas gadījumā tās darbību vajadzēja turpināt Bibliotēku lietu veicināšanas biedrībai. 1913. g. 4. februārī beidza darboties izglītības biedrība «Sēkla», bet jau 30. maijā bija reģistrēti statūti izglītības biedrībai «Jaunā sēkla».

LSD vadība strādnieku legālajās biedrībās, to daudzpusīgā darbība, iesaistot plašus strādnieku slāņus, neapšaubāmi bija viens no faktoriem, kas veicināja Rīgas strādnieku šķiriskās apziņas veidošanos gadu desmitā pēc 1905. g. LSD darbībai strādnieku legālajās biedrībās augstu novērtējumu ir devis V. I. Leņins, norādīdams, ka Latvijas strādnieku partija prata izvērst darbu dažādās legālās savienībās, strādnieku biedrībās u. c. legālās organizācijās un izmantot tās savā darbā, neizraujoties ne ar kreisu frāzi, ne ar legālām iespējām.⁷

⁷ Sk.: Leņins V. I. «Cīņas» jubilejas numuram. — Raksti, 16. sēj., 231. lpp.

Zinātnes attīstība Rīgā

Apskatāmais laikmets zinātņu vēsturē raksturīgs ar dabaszinātņu strauju attīstību, ar klasiskās fizikas, ķīmijas, bioloģijas pamatu izveidošanos, ar plašo zinātņu nozaru skaldīšanos sīkākās disciplīnās un jaunu zinātņu — robežnozaru (piemēram, fizikālās ķīmijas) rašanos. Lielrūpniecības izaugsme veicināja tehnisko disciplīnu paātrinātu attīstību, tehnoloģisko procesu būtības izpratnes un teorētiskā izskaidrojuma mēģinājumus. Negaidītie atklājumi fizikā 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā izraisīja tā dēvēto dabaszinātņu krīzi, izeja no kuras bija rodama, pārvērtējot līdzšinējos klasiskos priekšstatus un zinātniekiem nostājoties uz materiālistiskās filozofijas pozīcijām, tapa modernā zinātne ar tās pastiprināto matemātisko formālismu un neparastiem jēdzieniem. Zinātnē palielinājās fizikas un ķīmijas īpatsvars, pieauga tehnisko disciplīnu nozīme.

Galvenais zinātniskās pētniecības centrs Baltijas guberņās šajā laikā joprojām bija 1802. gadā dibinātā Tērbatas universitāte, kurai bija vienlīdz liela nozīme zinātnes veidošanā gan Latvijā, gan Igaunijā. Rīgā, kā jau minēts, darbojās dabaszinātniskās, medicīniskās un tehniskās biedrības, kas organizēja arī zinātniskos pētījumus attiecīgajās zinātņu nozarēs un pat izdeva periodiskus zinātnisko rakstu krājumus. Tomēr šo biedrību zinātniskā darbība bija ierobežota, kaut arī atzīmējami atsevišķi sasniegumi (piemēram, Rīgas ārsts A. Hākens 1862. gadā izvirzījis uretroskopijas un cistoskopijas ideju, konstruējot arī attiecīgās ierīces). 1862. gadā Rīgā sāka darbu tehniskā mācību iestāde, kas kļuva par svarīgu papildinājumu Tērbatas universitātei, — Rīgas Politehnikums. Ja to jau no dibināšanas gada uzskata par tehnisko augstskolu (un tāds pēc savas struktūras, programmas un mācību plāniem Politehnikums faktiski arī bija, lai gan oficiāli valsts augstskolas tiesības ieguva vēlāk, kad 1896. gadā tika reorganizēts par Rīgas Politehnisko institūtu), tad tas ir vecākais politehniskais institūts cara Krievijā.

Rīgas Politehnikuma izveidošanā daudz darījis tā pirmais direktors profesors Ernsts Nauks (1819.—1875.), pēc izglītības fizikis. Liela nozīme bija arī atbalstam no Baltijas ģenerālgubernatoru puses, kas saskaņā ar šīs mācību iestādes statūtiem skaitījās par tās kuratoriem. It īpaši atzīmējams atbalsts, ko sniedza kņazs P. Bagratjovs (1818.—1876.), kas pats bija ievērojams zinātnieks un izgudrotājs un, būdams ģenerālgubernatora amatā, izkārtoja Rīgas Politehnikumam Krievijas valdības finansiālu atbalstu.

Pēc pirmajiem septiņiem irētās telpās pavadītiem gadiem Rīgas Politehnikums 1869. gadā pārgāja augstskolas vajadzībām īpaši celtajā ēkā tag. Raiņa bulvārī 19. Turpmākajos gadu desmitos uzcēla šīs ēkas otru korpusu gar tag. Merķeļa ielu (1877. g.), trešo korpusu — gar Inženieru ielu (1885. g.) un ceturto korpusu — gar Arhitektu ielu (1910. g.). 1899.—1901. gadā uzcēla īpašu laboratoriju ēku ķīmijas nodaļai tag. Kronvalda bulvārī 4.

Ja savas pastāvēšanas pirmajos gadu desmitos Rīgas Politehnikums gatavoja tehniskos speciālistus galvenokārt tikai Baltijas guberņām un tuvējai Polijai (ieskaitot tagadējo Lietuvu), tad 90. gados, pēc šīs mācību

iestādes reorganizācijas un pārejas uz krievu mācību valodu, pieauga tās nozīme visas Krievijas impērijas mērogā. Institutā tagad iestājās studenti pat no tāliem valsts novadiem. Rīgas Politehniskajā institūtā izaugusi pirmā latviešu inženiertehniskās inteligences paaudze — inženieri, arhitekti, lauksaimniecības speciālisti, zinātnieki (vairums vēlākās Latvijas Universitātes mācību spēku) u. c., tomēr jāievēro, ka no Baltijas guberņām nāca tikai $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ institūta studentu un tā absolventu vairums pēc studiju beigšanas darbojās ārpus Baltijas. Rīgas Politehniskais institūts bija viena no nozīmīgākajām kvalificētu inženieru un ķيميķu kalvēm Krievijā.

Reorganizējot politehnisko augstskolu Rīgā, zinātniski pedagoģisko kadru apstiprināšana tajā tika uzticēta pazīstamajam krievu zinātniekam mehāniķim V. Kirpičovam (1845.—1913.). Reorganizācija labvēlīgi ietekmēja augstskolas materiālo bāzi, attīstības iespējas, noteica Rīgas zinātnieku aktīvāku iesaistīšanos visas Krievijas zinātniskajā dzīvē. Politehniskajā institūtā izvērsās nozīmīgi pētnieciskie darbi fizikālajā, organizācijā un tehniskajā ķīmijā, matemātikā, mehānikas un inženierceltniecības nozarēs, lauksaimniecības zinātnē u. c. Daudzi institūta absolventi savukārt veikuši zinātniski pētniecisko darbu citās Krievijas, Ukrainas, Polijas, Vācijas u. c. augstskolās.

Runājot par Rīgas Politehnisko institūtu, jāuzsver tā mācību spēku intensīvā zinātniskā darbība. Ja 19. gs. pirmajā pusē sakarā ar zinātnisko biedrību darbību Latvijā tika veikti pētījumi dažādās bioloģijas, ģeogrāfijas, medicīnas nozarēs, tad līdz ar Rīgas Politehnikuma atklāšanu priekšplānā izvirzījās eksaktās un tehniskās disciplīnas, kā arī ķīmija. Tas visumā atbilda tālaika zinātnes attīstības vispārējām tendencēm. Visintensīvākais pētnieciskais darbs RPI norisa ķīmijā, un 19. un 20. gs. mijā Rīga izveidojās par starptautiski nozīmīgu ķīmijas centru. Ķīmijas zinātnisko tradīciju pamatlicējs Rīgā bija ievērojamais ķيميķis Vilhelms Ostvalds (1853.—1932.), zinātnieks, kuru V. I. Leņins vēlāk raksturoja kā ļoti ievērojamu ķيميķi, bet ļoti juceklīgu filozofu.⁸

V. Ostvalds dzimis Rīgā, un viņa zinātniskās darbības pirmais periods aizritējis Baltijā — Tērbatas universitātē un Rīgas Politehnikumā. Būdams Rīgas Politehnikuma ķīmijas profesors (1881.—1887. g.), V. Ostvalds šajā laikā kritiski sistematizēja topošās fizikālās ķīmijas atziņas rokasgrāmatā «Lehrbuch der allgemeinen Chemie» un 1887. gadā kopā ar pazīstamo holandiešu zinātnieku J. Vanthofu sāka izdot pirmo speciālo fizikālās ķīmijas žurnālu «Zeitschrift für physikalische Chemie», pulcējot ap to visas pasaules šīs nozares speciālistus. 1887. g. rudenī Ostvalds pārcēlās uz Leipzigi, kur izveidoja turpmākajos gados spēcīgu fizikālās ķīmijas centru un izaudzināja fiziokیمیķu starptautisku skolu.

Fizikālās ķīmijas attīstību sekmējuši V. Ostvalda Rīgas perioda pētījumi elektroķīmijā, ķīmiskajā kinētikā un katalīzes mācībā. Tieši Rīgā atklāti homogēnās skābju—bāzu katalīzes pamatlikumi (1884. g.) un aizsākti tie pētījumi par katalīzi, kas vēlāk ļāva Ostvaldam formulēt katalīzes parādību zinātnisku izpratni, izgudrot slāpekļskābes iegūšanas rūpniecisku paņēmieni un nesa viņam Nobela prēmiju 1909. gadā. Rīgā Ostvalds

⁸ Sk.: Leņins V. I. Materiālisms un empiriokriticisms. — Raksti, 14. sēj., 150. lpp.

veicis priekšdarbus atšķaidīšanas likuma atklāšanai un klasiskus pētījumus elektroķīmijā. Lai veiktu eksperimentus kopā ar Ostvaldu, 1886. gadā Rīgā ieradās jaunais zviedru zinātnieks Svante Arēniuss (1859.—1927.), arī vēlākais Nobela prēmijas laureāts. Kopējie pētījumi un dzīvā domu apmaiņa Rīgā sekmēja Arēnīusa jonu teorijas pamatpriekšstatu izveidošanos. Vēlāk Ostvalds uz Arēnīusa ideju bāzes formulēja analītiskās ķīmijas un šķīdumu teorijas pamatjēdzienus. Rīgā Ostvalds izgudrojis arī vairākus jaunus aparātus, kas ieviesušies pasaules laboratoriju praksē (Ostvalda piknometrs, Ostvalda viskozimetrs, Ostvalda gāzes krāsniņa).

Jāpiezīmē, ka savas darbības Rīgas periodā Ostvalds, kas vēlākajos gados daudz rakstījis par filozofijas jautājumiem un izveidojis ideālistisko «enerģētisma» koncepciju, vēl stāvēja uz materiālisma pozīcijām. Par to liecina viņa Rīgā publicētā brošūra «Atbilde Albrehtam Rauam» (1884. g.), kurā viņš aizstāv atomistiku un organisko molekulu struktūrteoriju.

Arī pēc pārcelšanās uz Leipcigu V. Ostvalds jūtami ietekmēja zinātnisko un filozofisko domu Rīgā. Vairāki no vēlākajiem vadošajiem Rīgas ķīmiķiem (P. Valdēns, M. Centneršvērs, J. Zavidskis) ilgāku laiku stažējās viņa Leipcigas laboratorijā, un zinātniskie sakari starp Rīgu un Leipcigu 19. un 20. gs. mijā veidojās sevišķi cieši. Nav nejaušība, ka Rīgā laida zināmas saknes arī Ostvalda enerģētiskā filozofija. Viņa filozofiskā «manifesta» — bēdīgi slavenās Lībekas lekcijas — krievu tulkojums pirmoreiz nāca klajā tieši Rīgā (1896. g.). Dažas Ostvalda kļūdainās filozofiskās tēzes popularizēja J. Asars.

Ostvaldam aizbraucot uz Leipcigu, ķīmijas profesūru Rīgā pārņēma vācu ķīmiķis orgāniķis Kārlis Ādams Bišofs (1855.—1908.), ievērojamā vācu ķīmiķa J. Vislicenusa skolnieks. Īpašu vērību pievērsdams ķīmiskajai sintēzei un iegūto produktu telpiskās struktūras noskaidrošanai, K. Bišofs izveidoja Rīgā pirmo stereokīmijas centru Krievijā. Savas «dinamiskās hipotēzes» ietvaros K. Bišofs radīja priekšstatu par steriskajiem traucējumiem organisko vielu molekulās, jēdzienu par rotācijas izomēriju, izveidoja asimetriskā slāpekļa stereokīmiju u. tml. Šiem darbiem ir paliekoša nozīme teorētiskajā organiskajā ķīmijā.

Vēl lielāki sasniegumi stereokīmijas nozarē pieder Ostvalda un Bišofa skolniekam un līdzstrādniekam, pirmam ievērojamākajam latviešu cilmes ķīmiķim Paulam Valdenam (1863.—1957.). P. Valdēns strādāja Rīgā sava mūža raženāko daļu (RPI un LU mācību spēks un profesors no 1889. līdz 1919. g., vairākiem lāgiem — RPI direktors), veica te savus svarīgākos atklājumus. 1896. gadā viņš atklāja īpatnēju optiskās inversijas reakciju, kurai bija liela nozīme organiskās ķīmijas teorētisko priekšstatu attīstībā. Valdēns pirmais arī parādīja, ka optiski aktīvu savienojumu klātie neftā pamato uzskatu par naftas izcelšanos no dzīvās (organiskās) dabas vielām.

Kopš 1899. g. P. Valdēns pārslēdzās uz citu nozari — neūdens šķīdumu elektroķīmiju, atklādams svarīgas sakarības starp šķīdinātāja jonizējošām spējām un tā dielektrisko konstanti, kā arī viskozitāti (Valdena likumi). Valdēna un viņa skolnieku (M. Centneršvēra, A. Antropova u. c.) Rīgas perioda darbiem bija principiāla nozīme šķīdumu teorijas attīstībā, jo tie veicināja Vanthofa fizikālās šķīdumu teorijas un Mendeļejeva ķīmiskās šķīdumu teorijas samierināšanu, liekot pamatus mūsdienu šķīdumu teori-

K. Bišofs.

V. Ostvalds.

jas, tai skaitā elektrolītu šķīdumu teorijas, skābju—bāzu teorijas u. tml., priekšstatiem.

1910. gadā P. Valdenu ievēlēja par Pēterburgas Zinātņu akadēmijas īsteno locekli (ķīmijas nozarē toreiz bija pavisam divi akadēmiķi). Tomēr Valdens arī turpmāk palika Rīgā, jo Zinātņu akadēmijai toreiz nebija ķīmiskās laboratorijas. Akadēmiķa amatā Valdens veicinājis Pēterburgas zinātnisko iestāžu organizēšanu, Krievijas dabas bagātību izpēti un Krievijas ķīmijas vēstures noskaidrošanu (1915. gadā viņš uzrakstījis pirmo plašāko apcerējumu par ķīmijas attīstību Krievijā). Atzīmējama arī Valdena rosīgā populārzinātniskā un publicistiskā darbība. Viņa rakstu kopojumi «Наука и жизнь» iznāca 1918.—1920. gadā pēcrevolūcijas Petrogradā; tajos ir ne mazums progresīvu atziņu par zinātnes lomu sabiedrībā, par zinātnieka vērtējuma kritērijiem u. tml. Laba daļa šo rakstu bija uzrakstīta Rīgā. 1927. gadā Valdenu ievēlēja par PSRS ZA goda locekli.

Rosīgi darbojies Rīgā dažādās fizikālās ķīmijas nozarēs (sevišķi metālu korozijas noskaidrošanā) arī Valdēna līdzstrādnieks Mečislavs Centneršvērs (1874.—1944.), kas mūža nogalē bija Varšavas universitātes profesors un Polijas Zinātņu akadēmijas īstenais loceklis. Viņš pirmais ieteicis izmantot sašķidrinātu cianūdeņradi kā šķīdinātāju. Centneršvēru saistījušas arī zinātņu popularizēšanas, filozofijas un vēstures problēmas. 1905.—1907. gadā viņš ierosināja tautas universitāšu radīšanu Rīgā un pats nolācās saistošas publiskas lekcijas par ķīmiju.

Analītisko ķīmiju pārstāvējuši Valdemārs Fišers (1881.—1934.), kas Rīgā pirmais uzsācis pētījumus β diketonu ķīmijā, un Edvīns Iegrive (1878.—1944.), vairāku vēl tagad lietojamu analītisko reagentu pirmatklājējs.

Savukārt ķīmijas tehnoloģijā daudzpusīgu darbību izvērta ilggadīgais RPI profesors Maksimiliāns Glāzenaps (1845.—1923.) un viņa skolnieks, RPI adjunktprofesors Erhards Bricke (1877.—1953.), vēlākais PSRS ZA viceprezidents (1936.—1939. g.). Abi šie zinātnieki, starp citu, aktīvi veicinājuši

minerālmēslojumu ražošanu un izmantošanu lauksaimniecībā. M. Glāzenaps pirmais ieteicis Latvijā kultivēt cukurbietes un daudz pētījis arī silikātu tehnoloģijas jautājumus, izvirzījis ģipša sacietēšanas teoriju.

Ievērojams siltumtehnikas speciālists bija RPI profesors Kārlis Blahers (1867.—1939.), kura monogrāfija «Теплота в заводском деле» (1905. g.) ilgu laiku bija vadošā rokasgrāmata šajā nozarē. Vienlaicīgi ar D. Mendeļevu Blahers izvirzīja domu, ka sarežģītu tehnoloģisku procesu principiālā pusē vispirms jāmodelē zinātniskajās laboratorijās ar nelielu, vienkāršotu aparātu palīdzību.

No Rīgas Politehniskā institūta ķīmijas studentiem un absolventiem atzīmējami gan vairāki nākamie Padomju Latvijas vadošie zinātnieki — Arv. Kalniņš, P. Nomals, G. Vanags, K. Bambergs, A. Ķešāns u. c., gan arī tādi ievērojami padomju speciālisti kā akadēmiķi J. Sirkins, P. Budņikovs, profesors I. Teļetovs u. c.

RPI mācību spēku zinātniskā darbība fizikas laukā nebija tik spilgta, taču arī te minami atsevišķi sasniegumi. Tā, Rīgas Politehnikuma profesors Augusts Teplers (1836.—1912.) 1864. gadā atklājis t. s. šlīru metodi nevienādību konstatēšanai caurspīdīgās vidēs; šī metode šodien tiek plaši izmantota dažādās zinātnes nozarēs (skaņas radītu gaisa sabiezījumu pētīšanai, optiskā stikla pārbaudei u. tml.). RPI adjunktprofesors Hermanis Pflaums (1862.—1912.) 1896. g. janvārī, trīs nedēļas pēc V. Rentgena atklājuma, pirmoreiz Krievijā ieguvis rentgenstarus un eksperimentējis ar tiem. Par RPI fizikas profesoru, gan īslaicīgi (kopš 1913. g.), strādājis ievērojams krievu radiofizikā un zinātnes popularizētājs V. Ļebedinskis (1868.—1937.).

1910.—1912. gadā P. Valdena līdzstrādnieks Rihards Svinne (1885.—1939.) pirmais Latvijā pētījis radioaktivitātes parādības. Viņš noteicis Latvijas ūdeņu radioaktivitāti, izvirzījis (neatkarīgi no H. Geigera un Dž. Neltola) vispārēja rakstura likumību par α - un β -starojošo elementu radioaktīvās sabrukšanas ātruma sakaru ar emitēto daļiņu enerģiju. Vēlāk R. Svinne izsacījis interesantas hipotēzes par elementu periodiskās sistēmas struktūru un par stabilu transurāna elementu rašanās iespējām kosmosā.

Īpaši jāatzīmē, ka Rīgas Politehnisko institūtu 1914. gadā absolvējis un savus pirmos pētījumus Rīgā veicis vēlākais ievērojams kosmonautikas teorētiķis un raķešu būves pionieris Padomju Savienībā Frīdrihs Canders (1887.—1932.). Candra zinātniskā arhīva izpēte un rokrakstu atšifrēšana ļāvusi secināt, ka jau studenta gados Rīgā (kopš 1907. g.) viņam radās zinātniskās idejas par lidojumiem starplanētu telpā. Tā, Rīgā Canders izvirzījis pirmoreiz ievērojamo ideju par raķetes to metālisko elementu sadedzināšanu, kas kļuvuši lieki lidojuma gaitā. Politehniskajā institūtā viņš organizējis pirmo studentu pulciņu gaisskuģniecības un lidojumu tehnikas izpētei. Candra zinātnisko un tehnisko ideju veidošanos ietekmējuši gan RPI valdošā zinātniskā atmosfēra, gan arī ciešās saites ar Rīgas rūpniecību, tai skaitā lidmašīnu un aviācijas motoru būvi.

Savdabīga personība Rīgas zinātnieku saimē 20. gs. sākumā bija RPI matemātikas profesors Pīrss Bols (1865.—1921.). Sava mūža laikā Bols nav ticis pietiekami novērtēts, toties viņa matemātisko darbu analīze, ko vei-

P. Valdens.

F. Canders.

kuši padomju zinātņu vēsturnieki pēdējos gados, modinājusi lielu interesi. Izrādījās, ka P. Bolam pieder izcili pētījumi par kvaziperiodiskām funkcijām un matemātiskās topoloģijas laukā, kas tālu apsteiguši savu laiku un kuru rezultāti tagad tiek plaši izmantoti dažādu matemātikas, debess mehānikas u. tml. problēmu risinājumos.

Daudz ievērojamu pētnieku strādāja dažādās tehnikas disciplīnās. Tā, RPI profesors V. Rīters (1847.—1906.) devis jaunas aprēķinu metodes statikas nozarē un tiltu celtniecībā, profesors V. Keldišs (1878.—1965.) izstrādājis celtniecības konstrukciju robežstāvokļa aprēķina metodiku, Č. Klarks (1867.—1942.) bijis sava laika ievērojams kuģu būves speciālists Krievijā, T. Kaleps (1866.—1913.) Rīgā būvējis Krievijā pirmos aviācijas motorus u. tml.

Atzīmējams arī RPI profesora B. Dosa (1861.—1919.) devums Baltijas ģeoloģijas izpētē, profesora F. Buholca (1872.—1924.) pētījumi par apakšzemes sēnēm, K. R. Kupfera (1872.—1935.) botāniskie darbi, kā arī V. Knīrima un G. Tomsa darbs lauksaimniecības zinātnē.

Faktu analīze rāda, ka pētnieciskais darbs Rīgas Politehniskajā institūtā attīstījās jo sekmīgāk, jo intensīvāki bijuši zinātniskie sakari ar Krievijas un ārzemju ievērojamākajiem pētnieciskajiem centriem. Rīgas zinātnieku sakari ar citu Krievijas zinātnisko centru darbiniekiem, kas it īpaši nostiprinājās 20. gs. sākumā, un tradicionālās saites ar Rietumeiropas zinātniskajām skolām piešķirusi Rīgai, tāpat kā citiem Baltijas zinātniskajiem centriem, sava veida starpnieka lomu zinātnisko sakaru veidošanā. Rīgas zinātnieki P. Valdens, H. Pflaums, V. Ostvalds, M. Centneršvērs u. c. sekmējuši krievu zinātnisko skolu darba rezultātu popularizāciju Vācijā un citās Rietumeiropas zemēs.

Darbs daudzās tehnisko zinātņu jomās Rīgas Politehniskajā institūtā cieši savijies ar attiecīgo rūpniecības nozaru attīstību Latvijā. RPI profesoru darbība veicinājusi silikātu ražošanas tehnoloģijas, minerālmēslu ražošanas, tekstilrūpniecības, elektrotehniskās rūpniecības, mašīnbūves,

motorbūves u. c. nozaru izaugsmi. RPI mācību spēki piedalījušies Rīgas rūpnīcu «Unions», «Motors», Džutas manufaktūras, superfosfāta rūpnīcas, a/s «K. Šmits» cementa rūpnīcas u. c. veidošanā, Rīgas ostas, ūdensvada, kanalizācijas, citu komunālās saimniecības objektu izbūvē.

Kā izcils notikums Rīgas zinātniskajā dzīvē 19. gs. beigās, kas gan nav tieši saistīts ar RPI, atzīmējams 10. Viskrievijas arheologu kongress, kas notika 1896. g. augustā Mazās gildes telpās. Šajā sanāksmē, kur apsprieda gan arheoloģijas, antropoloģijas, etnogrāfijas, folkloras, valodniecības, viduslaiku mākslas vēstures vispārējās problēmas, gan arī Baltijas senvēstures specifiskās problēmas, piedalījās liels skaits ievērojamāko krievu un ārzemju zinātnieku. Dalībnieku vidū bija arī profesori P. Valdens, G. Tomss, tāpat vairāki pazīstami latviešu inteliģences pārstāvji (valodnieks K. Milēnbahs, mediķis J. Alksnis, komponists Jurjānu Andrejs u. c.).

Citās zinātņu nozarēs, kas bija tieši saistītas ar RPI darbību, tik plašas un reprezentablas zinātniskas apspriedes nav rīkotas, kaut arī šaurāka mēroga (Baltijas ārstu, Baltijas dabaszinātnieku u. tml.) konferences tikušas noturētas, arī regulāri kolokviji ar citu zinātnisko centru pārstāvju piedalīšanos un vairākas tehniska rakstura konferences (piemēram, Viskrievijas ūdensvadu un kanalizācijas kongress).

Kaut arī cariskās administrācijas un vietējās vācu virsotnes piekoptās nacionālās diskriminācijas politikas dēļ speciālistiem latviešiem praktiski nebija iespējams strādāt zinātnisku darbu RPI un pirmie latviešu tautības zinātnieki zinātniskā darba iespējas atrada Krievijas vai Ukrainas augstskolās, tomēr RPI pastāvēšana Rīgā 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā bija svarīgs faktors latviešu nacionālās inteliģences izaugsmē. Te guva izglītību vairums latviešu tehnisko speciālistu, kas pēc Oktobra revolūcijas varēja uzsākt zinātnisko darbu dzimtenē.

Rīgas prese un grāmatniecība

Aplūkojamajā laikposmā Rīgā saskatāmas četras periodisko izdevumu grupas: vietējo vācu muižnieku un buržuāzijas, Krievijas valdošo aprindu, latviešu buržuāzijas un revolucionārā strādnieku prese.

Hronoloģiski senākā no šīm grupām bija vācu prese. Visnozīmīgākā vācu avīze Rīgā līdz 19. gs. 80. gadu beigām bija «Rigasche Zeitung» («Rīgas Avīze», iznāca 1797.—1889. un tad atkal 1907.—1915. gadā). Tā pauda ne vien Rīgas, bet arī visas Baltijas vācu privilēģēto kārtu viedokli. «Rigasche Zeitung» ievērojamākais līdzstrādnieks un vadītājs 50.—60. gados bija publicists J. Ekarts, bet pēc viņa emigrēšanas uz Vāciju — vāciskās Latviešu literāriskās biedrības sekretārs A. Buholcs. Visai redzamā vietā izvirzījās, it īpaši 80. gados, tāpat 90. gadu beigās, arī žurnāls «Baltische Monatsschrift» («Baltijas Mēnešraksts», 1859.—1913.), kuru izdeva Rīgas vācu patricieši. Līdz 80. gadu sākumam tas pauda vietējo vāciešu liberālā, bet pēc tam — konservatīvā spārna uzskatus. 1867. gadā nodibinājās vēl «Zeitung für Stadt und Land» («Avīze Pilsētai un Laukiem», kopš 1894. g.

iznāca ar nosaukumu «Rigasche Rundschau» — «Rīgas Apskats»). Ap šiem un arī citiem izdevumiem tika pulcināti vietējo vācu vēsturnieku, publicistu un sabiedrisko darbinieku labākie spēki, jo to uzdevums bija vēsturiski pamatot vācu kolonizatoru privilēģijas Baltijā, cenšoties turēties pretim Krievijas valdības centralizācijas tieksmēm un nomākt latviešu un igauņu sociālās un nacionālās cīņas, kuras sakarā ar kapitālisma attīstību 19. gs. otrajā pusē kļuva arvien asākas.

Latviešu lasītāju iedarbīgākai un sistemātiskākai ietekmēšanai vācu mācītāji sāka izdot periodiskos izdevumus arī latviešu valodā. Pirmais šāds izdevums parādījās vēl 19. gs. pirmajā pusē — tas bija nedēļas laikraksts «Tas Latviešu Ļaužu Draugs» (1832.—1846.). Pēc tam iznāca vairāki garīga satura žurnāli. Taču šī latviešu valodā izdotā periodika nav uzskatāma par latviešu nacionālās preses sākumu. Tie bija vācu izdevumi, kas pilnībā kalpoja vietējo vācu privileģēto kārtu interesēm. Sniedzot lasītājiem tīri reliģiskas pamācības, didaktiskus padomus, stihisku nelaimju, laupīšanu un tamlīdzīgu notikumu aprakstus, šie izdevumi centās nomierināt ļaužu prātus un pārliecināt lasītājus, ka vācu muižnieku un pilsētas bagātnieku varā viņiem neklājas slikti.

Savu reakcionāro būtību vietējā vācu prese saglabāja arī imperiālisma periodā. Tās galvenais mērķis bija Baltijas vācu lielburžuāzijas un muižniecības politisko un ekonomisko pozīciju nosargāšana pret citu buržuāzijas grupējumu konkurenci un darbaļaužu masu revolucionāro spiedienu. Lielburžuāzijas un muižniecības melnsimtnieciskā spārna interešu aizstāves šajā laikā bija avīzes «Düna-Zeitung» («Daugavas Avīze», 1888.—1909.), «Rigaer Tageblatt» («Rīgas Dienas Lapa», 1882.—1915.), «Rigasche Zeitung». Rīgas vācu lielburžuāzijas mērenākā spārna intereses pauda «Rigasche Rundschau» (1894.—1915.). Vietējās vācu liberālās buržuāzijas samērā šauro aprindu uzskatu un centienu atspoguļotājs bija laikraksts «Rigasche Neuesten Nachrichten» («Rīgas Jaunākās Ziņas», 1908.—1911.).

Carisma politikas veicināšanai cīņā pret Baltijas vācu baronu separātismu, kā arī pret darbaļaužu atbrīvošanās kustību savus preses orgānus Rīgā dibināja cara Krievijas valdošās aprindas. No 1860. līdz 1899. g. Rīgā tika nodibināti 20 preses izdevumi krievu valodā, kurus pēc satura var iedalīt četrās grupās: sabiedriski politiski laikraksti; ziņotāji un sludinājumu lapas; mūzikas, mākslas un literāri žurnāli; garīga satura izdevumi. Tie visi kalpoja cara Krievijas valdošo šķiru interesēm, aizstāvēja carisma politiku Baltijā. No sabiedriski politiskajiem laikrakstiem krievu valodā Rīgā līdz pat 1917. g. galvenais izdevums bija monarhistiskā avīze «Rižskij Vestnik» («Rīgas Ziņotājs»), kas sāka iznākt 1869. gadā. No lielvalstiskā šovinisma pozīcijām tā nikni apkaroja gan darbaļaužu masu revolucionāro cīņā, gan nekrievu tautību centienus nostiprināt savas pozīcijas ekonomiskajā un politiskajā dzīvē. Pēc 1905. g. šī avīze bija Rīgas krievu lielburžuāzijas politiskā grupējuma — Krievu Baltijas 17. oktobra savienības neoficiāls izdevums. 1894. gadā no Tērbatas uz Rīgu pārnāca avīze «Pri-baltiiskij Listok» («Baltijas Lapa»), kas no 1900. g. iznāca (līdz 1915. g.) ar nosaukumu «Pri-baltiiskij Kraj» («Baltijas Novads»). Šī avīze sevi dēvēja par «krievu inteliģences un vietējo interešu neatkarīgu, no jebkāda partejiskuma brīvu orgānu», bet īstenībā, maskējoties ar liberālāku frazeolo-

giju, arī tā kalpoja valdības interesēm. 20. gs. sākumā nozīmīgākās krievu buržuāziskās avīzes Rīgā bija «Rižskije Vedomosti» («Rīgas Ziņas», 1903.—1907.), «Rižskaja Žizņ» («Rīgas Dzīve», 1907.), «Rižskaja Mišļ» («Rīgas Domas», 1907.—1915.), «Rižskoje Utro» («Rīgas Rīts», 1915.—1916.) u. c.

Latviešu avīzniecības sākumi saistāmi ar avīzes «Mājas Viesis» (1856.—1910.) iznākšanu. To nodibināja peļņas nolūkos uzņēmīgais kapitālists E. Plātešs. Laikraksta pirmajos pastāvēšanas gados tā līdzstrādnieku vidū bija jaunlatviešu kustības vadītāji K. Valdemārs, K. Barons, J. Alunāns u. c. Tas bija pirmais periodiskais izdevums, kurš nostājās opozīcijā, kaut arī visai nedrošā, pret vācu kolonizatoru feodāli dzimtbūtniecisko ideoloģiju un viņu latviski izdoto presi. Taču avīzes izdevēji, negribēdami naidoties ar Baltijas baroniem, drīz mainīja tās kursu. Nespēdami samierināties ar «Mājas Viesa» vācisko orientāciju, 1861. gadā jaunlatvieši aizgāja no šīs avīzes, kas līdz ar to zaudēja savu progresīvo nozīmi.

Gandrīz visus 60. gadus Rīgā neiznāca neviens periodisks izdevums, kas atbalstītu latviešu tautas objektīvās intereses kaut cik labāk nekā veclatviskais «Mājas Viesis». Tikai 1869. gadā vienam no Rīgas Latviešu biedrības izveidotājiem B. Dīriķim izdevās nodibināt avīzi «Baltijas Vēstnesis» (1869.—1906.), kura visu savu pastāvēšanas laiku bija cieši saistīta ar RLB un ir uzskatāma par tās neoficiālu izdevumu. Tirgotāju, namsaimnieku un tamlīdzīgu aprindu atbalstītais «Baltijas Vēstnesis» vairāk pievērsās pilsētu, it īpaši Rīgas, dzīvei un atspoguļoja pilsētu latviešu buržuāzijas centienus. Nozīmīgākais «Baltijas Vēstneša» darbības periods ir pirmie divi gadi, kad tas atšķirībā no «Mājas Viesa» drošāk uzstājās pret Baltijas vācu muižnieku un pilsētu patriciāta privilēģijām, vairāk vērības veltīja tautas izglītībai, folklorai un valodniecībai. 70. gadu sākumā «Baltijas Vēstnesis» pārkārtojās uz politiski neitrālām tēmām un ar 70. gadu beigām kļuva konsekvēnti reakcionārs — tā literārajā daļā uzplauka pseidotautiskais romantisms u. c. reakcionāras tendences, tas apkaroja Jauno strāvu, revolucionāro strādnieku kustību.

Idejiskā ziņā tuva «Baltijas Vēstnesim» bija otra šī laika lielākā latviešu avīze «Balss» (1878.—1907.). To sāka izdot «Baltijas Vēstneša» līdzstrādnieks un RLB runasvīrs advokāts A. Vēbers. Atšķirībā no «Baltijas Vēstneša» «Balss» orientējās galvenokārt uz lauku buržuāziju.

1877. gadā Rīgā sāka iznākt avīze «Rīgas Lapa», kas bija pirmais dienas laikraksts latviešu valodā. Tās redaktors un izdevējs bija «Baltijas Vēstneša» izdevējs B. Dīriķis, bet faktiskais vadītājs — vēlāk pazīstamais melnsimtnieks F. Veinbergs. 1880. gadā šeit minēto triju avīžu izdevēji nodibināja akciju sabiedrību, kas materiālu apsvērumu dēļ «Rīgas Lapas» izdošanu tajā pašā gadā pārtrauca un tās vietā par dienas avīzi pārvērta «Baltijas Vēstnesi».

Blakus šīm vadošajām buržuāziskajām avīzēm 19. gs. otrajā pusē Rīgā iznāca vēl 34 avīzes un žurnāli latviešu valodā — galvenokārt nozaru un garīga satura preses izdevumi.

Nozīmīgs notikums Rīgas preses dzīvē bija avīzes «Dienas Lapa» (1886.—1905.) iznākšana. Apmēram līdz 1893. g. avīze no sīkburžuāziskā opozicionārisma pozīcijām uzstājās pret Rīgas Latviešu biedrību un tās rokās esošo «Baltijas Vēstnesi» un «Balsi», bet pēc tam redaktoru J. Plieķ-

šāna-Raiņa un P. Stučkas laikā kļuva par centru, ap kuru pulcējās Jaunās strāvas piekritēji, par marksistiskās inteligences domu un uzskatu paudēju. Šajā laikā «Dienas Lapa» ieņēma vadošo vietu cīņā pret latviešu buržuāzijas un vācu baronu konservatīvajiem un reakcionārajiem izdevumiem. Laikraksts asi kritizēja buržuāzisko nacionālismu, apgaismoja strādnieku kustību un tās panākumus ārzemēs, lielu vietu ierādīja sabiedriskās attīstības jautājumiem un kapitālistiskās iekārtas kritikai, klasiskās literatūras propagandai. «Dienas Lapa» ir pirmais laikraksts, kurš latviešu lasītājus iepazīstināja ar K. Marksa un F. Engelsa darbu fragmentiem. 1897. g. jūnijā cara valdība «Dienas Lapu» slēdza. Pēc astoņiem mēnešiem laikraksts gan atjaunojās, bet agrākās nozīmes tam vairs nebija, jo tas kļuva par sīkburžuāzisku liberālu izdevumu, kura politiskās pozīcijas bija svārstīgas.

Zinātnes un it īpaši latviešu literatūras straujā attīstība un sabiedrības pieaugošā prasība pēc tās radīja nepieciešamību izdot plašākus periodiskos izdevumus, līdz ar ko dzima doma par žurnālu latviešu valodā. Buržuāzijas turības pieaugums palielināja šādu izdevumu subsidēšanas iespējas, bet latviešu inteligences izaugsme bija pamats šo izdevumu nodrošināšanai ar publicēšanai nepieciešamo materiālu; arī lasītāju kontingents kļuva arvien plašāks. Tomēr 19. gs. 70.—80. gados Rīgas latviešu buržuāzija jaunu periodisko izdevumu radīšanā sevišķu aktivitāti neizrādīja. Šā perioda nozīmīgākie latviešu žurnāli bija pirmais lauksaimniecības izdevums «Darbs» (1875.—1876.) un literārais un populārzinātniskais nedēļas žurnāls «Rota» (1884.—1888.).

Par literatūras tribīni kļuva literārais un populārzinātniskais mēnešraksts «Austrums» (1885.—1906.), it īpaši tāpēc, ka no 1888. līdz 1895. g. (t. i., no žurnāla «Rota» apstāšanās līdz «Mājas Viesa Mēnešraksta» iznākšanas sākumam) «Austrums» bija vienīgais šāda veida izdevums latviešu valodā. Savas pastāvēšanas laikā «Austrums» tika izdots dažādās pilsētās — Maskavā, Jelgavā, Cēsīs, bet no 1895. līdz 1902. g. (atsevišķi numuri arī 1905. un 1906. gadā) Rīgā. Tā nodibinātājs un pirmais izdevējs bija Maskavas universitātes vācu valodas lektors J. Velme. 80. gados «Austrumā» vairumu savu labāko darbu publicēja Apsīšu Jēkabs, daudzus dzejoļus — Sudrabu Edžus, J. Esenbergis u. c. 90. gados te publicējās R. Blaumanis, E. Birznieks-Upītis, Doku Atis, A. Lerhis-Puškaitis, T. Zeiferts u. c. Lielu vērību J. Velme pievērsa krievu klasiskās literatūras popularizēšanai. «Austrums» iepazīstināja latviešu lasītājus ar M. Saltikova-Ščedrīna, I. Turgeņeva, I. Krilova, A. Koļcova u. c. krievu rakstnieku darbiem. Ievietojot vērtīgus daļdarbus un kritiskus rakstus, žurnāls propagandēja reālismu un sekmēja progresīvu tradīciju attīstību latviešu literatūrā. Tomēr visumā tā attīstības līnija progresīvās nozīmības ziņā kopš 80. gadu beigām slīdēja lejup. 1905. g. priekšvakarā un revolūcijas laikā tas bija melnsimtnieka A. Niedras rokās.

90. gadu vidū Rīgā sāka iznākt jauns literārs un populārzinātnisks žurnāls «Mājas Viesa Mēnešraksts» (1895.—1905.). Tā izdevējs bija kapitālists A. Plātešs, redaktors — filozofs ideālists P. Zālīte. Žurnālā, kas puda sīkburžuāziskas un liberālas tendences, tika publicēti arī ievērojamu rakstnieku darbi: J. Raiņa «Uguns un nakts», R. Blaumaņa noveles, A. Brigaderes

stāsti, E. Veidenbauma, Aspazijas, J. Poruka, V. Plūdoņa u. c. oriģināldarbi, kā arī daudzi krievu un aizrobežu rakstnieku darbu tulkojumi. Šajā ziņā žurnāls veica vērā ņemamu pozitīvu darbu, kaut arī šādas nostājas pamatā bija izdevēju centieni gūt peļņu, apmierinot demokrātiskās sabiedrības prasības pēc labas literatūras.

19. gs. otrās puses Rīgas latviešu presi raksturo šādas galvenās pazīmes: 1) lielākā daļa izdevumu gan idejiski, gan organizatoriski bija saistīta ar Rīgas Latviešu biedrību, kas bija galvenā latviešu buržuāzijas reprezentante attiecībā ar cara administrāciju un vietējo vācu muižniecību un buržuāziju; 2) līdz 19. gs. 70. gadu beigām šie laikraksti atspoguļoja augošās latviešu buržuāzijas vērsanos pret Baltijas vācu baronu privilēģijām, uzstājās pret nacionālo apspiestību, veicināja cīņu pret feodālisma paliekām, deva zināmu ieguldījumu sava laika progresīvās sabiedriskās domas attīstībā un nacionālās kultūras veidošanā; 3) sākot ar 19. gs. 70. gadiem, latviešu buržuāzija, nostiprinājusi savas pozīcijas, arvien plašāk sāka izmantot presi tikai savu šauri šķirisko interešu labā. Sakarā ar to sākās demokrātiskās opozicionārās preses veidošanās un, no otras puses, buržuāziskās preses strauja novirzīšanās pa reakcijas ceļu, pa cīņas ceļu pret tautas masām, pret darbaļaužu augošo revolucionāro kustību. Pēdējais moments kļuva sevišķi skaidri izteikts imperiālisma periodā, it īpaši pēc 1905.—1907. g. revolūcijas.

Laikā no 1900. g. līdz 1917. g. Februāra buržuāziski demokrātiskajai revolūcijai Rīgā tika nodibinātas 183 avīzes un žurnāli latviešu valodā. Vairāk nekā $\frac{4}{5}$ šo izdevumu bija buržuāziski un sīkburžuāziski.

Aplūkojamā perioda visreakcionārākais, vismelnsimtnieciskākais latviešu laikraksts bija «Rīgas Avīze» (1902.—1915.). Tas bija latviešu lielburžuāzijas (lielo namīpašnieku, tirgotāju, kredītiestāžu direktoru u. c. bagātāko buržuāzijas slāņu) galēji labējā grupējuma — Latviešu tautas partijas rupors. Laikraksta redaktors un vadītājs bija tautībnieku galvenais ideologs reakcionārais advokāts F. Veinbergs. «Rīgas Avīze» sludināja un aizstāvēja tautībnieku politisko platformu, kuras galvenā prasība bija revolucionārās kustības apspiešana un neierobežotas cara varas saglabāšana. Laikraksts denuncēja un apmeloja katru kaut cik progresīvu pasākumu, atbalstīja un aizstāvēja soda ekspedīciju asiņainos darbus 1905.—1907. g. revolūcijas laikā un pieprasīja represiju pastiprināšanu. «Rīgas Avīzes» galējais reakcionārisms bija par iemeslu tam, ka tā bija vismazāk lasītā latviešu avīze.

«Rīgas Avīzei» radniecīgs bija otrs latviešu lielburžuāzijas laikraksts «Latvija» (1906.—1915.). To nodibināja kā savu orgānu Latviešu konstitucionāli demokrātiskā partija, bet 1908. g. beigās «Latvija» kļuva par latviešu lielburžuāzijas mērenākā spārna politiskā grupējuma — Latviešu reformu partijas uzskatu paudēju. Augošās darbaļaužu revolucionārās cīņas iebiedēti, reformisti arvien vairāk tuvojās tautībniekiem. Par «Latvijas» pamatmērķi kļuva visaptveroša cīņa pret LSD un strādnieku kustību.

Latviešu vidējās buržuāzijas liberāli noskaņotās aprindas 1905.—1907. g. buržuāziski demokrātiskās revolūcijas laikā grupējās ap laikrakstiem «Baltijas Vēstnesis», «Balss», «Mājas Viesis». Pēc 1907. g. 3. jūnija valsts apvērsuma par liberālās buržuāzijas galveno tribīni kļuva «Baltijas

Vēstneša» pēcteči — «Vēstnesis» (1907.), «Savietis» (1907.), «Plēsums» (1907.), bet it īpaši «Dzimtenes Vēstnesis» (1907.—1917.). Pēdējais, ar liberālismu un objektivitāti maskējot buržuāzijas reakcionāro politiku un šauri šķiriskās intereses, kā arī rūpējoties par sava satura relatīvu daudzpusību, iemantoja 1910.—1913. gadā lielu popularitāti un pirmā pasaules kara priekšvakarā kļuva par vadošo latviešu buržuāzijas laikrakstu.

Laikraksts «Jaunā Dienas Lapa» (1905.—1918.) un avīzes, kas iznāca kā tā turpinājumi laikā, kad «Jaunās Dienas Lapas» izdošana bija aizliegta («Mūsu Laiki», 1906.—1907.; «Mūsu Dzīve», 1907.; «Baltija», 1907.; «Rīgas Apskats», 1907.—1911.), puda Rīgas sīkburžuāzijas lielākā politiskā grupējuma uzskatus, kurš dēvējās par progresistiem, arī par demokrātiem. Laikraksta slejās atspoguļojās sīkburžuāzisko elementu centieni politiski konsolidēties, izsisties uz augšu un kļūt par kapitālistiem, meklējot konkurences cīņā atbalstu plašākos tautas slāņos. Sīkburžuāzijas interesēs «Jaunā Dienas Lapa» puda opozīciju pret valdošo reakciju, izvirzīja virkni demokrātisku prasību, lielu uzmanību pievērsa jautājumam par izglītības sistēmas un kultūras demokratizēšanu, atzina nepieciešamību uzlabot strādnieku stāvokli, uzstājās pret muižnieku privilēģijām. Tajā publicējās liels skaits progresīvo rakstnieku un kritiķu, sniedzot ne mazumu nozīmīgu darbu. Taču, būdama sīkburžuāzijas interešu aizstāve, par galveno līdzekli izvirzīto progresīvo prasību realizēšanā avīze atzina šķiru mieru un sīkos praktiskos darbus legālajās biedrībās. Šie uzskati sēja darbaļaužu masās reformisma idejas un kavēja to cīņu par patiesu atbrīvošanos.

Buržuāziski demokrātisko revolūciju periodā, saasinoties šķiru cīņai, krasāk izteikta kļuva arī latviešu žurnālu politiskā seja. Buržuāzijas šauri šķiriskajām interesēm tās cīņā pret darbaļaužu masām, paužot dekadentiskas pagrimuma un buržuāziski nacionālistiskas idejas, kalpoja žurnāli «Dzelme» (1906.—1907.), «Kāvi» (1906.), «Druva» (1912.—1914.), «Varavīksne» (1914.—1916.) u. c.

Opozīciju buržuāziskajiem žurnāliem veidoja progresīvie, demokrātiskie izdevumi. To vidū īpaši izceļas Latvijas Skolotāju biedrības zinātniski literārais žurnāls «Izglītība» (1909.—1911.). Daudz vietas savās slejās tas veltīja izglītības jautājumiem, atmaskoja cara patvaldības, muižniecības un pašmāju buržuāzijas prettautisko politiku skolu jautājumā. Reakcijas apstākļos revolucionāri skanēja žurnāla prasība izveidot vienotu tautskolu, reformēt skolu pārvaldi, nokārtot skolotāju tiesisko stāvokli utt. Žurnāls popularizēja krievu un Rietumeiropas pedagogu progresīvās idejas, nosodīja iekalšanu un dresūru, aicināja skolotājus savu darbu veikt radoši, aktivizēt mācību metodes, attīstīt bērnu iedzimtās spējas, vispirmām kārtām domāšanu. Taču «Izglītība» nebija tikai šauri profesionāls izdevums. Lielu uzmanību žurnāls veltīja jaunāko zinātnes atziņu, it īpaši Darvina evolūcijas mācības popularizēšanai, kam bija liela nozīme cīņā par zinātniski materiālistisko pasaules uzskatu pretstatā buržuāzijas sludinātajam ideālismam filozofijā. «Izglītības» nozīmību nosaka arī tajā publicētie literatūrkritiskie raksti. Marksistiskie un demokrātiskie literatūrkritiķi A. Upīts, J. Jansons-Brauns, R. Pelše, A. Birkerts, E. Pīpiņš-Vizulis žurnāla slejās apkaroja dekadenci un cīnījās par idejisku vārda mākslu. Žurnāla

izdošana tika pārtraukta sakarā ar Latvijas Skolotāju biedrības slēgšanu 1911. gadā.

Pēc «Izglītības» slēgšanas tās bijušos līdzstrādniekus apvienoja un aizsāktās progresīvās tradīcijas turpināja literāri zinātniskais mēnešraksts «Domas» (1912.—1915.), kura faktiskie vadītāji bija E. Pipiņš-Vizulis un A. Upīts.

Progresīvo izdevumu vidū svarīgs bija Rīgas skolotāja A. Jesena izdots un rediģētais mēnešraksts jaunatnei «Jaunības Tekas» (1910.—1915.). Daudzajos populārzinātniskajos rakstos tas atspoguļoja tālaika zinātnes sasniegumus, veicināja lasītājos materiālistiskā pasaules uzskata attīstību, modināja interesi par savas tautas vēsturi. Plašs ir žurnālā publicētās latviešu un tulkotās daiļliteratūras klāsts. Izdevumam bija ievērojama nozīme latviešu pirmspadomju bērnu un jaunatnes literatūras attīstībā.

Šā laika progresīvajiem izdevumiem jāpieskaita arī pirmās latviešu žurnālistu un rakstnieku biedrības «Ideja» izdots mēnešraksts «Tagadne» (1913.—1914.), skatuves mākslai veltītais žurnāls «Skatuve un Dzīve» (1913.—1915.), ko izdeva Latviešu skatuves biedrība (Jaunais Rīgas teātris), u. c.

Straujais revolucionārās strādnieku kustības kāpinājums un sociāldemokrātisko organizāciju nodibināšanās veicināja kvalitatīvi jaunas — sociāldemokrātiskās strādnieku preses attīstību.

Pēc Jaunās strāvas sagrāves Rīgas sociāldemokrātu aprindās izplatījās ārzemēs izdotie sociāldemokrātiskie izdevumi — V. I. Ļeņina nodibinātā pirmā marksistiskā Viskrievijas politiskā avīze «Iskra» un emigrējušo jaunstrāvnieceku ārzemēs latviešu valodā legāli izdotie sociāldemokrātiskie mēnešraksti «Auseklis» (1898.—1901.), «Latviešu Strādnieks» (1899.—1900.), «Sociāldemokrāts» (1900.—1905.). Šie izdevumi tika nelegāli ievesti un izplatīti Latvijā, vispirmām kārtām Rīgā kā ostas pilsētā un lielākajā rūpniecības centrā. Savas vietējās avīzes sociāldemokrātiskajām organizācijām ne Rīgā, ne pārējā Latvijā līdz 1904. g. nebija.

1904. g. martā Baltijas Latviešu sociāldemokrātiskās strādnieku organizācijas nelegālajā tipogrāfijā Rīgā sāka iespiest pirmo marksistisko avīzi Latvijā — «Cīņa». Kopš 1904. g. jūnija tā bija LSDSP, bet no 1906. g. jūlija — LSD centrālorgāns. «Cīņa» puda marksisma-ļeņinisma idejas un augstu pacēla proletāriskā internacionālisma karogu. Tai bija izcila nozīme Latvijas proletariāta revolucionārās cīņas vēsturē. Līdz 1909. g. augustam «Cīņa» iznāca nelegāli Rīgā, tad tās izdošanu policejisko represiju dēļ nācās pārcelt uz ārzemēm.

1905.—1907. g. revolūcijas dienās revolucionārās marksistiskās strādnieku preses izdošana un izplatība sasniedza agrāk nepieredzētu vērīenu. To noteica gan tas apstāklis, ka revolūcijas ietekmē radās milzīgs pieprasījums pēc sociāldemokrātiskās literatūras, gan arī tas, ka revolūcijas spēku spiedienā izdots 1905. g. 17. oktobra manifestis pieļāva zināmu preses brīvību.

Revolūcijas laikā Rīgā tika nodibināts liels skaits sociāldemokrātisko legālo un nelegālo periodisko izdevumu (13 — latviešu, 5 — krievu un 1 — lietuviešu valodā). Kā LSDSP legāla dienas avīze iznāca «Pēterburgas Latvietis» (1905.—1906.), bet pēc tās aizliegšanas 1906. gadā kā «Pēterburgas

Latvieša» turpinājumi Rīgā iznāca avīzes «Darbs», «Atbalss», «Biedris», «Diena». Sociāldemokrātiskajai propagandai un agitācijai 1905. g. rudenī LSDSP plaši izmantoja arī «Dienas Lapu». Vēlāk LSD CK Rīgā izdeva nelegālus laikrakstus «Borba» («Cīņa») un «Štik» («Durklis»). Pirmais no tiem iznāca no 1906. g. septembra līdz 1909. g. maijam, otrs — no 1907. g. aprīļa līdz 1908. g. augustam. Šos laikrakstus rediģēja A. Sviderskis — bolševiks, kuru ar V. I. Ļeņina tiešu līdzdalību KSDSP, lai ciešāk saistītos ar Latvijas Sociāldemokrātiju, 1906. g. rudenī nosūtīja LSD CK rīcībā.

Bez minētajām centrālajām sociāldemokrātiskās partijas avīzēm Rīgā šajā laikā iznāca vairāki atsevišķu sociāldemokrātisko organizāciju periodiskie izdevumi: KSDSP Rīgas komiteja izdeva krievu valodā «Rabočij» («Strādnieks») un latviešu valodā — «Sarkanais Karogs», KSDSP Rīgas komitejas kara organizācija — avīzi «Soldatskij Ļistok» («Kareivju Lapa»), Daugavgrīvas cietokšņa garnizona kara organizācija — «Golos Soldata» («Kareivja Balss»).

Stolipina reakcijas apstākļos lielākā daļa 1905.—1907. gadā aizsāktu progresīvo periodisko izdevumu vajāšanu dēļ iznākšanu bija spiesti pārtraukt. Preses izdevumus slēdza citu pēc cita, un pret to izdevējiem ierosināja krimināllietas. Tā, no avīzes «Jaunā Balss» (1914.) 54 numuriem 16 konfiscēja, bet 9 redaktoriem kopā piesprieda 37 mēnešus cietuma. Laikā no 1906. līdz 1914. g. cara valdība bija slēgusi 27 latviešu strādnieku laikrakstus. Tomēr, neraugoties uz represijām, Rīgā kā Latvijas proletariāta galvenajā centrā nepārtraukti tika izdots vismaz viens sociāldemokrātisks preses izdevums (legāls vai nelegāls). Te iznāca «Cīņa», bet no 1908. g. oktobra līdz 1909. g. februārim, kad «Cīņas» izdošana uz laiku bija pārtraukta, Rīgā nelegāli iznāca «LSD CK Biļetens». 1910.—1914. gadā, kad LSD nelegālās preses izdošanas centri atradās ārpus Rīgas, partija Rīgas strādnieku masu audzināšanai un organizēšanai plaši izmantoja strādnieku arodbiedrību legālo žurnālu «Arodnieks» (1909.—1915., no 1914. g. — ar nosaukumu «Jaunais Arodnieks») un legālo avīzi «Laika Balss» (1911., pēc tam līdz 1914. g. vajāšanu dēļ — ar citiem nosaukumiem: «Jaunais Laiks», «Laika Atbalss», «Dzīves Balss», «Dzīves Atbalss», «Jaunā Balss», «Dzīves Spēks», «Strādnieka Balss», «Strādnieka Atbalss»).

Pirmā pasaules kara laikā sociāldemokrātiskās politiskās agitācijas un propagandas iespējas ar legālo laikrakstu palīdzību vēl vairāk sašaurinājās sakarā ar kara cenzūru. Tiesa, arī kara gados strādnieku preses legālie izdevumi neapklusa: iznāca avīžu «Strādnieka Balss» un «Strādnieka Atbalss» daži numuri (gan tikai kara pirmajās divās nedēļās), žurnāla «Jaunais Arodnieks» piecpadsmit numuri, žurnāla «Darbs» viens numurs, žurnāla «Rabočij Pečatnovo Dela» («Strādnieks Poligrāfists») divi numuri. Tomēr legālo izdevumu nelielais skaits un nelegālās literatūras transporta grūtības sakarā ar ierobežojumiem satiksmē ar ārzemēm izvirzīja LSD Centrālajai Komitejai kā vienu no vissvarīgākajiem uzdevumiem nelegālu laikrakstu izdošanas atjaunošanu uz vietas. 1914. g. septembrī sāka iznākt LSD CK «Ziņotājs», bet oktobrī — otrs LSD CK nelegāls izdevums — avīze «Biedris». «Ziņotājs» publicēja materiālus par LSD darbību un bija domāts izplatīšanai galvenokārt partijas biedru vidū, lai informētu viņus par LSD konferenču un CK lēmumiem, bet «Biedris» bija propagandas

izdevums un bija parerdzēts izplatīšanai darbaļaužu masās kā atbalsts partijas propagandistiem. LSD CK nelegālās tipogrāfijas iekrišana 1916. g. maija beigās spieda abu laikrakstu izdošanu pārtraukt.

*

Kapitālistiskā ražošanas veida attīstība un ar to saistītais šķiru cīņas pieaugums, izglītības un zinātnes izplatīšanās palielināja pieprasījumu ne vien pēc periodiskajiem izdevumiem, bet arī pēc grāmatām un izraisīja grāmatniecības strauju attīstību.

1864. gadā Rīgā bija 5 grāmatu spiestuves, kuru īpašnieki bija vai nu vietējie vācieši, vai arī pārvācojušies latvieši. 1883. gadā poligrāfisko uzņēmumu skaits (ieskaitot litogrāfijas) pilsētā bija 28, bet 1897. gadā — 44, 1910. gadā — 45. Krievijas poligrāfijas centru vidū gadsimtu mijā Rīga ierindojās piektajā sestajā vietā. Lielākā daļa spiestuvju te piederēja vācu, ebreju un krievu kapitālistiem. Viņu kapitāla un kadru lielais īpatsvars saglabājās poligrāfijā (pretēji grāmatu izdošanai) līdz pat pirmajam pasaules karam. Lielākie tipogrāfiskie uzņēmumi 19. gs. otrajā pusē bija veco konservatīvo A. Millera un V. Hekera firmu spiestuves un jaunais, ātri augošais E. Plātesa kapitālisma laikmetam tipiskais peļņas uzņēmums. 19. un 20. gs. mijā blakus tiem kā modernas un tehniski labi iekārtotas tipogrāfijas kļuva pazīstami A. Groseta un A. Grotusa uzņēmumi.

Topošajai latviešu buržuāzijai Rīgā līdz 1869. g. neizdevās izveidot grāmatniecības materiālo bāzi, jo kultūrpolitiskiem mērķiem domātai latviešu literatūrai vēl bija mazs noiets, bet konkurence ar vietējām vācu firmām populāru grāmatu izdošanā nebija iespējama. Pirmā latviešu tipogrāfija Rīgā un arī Latvijā uzsāka darbu 1869. gadā. Nostiprinoties latviešu buržuāzijas ekonomiskajām un politiskajām pozīcijām, latviešu tipogrāfiju skaits pieauga. 19. gs. beigās latviešu buržuāzijas rokās bija 20—25% no Latvijas poligrāfijas uzņēmumu kopskaita. Rīgā lielākās latviešu tipogrāfijas piederēja brāļiem K. un M. Bušiem, M. Jākobsonam, firmai «B. Dīriķis un biedri», P. Biseniekam, firmai «G. Kalniņš un I. Deičmanis» u. c. 20. gs. sākumā par lielāko latviešu poligrāfijas uzņēmumu izveidojās akciju sabiedrības «Latvija» spiestuve. Paplašinājās un modernizējās arī tipogrāfijas «Astra», «J. Freijs un biedri» u. c. Jaudas ziņā latviešu buržuāzijas īpašumā esošās tipogrāfijas ietilpa vidējo un sikāko tipogrāfiju kategorijā.

Vienlaikus ar poligrāfijas uzņēmumu kvantitatīvo izaugsmi notika poligrāfijas tehnikas modernizācija. Līdz 19. gs. beigām Rīgas grāmatrūpniecībā zināmā mērā bija paveikta iespēšanas procesu mehanizācija. Tomēr salikuma mašinizācija sākās tikai 20. gs. sākumā.

Poligrāfijas attīstība bija materiālais pamats grāmatu iespēšanas straujam kāpinājumam.⁹ Latviešu valodā 1856. gadā iznāca apmēram 30 grāmatas, 1860. gadā — ap 60, no 1867. līdz 1885. g. — vidēji gadā apmēram 120, bet no 1886. līdz 1900. g. — 190—250. 20. gs. pirmajos gados ikgadējā grāmatu raža bija 700—900 nosaukumu, 1906.—1911. gadā — 500—600, bet 1913. gadā — 869 nosaukumi (ar turpinājuma izdevumiem — 1074) ap 3 milj. eksemplāru kopējā metienā. Laikā no 1856. līdz 1866. g. kopā iz-

⁹ Apinis A. Latviešu grāmatniecība. R., 1977, 162., 240., 297. lpp.

nāca apmēram 600 latviešu grāmatu, no 1867. līdz 1885. g. — 2300, no 1886. līdz 1900. g. — ap 3500. Pirms pirmā pasaules kara latviešu grāmatniecība bija izvērtusies tik plaši, ka, piemēram, 1913. gadā grāmatu kopējais metiens bija par vairāk nekā 1 milj. eksemplāru lielāks kā 1933. gadā.

Līdz 19. gs. vidum, kamēr Rīgas grāmatniecība pilnībā bija vietējo vācu valdošo aprindu rokās, tās kavēja vērtīgu latviešu grāmatu iespiešanu un izplatīšanu. Latviešu valodā iespieda tikai tādas grāmatas, kuras sludināja muižnieku reakcionāro ideoloģiju un kalpoja viņu interesēm. J. Alunāns 1860. gadā rakstīja, ka uz vienu laicīga satura grāmatu latviešu valodā iznāk 30 baznīcas grāmatu, kamēr vācu valodā tas ir otrādi. Ar reliģiski patriarhālo morāli bija piesātinātas arī laicīgā satura latviešu grāmatas. 19. gs. 50.—60. gados sākoties latviešu nacionālās grāmatniecības attīstībai, grāmatu veidošanu (uzrakstīšanu, izdošanu jeb apgādāšanu, iespiešanu, izplatīšanu) pakāpeniski pārņēma topošā latviešu inteligence. Progressīvo līniju uzsāka jaunlatvieši, kuri kapitālisma attīstības veicināšanas nolūkos propagandēja vērtīgu grāmatu lasīšanu. Nenostājoties pret plaši izplatīto beletristiku un dzeju, viņi par grāmatniecības galveno virzienu uzskatīja populārzinātnisko, mācību un praktisko literatūru. Lai gan jaunlatviešiem neizdevās izveidot grāmatniecības materiālo bāzi Rīgā un viņu izdevumi iznāca galvenokārt ārpus Latvijas (Tērbatā, Pēterburgā, Maskavā, Vācijā), jaunlatviešu kustība spēcīgi ietekmēja pirmo latviešu izdevniecību idejisko ievirzi.

Pirmais latviešu tautības grāmatizdevējs Rīgā bija Bērzmuižas pagasta kalpa dēls, tulkotājs un publicists Kārlis Štālbergs. Strādādams par burtlici Jelgavā, viņš 1867. gadā par saviem līdzekļiem izdeva F. Šillera drāmas «Vallenšteins» prologu «Vallenšteina lēģeris». 1869. gadā Štālbergs pārņāca uz Rīgu un ar Rīgas Latviešu biedrības biedru materiālu atbalstu, kuri bija ieinteresēti izdot biedrības laikrakstu, ierīkoja pirmo latviešu spiestuvi un atvēra grāmatu veikalu. Savas izdevniecības pastāvēšanas laikā (1869.—1873.) K. Štālbergs izdeva apmēram 30 grāmatas. Viņa apgādā iznāca Tacita, Šillera, Bairona darbu tulkojumi sērijā «Citu tautu rakstnieki» un vairāki tālaika latviešu labāko rakstnieku (J. Alunāna, A. Pumpura, K. Biezbārža, Ausekļa, Kaudzītes Matīsa u. c.) darbi. Štālbergs centās sistemātiski sniegt lasītājiem nevis vieglu lasāmvielu, bet gan pilnvērtīgu literatūru. Tas bija krass pagrieziens latviešu grāmatas vēstures gaitā.

Bez K. Štālberga grāmatu izdošanu 70. gados Rīgā uzsāka brāļi Kārlis un Miķelis Buši (no 1874. g. līdz 90. gadu beigām), sabiedrība «B. Dīriķis un biedri». Diezgan plašu grāmatniecības uzņēmumu 1876. gadā nodibināja M. Jākobsons, nelielu izdevniecību ar plašu grāmatu veikalu un bibliotēku 1871. gadā izveidoja J. Kapteinis.

Ja vēl 70. gados grāmatu izdevējs latvietis bija liels retums, tad 80. un 90. gados to jau bija desmitiem. Kopš 80. gadu pirmās puses var runāt par izdevniecību dibināšanas vilni. No 80. un 90. gadu vērtīgāko grāmatu apgādātājiem Rīgā atzīmējami tādi izdevēji kā Pūcišu Ģederts (izdeva sava laika labākos latviešu rakstnieku darbus un krievu klasiskās literatūras tulkojumus), P. Bērziņš (orientējās vispirms uz populārzinātnisku literatūru, pēc tam uz mācību grāmatām), J. Brigaders (latviešu rakstnieku populāri daiļdarbi un mācību literatūra ar lielu noietu), firma «Kalniņš un

Deičmanis» (virkne bilžu grāmatu, nedaudz populārzinātnisku darbu, visvairāk — tulkota laba lasāmviela jauniešiem) u. c.

Ar latviešu izdevniecību, spiestuvju un grāmatu tirgotavu nodibināšanos latviešu grāmatniecība ieguva jaunu finansiāli organizatorisko bāzi. Pretstatā vecajām Baltijas vāciešu izdevniecībām, kuru īpašnieki gan radniecības saitēm, gan ar savu politisko ievirzi bija saistīti ar visreakcionārākajām aprindām, latviešu uzņēmumi laida klajā progresīvāku literatūru, kas vairāk atbilda jaunajām dzīves prasībām. Tāpēc latviešu grāmatniecības uzņēmumu nodibināšanās un darbība bija liels progress latviešu grāmatniecības vēsturē. Tomēr arī šo izdevniecību darbībā spilgti izpaudās buržuāzijas šķiriskā ierobežotība, bieži vien cenšanās ievērot tikai peļņas intereses. Valdošais 19. gs. otrās puses grāmatniecības iestādes tips bija neliels komplekss uzņēmums (izdevniecība—veikals, dažkārt arī bibliotēka un spiestuve), ko vadīja izdevējs tirgonis. Tas negatīvi ietekmēja grāmatu produkcijas kvalitāti: izdevumu izvēli daudziem veikalniekiem noteica peļņas intereses un nejausība, progresīvas, augstvērtīgas grāmatas sastapās ar lielām publicēšanas grūtībām.

19. gs. 90. gados grāmatrūpniecībā iesākās un 20. gs. sākumā turpinājās kapitālisma laikmetam raksturīga parādība — grāmatniecības uzņēmumu diferenciacija: izveidojās ne vien lielas savrupas tipogrāfijas, bet arī izdevniecības. Norisinājās kapitāla koncentrēšanās lielos uzņēmumos, bet līdztekus tam dibinājās jauni sīki uzņēmumi.

80. gadu beigās blakus privātajiem grāmatniecības uzņēmumiem Rīgā radās kvalitatīvi jaunas izdevniecības, kas savā darbā balstījās uz sabiedriskām organizācijām un sabiedriskiem pasākumiem. Šīs izdevniecības vai nu izdeva grāmatas noteiktos idejiskos un zinātniskos nolūkos, vai arī centās stimulēt autoru jaunradi sev vēlamā virzienā.

Nozīmīgākās no šādām izdevniecībām izveidojās ap laikrakstu «Dienas Lapa». P. Stučka 1886.—1891. gadā vairākos rakstos «Dienas Lapā» ierosināja dibināt derīgu grāmatu apgādāšanas un izplatīšanas biedrību, kura būtu neatkarīga no RLB un varētu aptvert plašus tautas slāņus, lai tādējādi atbrīvotu grāmatu no buržuāzijas interešu aizstāvētajas un privatizdevēju peļņas nesējas lomas. Šīs ieceres īstenoja ar laikrakstu «Dienas Lapa» saistītās izdevniecības un izdevēju grupas: «Derīgu grāmatu apgādnieki», kultūras biedrība «Daugavieši», populārzinātniskā rakstu krājuma «Pūrs» autori — Tērbatas u. c. studenti, «Dienas Lapas» apgāds, sērijas «Mazā bibliotēka» izdevēji. Kopumā jaunstrāvnieceki no 1889. līdz 1897. g. izdevuši ap 60 grāmatu. Pēc izdoto grāmatu skaita jaunstrāvnieceki atradās otrajā vietā aiz tālāka lielākās Pūcišu Ģederta (Ģ. Eilenberga) latviešu privatizdevniecības (RLB Derīgu grāmatu apgādāšanas nodaļa šajā laikā ierindojās tikai trešajā vietā). Sākuši ar pieticīgām brošūrām, jaunstrāvnieceki nonāca līdz šķiriska apzinīguma caurstrāvotiem izdevumiem. Viņu izdoto grāmatu skaitā bija P. Stučkas juridisku padomu kopojums, J. Jansona-Brauna «Domas par jaunlaiku literatūru», J. Kovaļevska anonīmi publicētā brošūra «Pirmās pamācības tautas saimniecībā», daudzi vērtīgi daļlīteratūras darbi.

Uz sabiedriskās iniciatīvas principa darbojās arī RLB Derīgu grāmatu apgādāšanas nodaļa (1886.—1940.), kas 19. gs. beigās izvirzījās par vienu

no lielākajām izdevniecībām Latvijā. Sevišķi rosīgu darbību tā uzsāka 19. gs. beigās. No 1887. līdz 1898. g. grāmatas iznāca vispārīgo rakstu virknē (1. sērija), bet ar 1898. g. tika izdota arī bērnu un jaunatnes literatūra (2. sērija). Līdz 1914. g. abās sērijās nodaļa izdeva 295 grāmatas (ieskaitot 42 atkārtotus izdevumus). Izdevumu caurmēra metiens bija ap 5000 eksemplāru, bet atsevišķos gadījumos tas sasniedza pat 16 000 eksemplāru.

Daļai Derīgu grāmatu apgādāšanas nodaļas izdevumu bija sekls vai reakcionārs saturs, taču tā sniedza lasītājiem arī daudz saturā vērtīgu un tehniski labi izdotu grāmatu. Tās apgādā iznāca latviešu folkloras sakoļumi un redzamāko latviešu rakstnieku darbi. Nozīmīga vieta nodaļas darbā bija cittautu rakstnieku darbu tulkojumu izdošanai. Šo grāmatu virknē iznāca krievu klasiķu M. Gorkija, I. Krilova, A. Puškina, N. Nekrasova atsevišķi darbi ar rakstnieku dzīves un daiļrades apskatu. No 1897. līdz 1907. g. nodaļa ik gadus (atskaitot 1904. un 1905. g.) izdeva pa vienam Rietumeiropas klasiskās drāmas tulkojumam latviešu valodā. Šajā laikā iznāca astoņas V. Šekspira un F. Šillera lugas, četras no tām — J. Raiņa tulkojumā. Derīgu grāmatu apgādāšanas nodaļas lielākais izdevums bija Konversācijas vārdnīca. To sāka izdot 1903. gadā RLB Zinību komisija, taču, līdzekļu trūkuma spiesta, 1906. gadā tā nodeva šī darba turpināšanu Derīgu grāmatu nodaļai. Līdz 1915. g. iznāca izdevuma 92 burtnīcas, pirmās burtnīcas — 7000—8000, turpmākās — 4000 eksemplāros. (Pēdējās 7 burtnīcas tika izdotas 1919. un 1921. gadā.) Tā bija pirmā plašāka enciklopēdija latviešu valodā, un tās iznākšana bija ievērojams notikums Latvijas kultūras dzīvē.

Lai nodrošinātu grāmatu noietu un pastāvīgus ienākumus, kopš 1892. g. noteica parakstīšanos uz Derīgu grāmatu apgādāšanas nodaļas izdevumiem. Abonements 1. sērijas izdevumiem gadā maksāja 1 rbl., 2. sērijas — 50 kap. Iemaksājušas minēto summu, privātpersonas vai organizācijas kļuva par Derīgu grāmatu nodaļas biedriem veicinātājiem, gūstot tiesības saņemt pa pastu visas tajā gadā iznākušās attiecīgās sērijas grāmatas. 1900. gadā 1. sērijas izdevumiem bija 2324 biedri veicinātāji, 2. sērijas — 1843. Gadā tiem izsūtīja 28 tūkst. eksemplāru grāmatu.

Derīgu grāmatu nodaļas darbu pozitīvi ietekmēja progresīvās inteliģences līdzdalība tajā. Gadsimtu mijā nodaļas līdzstrādnieku vidū bija pazīstamie latviešu marksisti F. Roziņš un V. Dermanis, rakstnieki Rainis, A. Upīts, progresīvais literatūrkritiķis E. Pīpiņš-Vizulis u. c. Progresīvo kultūras darbinieku līdzdalību RLB pasākumos zīmīgi raksturojis A. Upīts, norādot, ka viņi strādājuši ne jau «aiz pietātes vai cienības pret šo biedrību», taisni otrādi — juzdami riebumu pret tās drūmo reakcionārismu, bet strādājuši tautas labā, lai neļautu pavisam panīkt kultūras darbam.

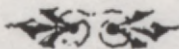
No buržuāziski demokrātisko revolūciju perioda izdevniecībām īpaši jāatzīmē progresīvā izdevniecība «Dzirciemnieki» (1908.—1921.). Tās organizētājs un īpašnieks bija rakstnieks E. Birznieks-Upītis, kas no 1893. līdz 1920. g. dzīvoja Kaukāzā un no turienes vadīja izdevniecības darbu Rīgā. E. Birznieks-Upītis piederēja pie nedaudzajiem latviešu grāmatu apgādātājiem humānistiem, kas grāmatu izdošanā nevadījās no peļņas apsvērumiem. Gluži otrādi, viņš ar saviem līdzekļiem atbalstīja rakstniekus un

uzskatīja izdevniecību par labāko veidu, kā palīdzēt revolūcijas laikā no varas orgānu represijām cietušajiem latviešu kultūras darbiniekiem. «Dzirciemnieku» apgādā lielos metienos iznāca Raiņa darbi, Aspazijas dzejoļu krājumi, A. Upīša, L. Laicena, L. Paegles, Sudrabu Edžus, J. Jaunsudrabiņa u. c. darbi, kā arī daudzi krievu klasiķu darbu tulkojumi, kopskaitā 62 nosaukumi. Demokrātiskās ievirzes dēļ «Dzirciemnieku» izdevumi bija ļoti populāri.

Pie šā perioda progresīvajām izdevniecībām pieder arī A. Jesena apgāds (1908.—1934.), pirmā jaunatnes grāmatu apgādniecība Rīgā. Nozīmīgākais A. Jesena izdevniecības devums bez vērtīgā jaunatnes žurnāla «Jaunības Tekas» ir vairākas grāmatu sērijas. Sērijā «Vispārīgā bibliotēka» iznāca galvenokārt cittaustu rakstnieku darbu tulkojumi. Nelielā formāta plāno (32 lappuses) grāmatiņu lētā cena (3 kap.) padarīja pieejamus plašākām jaunatnes masām daudzus vērtīgus literāros darbus. Lielāki darbi un populārzinātniska literatūra iznāca sērijā «Grāmatas skolai un mājai». A. Jesens ar savu apgādu deva spēcīgu stimulu jaunatnes literatūras attīstībai latviešu valodā. Viņa mudināti, tai pievērsās vairāki rakstnieki, to skaitā izcilie vārda meistari Rainis, Aspazija, E. Birznieks-Upītis u. c. A. Jesena izdotās grāmatas veicināja jaunatnei zinātniskā pasaules uzskata veidošanos un estētiskās gaumes attīstību.

XI

Rīga.

Kulturvēsturisku romanu trilogija

no

Augusta Deglawa.

**RĪGA
UN
LATVIEŠU
LITERATŪRA**

**19. GS. OTRAJĀ PUSĒ
UN
20. GS. SĀKUMĀ**

Aspazija

Kultūrvēstnes

Aspazija

Aspazija

Aspazija

Aspazija

Aspazija

Aspazija

Aspazija

Aspazija

Rīgas un latviešu literatūras attīstības ceļi būtībā ciešāk satek kopā, sākot tieši ar kapitālisma periodu.

Feodālisma laika literatūrā Rīgu notēlo gandrīz tikai cittautu autori, kas raksta vācu, latīņu u. c. valodās un skatās uz pilsētu caurbraucēja, kolonizatora vai, labākajā gadījumā, patiesa latviešu tautas drauga acīm. Kapitālisma periodā, kad izveidojas latviešu nacionālā rakstītā literatūra, savas zemes lielāko pilsētu daiļdarbos parāda galvenokārt latviešu pašu rakstnieki, kas arī parasti paši dzīvo te. Runājot par Rīgu un literatūru, tagad būtībā jārūnā par Rīgu un latviešu literatūru.

Rīgas tēls latviešu literatūrā atrodams gan arī jau feodālisma periodā — folklorā, tomēr dainās par Rīgu runā zemnieks, kas tanī iebrauc reti un uz īsu laiku vai arī nav Rīgu redzējis nemaz, bet tikai dzirdējis par to. Šāds zemnieka iebrukums skatījums saglabājas arī kapitālisma periodā, taču līdzās tam arvien vairāk izvirzās cits viedoklis: Rīga, kādu to redz latvietis rīdzinieks — gan tanī nesen uz dzīvi no laukiem ieradies ienācējs (skolnieks, sīks kalpotājs vai tml. «mazais cilvēks»), gan jaunbagātnieks, gan topošais apzinīgais strādnieks un inteligents, jau nobriedušais revolucionārais cīnītājs. Rakstnieki tēlo Rīgu vai nu kā vācu vai daļēji arī latviešu naudasmaisu pusfeodālu pilsētu, kurā arī sev paliekamu vietu cenšas izcīnīt bijušais lauku puisis un meita vai izputējušie zemnieki — jaunas, labākas dzīves meklētāji, vai atkal kā ārēji spožu, bet iekšēji trunošu un nesamierināmu sociālu pretrunu pilnu kapitālistisko lielpilsētu, tautas atbrīvošanās cīņas proletāriskā perioda centru, kurā dīgst spēcīgi nākotnes asni — veidojas priekšnoteikumi strādnieku un darba inteliģences Rīgai.

Liela nozīme Rīgai latviešu literatūrā arī kā vietai, kurā dzīvoja, mācījās un darbojās rakstītā vārda meistari — rakstnieki. Feodālisma periodā latviešu literatūra tapa galvenokārt laukos, un arī cittautu autoru darbi par Rīgu sarakstīti palaikam ārpus tās. Kapitālisma periodā latviešu literārā dzīve pakāpeniski, bet neatlaidīgi koncentrējās Rīgā. Lai gan tautas lielākā daļa joprojām dzīvoja laukos un tāpat latviešu rakstnieku

absolūtais vairākums bija dzimis ārpus Rīgas, Rīga kā ievērojamākais saimnieciskās un politiskās dzīves centrs Latvijā dažos gadu desmitos kļuva par tādu pašu centru arī garīgās kultūras laukā. Reizē gan bija saskatāms pretējs process — daudzi Rīgā augušie rakstnieki atgriezās savā dzimtajā pusē (E. Veidenbaums, R. Blaumanis) vai aizbrauca kur tālu pasaulē (J. Rainis, Aspazija), taču, izvērsot tur spraigu literāro jaunradi, viņi lika lietā pieredzi, kas lielā mērā bija uzkrāta arī Rīgā.

Jāievēro vēl, ka Rīga jau kopš feodālisma perioda bija ievērojamākais grāmatu izdošanas un grāmatu tirdzniecības centrs, kā arī laikrakstu un žurnālu izdošanas centrs ne vien Latvijā, bet visā Baltijā, tā ka Rīgā izdoto grāmatu daudzums vairākkārt pārsniedza to daudzumu, kas Rīgā bija sarakstīts. Tāpat literārie sakari ar citām tautām, kuriem ir liela nozīme gan tautu draudzības, gan latviešu oriģinālliteratūras attīstībā, lielā mērā veidojās tieši Rīgā, kur tika publicēts absolūtais vairākums tulkojumu un kur redzami cittautu autori, tai skaitā M. Gorkijs, arvien biežāk ieradās arī paši.

Salīdzinot nozīmi, kāda latviešu literatūrā ir Rīgai un kāda pārējai Latvijai, pārsvars aplūkojamajā periodā, it īpaši tā sākumā, nav Rīgas pusē. Taču, salīdzinot jebkuras citas teritoriāli nelielas vietas devumu latviešu literatūrā ar to ieguldījumu, kas nāk no Rīgas, Rīgai sāncensu nav. Šajā ziņā latviešu literatūrai atšķirībā no kaimiņtautu literatūrām ir zināma īpatnība — spēcīgāk izveidojies monocentrisms. Krievu literatūrā tajā laikā uz pirmo vietu var pretendēt Pēterburga un Maskava, igauņu literatūrā — Tērbata un Tallina, lietuviešiem — Viļņa un Kauņa, poļiem — Varšava un Krakova, turpretim latviešiem — tikai Rīga. Un laika gaitā Rīgas nozīme pakāpeniski aug.

Latviešu nacionālās rakstītās literatūras sākuma posms (50. gadu otrā pusē— 80. gadu pirmā pusē)

Attīstības process, kura rezultātā Rīga kļuva par latviešu literārās dzīves galveno centru, bija sarežģīts un vairākus gadu desmitus ilgs. Jāievēro, ka vēsturiskie priekšnoteikumi, kas 19. gs. beigās likumsakarīgi izvirzīja Rīgu vadošā vietā arī latviešu rakstniecībā, 50., 60. un arī vēl 70. gados spēcīgāk darbojās pretējā virzienā, t. i., radīja latviešu literatūras attīstībai Rīgā pat vēl lielākus šķēršļus nekā citur. Rīga tajos gados joprojām bija Baltijas vācu kolonizatoru citadele. Līdz ar kapitālisma attīstību Rīgā gan strauji ieplūda latvieši no laukiem, taču to absolūtajam vairākumam dzīves līmenis bija zems un izglītošanās iespējas — mazas, tāpat nopietnāka pievēršanās literārajam darbam nebija pa spēkam, bet topošās latviešu buržuāzijas virsslānis bija pārāk aizņemts ar savām veikalū lietām. Turklāt pilsētā spēcīgāk nekā laukos iedarbojās pārvācošanas tendence, kuras dēļ

pievērsšanās literatūrai lielā mērā nozīmēja pievērsanos vācu garīgās kultūras jomai.

Šādos apstākļos pirmās pārrāvumu vietas, kurās latviešu literatūras celmlauži tika cauri vietējo vācu «kultūrtrēgeru» fronteī, radās ārpus Rīgas. Tērbatā 50. gados K. Valdemāra un 70. gados A. Kronvalda latviešu studentu pulciņš, Pēterburgā — «Pēterburgas Avīzes» (1862.—1865.) un «Dunduru» almanahi (1875.—1878.), Maskavā — K. Valdemāra pulciņš (1867.—1891.) — lūk, pirmie latviešu literārās dzīves centri. Tiem jāpieskaita arī vairākas vietas Latvijas perifērijā — Piebalga, Jelgava, Kuldīga u. c. —, kur lauku un mazpilsētu skolās un biedrībās vai vienkārši zemnieka sētā tapa priekšnoteikumi latviešu literatūras attīstībai, līdz tās vingrinātie spēki spēja ieņemt tai pienācīgu vietu arī Latvijas sirdī — Rīgā.

Pirmie nozīmīgākie placdarmi, no kuriem sāka cīņa par vietu latviešu literatūras plauksmei arī Rīgā, ir šajā pilsētā izdotās avīzes «Mājas Viesis» (1856.—1910.), «Baltijas Vēstnesis» (1869.—1906.) un «Balss» (1878.—1907.). Formāli šie placdarmi pastāv ilgi, tomēr progresa spēku rokās tie ir tikai ierobežotā mērā un īsu laiku — pirmajos darbības gados. «Mājas Viesis» mēreni progresīvās tendences gandrīz pilnīgi apslāpē feodālā reakcija, «Baltijas Vēstneša» un «Balss» — buržuāzisko izdevēju un vadītāju pašu idejiskais apsūkums.

Kopš 70. gadiem notika Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas vasaras sapulces, kurās apsprieda arī latviešu literatūras jautājumus. Neraugoties uz vadības pretrunīgo un vēlāk klaji reakcionāro nostāju, šīs sanāksmes apmeklēja un tajās referēja arī progresīvi darbinieki.

No pirmajiem latviešu literatūras darbiniekiem Rīgā vai tai tuvākajā apkārtnē 60. (un 50.) gados bija pastāvīgi apmetušies tikai daži: K. Biezbārdis, A. Leitāns, J. Caunītis, R. Tomsons, E. Dinsberģis, A. Dirīķis. 70. gados un 80. gadu pirmajā pusē Rīgā dzīvojošo latviešu rakstnieku skaits pieauga (Ā. Alunāns, Lapas Mārtiņš, Laubes Indriķis, Esenbergu Jānis, Auseklis, M. Pēksēna, Vensku Edvarts). Rīgas skolās 70.—80. gados mācījās vairāki nākamie latviešu rakstnieki un literatūras darbinieki: R. Blaumanis, F. Adamovičs, P. Sarķis, J. Rainis un P. Stučka.

Daudzi latviešu nacionālās rakstītās literatūras sākuma perioda darbinieki Rīgā atraduši savu pēdējo atdusas vietu. Tie ir Apsīšu Jēkabs, K. Barons, F. Brīvzemnieks, J. Caunītis, J. Esenbergis, Lapas Mārtiņš, I. Laube, A. Leitāns, M. Pēksēna, A. Pumpurs, K. Valdemārs, Vensku Edvarts, J. Zvaigznīte.

*

60. un 70. gados un 80. gadu pirmajā pusē, kad latviešu nacionālā rakstītā literatūra vēl atradās sākotnējā attīstības pakāpē un turklāt tematikas ziņā orientējās galvenokārt uz lauku dzīves problēmu atspoguļošanu, rakstnieki, notēlojot Rīgu, daudz maz ievērojamus sasniegumus negūst. Taču atsevišķas paliekamas vērtības un it īpaši savam laikam nozīmīgi rezultāti nav tik reti. Literatūrā redzam gan veco feodālo Rīgu, gan kritisko attieksmi pret to, gan pretrunas latviešu pašu vidū.

60. gados daži materiāli atrodami «Pēterburgas Avīzēs», palaikam to humoristiski satīriskajos pielikumos «Dzirkstele» un «Zobugals». Tie rāda gan to, kādi atpakaļrāpuļi vēl valda Rīgā, gan arī to, ka viņu kundzība sāk kļūt nedrošāka. Piemēram, K. Valdemāra feļetonā «Bizes gaudas» («Pēterburgas Avīzes», 1862, 2. nr.) vācu kolonizatoru pārstāve Bize aklā naidā niknojas par saimniecisko un politisko attīstību, kas — tāpat kā citās zemēs — iet uz priekšu arī Rīgā, un sodās: «Pat krievu zemē, pat Rīgā jau daži sāk pret mani nabadzīti dumpoties.» Citā feļetonā — «Bizes prieki» (1862., 14. nr.) ironizēts par Rīgā iznākošo vācu avīzi «Rigasche Zeitung», kura sludina latviešu tautai naidīgus uzskatus par tās nesagatavotību un nepiemērotību kultūras apguvei un attīstībai.

Papildinot šo reālistiskās satīras garā notēloto dzīves ainu, A. Pumpurs romantiskā jūsmā apdzied centienus radīt Rīgā latviešiem organizatorisku centru. Gadudesmita beigās, kad top Rīgas Latviešu biedrība, viņš, vēl naivas jūsmas pilns par šo vēlāko reakcijas mājokli, aicina:

Eij, dēls, uz veco Rīgu,
Sak' Latvju biedrībai.
Lai tā, cik var, palīgu
Dod savai tautībai. («Sapnis», 1869.)

70. gados un 80. gadu pirmajā pusē Rīgas atspoguļojums literatūrā kļūst plašāks un daudzveidīgāks. Raksturīga laikmeta parādība ir ziņģes par Rīgu.

Ziņģes, kā zināms, latviešu valodā plaši pazīstamas jau kopš 18. gs., bet tagad rodas īpaša to tematiska grupa, kas veltīta Rīgai. Šīs ziņģes estētiskajā ziņā pa lielākai daļai ir zemā līmenī — diletantiskas, salkani sentimentālas vai banāli vulgāras, tās ir arī reakcionāras un visumā pieskaitāmas lubu literatūrai. Tomēr literatūrzinātnes parastā nevērība pret tām nav gluži pareiza. Ziņģes par Rīgu ir apmēram tāda paša tipa un vērtības kā Vecā Stendera attiecīgie sacerējumi, kuriem pētnieciska uzmanība veltīta. Vismaz speciālā darbā par Rīgu šīs pilsētas apdziedājumiem ziņģēs nevar paiet vienaldzīgi garām.

Spilgts paraugs ir E. Dinsbergā un M. Reinbergā «Rīga jeb ziņģe par Rīgu un viņas dzīvi» (1872.; ievads parakstīts 1865. gadā).

Šā darba sākumā ir M. Reinbergā ziņģe «Rīga» («Mājas Viesis», 1860, 14., 28. nr.), kas sākas ar vēl tagad plaši pazīstamo vārsmu ««Rīga, Rīga!» — dažs tā saukā, — «Tur tie lepnie kungi braukā»», kurai seko divi galvenie motīvi: pirmkārt, apdziedātas pilsētas centra ievērojamākās vietas — vārti, baznīcas, Muses biedrība, dažas parašas («Svētdien, tikko gaismu mana, Visos torņos bim-bam zvana») u. tml., otrkārt, apjūsmotas priekšpilsētas ar savām pastaigu vietām un krodziņiem, kur rīdziniekiem vasarā papriecāties. Vārsmā par mazo krodziņu Brasu, «Kur dūc vijoles un basa», un vēl dažas («Muzikanti kā vistas laktā sēd ar taurēm kroga kaktā», «Katrīs savu mīlo dīda Un sper kājas, lai rīb grīda») folklorizētas. Visas rīmes dominējošā tendence:

Tā nu Rīgā viss pareizi
Tam, kas pats nestaigā greizi.

E. Dinsbergā «Ziņģes par Rīgu» vāks
(1875. g.).

E. Dinsbergis šo visumā mazvērtīgo sacerējumu pārstrādā un papildina, tā sagādādams tam jau lielāku vēsturisku nozīmi un popularitāti (1875. gadā tas iznāk jau ceturtajā izdevumā). Reliģiski didaktiskā tendence un literāri maz izstrādātā forma, pat desmitiem rindu gari posmi paliek tādi paši, taču klāt nāk simtiem citu rindu, arī veselas jaunas nodaļas, kur Rīgas vēsturiskais un ģeogrāfiskais kolorīts atainots daudzpusīgāk un daudzkrāsaināk. Apdziedāta arī varenā Daugava ar kuģiem un strūgām, kuras «no krieviem un no poļiem Nāk ar lieliem straumes soļiem». Apdziedāts jauniekārtotais dzelzceļš un telegrāfs, tirgus un tradicionālais «Hunger-Kumer's». Apdziedāts pilsētas (vācu) teātris ar savu jauno stalto ēku u. c. garīgās kultūras parādības, to skaitā «Mājas Viesis».

Atšķirībā no M. Reinbergā feodālās Rīgas E. Dinsbergis notēlo topošu kapitālistisku lielpilsētu. M. Reinbergis vairāk kavējas tikai pie rīdzinieku atpūtas brīžiem un izpriecām, E. Dinsbergis — arī pie darba, īpaši uzsverot Rīgas tirdzniecības un rūpniecības plašo vērienu:

Fabriķi tur daži rodas,
Kur daudz skunstes darb' izdodas.
Mašīne ar damfa spēku
Strādā tā, ka tricin ēku [..]

Citos kaļ un citos zāgē,
Citos kausē, lej un brākē,
Citos citus darbus strādā,
Dabas spēku vald' un rāda.

Pēc būtības šī ziņģe ir ar izziņas materiālu samērā bagāts, ritmā un ar atskaņām izstrādāts apraksts par Rīgu, kas adresēts vairāk zemniekiem iebraucējiem («lauku brāļiem»).

Ziņģu par Rīgu, pa lielākajai daļai nezināmu autoru sacerētu, vēl ir daudz. Lai gan to vēsturiskā nozīme mazāka, tajās atrodam ne vienu vien zīmīgu, laikmeta izpratnei derīgu detaļu. Piemēram var nosaukt «Rīgas

pieminēšanas ziņģes» (1875.), ziņģes «Hungerkummers Rīgā» (1880.), «Deviņvīru spēks jeb Rīgas linu kupči» (1881.), «Zāļu vakars un Jāņa nakts Rīgā» (1881.), «Parkā jeb Rīgas Vērmaņa dārza apmeklētāji» (1881.), «Brauciens ar tvaikoni «Vajen» uz Ilgeciemu» (1881.), «Rīgas fūrmaņi un viņu konkurents tramvajs» (1882.).

Ipašs rīmju tips ir tā sauktie Rīgas tingeltangeļi — humoristiska rakstura, ar piedziedājumu «Cumtinglingling, cumtinglingling»: «Rīgas ķēkšu tingeltangels» (1876.), «Rīgas sulaiņu tingeltangels» (1876.), «Tingeltangels par Rīgu» (1876.), «Rīgas kučieru tingeltangels» (1876.), «Tingeltangels» (1876.), «Tingeltangels par Rīgas puķu vakaru» (1876.), «Tingeltangels par Vērmaņa dārzu» (1876.) u. c. Tos — kopskaitā kādus trīsdesmit, no kuriem ne visi ir tieši par Rīgu, — sākot ar 1875. gadu, drukā pazīstamais grāmatizdevējs J. F. Stefenhāgens Jelgavā. Visražīgākais ir 1876. gads, kad Stefenhāgens iespiež divdesmit tingeltangeļus un vēl dažus (ne visus par Rīgu) nodrukā arī citi izdevēji. 1877. gadā Stefenhāgena apgādā iznāk pat «Tinglinglings par tautas nodevējiem», bet ar to tad ražīgi sāktā un lielu popularitāti guvusī sērija, pāris vēlākus maznozīmīgus mēģinājumus (1882.) neskaitot, pēc būtības arī beidzas.

Tingeltangeļi un pārējā rīmnieciskā literatūra ir likumsakarīgs rezultāts, ko nosaka dažādi un pretrunīgi cēloņi. No vienas puses, tā ir vācu «špisbirgeru» kultūras atdarinājums, kas atbilst arī latviešu jaunbagātnieku mietspilsoniskajai gaumei. No otras puses, tā ir literatūra, kas līdzīgi A. Leitāna tulkotajai «Grāfa lielmātei Genovevai» gūst panākumus arī tā saukto mazo cilvēku vidū, kuriem prasības pēc mākslas un smiekliem ir, bet vērtīgāku daiļdarbu trūkst. Tingeltangeļu komika (humors), kas izpaužas gan saturā, gan formā, veido zināmu pretstatu salkanajam sentimentālismam, turklāt reālistiskās un kritiskās rīmes nereti ieskicē arī vienkāršo ļaužu dzīves grūtības, vēršas pret mietspilsonību ar ironiju un satīru.

Rīgas notēlošanu reālistiskas satīras gaismā, ko aizsāk «Pēterburgas Avīzes», 70. gados turpina un jaunā, augstākā pakāpē paceļ «Dunduru» almanahi. Līdzās cīņai pret Rīgas kungiem bizmaņiem plašāka un spēcīgāka kļūst cīņa pret tautas nodevējiem kārkluvāciešiem.

Citu reakcionāru tendenci — viltus tautiskumu — satīriskā stāstīnā «Rīgas jaunas modes tautieši» (1877.) notēlo Auseklis, atmaskodams veikalniekus, kuru «tautiskums» ir tikai liekulība sava maka interešu labad.

Tāpat rikojas arī buržuāziskie sabiedriskie darbinieki, kas, aiz tautības maskas slēpdamies, cenšas uz savu tautiešu nacionālo jūtu rēķina taisīt veikalus lielā mērogā. Šaustīdams «tautas mīlētājus», kas savu personisko karjeru izreklamē par visas tautas lietu, A. Pumpurs raksta:

Kur mūsu slavenie tautieši dzīvo,
Kas tautu, tēviju patiesi mīlo,
Vai Rīgā, Jelgavā jeb Tērbatiņā?
Gan dzird iz laikrakstiem, grāmatām, dziesmām,
Ka tautu grib glābt no dažādām briesmām
Bez bailēm no visāda grūtumiņa.

Bet paliek kā runāts, nav tāda gara,
Kas tautai par labu tiešām ko dara,
Ne Rīgā, Jelgavā, nei Tērbatiņā. («Slavenie tautieši», 1874.)

N° 9.

Tingeltangels

par
Ribgu.

1.

Surah! hurah!
Tu leelá vilsehta!
Tu leynumís Baltijai
Un wahretí Krcemijai!
Zum Tinglingling tu brascha,
Tu wezá Ribga plascha!
Zum Tinglingling, zum Tinglingling
Zif leela est tu!

2.

Surah! hurah!
Tu lepná vilsehta
Ar tornu-augitumeem
Un mahju gresumeem
Zum Tinglingling zif koscha
Zif stalta, gresna sposcha,
Zum Tinglingling, zum Tinglingling
Ká brubte retata.

3.

Zif daudí, zif daudí
Sché kauschu eefchá brauz
Ba zeleem daschadeem
Un pat ar damirateem!
Zum Tinglingling, ká greschahs
Zaur laudim laudis speschahs
Zum Tinglingling, zum Tinglingling
Ka tr to staricees.

4.

Surah! hurah!
Kad wafá Daugawa,
Tad jauna dshwiba
Ic Ribgá manama,
Zum Tinglingling zif aschi,
Tad wíff strabda knaschi!
Zum Tinglingling, zum Tinglingling
Ká wífur tíbb un dímb!

«Tingeltangela par
Rigu» fragments.

Naudīgu latviešu saradies diezgan daudz, bet Rīga tiem kļuvusi par vietu, kur var iedzīvoties vai arī — uzdzīvot (Ā. Alunāns — «Piltenieks Rīgā», 1883.).

Plašāk Rīgas Latviešu biedrības un «Baltijas Vēstneša» kliķes viltus tautiskumu atmaskojis tās konkurents — cits buržuāzijas pārstāvis Māteru Juris — romānā «Patriotisms un mīlestība» (1881.). Romānā teikts: «Jūsu attīstības biedrībā tāpat kā visās citās sadraudzīgās biedrībās sanāk dancot, biljardu spēlēt, alu dzert, lasīt, reizēm klausīties uz dziesmām un apmeklēt teātra izrādīšanas, cik nepilnīgas tās arī nebūtu. Tas ir viss.»

Laubes Indriķis par šo Rīgas «tautisko» spekulantu savtīgiem mērķiem raksta tā: «Latvieši ar laiku pārņems visu Rīgas pilsētu; tie lielākie nami jau viņiem pieder [. . .] šejienes latviešu varoņi iesnieguši augstākā vietā lūgumu, lai viņus ieceļot muižnieku kārtā, latviešiem vajagot pašiem savas muižniecības» («Pats savās cilpās», 1883.).

Tautas atbrīvošanās cīņas progresīvās tradīcijas turpina demokrātiskie spēki, un literatūra (tai skaitā Rīgas notēlojums daiļdarbos) ir reizē gan šo cīņu ierocis, gan to atspulgs un pieminēklis. Spilgts piemērs tam ir A. Pumpura «Lāčplēsis» (grāmata iznāk 1888., pabeigta 1887. gadā, bet 4. dziedājums, kur raksturota feodālā Rīga un tās tapšana, būs radies jau agrāk, domājams — 80. gadu pirmajā pusē). Apakšnodalā «Rīgas dibināšana» dzejnieks raksta:

Rīdziņš' grīvā Daugavmalā
Simtiem ļaudis strādāja:
Cirta, raka, sita, kala,
Cēla jaunu pilsētu,
Cietināja to ar vaļņiem,

Viđu domu būvēja,
Velves, stabus, tumšus gaņģus
Viņai apkārt mūrēja;
Pilsētu pie Rīdziņupes
Rīgu arī nosauca.

Vairāk nekā Rīgas lielajām mūra celtnēm A. Pumpurs pievērs uzmanību tiem, kam tās tolaik nāca par labu:

Rīgas domas tumšos mūros
Bīskaps Alberts valdīja,
Priesterus un bruņniekus

Tas pa zemēm sūtīja;
Mācīt, kristīt, laupīt, nokaut
Viņi visur iesāka.

Rīga kā kolonizatoru citadele slēpj sevī tautas nelaimi un postu:

Rīga, cik tu izlējuse
Mūsu brāļu asinis!
Rīga, cik tu izspieduse
Vaimanas un asaras!
Rīga, cik tu postījuse
Mūsu druvas, sējumus!

Rīga, cik tu dedzināj'se
Mūsu mājas, paspārnēs!
— — — — —
Rīga, cik tu paņēmusē
Mūsu brāļiem brīvības!

Un tomēr ne šajā, ne kādā citā darbā latviešu literatūrā nav domu, ka Rīgu vajadzētu sagraut. Tautas naidis, kas citētajā piemērā formāli adresēts Rīgai, pēc būtības vērsās ne pret pašu pilsētu, bet pret tās kungiem. Secinājums — Rīga jāatbrīvo, tā jāatgūst tiem, kas to cēla.

Rīgas izaugsmi kapitālisma straujās attīstības laikā notēlo Doku Atis nepabeiktajā stāstā «Pilieni no dzīves jūras» (1902.): «Šis stāsts notika

tolaik, kad Silzaķsalās cēlās jaunā Rīgas priekšpilsēta, kad fabrikas tur auga tikpat kā bekas, kad lauku večuki kļuva uz ātru roku bagāti un bija lieli naudinieki visās Silzaķsalās: cēla namus, dažkārt pat divstāvu, ar alus bodēm, šņaba kantoriem un «Kolonialwarren handlungiem» apakšā, bet augšā ar fabriku strādnieku «wohnungiem» [. .]. Viņš pat personīgi pazina dažus laimīgos, kas bija agrāk par lētu naudu tikuši pie kādām 5—6 pūrvietām zemes tajās pašās Silzaķsalās un tagad bij šās pūrvietas pārdevuši par lielu naudu, par daudz tūkstošiem rubļu.»

Plašākais un daudzpusīgākais 60.—70. gadu Rīgas notēlojums atrodams A. Deglava romāna «Rīga» 1. daļā «Patrioti» (1910., 1911.). Tur kopā ar sabiedriski saimnieciskajām norisēm parādīta plaša tipisku raksturu galerija — gan bijušie lauku māju saimnieki Mikumi, kuriem muiža atņēmusi zemi un kuri, Rīgā ienākuši, ar veikalošanu tiek uz zaļa zara, gan bijušais sētaspuisis Jurka Krauklītis, kas, apprecējis bagātu sievu, kļuvis par Rīgas rātskungu Georgu Rabemani, gan Bernhards Dīriķis, Krišjānis Kalniņš u. c. vēsturiskas personas no buržuāzijas nometnes.

Šo tēlu vidū visvairāk uzmanības veltīts pēc konkrēta prototipa (jaunbagātņieka Kristapa Berga) veidotajam romāna centrālajam varonim Pēterim Krauklītim, kuram ar bagāta tēvoča, laimīgu gadījumu un «biznesmeņa» izmānību izdodas «izrauties uz augšu» un kurš gan kādu laiku vēl saglabā ticību tiem tautas atbrīvošanās cīņas ideāliem, ar kuriem skaistvārdīgā liekulībā tik daudz plātās Rīgas Latviešu biedrības «dižvīri», tomēr pamazām zaudē savas naivās ilūzijas par «tautas kopību» un iekļaujas tipisko naudinieku vidū kā līdzīgs starp līdzīgiem. Pretstatā šim «sabiedrības krējumam» tēloti vienkāršie darba cilvēki — latvietis Lauris Sūtums, krievs Koška un vācietis Gerle, kuri mēģinājuši savu laimi kalt, ne lēti pērkot un dārgi pārdodot, bet ar savu roku darbu, centību un amata prasmi, tikai nav sasnieguši vairāk nekā zināmu dzīves pieredzi. Kad Pēteris Krauklītis ar labdarības palīdzību grib savu jaunības draugu Lauri kā vienu no retajiem paglābt no proletāriešu tūkstošu sūrā likteņa, topošais apzinīgais strādnieks šo žēlastības dāvanu noraida: «Un, ja mēs varētu celties, tad tikai paši caur sevi un ne caur jums. Kā Gerle saka, tad viņa fāterlandē, sakšos, strādnieki un visi tie, kuriem nekā nav, jau esot nodibinājuši tādu lielu biedrību. Gribot viens otram pret vergošanu palīdzēt. Redzi, to es saprotu.»

Romānam «Rīga» daudz māksliniecisku un arī idejisku trūkumu, īpaši otrajā daļā (iznāca 1920. gadā), bet latviešu diferencēšanās un šķiriskās pretrunas to vidū, «tautiskās» buržuāzijas liekulība un pirmie iedīgi domai par strādnieku šķiras atbrīvošanos romāna pirmajā daļā notēloti pareizi un mākslinieciski samērā augstā līmenī.

Rīga, kāda tā bija nacionālās rakstītās literatūras sākuma posmā, notēlota un aprakstīta arī vēlāku laiku rakstnieku darbos — Kaudzītes Matīsa grāmatā «Atmiņas no «tautiskā laikmeta» un viņa lielākiem aizgājušiem darbiniekiem» (1., 2. sēj., 1924.), T. Lejas-Krūmiņa autobiogrāfijā «Mans liktenis» un autobiogrāfiskajā stāstu grāmatā «Mazā osta» (1933.), A. Brigaderes «Skarbos vējos» (1930., nodaļā «Rīgas māsīca»), A. Čaka poēmā «Umur-kumurs» (1931.), J. Kalniņa biogrāfiskajā romānā «Andrejs Pumps» (1964.) u. c.

Jaunās strāvas posms (1886.—1900. g.)

Jaunās strāvas posmā Rīgas nozīme latviešu literatūrā pastiprinās. Dažādi apstākļi, īpaši mācīšanās citu pilsētu augstskolās un skolās, gan nosaka, ka literāri centri izveidojās vēl Tērbatā, Pēterburgā, Maskavā, arī Liepājā, Jelgavā, Kuldīgā u. c., taču Rīga to vidū ir lielākais.

Rīgā darbojas lielākās grāmatizdevniecības un iznāk vairums tālaika redzamāko latviešu preses izdevumu. Vispirmām kārtām jāievēro jaunstrāvnīeku «Dienas Lapa», kā arī daži citi jaunstrāvnīeku preses izdevumi: almanahs «Pūrs», «Saimnieču un zeltu kalendārs». Ar 1895. g. Rīgā tiek iespiests (un faktiski lielā mērā arī rediģēts) žurnāls «Austrums», tai pašā gadā sāk iznākt «Mājas Viesā Mēnešraksts», bet 1898. gadā — almanahs «Jaunā Raža». Turpina iznākt buržuāziskā virziena avīzes «Baltijas Vēstnesis», «Balss», «Mājas Viesis».

Rīgā darbojas vienīgā tālaika profesionālā latviešu teātra mākslas iestāde — Rīgas Latviešu teātris. Turpinās 70. gados sāktās RLB Zinību komisijas vasaras sapulces, taču nozīmīgākās literāro pulciņu diskusijas (par reālismu, par ētiskajiem uzskatiem Aspazijas lugā «Zaudētas tiesības» u. c.) notiek jaunstrāvnīeku jautājumu vakaros.

Dažādu virzienu latviešu rakstnieki šajā posmā dzīvo un strādā Rīgā lielākā skaitā un ilgāku laiku nekā agrāk.

No iepriekšējā posma redzamākajiem literatūras darbiniekiem uz Rīgu 1892. gadā pārceļas K. Barons, kas tūlīt sāk te rakstīt «Latvju dainu» 1. burtņicas manuskriptu. Laiku pa laikam Rīgā ierodas Ā. Alunāns (uz viesizrādēm) un A. Pumpurs, bet F. Brīvzemnieks no 1889. g. Rīgā dzīvo pastāvīgi. Par īstiem rīdziniekiem kļūst arī J. Esenbergis (jau kopš 70. gadiem) un Vensku Edvarts (kopš 1892. g.).

Ar Rīgu isāku vai ilgāku laiku savas gaitas saista arī visi ievērojamākie Jaunās strāvas rakstnieki.

E. Veidenbaums 1886. gadā mācās Rīgas guberņas ģimnāzijā, iepazīstas te ar revolucionāro literatūru un uz tās pamata, vasaras brīvlaikā izbraucis, saraksta pirmo latviešu valodā sacerēto marksistisko apceri — «Gabals iz tautsaimniecības».

Četrus gadus (1891.—1895.) Rīga ir pastāvīga dzīvesvieta Rainim, kad viņš rediģē «Dienas Lapu» un klusībā gatavojas kļūt par dzejnieku. Vēlreiz viņš vairākus mēnešus pavada Rīgā 1897. gadā kā apcietināts revolucionārais jaunstrāvnīeks. Cietumā viņš sacerē vairākus dzejoļus, turpina jau agrāk sāktu V. Gētes «Fausta» tulkojumu un šā tulkojuma dēļ iesaistās plašā, visai asā un reizē ļoti nozīmīgā polemikā par latviešu literārās valodas principiem.

P. Stučka Rīgā strādā advokatūrā un žurnālistikā no 1889. līdz 1897. g., par revolucionāru darbību tiek izsūtīts no tās 1898. gadā. Palaikam pie viņa Rīgā mācību brīvlaikos un vēlāk arī studiju laikā uzturas J. Jansons-Brauns un F. Roziņš, darbodamies «Dienas Lapas» redakcijā.

Aspazija ierodas Rīgā 1893. gadā, aizbrauc no tās kopā ar Raini 1895. g. beigās, atgriežas uz dažiem mēnešiem 1897. g. otrajā pusē un tad atkal aizbrauc Rainim līdzī Pleskavas un Slobodskas trimdā, ilgāku laika posmu

R. Blaumanis.

E. Veidenbaums.

tomēr uzturēdamās Rīgā kā Plātesa preses izdevumu redakcijas darbiniece. Rīgā top daudzi dzejoļi Aspazijas krājumiem «Sarkanās puķes» (1897.) un «Dvēseles krēsla» (1904.), kā arī liels skaits citu rakstu.

Edvards Treimanis-Zvārgulis ierodas Rīgā 1890. gadā un paliek te līdz 1900. g. Rīgā viņš izaug par dzejnieku un saraksta vairākas grāmatas — «Sāpēs un smaidos» (1896., 1897.), «Kuplejas» (1899.), «Grēcinieka sirds» (1899.), «Jaunais Gadu Simtenis» (1900.).

Par darba vietu Rīga kļūst arī vairākiem demokrātiskajiem rakstniekiem, kuriem ar jaunstrāvnikiem ciešāku saišu trūkst.

A. Brigadere otrreiz dzīvo Rīgā no 1884. līdz 1898. g. un, tieši šai laikā nobriedusi par rakstnieci, publicē savus pirmos reālistiskos stāstus — «Slimnīcā» (1896.), «Vecā Karlīne» (1897.), «Lūcija Dunkere» (1898.), «Pīpes galviņa» (1899.), «Vīra māte» (1900.) u. c.

1887. gadā Rīgā ierodas A. Deglavs un, atskaitot pāris gadus pirmā pasaules kara laikā, paliek te līdz mūža galam. Rīgā viņš jau 90. gados saraksta populāro stāstu «Vecais pilskungs» (1890.), romānu «Zeltenīte» (1896.) un daudzus citus darbus. Viņš ir viens no tiem rakstniekiem, kas Rīgas notēlošanai pievērsies visvairāk.

No 1889. līdz 1893. g. Rīgā strādā Pērsietis, sarakstot daudz fabulu, epigrammu un humoristiski satīrisku sacerējumu.

No 1889. līdz 1892. g. Rīgas Politehnikuma priekšskolā mācās J. Poruks. 1894. gadā viņš pārceļas uz Rīgu un līdz gadsimtu mijai saraksta te lielāko daļu savu labāko darbu — «Pērļu zvejnieks» (1896.), «Sirdsšķīsti ļaudis» (1896.), «Kauja pie Knipskas» (1897.), «Kā Runcis kļuva par Runcē» (1898.), «Kukažiņa» (1899.) u. c., to vidū lielāku skaitu dzejoļu.

No 1890. līdz 1894. un no 1898. līdz 1901. g. Rīgā par žurnālistu strādā R. Blaumanis. Te top viņa lugas «Jaunais gars» (1891.) un «Pazudušais dēls» (1893.), noveles «Salna pavasarī» (1898.), «Purva bridējs» (1898.), «Andriksons» (1899.), «Nāves ēnā» (1899.) u. c., kā arī dzejoļi.

1898. gadā uz Rīgu skolotāja darbā pārnāk V. Plūdonis un līdz gadsimta beigām vēl paspēj sarakstīt tādus vērtīgus darbus kā dzejoli «Divi pasaules» (1899.), poēmas «Rekviēms» (1899.) un «Atraitnes dēls» (1900.).

Rīgā bieži iebrauc tās tuvākajā apkārtnē dzīvojošie rakstnieki — T. Zeiferts no Olaines, Doku Atis no Ropažiem u. c.

90. gados Rīgā mācīties vai strādāt ierodas vairāki nākošajā vēstures posmā ievērojami revolucionārās literatūras darbinieki: 1891. gadā — J. Asars, 1897. gadā — A. Upīts, 1898. gadā — J. Bērziņš-Ziemelis, 1900. gadā — V. Dermanis.

No Jaunās strāvas posma rakstniekiem Rīgā pēdējā atdusas vieta ir J. Rainim, Aspazijai, T. Zeifertam, A. Deglavam, A. Brigaderei, J. Porukam, Valdim u. c.

*

Rīga, Rīga, skaista, skaista,
Kas to skaistu darināja?
Latvju tautas dziesmu svētki,
Tie to skaistu darināja, —

šie Raina vārdi («Apdziedāšanās dziesmās 3. vispārīgiem latvju dziesmu svētkiem», 1889.) spilgti raksturo Jaunās strāvas posmā Rīgā gūtos panākumus arī latviešu kultūras laukā. Pretēji šiem gaišajiem toniem skan tie, kas runā par joprojām vēl ne tuvu nepabeigtajām senajām cīņām pret vācu kolonizatoriem un par pretrunām latviešu pašu starpā, galvenokārt starp proletariātu un buržuāziju. Tādā sakarā arī 80.—90. gadu progresīvo rakstnieku darbos, kur notēlota Rīga, izvirzās divas galvenās motīvu grupas — kapitālistiskās īstenības atmaskojums un strādnieku revolucionārās cīņas sākumi.

Par kapitālistiskās īstenības atmaskojumu runājot, viena no būtiskajām parādībām ir topošā bagātnieka attīstības ceļa notēlojums. Buržuāzijas ideologi šo procesu idealizē, cenšoties iestāstīt, ka vai katram, kas «ar pastaliņām kājās» ienācis Rīgā, ar centību un taupību iespējams tikt pie turības un bagātības. Pretēji šai mantīgā virsslāņa interesēs izdomātajai pasa-cīņai progresīvā literatūra parāda kapitālistu kā plēsoņu, kas dzīvo un iedzīvojas no citu darba.

Veikalnieka iedzīvošanos uz pilsētas strādnieka rēķina notēlo Pērsietis novelē «Acīs krītoši burti» (1898.), kurā darbība notiek uz strauji augošās Rīgas fona. Kāds no noveles varoņiem saka: «Kā tā Rīga pieņemas augumā [. . .] cik sen, ka es, savas acis atplētis, tomēr labi atminu, ka pa visu šito ielu bija tādas nelielas mājiņas — tad sāka redzēt jau lielākas, lūk, vai šitādas divtāzīgas, bet paraug' tagad, kāda tā viena paceļas, kā pils pār ielām, un aiz tās tādas vien ir, kaut agrāk tur bija kails.»

Piemānīt zemnieku, izsūkt strādnieku, novākt no ceļa konkurentu — lūk, trīs raksturīgas metodes, ar kādām top Rīgas lielmaņi. Literatūrā notēlots arī šā procesa tālākais etaps — bagātnieku dzīve uz saraustajiem naudas maisiem. Viens no šīs dzīves raksturīgākajiem momentiem ir uzdzīve. J. Poruka nepabeigtā romāna «Rīga» (1899.) varonis, bezdarbībā un bezatbildībā uzaugušais bagātību mantinieks Roberts Landens, sauc: «Es jums

Zvārguļu Edvarda kup-
lejas «Mums tiešām vēl
iraid pat slaveni vīri»
rokraksta fragments ar
cenzūras svitrojumiem
(1896. g.).

~~"Mums tiešām vēl
 iraid pat slaveni vīri"
 parādīšu, kā Rīgu var nopirkt, kā laudis priekš mamona loka ceļus, kā
 ķelneri klanās, kā fūrmaņi brauc, kad tie sajūt naudu droškā, kā chambres
 séparées mirdz, kā līgava atstāj savu mīļāko un skrej naudai pakal, to visu
 es jums parādīšu [..]
 Ne mazāk smagu apsūdzību pret kapitālistisko iekārtu izvirza strād-
 nieku dzīves notēlojumi. Visplašāk tos izstrādājis A. Deglavs romānos
 «Starp divām ugunīm» (1891.), «Zeltenīte» (1896.), «Jaunā pasaule» (1897.,
 1898.). Romāna «Jaunā pasaule» nodaļā «Aiz vārtiem» Deglavs parāda
 kapitālistiskās pilsētas strādnieka skarbo ikdienu ar tās pastāvīgo drausmo
 pavadoni — bezdarba postu: «Mīglains rudens rīts [..] no gaismiņas knapi
 ko manīt. Bet Rīga jau kājup: caur biezo miglu visur manāma rosība un
 dzīvība. Ielas dārd un dun no vezumnieku smagajiem riteņiem, pie kugiem
 dzird kokus sviežam, un mazie vilcēji tvaikonīši Daugavā jau stenēdami
 velk uz priekšu smagās nastas. [..] Un fabriku svilpes jau strādā visu rītu,
 viena beidz, otra sāk, gan rupji, nedabīgi krākdamas, gan smalki auroda-
 mas un spilgti spiegdamas, it kā savus strādniekus mākdamas un labināda-
 mas, lai tie neaizkavējas. Pēdējie vēl ar saviem maizes knupīšiem un bleķa
 kafejas kanniņām steidzas pa nelīdzeno trotuāru klupdami krīzdami, jo
 drīz ies vaļā un katram vajaga būt savā gaitā. Jā, katram savā gaitā! Bet
 tur pie Roberta Briežas koku fabrikas vēl liels pulks palika aiz vārtiem.
 Tiem tagad darba nebija [..] Viņi arī gaidīja. Katru rītu tie bija jau agri
 jo agri klāt, kad vēl nemaz nebija darbs sākts, un dažreiz tajā laikā sapul-
 cējās pie vārtiem vai savu cilvēku simtu.»~~

parādīšu, kā Rīgu var nopirkt, kā laudis priekš mamona loka ceļus, kā
ķelneri klanās, kā fūrmaņi brauc, kad tie sajūt naudu droškā, kā chambres
séparées mirdz, kā līgava atstāj savu mīļāko un skrej naudai pakal, to visu
es jums parādīšu [..]

Ne mazāk smagu apsūdzību pret kapitālistisko iekārtu izvirza strād-
nieku dzīves notēlojumi. Visplašāk tos izstrādājis A. Deglavs romānos
«Starp divām ugunīm» (1891.), «Zeltenīte» (1896.), «Jaunā pasaule» (1897.,
1898.). Romāna «Jaunā pasaule» nodaļā «Aiz vārtiem» Deglavs parāda
kapitālistiskās pilsētas strādnieka skarbo ikdienu ar tās pastāvīgo drausmo
pavadoni — bezdarba postu: «Mīglains rudens rīts [..] no gaismiņas knapi
ko manīt. Bet Rīga jau kājup: caur biezo miglu visur manāma rosība un
dzīvība. Ielas dārd un dun no vezumnieku smagajiem riteņiem, pie kugiem
dzird kokus sviežam, un mazie vilcēji tvaikonīši Daugavā jau stenēdami
velk uz priekšu smagās nastas. [..] Un fabriku svilpes jau strādā visu rītu,
viena beidz, otra sāk, gan rupji, nedabīgi krākdamas, gan smalki auroda-
mas un spilgti spiegdamas, it kā savus strādniekus mākdamas un labināda-
mas, lai tie neaizkavējas. Pēdējie vēl ar saviem maizes knupīšiem un bleķa
kafejas kanniņām steidzas pa nelīdzeno trotuāru klupdami krīzdami, jo
drīz ies vaļā un katram vajaga būt savā gaitā. Jā, katram savā gaitā! Bet
tur pie Roberta Briežas koku fabrikas vēl liels pulks palika aiz vārtiem.
Tiem tagad darba nebija [..] Viņi arī gaidīja. Katru rītu tie bija jau agri
jo agri klāt, kad vēl nemaz nebija darbs sākts, un dažreiz tajā laikā sapul-
cējās pie vārtiem vai savu cilvēku simtu.»

Dabiski, ka strādnieku šķira ar tādu stāvokli nesamierinās, bet meklē no tā izeju. Buržuāzisko rakstnieku tā daļa, kas vairāk saistīta ar laukiem, šos meklējumus raksturo kā morāles pagrimumu un pilsētu pašu — kā «grēku bedri». Piemērs šādai uztverei ir savos labākajos darbos demokrātiskā Apsīšu Jēkaba stāsts «Uz pilsētu!» (1892.), kas rakstīts gan ne tieši par Rīgu, taču netieši attiecas arī uz to.

J. Jansons-Brauns «Domās par jaunlaiku literatūru» (1893.) parāda, ka strādniekus uz pilsētu dzen «nevis pašu iegribas, bet gan nepielūdzamie ekonomiskie apstākļi». Taču dzīves pieredze un revolucionārā sociāldemokrātija strādniekam parāda, ka pilsēta, arī Rīga, nav viņa «apsolītā zeme» un ka tādas zemes dotajos apstākļos vispār vēl nemaz nav, ka tā nevis jāatrod, bet jārada strādniekam pašam ar masu revolucionāro cīņu. Šī jaunā patiesība izteikta arī literatūrā — vispirms E. Veidenbauma, ar 90. gadu beigām — arī J. Raiņa dzejā u. c.

Latviešu revolucionārās literatūras tapšanā stipri liela nozīme bija tieši Rīgā izplatītai zinātniskā sociālisma mācībai un citām šejienes dzīves norisēm, tomēr grūti uzrādīt daiļdarbus, kur nepārprotami un neapšaubāmi notēlotas strādnieku atbrīvošanās cīņas tieši Rīgā. Viens no retajiem piemēriem ir E. Treimaņa-Zvārģuļa kupleja «Mums tiešām vēl iraid pat slaveni vīri» (1896.):

Kādā Rīgas fabrikā
Laudis streikot norunā,
Jo par mazu algu tiem
Jāstrādā kā kamieļiem.
Dzirdējis to, principāls

Top aiz svētām dusmām bāls,
Pieliek katram mīlu prāt
Dienā vienu grasi klāt,
Ko nopirkties maizes un aizmaksāt īrl.

Šim dzejolim, tāpat kā visai revolucionārajai literatūrai, ceļā stājās cenzūra.

Plašos prātnieciskos vispārinājumos un romantiskos simbolos, kas uz Rīgu attiecas tikai netieši, revolucionārā literatūra gan izlauz sev ceļu jau Jaunās strāvas posmā, taču šā laika revolucionāro procesu (arī Rīgā norisošo) vēsturiski konkrēti notēlojumi pienācīgu vietu literatūrā atrod tikai nākošajos posmos. Te vispirmām kārtām jāmin A. Deglava romāna «Rīga» 2. daļa «Labākās ģimēlijas» (1920.), kur atspoguļots laikmets no 80. gadu vidus līdz 1896. g.

Līdzīgi romāna pirmajai daļai, arī otrajā notēlota cilvēku plūšana no laukiem uz Rīgu, tikai uzmanības centrā nav vairs fiziska darba strādnieks, nākošais veikalnieks, bet gan lauku inteliģents — topošais rakstnieks Ērgļu Kārlis, kas līdzīgi daudziem citiem kultūras darbiniekiem raujas ārā no lauku garīgās dzīves ierobežotības uz Rīgu, kas viņa acīs ir apsolutā zeme. «Es nevaru citādi!» Kārlis saka, «kāda vara mani dzen... kāda iekšēja balss man saka: ej, tveri savu laimi... Tur viņa ir dzīves mutulī... Es nevaru vairs paciest tālāk šo šaurību...» Bet garīgā kultūra, ko viņš tur atrod, ir tā, kas koncentrējas ap Rīgas Latviešu biedrību, «Baltijas Vēstneša» redakciju, studentu korporāciju «Selonija» u. tml. latviešu buržuāzijas centriem. Tur saimnieko «labākās ģimēlijas» — jaunbagātņieki un to studējošā jaunā paudze — ar saviem kāriģajiem sapņiem par «latviešu aristokrātiju».

A. Deglava romāna «Rīga» iestudējums Akadēmiskajā Drāmas teātrī (1958. g.).

Lūk, daži fragmenti no viņu runām slēgtā sabiedrībā, ar kurām A. Deglavs iepazīs pēc personiskas pieredzes: «Mums tagad ir pulks vīru, ierēdņu, studentu, pat oficeru. Tie tāpat kā vācieši nevar saieties ar prastiem ļaudīm. Ir taču mums tik daudz turīgu latviešu, kuriem ar vāciešiem būtu daudz patīkamāki satīkties nekā ar saviem kalpiem»; «Latvieši var tikt uz augšu tikai caur izglītību un turību un nevis caur kādām dumpīgām idejām. Korporācija ir pati labāka zāle pret kaitīgu politiku.» Šī «kaitīgā politika» ir zinātniskā sociālisma mācība, kuras iedīgļus Rīgā izplata Maskavas un Tērbatas studenti un nelegālās revolucionārās brošūras. Ar tām iepazīstas arī Ērgļu Kārlis un atspēko buržuāzijas melu teorijas par «spējām un centīgu pašu darbu» kā bagātnieku iedzīvošanās pamatu, noskaidro kapitālistu bagātības un strādnieku nabadzības dziļākos, netaisnajā sabiedriskajā iekārtā sakņotos priekšnoteikumus: «Valstij vēl vajadzētu garantēt darba iznākuma taisnīgu sadalīšanu. [. . .] Darba virsvērtība paliek kapitālistam. Jo kapitālists ir tas, kas izsūc darbaspēku.»

Šādi patiesības vārdi, kas «labāko familiju» salonos modina tikai naidu, atrod dzirdīgas ausis Rīgas strādniekos un inteliģences labākajā daļā. To pārstāvji romānā ir Sutumu Ernests, Plaužu Nora u. c., arī vēsturiskas personas — P. Stučka, J. Jansons-Brauns. Viņi uzstājas jaunstrāvnīku vadītajos jautājumu izskaidrošanas vakaros, piedalās nelegālo strādnieku pulciņu darbā un ne vien atmasko buržuāzijas ideologu melu mācību, bet arī

parāda, cik nepamatotas ir Ērgļu Kārļa utopiskās ilūzijas, ka ar pārliecināšanu vien tiks pāraudzināti «visi buržuji [...] bez izņēmuma». «Nevienam nevar pārliecināt pret viņa saimnieciskām interesēm,» «Rīgas» finālā saka J. Jansons-Brauns. «Un tas arī nemaz nav vajadzīgs. Ne ar valdošu šķiru pārliecināšanu, kas būtu smilkstēšana pēc viņu žēlastības, mēs pārgrozīsim sabiedriskos apstākļus, bet gan ar reālu spēku.»

Vēl bez A. Deglava «Rīgas» citus ievērojamākus daiļdarbus par Jaunās strāvas posma Rīgu priekšpadomju literatūrā uzrādīt grūti. Vienīgais plašākais sacerējums — Aspazijas romāns «Rudens lakstīgala» (1933.) — ir galīgi subjektivistisks, tajā galvenokārt raksturotas autorei vecumdienu iedomas par Rīgas jaunstrāvnikiem, ne objektīvā īstenība pati. Toties latviešu padomju rakstnieki jaunstrāvnieku Rīgai pievērsušies vairāk un sekmiņāk. Tie ir F. Rokpelnis lugā «Raiņa jaunība» (1948.) un kopā ar V. Krepsu sarakstītajā scenārijā «Rainis» (1949.), J. Niedre romānā «Katrš ar savu laimi dzimst» (1968.) u. c. Mākslinieciski spēcīgākie un tematiski daudzpusīgākie Rīgas notēlojumi ir A. Upīša romānā «Zaļā zeme» (1945.) un it īpaši romānā «Plaisa mākoņos» (1951.).

Buržuāziski demokrātisko revolūciju un imperiālistiskā kara posms (1901.—1917. g.)

Augstākā pakāpe Rīgas notēlojumā priekšpadomju literatūrā mākslinieciski idejiskā ziņā sasniegta buržuāziski demokrātisko revolūciju un imperiālistiskā kara posmā 20. gs. sākumā.

Būtiska nozīme šajos sasniegumos ir marksisma-ļeņinisma idejām, kas rada vārdamākslas meistarību — J. Raiņa, A. Upīša u. c. — talanta uzplaukšanai vajadzīgos teorētiskos un emocionālos priekšnoteikumus, lai gan sociālekonomiskie priekšnoteikumi daiļradei Stolipina reakcijas un pasaules kara laikā daudzos gadījumos ir stipri neizdevīgi. Lielāks skaits rakstnieku ir ilgus gadus šķirti no dzimtenes, un par Rīgu, kur tautas likteņi tiek veidoti vairāk nekā citur, tiem tiešas pieredzes trūkst. Taču sirdīs un domās tā joprojām ieņem redzamu vietu, un īsāku vai garāku laiku tā ir mājvieta gandrīz visiem redzamākajiem rakstniekiem.

Rīgā iznāk vairums periodisko izdevumu. To skaitā vairākus gadus ir arī laikraksts «Cīņa» un vairākas citas nelegālās revolucionārās avīzes. No jaunajiem legālajiem izdevumiem literatūrā lielāka nozīme ir žurnāliem «Izglītība» un «Domas», kā arī almanaham «Vārds», bet no iepriekšējā perioda sāktajiem — avīzei «Dienas Lapa», žurnālam «Mājas Viesa Mēnešraksts» un almanaham «Jaunā Raža». Arī buržuāziskā prese — avīzes «Baltijas Vēstnesis», «Dzimtenes Vēstnesis», žurnāls «Druva» u. c. — iznāk galvenokārt Rīgā.

Rīga ir dzīves un darba vieta daudziem revolucionārajiem literatūras darbiniekiem.

J. Rainis Rīgā (un tās tuvumā esošajā tagadējā Jūrmalas pilsētā) dzīvo no 1903. līdz 1905. g. Viņš te paveic lielāko daļu darba pie dzejoļu krājuma

«Vētras sēja» (1905.) un traģēdijas «Uguns un nakts» (1905.), sastāda rakstu krājumu «Darbs» (1905.).

Tajos pašos gados Rīgā dzīvo J. Jansons-Brauns. Viņš publicē kritikas par M. Gorkija lugu «Vasarnieki» (1904.), J. Raiņa dzejoļu krājumu «Tālas noskaņas zilā vakarā» (1905.) u. c.

A. Upīts strādā Rīgā no 1897. līdz 1908. g., sarakstot noveļu ciklu «Mazo cilvēku stāsti» (1901.—1906.), kā arī noveles «Uz tiltiņa» (1906.), «Lietuvēns» (1907.) u. d. c. Ap 1905. g. sāk veidoties viņa revolucionārais pasaules uzskats. Jau kā nobriedis revolucionārs marksists rakstnieks no jauna ierodas Rīgā 1917. gadā.

No citiem revolucionārās literatūras pārstāvjiem Rīgā vēl darbojas J. Bērziņš-Ziemeļis (1898.—1901.), V. Dermanis (1900.—1908.), J. Asars (1900.—1902.), L. Laicens (1904.—1907., ar daudz ilgstošiem izbraukumiem), E. Eferts-Klusais (1905.—1911.), A. Birkerts (1905.—1914.), A. Arājs-Bērce (1911.—1912.), L. Paegle (1911.—1914.), V. Knoriņš (1913.—1914.) u. c.

Vismaz uz vienu vai dažiem gadiem ridzniekos ieskaitāmi arī daudzi citi ievērojami rakstnieki: A. Deglavs (visu laiku), R. Blaumanis (1898.—1901., 1906.—1908.), F. Bārda (1898.—1906., 1907.—1917.), A. Brigadere (1899.—1915.), J. Jaunsudrabiņš (1899.—1913.), A. Austrīņš (1900., 1901., 1905.), A. Saulietis (1901.—1915.), Aspazija (1903.—1905.), E. Pīpiņš-Vizulis (1905.—1927.), E. Vulfs (1905.—1915.), R. Sēlis (1908.—1916.), J. Sudrabkalns (1913., 1914.) u. c.

No šā perioda rakstniekiem Rīgā apbedīti A. Upīts, A. Arājs-Bērce, L. Paegle, A. Austrīņš, J. Sudrabkalns.

Buržuāziski demokrātisko revolūciju perioda Rīga plaši, daudzpusīgi un mākslinieciski spēcīgi atspoguļota jau tā paša perioda rakstnieku darbos. It īpaši jāatzīmē J. Raiņa un A. Upīša veikums, kuri parāda sava laika revolucionāro Rīgu.

J. Rainis raksta vairāk plašākos filozofiskos vispārinājumos, taču zināmos gadījumos pievēršas vēsturiski konkrētiem notēlojumiem, un nozīmīga vieta to vidū piekrīt arī viņa dzejoļiem par Rīgu, sevišķi 1905. g. revolūcijas laikā. Dzejnieks savos darbos uzcēlis pilsētai cīnītājam nezūdošu piemiņekli, parādot tās heroiskās un traģiskās dienas no pirmajiem revolūcijas vēstnešiem un tās uzvarām līdz soda ekspedīciju briesmu darbiem un jaunās revolūcijas briešanai.

Galvenokārt te minama 1905. gadā iznākusi un lielā mērā tai pašā gadā arī sarakstītā grāmata «Vētras sēja» (dzejoļi «Skrejošas ugunis», «Revolūcijas ielu gājiens», «Pirmie upuri» u. c.), kā arī tikai 1940. gadā publicētās nodaļas no «1905. gada epa» — «13. janvāra dienas», «Dragūni» u. c. Raksturojot tautas atbrīvošanās cīņas pirmos lielos panākumus 1905. gadā Rīgā, dzejnieks raksta:

Tauta pati sevi grib valdīt,
Pabeidz varas važas skaldīt,
Sociālisti brīvi staigā,
Spiegi paliek bāli vaigā. («Grīziņā», 1905.)

Viena no augstākajām virsotnēm daiļdarbos par Rīgu ir J. Raiņa «Uguni un nakti» (1905.) paustā doma par Rīgu kā strādnieku pilsētu. Turpinot folkloras tradīciju, kas atgādina, ka Rīgu cēlusi «vidzemnieku sūra vara», dzejnieks šo motīvu parāda jaunā, augstākā pakāpē, iedrošinādamies pateikt ne tikai konstatējumu, bet arī no tā izrietošu tālāko secinājumu: pilsētai jāklūst par strādnieku īpašumu. Cariskās cenzūras aizliegtie Spīdolas vārdi skan šādi:

Nevienam es Rīgas nedodu,
Tik tiem, kas cēla tās stiprumu.
Kas viņu lielu un staltu dara:
Tā darba ļaužu sūr-sūra vara,
Kas cirta, raka, sita un kala,
Kas sviedrus lēja un lies bez gala. —
Tie ļaudis, tiem Rīgai būs piederēt,
Priekš strādniekiem es gribu to paturēt.

To pašu domu uzsver strādnieku balsis: «Rīga ir mūsu, mēs to cēlām!»

No šīs atziņas izriet nākošā: ja Rīga pēc taisnības pieder strādniekiem, tiem tā ir jāatkaro, jāsaņem savās rokās. Šis motīvs spēcīgi izskan A. Upīša darbos.

Plaši izvērstos reālistiskos notēlojumos daudzpusīgi un mākslinieciski izteiksmīgi parādot 20. gs. sākuma Rīgu, A. Upīts galvenokārt pievēršas trim tematiem — latviešu nacionālistiskās buržuāzijas atmaskošanai, sīkburžuāziskās inteligēnces pseidorevolucionārisma atspēkošanai un strādnieku revolucionārās cīņas atainošanai. Visas šīs tēmas risinot, rakstnieks pieiet tām kā izturēts marksists.

Buržuāzijas atmaskojumam daudz uzmanības veltīts vairākos A. Upīša romānos, it īpaši «Pēdējais latvietis» (1912.) un «Zelts» (1914.). Tā, «Pēdējā latvieti» izskan šāda doma: «Mūsu pilsoņiem ir tikai divas lielas intereses: spīdēt, goda mielastos reprezentēties, tas ir, turēt runas, dzert uz tautas veselību un darba dienās — raust naudu, naudu, naudu [..]. Te ir tā lielā ideja, tā lime, kas visus šos ļaudis tur kopā.» Tālāk šis vispārīgais raksturojums papildināts, it īpaši pievēršoties tālaika Latvijā sevišķi cītīgi sludinātajai idejai par tā dēvēto tautas viskopas lietu. Demagoģiski uzdodoties par visas tautas interešu aizstāvjiem, latviešu jaunbagātņiki patiesībā kļuvuši par nīknākajiem ierāvējiem, darba tautas izsūcējiem. Arī romānā «Zelts» atmaskota veikalnieku pasaule, kuriem nekādas domas par tautas labklājību ne prātā nenāk, bet visu nosaka tikai līdz cinismam saasināta dzīšanās pēc naudas un uzdzīves.

Sīkburžuāziskās inteligēnces pseidorevolucionārisms parādīts A. Upīša romānā «Renegāti» (1915., 1916.) un sevišķi spēcīgi — Jāņa Robežnieka tēlā romānā «Zīda tīklā» (1912.). 1905. g. priekšvakarā arī Jāņa Robežnieka tipa vienpatņi dižojas ar frāzēm par brīvību, taču šī aizrautība ir kā salmu uguns. Turklāt te pamatā nav idejiska pārliecība par strādnieku šķiras atbrīvošanos no ekspluatācijas, bet personiski apsvērumi: no vienas puses, buržuāzijas nometnē piedzīvotie apvainojumi, no otras — konjunktūristisks aprēķins par masu sajūsmas izmantošanu savā labā. Būtībā tāda paša rakstura cilvēki ir students Jānis drāmā «Balss un atbalss» (1911.) un kantorists Zaļums drāmā «Viens un daudzie» (1914.).

A. Upīša lugas «Balss un atbalss» iestudējums Akadēmiskajā Drāmas teātrī (1954. g.).

Jo aktīvāk uzstājas dažādie revolūcijas īslaicīgie līdzskrējēji un tās konsekventie naidnieki, jo spilgtāk ar tiem kontrastē īstie proletariāta atbrīvošanās cīņas ideju nesēji Mārtiņš Robežnieks un Gailēnu Zelma («Zīda tiklā»), kā arī strādnieks Avots un Rasma («Balss un atbalss») u. c.

Atšķirībā no A. Deglava «Rīgas», kur stipri daudz uzmanības veltīts bijušo saimnieku plūšanai uz Rīgu un to turpmākajām sekmēm veikalnieku gaitās, A. Upīts pievēršas galvenokārt procesiem, kuru rezultātā laukstrādnieks kļūst par pilsētas revolucionāro proletārieti. Pretēji buržuāzijas uzskatam par pilsētu kā vecās labās laucinieku morāles samaitātāju Mārtiņš Robežnieks zina, ka Rīga ir strādnieku šķiras apziņas audzinātāja: «Pilsētas strādnieks savā darbā un sāpēs nav viens [. . .] dzīves cīņa šē pārveido viņa dvēseli, attīsta savstarpējas kopdarbības un īstenas tuvāku mīlestības dziņu. Še mostas atziņa, ka tas vēl nav darbs, kas kalpo tikai vēderam un dzīvnieciskam ģimenes ideālam, ka darba nolūki daudz tālāki un augstāki.» Šis lielais darbs jeb, J. Raiņa vārdiem runājot, «darbu darbs» ir strādnieku revolucionārā cīņa, kura prasa lielu idejisku rūdījumu.

Salīdzinot revolucionārās cīņas notēlojumu A. Upīša un J. Raiņa dailradē, kļūst redzams, ka Raini vairāk nodarbina strādnieku atbrīvošanās cīņas teorētiskais aspekts, tās loģiskais un morālais argumentējums («Rīga ir mūsu, mēs to cēlām»), bet A. Upīts vairāk pievēršas revolūcijas praksei.

Zināmu ieguldījumu gadsimta sākuma Rīgas notēlošanā dod arī demokrātiskie rakstnieki. R. Blaumanis satīriskajā dzejā un prozā — «Pēdējais kultūrtrēģeriskais diždarbs» (1906.), «Vecais cenzors» (1907.), «Madām Birk

un madām Eiķ» (1907., 1908.) u. c. — parāda patiesības gaismā revolūcijas ienaidnieku pretīgās sejas vācu kolonizatoru, carisma birokrātu un latviešu pašu tautas nodevēju nometnē. Nepabeigtajā stāstā «Aleksis» (publicēts 1909. gadā) notēlota Rīgas vienkāršo darbaļaužu smagā dzīve un gaišie raksturi. J. Poruks «Ķēkšu akadēmijā» (1901.), «Kundzēs» (1902.) u. c. turpina atmāskot «labāko famīliju» uzpūtību un garīgo tukšumu, bet stāstā «Mārtiņš Gīze» (1901.) viņš kā viens no retajiem pievēršas 16. gs. feodālās Rīgas vēsturei. E. Vulfa stāstos notēlota aktieru u. c. Rīgas inteliģentu dzīve, humoristiski satīriskajos feļetonos (1909.—1914.) kritizēti mietpilsoņi.

Tādējādi par spīti smagajām brūcēm, ko latviešu literatūrai cērt 1905.—1907. g. revolūcijas apspiešana un Stolipina reakcija, daiļdarbu druvā parādās arvien jauni asni un arī Rīgas notēlojums kļūst daudzpusīgāks, dziļāks un spilgtāks.

Ar 1914. g., kad sākas pasaules karš un rakstnieku rindas Rīgā paliek retas, tās vaibstus literatūrā kādu laiku redzam mazāk. Tomēr pēc kara tie parādās no jauna, un krietna daļa šo vēlāko notēlojumu ataino arī buržuāziski demokrātisko revolūciju perioda Rīgu. Šeit jāmin A. Upīša romāns «Ziemeļa vējš» (1921.), A. Austriņa poēma «Piektais gads», dzejolis «13. janvāra piemiņai» un vēl daži darbi, it īpaši «Garā jūdze», J. Grīziņa jaunatnes stāsts «Vārnu ielas republika» (1929.), K. Štrāla romāns «Karš» (1922., 1926.), L. Paegles romāns «Nāves cilpa» (1924.), V. Branka romāns «Kauju negaisos» (1936.) u. c. Daudz uzmanības gadsimta sākuma Rīgai veltīts arī latviešu padomju literatūrā, it īpaši laikmeta aculiecinieku un cīņu līdzdalībnieku darbos — R. Sēja garajā stāstā «Burši un zēlli» (galīgā redakcija — 1941. gadā), romānā «Gaišs vilņo» (1954.) un romānā «Tanī bargā dienā» (1957.—1962.), A. Čaka dzejoļu krājumā «Zem cēlās zvaigznes» (1948.), F. Rokpeļņa un J. Vanaga lugas «Ceļa cirtēji» prologā (sarakstīts 1941. gadā), kā arī F. Rokpeļņa un V. Krepsa scenārijā «Rainis» (1949.).

Jaunākajā latviešu padomju literatūrā, rakstot par Rīgu, kāda tā bija buržuāziski demokrātisko revolūciju periodā, visvairāk vērības veltīts diviem nozīmīgākiem laikposmiem — 1905.—1907. g. revolūcijai un pasaules karam. Vispār tēmai par Rīgu buržuāziski demokrātisko revolūciju periodā latviešu padomju literatūrā vēsturisko tēmu vidū ierādīta viena no pašām redzamākajām vietām.

XII

RĪGAS MĀKSLAS DZĪVE

1866.-1917. GADĀ

Teātra attīstība Rīgā

Rīga ir pilsēta ar senām teātra tradīcijām. To veidošanos sekmēja Rīgas īpašais ģeogrāfiskais izvietojums — tā atradās ceļa vidū starp Vakareiropu un Krievijas lielajiem kultūras un mākslas centriem, tālab Rīgā viesojušās gan ceļojošu komediantu trupas, gan izcili teātra mākslinieki. Kopš 18. gs. otrās puses Rīgā darbojās stacionārs vācu teātris, kas līdz 19. gs. 60. gadiem jau bija sasniedzis respektējamu līmeni. 1860.—1863. gadā pēc Pēterburgas arhitekta L. Bonšteta projekta uzcēla jauno Rīgas pilsētas vācu teātra namu (tag. LPSR Operas un baleta teātra ēka). Rīgas vācu teātris pēc sava rakstura bija muzikāli dramatisks, tajā notika drāmas, operas, operetes un baleta izrādes. Šis teātris bija domāts vācu skatītājiem, vācu buržuāzijai, tā aktieri bija vienīgi vācieši, tomēr pašai teātra pastāvēšanai bija ievērojama nozīme pirmo latviešu teātra mākslas tradīciju izkopšanā. Rīgas vācu teātris un tā aktieri daudzējādā ziņā kļuva par paraugu pirmajiem latviešu aktieriem, kas šajā teātrī guva pirmo konkrēto priekšstatu par teātra mākslu.

Latviešu teātris Rīgā veidojās 19. gs. 60. gadu beigās kā dzīļu sabiedrības attīstības procesu likumsakarīgas sekas. 60. gadu vidū igaunus piemeklēja neražas gadi, un, lai palīdzētu trūkuma nomāktajiem kaimiņiem, Rīgā sākās ziedojamu vākšana un nodibinājās komiteja, kas saucās «Latviska palīdzības biedrība priekš trūkumu ciezdamiem igaunim». Šī komiteja sarīkoja priekšlasījumus un koncertus, bet 1868. g. 2. jūnijā — pirmo teātra izrādi Rīgā latviešu valodā. Izrādīšanai rīkotāji izvēlējās Jaunā Stendera lokalizēto un pārveidoto L. Holberga komēdiju «Žūpu Bērtulis». Izrāde, kuras visi dalībnieki bija pašdarbnieki, notika toreizējā vācu Vingrošanas biedrības zālē jeb Turnhallē, un skatītāji to jūsmīgi apsveica kā pilnīgi jaunu pasākumu latviešu kultūras dzīvē.

Latviešu teātra vēsture bija sākusies. 1869. g. 24. jūnijā jaunceltā Rīgas Latviešu biedrības nama pamatakmens iesvētīšanai par godu tajā pašā Vingrošanas biedrības zālē notika Ā. Alunāna viencēliena ludziņas «Paša audzināts» izrāde. Tā bija pirmā reize, kad Rīgā uzstājās profesionāls latviešu aktieris — Ā. Alunāns, tā bija arī pirmā latviešu oriģinālluga uz latviešu skatuves.

Ar 1870. g. rudens sezonu Ā. Alunāns uzņēmās Rīgas Latviešu biedrības teātra vadību. Teātra vadītājs bija 22 gadus vecs, taču enerģijas un jaunības spara pilns. Teātris faktiski bija jārada no jauna, jo izrādes notika neregulāri, teātrim nebija ne pastāvīgas trupas, ne izveidota repertuāra. Vajadzēja arī pārvarēt aizspriedumus, kas mājāja daudzu skatītāju apziņā. Viņu uztverē aktiera jēdziens nereti asociējās ar komedianta jēdzienu, aktieros viņi redzēja «kumēdiņu rādītājus», ar kuriem nevar saistīties neviens «kārtīgs» cilvēks. Tāpēc arī aktieru trupas izveidošana Ā. Alunānam bija viena no sarežģītākajām problēmām. Pēc būtības visi viņa trupas aktieri bija pašdarbnieki bez teātra izglītības. Par darbu teātrī samaksu viņi nesaņēma, dienās bija aizņemti algotā darbā un tikai vakara stundas varēja ziedot teātrim. Šo aktieru pirmais un vienīgais skolotājs bija Ā. Alunāns.

Rīgas Latviešu teātra otra problēma bija repertuāra izveidošana. Kad Ā. Alunāns uzsāka darbu Rīgā, latviešu valodā bija tikai kāds pusducis lugu. Par laimi, Ā. Alunāns bija apveltīts ar labām literārām dotībām un gan ar tulkojumiem, gan savām lugām nodrošināja Rīgas Latviešu teātra repertuāru. Tajā iekļāva viņa lugas «Priekos un bēdās» (1871.), «Mucenieks un muceniece» (1872.), «Bagāta brūte» (1874.), «Icīgs Mozes» (1874.), «Džons Neilands» (1881.) u. c. Ā. Alunāna lugu mākslinieciskā vērtība nav diez cik augsta, taču tajās ir stipra demokrātiska ievirze, viņa simpātijas pieder vienkāršajiem un dzīvespriecīgajiem darba cilvēkiem, pa reizei savijas arī paasi sociāli konflikti (šai ziņā raksturīga ir luga «Icīgs Mozes»).

Teātra repertuāra galveno daļu tomēr veidoja tulkojumi un lokalizējumi, pa lielai daļai — mazvērtīgas Berlīnes joku lugas. Nereti šo lugu izrādēs, tāpat kā paša Ā. Alunāna darbu uzvedumos, tika dziedāts. Teātra vadītājam patika iestarpinātas, ar lugas darbību ne vienmēr saskanīgas dziesmas jeb kuplejas, kurās Ā. Alunāns guva iespēju no skatuves parunāt par aktuālām sadzīves problēmām un reizē arī pastrīdēties ar savu uzskatu pretiniekiem. Skatītāji pie kuplejām pierada, tās iemīloja, tāpat kā iemīloja pašu kupleju dziedātāju, ko, gadiem ejot, sāka draudzīgi dēvēt vienkārši par «vecu Ādolfu».

Samērā skopi Rīgas Latviešu teātra repertuārā bija pārstāvēta krievu un Rietumeiropas ievērojamāko dramaturgu daiļrade. Taču par godu Ā. Alunānam jāsaaka, ka jau 1870. g. 18. oktobrī, savas darbības pirmajā sezonā, viņš izrādīja N. Gogoļa satīrisko komēdiju «Revidents», kurā pats tēloja Hļestakovu. No krievu klasikas Ā. Alunāna darbības laikā Rīgas Latviešu teātrī vēl izrādīja A. Puškina «Skopo bruņinieku» (1882.), A. Ostrovska komēdiju «Balzaminova apsievšanās» (1882.) un N. Gogoļa «Precības», kas afišā saucās «Svātiene (Preciniece) jeb Pieci precību kandidāti» (1884.). No Vakareiropas dramaturģijas vērtīgākie bija divi darbi: B. Bjernsona sociāli asā luga «Redaktors» (1883.) un vācu klasiķa G. Lesinga komēdija «Minna fon Barnhelma» (1884.).

80. gados sāka briest konflikts starp Ā. Alunānu un Rīgas Latviešu biedrības vadību — aizvien turīgākās latviešu buržuāzijas pārstāvjiem. Viņiem nebija pa prātam Ā. Alunāna paša lugās ietvertā satīra par «labākajām ģimilijām», viņi necieta aktiera asās kuplejas. Par iegānu uzbru-

kumiem Ā. Alunānam izmantoja mazvērtīgu lugu iekļaušanu repertuārā, Ā. Alunāna bohēmisko dzīves veidu un it kā nesaticību. Kad 1885. g. 7. maijā Rīgas Latviešu biedrības runasvīri sapulcē nolēma Ā. Alunānam samazināt algu, aizvainotais teātra vadītājs iesniedza atlūgumu, kas rudenī arī tika pieņemts. 1885. g. rudenis sezonu Rīgas Latviešu teātris uzsāka bez vadītāja un ar visai samazinātu ansambli, jo daudzi no Ā. Alunāna aktieriem, solidarizēdamies ar savu skolotāju un režisoru, no Rīgas Latviešu teātra aizgāja, tāpat atkāpās arī RLB Teātra komisijas priekšnieks un gandrīz visi komisijas locekļi. Piecpadsmit gadu laikā Ā. Alunāns bija paveicis darbu, ko grūti novērtēt par augstu. Gandrīz klajā vietā bija radīts teātris, Ā. Alunāns sapulcināja pirmo daudzmaz pastāvīgo trupu, nodibināja spēles tradīcijas, izveidoja teātra repertuāru un latviešu skatītājiem iemācīja teātra izpratni.

Ar 1886. g. Rīgas Latviešu teātris saņēma jaunu vadītāju — vācieti H. Rodi-Ebelingu. Viņš līdz tam bija darbojies vācu teātros un labi pārzināja skatuves tehniku, bet viņam bija pilnīgi sveša latviešu dzīve, parašas, cilvēki. Pret trupu H. Rode-Ebelings izturējās augstprātīgi, mēģinājumos viņš runāja vācu valodā un izmantoja tulka starpniecību. Ja Ā. Alunāna laikā teātra vadītājs un trupa bija vienota saime, tad H. Rode-Ebelings sevi centās nostādīt pāri aktieru kolektīvam.

Tieši šajos gados Rīgas Latviešu teātra dzīvē notika nozīmīgs pavērsiens: sākot ar 1887. g., Rīgas pilsētas dome piešķīra teātrim 5000 rbļ. lielu pabalstu. Līdz ar to tika radīti priekšnoteikumi, lai teātris kļūtu profesionāls: aktieriem varēja sākt izmaksāt algas, kļuva iespējams pamatīgāk gatavot iestudējumus un sagādāt daudz maz piemērotas dekorācijas. Teātra repertuārā gan lielā pārsvarā bija maznozīmīgas vācu autoru ludziņas. Taču H. Rodes-Ebelinga darbības posmā uz Rīgas Latviešu teātra skatuves pirmo reizi parādījās V. Šekspīra un F. Šillera darbi. 1888. gadā teātris izrādīja «Venēcijas tirgotāju» ar pašu režisoru galvenajā lomā. Bez tam izrādīja V. Šekspīra «Sapni vasaras naktī» (1892.), «Ričardu III» ar toreizējo nosaukumu «Rikards III dzīvē un nāvē» (1893.), no F. Šillera darbiem — «Mīlu un viltu» (1889.). H. Rodes-Ebelinga zemā literārā gaume izpaudās latviešu oriģināllugu izvēlē — viņa laikā sāka rādīt lubinieckā T. Hāna raudulīgos gabalus «Staburaga meitiņa» un «Turaidas Roze». Tomēr tieši viņš pavēra ceļu arī pirmajām R. Blaumaņa komēdijām, un 1890. gadā notika «Zagļu», bet 1891. gadā — «Ļaunā gara» pirmizrāde.

H. Rodes-Ebelinga laikā jūtami paplašinājās Rīgas Latviešu teātra trupa, tajā ieplūda daudz jauniešu, no kuriem vairāki (D. Akmentiņa, J. Skaidrīte, J. Duburs, A. Freimanis u. c.) kļuva par ievērojamiem skatuves māksliniekiem. H. Rode-Ebelings viņiem bija pirmais skolotājs, kas ievadīja skatuves mākslas izpratnē. Režisors pret aktieriem bija bargs un prasīgs,

Ā. Alunāns.

allaž milēja parādīt priekšā, kā loma tēlojama (pēc vācu parauga viņš mācīja mazliet pacilātu, patosainu runas un izturēšanās veidu), taču aktierus viņš pieradināja pie precizitātes, pat zināma pedantisma. H. Rodem-Ebelingam ir arī nopelni latviešu skatuves tehnikas izkopšanā, kas līdz tam bija vēl gaužām neizveidota un atpalikusi. Iespējama kļuva sarežģītāku lugu iestudēšana, tajās varēja ievīt tehnikas efektus, tomēr nereti režisoram pietrūka mēra sajūtas un tapa izrādes, kurās bez lielas jēgas un vajadzības dārdēja pārkoņi un šķīlās zibeņi.

1893. gadā teātra vadītāja jeb direktora postenī stājās Pēteris Ozoliņš, kas skatuves izglītību bija ieguvis Drēzdenes konservatorijā. Sekojot savam priekštecim, P. Ozoliņš visas izrādes iestudēja pats un tikai vēlākajos gados uzticēja to labākajiem aktieriem.

Latviešu teātra izveidošanās saistāma ar jaunlatviešu izvirzītajiem ideāliem. 90. gadu vidū teātrī iešalkoja Jaunās strāvas demokrātiskās idejas, teātris sāka pildīt agrāk vēl nepieredzētas sociālas funkcijas. Šajā laikā teātris veidojās par dzīves reālās patiesības atspoguļotāju, skatītāji tajā ieraudzīja sabiedrības šķiriskās pretrunas un dramaturģijas darbu novērtējumā sadalījās pretējās nometnēs. Sabiedrības dažādo slāņu uzskati vis-skaidrāk izpaudās polemikā, kas iesākās 1894. gadā par H. Zudermana lugas «Gods» iestudējumu. Šajā lugā patiesās ainās tika parādīta dzīves skarbā īstenība un vienkāršo ļaužu sociālais un materiālais posts. Pagāja pavisam īss laiks, un polemika iedzirkstīja no jauna, jo 1894. g. 3. aprīlī teātrī notika Aspazijas drāmas «Zaudētas tiesības» pirmizrāde un skatītājs dabūja pārlicināties, ka arī latviešu sabiedrībā valda asas sociālās pretrunas. Polemikā guva virsroku jaunstrāvniecei doma par to, ka mākslai jāattēlo dzīves īstenība, lai cik skarba tā arī būtu.

90. gados Rīgas Latviešu teātri raksturo vēl citas būtiski svarīgas iezīmes. Vispirmām kārtām uz skatuves nostiprinājās vērtīgā oriģināldramaturģija. 1893. g. 7. novembrī P. Ozoliņa režijā teātrī notika R. Blaumaņa drāmas «Pazudušais dēls» pirmizrāde. Tas bija pirmais darbs, kurā tik mākslinieciski augstvērtīgos, dziļos tēlos parādīta tālaika latviešu lauku dzīve un problēmas. Bet 1894. g. 19. janvārī skatītāji iepazinās ar jaunās dzejnieces Aspazijas dramatisko darbu «Vaidelote». Mūziku bija komponējuši J. Vītols un J. Ozols, kostīmu metus darinājuši gleznotāji J. Rozentāls un A. Baumanis, dekorators bija A. Millers. Pēc izrādes sajūsminātie skatītāji silti apsveica Aspaziju un apdāvināja rožu klēpjējiem. Skatītājus bija aizrāvusi D. Akmentiņas (Mirdza) un J. Skaidrītes (Asja) spēle, iepriecināja Aspazijas lugas teiksmainā, izdomātā pagātnes pasaule, kurā darbojās spēcīgi raksturi, kas sacēlās pret sen pieņemtām dogmām un aizspriedumiem. «Vaidelote» bija pirmais latviešu oriģināldarbs, kas romantiskās drāmas novadā pacēlās Eiropas dramaturģijas līmenī.

Pēc «Zaudētām tiesībām» un «Vaidelotes» Rīgas Latviešu teātris izrādīja vēl divas Aspazijas lugas — romantisko drāmu «Ragana» (1895.) un «Neaizsniegts mērķis» (1895.). Aspazijas lugas vērsās galvenokārt pret sievietes beztiesīgo stāvokli, sauca viņu cīņai par sava stāvokļa uzlabošanu. Tomēr Aspazija nesaprata, ka izeja no šī stāvokļa jāmeklē darbaļaužu cīņā pret veco sabiedrisko iekārtu un ka, tikai gāžot to, iespējams uzlabot sievietes stāvokli.

Otra būtiski svarīga iezīme teātra dzīvē 90. gados bija pasaules klasikas darbu plaša ienākšana repertuārā. Līdz tam klasikas uzvedumi bija atsevišķas, paretas parādības, bet tagad latviešu skatītāji samērā īsā laikā guva iespēju iepazīties ar nozīmīgākajiem V. Šekspīra, F. Šillera, V. Gētes dramatiskajiem darbiem. Protams, grūtību tad bija ne mazums — joprojām samērā neizkopta bija aktieru meistarība, mazattīstīta skatuves tehnika, rūpīgākai un dziļākai lugas analīzei trūka laika, klasikas darbu uztveršanai nebija sagatavots skatītājs, tomēr tieši 90. gados Rīgas Latviešu teātris apliecināja savu pirmo briedumu. Ar klasikas iestudējumiem izauga un nobrieda aktieru meistarība. Sākot ar 1894. g., kad P. Ozoliņš iestudēja V. Šekspīra «Hamletu», gandrīz katru sezonu teātri iestudēja pa kādam V. Šekspīra darbam: 1895. gadā — «Otello», 1896. gadā — «Makbets», 1898. gadā — «Spītnieces precības», 1899. gadā — «Romeo un Džuljeta» un «Ziemas pasaciņa», bet 1900. gadā — «Jūlijs Cēzars». Kopā ar atjaunojumiem Rīgas Latviešu teātra repertuārā bija deviņas V. Šekspīra lugas. Par teicamām, V. Šekspīra dramaturģijas sulīgiem tēliem atbilstošām aktrisēm izveidojās J. Skaidrite un D. Akmentiņa, bieži viņu partneris bija A. Freimanis.

Ievērojama vieta Rīgas Latviešu teātra repertuārā bija F. Šillera dramatiskajiem darbiem. Skatītāji iepazinās ar viņa «Laupītājiem» (1894.), «Orleānas jaunavu» (1895.), «Mariju Stjuarti» (1897.) un «Donu Karlosu» (1900.). Bija paredzēts iestudēt arī «Vilhelmu Tellu», taču toreizējā cenzūra šo darbu uz latviešu skatuvēm izrādīt aizliedza.

Gadsimta pēdējos gadu desmitos Rīgas kultūras dzīvē iezīmējās jauna parādība. Pie savstarpējās palīdzības biedrībām, kas tika dibinātas jau kopš 60. gadiem («Jonatāns» Āgenskalnā, «Cerība» Torņakalnā, «Pavasaris» Sarkandaugavā), izveidojās dramatiskie pulciņi, kas sāka rīkot izrādes. Īpaši rūpīgi šis darbs izvērtās Jonatāna biedrībā, kur par režisoru kopš 1886. g. strādāja J. Steglavs. Šajā pašdarbnieku trupā skatuves gaitas iesāka vairāki vēlāk ievērojami aktieri, viņu vidū A. Mierlauks un A. Freimanis. 90. gados Jonatāna biedrībā izrādes iestudēja R. Jansons, kas kļuva arī par

Dace Akmentiņa Mirdzas lomā Aspazijas «Vaidelotē».

vairāku jaunu aktieru skolotāju un ievadītāju skatuves mākslā. Latviešu teātra izrādes 90. gados rīkotas arī «Uļeja» telpās tajos vakaros, kad tur nenotika Krievu teātra izrādes,¹ bet 1895. g. vasarā Torņakalnā Kleina parkā latviešu izrādes organizēja M. Stīnuss, nosaukdams savu vasaras teātri par «Arkādiju». Vienu sezonu Rīgā pastāvēja neliels pusprofesionāls teātris Aleksandra ielā 103. Gan pašdarbnieku izrādēs dažādajās biedrībās, gan pusprofesionālajā teātrī Aleksandra ielā mākslas virsotnes aizsniegt neizdevās, taču to darbība pierādīja, ka jauniešos ir kāpināta interese par teātra mākslu, ka pieaug apdāvinātu aktieru pulks. Sabiedrībā brieda nepieciešamība pēc otra latviešu profesionāla teātra.

Nopietnu, radikālu pārmaiņu laiku Rīgas teātru dzīvē iezīmēja priekš-revolūcijas posma sakāpinātā sabiedriskās aktivitātes atmosfēra un 1905. gads. Šis posms vēlreiz apliecināja patiesību, ka revolucionāra kāpinājuma un pārmaiņu laikā teātris nevar palikt ārpus sabiedrisko cīņu notikumiem.

Zināma sakarība ar sabiedriskās domas aktivizēšanos bija 1902. gadā dibinātajam Jaunajam latviešu teātrim. Divu profesionālu teātru radošā sacensība ir pozitīvi rosinājusi Rīgas teātra mākslas attīstību līdz pat mūsu dienām. Jaunā teātra organizatorisko vadību uzņēmās Rīgas Latviešu sabiedrība, kas pastāvēja pie Rīgas Latviešu amatnieku palīdzības biedrības. 1902. gadā sabiedrība beidza celt namu Romanova (tag. Lāčplēša) ielā 25, un līdz ar to jaundibinātais teātris bija nodrošināts ar pastāvīgām telpām.

Par Jaunā latviešu teātra vadītāju jeb, kā toreiz vēl sauca, direktoru kļuva pārvācojies latviešu aktieris un dziedātājs F. Podnieks-Perlofs, kas vairākus gadus bija darbojies kā dziedonis Vācijas teātros. Jaunajam vadītājam bija pietiekama skatuves pieredze, īpaša ieinteresētība mūzikas jomā, bet pavāja literārā gaume. Daudz uzmanības viņš veltīja operas un operēšu uzvedumiem.

Jaunā latviešu teātra trupā galvenokārt bija jaunieši. Kopš pirmās sezonas tajā darbojās T. Banga, R. Bērziņš, M. Celmiņa, E. Griķīte, E. Liepiņš, T. Podnieks, V. Vēvers, tad pamazām nāca klāt R. Veics, B. Skujeniece, O. Muceniece, G. Žibalts. Te skatuves gaitas uzsāka arī Alfrēds Amtmanis-Briedītis un viņa brālis T. Amtmanis.

Jauno latviešu teātri jeb, kā tautā sauca, «Sabiedrības» teātri dibināja kā idejisku pretstatu Rīgas Latviešu teātrim, ko nu jau nereti dēvēja par «vecu» jeb «Māmuļas» teātri, taču Jaunais teātris darbības sākumā uz viņu liktās cerības vēl neattaisnoja. Teātra atklāšanas izrādi skatītāji sveica skaliem aplausiem, taču īpašs māksliniecisks sasniegums tā nebija: izrādīja maz pazīstamu vācu komponista K. Kreicera operu «Naktsmājas Granādā». Repertuārs bija visai raibs, un tajā samērā reti parādījās mākslinieciski augstvērtīgas lugas.

¹ Krievu teātra izrādes Rīgā notika kopš 19. gs. 60. gadiem, kad te sāka dibināties dažādas krievu biedrības, taču krievu teātra mākslas straujāku izveidi Rīgā traucēja atbilstošu telpu trūkums. Tādas radās, kad akciju sabiedrība «Uļejs» uzcēla sev namu (tagad tur atrodas Rīgas Krievu drāmas teātris), kur varēja notikt regulāras izrādes. Kopš 1883. g. te darbojās stacionārs teātris, uz kura skatuves viesojušies ievērojami krievu aktieri: P. Strepetova, J. Goreva, G. Fedotova, M. Pisarevs, M. Savina u. c.

1903. g. 7. martā Jaunajā latviešu teātrī notika G. Hauptmaņa lugas «Nogrimušais zvans» pirmizrāde. Latviešu aktieri un skatītāji iemīloja vācu rakstnieka teiksmaino darbu uz vairākiem gadiem. Sava nozīme te bija lugas simbolikai, kas izraisīja konkrētas asociācijas ar sava laika īstenību. Zvanu lējējs Indriķis tiecas izliet tādu zvanu, kura skaņas atvieglotu visu grūtdieņu dzīvi, krasi viņš uzstājas pret mietpilsonību un garīgu aprobežotību. Skatītājus sajūsmināja R. Bērziņš Indriķa lomā un smuidrā T. Banga kā Rūtiņa. Apmēram pēc mēneša uz Jaunā latviešu teātra skatuves parādījās pirmais Raiņa dramatiskais darbs — komēdija «Pusideālists».

Pamazām iezīmējas laikmeta diktēta savdabīga parādība: par iestudējuma idejiskā skanējuma noteicējiem daudzējādā ziņā kļuva skatītāji, viņi dramatiskajos darbos centās saklausīt tādas motīvus, kas sasaucās ar laikmeta situāciju un iedvesmoja cīņai pret cara patvaldību. Visspilgtāk tas izpaudās tieši 1905. gadā, kad Jaunais latviešu teātris kļuva par vienu no latviešu revolucionārās domas centriem.

Jau pašā 1905. g. sākumā, divas nedēļas pēc 13. janvāra asinainajiem notikumiem Daugavmalā, Jaunajā latviešu teātrī steigā iestudēja Aspazijas lugu «Sidraba šķidrants». No teiksmainā meža uz karaļa galma tiek atvesta Guna, ko tēloja O. Muceniece. Valstī valda posts, karaļa karaspēks cieš neveiksmi kaujās ar Dzelzs jaunavas karavīriem. Gunai jāvēstī ļaudīm, kur slēpjas visa ļaunuma sakne, un meitene bezbailīgi to arī dara:

Man rādīt jums, kur jūsu sāpju sakne
Un niknā sērga, kas jūs gadiem māca,
Lūk, tur...

Un Guna norāda uz karali Targalu. Kad karalis pavēl Gunu saistīt un vest uz sārta, viņa drosmīgi atbild:

Liec mani sadegt — pašu patiesību
Nemūžam nespēsi tu nomaitāt.

Likās, ka šos vārdus diktējusi pati dzīves īstenība, tik ļoti tie atbilda konkrētajai situācijai. Skatītāji Aspazijas simbolisko lugu uztvēra kā revolucionārās cīņas saucienu.

Jūlija Skaidrite karalienes Elīzabetes lomā
F. Šillera «Marijā Stjuartē».

Sabiedriski aktīvs skanējums bija arī dažiem citiem Jaunajā latviešu teātrī izrādītiem darbiem. Sociālā protesta motīvs skatītājus saistīja H. Heijermansa lugas «Cerība uz svētību» izrādēs, pret kapitālistiskās valsts tiesas aparāta birokrātismu vērsās E. Briē luga «Sarkanais tiesneša mēteli».

Jaunā latviešu teātra izrādēs strāvojošās tendences radīja augošas aizdomas cara varas iestāžu pārstāvjos, līdz kulminācija tika sasniegta ģenerālstreika laikā 1905. g. decembrī. Tad teātra telpās darbojās Rīgas Federatīvā komiteja, zālē notika plaši mītiņi. 14. decembrī teātri ielenca karaspēks, kas pārmeklēja un izdemolēja telpas, bet pēc dažām dienām Jaunais latviešu teātris tika slēgts. Daudzi aktieri palika bez darba.

Pārvērtības notika arī Rīgas Latviešu teātrī. Kopš 1903. g. teātra vadītājs bija J. Duburs, lugas sāka iestudēt arī otrs režisors A. Mierlauks. Teātris turpināja izrādīt jaunas R. Blaumaņa lugas — «Skroderdienas Silmačos» (1902.), «Indrāni» (1904.), «Ugunī» (1905.). 1903. gadā uz teātra skatuves ar labiem panākumiem debitēja latviešu dramaturģijai jauns žanrs — bērniem domāta pasaku luga: pirmo reizi tika izrādīts A. Brigaderes «Sprīdītis». Taču Rīgas Latviešu teātra nozīmīgākais devums 1905.—1907. g. revolūcijas posmā bija M. Gorkija lugu uzvedumi. M. Gorkija darbi palīdzēja aktieriem, režisoriem un arī skatītājiem izprast sociālās parādības un lika iedziļināties reālistiskajā mākslā, jo viņa lugu varoņus nevar tēlot ārējiem, deklamatoriskiem paņēmieniem.

Jau 20. gs. sākumā Rīgā īpaši populāras kļuva M. Gorkija lugas «Sīkpilsoņi», «Dibenā», «Vasarnieki», par tām rakstīja, diskutēja. Rīdzinieki ar M. Gorkija lugām vispirms iepazinās Krievu teātrī, kas 1902. gadā pārgāja uz jaunām telpām toreizējās Nikolaja ielas un Puškina bulvāra stūrī (tagadējās Akadēmiskā Drāmas teātra telpas), izvērta plašāk savu darbību un kļuva par pilsētas teātri. Par teātra vadītāju uzaicināja pazīstamo antreprenieri Konstantīnu Ņezlobinu, teātri kādu laiku strādāja M. Roksanova, M. Andrejeva, N. Mihailovskis, A. Harlamovs, bet par režisoru te divus gadus (1904.—1906.) darbojās ievērojamais gruzīnu režisors K. Mardžanovs (Mardžanišvili). 1902. gadā Rīgas Krievu teātris iestudēja M. Gorkija lugu «Sīkpilsoņi», bet 1904. gadā K. Mardžanova vadībā pārstudēja to un iestudēja «Dibenā». Šo lugu popularitāti vairoja arī tas apstāklis, ka tajā laikā Rīgā uzturējās pats to autors, kas piedalījās mēģinājumos, deva padomus un sniedza aizrādījumus un, skatītāju jūsmīgi sumināts, noskatījās savu lugu izrādes. Tajā laikā rakstnieks pabeidza jaunu lugu «Vasarnieki» un pirmiestudējuma tiesības līdzās Pēterburgas režisorei V. Komisarževskai piešķīra Rīgas Krievu teātrim. Arī šis darbs parādījās K. Mardžanova iestudējumā.²

M. Gorkija lugu izcilā popularitāte mudināja arī latviešu teātri iekļaut tās repertuārā, un 1904. g. 31. martā Rīgas Latviešu teātrī J. Dubura režijā uzveda M. Gorkija lugu «Sīkpilsoņi» (ar nosaukumu «Mazpilsoņi»).

² Pēc K. Mardžanova aizbraukšanas no Rīgas pilsētas Krievu teātra repertuārs kļuva seklāks, taču te joprojām bieži viesi bija izcili krievu teātra meistari. Vienu sezonu Rīgas Krievu drāmas teātrī darbojās vēlākais Maskavas kamerteātra vadītājs A. Tairovs, pēc tam — augsti inteliģentais I. Pevcovs. Pēc pirmā pasaules kara sākuma teātra darbs kļuva neregulārs un 1915. gadā pārtrūka.

A. Mierlauks.

Lomas tēloja latviešu labākie aktieri J. Duburs, B. Rūmniece, J. Skaidrīte, O. Muceniece, D. Akmentiņa un R. Bērziņš. 1906. g. sākumā izrādīja M. Gorkija lugu «Dibenā» R. Mierlauka režijā. Skarba atmaskojuma pilnā izrādē izskanēja cildinājums cilvēka garam un spējām. 1906. gadā teātris iestudēja M. Gorkija «Saules bērnus», 1907. gadā — «Barbarus». Latviešu skatuves mākslinieki pierādīja, ka viņi it labi izprot sociāli saasinātas dramaturģijas būtību un spēj iejusties krievu cilvēku tēlos. Šajā posmā populāri kļuva Rīgas Latviešu teātri izrādītie S. Naidjonova «Vaņušina bērni» (1905.) un Ļ. Tolstoja «Tumsības vara» (1905.).

1905.—1907. g. revolūcijas sagatavošanas un norises posmu iezīmēja orientācijas maiņa latviešu teātra mākslā. Ja savas darbības rīta cēlienā latviešu aktieri daudz mācījās no vācu skatuves māksliniekiem, tad 20. gs. sākumā aktieru un režisoru skati visvairāk bija pievērsti krievu teātra mākslai. To sekmēja Rīgas Krievu teātra pieaugošais mākslinieciskais un profesionālais līmenis, labāko krievu teātra trupu viesizrādes Rīgā. Te viesojās P. Gaideburova vadītais Ceļojošais teātris, V. Komisarževskas teātris no Pēterburgas, Maskavas Mazā teātra ansamblis. Kopš gadsimta sākuma presē nereti parādījās ziņas par Maskavas Dailes teātri, latviešu aktieri un režisori devās uz Maskavu, lai noskatītos Dailes teātra izrādes, un vienmēr atgriezās, bagāti iespaidu pārpilni. No krievu teātra mākslas latviešu mākslinieki mācījās lielāku iedziļināšanos tēla psiholoģijā, vienkāršu, patiesu darbošanās veidu un kolektīvu ansambļa spēli izrādēs.

Reakcijas posms nepagāja secen arī Rīgas Latviešu teātra darbībai. Jau 1905. gadā nomainījās teātra vadība un par direktoru atkal kļuva P. Ozoliņš, pamazām no repertuāra pazuda krievu autoru sociāli nozīmīgie darbi,

afišās parādījās vecu vecie, banālie nosaukumi. Bet 1908. g. jūnijā Rīgas Latviešu biedrības namā notika ugunsgrēks, kurā nodega skatuve, zāle, bojā aizgāja viss teātra inventārs. Rudenī teātris atsāka darbu pagaidu telpās (tagadējo tenisa laukumu vietā pie Akadēmiskā Drāmas teātra) ar Interimteātra nosaukumu. Teātra trupa bija novājināta, taču tajā vēl strādāja ievērojami mākslinieki: ansamblī bija D. Akmentiņa, J. Skaidrīte, O. Ezerlauka, L. Iesmiņa-Mihelšone, Aleksandrs Mihelšons, T. Valdšmits, R. Veics, te skatuves gaitas uzsāka P. Baltābola, E. Smiļģis, Arveds Mihelšons. Interimteātra iestudējumi bija labā profesionālā līmenī, samērā daudz te izrādīja klasiku, arī krievu autoru darbus, taču konservatīvās vadības dēļ tas neguva sabiedrības progresīvo slāņu atbalstu, to skati bija pievērsti Jaunajam Rīgas teātrim.

Jaunais Rīgas teātris (1908.—1915.) dzima skarbā laikā, reakcijas drūmajos gados, bet atstāja dziļas pēdas latviešu skatuves mākslas tradīciju izveidē. Teātris iemantoja milzīgu popularitāti strādniecībā un progresīvajā inteliģencē, jo runāja ar skatītājiem patiesu valodu par laikmeta aktuālajām problēmām. Lielās, vispārinātās līnijās to palīdzēja veikt Raiņa lugas, ar konkrētiem sava laika cilvēku tēliem skatītāji sastapās Andreja Upīša lugu izrādēs.

Jaunais Rīgas teātris darbojās tajās pašās telpās Romanova ielā 25, kur agrāk izvietojās Jaunais latviešu teātris, uz Jauno Rīgas teātri pārnāca strādāt daži agrākie Jaunā latviešu teātra aktieri, taču jaundibinātā teātra mākslinieciskā vadība bija cita, tāpat teātrim bija cits juridiskais saimnieks. Jaunais Rīgas teātris pastāvēja pie 1908. gadā nodibinātās Latviešu skatuves biedrības un nomāja telpas no Rīgas Latviešu amatnieku palīdzības biedrības. Par direktoru jeb galveno režisoru kļuva J. Duburs, taču šajā teātrī strādāja arī citi režisori — A. Freimanis, A. Mierlauks, T. Amtmanis, Ē. Lauberts. Pēc J. Dubura aiziešanas par direktoriem bija A. Mierlauks (1909.—1911. un 1914.—1915.) un T. Amtmanis (1911.—1913.). Jaunais Rīgas teātris vēl nebijušā augstumā pacēla scenogrāfijas mākslu, tam pastāvīgi bija savs algots dekorators — sākumā J. Kuga, vēlāk A. Cimermanis un P. Kundziņš.

Jaunā Rīgas teātra trupa veidojās no dažādām aktieru grupām. Uz šejieni atnāca vairāki bijušie Rīgas Latviešu teātra aktieri — A. Freimanis, H. Freimane, A. Mierlauks, B. Rūmniece, Ē. Lauberts, J. Duburs, L. Ērika, V. Švarcs, kas bija profesionāli labi sagatavoti. Otru grupu veidoja bijušie teātra «Apollo» aktieri (pēc Jaunā latviešu teātra slēgšanas vairāki tā aktieri spēlēja pagaidu teātrī, ko sauca par «Apollo» un kas atradās Grīziņkalnā) — T. Banga, O. Muceniece, A. Amtmanis-Briedītis, G. Žibalts. Pēc tam trupai piepulcējās T. Amtmanis, L. Štengēle, B. Skujeniece, E. Smiļģis, E. Viesture u. c.

Jaunā Rīgas teātra atklāšanas izrāde notika 1908. g. 7. septembrī «Uļēja» zālē, kur uzveda R. Blaumaņa «Indrānus» J. Dubura režijā. Nākamā izrāde jau notika stacionārajās telpās Romanova ielā 25. Sākot ar pirmo sezonu, Jaunais Rīgas teātris apliecināja savu nopietno gribu veidot saturīgu reperuāru. Citu pēc citas te iestudēja Ļ. Tolstoja lugu «Tumsības vara», J. Paleviča drāmu «Purvā», H. Ibsena «Spokus». Taču istos lielos panākumus teātris guva, pievērsoties Raiņa dramaturģijai.

Raiņa un Jaunā Rīgas teātra sadarbība sākas 1909. g. rudenī, kad dramaturgs tieši Jaunā teātra vajadzībām uzrakstīja «Zelta zirgu». Rainis, kaut arī viņš dzīvoja trimdā Kastanolā, faktiski kļuva par vienu no Jaunā Rīgas teātra ideologiem. Raiņa lugu īstais triumfa ceļš Jaunajā Rīgas teātrī sākās ar «Uguns un nakts» iestudējumu 1911. gadā. Pēc «Sidraba šķidrauta» izrādēm tas bija pats lielākais teātra dzīves notikums ar ārkārtīgi spēcīgu sabiedrisku skanējumu. «Uguns un nakts» iestudējumā apvienojās Raiņa darba dziļais, filozofiskais saturs ar vērienīgu inscenējumu. Izcili nopelni šī novatoriskā uzveduma veidošanā bija A. Mierlaukam, dekorācijas gleznoja J. Kuga, teicams bija aktieru ansamblis: Spīdolu tēloja T. Banga un L. Ērika, vēlāk arī O. Muceniece, Lāčplēsi — Ā. Kaktiņš, vēlāk E. Smilģis, Laimdotu — B. Skujeniece un M. Šmithene, Kangaru — A. Mierlauks un V. Segliņš, Melno bruņinieku — G. Žibalts. «Uguns un nakts» iestudējums piedzīvoja līdz tam nebijušu izrāžu skaitu — no pirmizrādes 1911. g. 26. janvārī līdz sezonas beigām to uzveda 44 reizes, bet pavisam iestudējumu izrādīja vairāk nekā simts reižu. Lugas tēlos un simbolos skatītāji saklausīja tiešu sasaukumi ar laikmeta dzīvi.

Jaunā Rīgas teātra nākamās sezonas repertuāru pārvaldīja jauni Raiņa dramatiskie darbi: 1912. gadā te notika traģēdijas «Indulis un Ārija» pirmizrāde, 1914. gadā iestudēja «Pūt, vējiņi!». Vairākās sezonās Raiņa darbi teātrī veidoja 40% no visā izrāžu kopskaita. Pateicoties Raiņa lugām, Jaunais Rīgas teātris kļuva par strādniecības un progresīvās inteligences iemīļotu mākslas iestādi.

Līdzās Rainim Jaunais Rīgas teātris izvirzīja dramaturgu Andreju Upīti, vispirmām kārtām 1909. gadā iestudējams viņa pret dekadentiem vērsto ciklu «Pārcilvēki», bet 1911. gadā izrādot sociālo drāmu «Balss un atbalss». Tajā uz skatuves uznāca latviešu strādniecības aktuālas problēmas, skatnēja bažas par renegātismu strādnieku vidū. Jaunā Rīgas teātra repertuārā bieži bija Aspazijas lugas, te notika pirmais brāļu Kaudziņu romāna «Mērnīeku laiki» dramatisējuma iestudējums. Bagātīgi teātra repertuārā bija pārstāvēta arī jaunākā dramaturģija. Jaunais Rīgas teātris izrādīja M. Gorkija lugu «Dibenā», četras A. Čehova lugas, vairākus L. Andrejeva darbus. Mazāka vieta šī teātra repertuārā bija ierādīta Vakareiropas klasikai.

Jaunā Rīgas teātra normālo darbu pārtrauca pirmais pasaules karš un frontes joslas tuvošanās Rīgai. 1915. g. rudenī teātris darbu vairs neat sāka, tā ansamblis evakuējās uz Petrogradu, ņemot sev līdzī iespējamo inventāru. Aizbrauca arī daudzi Rīgas Latviešu teātra aktieri. Palikušie turpināja darbu A. Freimaņa vadībā un, sākot ar 1916. g. rudenī, izrādes sāka rīkot bijušajās Rīgas Krievu teātra telpās. Savukārt bijušajās Jaunā Rīgas teātra telpās izrādes sniedza aktieru trupa K. Koškina un Ē. Lauberta vadībā, kas saucās par «Komēdiju». Trešo latviešu trupu piefrontes pilsētā vadīja K. Brīvnieks, tā savas izrādes sniedza «Uļejā». Vairāki armijā iesaukti profesionālie aktieri piedalījās dramatisko pulciņu darbā, kuri nodibinājās Rīgas frontē izvietotos latviešu strēlnieku pulkos.

Savā attīstībā latviešu teātris bija nonācis pie pusgadsimta sliekšņa, bija izveidotas skatuves mākslas tradīcijas un sasniegts profesionāls briedums. 1917. g. vēsturiskās pārmaiņas pavērsa citā virzienā arī latviešu teātra gaitu.

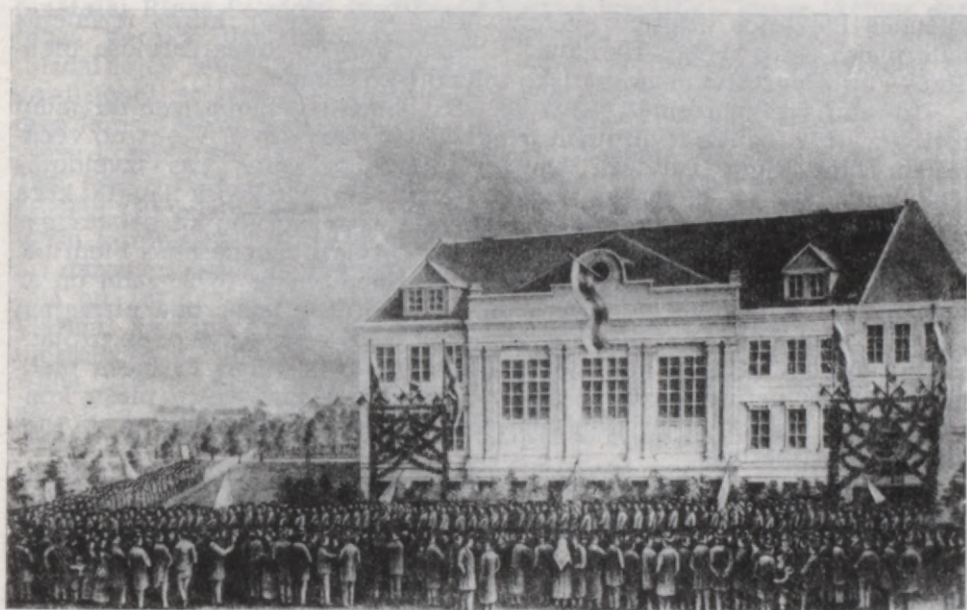
Rīgas mūzikas dzīve

Ap 19. gs. vidu Rīga jau bija liels mūzikas centrs, ar pastāvīgu vācu operas un drāmas teātri, attīstītu simfonisko un kameramūzikas koncertu dzīvi, ievērojamām ērģelēm baznīcās, te bieži koncertēja slaveni mākslinieki — pianisti, vijolnieki, čellisti, dziedātāji, diriģenti. Rīgas mūzikas dzīve bija daudznacionāla, tomēr tajā dominēja vācu mūzika un tā norisinājās stingri ierobežotos sociālajos ietvaros — vietējās vācu «labākajās aprindās». Latviešu mūzikai Rīgā vēl lielā mērā saglabājās tie paši beztiesiskie apstākļi, kādos ilgu gadsimtu pirms tam nošķirti no feodālo kungu profesionālās mūzikas pastāvēja latviešu zemniecības tautas mūzika. Latviešu mūzikai 19. gs. vidū vēl nebija nekādu savu muzikālu institūciju. Latviešu mūzikas kultūras izaugsme notika vienlaikus ar latviešu tautas politiskās, sociālās un kulturālās atbrīvošanās cīņām, kuru lielie etapi — jaunlatviešu kustība, Jaunā strāva un 1905.—1907. g. revolūcija — dziļi ietekmēja arī visu mūzikas dzīvi.

Latviešu mūzikas pirmos patstāvīgos ceļus lauza kordziedāšanas kustība, kas sāka attīstīties kopš 19. gs. 20. gadiem Vidzemes un Kurzemes lauku centros un sevišķi intensīva kļuva kopš 60. gadiem, kad jaunlatviešu kustības ietekmē sāka organizēties pirmās latviešu dziedāšanas biedrības, kuras izauga par latviešu koru kultūras un sabiedriskās dzīves centriem. 60. gados pacēlās pirmais novadu dziesmu svētku vilnis — notika pirmie vietējie dziesmu svētki Dikļos (1864.), Kronvircavā, Baņos, Rūjienā, Valmierā, Cēsīs, plašie Kurzemes dziesmu svētki Dobelē (1870. g.). Jaunnodibināto koru straumes satecēja 1873. g. 26.—29. jūnijā Rīgā Pirmajos vispārējos latviešu dziesmu svētkos, kurus organizēja neilgi pirms tam nodibinātā Rīgas Latviešu biedrība. No 45 koriem (ar 1003 dziedātājiem), kas piedalījās Pirmajos dziesmu svētkos, Rīga bija devusi 5 korus, no tiem īpaši pazīstams ar savu sniegumu kļuva Baltijas skolotāju semināra koris (1870.). Latviešu koru kultūra bija sasniegusi savu pirmo briedumu.

Pirmie dziesmu svētki iezīmēja jaunu un svarīgu posmu latviešu kultūras dzīvē ārēji vēl vāciskajā Rīgā. Tiem bija plaša atbalss tautā, liela nozīme koru kultūras un kordziesmu izaugsmei un arī visas latviešu mūzikas kultūras attīstībā. Dziesmu svētku ietekmē radās jauni kori Latvijas laukos un pilsētās, jaunas kordziesmas, strauji izvērsās latviešu tautasdziesmu melodiju vākšanas darbs, vairākos talantīgos jauniešos modās dziņa pēc augstākas muzikālās izglītības, kas tos veda uz Pēterburgas un Maskavas konservatorijām (te jāmin Vīgneru Ernests, Jurjānu Andrejs, Ludvigs Bētiņš, Jāzeps Vītols u. c.). Rīgā iznāca J. Cimzes «Dziesmu rotas» astoņi krājumi (1872.—1884.) ar latviešu tautasdziesmu apdarēm vīru un jauktiem koriem un vācu kordziesmām, Līgošu Iernsta (Vīgneru Ernesta) tautasdziesmu apdares krājumos «Latvija» (I — 1873., II — 1874.), Bauņaņa Kārļa dziesmas krājumos «Austra» (1874.) un «Līgo» (1874., cariskā cenzūra to konfiscēja) u. c.

19. gs. pēdējā ceturksnī Rīgā vēl notika Otrie (1880.) un Trešie (1888.) vispārējie dziesmu svētki, kurus arī organizēja Rīgas Latviešu biedrība. Šajā

Pirmo vispārējo dziesmu svētku dalībnieku gājiens no Rīgas Latviešu biedrības nama.

latviešu mūzikas kultūras izaugšanas posmā dziesmu svētki bija it kā skates, kas ietvēra sevī raksturīgāko ne tikai latviešu kordziesmas, bet kopš Trešajiem dziesmu svētkiem arī kantātes un simfoniskās mūzikas žanros, kuri tolaik tieši dziesmu svētkos ieguva savas pirmās izpausmes un atskaņojuma iespējas.

Sevišķi plaši un vērīnīgi bija Trešie dziesmu svētki, kuros piedalījās 117 kori ar 2618 dziedātājiem. Tie zināmā mērā rezumēja latviešu mākslinieciskās pašdarbības un profesionālās mūzikas līdzšinējos sasniegumus. Virsdiriģenti bija komponisti Vīgneru Ernests un Jurjānu Andrejs, no agrākajiem — Ludviķis Zile. Pirmo reizi latviešu dziesmu svētku vēsturē notika īpašs vokāli instrumentāls koncerts, kurā piedalījās arī simfoniskais orķestris un latviešu tālaika ievērojamākie virtuozī — vijolnieks Jēkabs Ozols, pianists Ludvigs Bētiņš, brāļu Jurjānu mežragu kvartets. Koncertā kopā ar dziesmām tika atskaņoti pirmie latviešu simfoniskie darbi — Jurjānu Andreja «Latviešu vispārējo dziesmu svētku maršs» un divas tautas dejas — «Jandāls» un «Tūdaliņ, tagadiņ», J. Vītola 1. simfonija u. c.

Nākošie, Ceturtie dziesmu svētki (1895.) nenotika Rīgā, tos sarīkoja Jelgavas Latviešu biedrība. Šajā laikā latviešu tautā jau bija attīstījusies dziļa šķiru diferenciacija, ar Jaunās strāvas kustību jau bija sācies visu vērtību pārvērtēšanas process ideoloģijā un latviešu buržuāzija arvien vairāk nostiprinājās reakcionārās pozīcijās. Šīs norises atspoguļojās arī dziesmu svētkos, jau sākot ar Trešajiem dziesmu svētkiem, un visasāk

izpaudās Piektajos dziesmu svētkos (Rīgā 1910. gadā), kuros iezīmējās dziļa plaša starp svētku rīkotāju — lielburžuāzisko Rīgas Latviešu biedrību — un progresīvi demokrātisko sabiedrisko domu.

Dziesmu svētku rosināti, Rīgā 70.—80. gados izveidojās vairāki jauni kori, kuri drīz ieguva ievērojamu vietu tās mūzikas dzīvē. Viens no vecākajiem bija Rīgas Latviešu biedrības jauktais koris, kas izveidojās 1868. gadā līdz ar biedrības nodibināšanos. Pie pastāvošā jauktā kora nodibinājās vēl vīru koris. Šie kori izbeidza savu darbību kā patstāvīgas vienības 1883. gadā, kad tie ieplūda Rīgas Latviešu dziedāšanas biedrībā.

Rīgas Latviešu dziedāšanas biedrība bija nodibināta 1879. gadā un ar saviem diviem koriem — jaukto un vīru kori — laikā līdz pirmajam pasaules karam ieņēma centrālo vietu latviešu kora dzīvē. Tās uzplaukums sākās ar 1883. g., kad biedrība apvienojās ar Rīgas Latviešu biedrības koriem, paturot savu nosaukumu. Biedrības kori veica plašu koncertdarbību, iestudējot latviešu komponistu jaunākās dziesmas, kā arī klasiskos oratorijdarbus.

Pēc Otrajiem dziesmu svētkiem Rīgā nodibinājās vairāki jauni kori, to skaitā dziedāšanas biedrība «Rota» (1882.), Pērkoņu koris — vīru koris, kura dziedātāji bija Rīgas pareizticīgo semināra audzēkņi (1882.). Pērkoņu koris darbojās līdz 1916. g., no tā dziedātāju vidus nākuši vairāki profesionāli mākslinieki — tenori P. Sakss, N. Vasiļjevs u. c.

1882. gadā sastopamies ar J. Purāta vadītu «Rīgas latviešu kori», kas kā pirmais latviešu koris koncertēja Maskavā Viskrievijas mākslas un amatniecības izstādē. No šā kora pārgāja uz Rīgas Latviešu teātri soliste Anna Veinberga (soprāns), kas ieguva skatuves vārdu Maija (pēc apprecēšanās — Brigadere), arī baritons Fricis Lepševics un kora bass Jānis Brigaders. Tālāku ziņu par Purāta kori nav.

1883. gadā nodibinājās Pēterburgas Ārrīgas dziedāšanas biedrība ar jaukto un vīru kori, kura 90. gadu pirmajā pusē bija saistīta ar Jauno strāvu. 1890.—1893. gadā (ar pārtraukumu) biedrības priekšnieks bija P. Stučka, 1894. gadā — J. Pliekšāns (Rainis). Tās diriģenti bija O. Šepskis, Straumes Jānis, Vīgneru Ernests, E. Dārziņš, J. Reinholds, B. Muižnieks u. c.

No Trešo dziesmu svētku Rīgas koriem vēl minami Jonatāna biedrības jauktais koris, palīdzības biedrības «Ziedonis» vīru un jauktais koris. Pavisam Rīga šais dziesmu svētkos bija devusi četrus vīru un astoņus jauktos korus.

Samērā īslaicīgu, bet auglīgu kordiriģenta darbu Rīgā 80. gadu otrajā pusē un 90. gadu sākumā veica Vīgneru Ernests (1850.—1933.). Uz Rīgu viņš pārnāca 1884. g. beigās no Maskavas, kur strādāja pēc tūrienes konservatorijas beigšanas. Galvenais viņa darbs te bija Trešo dziesmu svētku sagatavošana. Viņš publicēja metodiskus rakstus par kora dziedāšanu, rīkoja kora dziedāšanas kursus, bija suminātākais Trešo dziesmu svētku virsdiriģents. 1893. gadā Vīgneru Ernests pārgāja uz Liepāju un 1896. gadā atgriezās Maskavā, no kurienes viņš pārnāca uz Rīgu tikai 1920. gadā.

Kora dzīves un lielā mērā arī latviešu mūzikas kultūras veicināšanā un organizēšanā liela nozīme bija 1888. gadā ar kordiriģentu ierosmi nodi-

binātajai Rīgas Latviešu biedrības Mūzikas komisijai, kuras aktīvas darbības periods ilga līdz pirmajam pasaules karam. Mūzikas komisijā līdzdarbojās ievērojamākie latviešu mūziķi, galvenokārt komponisti un kordiriģenti, to vidū Jurjānu Andrejs, Jāzeps Vītols, Vigneru Ernests, Straumes Jānis, Oskars Šepskis u. c. Komisija izdeva kordziesmu krājumus, latviešu komponistu skaņdarbus, organizēja mūzikas folkloras ekspedīcijas. Tās 1889.—1914. gadā iespiestajos «Dziesmu krājumos» jauktiem un vīru koriem (10 burtnīcas Jurjānu Andreja redakcijā) plaši atspoguļojās latviešu kordziesmas attīstība gadsimta ceturksnī. Mūzikas komisija izdeva arī dažas no latviešu pirmajām simfoniskajām partitūrām, vairākus J. Vītola un Jurjānu Andreja latviešu tautasdziesmu krājumus balsij ar klavierēm, Jurjānu Andreja ievērojamo zinātnisko pētījumu un latviešu tautasdziesmu melodiju publicējumu «Latvju tautas mūzikas materiāli» (1894.—1913.), E. Melngaiļa kordziesmu krājuma «Birzēs i norās» 1. burtnīcu u. c. Komisijas izdevums bija žurnāls «Mūzikas Druva» Ata Kauliņa redakcijā (1908.—1909.). Viens no Mūzikas komisijas vērtīgajiem pasākumiem bija 1903. gadā izsludinātais latviešu operas libretu konkurss, kura rezultātā radās divi libreti — Raiņa «Lāčplēsis» un A. Krūmiņa «Baņuta», kas pusotra gadu desmita vēlāk kļuva par pamatu pirmajām latviešu klasiskajām operām — Jāņa Mediņa operai «Uguns un nakts» un Alfrēda Kalniņa operai «Baņuta».

Latviešu koncertdzīves attīstībā sevišķi nozīmīgi bija Mūzikas komisijas rīkote «rudens koncerti», kas kopš 1891. g. regulāri pulcināja Rīgā latviešu mūziķus no visām vietām, kur tie strādāja. «Rudens koncertos» pastāvīgi piedalījās labākie Rīgas kori diriģentu Jēkaba Ozola, Jurjānu Andreja, Paula Jozuus u. c. vadībā. Mūzikas komisija rīkoja arī lielus Rīgas apvienoto koru koncertus (1908., 1909.) diriģentu P. Jozuus un A. Bobkoviča vadībā. Ap 1911. g. Rīgā pastāvēja ap 30 mūzikas un dziedāšanas biedrību, lielākoties latviešu, bet arī krievu, vācu, poļu, igauņu, lietuviešu.

1891. un 1892. gadā notika Jurjānu Andreja folkloristiskā ekspedīcija pa Vidzemi un Kurzemi (sākumā kopā ar J. Vītoli), kurā Jurjāns ieguva ap 900 tautasdziesmu melodiju. Mūzikas komisijas uzdevumā viņš stājās pie savu kopā ap 2000 savākto melodiju kārtošā un pētīšanas, kā rezultātā radās jau minētie viņa «Latvju tautas mūzikas materiāli».

Ideoloģiski Mūzikas komisija savā darbībā palika cieši saistīta ar Rīgas Latviešu biedrību. Tas arī izskaidro komisijas reakcionāro nostāju, it īpaši Piekto dziesmu svētku organizēšanā, kur tā kļuva par Rīgas Latviešu biedrības no darba tautas masām atrautās politikas paudēju.

20. gs. sākumā iniciatīvu dziesmu svētku rīkošanā gribēja ņemt savās rokās Rīgas progresīvās mūzikas organizācijas. Uz Pēterburgas Ārriņas dziedāšanas biedrības 1901. g. uzaicinājumu sarīkot Piektos dziesmu svētkus Rīgā pieteicās ap 5000 dziedātāju. Tomēr cara valdība biedrībai šādu masu svētku sarīkošanas atļauju liedza.

Piektie dziesmu svētki, kas notika Rīgā 1910. gadā, smagās politiskās reakcijas laikā, iezīmēja dziļu krīzi latviešu dziesmu svētku attīstībā. Vajāšanas un soda ekspedīcijas pēc 1905.—1907. g. revolūcijas sagrāves bija izpostījušas daudzus progresīva virziena korus un dziedāšanas biedrības. Savukārt svētku organizētāja reakcionārā Rīgas Latviešu biedrība

bija zaudējusi saites ar plašajām tautas masām, tālab svētku dalībnieku skaits saruka līdz 82 koriem ar apmēram 2300 dziedātājiem. Ap svētkiem iedegās ilga un asa polemika presē, strādnieku un progresīvā prese neatzina tos par vispārējiem tautas dziesmu svētkiem, pret svētku rīkotājiem ar dzēlīgu polemisku brošūru «Svētnīcu vai balagānu?» (1909.) uzstājās E. Melngailis.

Muzikālā ziņā Piektie dziesmu svētki gan sniedza daudz jauna. Bija izaugusi jauna komponistu paaudze (E. Dārziņš, Alfrēds Kalniņš, E. Melngailis, P. Jurjāns), radušās daudzas jaunas dziesmas. Plaši skanēja Jurjānu Andreja un J. Vītola dziesmas (pirmo reizi dziesmu svētkos «Gaismas pils», kantāte «Dziesma», «Beverīnas dziedonis» ar orķestra pavadījumu u. c.). Dziesmu svētku virsdiriģenti bija Jurjānu Andrejs, Jāzeps Vītols, Pauls Jozuus un Pāvuls Jurjāns.

Turpmākajos gados Rīgas koru dzīvē svarīgi notikumi bija daudzie Rīgas apvienoto koru koncerti. Jau 1910. gadā, drīz pēc Piektajiem dziesmu svētkiem, Vīgneru Ernests sarīkoja Rīgā divus lielus apvienoto koru koncertus, kuros piedalījās ap 800 dziedātāju un orķestris. 1911. gadā vairāku Rīgas apvienoto koru vasaras koncertus E. Melngaila vadībā sarīkoja Pēterburgas Ārrīgas dziedāšanas biedrība.

*

Rīgas koncertdzīve 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā bija ļoti bagāta un intensīva. Notika daudzu slavenu virtuozu koncerti, Rīgas un ar to cieši saistītās Rīgas jūrmalas vasaru simfoniskie koncerti, arvien pieauga latviešu mākslinieku un koru koncertdarbība. Rīgā šajā laikā koncertējuši pianisti Anete Jesipova, Antons Rubinšteins, Eižens d'Albērs, Frederiks Lamonds, Jozefs Hofmanis, Artūrs Šnābels, Sergejs Rahmaninovs (1911.), Feručo Buzoni, Vanda Landovska, vijolnieki Pablo Sarasate, Leopolds Auers, Henriks Veņavskis, Bronislavs Hubermanis, Ežēns Izaī, Fricis Kreislers, dziedātāji Darja Leonova, Fjodors Šalapins, Marcella Zembriha, Leonids Sobinovs, Hermanis Jadlovkers, Matija Batistini un daudzi citi mākslinieki.

Simfoniskie koncerti Rīgā kļuva bieži jau kopš 18. gs. beigām, kad nodibinājās Rīgas mūzikas biedrība (1760.). Simfoniskos abonementa koncertus Melngalvju namā savā darbības laikā Rīgā 1837.—1839. gadā diriģēja Rihards Vāgners. Izcils notikums bija H. Berlioza skaņdarbu simfoniskais koncerts 1847. gadā paša komponista vadībā. 19. gs. beigās simfoniskos koncertus ar Rīgas vācu teātra orķestri rīkoja Bruno Valters. 20. gs. sākumā koncertdzīve Rīgā ievērojami paplašinājās, koncertos sāka parādīties arī latviešu diriģenti, atskanēt latviešu komponistu darbi. Kopš 1902. g. vācu teātra orķestris uzstājās kārtējos simfoniskajos koncertos somu diriģenta Georga Šnēfogta vadībā. Rīgas jūrmalā vasarās pastāvīgi koncertēja šis orķestris un arī viesu orķestri — Varšavas filharmonijas orķestris Gžegoža Fitelberga un Zdzislava Birnbauma vadībā, simfoniskais orķestris no Berlīnes F. Blona vadībā. 1910. gadā, pēc vācu teātra orķestra konflikta ar teātra direkciju, tā mūziķi izveidoja patstāvīgu Rīgas simfonisko orķestri G. Šnēfogta vadībā, kas līdz 1914. g. izvērsa plašu koncert-

darbību. Orķestris rikoja regulārus simfoniskos abonementkoncertus un populārus koncertus, plaši popularizēja klasisko simfonisko mūziku un arī sava laika jaunāko komponistu Raḥmaņinova, Skrjabina, Glazunova, R. Štrausa, Debišī u. c. darbus. Jau 1910. gadā Rīgā kā viesis ar orķestri koncertēja Bruno Valters, toreiz Vīnes operas diriģents, 1911. gadā viesojās Felikss Veingartners, notika trīs J. Sibeliusa skaņdarbu vakari, kuros diriģēja pats komponists, 1912. gadā viesojās Pēterburgas Marijas teātra diriģents N. Maļko, somu diriģents un komponists E. Melartins.

Kopš 20. gs. sākuma Rīgā norisinājās cīņa par latviešu simfoniskiem koncertiem. Trūkstot latviešu simfoniskam orķestrim, latviešu diriģenti bija spiesti savus koncertus rīkot ar vācu orķestriem. Kā pirmie latviešu simfonisko koncertu diriģenti Rīgas mūzikas dzīvē ienāca Pāvuls Jurjāns (kopš 1902. g.), Juris Jurjāns, A. Bobkovics. P. Jurjāns jau 1902. gadā sarīkoja ar Vidzemes tautskolotāju savstarpējās palīdzības biedrības jaukto un vīru kori un pieaicinātiem orķestriem (piemēram, ar Frankes simfonisko orķestri no Berlīnes) vairākus lielus vokāli instrumentālus koncertus, to skaitā divus simfoniskos koncertus, ko E. Dārziņš nosauca par pirmajiem latviešu simfoniskajiem koncertiem. 1906. gadā notika P. Jurjāna rīkotie trīs latviešu mūzikas simfoniskie koncerti Rīgas jūrmalā un Rīgā. 1905. g. vasarā Rīgas jūrmalā divus latviešu mūzikas simfoniskos koncertus sarīkoja J. Jurjāns. Bet tikai ar Latviešu operas orķestra nodibināšanos 1913. gadā sākās regulāri latviešu simfoniskie koncerti. Tos vadīja P. Jurjāns, atsevišķus koncertus arī A. Bobkovics, Jānis Mediņš, J. Faijers, B. Valle u. c.

1903. gadā savu diriģenta darbību uzsāka Pauls Jozuus (1873.—1937.), viens no ievērojamākajiem tālaika latviešu kordiriģentiem, kas Pēterburgas konservatorijā bija guvis ērgelnieka izglītību. Neilgu laiku (1903.—1906.) pabijis Rīgas Latviešu teātra diriģents, viņš savu aicinājumu atrada ilggadīgā darbā ar Rīgas Latviešu dziedāšanas biedrības koriem (1903.—1936.).

Rīgas mūzikas dzīvē gadsimtu mijā un 20. gs. sākumā arvien nozīmīgāks kļuva latviešu mākslinieku koncertu īpatsvars. Šajā laikā latviešu mūzikas dzīvē ienāca ievērojamais aktieris un režisors Jēkabs Duburs (1866.—1916.). Viņš bija arī profesionāls dziedātājs — tenors, uzstājās operu lomās un rikoja savus dziesmu un deklamāciju vakarus, 1913.—1914. gadā bija Latviešu operas režisors. Augstas vokālas un mākslinieciskas kultūras dziedonis bija tenors Pauls Sakss (1878.—1966.), kas bija ieguvis savu muzikālo izglītību sākumā pie P. Jurjāna, pēc tam pie ievērojamiem meistariem Romas Mūzikas akadēmijā un uzstājās kā koncertdziedātājs un Latviešu operas solists.

Viena no pirmajām latviešu operdziedonēm bija Malvīne Vīgnere-Grīnberga (1873.—1949.). Savus pirmos koncertdziedātājas un tautasdziesmu izpildītājas panākumus viņa guva Rīgā jau 1891. gadā, bet 1913.—1915. gadā dziedāja P. Jurjāna Latviešu operā. Kā pirmā latviešu māksliniece viņa 1908. gadā lielā koncertceļojumā apbraukāja visu Krieviju no Pēterburgas un Maskavas līdz Vladivostokai.

No latviešu dramatiskā teātra skatuves nāca tenors Rūdolfs Bērziņš (1881.—1949.), kas savus pirmos operdziedoņa panākumus guva 1903. gadā

Jaunajā latviešu teātrī Guno «Faustā» titullomā. Viņš aktīvi piedalījās 1905. g. revolucionārajos notikumos, bija apcietināts un 1908. gadā bija spiests emigrēt. 1911.—1914. gadā R. Bērziņš dziedāja Vācijas opereteātros varonētenora partijas (vēlāk — Dānijā), Rīgā atgriezās 1919. gadā.

1913. gadā no Vācijas uz Rīgu pārnāca operdziedātāja Ada Benefelde (1887.—1967.). Rīgā viņa kļuva par Latviešu operas suminātāko solisti. No dramatiskā teātra skatuves nāca arī bass un baritons Ādolfs Kaktiņš (1885.—1965.). Savus lielākos aktiera panākumus viņš guva Lāčplēša lomā Raiņa «Uguns un nakts» pirmuzvedumā Jaunajā Rīgas teātrī (1911.), ap to pašu laiku sāka koncertēt, kļuva par Latviešu operas solistu, bet jau 1913. gadā pārgāja uz Nirnbergas operu Vācijā. Sākoties karam, viņš atkal pievienojās Latviešu operas ansamblim.

Rīgā daudz koncertēja Ludvigs Bētiņš (1856.—1930.), izcils latviešu pianists un ērģelnieks, Pēterburgas konservatorijas audzēknis. Ievērojami jaunākās paaudzes pianisti bija Arvids Daugulis (1879.—1955.) un Pauls Šuberts (1884.—1945.), abi slavenās Anetes Jesipovas klases absolventi Pēterburgas konservatorijā.

Aktīvs Rīgas mūzikas dzīves dalībnieks bija čellists Oto Fogelmanis (1876.—1926.), kas arī bija mācījies Pēterburgas konservatorijā. Viņš strādāja par pedagogu Krievu mūzikas biedrības Rīgas nodaļas mūzikas skolā, bija pirmais latviešu koncertējošais čello mākslinieks.

Ievērojamākais 20. gs. sākuma Rīgas latviešu vijolnieks bija Augusts Dombrovskis (1878.—1940.). Mācījies pie slaveniem vijolmākslas meistariem — pie L. Auera Pēterburgas konservatorijā, pēc tam Prāgā un Londonā, viņš aktīvi piedalījās Rīgas mūzikas dzīvē kopš 1902. g. («rudens koncertos»).

Rīgā koncertēja arī vijolnieks Jānis Lazdiņš, kas kopš Pēterburgas konservatorijas beigšanas strādāja par koncertmeistaru Pēterburgas galma orķestrī. Rīgā ilgu laiku darbojās kā pedagogs un koncertējošs mākslinieks itāliešu vijolnieks Edmondo Lučini (miris Rīgā 1922. gadā), kas cieši sadarbojās ar latviešu māksliniekiem un bija arī vairāku pazīstamu latviešu vijolnieku skolotājs.

Rīgā darbojās vairākas mūzikas skolas, kurās mācījās arī daudzi latviešu mūziķi, tāpat strādāja daudzi latviešu pedagogi. Vecākā no šīm skolām bija Rīgas 1. mūzikas institūts, kuru nodibināja un ilgi vadīja diriģents P. Zīgerts, 20. gs. sākumā — Jāz. Mediņš. Tajā savu izglītību bija ieguvuši visi trīs brāļi Mediņi. 1877. gadā nodibinājās Skaņu mākslas skola, kuras direktors bija Augusts Pābsts, vēlāk — Amālija Berlina; te par pedagogu strādāja O. Šepskis, mācījās Alfrēds Kalniņš. 1885. gadā bija nodibināta Rīgas jeb Gižicka mūzikas skola, kuru kopš apm. 1910. g. vadīja igauņu pianists T. Lemba kopā ar N. Alunānu, kas tur mācīja kompozīcijas teoriju. 1904. gadā nodibinājās Krievu mūzikas biedrības Rīgas nodaļas mūzikas skola, kurā par vadītāju strādāja P. Jurjāns. Pirmskara gados bija jau nobrieduši apstākļi šīs skolas pārveidošanai par konservatoriju. Pirmā latviešu mūzikas skola Rīgā bija vijolnieka A. Dombrovskā 1911. gadā nodibinātā 1. Vidzemes tautas konservatorija. Lielākā daļa minēto skolu beidza savu darbu kara gados. Latvijas konservatoriju izdevās nodibināt tikai 1919. gadā.

Ērģelbūvē pasaules nozīmes notikums bija Rīgas Doma jauno ērģeļu atklāšana 1884. g. 19. janvārī. Tās bija uzbūvējusi E. F. Valkera ērģelbūves firma Ludvigsburgā pie Štutgartes. Ērģelēm bija 124 registri un 6826 stabules, tās bija tolaik lielākās un pilnīgākās ērģeles pasaulē.

*

Muzikālā teātra tradīcijas Rīgā bija senas un daudzveidīgas. Kā zināms, kopš 18. gs. otrās puses pilsētā darbojās pastāvīgs vācu muzikāli dramatiskais teātris, kas izrādīja gan lugas, gan arī vācu, franču, itāliešu operas, baletus un dziesmuspēles. 19. gs. 80. gadu beigās un 90. gados teātra operu izrādes sāka plašāk apmeklēt arī latviešu publika, tās atspoguļojās arī latviešu periodikā J. Poruka, R. Blaumaņa, Aspazijas, E. Dārziņa, N. Alunāna u. c. recenzijās. Teātra darbība nebija vienmērīga, blakus sezonām ar bagātu repertuāru, teicamiem māksliniekiem tajā bija arī mazvērtīgie posmi, ar seklāku repertuāru. Sevišķi nozīmīgs teātra darbības laiks bija 1898.—1900. g., kad tajā par diriģentu savu māksliniecisko gaitu sākumā darbojās Bruno Valters (1876.—1962.), vēlāk lielas pasaules slavas mākslinieks. B. Valtera īslaicīgā darbība Rīgā bija ļoti auglīga; viņa izrādēm bija lielās mākslas vēriens, viņš diriģēja arī simfoniskos koncertus ar teātra orķestri.

Teātra trupā bija mākslinieki, kas bija angažēti no dažādām vācu operkatuvēm. Izrādēs uzstājušies arī latviešu dziedoņi J. Duburs un M. Vīgnere-Grinberga. Sevišķi liels teātrim bija vācu operu repertuārs (to skaitā gandrīz visas Vāgnera operas), tas uzveda arī ievērojamākās franču 19. gs. «lielās vēsturiskās» un «liriskās operas» un itāliešu operas. Tikai pēc tam, kad Rīgā kopš 80. gadiem sāka viesoties krievu opertrupas, teātris uzņēma savā repertuārā arī atsevišķas krievu operas. Bet visvairāk teātrī uzveda operetes, turklāt ar laiku kases grūtību dēļ operešu īpatsvars teātra repertuārā palielinājās. Tajā varēja redzēt gan operešu klasiku, gan jaunākās modes operetes, nereti mākslinieciski lētu izklaidēšanās produkciju. Pirmajam pasaules karam sākoties, 1914. gadā Rīgas pilsētas vācu opereteātris savu darbību izbeidza.

Otrs operkultūras attīstības faktors Rīgā bija krievu opertrupu viesizrādes. Tās sākās it īpaši kopš 80. gadu beigām un, pēc ilgāka pārtraukuma 90. gados, kļuva ikgadējas līdz ar Rīgas pilsētas Krievu teātra jaunā nama (tagadējais Akadēmiskais Drāmas teātris) atklāšanu 1902. gadā. Operu izrādes tajā notika parasti pavasara sezonā. Bieži tām bija plašs, līdz 20 un vairāk operu repertuārs, labi mākslinieciskie spēki, kurus nereti vēl rotāja slaveni Pēterburgas Marijas teātra solisti (viesizrādēs). Krievu operizrādēs Rīgas publika pirmo reizi plaši iepazinās ar krievu operu klasiku, krievu operdziedoņu mākslu. Latviešu publika ļoti iemīloja krievu operizrādes, par tām daudz rakstīja latviešu kritika — E. Dārziņš, N. Alunāns, M. Gubene u. c. Tiešie kultūrsakari ar krievu opermākslu nozīmīgi ietekmēja latviešu mūzikas kultūru laikā, kad veidojās latviešu opereteātris.

Latviešu opereteātra tapšanas process bija ilgs, savos sākumos tas bija cieši saistīts ar latviešu dramatiskajiem teātriem. Tādējādi to nosacīja divi faktori — latviešu teātra kultūras vispārējā attīstība un latviešu muzikālā

profesionālisma izaugsme. Muzikālā teātra elementi ļoti stipri bija jau Rīgas Latviešu teātrī tā agrīnajā attīstības posmā Ādolfā Alunāna laikā (1870.—1885.), kad dziesmas un kuplejas kļuva par teātra izrāžu parastu sastāvdaļu. Par latviešu pirmo opereti nosaukts 1872. g. pirmuzvedumā viens no Ā. Alunāna pirmajiem viencēlieniem «Mucenieks un muceniece». Cits ceļš, kā latviešu teātra izrādēs ienāca mūzika, bija izrāžu ievadā un starpcēlienos orķestra spēlētie simfoniskie darbi. Bieži tie bija operu uvertīras vai operu fragmenti, popuriji u. tml. Skatuves mūziku sāka rakstīt arī jaunie komponisti Nikolajs Alunāns un Jēkabs Ozols. Teātra mākslinieku sastāvā ienāca vairāki talantīgi aktieri dziedātāji, kā soprāns Anna Brigadere — Maija, baritons Fricis Lepševics, bass Jānis Brigaders, alts Dace Akmentiņa, tenors Jēkabs Duburs u. c. 1883./84. g. sezonā teātra korī bija 31 dziedātājs, orķestrī — 12 mūziķu, kuru skaitu lielākās dziedāšanas lugās, operās un operētēs palielināja līdz 18. No teātra diriģentiem minami Jēkabs Ozols (1891.—1898.), Nikolajs Alunāns (1898.—1903.), P. Jozuus (1903.—1906.), Jāz. Mediņš (1906.—1911.) u. c. Šādu muzikālu spēku sakopojums Rīgas Latviešu teātrim drīz ļāva sniegt arī daudzas tīri muzikālas izrādes, pirmos dziesmuspēļu, operešu un operu uzvedumus latviešu valodā.

Savus lielākos panākumus muzikālo lugu žanrā Rīgas Latviešu teātris guva ar M. Gļinkas operas «Dzīvību priekš cara» («Ivans Susaņins») uzvedumu 1886. gadā un atjaunojumu 1888. gadā. Opera tika izrādīta kā skatu luga ar Gļinkas mūzikas fragmentiem, ārijām un korjiem. Tai drīz sekoja virkne franču un Vīnes operešu, to vidū R. Planketa «Korneviļas zvani» (1889.), J. Štrausa «Čigānu barons» (1895.), F. Flotova opera «Marta» (1897.), Ž. Ofenbaha, F. Zupē operetes. Tajā pašā laikā radās lielāki latviešu dramaturģijas uzvedumi ar plašāk izstrādātu skatuves mūziku — Ā. Alunāna «Kas tie tādi, kas dziedāja» (1888.) ar Jurjānu Andreja simfonisku ievadu, Aspazijas «Vaidelote» (1893.) ar J. Ozola un J. Vītola mūziku un J. Ozola viencēliena «romantiska opera» «Spoku stundā» ar J. Dubura libretu (1893.). 20. gs. pirmajā gadu desmitā muzikālie uzvedumi guva teātra repertuārā arvien lielāku vietu. Tajā parādījās virkne operu un operešu, to skaitā Vēbera opera «Burvju strēlnieks» (1900.), Leonkavallo «Pajaci» (1902.), Guno «Fausts» (1913.), Gļinkas «Dzīvību priekš cara» jaunā uzvedumā, Ofenbaha operete «Skaistā Helēna» (1905.), Millekera «Nabaga Jonatāns» (1906.), J. Štrausa «Čigānu barons» (1910.) u. c. Latviešu skatuves mūzikas jomā nozīmīga bija J. Vītola mūzika A. Brigaderes pasaku lugām «Sprīdītis» (1903.) un «Princese Gundega un karalis Brusubārda».

Sevišķi intensīvi operu uzvedumiem pievērsās savā īsajā darbības laikā Jaunais latviešu teātris (1902.—1905.). Izrādes organizēja teātra direktors, operdziedātājs un režisors F. Podnieks, diriģents bija N. Alunāns. Te savus pirmos latviešu uzvedumus piedzīvoja K. Kreicera opera «Naktsmājas Granādā», Nikolaji «Falstafs» («Jautrās vindzoriētes»), Guno «Margarēta» («Fausts», 1903.), Verdi «Trubadūrs» (1904.), Bizē «Karmena» (1904.). Ja arī teātra operu izrādes nebija muzikāli nevainojamas un savā pēdējā sezonā teātris no tām atteicās, tās ievērojami pastiprināja vispārējās attīstības tendences latviešu teātrī, kas tiecās uz operas mākslas pusi.

Jaunā latviešu teātra pēctecis bija Jaunais Rīgas teātris, kas, uzsācis darbību 1908. gadā, izveidojās par izcilu latviešu progresīvās dramaturģijas un skatuves mākslas centru. Operu izrādes tas vairs savā repertuārā neuzņēma, bet mūzikas loma tā galvenajos uzvedumos bija vienmēr liela. Teātra diriģents no 1908. līdz 1914. g. bija N. Alunāns, pie teātra darbojās viņa 1907. gadā nodibinātais orķestris «Eifonija». N. Alunāns bija arī vairāku teātra lielāku uzvedumu skatuves mūzikas autors. Tā, ar viņa mūziku uzveda Aspazijas «Vaideloti», «Raganu», «Sidraba šķidrautu», Raiņa «Uguni un nakti» (1911.) u. c. No šī teātra nāca vēlākie opermākslinieki dziedātāja Milda Brehmane-Štengele, Ādolfs Kaktiņš, dekorators Jānis Kuga.

Dramatisko teātru uzvedumu nozīme latviešu muzikālā teātra veidošanās procesā bija liela. Tie iepazīstināja latviešu publiku ar daudziem muzikālā teātra darbiniekiem, modināja sabiedrībā tieksmi pēc operas (arī latviešu), deva iespēju sakrāt attiecīgo pieredzi. Bet kļuva arī skaidrs, ka operas mākslas tālāku attīstību latviešu dramatiskajos teātros ierobežos to nepietiekamie muzikālie līdzekļi. Latviešu kultūras dzīvē bija nobriedusi nepieciešamība pēc patstāvīga operteātra. Izšķirīgo soli te veica dziedātājs, diriģents un komponists Pāvuls Jurjāns (1866.—1948.) un liela grupa ap viņu pulcētu opermākslas entuziastu, nodibinot Latviešu operu — pirmo latviešu operteātri, kas pastāvēja no 1913. g. līdz 1915. g. vasarai, kad kara apstākļi spieda to pārtraukt savu darbību.

P. Jurjāns bija beidzis Harkovas mūzikas skolas mežraga klasi un Pēterburgas konservatorijas dziedāšanas klasi, mācījies arī orķestra diriģēšanu. Apmeties Rīgā, viņš pelnījās kā privāts dziedāšanas skolotājs, no 1904. līdz 1915. g. bija Krievu mūzikas biedrības Rīgas mūzikas skolas dziedāšanas pedagogs, no 1906. g. — arī tās operklases vadītājs. 1912. un 1913. g. mijā P. Jurjāns organizēja Čaikovska «Jevgeņija Ņegina» un A. Rubiņšteina «Dēmons» uzvedumus ar profesionāli sagatavotiem latviešu dziedātājiem, kuru daļa bija viņa paša audzēkņi. Izrādēm bija lieli panākumi, to rezultātā, veicot plašu organizatorisku darbu, tika sastādīta latviešu operas trupa, un 1913. g. 8. septembrī ar izrādi «Jevgeņijs Ņegins» uzsāka savu darbību Latviešu opera P. Jurjāna direkcijā.

Savā tikai divu sezonu ilgajā darbības laikā Latviešu opera paspēja uzvest 11 operas un 1 opereti, to vidū (bez jau minētajām) Bizē «Karmenu», Leonkavallo «Pajacus», Maskanji «Zemnieka godu», Verdi «Traviatu» un «Rigoletu», Glinkas «Dzīvību priekš cara», Čaikovska «Piķa dāmu» u. c. Teātra diriģents bija P. Jurjāns, otrajā sezonā — arī Jānis Mediņš, režisors — J. Duburs, pēc viņa aiziešanas (otrajā sezonā) — O. Žubītis un E. Elks-Elksnītis, baletmeistars — M. Kauliņš, dekorators — P. Kundziņš. Korī bija 34—40 dziedātāji, orķestri — 32 mūziķi ar koncertmeistaru J. Faijeru (vēlākais PSRS Lielā teātra diriģents), baletā — 12 dejotāji. Trupā bija vai visi tālaika latviešu opermākslinieki: soprāni Ada Benefelde, Olga Ragovica, Otilija Liekneja, mecosoprāni un alti Malvine Vignere-Grinberga, Elza Žubīte, Paula Licīte, tenori Pauls Sakss, Oskars Žubītis, Rūdolfs Tunke, baritoni un basi Ernests Elks-Elksnītis, Jēkabs Karps, Jānis Kornets, Jānis Niedra, Jānis Kārklīšs, Ādolfs Kaktiņš u. c. Izrādes notika Rīgas Latviešu biedrības zālē, bet otrajā sezonā, kad šajās telpās ierīkoja kara

slimnīcu, — «Kazino» teātrī. Teātris rikoja arī daudzus regulārus simfoniskus koncertus. Tie bija pirmie lielie latviešu simfoniskā orķestra koncerti Rīgā. Tajos pirmo reizi izskanēja arī fragmenti no Jāņa Medīņa operas «Uguns un nakts», kuru komponists bija iecerējis tieši Latviešu operai. Komponists savu skaņdarbu rakstīja kā divu operu ciklu un jau 1916. gadā pabeidza tā pirmo daļu.

*

Jau kopš latviešu radošās mūzikas sākumiem Rīga kļuva par tās dabisko centru, lai gan lielākā daļa latviešu ievērojamāko tālaika komponistu darbojās ārpus dzimtenes. Rīgā iznāca daudzi šo komponistu darbi, te koncentrējās galvenie atskaņotāju spēki, veidojās plaša latviešu koncertdzīve, kuras saturu lielā mērā noteica topošā latviešu komponistu muzikālā daiļrade, te plaši attīstījās arī latviešu muzikāli kritiskā doma un auga latviešu koncertu publika. It īpaši Rīgas mūzikas dzīvē tūdaļ atspoguļojās viss jaunais latviešu mūzikas tālaika pamatžanros — kora un solo dziesmā. Šie žanri bija sabiedriski vismobilākie, sakņojās latviešu dzejas progresīvajās tendencēs, plaši uzņēma sevī Jaunās strāvas idejas, jaunā gadsimta latviešu dzejas domas, poētiskos tēlus, valodas mūziku. Savu augstāko sabiedrisko skanējumu latviešu dziesma guva 1905.—1907. g. revolūcijas periodā ar Raiņa «Tālu noskaņu zilā vakarā» dzeju J. Vītola («Karaļmeita»), E. Dārziņa («Lautās priedes», «Senatne»), E. Melngaiļa («Senatne», «Zeltītās lapas», «Pastarā diena»), A. Kalniņa («Jūras vaidi» u. c.) daiļradē. Kora un solo dziesmai savu radošo talantu atdeva vai visi šā perioda latviešu komponisti. Grūtākos apstākļos auga latviešu instrumentālā mūzika, kurai gausāk veidojās atskaņošanas iespējas — savi virtuozī, ansambļi, orķestri.

Jurjānu Andreja, J. Vītola, E. Dārziņa, A. Kalniņa, Jāņa Medīņa u. c. simfoniskie darbi, J. Vītola un A. Kalniņa klavieru un kamermūzika bija savulaik ievērojamākais, kas parādījās šais žanros. Progresīvās tendences, ciešs sakars ar tautas dzīvi un vispārējo kultūru, bagāts saturs, kompozīcijas meistarības nobriedums, radošo personību spilgtums izpaudies šai periodā nepārejošas nozīmes darbos, kas ieguvuši latviešu mūzikas klasikas nozīmi. Tās veidošanās bija cieši saistīta ar Pēterburgas konservatorijas skolu, it īpaši ar N. Rimsku-Korsakova kompozīcijas klasi, no kuras nāca vairāki ievērojamākie latviešu mūzikas klasiķi — Jurjānu Andrejs, J. Vītols, E. Dārziņš, E. Melngailis u. c.

19. gs. pēdējos gadu desmitos Rīgā savu darbību uzsāka mūziķi un komponisti Oskars Šepskis, Straumes Jānis, Jēkabs Ozols, Ādams Ore, Nikolajs Alunāns, Pāvuls Jurjāns u. c.

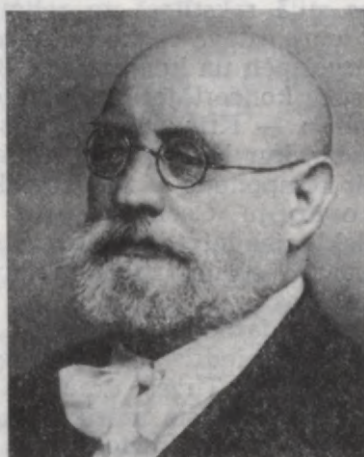
O. Šepskis (1850.—1914.) un Ādams Ore (1853.—1927.) bija vieni no pirmajiem ievērojamajiem latviešu ērģeļu virtuoziem. O. Šepskis, kas ērģel spēli mācījies vispirms Irlavas skolotāju seminārā pie J. Bētiņa un tad Leļpīcīgas konservatorijā, kopš 1877. g. strādāja Rīgā par pedagogu A. Pābsta Skaņu mākslas skolā, bet kopš 1884. g. līdz mūža beigām darbojās kā ērģelnieks, pēdējos divus gadu desmitus — Vecajā Ģertrūdes baznīcā. Kā komponists O. Šepskis devis galvenokārt tautasdziesmu apdares

koriem (J. Cimzes stilā rakstītas) un reliģiskas tematikas kordziesmas. 1900.—1903. gadā viņš izdeva mūzikas žurnālu «Dziesmu Pūrs». Ādams Ore, kas studēja ērģel spēli un kompozīciju Berlīnē, Štutgartē un Neapolē, ap 80. gadu vidū sāka koncertējoša mākslinieka gaitas, kas viņu veda pa daudz Eiropas zemju — Krievijas, Vācijas, Austrijas, Itālijas, Šveices, Holandes — pilsētām, kur kritika viņu cildināja kā izcilu ērģelvirtuozu. Ā. Ore ir ļoti daudz komponējis — kora mūziku un solo dziesmas, klavieru un ērģeļu darbus, oratoriju «Cecīlija», operu «Gunda» (vācu valodā) u. c., bet viņa darbi neiekļaujas latviešu mūzikas stilistiskajās tendencēs. Daudziem no tiem ir triviāli salonīgs raksturs, latviešu tautasdziesmu apdarēm maz nacionālas īpatnības.

Neilgu laiku Rīgā darbojās Straumes Jānis (1861.—1929.) — ļoti rosīgs un daudzpusīgs sabiedriskais darbinieks, publicists, rakstnieks un mūziķis. Ieguvis izglītību Tirzas draudzes skolā, viņš nokļuva Rīgā 1887. gadā un mācījās te Pābsta mūzikas skolā un pie Vīgneru Ernesta, kļuva par Pēterburgas Ārrīgas dziedāšanas biedrības diriģentu. Tomēr viņa galvenā darbība norisinājās Jelgavā, uz kuriem viņš pārgāja drīz pēc Trešajiem dziesmu svētkiem.

Ievērojamu darbu Rīgā 90. gados veica pārāgri mirušais Jēkabs Ozols (1863.—1902.). Ieguvis Pēterburgas konservatorijā teicamu vijolnieka un komponista skolu, viņš jau studiju gados Rīgā publicēja savu «Vijoles skolu» (1887.) un kopš 1891. g. bija cieši saistīts ar pilsētas mūzikas dzīvi kā Rīgas Latviešu teātra un Rīgas Latviešu dziedāšanas biedrības jauktā un vīru kora diriģents. Kopā ar libretistu J. Duburu J. Ozols 1893. gadā, kā jau minēts, radīja «romantisku operu» «Spoku stundā», ko var uzskatīt par pirmo latviešu operas mēģinājumu. Daudzpusīgs un ļoti aktīvs mūziķis — komponists, diriģents, pedagogs, mūzikas kritiķis — bija Nikolajs Alunāns (1859.—1919.). Beidzis Pēterburgas konservatorijas kompozīcijas klasi, viņš apmetās Rīgā, kur uzsāka mūzikas pedagoga darbu, strādāja par diriģentu Rīgas Latviešu teātrī (1898.—1903.), Jaunajā latviešu teātrī (1903.—1905.) un Jaunajā Rīgas teātrī (1908.—1914.). Viņš rakstījis skatuves mūziku daudziem Jaunā Rīgas teātra uzvedumiem, to skaitā Aspazijas lugām, slavenajam Raiņa «Uguns un nakts» pirmuzvedumam 1911. gadā. N. Alunāna mūzikas kritikas, kas sistemātiski, it īpaši pēc E. Dārziņa nāves, parādījās laikrakstos, pieder pie nozīmīga latviešu mūzikas kritikas mantojuma.

Gadsimtu mija nāca ar jaunām sociālām prasībām arī mūzikā. Strādniecības kustība un 1905. g. revolucionārie notikumi plaši ieviesa tautā revolucionāro dziesmu. Latviešu proletariātam ir liels un bagāts revolucionāro dziesmu repertuārs. Dziesmas izdeva it īpaši 1905. gadā Latviešu sociāldemokrātiskā strādnieku partija krājumos vai uz atsevišķām lapiņām lielos metienos, gan tikai tekstus, gan arī ar melodijām. Latviešu strādniecība šai laikā uzņēma daudzas internacionālā proletariāta dziesmas, to skaitā franču «Marseljēzu», vēlāk «Internacionāli», poļu «Varšavjanku» («Ienaida negaisi») un «Sarkano karogu», krievu «Biedri, nu celieties kājās», angļu «Klau, kāds šausmīgs troksnis», austriešu «Uzmostiet» («Kas paši staigā driskās») u. c. Radās arī daudzas latviešu revolucionārās dziesmas, kas tika dziedātas gan ar pazīstamām revolucionāro vai citu dziesmu melodijām,

E. Dārziņš.

J. Vītols.

gan ar savām īpašām melodijām. Plaši pazīstamas latviešu revolucionārās dziesmas bija «Ar kaujas saucieniem uz lūpām» un «Kritušo varoņu piemiņa» («Pār liķiem vēl pēdējie šāvieni kūp»), kas bija radušās pēc strādnieku demonstrācijas apšaušanas Rīgā 1905. g. 13. janvārī, «Rokpeļņa dziesma» («Cik ilgi lai vēl druskas lasām», E. Treimaņa-Zvārguļa), «Vārgdieņa dziesma» (K. Krūzas), «Gaidot» («Pagraba dzīvoklī drūmā», Jūlija Sproģa mūzika), «Lauztās priedes» (Raina, J. Sproģa mūzika), «Strādnieku kokle» (Zvanpūša), «Cik žēli šās rokpeļņu vaimanas plūst» (ar Bauņa Kārļa «Trimpulas» melodiju) u. c. Īpašs, visai izplatīts revolucionāro dziesmu veids bija daudzās korāļu parodijas, no kurām visievērojamākās bija «Mostaties jūs, darbaļaudis» (par korāli «Ak, Jeruzaleme, mosties»), «Stipra pils» un «Tā biedrošanās stipra pils» (abas par korāli «Dievs kungs ir mūsu stiprā pils») u. c.

20. gs. sākums iezīmējās ar lielu kāpinājumu un profesionālisma uzplaukumu visās latviešu mūzikas kultūras jomās. Blakus latviešu mūzikas pirmajiem klasiķiem Jurjānu Andrejam un J. Vītolam parādās spilgta jaunāko komponistu paaudze — Emīlis Melngailis, Emīls Dārziņš, Alfrēds Kalniņš, Jānis Zālītis, Jāzeps Mediņš, Jānis Mediņš u. c., kuru daiļradē veidojas jauna muzikālā valoda un muzikālā tēlainība. Visu latviešu vokālo mūziku apaugļo jaunā latviešu dzeja — Raina, Aspazijas, J. Poruka, K. Skalbes, V. Plūdoņa u. c. lirika. Ne visi šie komponisti ir vienlīdz saistīti ar Rīgu — J. Vītola darbība joprojām norisinās Pēterburgā, Jurjānu Andreja — Harkovā, E. Melngailis pēc Pēterburgas konservatorijas pabeigšanas paliek Pēterburgā un 1906. gadā pārceļas uz Taškentu, Alfrēds Kalniņš pēc savām ērģeļspēles un kompozīcijas studijām Pēterburgas konservatorijā Rīgā nodzīvo tikai pāris gadus, pēc tam aiziet uz Pērnavu un vēlāk uz Liepāju, — taču visu šo komponistu darbību plaši atstaro Rīga, kur tiek atskaņoti un izdoti viņu darbi, notiek viņu koncerti.

Koru repertuāros plaši iegāja Jurjānu Andreja (1856.—1922.) dziesmas un tautasdziesmu apdares, kantātes, latviešu mūzikas koncertos Rīgā ska-

A. Kalniņš.

E. Melngailis.

nēja viņa simfoniskie darbi. Kopā ar J. Vītolu viņš vadīja RLB Mūzikas komisijas darbību, bija tās «Dziesmu krājumu» redaktors. Jāzeps Vītola (1863.—1948.) daiļrade nāca uz dzimteni pirmām kārtām ar viņa kordziesmām, ar solodziesmām dziedātāju repertuārā, ar simfonisko un citu instrumentāldarbu, kantātu atskaņojumiem Rīgas koncertos. Ar Rīgu viņu cieši saistīja «rudens koncerti», kuru pastāvīgs dalībnieks viņš bija gan kā pianists pavadītājs, gan kā diriģents un komponists. Rīgā iznāca viņa krājums «100 latviešu tautas dziesmas solo balsij ar klavierēm» (1906.).

20. gs. sākumā Rīgā norisinās viss Emīla Dārziņa (1875.—1910.) īslaicīgais radošais darbs. Pārnācis uz Rīgu 1901. gadā pēc studijām Pēterburgas konservatorijā, viņš devis neaizmirstamas vērtības latviešu mūzikā. Savās kordziesmās E. Dārziņš sasaucās ar laikmeta progresīvajām idejām (Raiņa «Lauztās priedes», «Senatne»), radīja liela simfonizēta stila darbus vai arī smalkas, liriskas kordziesmas. Ar savām melodiski bagātajām solodziesmām viņš bija viens no šā žanra nodibinātājiem latviešu mūzikā. Vienīgais E. Dārziņa saglabājies simfoniskais darbs «Melanholiskais valsis» liek dziļi nožēlot triju citu, to skaitā simfoniskā tēlojuma «Vientulā priede», zudumu. E. Dārziņš bija arī izcils mūzikas kritiķis. Viņa daudzie kritiskie raksti spilgti ataino Rīgas mūzikas dzīvi un vispār šālaika latviešu mūzikas kultūras attīstības problēmas. E. Dārziņa traģiskā nāve dziļi satrauca latviešu tautu. Viņa piemiņai parādījās daudzi raksti, turpmākajos gados notika daudzi viņa piemiņai veltīti koncerti.

Tikai īsu laiku, divus gadus, Rīgā nodzīvoja Alfrēds Kalniņš (1879.—1951.), kas reizē ar E. Dārziņu atgriezās Rīgā 1901. gadā pēc studijām Pēterburgas konservatorijā. Jau šais gados parādījās viņa pirmie klavierdarbi, pirmās solodziesmas, kas drīz atrada sev pirmos atskaņotājus M. Vīgneres-Grīnbergas, P. Jurjāna, J. Dubura un citu personā. Komponists sarīkoja arī savu pirmo ērģelkoncertu. Pēc komponista aizbraukšanas no Rīgas viņa radošie sakari ar to tomēr kļuva arvien intensīvāki: Rīgā notika viņa ērģelkoncerti un kompozīciju autorvakari, iznāca viņa darbi,

kas saistīja plašas sabiedrības ievēribu. Ar solodziesmām «Sirds tik grūta», «Vakara miers», «Jūras vaidi» A. Kalniņš atklāja Raiņa dzejas pasauli, un tās kļuva par pamatu viņa tik ilgajai un bagātajai sadraudzībai ar Raiņa liriku.

Ar Rīgu cieši bija saaugusi arī Emiļa Melngaiļa (1874.—1954.) muzikālā daiļrade. 1902. gadā Rīgā iznāca viņa kordziesmu krājuma «Birzēs i norās» 1. burtnīca, kurā komponists sāka jauna, diatoniska stila meklējumus tautasziesmu kora apdarēs. Vēl attīstītākā, konsekventākā veidā šis stils izpaudās krājuma 2. (1912.) un 3. (1914.) burtnīcā, kur atrodami jau tādi E. Melngaiļa meistardarbi kā «Lokatiesi, mežu gali», «Bārenītes slavināšana», «Tumša nakte, zaļa zāle» u. c. Savukārt sastapšanās ar Raiņa revolucionāro liriku 1905.—1907. g. revolūcijas laikā deva viņa «Senatni», «Zeltītās lapas» (solo balsij ar klavierēm), vēlāk «Pastaro dienu» (1911.). Rīgas koru dzīvē svaigus vējus ienesa E. Melngaiļa vadītās un organizētās Dziesmu dienas 1911., 1912. un 1913. gadā, kuras pulcēja Rīgas progresīvo organizāciju korus un kurās atskanēja it īpaši viņa paša dziesmas.

Ar 20. gs. sākuma jaunākajām tendencēm bija saistīta Jāņa Zālīša (1884.—1943.) izsmalcinātā, spilgti individuālā muzikālā daiļrade, kurā jūtama zināma Skrjabina, vēlāk arī Ravela muzikālās valodas ietekme. Viņa solodziesmas sāka parādīties ap 1905. g., kora dziesmas — ap 1910. g. Tām raksturīga pacilāta emocionalitāte, bagātīga, bieži sarežģīta faktūra. J. Zālīša plašā mūzikas kritiķa darbība sevišķi izvērsās kopš 1910. g., atspoguļojot gan Rīgas, gan Pēterburgas latviešu mūzikas dzīvi.

Blakus plašajai Pēterburgas konservatorijā izaudzinātajai latviešu komponistu skolai gadsimtu mijā izveidojās arī šaurāka latviešu komponistu Rīgas skola, kurā ietilpa brāļi Jāzeps, Jēkabs un Jānis Mediņi, Jānis Reinholds u. c. Jāzeps Mediņš (1877.—1947.) bija beidzis 1896. gadā Rīgas 1. mūzikas institūta klavieru, vijoles un čello klases, turpat kļuva arī par pedagogu un vēlāk — par institūta vadītāju. Kopš 1906. g. viņš bija Rīgas Latviešu teātra diriģents un tā izrādēm rakstīja arī daudzas skatuves mūzikas. No viņa pirmskara perioda darbiem ievērojamākais bija vijolo-koncerts, dažas dziesmas un čello gabali. Rīgas 1. mūzikas institūtu beidza arī Jēkabs Mediņš (1885.—1971.), kura darbība šai periodā ievirzījās galvenokārt mūzikas pedagogijā un uz ilgu laiku aizveda viņu prom no Rīgas. Sevišķi spilgti un strauji latviešu mūzikā pirmskara gados ienāca Jānis Mediņš (1890.—1966.). Arī beidzis 1909. gadā Rīgas 1. mūzikas institūta klavieru, vijoles un čello klases, viņš sākumā strādāja par orķestra mūziķi Rīgas Latviešu teātrī, kopš 1913. g. — P. Jurjana Latviešu operā, kur gadu vēlāk kļuva arī par diriģentu. Solodziesmas, simfonisks tēlojums «Emīla Dārziņa piemiņai» (1911.), darbs pie operas «Uguns un nakts» strauji virzīja jauno komponistu pretim lieliem radošiem uzdevumiem. Ar vairākiem savu kompozīciju vakariem kā solo un kora dziesmu autors sevi pie-teica Jānis Reinholds (1882.—1938.), kas Krievu mūzikas biedrības Rīgas mūzikas skolā bija mācījies vijolo spēli, kompozīciju un diriģēšanu. Izceļot jaunā komponista talantu, E. Dārziņš un J. Zālītis savās recenzijās atzīmēja arī viņa kompozīcijas tehnikas trūkumus.

Pie Maskavas skolas piederēja Marija Gubene (1872.—1947.), kas turienes konservatorijā studēja ērģel spēli un kompozīciju (pie S. Taņejeva

u. c.). Kopš 1908. g. viņa Rīgā aktīvi darbojās mūzikas kritikā, 1913. gadā iznāca viņas apdaru krājums «30 latviešu tautas dziesmas».

Koru literatūrā ļoti nozīmīgs bija J. Cimzes «Dziesmu rotas» atjaunotais izdevums Rīgā divos lielos sējumos — atsevišķi jauktiem koriem (1908., 1914.) un vīru koriem (1914.), ko bija veikusi grupa cimziešu ar ievērojamo Liepājas ērgelnieku Jāni Sērmūksli (1855.—1913.) priekšgalā. Krājumos bija atmesta daļa no mazāk populārām «Dziesmu rotas» agrāko izdevumu dziesmām un uzņemtas daudzas jaunas, arī cittautu, īpaši lietuvišu, igauņu, krievu, vācu u. c., dziesmas. Tās ilgu laiku bija plaša reperetuāra avots latviešu koriem.

Latviešu mūzikas uzplaukumu un tās arvien plašāko koncentrēšanos Rīgā pārtrauca pirmais pasaules karš. Kopā ar tautas simttūkstošiem, kas atstāja dzimtās vietas, bēgļu gaitās devās arī lielākā daļa latviešu mūziķu. Par lielākiem latviešu mūzikas centriem tagad kļuva Petrograda, Maskava, Tērbata, kur atradās daudz latviešu jauno mūziķu, notika ievērojami latviešu mūzikas koncerti.

Tēlotājas mākslas dzīve Rīgā

Tēlotājas mākslas dzīves gaitu Rīgā, tāpat kā visā Latvijā, 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā joprojām lielā mērā nosacīja tie vēsturiskie apstākļi, kādi šeit bija izveidojušies kopš 13. gs., kad Latvijas teritorijā nostiprinājās vācu feodāļu vara. Nospiežot plašus vietējo iedzīvotāju slāņus feodālā verdzībā, tika pārtraukts dabiskais kultūras dzīves evolūcijas process. Vācu valdošās aprindas Latvijā kopš pašiem sākumiem jutās kā kolonizatori, kuriem nerūpēja vietējās mākslas dzīves attīstība, tās tradīciju izkopšana. No privileģētajām vācu aprindām nākušie mākslinieki, uzsākot patstāvīgas daiļrades gaitas, neapmetās uz dzīvi Latvijā, bet ieplūda tajās nacionālās mākslas skolās, kuru ietvaros bija guvuši izglītību (visvairāk vācu vai krievu). Tas pats notika ar ļoti retajiem latviešu tautības māksliniekiem, kuriem izdevās izlauzties ārā no savas zemās kārtas žoģiem. Teiktais lielā mērā izskaidro, kāpēc 19. gs., attīstoties Rīgas ekonomikai, tēlotājas mākslas dzīve neuzplauka tai līdz, kā tas vēstures gaitā tamlīdzīgos gadījumos notika citās Eiropas pilsētās.

Tēlotāju mākslu neatbalstīja arī latviešu nacionālā buržuāzija, kas sāka ekonomiski nostiprināties ap 19. gs. vidu. Pirmkārt, aizņemta konkurences cīņā pret vācu buržuāziju, tā savus spēkus galvenokārt veltīja praktiska rakstura jautājumiem. Otrkārt, inerto attieksmi pret tēlotājas mākslas jautājumiem noteica pilnīgs vietējo tradīciju trūkums šai jomā.

Tēlotājas mākslas dzīves rosmes rādītāji ir mākslinieciskās izglītības iestāžu skaits, aktīvi darbojošos mākslinieku loks un to radošais potenciāls, mākslas darbu krātuvju daudzums. Rīga šādā aspektā vēl 19. gs. otrajā pusē bija provinciālā līmenī. Šai ziņā tai priekšā atradās Jelgava ar savām lokālām mākslas dzīves tradīcijām, kas bija izveidojušās galvenokārt sakarā ar Kurzemes hercogu galma reprezentācijas vajadzībām.

Līdz pat 19. gs. 70. gadiem Rīgā nebija tādu mācību iestāžu, kur būtu iespējams gūt sistemātisku tēlotājas mākslas izglītību. Mākslinieciskās izglītības pamatus varēja apgūt tikai atsevišķās privātās mākslas studijās, kuras visas darbojās neilgu laiku. Neliela rosme vietējās mākslas izglītības veicināšanā, kas sākās 70. gados, saistījās ar amatniecības skolu dibināšanu. Attīstoties kapitālismam un sabrūkot cunftu sistēmai, radās nepieciešamība pēc kvalificētiem rūpniecības kadriem, tāpēc šajā laikā sāka dibināt amatniecības skolas, kurās blakus dažādām praktiskām specialitātēm mācīja arī zīmēšanu, akvarelēšanu, perspektīvas mācību. Vecākā un nozīmīgākā no šādām skolām bija jau minētā Rīgas (vācu) amatnieku biedrības amatniecības skola (nodibināta 1872. gadā). Šīs vakara skolas zemākās nodaļas četri kursi atbilda pilsētas elementārskolai, bet augstākās nodaļas trīs kursi — pilsētas skolai. Mācību ilgums abās nodaļās kopā bija astoņi gadi (augstākās nodaļas pēdējais kurss bija divgadīgs). Skolas pedagogu un audzēkņu sastāvs bija daudz nacionāls. Tā deva pirmās zināšanas un iemaņas mākslā arī vairākiem vēlāk pazīstamiem latviešu māksliniekiem — Ā. Alksnim, J. Rozentālam, H. Grinbergam, A. Cirulim u. c. Viens no šīs skolas absolventiem, J. Lakše-Laksmanis, kas bija papildinājies Holcmindes (Braunšveigā) būvniecības skolā, 1883. gadā atvēra Rīgā Būves un amatu skolu. Populāra kļuva arī Rīgas Daiļkrāsotāju palīdzības biedrības trīsgadīgā zīmēšanas (vakara) skola, ko atvēra 1896. gadā.

1879. gadā oficiāli tika atvērta zīmēšanas skolotājas E. Jungas-Štilingas privāta zīmēšanas skola (praktiski E. Jungas-Štilingas darbnīcā kāds ducis meiteņu mācījās jau no 1873. g. janvāra). Pēc īpašnieces nāves 1904. gadā skolu pārņēma Rīgas pilsētas dome, un ar 1906. g. tā sāka darboties kā Rīgas pilsētas mākslas skola.

1895. gadā odesietis V. Blūms, Pēterburgas Mākslas akadēmijas absolvents, nodibināja savu Rīgas zīmēšanas un gleznošanas skolu. 1905. gadā pie skolas tika atvērtas arī vispārīzglītojošās klases ar reālskolas programmu. Tādējādi V. Blūma skola pēc savas uzbūves bija līdzīga citām Krievijas vidējās mākslas izglītības iestādēm.

Minētās skolas tomēr deva tikai pamata iemaņas tēlotājā mākslā. Labākajā gadījumā te varēja sagatavoties zīmēšanas skolotāja darbam. Lai iegūtu dziļāku māksliniecisko izglītību, vajadzēja doties vai nu uz Krievijas, vai Vācijas lielākajiem kultūras centriem. Tādējādi par latviešu profesionālās tēlotājas mākslas šūpuli jau kopš 19. gs. vidus kļuva Pēterburga ar savām mācību iestādēm — Mākslas akadēmiju un Štiglica centrālo tehniskās zīmēšanas skolu.

Mākslas izstādes Rīgā tika rīkotas jau 19. gs. pirmajā pusē, bet šis darbs balstījās tikai uz dažu entuziastu personisko iniciatīvu. Zināmu aktivitāti mākslas dzīves rosināšanā gadsimta vidū izrādīja Literāri praktiskā pilsoņu biedrība, kura noorganizēja četras mākslas izstādes (1842., 1845., 1853. un 1859. gadā). Lielu darbu šo izstāžu sarīkošanā ieguldīja Rīgas guberņas ģimnāzijas skolotājs A. Mihelsons (1815.—1899.), kurš bija ieguvis mākslinieka grādu Pēterburgas Mākslas akadēmijā. Visās šajās izstādēs galvenie eksponenti bija vietējās izcelsmes vācu tautības mākslinieki, no latviešiem tajās piedalījās vienīgi O. Bertiņš.

Tikai 19. gs. 60. gadu vidū Rīgā tika likti sākumi pilsētas gleznu gale-

rijai, nopērkot no D. de Robiani³ 46 gleznas (itāliešu, franču, nīderlandiešu un vācu glezniecības skolas darbi). To vidū bija arī Tintoreto, G. Reni, Domenikino, N. Pusēna, K. Lorēna, A. Dīrera, P. Rubensa, Rembranta, P. Potera, J. Molenāra, I. Ostades, A. Ostades, A. Brauera u. c. kompozīcijas. Šim krājumam tika pievienotas arī tās gleznas, kas līdz tam glabājās pilsētas bibliotēkā un nāca no tā dēvētā Himzeļa muzeja.⁴ 1869. gadā visi darbi (pavisam 96 vienības) tika katalogizēti un iedalīti trīs nodaļās: vecākā itāliešu un franču skola; vecākā vācu un nīderlandiešu skola; jaunākā vācu skola un vietējās izcelsmes mākslinieki (K. Grass, E. Bose, J. Baumanis u. c., arī latvietis O. Bērtiņš, kas bija pārstāvēts ar zēna akta studiju). Galerija paplašinājās vēl no dāvinājumiem, ko tā saņēma no Pēterburgas Mākslas akadēmijas, kā arī vairākām privātām personām. Taču Rīgas pilsētas gleznu galerijai nebija savu piemērotu telpu līdz pat 1905. g. rudenim, kad tika uzcelta pilsētas mākslas muzeja ēka.

Otrs lielākais mākslas darbu krājums Rīgā 19. gs. otrajā pusē bija tā sauktā Brederlo gleznu galerija. To bija izveidojis rātskungs F. Brederlo (1779.—1862.), arī liels mākslas mīlotājs un kolekcionārs. Pirms nāves viņš gleznas novēlēja znotam V. Zengbušam, kurš savā toreizējā namā Grēcinieku (tag. I. Sudmaļa) ielā 1 atvēra šo kolekciju dažas stundas dienā publikas apskatei. Brederlo galerijā glabājās 201 eļļas glezna, galvenokārt vācu, beļģu un holandiešu mākslinieku darbi.

Izstāžu rīkošanā lielāku rosību ienesa Rīgas mākslas veicināšanas biedrības (*Rigascher Kunstverein*) nodibināšanās 1870. gadā. Biedrība bija mākslas mīlotāju kolektīvs (mākslinieku to vidū bija niecīgs skaits), tā galvenokārt rūpējās par savu biedru, to ģimenes locekļu un paziņu loka estētisko izglītošanu. Biedrība uzturēja sakarus ar Pēterburgas mākslinieku aprindām (it īpaši ar Mākslas akadēmiju), sarakstījās ar tālaika pazīstamākajiem mākslas saloniem. Tai piederēja sava mākslas darbu kolekcija, kas glabājās kopā vienās telpās ar pilsētas gleznu galeriju, kā arī bibliotēka.

70. gados Rīgas mākslas veicināšanas biedrība uzturēja sakarus arī ar Krievu ceļojošo izstāžu biedrību (peredvižņikiem). Šo sakaru nodibināšanā liela loma bija latviešu tautības māksliniekam K. Pētersonam (1836.—1908.), kas 1866. gadā bija beidzis Pēterburgas Mākslas akadēmiju un strādāja Pēterburgā par zīmēšanas skolotāju. 1871. gadā, kad biedrība rīkoja savu pirmo izstādi, tur bija izstādīts arī K. Pētersona darbs «Rekrūšu iesaukšana Vidzemē», tāpat Pēterburgas Mākslas akadēmijas glezniecības profesora, igauņu nacionālās mākslas pamat-

³ Domenico de Robiani (1793.—1889.), pēc tautības itālietis, bija nokļuvis Krievijā ar vecākiem Napoleona kara laikā. Kā Baltijas ģenerālgubernatora F. Pauluči personisko lietu kārtotājs 20. gados viņš apmetās Rīgā, kur ieguva pilsētas namnieka tiesības un tika iecelts tirgotāju kārtā. D. de Robiani bija liels mākslas draugs un tās pazinējs. Kopš 1828. g. viņš vairākus gadu desmitus darbojās Rīgas muižā kā oficiāli apstiprināts gleznu un dažādu citu mākslas izstrādājumu taksators un arī gleznu restaurators. D. de Robiani piederēja liela gleznu kolekcija, kuras vienu daļu, atgriežoties 1866. gadā Itālijā, viņš pārdeva Rīgas rātei par ikgadēju 600 rbļ. lielu mūža renti, ko rāte maksāja 23 gadus.

⁴ N. Himzelis (1724.—1764.) — Rīgas ārsts, bija daudz ceļojis un sakrājis lielu bibliotēku, kā arī vēstures, dabaszinātņu priekšmetu un mākslas darbu kolekciju. 1777. gadā šo kolekciju N. Himzeļa māte nodeva Rīgas pilsētai un tā tika atvērta publiskai apskatei.

licēja J. Kēlera (1826.—1899.) glezna «Mošanās no burvju miega», kur mākslinieks skāra asu sociālu problēmu — tautas pašapziņas mošanos. Par šīs gleznas Rīgā radīto iespaidu pats J. Kēlers vēlāk rakstīja: «... tā izraisīja lielu sensāciju: vieni tai simpatizēja, citi bija sašutuši.»⁵

Rīga bija viena no tām Krievijas impērijas pilsētām, kurās peredvizņiku izstādes iegriezās pirmajās (1873., 1875., 1878., 1900. gadā). Tāpēc te bija iespējams pamatīgi iepazīties ar krievu 19. gs. reālisma izcilo pārstāvju — I. Kramskoja, V. Makovska, G. Mjasojedova, V. Perova, A. Savrasova, I. Šiškina u. c. darbiem.

It īpaši rosīga izstāžu darbība izvērās, kad 90. gadu beigās pie Rīgas mākslas veicināšanas biedrības tika atvērta Rīgas mākslas salons Basteja bulvārī (tag. Padomju bulvāris) 9a. Savas pastāvēšanas 6 gados (1898.—1904.) tas sarīkoja 47 liela mēroga izstādes, to skaitā 11 ārzemju (vācu, holandiešu, somu) mākslinieku grupu izstādes, 6 ārzemju mākslinieku personālās izstādes, vairākas krievu jaunākās mākslas izstādes u. c. Kad 1899. g. oktobrī Rīgā nodibinājās sava ceļojošo izstāžu biedrība (*Verein zur Förderung des Kunstinteresses durch Wanderausstellungen*), tā rūpējās par izstāžu sarīkošanu arī ārpus Rīgas (Liepājā, Jelgavā, Tallinā, Tērbatā). Pēc izstāžu skaita Rīga 19. gs. beigās neko neatpalika no daudzām citām Eiropas pilsētām. Tomēr šīs izstādes nekļuva par lielu, ierosinošu notikumu vietējā mākslas dzīvē. Tam bija savi dziļāki cēloņi.

Lai gan pēc statūtiem par mākslas veicināšanas biedrības biedriem varēja būt ikviens mākslinieks vai mākslas mīļotājs bez dzimuma, kārtas, nodarbošanās un dzīves vietas izšķirības, tomēr praksē biedrība komplektējās galvenokārt no šaurām vietējo vāciešu privilēģētajām aprindām un norobežojās no plašākiem pamatiedzīvotāju slāņiem. Tāpēc visa tās šķietami rosīgā darbība skāra tikai augšējo sabiedrību un lielai Rīgas iedzīvotāju daļai palika nepieejama un nezināma.

Otrkārt, tiecoties vienmēr iegūt jaunāko informāciju par pasaules mākslas parādībām, Rīgas mākslas veicināšanas biedrības valde aicināja uz Rīgu visu, kas bija populārs un ko varēja dabūt. Līdz ar to iespaids bija raibs, un ne ikreiz bija redzams tas labākais. Izstādes uz Rīgu tika sūtītas galvenokārt tāpēc, ka te bija plaši turīgo iedzīvotāju slāņi, kuri sacentās bagātībā un labprāt pirka arī mākslas darbus.

Treškārt, rosīga darbība izstāžu rīkošanā nespēja atstāt dziļākas pēdas arī tāpēc, ka Rīgā nebija savu vietējo radošu, aktīvi strādājošu mākslinieku. Gleznošanai te pievērsās galvenokārt zīmēšanas skolotāji, kuri savā brīvajā laikā mēdza nodarboties ar pilsētas augstāko aprindu pārstāvju portretēšanu.

Kopš 1876. g. Rīgā darbojās no Berlīnes ataicinātā vācu tēlnieka A. Folca darbnīca, kur darināja kapa pieminekļus, portretus (cilnī), dekoratīvas stājskulptūras; tā arī apgādāja pilsētas jaunos, svarīgākos būvobjektus ar dekoratīvās plastikas darbiem (frīzēm, kapiteļiem, fasādu skulpturālajiem rotājumiem u. c.). Ilgu laiku šī darbnīca palika Rīgā vienīgā, jo latviešu profesionālās tēlniecības pirmie pārstāvji, kas sāka dar-

⁵ Келер И. Автобиография. 1886 г. — В кн.: Мастера искусства об искусстве, т. 7. М., 1970, с. 582.

boties 19. un 20. gs. mijā (G. Šķilters, T. Zaļkalns, B. Dzenis u. c.), dzīvoja ārpus Latvijas teritorijas. Ar viņu stājtēlniecības darbiem, galvenokārt skulpturālajiem portretiem un žanra figūrām, Rīgas publika varēja plašāk iepazīties, tikai sākot ar 1910. g., kad tie parādījās vietējās izstādēs.

1895. gadā Rīgā tika atvērta E. Todes (1858.—1932.) vitrāžu darbnīca. Rīgā jau kopš 1541. g. pastāvēja stiklinieku cunfte, kas nodarbojās ne vien ar stikla darbiem, bet arī ar vitrāžu darināšanu. Rīgas vitrāžistu darbiem arvien bija augsts tehniskais izpildījums, taču mākslinieciskā ziņā tie atpalika, jo meistari strādāja nevis pēc oriģinālkompozīcijām, bet atdarināja Vācijas paraugus. E. Todes darbnīca meklēja jaunus ceļus un deva sava laika nozīmīgus monumentāli dekoratīvās glezniecības darbus. Vitrāžas, kas tika darinātas pēc E. Todes metiem (galvenokārt par Vecās un Jaunās derības tēmām), sāka rotāt lielākās sakrālās celtnes ne vien Rīgā (Pētera, Jāņa, Doma baznīca), bet arī Pēterburgā un Kijevā, tāpat vairākus privātus namus Rīgā, Maskavā un Odesā.

Noteiktas pārmaiņas Rīgas mākslas dzīvē iezīmējās 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā. Tās ienesa latviešu nacionālās mākslas skolas izveidošanās.

Lai gan apstākļi mākslas attīstībai Latvijā nebija labvēlīgi, tautā snaudšie talanti, pieaugot iespējai izglītoties, lauza sev ceļu. Līdz pat 90. gadu beigām latviešu mākslinieki, kā jau teikts, dzīvoja ārpus Latvijas, bet izveidojusies latviešu mākslas skola sāka tiekties iesakņoties dziļāk savā zemē, tuvināties tautai. Tāpēc 90. gadu otrajā pusē vērojams, ka vairāki latviešu mākslinieki pēc Pēterburgas Mākslas akadēmijas un Štiglica centrālās tehniskās zīmēšanas skolas beigšanas atgriezās Latvijā, apmetās šeit uz dzīvi, ierīkoja savas darbnīcas (Ā. Alksnis — Rūjienā, J. Rozentāls — Saldū, bet kopš 1901. g. — Rīgā, V. Purvītis — Rīgā, J. Valters — Jelgavā utt.). Apmetušies uz pastāvīgu dzīvi dzimtenē, šie mākslinieki rīkoja šeit savas izstādes, atvēra privātas mākslas studijas, uzstājās presē utt., ar to liekot stiprus pamatus vietējai mākslinieciskajai kultūrai. Smeldami ieceres un tēmas savai daiļradei tautas dzīvē, viņi pacēla latviešu profesionālo mākslu līdz citu Eiropas tautu mākslas līmenim, ar to arī apliecinot tās pastāvēšanu. Ap viņiem grupējās un viņiem pieslējās V. Blūma zīmēšanas un gleznošanas skolas u. c. mācību iestāžu absolventi. Par šīs lielās kultūrvēsturiskās norises centru tagad kļuva Rīga. Pirmā latviešu mākslinieku kopīgā uzstāšanās Rīgā notika 1896. g. vasarā, kad šeit sakarā ar 10. Viskrievijas arheologu kongresu bija organizēta arī latviešu etnogrāfiskā izstāde. Šajā izstādē ar dzimtenes dabai un ļaudīm veltītiem darbiem piedalījās mākslinieki Ā. Alksnis, P. Balodis, A. Baumanis, S. Birnbaums, V. Purvītis, J. Rozentāls un J. Valters.

Jaņa Rozentāla (1866.—1916.) žanra kompozīcijas, kurās atspoguļojās Latvijas toreizējā lauku dzīve un tās cilvēki, jau ar pirmajām izstādēm izraisīja skatītājos dziļu interesi. Viņa reālistiskā, demokrātiskā, humānisma caurstrāvētā māksla kļuva tautā ļoti iemīļota. Ar savu mākslu un savu personību J. Rozentāls modināja plašos slāņos interesi par tēlotāju mākslu un tādējādi tuvināja mākslu tautai. J. Rozentāla lielo popularitāti un ietekmi veicināja arī viņa pedagoģiskā darbība gan V. Blūma Rīgas zīmēšanas un gleznošanas skolā (1905.—1906.), gan Rīgas pilsētas mākslas skolā (1906.—1913.), gan savā privātajā mākslas studijā (1906.—1910.).

Lielu savilņojumu Rīgas mākslas dzīvē ienesa arī Vilhelma Purviša (1872.—1945.) darbi, kuros dziļi tvertā, izsmalcinātā gleznojumā tika atklāts dzimtās dabas skaistums tā bezgala daudzajās niansēs. Turklāt lielie panākumi, kādus V. Purviša gleznas guva 20. gs. sākumā ārzemju izstādēs, atnesa slavu arī Rīgai. 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā savas personālās izstādes rikoja Rīgā arī gleznotāji J. Valters, J. Lībergs, grafiķis R. Zariņš, lietišķās mākslas speciālists J. Madernieks u. c.

Tomēr latviešu māksliniekiem dzimtenē nācās darboties visai sarežģītas ideoloģiskās cīņas apstākļos. Vispirmām kārtām traucēja antagonistiskās nacionālās pretrunas, kas pastāvēja starp privileģētajiem vācu muižniecības un lielburžuāzijas slāņiem un latviešu sabiedrības lielāko, demokrātisko daļu. Otrkārt, 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā jau asi iezīmējās arī pretrunas starp buržuāzijas ideoloģiju un jauno sabiedrisko domu, kas pamatojās uz marksisma mācību. Lai vietējā mākslas dzīve varētu ritēt normāli, bija nepieciešama profesionālu mākslinieku organizācija, kas kārtotu organizatoriskos jautājumus (pirmām kārtām izstādes) un kur būtu iespējams risināt arī radošas problēmas. Rīgā gan pastāvēja mākslas veicināšanas biedrība, taču iesaistīt šo vāciski noslēgto biedrību vietējās mākslas attīstīšanā neizdevās.

Kā viens no pirmajiem latviešu māksliniekiem Rīgas mākslas veicināšanas biedrībā tika uzņemts V. Purvītis (ar 1901. g. oktobri viņš darbojās arī biedrības valdē). Pēc viņa ierosinājuma toreizējais biedrības valdes priekšsēdētājs — arhitekts Rīgas Politehniskā institūta profesors V. Štriķis iesniedza 1903. g. novembrī valdei priekšlikumu pavērt arī vietējiem nevācu slāņiem plašākas iespējas piedalīties biedrības pasākumos, izziņot tos latviešu presē un iespēst arī izstāžu katalogus latviešu valodā. Priekšlikums izraisīja lielus strīdus, jo tika skarts principiāls jautājums — par vietējās mākslas attīstības vajadzību un iespējām. Daļa vācu tautības mākslinieku (G. Rozens, B. Borherts) centienus pēc vietējās mākslas attīstīšanas un izkopšanas atbalstīja. Taču virsroku guva otrs virziens, kura viedokli biedrības valdes sēdē 1904. g. 26. aprīlī valdes sekretārs barons V. Mengdens formulēja šādi: «Mākslas biedrībai jāapzinās savs tālākais uzdevums: vispirmām kārtām kultivēt nevis Baltijas mākslu, bet mākslu vispār.»

Latviešu māksliniekus jau kopš 20. gs. sākuma nodarbināja doma izveidot savu profesionālu organizāciju, par tās pirmsākumu uzskatot pulciņu «Rūķis», kas darbojās 19. gs. 90. gados Pēterburgā. Viens no aktīvākajiem šā pasākuma iniciatoriem bija grafiķis R. Zariņš. Taču šādas organizācijas dibināšanai nemitīgi tika likti šķēršļi.

1904. gadā sakarā ar revolucionāriem uzplūdiem arī Rīgas kultūras dzīve guva jaunus impulsus. Šajā laikā arī radās doma vispirms sarīkot visu Latvijā aktīvi strādājošo mākslinieku (bez tautību izšķirības) pirmo kopīgo izstādi. Šīs izstādes galvenais organizētājs bija V. Blūma Rīgas zīmēšanas un gleznošanas skolas bijušais audzēknis Kristjānis Ceplītis. Lai vieglāk dabūtu varas iestāžu atļauju, izstādi sarīkoja Koknesē. Tajā piedalījās 18 mākslinieki ar 226 gleznām. Izstāde bija domāta plašiem tautas slāņiem (kuram nebija naudas, to laida iekšā par brīvu) un noritēja lielā pacilātībā. 1905. gadā daļa Kokneses izstādes darbu tika izstādīti arī Tukumā un Ventspilī.

Pulciņa «Rūķis» biedru grupa (no kreisās: V. Purvītis, J. Rozenāls, Ā. Alksnis, J. Valters).

No visiem latviešu tēlotājas mākslas veidiem revolūcijas posmā pirmajā vietā izvirzījās grafika. It īpaši uzplauka politiskā karikatūra, kas aktīvi iesaistījās cīņā. Rīgā 1906. un 1907. gadā iznāca žurnāls «Vārdotājs» (pēc slēgšanas arī ar nosaukumiem «Šalkas» un «Vērotājs»). Līdzīgi analogiskiem latviešu izdevumiem, kas iznāca Pēterburgā («Zibens», «Rīkstes», bet it īpaši «Svari»), tas šaustīja savās karikatūrās vācu reakcionāro muizniecību, tās sabiedroto — garīdzniecību, satrunējušo carisma iekārtu un lielburžuāziju. Asas politiskas karikatūras šajā laikā ievietoja E. Treimaņa-Zvārguļa «Zobugala kalendārs».

Politiskās karikatūras laukā uzstājās ne vien grafiķi, bet arī gleznotāji un tēlnieki. Vislielāko ieguldījumu politiskajā karikatūrā deva gleznotāji J. Tilbergs, A. Romans, P. Krastiņš, K. Ceplītis, grafiķi R. Zariņš, I. Zeberīņš, R. Vilciņš. Šajā jomā darbojās arī tēlnieks G. Šķilters, gleznotāji R. Pērle, F. Roždārzs, A. Maizītis.

1905. g. septembrī Rīgā atklāja pilsētas mākslas muzeju. Par mākslas muzeja būvi bija domāts sen, uz to spieda nepieciešamība rast piemērotas telpas (ar atbilstošu apgaismojumu un mitruma režīmu) gan pilsētas gleznu galerijai un Rīgas mākslas veicināšanas biedrības kolekcijai, gan arī dažādo izstāžu rīkošanai. Tāpēc šis jautājums pilsētas pašpārvaldē tika cilāts jau kopš 19. gs. 70. gadiem. Par sava muzeja ēkas celšanu gari sprieda arī Rīgas Latviešu biedrība. 20. gs. sākumā tā jau iesāka vākt līdzekļus, lai par godu Rīgas pilsētas 700 gadu jubilejai celtu latviešu amatniecības skolas ēku un reizē pie tās arī muzeja telpu ar modernu izstāžu un rekreācijas zāli. Taču praktiski neko neizdarīja, vēlāk visu vainu uzvelot «nemiera laikiem». Tajā pašā laikā Rīgas pilsētas dome atkal atgriezās pie mākslas muzeja celšanas idejas. 1903. gadā tika uzsākti būv-

darbi. Ēku uzcēla pēc arhitekta V. Neimaņa projekta reprezentablās, vēsi cienīgās, barokālās formās.

Uz jauno muzeja ēku pārcēla ne vien pilsētas mākslas galeriju un Rīgas mākslas veicināšanas biedrības kolekciju, bet arī Brederlo galeriju. Pēc statistikas datiem, 1908. gadā pilsētas muzejā bija 440 gleznas. Bez tam muzejā bija sakopotas arī 55 skulptūras (galvenokārt Pēterburgas tēlnieka P. Klota skulptūru — ģipša nolējumu — kolekcija, ko 1901. gadā Rīgas mākslas veicināšanas biedrībai bija dāvinājusī Pēterburgas Mākslas akadēmija) un 1200 grafikas darbi (galvenokārt estampi). Te bija paredzētas plašas telpas arī izstādēm.

Tomēr Rīgas pilsētas mākslas muzejs nekļuva par tādu organizējošu centru, kas spētu aptvert un aktivizēt visu Rīgas mākslas dzīvi. Jau 1905. g. janvārī, kad muzeja ēka vēl nebija gatava, pilsētas dome noslēdza ar Rīgas mākslas veicināšanas biedrību uz 10 gadiem līgumu, ar kuru Rīgas pilsēta nodeva biedrības rīcībā lielu daļu muzeja telpu. Tādējādi ēka praktiski nonāca pilnīgā šās biedrības pārziņā. Līdz ar to latviešu māksliniekiem muzeja telpas kļuva nepieejamas, jo pēc 1905.—1907. g. revolūcijas Rīgas mākslas veicināšanas biedrības reakcionārā vadība visumā ieturēja pret latviešu mākslu diskriminācijas politiku.

Ap 1910. g., kad Latvijā, tāpat kā visā Krievijā, sākās jauni revolucionāri uzplūdi, atdzīvojās arī mākslas dzīve Rīgā. Par nopietnu mākslas kalvi izveidojās Rīgas pilsētas mākslas skola, nodibinājās Latviešu mākslas veicināšanas biedrība, darbību uzsāka pirmie latviešu mākslas saloni.

Kad 1906. gadā atvēra Rīgas pilsētas mākslas skolu, par tās direktoru tika iecelts gleznotājs G. Rozens. Skolas uzdevums bija sagatavot zīmēšanas skolotājus vidējā un zemākā tipa skolām, kā arī sniegt priekšzināšanas, lai varētu iestāties augstākajās mākslas mācību iestādēs. Tā kā Rīgas pilsētas mākslas skola bija Keizariskā galma ministrijas un Pēterburgas Mākslas akadēmijas pārziņā, skolotāja tiesības tās absolventiem pēc iesniegtajiem zīmējumiem un rasējumiem varēja piešķirt tikai akadēmija. Sākumā skolas audzēkņu sekmju līmenis bija zems. Tie komplektējās lielākoties no turīgo, aristokrātisko vācu aprindu bērniem, kuri glezniecību mācījās galvenokārt izklaidēšanās nolūkos. Tāpēc gan 1907., gan arī 1908. gadā visi reflektanti uz zīmēšanas skolotāja tiesībām tika noraidīti. Lai uzlabotu sekmes, skolas kuratoru komiteja nolēma mainīt vadību un uzaicināja par direktoru V. Purvīti, kurš šo priekšlikumu arī pieņēma. Savas darbības sešos gados V. Purvītis no šīs skolas izveidoja spēcīgu, labi nostādītu mākslinieciskās izglītības iestādi, kuras darbība rosinoši ietekmēja visu Rīgas kultūras dzīvi. 1908. g. beigās skolā bija 45 klausītāji (19 audzēkņi un 26 brīvklāusītāji), turpretim 1912. g. beigās — 126 (38 audzēkņi un 88 brīvklāusītāji), un šis skaits nemitīgi palielinājās. Audzēkņu sekmes bija tik labas, ka tie ne tikai veiksmīgi startēja gadskārtējās audzēkņu izstādēs, bet ar 1912. g. spēja piedalīties jau profesionālās latviešu mākslas izstādēs (K. Ubāns, A. Drēviņš, J. Kazaks). Kad 1914. g. pavasarī Pēterburgas Mākslas akadēmijā notika visas Krievijas mākslas skolu audzēkņu darbu skate, rīdzinieki izpelnījās augstu novērtējumu. Tas deva V. Purvītim iespēju cīnīties tālāk par skolas darbības paplašināšanu. V. Purvītis cerēja no Rīgas pilsētas mākslas skolas ar laiku izveidot pirmo māk-

slas augstskolu Baltijā. Taču šo nodomu izjauca pirmais pasaules karš. 1915. g. vasarā skola savu darbību pārtrauca un netika vairs atjaunota.

Latviešu mākslas veicināšanas biedrības statūtus izdevās apstiprināt tikai 1911. g. maijā, un oficiālā dibināšanas sapulce notika šā paša gada novembrī, tomēr faktiski biedrība darbojās jau no 1910. g. vasaras, kad tā sarīkoja pirmo lielāko latviešu mākslas izstādi. Biedrības mērķis bija veicināt latviešu tēlotājas mākslas un lietišķās mākslas attīstību, sekmēt tautā mākslas izpratnes izkopšanu, rūpēties par nacionālās mākslas pieminekļu izpēti, vākšanu un saglabāšanu. Lai to panāktu, biedrība paredzēja rīkot izstādes, veicināt darbu iepirkšanu, sniegt māksliniekiem materiālu un morālu atbalstu, organizēt savu muzeju un bibliotēku.

Tomēr Latviešu mākslas veicināšanas biedrība no paša sākuma nesa sevī iekšējas pretrunas. Asas ideoloģiskās cīņas apstākļos tā tika nodibināta kā reakcionārās Rīgas Latviešu biedrības ietvaros pastāvoša nodaļa. Šādu notikumu norisi, pirmkārt, veicināja cariskās Krievijas smagie politiskie apstākļi, kas lika šķēršļus jaunu biedrību dibināšanai. Otrkārt, arī latviešu buržuāzija darīja visu, lai jaundibināmā mākslas biedrība nenāktu revolucionāro strāvojumu ietekmē. Zināmu svaru tēlotājas mākslas pārstāvju aprindās Rīgas Latviešu biedrība bija guvusi jau agrāk, piešķirot stipendijas Pēterburgas mākslas mācību iestādēs studējošiem topošajiem māksliniekiem latviešiem. Oficiālie Latviešu mākslas veicināšanas biedrības priekšnieki bija RLB vadošie locekļi, bet priekšsēdētāja vietnieks un tēlotājas mākslas jautājumu kārtotājs no 1910. līdz 1915. g. bija gleznotājs J. Tilbergs, kurš 1905.—1907. g. revolūcijas laikā aktīvi uzstājās ar politiski asām karikatūrām. Un, lai gan oficiālie biedrības priekšnieki bieži uzspieda tai savu viedokli, aiz materiāliem un politiskiem iemesliem nobīdot pie malas pašu mākslinieku ierosinātos jautājumus, biedrības darbā tomēr lauzās cauri arī demokrātiskie strāvojumi.

Līdz pirmajam pasaules karam Latviešu mākslas veicināšanas biedrība sarīkoja četras lielas latviešu mākslas vispārējās izstādes (1910. gadā, 1912. un 1913. g. mijā, 1913. un 1914. g. mijā un 1914. gadā) un vienu grafikas izstādi (1914. gadā). Bez tam trim māksliniekiem (A. Romanam, P. Kalvem, V. Matvejā) organizēja pēcnāves izstādes. Biedrība rūpējās arī par latviešu mākslas propagandu, rīkojot priekšlasījumus par latviešu, krievu un Rietumeiropas mākslu. Biedrības lasāmgalds abonēja vairākus žurnālus (krievu, vācu, franču, angļu un itāliešu valodā), kas pārstāvēja tolaik populārākos mākslas virzienus.

Biedrībai darbību ļoti traucēja piemērotu izstāžu telpu trūkums. Visas minētās izstādes notika privātās, izstādēm nepiemērotās telpās, jo pilsētas muzejā Rīgas mākslas veicināšanas biedrība latviešu mākslu nelaida iekšā. Līdzekļu trūkuma dēļ (šeit skaidri izpaudās RLB vadītāju aprobežotība) Latviešu mākslas veicināšanas biedrība nespēja kaut cik normāli veikt mākslinieku darbu iepirkšanu. Tāpēc 1914. g. beigās biedrības topošā muzeja fondos bija iegādāti tikai 93 darbi. Un tomēr, lai arī cik ierobežotas bija Latviešu mākslas veicināšanas biedrības iespējas, tā savā laikā veica zināmu pozitīvu darbu latviešu mākslas stimulēšanā. Biedrība pulcināja pirmo reizi kopā latviešu māksliniekus, sāka regulāri rīkot viņu darbu izstādes, ar to padarot viņu mākslu pieejamu tautai, veicināja māks-

slas jautājumos plašāku domu apmaiņu, kas līdz tam bija notikusi tikai šauros pulciņos.

Ap 1909.—1910. g. Rīgā sāka darboties pirmie latviešu mākslas saloni. 1909. g. beigās nelielu mākslas salonu atvēra fotogrāfs J. Rieksts. Salons, kas gan pastāvēja tikai apmēram gadu, pieņēma izstādīšanai un pārdošanai darbus bez tautību un kārtu ierobežojumiem. Viens no lielākajiem salona pasākumiem bija 1910. g. sākumā sarīkotā Baltijas mākslinieku izstāde (piedalījās J. Rozentāls, V. Purvītis, J. Jaunsudrabiņš, P. Kalve, G. Rozens, B. Borherts, E. Borherte-Sveinfurte, R. Nicmane, L. Mirāma, H. Etolēna un I. Tihomirovs), kā arī V. Zeltiņa pēcnāves izstāde 1910. g. aprīlī u. c. 1910. g. beigās pie P. Saulītes-Meldera grāmatu un mākslas lietu tirgotavas arī tika atvērts mākslas salons (pastāvēja līdz 1913. g.). Šis salons deva iespēju izstādīties ne vien jau pazīstamiem māksliniekiem, bet arī iesācējiem.

Visu šo dažādo pasākumu rezultātā notika Rīgas mākslas dzīves spēcīga demokratizēšanās. Ja līdz 19. gs. beigām mākslas dzīve noritēja galvenokārt šauros augšējos slāņos, tad ar 20. gs. sākumu (bet jo sevišķi pēc 1909.—1910. g.) tā jau aptvēra dažādas aprindas.

Kā liecina atsauksmes presē, tad par ikgadēju nozīmīgu notikumu kļuva regulāri rīkotas vietējo mākslinieciskās izglītības iestāžu audzēkņu darbu skates, kuras pulcināja ap sevi ļoti plašu to dalībnieku paziņu loku. Visspilgtākās un rosinošākās bija Rīgas pilsētas mākslas skolas audzēkņu izstādes. Aktīvi bija arī V. Blūma mākslas skolas audzēkņi. Tāpat ik gadus savus darbus plašākai publikai rādīja J. Madernieka privātā mākslas studija (1904.—1914.). Paaugstinājās Rīgas Daiļkrāsotāju palīdzības biedrības zīmēšanas (vakara) skolas audzēkņu darbu mākslinieciskais līmenis, it īpaši pēc 1910. g., kad tur par pedagogiem sāka strādāt ievērojami latviešu mākslinieki — J. Kuga, J. Madernieks, B. Dzenis, A. Cimermanis u. c. Te tika gūti pirmie nopietnākie panākumi latviešu dekoratīvās glezniecības izkopšanā.

Raksturīga kļuva jauno mākslinieku visai aktīvā personiskā iniciatīva. Privātos dzīvokļos tika rīkotas daudzas personālās izstādes (J. Jaunsudrabiņa, P. Kalves, K. Ceplīša, A. Štrāla, A. Tigina u. c.). Jaunajos mākslas salonos atkārtoti parādījās pirmās nelielās latviešu profesionālās keramikas skates (P. Šteinberga, A. Cīruļa).

Aktivitāte pašu mājās izraisīja arī lielāku un dziļāku interesi gan par krievu jaunākās mākslas, gan ārzemju (it īpaši franču) mākslas parādībām, kas atklājās Rīgas pilsētas muzejā rīkotajās izstādēs. Radās jauni tēla izteiksmības meklējumi, kas bija saistīti ar jauno mākslinieku J. Grosvalda, J. Kazaka, A. Drēviņa u. c. darbību.

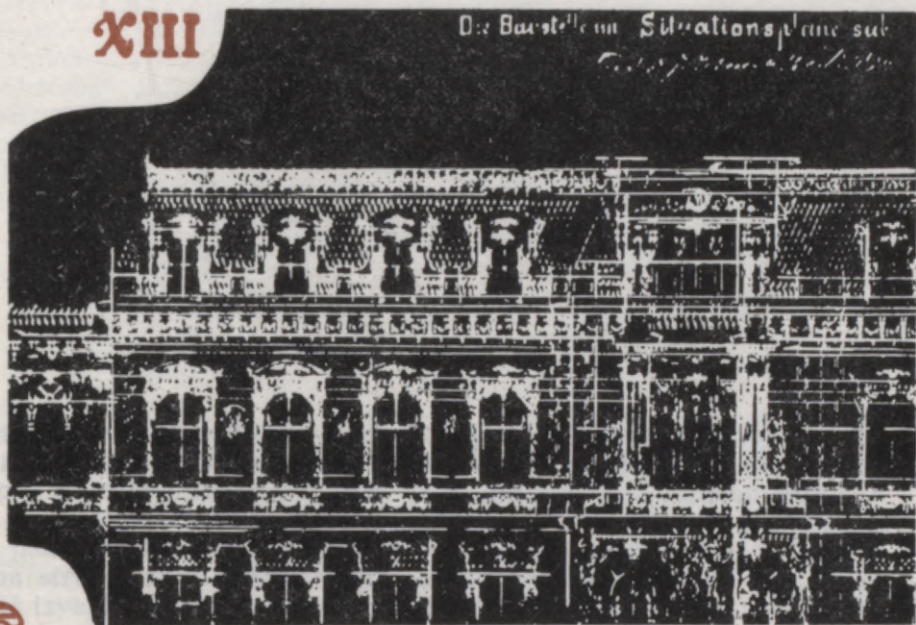
Šajā laikā sāka veidoties arī pirmie nopietnākie sakari ar kaimiņu — lietuviešu un igauņu nacionālo mākslu, par ko liecina tuvināšanās nolūkos rīkotā lietuviešu mākslas izstāde Rīgā 1910. g. aprīlī un igauņu tautas mākslas izstāde 1912. g. aprīlī.

Rīgas mākslas dzīves aizsāktā spēcīga pulsējumu pārtrauca pirmais pasaules karš. 1915. g. vasarā līdz ar Rīgas evakuāciju tika paralizēta arī visa mākslas dzīve tajā. Izstāžu darbība pārtrūka, mācību iestādes slēdza, mākslinieki izklīda kur kurais pa visu plašo Krieviju.

XIII

Die Baustelle im Situationsplane sub

Carlshof, 1870, 1871, 1872

**RĪGAS
IZBŪVE
UN
ARKITEKTŪRA**

**19. GS. OTRAJĀ PUSĒ
UN
20. GS. SĀKUMĀ**

Galēja pretrunu saasināšanās starp feodālisma laikmetā izveidojušos pilsētas plānojuma struktūru un kapitālistiskās ekonomikas radītajām prasībām pēc jaunām pilsētas telpiskās vides organizācijas formām iezīmēja jauna perioda sākumu Rīgas arhitektūras attīstībā. Šo pretrunu atrisinot — daļēji pakāpeniski, daļēji lēcienvēdā —, radikāli izmainījās pilsētas plānojuma struktūra un arhitektoniski mākslinieciskais veidols. Tieši šajā periodā izveidojās Rīgas arhitektoniskā plānojuma fundamentālais kodols, kas nosaka pilsētas pašreizējās telpiskās vides īpatnības.

Feodālisma palieku izskaušana pilsētībūvniecības jomā Rīgā ilga apmēram pusgadsimtu. Mainījās pilsētas zemju izmantošanas raksturs. Tika apgūtas jaunas teritorijas dzīvojamo ēku un rūpniecības uzņēmumu celtniecībai, aizvien intensīvāk izmantoja jau apbūvētās zemes. Pilsētas iedzīvotāju skaitam pieaugot no 47 tūkst. 1828. gadā līdz 517 tūkst. 1913. gadā, apbūvētā platība palielinājās no 520 līdz 2030 ha, bet iedzīvotāju blīvums pilsētā sasniedza 246 cilv./ha, centrālajos rajonos — pat 800 cilv./ha.

Aplūkojamajā laikā tika ievērojami paplašināts un pārveidots Rīgas centrs, radīts laikmetīgs labiekārtojums (ūdensvads, kanalizācija), veidoti jauni pievedceļi (dzelzceļi, zemesceļi). Bet, likvidējot pilsētas plānojuma un apbūves atkarību no stingrajiem aizsardzības rakstura noteikumiem un fortifikācijas prasībām, radās citas pretrunas, kas bija saistītas ar privātās iniciatīvas dominēšanu, dzīvojamo teritoriju «piesārņošanu» ar rūpniecības uzņēmumiem, aristokrātiskā centra pretstatīšanu strādnieku nomalēm utt. Izmaiņas pilsētas plānojuma struktūrā kļuva atkarīgas no dzelzceļa līniju trasējuma, kuru savukārt noteica ostas izvietojums. Dzelzceļu būvei izmantoja brīvas vai arī dzīvojamai apbūvei maz piemērotas teritorijas. Tuvumā esošos zemes gabalus nereti ierādīja noliktavu un rūpniecības uzņēmumu celtniecībai. Tādējādi sāka veidoties veseli rūpniecības rajoni (Čiekurkalns, Vecmīlgrāvis u. c.). Pretstatā stihiskajai rūpniecības rajonu augšanai nomalēs pilsētas centrālo rajonu pārveidošanai bija raksturīgs zināms pilsētībūvniecisks vēriens un centieni iemiesot jaunākās inženiertehniskās, sanitāri higiēniskās un mākslinieciskās atziņas.

Latvijas, tai skaitā arī Rīgas, arhitektūras mākslinieciskā ievirze visumā sakrita ar Krievijas arhitektūrā aplūkojamajā laikposmā valdošajām tendencēm, taču tai bija arī zināmas īpatnības. Līdztekus Latvijas vācu aprindu pretenzijām uz savas kultūras izņēmuma stāvokli un centieniem romantizēt savu pagātņi 19. gs. vidū te bija vērojama šim laikam raksturīgā aizraušānās ar dažādu vēsturisko stilu formām, bet gadsimtu mijā sevišķi strauji izplatījās jugendstils, kas visā pasaulē iezīmēja radikālu lūzumu arhitektūras stilu vēsturiskās attīstības gaitā. Jugendstila gultnē noritēja visdažādākie formālo izteiksmes līdzekļu meklējumi. Parādījās arī jauni konstruktīvie paņēmieni, kas galvenokārt bija saistīti ar metāla, dzelzsbetona u. c. jaunu būvmateriālu pielietojumu.

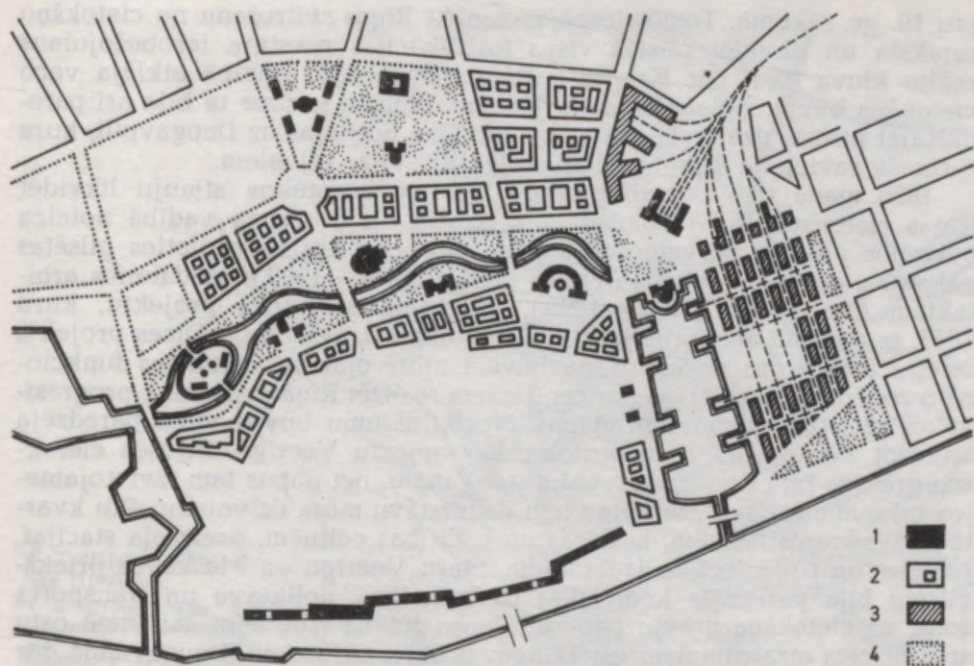
Pakāpeniski pārejot uz mūsdienu celtniecību un arhitektūru, saira vecās celtnieku cunftes, daļai amatnieku kļūstot par kapitālistiskajiem būvuzņēmējiem, bet daļai — par augsti kvalificētiem strādniekiem. Vienlaicīgi strauji palielinājās augstākās kvalifikācijas arhitektu un inženieru celtnieku skaits. Jaundibinātajā Rīgas Politehnikumā kopš 1869. g. gatavoja vietējos arhitektu un inženieru celtnieku kadrus. Sāka veidoties arī latviešu nacionālā arhitektūras skola. Vairākas ēkas Rīgā cēla pēc Berlīnes un Pēterburgas arhitektu projektiem.

Kopumā Rīgas arhitektūras un apbūves attīstībai nebija vienmērīgs raksturs, tajā atspoguļojās visai kapitālistiskās saimniecības sistēmai raksturīgie uzplaukuma un norieta posmi. Aplūkojamā laikposma ietvaros iezīmējas divi vairāk vai mazāk patstāvīgi etapi ar tiem raksturīgajām plānojuma, normatīvo un arhitektoniski māksliniecisko risinājumu īpatnībām.

Pirmais etaps sākās 19. gs. vidū, kad tika atcelti novecojušie aizsardzības rakstura ierobežojumi un izstrādāti jauni pilsētas apbūves noteikumi. Feodālisma atlieku pārvarēšana pilsētībūvniecības jomā bija saistīta ar jaunu dzīvojamo un sabiedrisko ēku tipu, inženierkomunikāciju utt. izplatību. Par šī etapa beigām nosacīti var uzskatīt 1890. g.

Otrajam etapam raksturīga pilsētas sevišķi intensīva izaugsme kapitālistiska attīstības apstākļos, kad visumā parasta parādība bija pilsētveidojošā akromegālija, t. i., atsevišķu pilsētas organisma daļu pārmērīga attīstība. Šis etaps ilga apmēram no 1890. līdz 1914. g., taču tā sākumā (līdz 1900. g.) un otrajā pusē (jau 20. gs.) iezīmējās ievērojamas atšķirības centrālo rajonu apbūves arhitektoniski mākslinieciskajā, higiēniskajā un inženiertehniskajā kvalitātē, kā arī sava laika progresīvāko pilsētībūvniecisko ideju izplatībā.

Līdz 19. gs. vidum Rīga saglabāja visas tipiskās viduslaiku pilsētas—cietokšņa īpatnības. Tās senāko daļu veidoja izvērstas grāvju, zemes vaļņu un bastionu sistēmas apjoztā Vecpilsēta un citadele. Šo kodolu abos Daugavas krastos aptvēra neapbūvēta cietokšņa esplanāde jeb *glasiss* (*glacis*, labajā krastā — līdz tag. Kirova ielas trasei). Tālāk pletās priekšpilsētas, kurās atbilstoši fortifikācijas noteikumu prasībām drīkstēja celt tikai mazstāvu koka ēkas. Ap 19. gs. vidu celtniecība Rīgā faktiski apstājās, lai gan vajadzība pēc jaunām sabiedriskām un rūpniecības ēkām auga nepārtraukti: 1855. gadā uzcēla tikai 2 mūra un 10 koka namus, 1856. gadā — 11 koka, bet 1857. gadā — 19 koka mājas. Sāds stāvoklis daļēji izskaidro

Rīgas centra pārveidošanas projekta shēma (1857. g., arh. J. D. Felsko un O. Dīce).
 1 — sabiedriskās ēkas, 2 — dzīvojamā apbūve, 3 — noliktavas un darbnīcas, 4 — apstādījumi.

jams ar to, ka Vecpilsētā, kur koncentrējās visa administratīvi saimnieciskā un sabiedriskā dzīve, jaunbūves iznāca ārkārtīgi dārgas, par cik tās varēja realizēt, tikai nojaucot esošo kapitālo apbūvi. Gadsimta vidū Vecpilsētā nojaukto māju vietā parādījās tikai divas lielas sabiedriskās ēkas, kuru apjomi krasi kontrastēja ar apkārtējās viduslaiku apbūves raksturu. Tās bija birža (tag. Zinātniski tehniskās propagandas nams), kuru uzcēla 1852.—1855. gadā pēc arhitekta H. Boses projekta, un Lielā ģilde (tag. Valsts Filharmonijas ēka), kuru cēla 1855.—1859. gadā pēc arhitekta K. Beines projekta. Priekšpilsētās jaunā celtniecība varēja notikt tikai perifērijā, jo teritorija, kas atradās tuvāk cietokšņa glasisam (esplanādei), šajā laikā jau bija blīvi apbūvēta ar vienstāvu un divstāvu koka namiņiem. Satiksme starp «pilsētu» un priekšpilsētām bija visai neērta — tā varēja notikt tikai caur trim vārtiem cietokšņa vaļņos. Pilsētai nebija arī pastāvīga tilta pār Daugavu. Augstie cietokšņa vaļņi traucēja normālu gaisa apmaiņu pilsētas ielās, bet cietokšņa grāvjos stāvošais ūdens, kā atzīmēja laikabiedri, izplatīja pilsētā nepatīkamu smaku un veicināja epidēmiju izraisīšanos.

Minētās neērtības, kuras lika ievērojamus šķēršļus Rīgas paātrinātai ekonomiskai un teritoriālai izaugsmei, pilsētas patriciāts pilnībā apzinājās

jau 19. gs. sākumā. Tomēr iespējas panākt Rīgas svītrošanu no cietokšņu saraksta un likvidēt pilsētā visus fortifikācijas rakstura ierobežojumus reālas kļuva tikai pēc Krimas kara, kura pieredze pilnībā atklāja veco cietokšņa būvju saglabāšanas bezjēdzību. Zināma nozīme te bija arī paredzētajai pirmās dzelzceļa līnijas celtniecībai no Rīgas uz Daugavpili, kura turpmāk savienoja Rīgu ar tālākiem Iekškrīevijas rajoniem.

1856. gadā tika oficiāli paziņots par «visaugstāko» atļauju likvidēt Rīgas cietoksni. Īpaša komisija birģermeistara E. Grima vadībā noteica galvenos pilsētas pārveidošanas principus, pēc kuriem vadoties pilsētas galvenais arhitekts Johans Daniels Felsko (1813.—1902.), piedaloties arhitektam Oto Dīcem (1832.—1890.), izstrādāja atbilstošu projektu, kuru 1857. g. augustā apstiprināja cars Aleksandrs II. Felsko un Dīces projekts izceļas ar skaidru no cietokšņa būvēm atbrīvojamās teritorijas funkcionālo zonējumu, tas liecina par centieniem realizēt Rīgā sava laika progresīvākos pilsētībūvniecības principus. Nocietinājumu būvju vietā paredzēja izveidot zaļo apstādījumu pusloku, kas apjoztu Vecrīgu. Bijušos cietokšņa grāvjus bija domāts pārveidot par kanālu, bet abpus tam izvietojamajos zaļumu masīvos rezervēja vietu daudzstāvu mūra dzīvojamo ēku kvartāliem, administratīvām, kultūras un izglītības celtnēm, dzelzceļa stacijai, parādes un tirdzniecības laukumiem. Starp Vecrīgu un Maskavas priekšpilsētu bija paredzēta kompleksa tirdzniecības, noliktavu un transporta zona, uz cietokšņa grāvju paplašināšanas rēķina izbūvējot šai vietā ostu ar dzelzceļa atzarojumiem gar Daugavas abiem krastiem. Daugavmalā gar bijušo cietokšņa vaļņu līniju bija ieprojektēta administratīvo, noliktavu un tirdzniecības būvju josla ar viengabalainu fasādes fronti visā krastmalas garumā.

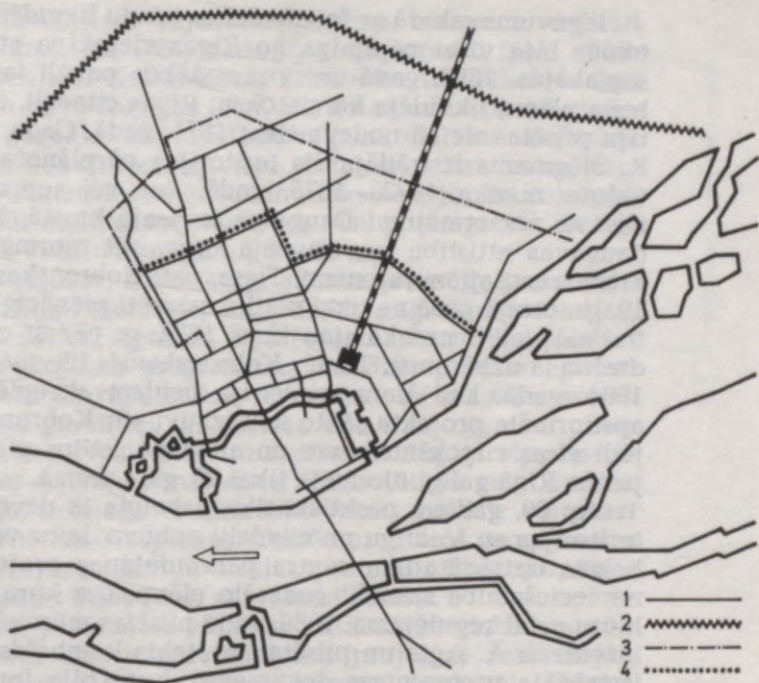
Visus paredzētos darbus (tai skaitā Daugavmalas pārveidošanu) veikt tomēr izrādījās neiespējami to augstās izmaksas dēļ, un projektu vajadzēja pārstrādāt, kas drīz arī tika izdarīts arhitekta Johana Hāgena (1829.—1909.) vadībā. Jaunajā projektā visumā saglabājās Felsko un Dīces funkcionālā zonējuma un kompozicionālā risinājuma idejas, tomēr pazuda ieceres viengabalainība, impozantums un pilsētībūvnieciskais vēriens.

Cietokšņa likvidēšanas darbi tika veikti sešos gados — no 1857. g. 15. novembra līdz 1863. g. 21. novembrim. Ar oficiāli apstiprināto J. Hāgena projekta priekšlikumu detalizāciju (tai skaitā attiecībā uz sabiedrisko ēku izvietojumu) darbu realizācijas gaitā nodarbojās īpaša Rīgas cietokšņa vaļņu norakšanas komisija.

1856. gadā atcēla 1819. gadā izdoto Rīgas un tās priekšpilsētu apbūves reglamentu, bet nedaudz vēlāk, 1858. gadā, — aizliegumu celt mūra ēkas bijušajās priekšpilsētās. Norakto vaļņu vietā 1860. gadā pēc arhitekta H. Šēla projekta uzcēla pirmo mūra dzīvojamo ēku — A. Bērenta namu Basteja bulvārī (tag. Padomju bulvārī 16). Tomēr drīz parādījās virkne «visaugstāko» pavēļu, kuru saturs acīm redzami runāja pretim tikko kā noteiktajai pilsētas apbūves kārtībai. 1860. gadā tika apstiprināti Noteikumi Rīgas priekšpilsētu apbūvei ar atbilstošu Rīgas plānu. Šie dokumenti, kuru autors bija ģenerāldžutants F. Totlēbens, paredzēja radīt ap bijušajām priekšpilsētām jaunu nocietinājumu līniju. Pilsētas teritoriju tāpēc vajadzēja sadalīt zonās ar dažādas pakāpes ierobežojumiem celtniecībai. Visi

F. Totlēbena plāna shēma (1860. g.).

1 — galvenās ielas, 2 — jaunizbūvējamā nocietinājumu līnija, 3 — apbūves robežas, 4 — mūra celtņu apbūves robežas.

Totlēbena plāna aizsardzības rakstura noteikumi tika ietverti arī pirmajos vispārējos Rīgas būvnoteikumos jeb Rīgas celtniecības instrukcijā, ko izdeva 1866. gadā, taču jau 1867. gadā Totlēbena plāns ar īpašu «visaugstāko» pavēli tika atcelts. Tā kā kapitālo ēku celtniecība tolaik koncentrējās galvenokārt tikai bijušā cietokšņa glasisa teritorijā, tad Totlēbena plāns vispārējo pilsētas plānojuma un apbūves struktūras attīstību praktiski neietekmēja.

Vienlaicīgi ar Totlēbena plāna parādīšanos 1860. gadā Rīgas rāte izdeva Nosacījumus zemju iepirkšanai un apbūvei bijušo nocietinājumu vaļņu rajonā starp pilsētu un priekšpilsētu. Šis dokuments tieši ietekmēja jaunās apbūves veidolu rajonā starp Vecrīgu un Elizabetes (tag. Kirova) ielu. Šajā rajonā atļāva celt vienīgi mūra ēkas, tika aizliegta noliktavu un rūpniecības ēku būve. Noteica arī minimālo apbūves frontes garumu atsevišķiem gruntsgabaliem (50 pēdas) un minimālos pagalmu izmērus (20 kvadrātasis jeb 90,7 m²). Tajā pašā 1860. gadā izdeva arī īpašus apbūves noteikumus noliktavu rajonam, kas atradās uz dienvidaustrumiem no Vecpilsētas (tā dēvētie Sarkanie spīķeri). Galvenos 1860. g. Nosacījumu punktus ietilpināja 1866. g. Rīgas celtniecības instrukcijā, kura bez tam reglamentēja arī lietojamās būvmateriālus, atsevišķu celtņu un to daļu izskatu, formu, konstrukciju un pieļaujamos izmērus un piegulošās ielas platumu. Starp citu, bija noteikts, ka mūra ēku augstums nedrīkst pārsniegt sešus stāvus (24,43 m).

Ieguvums sakarā ar fortifikācijas būvju likvidēšanu ap Vecrīgu sākumā tomēr bija visai nepilnīgs, jo Rīgas cietokšņa statuss zināmā mērā vēl saglabājās. 1867. gadā ar «visaugstāko» pavēli (ar kuru atcēla arī Totlēbena plānu) likvidēja kā cietoksni Rīgas citadeli, taču tās aizņemto teritoriju pilsētas rīcībā nodeva tikai 1871. gadā. Gadu vēlāk pilsētas mērnīeks R. Štēgmanis izstrādāja šīs teritorijas pārplānošanas projektu. Citadeles vaļņus noraka 1872.—1875. gadā, bet vēl joprojām eksistēja Kobronskansts nocietinājumi Daugavas kreisajā krastā. Tas bremsēja visas Pārdaugavas attīstību un traucēja organizēt normālu satiksmi starp abos krastos esošajiem rajoniem. Tiesa, paši Kobronskansts nocietinājumu vaļņi 19. gs. otrajā pusē ne tikai netika uzturēti pienācīgā kārtībā, bet 1885. gadā tos pat daļēji noraka (jau kopš 1872. g. pār šī cietokšņa teritoriju gāja dzelzceļa uzbērums). Tomēr Kobronskansts likvidācija *de jure* notika tikai 1904. gadā, kad Kara ministrija beidzot akceptēja jau 1900. gadā pēc apstiprināta projekta sāktu ielu izbūvi pār Kobronskansts esplanādi. Tādējādi visas cietokšņu būves un ar tām saistītos pilsētas apbūves ierobežojumus Rīgā galīgi likvidēja tikai 20. gs. sākumā.

Ap 80. gadiem praktiski tika pabeigta tā dēvētā bulvāru rajona (t. i., teritorijas ap Vecrīgu un citadeli) apbūve, kuru veica saskaņā ar 50. gadu beigās izstrādātajiem centra pārveidošanas projektiem. No jauna radās nepieciešamība sastādīt generālo plānu, bez kura tālāka pilsētas attīstība kļūtu grūti regulējama. 1880. gadā pilsētas mērnīeks R. Štēgmanis, pilsētas inženieris Ā. Agte un pilsētas arhitekts Reinholds Šmēlings (1848.—1917.) izstrādāja programmas dokumentu, kurā bija formulēti pilsētas apbūves funkcionālā zonējuma pamatprincipi. Nākamajā gadā publicēja jaunus Rīgas pagaidu būvnoteikumus. Ar tiem tika nostiprināts pilsētas apbūves zonējums joslās, kurās bija noteikta apbūves augstuma un blīvuma samazināšanās virzienā no centra uz perifēriju.

1880. gadā pilsētas būvkomisijas tehniskajā birojā tika izstrādāts bijušo Rīgas priekšpilsētu apbūves projekts, kā arī Vecpilsētas «regulēšanas» projekts. Šis bija pirmais un diemžēl vienīgais mēģinājums radīt kompleksu pilsētas generālo plānu. Tā autori bija R. Štēgmanis, Ā. Agte, R. Šmēlings un inženieris R. Firkss. Vienlaicīgi alternatīvus projekta priekšlikumus iesniedza Rīgas Tehniskā biedrība un Rīgas Arhitektu biedrība. Tomēr programmas dokumentā un būvnoteikumos teorētiski un juridiski pamatotais teritorijas funkcionālais zonējums tehniskā biroja projektos būtībā palika neatrisināts, jo tajos skrupulozi tika ievērotas namīpašnieku intereses (maksimāli blīva apbūve lielākas peļņas iegūšanas nolūkā). 1880. g. projekti netika oficiāli apstiprināti, tāpēc tiem bija ne tik daudz praktiska, cik tīri teorētiska nozīme.

Praksē, apbūvējot pilsētā jaunas teritorijas, izmantoja lokālus atsevišķo rajonu apbūves projektus. Dažreiz šajos projektos izdevās radīt viengabalainu telpisko kompozīciju. Piemēram, 1883. gadā pilsētas būvvaldē tika izstrādāts veiksmīgs jauncelamās Pāvila baznīcas rajona (tag. A. Deglava, Artilērijas un J. Asara ielas apkārtnē) plānojuma un apbūves projekts. Pateicoties starveidīgajam ielu trasējumam un racionālam laukumu un sabiedrisko ēku izvietojumam, apbūves komplekss, kas te izveidojās, ieguva zināmu gleznieciskumu un telpisko izteiksmību.

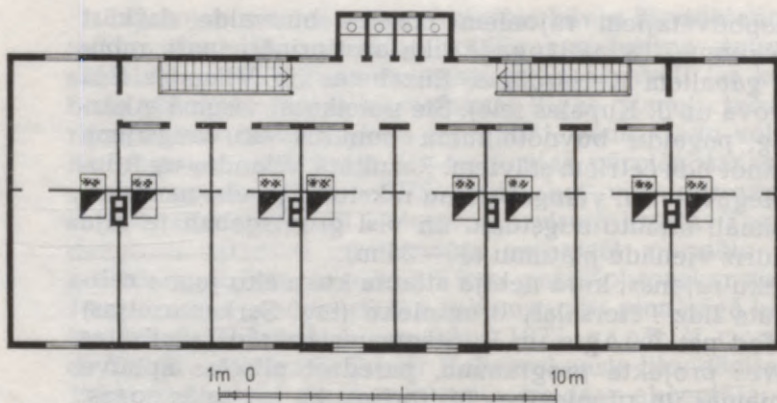
Atsevišķiem jaunapbūvētajiem rajoniem pilsētas būvvalde dažkārt izdeva savus būvnoteikumus. Tā, 1881. gadā tika apstiprināti īpaši apbūves noteikumi zemes gabaliem Keizardārza, Elīzabetes un Vilandes ielā (t. i., tag. Ausekļa, Kirova un J. Kupalas ielā). Šie noteikumi visumā atkārtoja galvenos 1881. g. pagaidu būvnoteikumu punktus, ēku augstuma normu papildus samazinot līdz četriem stāviem. Rezultātā Vilandes un Rūpniecības ielas apbūve ieguva visai viengabalainu raksturu, jo visi namīpašnieki izmantoja maksimāli atļauto augstumu un visi gruntsgabali te bija līdzīgas formas ar gandrīz vienādu platumu (30—35 m).

1885. gadā «mūra ēku rajons», kurā nebija atļauta koka ēku jauna celtniecība, tika paplašināts līdz Pētersalas, Bruninieku (tag. Sarkanarmijas) un Daugavpils ielai. Tad pat Ā. Agte un R. Štēgmanis izstrādāja pilsētas šaurākā novada izbūves projekta programmu, paredzot pilsētas apbūvē izdalīt atsevišķi dzīvojamās un rūpniecības teritorijas, kā arī zaļās zonas. Liela uzmanība bija veltīta pareizam sabiedrisko ēku izvietojumam pilsētas apbūves struktūrā un rezerves teritoriju radīšanai. Rūpīgi bija izstrādāta transporta ceļu diferenciācijas metodika, ievērojot šo ceļu nozīmi. Programma aptvēra (tiesa, nedaudz vienkāršotā veidā) gandrīz visus arī šodien aktuālos pilsētbūvniecības aspektus. Tomēr projektos programmas teorētiskie principi iemiesojās nepilnīgi, turklāt, projektus īstenojot, visai bieži atklājās kapitālisma apstākļos grūti pārvarami šķēršļi.

Bulvāru rajona apbūve, pateicoties vienotas pilsētbūvnieciskās ieceres (1857. g. izstrādātā pilsētas centra pārveidošanas projekta) realizācijai, regulārajai kvartālu parcelācijai un būvnoteikumu ietekmei, ieguva ansambļa raksturu. Šī rajona telpiskajā kompozīcijā galvenā loma ir apstādījumu sistēmai. Tajā līdz ar kanālmalas apstādījumiem, kurus pēc Lībekas pilsētas dārzu direktora A. Venta projekta sāka veidot vienlaikus ar cietokšņa vaļņu norakšanu, ietvēra arī 19. gs. pirmajā pusē izveidoto Vērmandārzu, kas atradās bijušajā cietokšņa glasisa teritorijā. Kopējā zaļumu masā salīņu veidā izdalās atsevišķi perimetrāli apbūvēti dzīvojamo ēku kvartāli ar augstu apbūves blīvumu (līdz 80%). Vairums gruntsgabalu tajos ir regulāri — 25×45 m lieli. Gandrīz visām ēkām ir maksimāli pieļautais augstums. Ēku fasādes ir tuvas pēc izmēriem, un tām ir radniecīgs arhitektoniskais noformējums. Perimetrālo apbūvi veiksmīgi papildina atsevišķas brīvēstāvošās sabiedriskās ēkas.

Aiz bulvāru rajona robežām, bijušo priekšpilsētu teritorijā, 19. gs. 60.—80. gados uzcēla tikai dažus mūra namus, turklāt lielākoties tādus, kas nebija augstāki par trim stāviem un kam apbūves platība nebija lielāka par 450 m². Šajā laikā apbūves galveno masu šeit joprojām veidoja mazstāvu koka mājas. Daugavas kreisajā krastā mūra ēkas cēla galvenokārt tikai Klīversalas rajonā. Gandrīz visas mūra celtnes citur Pārdaugavā bija fabriku ēkas. Te jau no paša intensīvās kapitālisma attīstības sākuma veidojās atsevišķas rūpniecības zonas — gar Daugavgrīvas ielu Ilguciemā, Tukuma ielas rajonā un Bieķensalā.

Labajā krastā rūpniecības zonas izveidojās ne tikai gar dzelzceļiem un ūdenstilpju tuvumā, bet arī Rūpniecības ielas un Šarlotes un Nikolaja (tag. Gorkija) ielas rajonā. Daži rūpniecības uzņēmumi izvietojās tieši centrālā rajona dzīvojamo kvartālu vidū. Piemēram, Lovisa alus brūzis, ko uzcēla

Galerijas tipa «strādnieku dzīvokļu» īres nama plānojums.

1869. gadā, atradās kvartālā starp Tērbatas (tag. Pēteru Stučkas), Dzirnavu, Suvorova (tag. Kr. Barona) un Lielo Ņevas (tag. Blaumaņa) ielu. Divus kvartālus tālāk, starp Romanova (tag. Lāčplēša) un Ģertrūdes (tag. K. Marksa) ielu, izvietojās 1883.—1889. gadā celtā Minuta metālapstrādes fabrika, bet Aleksandra (tag. Leņina) un Bruņinieku ielu stūrī — Mindela tabakas fabrika (1875. g.).

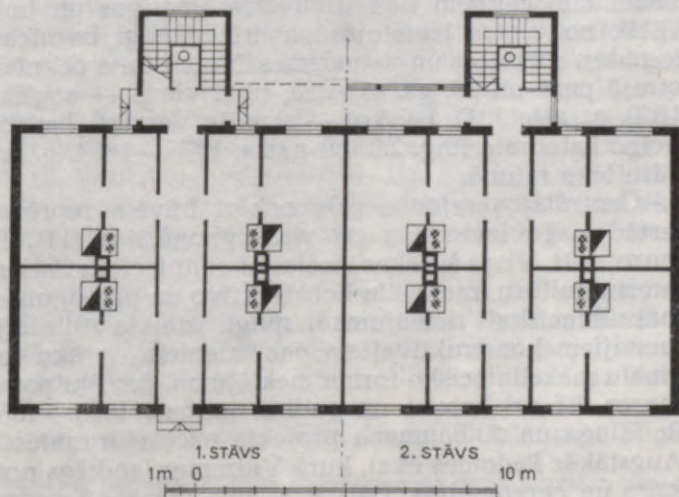
Kopš 19. gs. vidus jaunbūvju starpā pirmo vietu sāka ieņemt īres nami. Kaut arī šo dzīvojamo ēku tipu skaits nebija liels, īres namiem bija dažāda plānojuma struktūra un arhitektoniskais izveidojums — atkarībā no tā, kādai iedzīvotāju sociālajai grupai tie bija paredzēti.

80. gados par strādnieku mājokļa visizplatītāko tipu Rīgā kļuva dzīvoklis, kas sastāvēja no caurstaigājamas virtuves un dzīvojamās istabas. Daudzdzīvokļu īres namos šādi dzīvokļi vai nu grupējās ap kopīgu iekšējo gaiteni, vai arī tos savienoja gar ārsienu izvietota galerija. Parasti cēla vienkārša koka mājas ar mansardu, kurās atšķirībā no divstāvu ēkām atbilstoši būvnoteikumu prasībām varēja iztikt ar vienām kāpnēm un bez siltas atējas telpas. Šis ēku tips palika viens no visizplatītākajiem līdz pat 20. gs. sākumam, kad sāka celt galvenokārt daudzstāvu sekciju tipa mūra ēkas, kurās ap vienu kāpņu telpu parasti centās izvietot iespējami vairāk dzīvokļu (pa 5—8 katrā stāvā). Rezultātā kāpņu laukumiņi pārvērtās par vairākiem dzīvokļiem kopīgu priekštelpu—gaiteni, gar kuru grupējās arī kopējās atējas telpas. Šāda veida ēkas bieži cēla perifērijas rajonos, kur nebija kanalizācijas. Divstāvu dzīvokļos atšķirībā no vienkāršas dzīvokļiem parasti bija izolēta virtuve, dažkārt arī vannas istaba. Priekštelpa—gaitenis tās saistīja ar dzīvojamām istabām. Tuvāk pilsētas centram cēla īres namus, kuros mitinājās zemākie buržuāzijas slāņi, kā arī ierēdņi un inteliģence. Tie visbiežāk īrēja trīsstāvu dzīvokļus ar daudz augstāku labiekārtojuma līmeni un labākām ekspluatācijas īpašībām. Lielie dzīvokļi koncentrējās galvenokārt centrālajos rajonos, kuros apbūvēja ar kapitālām, arhitektoniski mākslinieciskā ziņā visvērtīgākajām ēkām. 1879. gadā Rīgā bija šāda dzīvojamā fonda struktūra: 1—2 istabu dzīvokļi — 79,7%, 3—5 istabu dzīvokļi — 15,9%, 6 un vairāk istabu dzīvokļi — 4,4%.

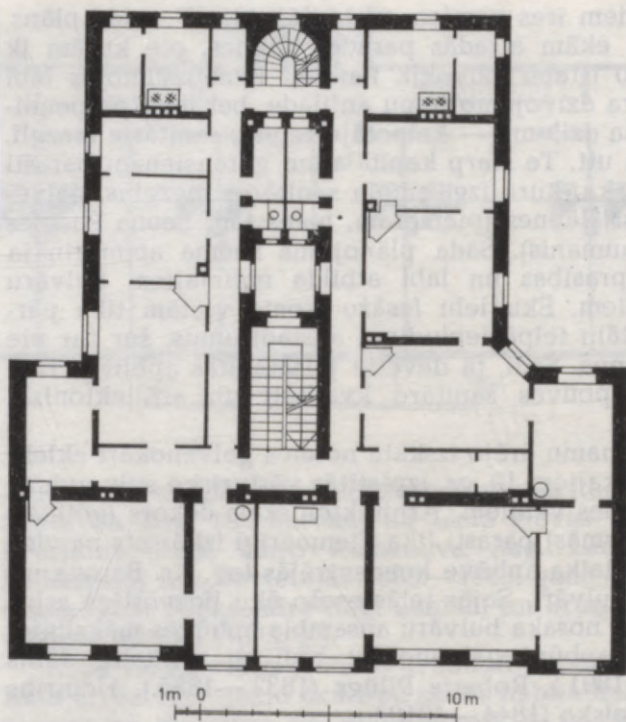
Bulvāru rajonā uzceltajiem īres namiem visbiežāk bija T veida plāns. Traktu krustpunktā šādām ēkām atradās parādes kāpnēs, pie kurām ik stāvā pieslēdzās divi 6—10 istabu dzīvokļi. Paralēli ielai izvietojās labi apgaismota parādes rakstura dzīvojamu telpu anfilāde, bet ielai perpendikulārajā traktā gruntsgabala dziļumā — kalpotāju telpas, sanitārie mezgli, virtuve, pieliekamās telpas utt. Te starp kapitālajām garsienām parasti tika izveidota arī gaismas aka, kura izgaismoja sanitāros mezglus, galvenās un dažreiz arī «melnās» kāpnēs (piemēram, nams tag. Leona Paegles ielā 5, 1883. g., arh. J. Baumanis). Šāda plānojuma shēma apmierināja vidējo buržuāzijas slāņu prasības un labi atbilda nelielajiem bulvāru rajona gruntsgabalu izmēriem. Ēku ielu fasāžu fronte vietām tika pārtraukta, atklātajā iekškvartālu telpā iepludinot apstādījumus, šur tur pie ēkām izveidoja prieksdārziņus. Šādi, tā dēvētie pusatklātās apbūves risinājumi ļāva paaugstināt apbūves sanitāro kvalitāti un arhitektoniski telpisko izteiksmību.

60.—80. gados celto īres namu ārējo izskatu noteica galvenokārt eklektisms — viens no raksturīgākajiem 19. gs. izplatītās vēsturisko stilu atdarināšanas (historisma) izpausmes veidiem. Arhitektoniskais dekors (gotikas, renesanses vai klasicisma formās) parasti tika vienmērīgi izkārtots pa visu fasādes plakni. Tipiskākā šī laika apbūve koncentrējās tag. Kr. Barona un Merķeļa ielā, kā arī Raiņa bulvārī. Šajās ielās esošo ēku līdzvērtīgā arhitektoniskā apdare lielā mērā nosaka bulvāru ansambļa apbūves māksliniecisko viengabalainību. Šo apbūvi galvenokārt radījuši arhitekti Jānis Frīdrihs Baumanis (1834.—1891.), Roberts Pflūgs (1832.—1885.), Heinrihs Šēls (1829.—1909.), Kārlis Felsko (1844.—1918.) u. c.

Rīgai izveidojoties par lielu Krievijas impērijas rūpniecības un kultūras centru, sākās arī relatīvi intensīva sabiedrisko ēku celtniecība. Lielākoties tās cēla labākajās, redzamākajās pilsētas vietās, un tām bija ievērojama nozīme centrālo rajonu izskata izmaiņā. 19. gs. otrajā pusē samērā

Sekciju tipa «strādnieku dzīvokļu» īres nama plānojums.

Tipisks «bulvāru rajona» ires dzīvojamās ēkas plāns. Nams L. Paegles ielā 5 (1883. g., arh. J. F. Baumanis).

daudz ēku uzcēla valsts un finansu iestādēm, dažādām korporācijām un biedrībām, kā arī kulta un izglītības vajadzībām. Mazāku grupu veidoja ārstniecības, labdarības un kultūras iestāžu celtnes. Vairāk nekā puse no visām šīm celtnēm tika uzbūvētas Vecrīgas un bulvāru loka teritorijā. Tālāk no centra izvietojās gandrīz vienīgi baznīcas, zemākās izglītības iestādes, slimnīcas un patversmes. No 25 kulta celtnēm, kuras uzcēla 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā, tikai viena — anglikāņu baznīca (1852.—1859. g., arh. J. D. Felsko) — atradās Vecrīgā, bet divas, to skaitā pareizticīgo katedrāle (tag. Zinību nams, 1876.—1884. g., arh. R. Pflūgs) — bulvāru loka rajonā.

Centrālajos rajonos galvenokārt būvēja reprezentācijas un komerciālas iestādes. Te izvietojās arī visas ģimnāzijas (11), Politehnikums, teātri, muzejs utt. Visas šīs ēkas izceļas ar celtniecības darbu labu kvalitāti, detaļu augstu kultūru, racionālu konstruktīvo un plānojuma risinājumu, kamēr to mākslinieciskais risinājums ir spilgti izteikta stilizācija, kurā pilnīgi trūkst jaunajiem konstruktīvajiem paņēmieniem un ēku saturam atbilstošu oriģinālu māksliniecisko formu meklējumu. Sevišķi populāras bija itāļu renesanses, kā arī baroka un gotikas formas. 1863.—1867. gadā Vecrīgā pēc R. Pflūga un J. Baumaņa projekta uzcēla Bruņniecības namu (tag. LSPR Augstākās Padomes ēka), kurā Vidzemes landtāgs noturēja dažādas sanāksmes un ceremonijas. Daļa ēkas bija domāta reprezentācijas vajadzībām,

Eklektisms: Raiņa bulvāra apbūve (1877.—1881. g., arh. R. Pflūgs un J. F. Baumanis).

bet daļu aizņēma dzīvokļi, administratīvās un dienesta telpas. Tomēr visai ēkai, neraugoties uz telpu daudzveidīgo funkcionālo nozīmi un sarežģīto struktūru, bija vienots, nedalīts apjoms. Tās monumentālās fasādes risinātas 16. gs. Florences palaco formās. Apmēram tajā pašā laikā, 1864.—1866. gadā, arhitekts J. D. Felsko uzcēla Mazās gildes ēku (tag. Arodbiedrību padomes Kultūras nams) pseidogotiskā stilā.

Rīgas bulvāru loka rajonā uzceltās sabiedriskās ēkas parasti izvietojās labi redzamos mezgla punktos. Tas zināmā mērā padarīja apbūvi pompozu.

Pirmā lielā brīvastāvošā sabiedriskā ēka, kas izauga parku zonā, bija I pilsētas (vācu) teātris (tag. Operas un baleta teātris). To pēc Pēterburgas Mākslas akadēmijas profesora L. Bonšteta (1822.—1885.) projekta 1860.—1863. gadā uzcēla arhitektu F. Hesa un H. Šēla vadībā. 1240 sēdvietām un 150 stāvvietām paredzētajai ieapaļajai teātra skatītāju zālei ar trim balkoniem ir laba akustika un patīkamas proporcijas. Uz daudzo kapitālisma laikmetā radušos eklektisko celtnu fona kompaktā, līdzsvarotā teātra ēka ar slaido seškolonnu jonisko portiku ir it kā aizkavējusies 19. gs. sākuma klasicisma uzplaukuma atbalss.

Tipoloģiski līdzīgas teātriem ir dažu biedrību ēkas ar lielām zālēm, klubu un dienesta telpām. Tādas, piemēram, bija «Uleja» ēka (tag. Krievu drāmas teātris), kuru uzcēla 1880.—1882. gadā pēc R. Šmēlinga projekta, un vecais Rīgas Latviešu biedrības nams (1868.—1870. g., arh. J. Baumanis).¹

Centrālajā parku zonā atrodas lielākā daļa 19. gs. otrajā pusē Rīgā

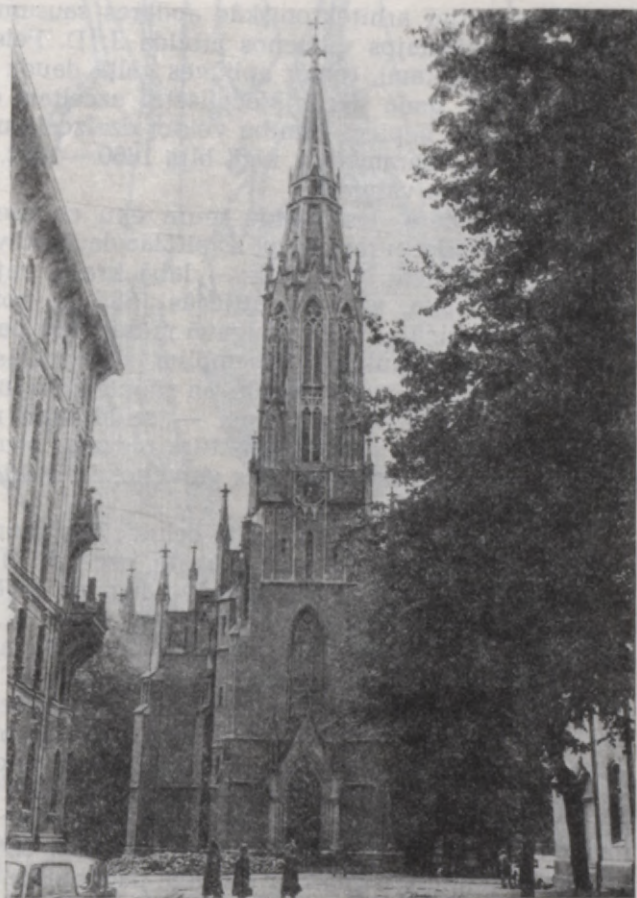
¹ Šīs ēkas vietā 1910. gadā pēc arhitekta E. Poles projekta uzcēla jaunu piecstāvu namu, kuru pārbūvēja 1938. gadā pēc E. Laubes projekta (tag. Apgabala virsnieku nams).

Stilizācija: bij. biržas ēka (tag. Zinātniski tehniskās propagandas nams) (1852.—1855. g., arh. H. Bose).

uzcelto mācību iestāžu. Liela nozīme centra pilsēt būvnieciskajā ainavā bija Rīgas Politehnikuma (vēlāk Politehniskā institūta, tagad Latvijas Valsts universitātes) ēkai, kuru mierīgās, monumentālās formās ar zināmām romāņu stila un bizantiešu arhitektūras stilizācijas iezīmēm izprojektēja pirmais arhitektūras fakultātes dekāns profesors Gustavs Hilbigis (1822.—1887.). Ēkas pirmo kārtu uzcēla 1866.—1869. gadā. Ģimnāzijām un privileģētajām mācību iestādēm parasti bija simetrisks plāna risinājums: centrā atradās vestibils, plašas kāpnes un aktu zāle, bet klases pieslēdzās gaitenīem tikai no ielas puses. Pēc šīs plānojuma shēmas neatkarīgi no gruntsgabala izvietojuma un konfigurācijas celtas gandrīz visas bulvāru rajonā esošās mācību iestādes, piemēram, bij. Aleksandra ģimnāzijas divstāvu ēka (tag. Valsts Konservatorija, 1873.—1874. g., arh. J. Baumanis), bij. pilsētas reālskolas trīsstāvu ēka (tag. 2. vidusskola, 1878.—1879. g., arh. J. D. Felško), bij. Pētera I reālskola (tag. RPI Elektroenerģētikas fakultātes ēka, 1889.—1890. g., arh. A. Kīzelbašs) u. c.

Skaitliski viena no lielākajām sabiedrisko ēku grupām bija kulta celtnes. Kaut arī luterāņu, pareizticīgo, katoļu u. c. konfesiju dievnami pēc kompozicionālā risinājuma krasi atšķīrās, tomēr kopumā kulta celtnēm bija

Stilizācija: vecā Ģertrūdes baznīca (1865.—1869. g., arh. J. D. Felsko).

raksturīgs epigonisma gars un to celtniecība arhitektūras ideju attīstībā neko jaunu neienesa. Luterāņu baznīcas, piemēram, cēla galvenokārt no sarkaniem ķieģeļiem gotiskās vai arī romāņu arhitektūras formās ar vienu torni, kuru vainago piramidāla smaile (Ģertrūdes baznīca, 1865.—1869. g., arh. J. D. Felsko). Jauni kulta celtnu arhitektoniski telpiskā izveidojuma paņēmieni parādījās tikai 20. gs. sākumā (spilgtākais piemērs — Krusta baznīca, 1909. g., arh. V. Bokslafs, E. Frīzendorfs).

Tādējādi pagājušā gadsimta otrajā pusē, līdz 1890. g., ap Vecpilsētu izveidojās jauns centrs, kas kopējā pilsētas telpiskajā un plānojuma struktūrā izcēlās ar plašiem apstādījumiem un harmonisku, viengabalainu apbūvi. Te nebija rūpniecības uzņēmumu un noliktavu. Protams, ja bijušo nocietinājumu būvju vietā nesāktu veidot parku zonu, tad pilsētas centrs varēja izrādīties stipri vienveidīgs. Taču dzīvojamās kvartālus un sabiedriskās ēkas apskāva zaļumi, bet kanālmalas apkārtnē veidojās pilsētbūvnieciski atklātas telpas. Tas ļāva pārvarēt zināmo apbūves vienmuļību un

atsevišķu celtnu arhitektoniskās apdares sausumu. Šī rajona plānojuma struktūra galvenajos vilcienos atbilda J. D. Felsko un O. Dices iecerei (1857. g. projektam), tomēr apbūves gaitā daudz kas tika izkropļots. Piemēram, 1872. gadā līdzās Vecpilsētai uzceltais dzelzceļa tilts vēlāk (ap 1910. g.) radīja nepieciešamību veidot dzelzceļa uzbērumu tajā pašā vietā un tādos pašos parametros, kādi bija 1860.—1862. gadā šajā vietā nojauktajiem cietokšņa vaļņiem.

19. gs. pēdējā desmitgadē mūra ēku celtniecība Rīgā aptvēra visu bijušo priekšpilsētu teritoriju. Kapitālās daudzstāvu celtnes būvēja agrāko koka namiņu vietā, visvairāk — labā krasta rajonā starp Elizabetes un Bruņinieku ielām, uz kuru attiecās 1885. g. noteikums par «mūra ēku rajona» paplašināšanu. Pārdaugavā mūra nami parādījās arī ārpus Klīversalas. Visapkārt bulvāru ansamblim noformējās centrālais dzīvojamais masīvs. To apjoza dzelzceļa loks un rūpniecības uzņēmumu zona, aiz kuras izauga nākamā dzīvojamā zona — strādnieku nomales. Daugavas labā krasta rajonos šī joslveida struktūra redzama samērā skaidri, bet kreisajā krastā, kur plānojums veidojās galvenokārt stihiski, apbūves struktūra ir juceklīgāka.

90. gadu beigās Rīgā bija īsta celtniecības «buma» laiks. Tā, 1898. gadā vien, kā jau bija minēts šajā grāmatā, uzcēla 338 koka un 113 mūra ēkas, no tām 35 bija četru un vairāk stāvu augstas. Šajā gadā parādījās arī Rīgā pirmais sešstāvu dzīvojamais īres nams — bij. A. Rūtenberga nams Antonijas ielā (tag. Leona Paegles ielā 10), kura autors bija būvinženieris E. Trompovskis (1851.—1918.). 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā dzīvokļu celtniecība pamatojās galvenokārt uz hipotekāriem, savstarpējā kredīta biedrību u. tml. kredītiem. Šajā laikā izdevīgi bija celt tikai tad, ja ēka deva tīro ienākumu vismaz 10% apjomā. Dzenoties pēc augstas peļņas, namīpašnieki centās samazināt palīgpalīdzību. Samazinājās arī dzīvokļa kopējā platība, pasliktinājās apdares kvalitāte. Auga apbūves blīvums, kas 19. gs. beigās dažos kvartālos sasniedza 88%. Tādi kvartāli veidoja viengabalainu mūra masu ar šauriem pagalmiem un gaismas akām, noēnotiem un slikti vēdināmiem dzīvokļiem.

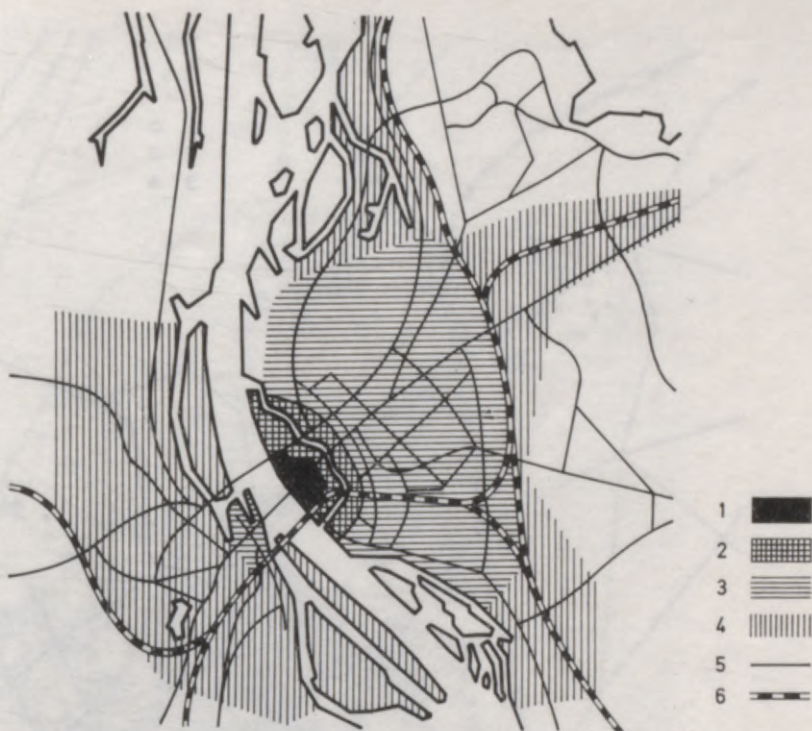
20. gs. sākums Rīgā iezīmējās ar vēl plašākiem celtniecības darbu apjomiem un pilsētas kompleksas komunālās saimniecības attīstības sākumu. Ievērojami pieauga mūra namu īpatsvars pilsētas apbūvē, turklāt būvēja galvenokārt augstas ēkas — ar četriem un vairāk stāviem. Kopš 1909. g. masveidā cēla sešstāvu namus. 20. gs. sākuma celtnes pilnīgi nosaka mūsdienu Rīgas centra arhitektonisko seju teritorijā, kas aptver bulvāru ansambli un plešas līdz dzelzceļa puslokam.

Pirmā pasaules kara priekšvakarā Rīgā ik gadus radās ap 400 jauno dzīvojamo ēku. 1913. gadā uzcelto 4—6 stāvu mūra ēku skaits (191) pārsniedza koka jaunbūvju skaitu (165). Rezultātā labā krasta centrālo rajonu apbūvē mūra ēku īpatsvars pārsniedza 60%, kaut arī visas pilsētas mērogā tas palika relatīvi zems — ap 30%.

1904. gadā izdeva jaunus Rīgas obligātos būvnoteikumus. Pilsētas teritorija tika sadalīta trīs «apgabalos» ar atšķirīgu pieļaujamo apbūves blīvumu — mūra celtnu apgabalā, kurā bija atļauts celt ēkas tikai no nedegamiem būvmateriāliem, koka celtnu apgabalā, kurā drīkstēja celt arī pild-

Rīgas pilsētas teritorijas zonējums pēc 1904. g. būvnoteikumiem.

1 — pirmais mūra celtņu rajons (Vecrīga), 2 — otrais mūra celtņu rajons, 3 — trešais mūra celtņu rajons, 4 — koka celtņu rajons, 5 — galvenās ielas, 6 — dzelzceļš.

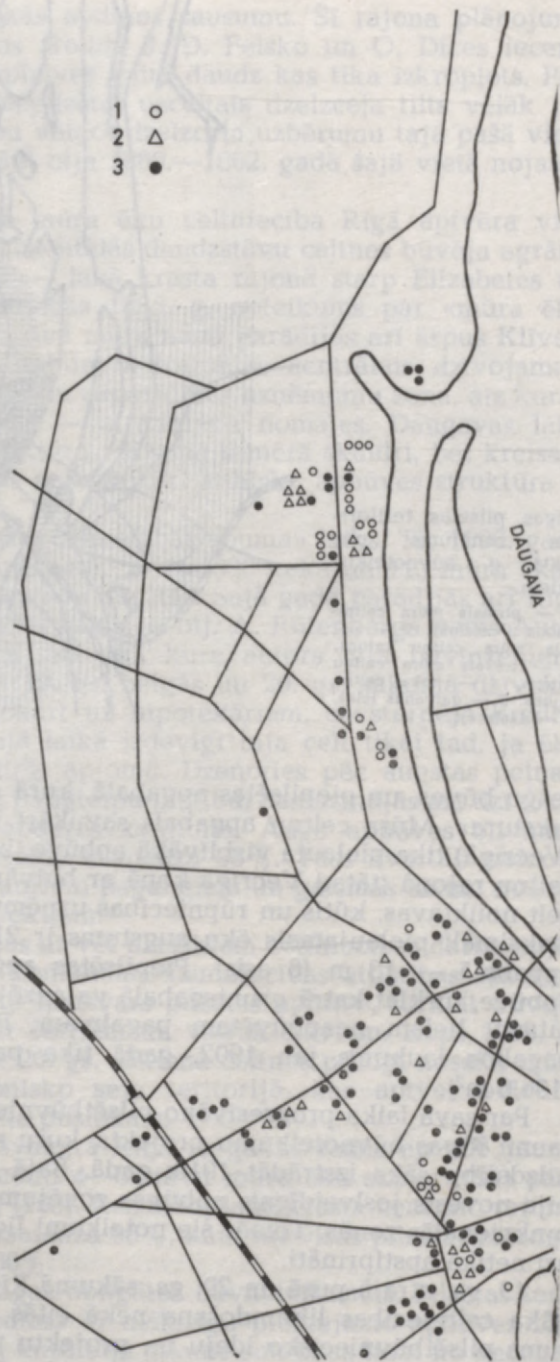

režģu būves, un piepilsētas apgabalā, kurā «apbūvei nav pilsētas apbūves rakstura». Mūra celtņu apgabals savukārt iedalījās trīs rajonos. Pirmajā (Vecrīgā) tika pieļauta visblīvākā apbūve, bez tam šajā un arī otrajā mūra celtņu rajonā (tātad Vecrīgā kopā ar bulvāru rajonu) bija pilnīgi noliegts celt noliktavas, kūtis un rūpniecības uzņēmumus. Tika noteikts, ka pilsētā maksimāli pieļaujama ēku augstums ir 21,3 m (10 asis), bet piepilsētas apgabalā — 13 m (6 asis). Piepilsētas apgabalā bija noliegta arī cieša apbūve, turklāt katrā gruntsgabalā vajadzēja būt vismaz 273 m² (60 kvadrātasu) liels neapbūvētams pagalmam. Pilsētā minimālais neapbūvētā pagalma laukums jau 1902. gadā tika palielināts līdz 30 kvadrātasim (136,6 m²).

Par sava laika progresīvāko pilsētbūvniecības atziņu kvintesenci kļuva jaunu Rīgas būvnoteikumu projekts, kuru ar vietējās Arhitektu biedrības līdzdalību sāka izstrādāt 1910. gadā. Šajā projektā līdz zināmai pilnībai bija novests joslveidīgais apbūves zonējums un pilsētas teritorija iedalīta funkcionālās zonās. Tomēr šie noteikumi līdz pirmajam pasaules karam tā arī netika apstiprināti.

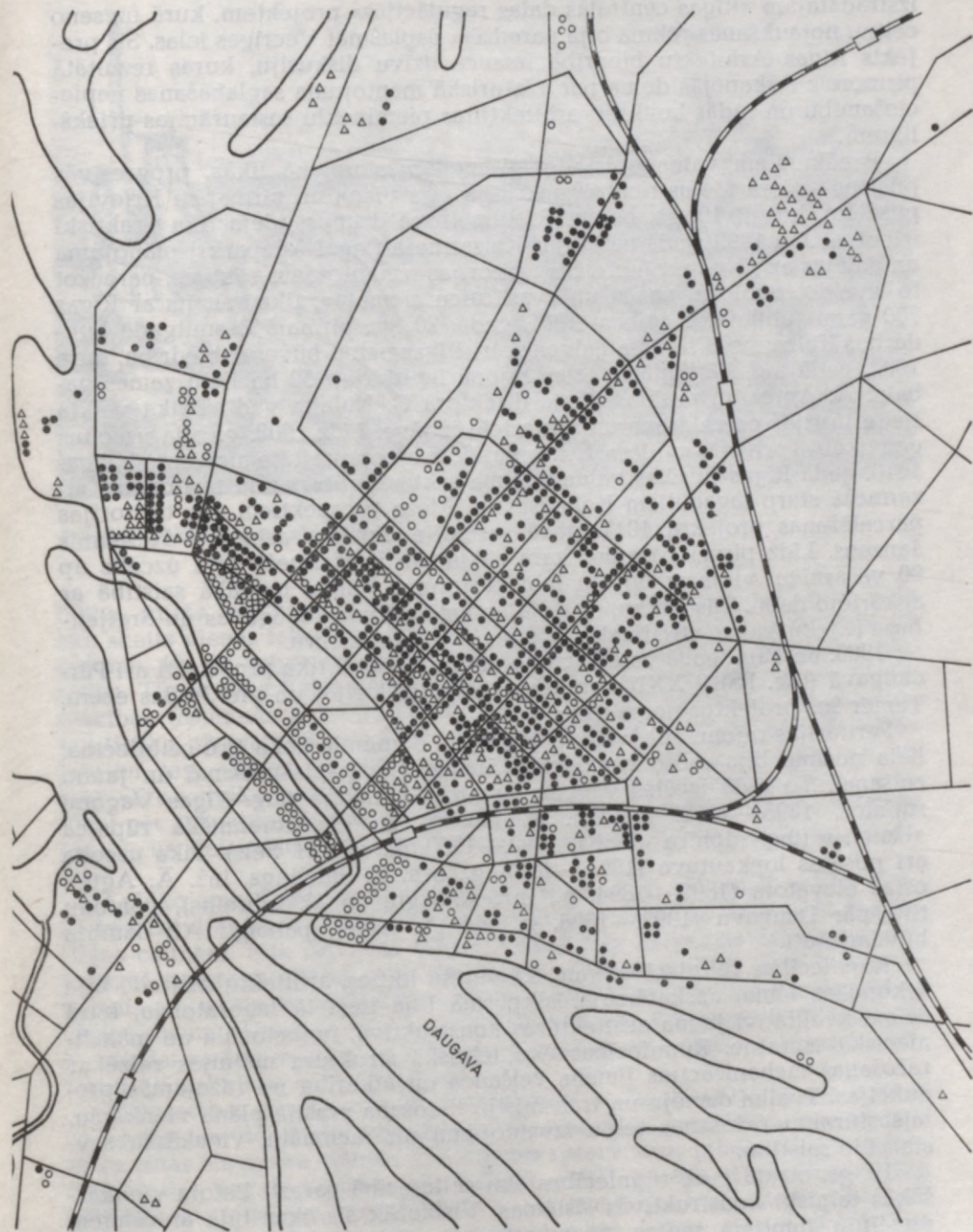
19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā Rīgā bija daudz izkoptāka, pilnīgāka celtniecības likumdošana nekā citās Krievijas pilsētās. Tomēr vaiņums pilsētbūvniecisko ideju un projektu palika daļēji vai pilnīgi nerealizēti. Tīri akadēmiska nozīme bija, piemēram, R. Štēgmaņa 1903. gadā

- 1 ○
- 2 △
- 3 ●

Daudzstāvu mūra ēku celtniecība Rīgas centra teritorijā (dzelzceļu lokā) 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā (shēma pēc arh. J. Krastiņa pētījumiem):

1 — 19. gs. 70.—80. gados celtās, 2 — 1890.—1899. gadā celtās, 3 — 1900.—1914. gadā celtās ēkas.

izstrādātajam «Rīgas centrālās daļas regulācijas» projektam, kurā uz seno celtnu nojaukšanas rēķina bija paredzēts paplašināt Vecrīgas ielas. Šis projekts Rīgas Arhitektu biedrībā izsauca dzīvu diskusiju, kuras rezultātā pirmoreiz ieskanējās doma par vēsturiskā mantojuma saglabāšanas nepieciešamību un radās konkrēti arhitektūras pieminekļu restaurācijas priekšlikumi.

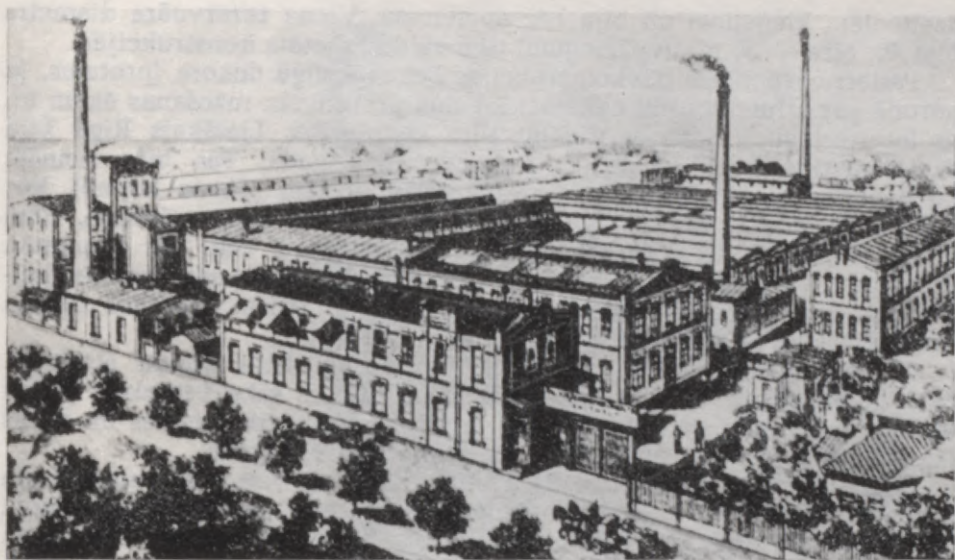
Panākumiem vainagojās vienīgi modernās un, kā likās, progresīvās pilsētas—dārza idejas realizēšana. Rīga bija viena no pirmajām Krievijas pilsētām, kur šī 19. gs. beigās Rietumeiropā dzimusī ideja tika praktiski īstenota. Jau 1899. gadā parādījās Ķeizarmeža (tag. Mežaparks) plānojuma un daļējas apbūves projekts. Šis teritorijas izmantošanas sākums, paredzot te izveidot publisku parku un «vasarnīcu ciematu», tika saistīts ar Rīgas 700 gadu jubilejas svinībām 1901. gadā. 20. gs. pirmajā desmitgadē būvdarbus Ķeizarmežā izvērsa galvenokārt Rīgas namu būves sabiedrība, kura 1902. gadā tag. Bērnu dārza ielas rajonā iepirka ap 50 ha lielu zemes gabalu. Ā. Agtes un pilsētas dārzu direktora G. Kufalta vadībā tika veikta šīs teritorijas parcelēšana un sāka ielu izbūve. Līdz 1908. g. bija uzceltas gan tikai 18 privātās «villas», tomēr pasākuma popularitāte aizvien pieauga. 1910. gadā Rīgas pilsētas valde nolēma sākt «apgūt» jaunu teritoriju Ķeizarmežā starp tagadējiem Kokneses un Meža prospektiem. Šīs teritorijas parcelēšanas projektu 1911. gadā sastādīja Berlīnes arhitekts Hermanis Janzens. Līdz pirmā pasaules kara sākumam Ķeizarmežā bija uzcelts ap 90 vasarnīcu, visas ar augstu labiekārtojuma līmeni un labā saistībā ar apkārtējo dabu. Tās asi kontrastēja ar netālo Sarkandaugavas un Šreijenbuša (Čiekurkalna) strādnieku rajonu apbūves raksturu.

1909. un 1910. gadā vasarnīcu kolonijas — dārzi tika projektēti arī Pārdaugavā (tag. PSKP XXII kongresa parka teritorijā) un pie Juglas ezera. Tomēr šos projektus nerealizēja.

Perifērijas rajonu apbūvē, kur joprojām dominēja koka ēku celtniecība, liela nozīme bija esošo rūpniecības uzņēmumu paplašināšanai un jaunu celšanai. To vidū izcēlās vagonu rūpnīca «Fenikss» (tag. Rīgas Vagonu rūpnīca, 1895.—1898. g., arh. K. Felsko) un elektrotehniskā rūpnīca «Unions» (tag. rūpnīca «VEF», 1890.—1900. g., arh. H. Šēls). Tika uzcelta arī pilsētas lopkautuve (1894.—1897. g., arh. R. Šmēlings, inž. Ā. Agte), ostas elevators (1892.—1894. g., inž. Ā. Agte un V. Libreihis), pontonu tilts pār Daugavu (1892.—1896. g., inž. Ā. Agte), pabeigti AB dambja būvdarbi utt.

Rūpniecības celtniecība, kam, kā varētu likties, arhitektu daiļradē bija sekundāra loma, apskatāmajā laikposmā bija tieši tā laboratorija, kurā dzima kvalitatīvi jauna arhitektūras konstruktīvā, funkcionālā un mākslinieciskā izpratne. Rūpniecības ēku telpiskā struktūra mainījās reizē ar ražošanas mehanizācijas līmeņa celšanos un atkarībā no ražojamās produkcijas. Tvaika dzinēju un transmisiju lietošana prasīja plānā vienkāršu, taisnstūrainu ražošanas telpu izveidojumu un racionālu, vienkāršu savstarpējo saistību.

19. gs. otrajā pusē rūpniecības ēku celtniecībā parasti lietoja vienkāršākās telpiski konstruktīvās sistēmas. Visbiežāk šīs ēkas bija ar zemiem divslīpju jumtiem segtas, neapmestas vientrakta vai divtraktu ķieģeļu

Fabrika «Tekstils» (tag. «Rīgas tekstils», 1894.—1899. g., arh. G. Vinklers).

būves, kurās iekšelpas izgaismoja caur nelielām logailām ārsienās. Sādu ēku skaits vienas fabrikas teritorijā bija atkarīgs no ražošanas rakstura un apjoma. 19. gs. beigās parādījās rūpnīcu cehi ar ļoti lielām ražošanas platībām. Tāpēc sāka lietot jauna tipa pārsegumus — ķīmiskās un tekstilrūpniecības uzņēmumos parādījās zāgveida jumti. Rīgā pirmie šāda veida jumti tika izbūvēti 1894. gadā F. Poses tekstilfabrikā (vēlāk a/s «Tekstils» fabrika, tag. «Rīgas tekstils») pēc arhitekta G. Vinklera projekta un firmas «Provodnik» gumijas fabrikā (tag. Rīgas Elektromašīnu būves rūpnīca) pēc inženiera E. Trompovska projekta. Rūpniecības ēkās tilta celtnu balstus un liellaiduma pārsegumus sāka veidot telpiskās metāla konstrukcijās.

Aplūkojamajā laikposmā vispilnīgāk izveidotais rūpniecības ēku komplekss Latvijā, kuru laikabiedri uzskatīja par vienu no ievērojamākajām Rīgas celtnēm, bija rūpnīcas «Union» ēkas. Tās galvenais ražošanas korpus, tā sauktā montāžas zāle, aizņēma 30×200 m platību. Tam bija ievērojams augstums, plaši logi un metāla kopņu konstrukcijas pārsegums ar virsgaismām. «Unions» citu Latvijas rūpniecības uzņēmumu vidū izcēlās ar ražošanas ēku veiksmīgu telpisko struktūru un relatīvi labākiem sanitāri higiēniskajiem darba apstākļiem.

Rūpniecības ēku fasādes Rīgā neatkarīgi no ēku iekšējā satura parasti tika ietērptas viduslaiku arhitektūras formās. Šādi, piemēram, bija apdarinātas ostas elevatora celtnes. Ceļot gāzes rezervuārus pilsētas 2. gāzes fabrikā Matīsa (tag. Revolūcijas) ielā (1900.—1901. g., arh. R. Šmēlīngs), tika izmantotas viduslaiku centrālbūvju — baptistēriju kompozīcijas formas. Rezervuāru, tāpat kā vairuma citu rūpniecības celtnu, sienas būvētas no

dzelteniem ķieģeļiem un bija bez apmetuma. Viena rezervuāra diametrs bija 40, otra — 30 m, to pārsegumi tika veidoti metāla konstrukcijās.

Patiesi eksponētas būvkonstrukcijas bez mākslīgā dekora (protams, ja nerunā par arhitektoniski celtnieciskā ziņā primitīvām ražošanas ēkām un to interjeriem) var vērot vienīgi tiltu celtniecībā. Lielākais Rīgā bija dzelzceļa tilts, kuru uzcēla pār Daugavu 1872. gadā. Tas bija risināts kā nepārtraukta metāla kopne ar paralēlām joslām (Tauna kopne), kur brauktuve atradās apakšējās joslas līmenī. Metāla kopņu sistēma, tikai mazākā mērogā, tika arī izmantota, ceļot pontonu tiltu pār Daugavu. Te brauktuve atradās virs kopņu augšējās joslas, bet pašas kopnes balstījās uz pontoniem, attālums starp kuriem bija 19,5 m. Šo tiltu izskatā dominējoša bija konstrukcija pati par sevi.

20. gs. sākumā izplatījās statistiski noteicamu tiltu kopņu sistēmas. 1902. gadā inženieri P. Vozņesenskis un A. Žibērs sāka projektēt jaunu dzelzceļa tiltu pār Daugavu, kam bija astoņas lokveida kopnes un viens izgriežams posms. Šo tiltu nodeva ekspluatācijā 1914. gadā.

Jaunā dzelzceļa tilta būve Rīgā bija saistīta ar visa dzelzceļa mezglā rekonstrukciju. Pilsētas centrālajā daļā sliežu ceļus pacēla otrajā līmenī un izbūvēja vairākus dzelzceļa pārvadus virs pilsētas ielām, tai skaitā monolita dzelzsbetona konstrukcijās risināto viaduktu pie galvenās pasažieru stacijas. Tepat zem dzelzceļa uzbēruma dzelzsbetona konstrukcijā tika izveidotas arī vairākas pasažieru pārejas. Dzelzsbetona būvdarbus Rīgas dzelzceļa mezglā 1914. gadā veica firma «M. Zaicevs un I. Tarasovs» pēc oriģināliem projektiem, kurus pārbaudīja un izkorigēja Rīgas Politehniskā institūta profesors V. Keldiņš.

Neilgi pirms pirmā pasaules kara tika uzsākta jauna milzīga korpusa būve fabrikā «Provodņik» un līdzīgu izmēru korpusa būve rūpnīcā «Unions», kura projekta autors bija pasauleslavenais vācu arhitekts P. Bērenss. Šajās daudzstāvu ēkās bija dzelzsbetona pārsegumi. Fasādēs dominēja plašu logailu un tektoniski patiesu pilastru ritms. Galveno būvmasu kārtojumā un fasāžu apdarē nebija nekā tāda, kas neatbilstu pieņemtajai ēkas konstruktīvajai sistēmai.

19. gs. beigās, kad daudzstāvu mūra ēku celtniecība aptvēra visu bijušo Rīgas priekšpilsētu teritoriju, daudzveidīgāki kļuva arī dzīvojamo ēku plānojuma paņēmieni. Lietoja galvenokārt maksimāli blīvu apbūvi (piemēram, lielais bij. Ņesterova nams — tag. Kirova ielā 22, Suvorova ielā 9 un Alfrēda Kalniņa ielā 2 un 4, 1899. g., arh. K. Pēkšēns). Šajā laikā izzuda tā dēvētā pusatvērtā apbūve, netika celtas brīvastāvošas mūra dzīvojamās ēkas. Mazie, lētie dzīvokļi, pēc kuriem nepārtraukti auga pieprasījums, tika izbūvēti ne vien koka, bet arī daudzstāvu mūra īres namos. Parādījās pirmās plānā taisnstūrainās divtraktu sekciju tipa mūra dzīvojamās ēkas ar racionāli plānotiem vidēja lieluma dzīvokļiem (piemēram, nams tag. Blaumaņa ielā 26 jeb Kr. Barona ielā 25, 1895. g., arh. K. Felsko). Ēku fasāžu arhitektoniskā apdare šajā laikā liecina par eklektisma krīzi: fasādes sāk rotāt ar samākslotiem dekoratīviem elementiem, kuriem dažkārt bija visai maza līdzība ar vēsturiskajiem prototipiem.

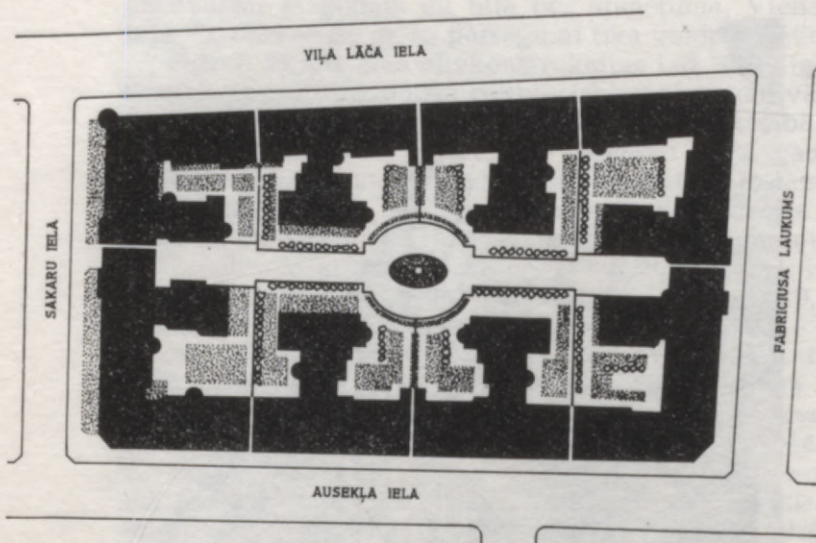
20. gs. sākumam raksturīga vispārēja tieksme uzlabot dārgo daudzdzīvokļu īres namu plānojuma kvalitāti un paaugstināt labiekārtojuma

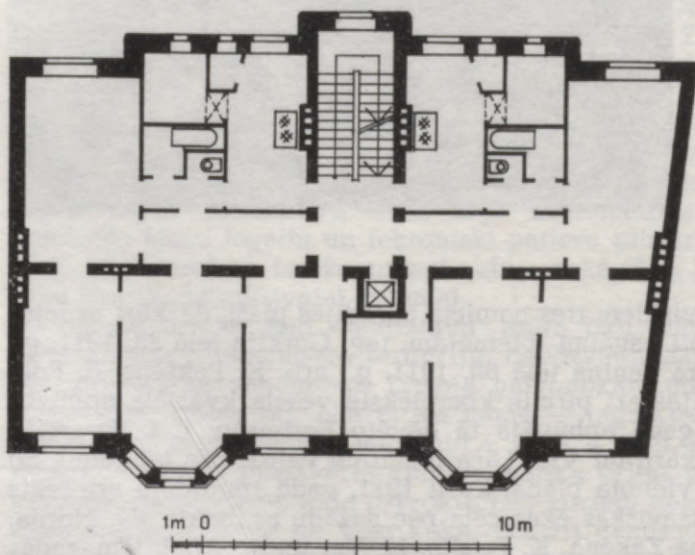
Eklektisms: Ires nams
Kr. Barona ielā 11
(1901. g., arh. K. Pēkšēns).

līmeni. Šajā laikā atsevišķiem īres namiem parādījās plaši, dažkārt ar ielas telpu saistīti apzaļumoti pagalmi (piemēram, tag. Gorkija ielā 33, 1911. g., arh. E. Frīzendorfs; ēka Leņina ielā 88, 1911. g., arh. K. Pēkšēns, E. Pole un J. Alksnis). Parādījās arī pirmie kompleksie vesela kvartāla apbūves risinājumi. Tā, 1913. gadā apbūvēja tā dēvēto Forburgu, t. i., kvartālu starp tag. Ausekļa, Sakaru un Viļa Lāča ielām un Fabriciusa laukumu. Šo kvartālu veidoja pēc vienota plāna, kuru 1911. gadā izstrādāja arhitekts V. Reslers. Kaut arī atsevišķas ēkas cēla pēc dažādu arhitektu (N. Norda, M. Deibnera, H. Ostena-Zakena, K. Felsko, H. Venera) projektiem, radās viengabalains dzīvojamo ēku ansamblis ar kopēju labiekārtotu iekškvartāla telpu. Rezultātā visos dzīvokļos visas telpas bija labi vēdināmas un izsaulotas.

Šajā laikā daudzstāvu mūra īres nami sāka dominēt arī jaunbūvju vidū pilsētas perifērijas rajonos (strādnieku nomalēs). Šajos namos ar ārkārtīgi zemo labiekārtojuma līmeni galvenokārt ierīkoja pazīstamo vienistabas dzīvokļa tipu, ar istabu aiz caurstaigājamas virtuves. Pilsētas centrā visbiežāk cēla plānā taisnstūrains sekciju tipa īres namus ar nelieliem dzīvokļiem,

«Forburgas» apbūve
(1911.—1913. g., arh.
V. Reslers).

Racionāls Ires dzīvojamās ēkas plānojums:
nams Lāčplēša ielā 75
(1913. g., arh. E. Pole).

kuros visas telpas grupējās ap gaiteni — priekštelpu. Tādas, piemēram, ir dzīvojamās ēkas tag. Revolūcijas ielā 44 (1907. g., arh. J. Alksnis), Lāčplēša ielā 75 (1913. g., arh. E. Pole). Ziedoņdārza apkaimē no 1901. līdz 1912. g. ar šāda veida ēkām tika apbūvēti 12 līdzās esoši gruntsgabali. Vidēja lieluma dzīvokļi, kuri parādījās Rīgā 20. gs. sākumā, no iepriekšējā perioda dzīvokļiem atšķīrās ar labākām ekspluatācijas īpašībām un augstāku lab-

«Eklektiskais» ju-
gendstils: Ires nams
Kr. Barona ielā 13/15
(1904. g.,
arh. J. Alksnis).

iekārtojuma līmeni. Lielo dzīvokļu (ar 4 un vairāk istabām) joprojām bija tikai nepilni 15% no kopējā dzīvokļu skaita, taču šajos dzīvokļos, pateicoties skaidrai telpu funkcionālajai diferenciacijai un to savstarpējai saistībai, kā arī visu telpu labam izgaismojumam, tika sasniegta augsta labiekārtojuma un komforta pakāpe (piemēram, ēkā tag. Andreja Pumpura ielā 5 jeb Jura Alunāna ielā 2a, kuru uzcēla 1906. gadā pēc somu arhitektu K. Vasašernas un G. Lindberga projekta).

Ires namu racionālas plāna un telpiskās kompozīcijas meklējumi bija cieši saistīti ar jaunu, izteismīgāku ārējās apdares paņēmieni meklējumiem, kas noritēja galvenokārt Jugendstila ietvaros. Jugendstils radās Rietumeiropā 19. gs. beigās un izpaudās visdažādākajās mākslas sfērās — poligrāfijā, lietišķajā un tēlotājā mākslā, arhitektūrā. Rīgas arhitektūrā tas parādījās ap 1899. g. un attīstījās divos galvenajos virzienos — formāli dekoratīvajā un racionālistiskajā. Šie virzieni dalās vēl vairākos stilistiskos novirzienos, kuri atšķiras cits no cita ar formālo māksliniecisko izteiksmes līdzekļu klāstu. Taču Jugendstilā forma nav stilu veidojošais faktors. Stila viengabalainību nosaka tā radošā ievirze — rast mākslinieciski izteismīgu traktējumu utilitāriem, funkcionāli nepieciešamiem

«Dekoratīvais» jugendstils: īres nami Kirova ielā 10^a un 10^b (1903. g., inž. M. Eizenšteins).

elementiem. Jugendstils kopumā bija reakcija pret savu laiku nodzīvojušo 19. gs. eklektismu. Tā bija mūsdienu arhitektūras sistēmas sākotne. Jaunais virziens pasludināja būvmateriālu dekoratīvo īpašību patiesu izmantošanu un atjaunināja arhitektoniskās izteiksmes līdzekļu valodu.

Jugendstila agrajos darinājumos tradicionālās eklektiskās fasāžu kompozīcijas papildinājās ar atsevišķām «modernām», šim stilam raksturīgām dekoratīvām formām — stilizētiem augu motīvu ornamentiem, dažādām liektām, vijīgām līnijām, maskām utt. Pirmo šāda tipa ēku vidū var minēt bij. Bikara namu Vilandes ielā (tag. Jankas Kupalas ielā 11, 1900. g., arh. R. Cirkvics) un bij. Lazdiņa namu Elizabetes ielā (tag. Kirova ielā 33, 1901. g., inž. M. Eizenšteins). Ar laiku jugendstila dekoratīvās formas ēku apdarē sāka dominēt, kamēr kopējā fasāžu kompozīcija tika veidota pēc 19. gs. otras puses eklektisma principiem. Tādi, piemēram, bija arhitekta A. Vītes personiskais nams Aleksandra ielā (tag. Ļeņina ielā 105, 1904. g.),

«Romantizētais» ju-
gendstils: ires nams
Leņina ielā 110 (1902. g.,
arh. J. Alksnis).

bij. K. Baloža nams Suvorova ielā (tag. Kr. Barona ielā 13/15, 1904. g.,
arh. J. Alksnis) u. c.

«Dekoratīvā» jūgendstila darinājumos tika izmantotas vienīgi «modernās» jūgendstila dekoratīvās formas. Rīgā pirmā šāda veida ēka tika uzcelta 1899. gadā pēc arhitekta A. Ašenkampfa projekta (nams Audēju ielā 7/9). Pēc tam galvenā loma «dekoratīvā» jūgendstila darinājumu radīšanā Rīgā bija civilinženierim M. Eizenšteinam. Viņš ir autors vairumam namu Alberta ielā (tag. Friča Gaiļa ielā 2, 2^a, 4, 6, 8), kuras apbūve pārsteidz ar visnegaidītāko arhitektūras dekoratīvo motīvu daudzveidību. Tomēr šo ēku ārišķīgā greznība koncentrēta ielas fasāžu plaknē, kas asi kontrastē ar pilnīgi neapdarinātajām trūcīgajām pagalmu fasādēm. Jūgendstila formāli dekoratīvie novirzieni Rīgā pilnīgi «izgāja no modes» ap 1906. g.

Rīgas arhitektūrā 20. gs. sākumā raksturīgākie bija racionālistiskie jūgendstila novirzieni. Apmēram trešdaļu pilsētas mūsdienu centra apbūves sastāda pie šiem novirzieniem pieskaitāmie arhitektūras darinājumi. Te vispirmām kārtām jāmin «romantizētais» jūgendstils. Tajā celtņu

«Romantizētais» ju-
gendstils: Ires nams
Ļeņina ielā 76 (1909. g.,
arh. J. Alksnis).

vispār laikmetīgo arhitektoniski telpisko veidolu papildināja atsevišķi elementi (piemēram, zelmiņi virs erkeriem), kuros zināmā mērā atspoguļojās vēsturisko stilu formas. «Romantizētais» jugendstils Rīgā parādījās 1900. gadā, kad uzcēla dzīvojamo namu tag. Ļeņina ielā 55. Tā autors bija Berlīnes arhitekts A. Gīzeke, būvdarbus vadīja ievērojamais Rīgas arhitekts un mākslas zinātnieks V. Neimanis (1849.—1919.). Ēka izcēlās ar izteiksmīgu siluetu, būvmasu interesantu kompozīciju un atturīgu, romantizētu, dzīvojamā nama telpiskās uzbūves loģikai pakārtotu dekoru. Ēkas izteiksmīgie zelmiņi daļēji atgādina renesanses laikmeta celtņu zelmiņus Vācijā vai Nīderlandē. Pēc A. Gīzekes projektiem Rīgā uzcēla vēl vairākas ēkas, kuru projektos izpaudās tieksme atrast jaunu, racionālu arhitektūras formu valodu un uzlabot dzīvokļu kultūru. Tas izsauca neskaitāmus atdarinājumus, kuros līdzīgi A. Gīzekes darbiem dekors parasti bija izvietots starp logailām vai arī uz zelmiņiem, kas atgādināja gotikas vai vēlēs

«Stateniskais» jugendstils: ģimes nams K. Marksa ielā 54 (1909. g., arh. A. Vite).

vācu renesanses motīvus. Tāds, piemēram, ir bij. M. Jagodkina nams Artlērījas ielā 2 (1904. g., arh. J. Alksnis) u. c.

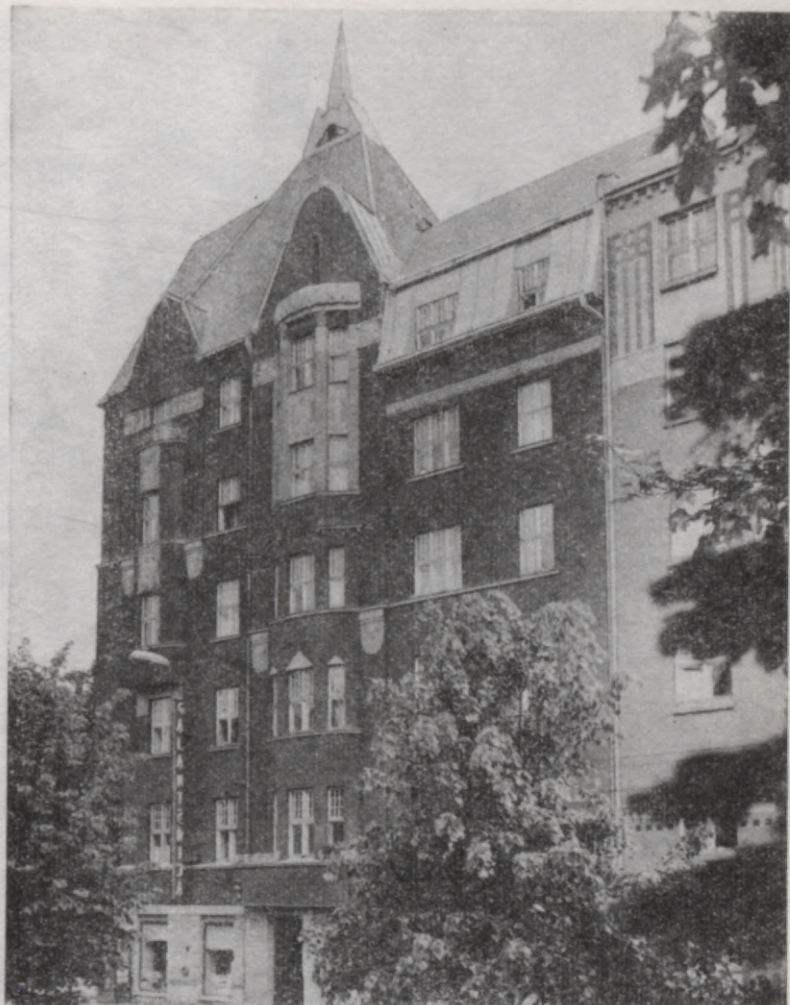
Ap 1907. g., kad bija beigušies eksperimenti neapvaldīta dekoratīvisma virzienā, bet vēl turpinājās meklējumi romantizētā garā, Rīgā dzīvojamo ēku fasāžu arhitektoniskajā kompozīcijā sāka izplatīties jūtams vertikālisms. To uzsvēra erkeri, lizēnas, joslas un pilastrī, kas šajā laikā parādījās arhitektonisko izteiksmes līdzekļu arsenālā. Slēgtās perimetrālās apbūves apstākļos erkeri deva iespēju palielināt dzīvojamo telpu platību un uzlabot to izsauļojamību un vēdināmību. Vertikālisms kopējā fasāžu kompozīcijā atbilda dzīvojamo ēku plānojuma struktūrai: erkeru skaits parasti saskanēja ar dzīvokļu skaitu ēkas sekcijā, bet vertikālie konstruktīvie un dekoratīvie elementi pasvītvoja plānojuma atkārtosanos vertikālā virzienā — cits virs cita novietojās tipveida stāvi. Pirmā pasaules kara priekšvakarā šis stilistiskais novirziens, ko nosacīti var apzīmēt par

«Stateniskais» jugendstils: īres nami F. Engelsa ielā 91 un 93 (1909., 1910. g., arh. B. Bilēšsteins).

«statenisko» jugendstilu, bija kļuvis par dominējošo Rīgas jaunceltnēs. Kā tipiskus piemērus var minēt tag. Leņina ielas apbūvi posmā starp F. Engelsa un K. Marksa ielām (1909.—1913. g., arh. J. Alksnis, O. Bārs, M. Ozmidovs, V. Štams), tag. Leona Paegles ielas apbūvi starp Dzirnāvu un Emiļa Melngaiļa ielām (1911.—1913. g., arh. N. Nords, E. Pole, J. Alksnis), tag. K. Marksa ielas apbūves fragmentu (nami Nr. 30, 32, 34, 1909.—1911. g., arh. J. Alksnis un E. Laube) u. c.

Latviešu arhitektu centieni pēc savas nacionālās arhitektūras, šai nolūkā daudzstāvu īres namu celtniecībā izmantojot tautas koka celtniecības kompozicionālos paņēmienus un etnogrāfisko ornamentu motīvus, radīja

Nacionālais roman-
tisms: Ires namis Gor-
kija ielā 67 (1909. g.,
arh. E. Laube).

nacionālā romantisma novirzienu. Šis novirziens parādījās Rīgā 1905. gadā neapšaubāmas somu «ziemeļu stila» ietekmes rezultātā un kopumā ir uzskatāms par vienu no Jugendstila paveidiem. Nacionālā romantisma novirziena attīstība Rīgā 20. gs. sākumā bija cieši saistīta ar jaunās latviešu buržuāzijas saimniecisko darbību un latviešu buržuāziskās inteliģences nacionālās pašapziņas izaugsmi. 1908. gadā viens no dedzīgajiem nacionālā romantisma piekritējiem arhitekts E. Laube kādā savā rakstā aicināja pievērsties pagātnei un etnogrāfiskajam mantojumam, studēt tautas lietišķo mākslu un «nogremdēties mūsu senču garā», lai būvju raksturs būtu «pilnīgi patstāvīgs, latvisks». Nacionālais romantisms attīstījās

Nacionālais roman-
tisms: Ires nams Ļeņina
ielā 58 (1906. g., arh.
A. Vanags).

aptuveni līdz 1912. g., kad latviešu arhitekti, acīmredzot pārlicinājušies par savu meklējumu neauglību un formālo raksturu, pievērsās citiem stilistikajiem novirzieniem. Tomēr arhitektūras darinājumi, kuri izpildīti nacionālā romantisma garā, vēl šodien nav zaudējuši savu māksliniecisko izteiksmīgumu. Tādi, piemēram, ir bij. A. Kēniņa skolas nams Tērbatas ielā (tag. P. Stučkas ielā 15/17, 1905. g., arh. K. Pēkšēns un E. Laube) un bij. J. Rītera nams Tērbatas ielā (P. Stučkas ielā 33/35, 1906. g., arh. K. Pēkšēns un E. Laube), kuru fasādēs veiksmīgi akcentētas dažādu būvmateriālu dekoratīvās īpašības, kā arī bij. M. Kļaviņas nams Marijas ielā (tag. Suvo-

Neoklasicisms: katoru un īres nams Ļeņina ielā 38 (1911. g., arh. E. Pole).

rova ielā 26, 1905. g., arh. K. Pēkšēns un E. Laube), bij. A. Krastkalna nams Aleksandra ielā (tag. Ļeņina ielā 47, 1908. g., arh. E. Laube) u. c., kur sevišķa nozīme ir siluetam, jumta izveidojumam, kopējam būvmasu kārtojuma un «latviskajam» ornamentālajam dekoram. Visas nacionālā romantisma celtnes izcēlās ar racionālu lietišķību, kā arī zināmu smagnējību arhitektoniskajā veidolā, to apdare lielākoties ieturēta tumšpelēko toņu gammā. Ļoti raksturīgas ir logailas ar nošļauptām augšdaļām, kuru forma asociējas ar tautas koka celtnu apjomu izveidojumu. Savdabīgs nacionālā romantisma piemineklis ir Gorkija ielas apbūve posmā starp tag. Sporta un A. Amtmaņa-Briediņa ielām (1909.—1910. g., arh. E. Laube un A. Vanags).

Ap 1910. g. Rīgā Maskavas un Pēterburgas tālaika arhitektūras tiešas ietekmes rezultātā parādījās vēl viens stilistiskais novirziens — neoklasicisms. Tas deva iespēju radīt ēkām tādu ārējo apveidu, kas vislabāk atbilda pieaugošajai tieksmei pēc reprezentabliem, monumentāliem un pompoziem arhitektūras risinājumiem. Rīgas neoklasicismam bija raksturīga brīva, bieži asimetriska fasāžu kompozīcija, tāpēc lielākoties neradās acīm redzama pretruna starp ēkas ārējo dekoru un funkcionāli konstruktīvo risinājumu. Neoklasicisma garā tika uzceltas vairākas banku ēkas, kuru augšējos stāvus aizņēma dzīvokļi. Tādas, piemēram, bija Rīgas amatnieku

Rīgas pilsētas 19. astoņ-
gadīgā skola (1910. g.,
arh. R. Smēlīngs).

krājaizdevu kases ēka (tag. Viļa Lāča Latvijas PSR Valsts bibliotēkas ēka, 1910. g., arh. E. Pole), Rīgas IV savstarpējā kredīta biedrības ēka (tag. Leņina ielā 38, 1910. g., arh. E. Pole), Rīgas hipotēku biedrības nams (tag. Gorkija ielā 3, 1912. g., arh. A. Vite), Latviešu amatnieku palīdzības biedrības krājaizdevu kases ēka (tag. Kr. Barona ielā 3, 1911. g., arh. J. Alksnis), Rīgas rūpnieku un amatnieku krājaizdevu sabiedrības nams (tag. Blaumaņa ielā 5a, 1913. g., arh. A. Malvess) u. c.

19. gs. beigās un 20. gs. sākumā ievērojamākās un reprezentablākās sabiedriskās ēkas tika celtas galvenokārt Vecrīgas tuvākajā apkārtnē. Arhitekts A. Reinbergs (1860.—1908.) bijušā citadeles cietokšņa glasisa teritorijā uzcēla Valsts bankas namu (1902.—1905. g.), kā arī II pilsētas (krievu) teātra ēku (tag. LPSR Akadēmiskais Drāmas teātris, 1900.—1902. g.). Bankas nams bija veidots itāļu renesanses formās, bet teātris — tā dēvētā Rīgas birģeru klasicisma garā. Teātra ēkai bija labi iekārtota skatuve, augsts inženiertehnisko komunikāciju piesātinājuma līmenis, labi izgaismotas parādes rakstura kāpnes un foajē.

20. gs. sākumā daļēji apbūvēja Esplanādi (tag. Komunāru parku). Te

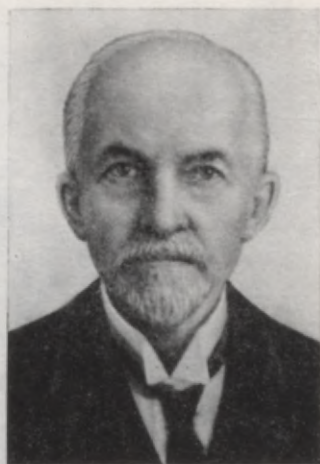

Kantoru ēka Ļeņina ielā 15 (tag. Valsts rūpniecības uzņēmumu projektēšanas institūts, 1913. g., arh. J. Alksnis, inž. P. Klēvers).

uzcēla Biržas komercskolas ēku (tag. Latvijas PSR Valsts mākslas akadēmija, 1902.—1905. g., arh. V. Bokslafs) un pilsētas muzeju (tag. Valsts latviešu un krievu mākslas muzejs, 1903.—1905. g., arh. V. Neimanis). Šo ēku būve bija veiksmīgs vides telpiskās organizācijas piemērs svarīgā Rīgas centra daļā. Rezultātā galīgi noformējās reprezentatīvā zona, kura apjož Vecpilsētu. Abu ēku arhitektūru raksturo historicisms, kas izpaužas kā viena noteikta vēsturiskā stila formu atdarinājums (stilizācija). Komercskola izturēta tā dēvētās ķieģeļu gotikas formās un ar savu brīvo, funkcionāli pamatotu asimetrisko plānojumu veiksmīgi iekļaujas apkārtējā ainavā. Muzeja ēka ir visai kompakta un simetriski veidota, lai gan to neprasa ne funkcionālā nepieciešamība, ne gruntsgabala īpašības, ne pilsēt būvnieciskie apsvērumi. Muzejs risināts liela mēroga, bagātās barokālās formās, tam ir majestātisks vestibils ar parādes kāpnēm un ērtas ekspozīciju zāles, kurām otrajā stāvā ir virsgaisma, pārsegumi vietām veidoti dzelzsbetona konstrukcijas.

J. F. Baumanis.

K. Pēkšēns.

Racionālisma virzienā iezīmējušās pārmaiņas sevišķi skaidri izpaudās kultūras un izglītības iestāžu arhitektūrā. Skolas, kuras Rīgā cēla 20. gs. sākumā pēc pilsētas arhitekta R. Šmēlinga projektiem, izceļas ar skaidri izstrādātu būvprogrammu un racionālu arhitektoniski telpisko risinājumu. To pašu var teikt arī par citām R. Šmēlinga šā laika celtnēm — 1908.—1912. gadā uzcelto pilsētas 2. slimnīcas kompleksu (tag. Republikāniskā P. Stradiņa klīniskā slimnīca) un Āgenskalna tirgus ēku (1914. g.). Raksturīgs ir šo būvju ārējais izskats, kurā sarkanais apdares ķieģelis mijkārtojas ar gaiša apmetuma laukumiem.

Sabiedrisko ēku, tāpat kā rūpniecības uzņēmumu, celtniecībā lietoja progresīvākos būvmateriālus un konstruktīvos paņēmienus. Piemēram, ceļot pagaidu koncertzāles latviešu dziesmu svētku vajadzībām, izmantoja liellaiduma koka konstrukcijas (Trešo dziesmu svētku ēka, 1888. g., arh. J. Baumanis; Piekto dziesmu svētku ēka, 1910. g., arh. E. Pole). Piekto dziesmu svētku ēkas izmēri bija 90×200 m, skatītāju sēdvietu vien tajā bija ap 14 800, bet koka pārseguma vidējais laidums sasniedza 24 m. Drosmīgs konstruktīvais risinājums bija Rīgas cirka ēkai (1888. g., arh. J. Baumanis), kuras kupols bija veidots vieglā metāla konstrukcijā. Dzelzsbetona konstrukcijas daļēji bija izmantotas lombarda ēkas būvē (tag. Latvijas PSR Centrālā Valsts vēstures arhīva ēka, 1908. g., arh. V. Reslers), bet bij. Pārdaugavas savstarpējās kredītbiedrības ēkai (tag. Valsts rūpniecības uzņēmumu projektēšanas institūts Leņina ielā 15, 1913. g., arh. J. Alksnis) bija nesošais monolīta dzelzsbetona karkass.

Ievērojama nozīme Rīgas arhitektūras attīstībā 20. gs. sākumā bija 1901. gadā sarīkotajai Rīgas 700 gadu jubilejai veltītajai rūpniecības, mākslas un amatniecības izstādei. Tā bija iekārtota ap 40 dažāda lieluma un formas paviljonos un aizņēma visu Esplanādi. Lielākajai daļai atsevišķo paviljonu bija brīva, asimetriska, racionāla arhitektoniski telpiskā kompozīcija, kas labi atbilda izstāžu ēku raksturam. Gan paviljonu, gan to iekār-

tas noformējumā liela loma bija tolaik vēl neparastām jugendstila ornamentālajām formām, kuras vienkopus tik lielā apjomā rīdzinieki redzēja pirmoreiz.

Jau ap 1904. g. Rīgas jaunbūvju arhitektūrā pilnīgi izzuda 19. gadsimtam raksturīgais historisms, bet ap 1910. g. celtniecībā pilnīgi dominēja jugendstils — galvenokārt racionālistiskajās tā izpausmes formās. Racionālais arhitektu daiļradē kļuva par vispārēju normu. Tieši racionālisma iezīmes Rīgā nereti bija raksturīgākās pat principā retrospektīvā neoklasicisma novirziena celtnēs.

Liela uzmanība tika veltīta pilsētas apstādījumu attīstībai. Tukšajās, apbūvei nepiemērotajās teritorijās veidoja tā dēvētos Širena dārzus (ģimenes dārziņu kolonijas), parādījās jauni pilsētas parki. Tas izvirzīja Rīgu vienā no pirmajām vietām Krievijas pilsētu vidū pēc apstādījumu platības, rēķinot uz vienu iedzīvotāju (pirmā pasaules kara priekšvakarā meža parki un dārzi aizņēma Rīgā ap 460 ha platību, t. i., vairāk nekā 9 m² uz 1 iedzīvotāju).

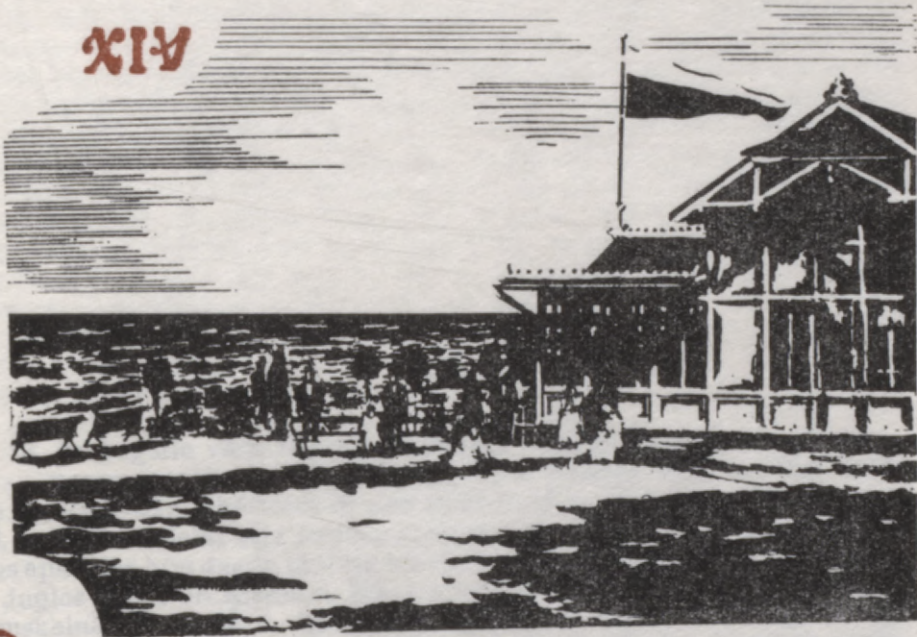
Plašie celtniecības apjomi un daudzveidīgie uzdevumi, ar kādiem praksē bija jāsastopas arhitektiem un celtniekiem, noteica viņu radošās darbības sabiedrisko raksturu. Tas savukārt radīja nepieciešamību pēc profesionālām apvienībām radošās darbības vadīšanai un koordinēšanai. Jau 1858. gadā tika nodibināta Rīgas Tehniskā biedrība. Raksturīgi, ka no 16 tās pirmajiem biedriem 8 bija arhitekti un 6 — inženieri celtnieki vai būvuzņēmēji. 1879. gadā pirmoreiz Rīgā nodibinājās atsevišķa arhitektu biedrība, tomēr tās radošā aktivitāte drīz apsīka, un 1889. gadā tika dibināta jauna Arhitektu biedrība, kura aktīvi līdzdarbojās būvnoteikumu izstrādāšanā, regulēja arhitektu savstarpējās profesionālās attiecības un organizēja dažādus konkursus. Sevišķi plaša rezonanse sabiedrībā bija 1900. gadā notikušajam pilsētas valdes nama projektu konkursam un Amatnieku biedrības ēkas projektu konkursam, kurš notika 1912. gadā. Tajā pirmo vietu ieguva ievērojamā somu arhitekta Eliela Sārinenā (1873.—1950.) projekts. 20. gs. sākumā Rīgā katru gadu notika 3—5 lieli arhitektūras projektu konkursi. Arhitektu biedrība ik gadus izdeva speciālu rokasgrāmatu — kalendāru celtniekiem («Rigasches Bautaschenbuch»), bet 1903. gadā kopīgi ar Tehnisko biedrību publicēja fundamentālo monogrāfiju «Rīga un tās celtnes» («Riga und seine Bauten»). No 1907. līdz 1913. g. regulāri iznāca «Baltijas tēlotājas mākslas gadagrāmata» («Jahrbuch der bildenden Kunst in den Ostseeprovinzen»), kurā plaši atspoguļojās galvenie notikumi Rīgas arhitektūras dzīvē.

Aktīvu radošo darbību attīstīja latviešu arhitekti. Viņu radītās celtnes galvenokārt arī veido Rīgas centra pilsētībūvniecisko ainavu (to šeit ir 45%). Arhitekts J. Baumanis Rīgas centrālajos rajonos ir uzcēlis vairāk nekā 90 daudzstāvu mūra ēku. Pirmais latviešu tautības arhitekts, kas akadēmisko izglītību ieguva Rīgas Politehnikumā, — Konstantīns Pēksēns (1859.—1928.) patstāvīgu arhitekta praksi sāka 80. gadu beigās, un pēc viņa projektiem vai viņa vadībā līdz pirmajam pasaules karam Rīgā tika uzcelti apmēram 250 daudzstāvu mūra nami. 20. gs. sākumā radošo darbību sāka trešā latviešu arhitektu paaudze. Visi viņi (izņemot Jāni Alksni) bija Rīgas Politehniskā institūta audzēkņi, vairums no viņiem pirms pat-

stāvīgas prakses sākuma strādāja K. Pēksēna būvbirojā. Latviešu arhitekti Rīgas centrālajos rajonos 20. gs. sākumā, pēc visumā aptuveniem datiem, uzcēla šādu skaitu daudzstāvu mūra ēku: J. Alksnis (1869.—1939.) — 125, O. Bārs (1848.—1914.) — 85, J. Gailis — 11, E. Laube (1880.—1967.) — 83, A. Malvess (1878.—1951.) — 18, M. Nukša (1878.—1942.) — 18, E. Pole (1872.—1914.) — 37, A. Vanags (1873.—1919.) — 71. Rīgai 20. gs. sākumā bija raksturīga tieksme ne vien pēc jaunas, laikmetīgas arhitektūras vispār, bet arī pēc savas vietējās, nacionālās mākslas un arhitektūras. Šo ievirzi, kas jugendstila ietvaros visspilgtāk realizējās nacionālā romantisma novirziena darbos, veicināja un propagandēja arī latviešu progresīvā estētiskā doma (piemēram, J. Rozentāls, J. Asars).

Tādējādi, kaut arī 20. gs. sākumā Rīgai joprojām nebija vienota ģenerālā plāna, te tomēr izveidojās noteiktas funkcionālas zonas un pilsēta kopumā pārvērtās par lielu urbānistisku organismu. Vecrīga ieguva «sitiņas» — pilsētas sabiedriskā centra raksturu. To apjoza bulvāru ansamblis, kurš veidoja izteiksmīgu arhitektoniski telpisko intervālu starp viduslaicīgo kodolu un bijušajām priekšpilsētām. Sākot ar 19. gs. vidu, priekšpilsētu brīvā mazstāvu koka apbūve pakāpeniski tika nomainīta ar slēgto daudzstāvu mūra apbūvi. Izmainoties apbūves telpiskajam mērogam, tomēr izdevās saglabāt pilsētas apkārtējās vides saskaņu un samērojamību ar cilvēka proporcijām; ansambla iezīmes jūtamas ne vien bulvāru puslokā, bet arī plašākā bijušo priekšpilsētu teritorijā. Te liela nozīme bija gan Rīgas būvnoteikumiem, gan arī apstāklim, ka galvenā apbūves pamatmasa šeit radās relatīvi īsā laikposmā. Šī laika Rīgas jugendstila formālo ieviržu daudzveidība zināmā mērā pat veicina telpiskās vides uztveres viengabalainību, jo jugendstilam raksturīgās formas un detaļas pilsētībūvnieciskā skatījumā it kā atdalās no atsevišķo ēku apjomiem un vizuāli saplūst ielas ainavā. Tajā pašā laikā strādnieku nomalēs, kur joprojām saglabājās ārkārtīgi zems labiekārtojuma līmenis un visai zema apbūves mākslinieciski estētiskā kvalitāte, sevišķi uzskatāmi izpaudās kapitālistiskās lielpilsētas attīstības negatīvās puses.

XIV

RĪGAS
IEDZĪVOTĀJU
ATPŪTAS
VIETAS

ALPHAS
BETA
GAMMA
DELTA
EPSILON
ZETA
ETA
THETA
IOTA
KAPPA
LAMBDA
MU
NU
XI
OMEGA

Jau 18. gs. bagātie vācu tautības rīdzinieki — namnieki, rātskungi, tirgotāji — vasaru centās pavadīt zaļumos ārpus pilsētas vaļņiem. Šim nolūkam ap Rīgu tika iekārtotas tā saucamās muižiņas (*Höfchen, Gelegenheiten*), kuru ziedu laiki bija periods apmēram no 1750. līdz 1850. g. Muižņu Rīgas apkārtnē bija daudz, tās bija iekārtotas Ganību dambī, Sarkandaugavā, pie Juglas ezera un Ķīsezera, Biķerniekos, pie Grīziņkalna, Dzegužkalna, Āgenskalnā, Torņakalnā, Zaslaukā, Spilvē un arī citur. 19. gs. otrajā pusē atpūtai izmantoja vairs tikai daļu no šīm muižinām. Visilgāk saglabājās Zaslauka, Hartmaņa, Bišu, Volfšmita, Ēbeļa, Šrēdera, Nordeķu, Borherta un dažas citas muižiņas.

Par rīdzinieku nozīmīgu atpūtas vietu 19. gs. otrajā pusē turpināja veidoties Pārdaugava. Trūcīgie rīdzinieki svētdienās devās uz Pārdaugavu pastaigāties pa skaisto priežu mežu, bagātākie visu vasaru pavadīja vasarnīcās Āgenskalnā, Zaslaukā un Torņakalnā. Par sevišķi ievērojamu vasarnīcu rajonu izveidojās Āgenskalns, kur 19. gs. vidū ierīkoja kuģišu pietātni satiksmes uzturēšanai ar Daugavas labo krastu. Atpūtas sezonas laikā Āgenskalna mežā notika koncerti, «puķu balles», vēlāk Āgenskalna parkā sāka darboties vasaras teātris. Iecienīta atpūtas vieta bija Altonava tagadējās L. Altonavas ielas rajonā. Rīdzinieki organizēja izbraukumus arī uz Katlakalnu un Šampēteri. Dažas Pārdaugavas atpūtas vietas tolaik jau bija ieguvušas priekšpilsētas vaibstus: mājas, kurās uzturējās tūkstošiem pilsētnieku, bija saceltas cieši blakus cita citai. Tāpēc arī saprotams, ka daudzi rīdzinieki vairs nevēlējās šeit pavadīt vasaru. Pieaugot pieprasījumam pēc vasarnīcām, gruntsgabali to celšanai tika ierādīti arī citur (piemēram, Anniņmuižā — sākot ar 1910. g.).

Par populāru atpūtas vietu 19. gs. 60. gados kļuva Ķīsezera apkārtnē. Nemitīgi pieaugot pilsētnieku skaitam, kas vēlējās to sezonas laikā apmeklēt, tika uzlabota satiksme ar Rīgu. Kopš 1868. g. katru svētdienu no Rīgas uz Ķīsezera un atpakaļ brauca tvaikonis «Prācise». Sevišķi daudz rīdzinieku Ķīsezera apkārtnē (Ozolkalnā ezera dienvidaustrumu krastā, Sužos) ieradās Jāņu vakarā (piemēram, Ozolkalnā vien 1878. gadā — 20 000 cilvēku).

Satiksmei izmantoja gan kuģišus, gan omnibusu un ratus. Darbaļaudis te ieradās kājām.

Rīdzinieku svētdienas izbraukumiem uz Ķīsezera apkārtni sekoja apmešanās šeit uz visu vasaras sezonu. 1898. gadā radās plāns apdzīvot Ķīsezera meža terasi. Vasarnīcu un savrupmāju rajons Ķeizarmežā (Mežaparkā) sāka veidoties ar 1902. g., kad akciju sabiedrība «Rīgas namu būv-sabiedrība» no bijušajiem īpašniekiem atpīrka mežaino un pļavaino teritoriju rietumos no Ķīsezera dienvidu daļas. Šeit vasarnīcas būvēja bagātie rīdzinieki, galvenokārt vācieši. Ķeizarmežam, kuru tā svaigā gaisa dēļ prese dēvēja par Rīgas plaušām, sāka veltīt arvien lielāku vērību: te būvēja ceļus, ielas, izveidoja regulāru zirgu tramvaja satiksmi. Zirgu tramvajs savienoja jauno vasarnīcu koloniju ar Rīgas elektriskā tramvaja līniju, bet 1910. gadā elektriskā tramvaja līnija jau sniedzās līdz pašam Ķeizarmežam (bija paredzēts, ka darbdienās tramvajs ies trīsreiz stundā, bet svētdienās — biežāk). Samērā nozīmīgs rīdzinieku pievilksanas objekts bija sporta biedrība «Kaiserwald», kura rīkoja sacīkstes tenisā, airēšanā un peldēšanā. Zināmu interesi izraisīja arī jahtkluba darbība.

Ķeizarmežā uzbūvētās vasarnīcas bija domātas galvenokārt vienai ģimenei, turklāt piemērotas dzīvošanai arī ziemā, un tās parasti apdzīvoja paši īrnieki. Vasarnīcu kolonijai blakus atradās 1911. gadā ierīkotais Rīgas Zooloģiskais dārzs, kas allaž bija labi apmeklēts.

Ķīsezera ziemeļaustrumos atradās Suži, kur neilgi pirms pirmā pasaules kara, līdz ar satiksmes uzlabošanos starp Rīgu un Ķeizarmežu, arī izveidojās maza vasarnīcu kolonija. Te tika atklātas dziedniecībai derīgas dūņas. 19. gs. otrajā pusē rīdzinieku vasarnīcas bija arī Šmerlī.

Rīgas iedzīvotāju skaitam pieaugot, kā arī paplašinoties pilsētas teritorijai, arvien lielāka kļuva nepieciešamība pēc speciāli iekārtotiem publiskiem parkiem jeb dārziem, kurus iedzīvotāji varētu izmantot atpūtai. 19. gs. vidū Rīgā ievērojamākie bija divi parki — Ķeizardārzs un Vērmaņdārzs.

Rīgas vecākā parka — Ķeizardārza (vēlākais Viesturdārzs, tag. Dziesmu svētku dārzs) — izveide sākās jau 1721. gadā pēc cara Pētera I ierosmes. 19. gs. 40. gados dārzs tika nodots Rīgas pilsētas rīcībā. Dārza vienā daļā, kas bija norobežota, līdz 1868. g. atradās ģenerālgubernatora vasaras dzīvoklis un vairākas rīdziniekiem iznomātas dzīvojamās mājas, kamēr otra daļa, sākot ar 1853. g., no pl. 6 līdz 23 bija atvērta apmeklētājiem. Jau 19. gs. vidū Ķeizardārzā rīdzinieku izklaidešanai tika organizēti dažādi pasākumi: spēlēja kareivju kapela, uzstājās akrobāti, atlēti, notika teātra izrādes. 60. gados apmeklētāju skaits Ķeizardārzā visumā sāka mazināties, jo Rīgas turīgākie iedzīvotāji arvien vairāk devās uz Rīgas jūrmalu. Lai piesaistītu rīdzinieku simpātijas Ķeizardārzam, tajā ierīkoja restorānu, 1873. gadā uzcēla estrādi. Vairāki pasākumi, kas 19. gs. otrajā pusē notika Ķeizardārzā, guva lielu atsaucību. To vidū it īpaši jāmin 1873. gadā notikušie Pirmie vispārējie latviešu dziesmu svētki. No 1883. g. rīdzinieki Ķeizardārzu varēja apmeklēt arī ziemā, tur tika ierīkota slidotava un ledus kalns kamanīnām. Tomēr galvenā vieta rīdzinieku izklaidešanas programmā dārzā līdz pat karam bija dažādiem koncertiem.

Vērmaņdārzs (tag. S. Kirova parks) bija otra ievērojamākā šāda veida

atpūtas vieta, kura 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā konkurencē ar Ņeizardārsu par apmeklētāju skaitu izvirzījās priekšgalā. Vērmaņdārs tika atvērts 1817. gadā un savu nosaukumu guva no tirgotāja atraitnes Annas Vērmanes uzvārda, kura bija ieguldījusi savus līdzekļus dārza sākuma izveidē. Ap 40. gadiem, kad dārzam tika pievienoti daži apkārtējie zemes gabali, tas paplašinājās līdz mūsdienai apmēriem. Līdz 1863. g. bija ierīkoti dārza pamatapstādījumi. Apmeklētāju skaita straujam pieaugumam par cēloni bija gan dārza izdevīgais novietojums, gan arī tas, ka tajā darbojās restorāns, minerālūdens ārstniecības iestāde, koncertzāle un mūzikas estrāde. 19. gs. beigās ziemā sāka darboties arī slidotava. Jāatzīmē, ka visus šīs atpūtas vietas labumus varēja izmantot tikai bagātākā rīdzinieku daļa, darba tautai tie bija gandrīz nepieejami. Liela daļa no Vērmaņdārza apmeklētājiem bija Rīgas tirgotāji.

Mantīgo šķiru rīdziniekus blakus citām izpriečām Vērmaņdārzā pulcināja daudzus koncerti. 60. gados vasarās koncerti notika otrdienās un piektdienās, kopš 80. gadiem, izņemot trešdienas un sestdienas, tika rīkoti militārā orķestra koncerti, kas reizēm beidzās ar ugunošanu. Dārza koncertzālē koncerti notika arī ziemā, bet ārā tika organizētas dažādas atrakcijas. 19. gs. beigās daudzus rīdziniekus Vērmaņdārzā un tā apkārtne pulcināja gaisa balonu lidojumu demonstrējumi un lēkšana no tiem ar tā saucamajiem krītamajiem širmjiem.

Blakus Ņeizardārzam un Vērmaņdārzam, kurus apmeklēja galvenokārt Rīgas turīgi iedzīvotāji, 19. gs. otrajā pusē sāka veidoties dārzi, kuriem bija nozīme arī strādnieku dzīvē.

Maskavas priekšpilsētas trūcīgo iedzīvotāju ievērojamākā atpūtas vieta jau 60. gados bija Kojusalas dārzs. Lai celtu dārza popularitāti, tajā 20. gs. sākumā ierīkoja dekoratīvus apstādījumus. No 1911. līdz 1914. g. vasarā svētdienās dārzā notika brīvkoncerti. Šie pasākumi guva lielu piekrišanu apkārtne dzīvojošo strādnieku vidū, un dārza apmeklētāju skaits pieauga. Maskavas priekšpilsētas proletariāts 19. gs. otrajā pusē par atpūtas vietu izmantoja arī bijušās katoļu kapsētas teritoriju. 1905.—1908. gadā te izveidoja tā saukto Miera dārzu ar samērā trūcīgiem apstādījumiem. Tika uzcelta koncertestrāde, uz kuras vasarā vairākas reizes nedēļā uzstājās karavīru orķestris.

Kā viens no jaunākajiem parkiem jāmin Grīziņkalna parks (tag. 1905. gada parks). Tā izveidošana tika uzsākta 1902. gadā un turpinājās vienpadsmit gadus. Šampētera brūveris F. Šindlers te uzcēla restorānu un teātri «Apollo». Tika iekārtota deju grīda un mūzikas istaba. Parka tuvumā darbojās cirks, karuseļi un citas izprieču ierīces. Lai gan 20. gs. sākumā presē bija norādīts, ka parks domāts vidēji turīgiem rīdziniekiem, tomēr svētdienās un svētku dienās tas pievilka apkārtējo fabriku un rūpniecības strādniekus. Darbdienai vakaros to labprāt apmeklēja strādnieku jaunatne. Ļoti populārs kā rīdzinieku pulcēšanās vieta Grīziņkalna parks kļuva 1905.—1907. g. revolūcijas laikā. Pirms pirmā pasaules kara parkā 1—2 reizes nedēļā sarīkoja brīvkoncertus. Kara laikā parkā esošās celtnes nopostīja un tas panīka.

19. gs. otrajā pusē rīdzinieki sāka izmantot par atpūtas vietu arī apstādījumus Vecpilsētas tiešā tuvumā, it īpaši Bastejkalnu (Bastejkalna parks)

un Teātra laukumu pilsētas (vācu) teātra priekšā. 20. gs. sākumā pēc dekoratīvo apstādījumu ierīkošanas Esplanādē arī te arvien biežāk sāka pulcēties pilsētnieki. Atpūtai tika izmantots arī Jēkaba (tag. Čerņiņevska) laukums. Uz šejieni 19. gs. beigās no Mazā Vērmanģdārza (tag. Kirova un P. Stučkas ielu krustojumā) sakarā ar tā tuvākās apkārtnes apbūvi pārcēla veco ābolu tirgu, tā dēvēto umurkumuru. Vēl pirms pirmā pasaules kara tirgus dienās šeit pulcējās tūkstošiem rīdzinieku. Spēlēja orķestris, tika dziedātas dziesmas, notika rāpšanās ar ziepēm apziestā stabā pēc dāvanām. Kas attiecas uz Mazo Vērmanģdārzu, tad tas palika neliels dārziņš ap tajā esošo restorānu. Tāds pats dārzs pie restorāna, tikai daudz plašāks, bija Aleksandra dārzs strādnieku rajonā pie Aleksandra vārtiem bij. Falkenhofas muižas teritorijā (Aleksandra ielā 194, gandrīz līdz dzelzceļam un Aleksandra vārtu, tag. Oškalnu, stacijas virzienā).

No Daugavas labajā krastā esošajiem atpūtas dārziem vēl pieminams 19. gs. otrajā pusē izveidotais Strēlnieku dārzs, kam gan rīdzinieku dzīvē toreiz bija mazāka nozīme, jo ieeja tajā faktiski bija atļauta tikai vācu strēlnieku biedrības biedriem.

Pārdaugavā bija Arkādijas, Dzegužkalna, Āgenskalna un Pētera (tag. Uzvaras laukums) dārzi. Vispopulārākais bija Arkādijas dārzs, ko bija iecienījuši vācieši un pārvācojušies latviešu sīkpilsoņi. 1885. gadā Arkādijas dārza teritoriju ar visām celtnēm nopirka tirgotājs K. Kleins, kas darīja visu, lai to pārvērstu par izpriecu vietu un iegūtu lielāku peļņu: ierīkoja traktieri, bumbotavu un citas spēles. 1896. gadā dārzu īpašumā ieguva pilsēta un iznomāja brūža «Valdšleshens» firmai, kas te peļņas nolūkā ierīkoja restorānu. 20. gs. sākumā Arkādijā izveidoja jaunus apstādījumus. No 19. gs. beigām līdz pirmajam pasaules karam dārzā notika gan koncerti, gan ugunošanas, dejas un bērnu svētki, kuros sarīkoja skriešanos maisos, braukšanu un jāšanu ar ēzeļiem utt. Kara laikā dārzā ar savu iedzīvi un lopiem apmetās bēgļi.

Strauji augot fabriku un rūpnīcu strādnieku skaitam Ilguciemā, Rīgas dome 20. gs. sākumā bija spiesta sākt darbus atpūtas dārza ierīkošanai Dzegužkalnā. Šie darbi norisa visai lēnām līdz pat pirmajam pasaules karam. Strādnieki bija bieži dārza viesi, kaut arī apstādījumi un atpūtas programma bija trūcīgi. Pirms pirmā pasaules kara šeit parasti kādu reizi nedēļā tika rīkoti pūtēju orķestra brīvkoncerti, tā sauktie tautas koncerti.

Viens no Pārdaugavas aristokrātiskajiem dārziem bija Āgenskalna parks, kas atradās Kalnciema ielas sākumā, šaipus Daugavgrīvas ielai. 19. gs. 80. gados šeit darbojās bumbotava, šautuve, vasaras teātris, notika koncerti. Ziemā dažādi sarīkojumi notika restorāna mājā. Parks kļuva tik populārs, ka ar tā darbības laiku pat tika saskaņota kuģišu satiksme.

Par vienu no pašām nozīmīgākajām rīdzinieku atpūtas vietām uzskatāma Rīgas jūrmala. (Apskatāmajā laikposmā parasti ar nosaukumu «Rīgas jūrmala» apzīmēja teritoriju starp jūru un Lielupi no Buļļiem līdz Asariem, taču bieži vien šis jēdziens ietvēra arī Kaugurus un pirms pirmā pasaules kara — arī Jaunķemerus.) 19. gs. pirmajā pusē Rīgas jūrmalu apmeklēja galvenokārt tikai rīdzinieki (parasti tie bija bagātie vācieši), vēlāk, 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā, daudz atpūtnieku ieradās te arī no citām Krievijas guberņām. 1913. gadā, kā tas redzams no presē publicētajiem, lai

gan nepilnīgajiem, atpūtas viesu sarakstiem, rīdzinieki bija tikai apmēram 48% no pastāvīgajiem atpūtniekiem. Toties daudz rīdzinieku, izmantojot vilcienus un kuģīšus, ieradās jūrmalā atpūsties tikai svētdienās, neirējot vasarnīcas. Tomēr jāievēro, ka jūrmalu apmeklēja galvenokārt turīgie rīdzinieki.

Pirmie rīdzinieki Rīgas jūrmalu sāka apmeklēt 19. gs. 20. gados un koncentrējās Dubultos. Sākumā te ieradās galvenokārt personas, kurām ārsts jūrmalu bija ieteicis ārstēšanās nolūkos. Kā atzīmējis pirmais Dubultu peldvietas ārsts V. Sodofskis, rīdzinieku brauciens uz jūrmalu toreiz bija upuris, kuru spieda nest nepieciešamība. Jādzīvo bija vietējo zvejnieku mājās. Tomēr jūrmalas popularitāte strauji auga, un rīdzinieki sāka to apmeklēt arvien vairāk. Viena no svarīgākajām problēmām, ar kuru te vajadzēja saskarties, bija satiksme starp Rīgu un jūrmalu. 19. gs. vidū tika izmantoti divi transporta veidi. Braucot uz jūrmalu pa zemes ceļu ar ekipāžām (kopīgs nosaukums viegliem atsperu ratiem) un diližansiem (slēgta, daudzvietīga, zirgu vilkta ekipāža), ceļoties pie Bulduriem jeb Bilderliņiem ar prāmi pāri Lielupei, Dubultos varēja sasniegt visātrākais 3 stundās, turklāt vieta diližansā maksāja 1 rubli. Taču arvien lielāku nozīmi sakaros ar jūrmalu sāka gūt kuģīši (1844. g. peldu sezonā regulāru satiksmi ar jūrmalu atklāja kuģītis «Unity», kas varēja uzņemt ap 150 pasažieru). Rīdzinieks par 50 kap. ar kuģīti varēja nokļūt Dubultos, bet, ja viņš gribēja ar to pašu kuģīti braukt turp un atpakaļ, tad ceļš izmaksāja 75 kap. Laika gaitā šis satiksmes veids uzlabojās. No 1857. g. uz Dubultiem gāja tvaikonis «Undine», kas varēja uzņemt pat 500 cilvēku. Tas no Rīgas līdz Dubultiem brauca tikai 2 stundas, kamēr pārējie kuģīši — 2,5—3 stundas. 60. gados starp Rīgu un jūrmalu gan svētdienās, gan darbdienās kursēja vairāki kuģīši — bez «Undine» vēl «Hoffnung», «Vorwärts», «Phoenix», «Adler», «Rapid», «Communication», «Omnibus». Kuģīši pakāpeniski sāka izspiest diližansus, tomēr 60. gados pēdējo nozīme vēl saglabājās (tā, 1863. gadā starp Rīgu un jūrmalu katru dienu kursēja 8 diližansi, bet dažreiz pat 12 un vairāk). Ir ziņas, ka 1870. gadā ar kuģīšiem «Undine», «Rapid», «Communication», «Omnibus» un «Mitau» tikuši pārvadāti 130 tūkst. pasažieru, ar prāmi šajā gadā pie Bulduriem pārcelti apmēram 1500 rati ar mantām un pasažieriem. Tomēr 70. gadu sākumā peldvietu skaits no Rīgas kļuva tik liels, ka esošajam transportam bija grūti tikt ar to galā. Visvairāk kuģīši bija pārpildīti, peldu sezonai sākoties un beidzoties.

Ievērojot apmeklētāju pieaugošo straumi uz Rīgas jūrmalu, 1875. g. maijā uz turieni sāka būvēt dzelzceļu. 1877. gadā pēc dzelzceļa atklāšanas no Rīgas uz Majoriem un atpakaļ gāja jau 6 vilcieni dienā. 1885. un 1886. gadā biļete no Rīgas līdz Dubultiem pirmās klases vagonā maksāja 90 kap., otrās — 68, bet trešās — 35 kap. Ieguvums bija ātruma ziņā: pēc apmēram 40 minūšu brauciena vilciens jau bija Bulduros. Izmantojot vilcienus, arī trūcīgākiem rīdziniekiem bija iespējams aizbraukt uz jūrmalu. Skaistākajās vasaras svētdienās apmeklētāju skaits bija visai liels. Tā, piemēram, 1878. g. 2. jūlijā tikai ar pēdējo vilcienu vien Rīgā no jūrmalas atgriezās vairāki simti cilvēku. Pieaugot atpūtnieku daudzumam, vilcienu skaits tika palielināts. 1899. gadā uz jūrmalu gāja 15—17 vilcieni dienā, 1908.—1909. gadā karstākajā sezonas laikā — mazākais 23 vilcieni, bet

pirms pirmā pasaules kara — jau 40 vilcienu. Pēdējos pirmskara gados no Rīgas uz jūrmalu dažu dienu tika atvesti līdz 10 tūkst. cilvēku.

Uzlabojoties satiksmei un pieaugot iedzīvotāju skaitam Rīgā, atpūtnieku skaits jūrmalā strauji palielinājās. Tā kā tolaik trūka stingras atpūtnieku uzskaites, par peldvietu skaitu ir iespējams sniegt tikai ļoti aptuvenus datus. 1864. gadā Dubultos, Majoros un Mellužos (toreizējā Karlsbādē) atpūtušies 18 tūkst. cilvēku. 1873. gadā atpūtnieku skaits Rīgas jūrmalā sniedzās līdz 36 tūkst. 1880. gadā jau jūnijā norādīts, ka minimālais atpūtnieku skaits ir 30 tūkst. 1886. gadā peldvietu skaits svārstījās no 45 tūkst. līdz 60 tūkst., 1892. gadā to bija 50—60 tūkst. Visai aptuvenas ir ziņas par peldvietu skaitu arī turpmākajos gados: 1900. gadā — 28—50 tūkst., 1908. gadā — 43—60 tūkst., 1910. gadā — 42—55 tūkst., 1914. gadā — 61—70 tūkst.

Atpūtnieku pieplūdums radīja lielu pieprasījumu pēc vasarnīcām. To celtniecība atradās ciešā sakarā ar zemes īpašuma attiecībām, kādas pastāvēja Rīgas jūrmalā. Pēc īpašuma veida zemes, uz kurām bija izveidojušās atpūtas vietas, varēja iedalīt šādi:

- a) privāto muižu zemes (Majori, Melluži, Asari, Valteri, Buļļu muiža);
- b) valsts zemes (Buļļi, Bulduri, Dzintari jeb Edinburga, Jaundubulti, Kauguri, Jaunķemeri);
- c) Dubultu dzimstgruntnieku jeb tā sauktā Dubultu komūnas zeme un citu zemes gabalu īpašnieku zeme.

Sākot ar 19. gs. 30. gadiem, gruntsgabalus jūrmalā iznomāja.

Kā vienus no pirmajiem gruntsgabalus sāka iznomāt Firkša majorāta īpašumos Majoros, Mellužos un Asaros. Šeit katrs varēja dabūt gruntsgabalu par noteiktu nomas maksu — 12 rbļ. par pūrvietu gadā. 1880. gadā Firkša īpašumos kopā bija iznomāti 550 gruntsgabali, 1884. gadā iznomāto gruntsgabalu skaits bija pieaudzis līdz 940.

1909. gadā Firkss saņēma atļauju sadalīt gruntsgabalos savus beidzamās mežus Asaros un Mellužos, līdz ar ko tika iznomāts vēl 280 gruntsgabalu. Līdzīgu atļauju meža sadalīšanai saņēma arī Valteru muižas īpašnieks Štrafils. Firkss līdz pirmajam pasaules karam bija sadalījis gruntsgabalos visus savus zemes īpašumus jūrmalā, tāds pats process bija noticis Valteru muižas zemē. 1917. gadā Majoros, Mellužos un Asaros kopā bija iznomāti jau 1830 gruntsgabali.

Gruntsnomnieku stāvoklis Firkša īpašumos bija ļoti nenoteikts. Pēc pastāvošajiem likumiem visi kontrakti, kas bija noslēgti ar zemes īpašnieku, tā mantiniekiem nebija obligāti. Katram jaunam zemes īpašniekam bija juridiskas tiesības patvaļīgi paaugstināt nomu, uzaicināt jebkuru nomnieku atbrīvot gruntsgabalu, novākt bez atlīdzības uz tā uzbūvētās ēkas. Gruntsgabalam pārejot cita nomnieka rokās, ar to tika slēgts jauns līgums, kas jau paredzēja augstāku nomas maksu. Tā, 1910. gadā par jaunizveidotajiem gruntsgabaliem Majoros un Mellužos agrāko 12 rbļ. vietā par pūrvietu noteica 30 rbļ. lielu gada nomas maksu. 1914. gadā, tiklīdz Majoru muižas zeme pārgāja jaunu īpašnieku rokās, nomas maksu paaugstināja vairākkārtīgi.

Rīgas jūrmalā esošās valsts zemes pārvaldīja Baltijas domēņu valde, bet uz vietas tās pārzināja Slokas mezsaimniecības mežzinis. Valsts zemi

gruntsgabalos sāka sadalīt 19. gs. 30. gadu sākumā. Paši pirmie gruntsgabali tika ierādīti Bulduros, bet drīz pēc tam arī Dubultos. Tos iznomāja uz nenoteiktu laiku, iekasējot 8 rbļ. par pūrvietu gadā. Ar 1896. g. gruntsgabalus valsts zemēs sāka iznomāt uz laiku līdz 99 gadiem, paturot tiesības nomas maksu ik pēc 5 gadiem paaugstināt par 5%. 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā pieprasījums pēc gruntsgabaliem bija ievērojami pieaudzis. Ja 1872. gadā vairāksolišanā izsludinātajiem gruntsgabaliem vēl trūka ņēmēju, tad ap 1910. g. pieprasījums bija tik liels, ka bija gadījumi, kad Bulduros un Dzintaros par pūrvietu solīja 600 un 700 rbļ. gadā. 1911. gadā uz 20 vairāksolišanā paredzētajiem gruntsgabaliem Bulduros, Dzintaros un Jaundubultos bija iesniegta 161 prasība. Līdz 1912. g. valsts zemēs pavisam bija iznomāts 661 gruntsgabals ar kopējo platību 254,15 desetīnas. Gadā par 1 pūrvietu nomnieki vidēji maksāja 45 rbļ. Valsts zemes nomniekiem, salīdzinot ar privāto muīžu zemes nomniekiem, bija tā priekšrocība, ka viņi varēja dabūt hipotekārus aizņēmumus vasarnīcu būvei.

60. gados domēņu valde sāka enerģiski meklēt pircējus Dubultu (Vecdubultu) zemēm, kas lielākoties jau bija sadalītas gruntsnomas gabalos. Cēlonis šādai rīcībai bija tas, ka 19. gs. vidū Lielupe plūdu laikā bieži ieskaloja jūrā ievērojamus zemes gabalus, kas atradās upes likumā, un radās draudi, ka nākotnē Lielupe šajā vietā varētu savienoties ar jūru un rezultātā tiktu izskalota liela Dubultu teritorijas daļa. Par zemes pircējiem Dubultos kļuva 91 šejienes zemes nomnieks, kas 1866. gadā par 11 856 rbļ. nopirka 95 desetīnas savas agrāk nomātās zemes un klāt vēl 30 desetīnas meža.

Ievērojama daļa jūrmalas gruntsgabalu lietotāju bija latvieši. Tā, 1884. gadā latviešu rīcībā bija 41,9% visu gruntsgabalu. Turpmākajos gados latviešu — gruntsgabalu turētāju īpatsvars vēl pieauga. Ja, piemēram, 1884. gadā Firksa īpašumos Majoros, Mellužos un Asaros latviešu bija 48,7% visu gruntsnomnieku, tad 1917. gadā — jau 71,8%. Tas liecina par latviešu buržuāzijas ekonomisko pozīciju nostiprināšanos. Gruntsgabalos drīz vien izauga vasarnīcas.

Rīgas jūrmalas atpūtas vietu apbūve notika pakāpeniski. Buļļos, kas atradās pie pašas Lielupes grīvas, vasarnīcas tika celtas samērā maz un tās visbiežāk bija nelielas. To būve sākās 19. gs. 70. gados, kad šo peldvietu sāka apmeklēt Rīgas pilsētas teātra aktieri, tāpēc arī Buļļus mēdza saukt par «teatrālo» atpūtas vietu. Vēl 40. gados vasarnīcas sāka būvēt Bulduros. Bulduru popularitāte rīdzinieku vidū bija sevišķi liela, jo tā bija no Rīgas visvieglāk sasniedzamā atpūtas vieta. Vasarnīcas te bija domātas galvenokārt vienas ģimenes lietošanai, bet tās bija lielas un relatīvi komfortablas. Bulduros dzīvoja bagātie rīdzinieki, pārsvarā vācieši, tos parasti sauca par «patriarhālo» atpūtas vietu. Tā kā Rīga bija tuvu, tad dažas vasarnīcas te tika apdzīvotas visu gadu. Nākošā atpūtas vieta virzienā no Rīgas — Dzintari — maz atšķīrās no Bulduriem. Pirms pirmā pasaules kara tā bija pati aristokrātiskākā Rīgas jūrmalas daļa, to sauca par «kapitāla mitekli». Vasarnīcas šeit piederēja gandrīz tikai Rīgas buržuāzijai. Tās bija lielas un galvenokārt pašu īpašnieku apdzīvotas. Majoriem, tāpat kā arī Dubultiem, bija miestīņa izskats. Majori stipri izauga 70. gados. Vasarnīcas šeit bija ļoti dažādas — 19. gs. beigās te vēl bija sastopamas gan

pavisam mazas būdiņas, gan arī visai greznas celtnes. Jūrmalas apgūšanas sākumā Dubultos celtās vasarnīcas, salīdzinot ar pārējo atpūtas vietu celtnēm, 19. gs. beigās plānojuma un komforta ziņā jau bija stipri novecojušas. Tās parasti bija nelielas, celtas tuvu cita pie citas. Dubultu tuvumā jau 1848. gadā tika dibināta Jaundubultu vasarnieku kolonija. Vasarnīcas arī šeit pa lielākajai daļai bija mazas un pēc sava iekārtojuma atpalikušas no jaunajām prasībām. Jau 20. gs. sākumā presē tika izteikta doma, ka vecās vasarnīcas vajadzētu nojaukt un to vietā uzcelt jaunas. Mellužos un Asaros iedzīvotāju galvenais peļņas avots sākumā bija dārzkopība, tāpēc vasarnīcu celtniecībai šeit bija mazāka nozīme. Asaros vasarnīcas sāka celt 19. gs. otrajā pusē, kamēr Melluži vēl ap 1880. g. bija priedēm apaugusi purvainā vieta. Lai arī vasarnīcas Mellužos un Asaros tika celtas, to skaits nebija liels. Tā, 20. gs. sākumā atpūtnieki vasarās irēja te vietējo iedzīvotāju mājas, kurās saimnieki dzīvoja pa ziemu. Paši saimnieki vasaras sezonas laikā pārgāja dzīvot uz bēniņiem vai uz kādu dēļu būdu. Vēl pirmā pasaules kara priekšvakarā atpūtnieki vasarnīcu trūkuma dēļ šajās vietās nereti dzīvoja telpās, kurās tika žāvētas zivis, un pat zirgu stallos.

Saglabājušies dati par vasarnīcu skaitu nav pilnīgi, taču zināmu ieskatu vasarnīcu celtniecības tempos tie var dot. 1875. gadā teritorijā no Buļļiem līdz Mellužiem aptuveni bijušas 2000 dzīvojamās mājas. Par atsevišķām peldvietām zināms, ka 1872. gadā Dubultos bija 570 māju, Majoros — 500, Bulduros — 400. 1897. gadā no Buļļiem līdz Kauguriem bija izīrētas 3040 mājas. Līdz 1912. g. Rīgas jūrmalas vasarnīcu skaits bija ievērojami pieaudzis, sasniedzot 5659; no tām Buļļos atradās 60, Bulduros — 937, Dzintaros — 311, Majoros — 1558, Dubultos — 615, Jaundubultos — 815, Asaros un Mellužos — 1287, Kauguros — 76 vasarnīcas.

Pēdējos gados pirms pirmā pasaules kara jaunas vasarnīcu vietas izveidojās Priedainē (*Kiefernhalt*) un Jaunķemeru jūrmalā. 1912. gadā Priedainē bija uzcelts jau vairāk nekā 40 plašu vasarnīcu, bet Jaunķemeros 1914. gadā bija apdzīvojamas 20 vasarnīcas.

Vasarnīcu īres maksas visumā bija ļoti augstas, un līdz ar atpūtnieku pieplūdumu tās pieauga. 1897. gadā augstākā sezonas īres maksa par vasarnīcu Dzintaros sasniedza 1500 rbļ., Majoros — 1200 rbļ., Vecdubultos — 800 rbļ., Jaundubultos un Mellužos — 400 rbļ., bet dārgākais dzīvoklis Asaros maksāja 200 rbļ. Īres maksas turpināja augt arī 20. gs. sākumā: istaba, par kuru 1907. g. sezonā prasīja 35 rbļ., 1913. gadā maksāja 80 rbļ., 1914. gadā viena istaba ar verandu jau maksāja līdz 100 rbļ., vidēja lieluma un labuma vasarnīcas — no 100 līdz 300 rbļ., labākās un lielākās — līdz 1000 rbļ. un vairāk.

Atsevišķas personas vai mazbērnu ģimenes istabas varēja noīrēt arī pensionātos. 1909. gadā Rīgas jūrmalā bija šāds pensionātu skaits: Buļļos — 3, Bulduros — 20, Dzintaros — 10, Majoros — 40, Dubultos un Jaundubultos — 20, Mellužos — 15, Asaros — 10. 1910.—1914. gadā istaba pensionātā, ja ierēķina arī pārtiku, maksāja apmēram 60 rbļ. mēnesī. Šīs augstās maksas pašas par sevi parāda, ka Rīgas strādniekiem nebija iespējams vasaru pavadīt jūrmalā.

Rīgas jūrmalai nebija kopējas administratīvas pārvaldes, tātad nebija kopēja orgāna, kas spētu rūpēties par peldvietu labiekārtošanu. Vietējās

Bulduru, Majoru un Slokas pagastu tiesas un pagastu valdes interesējās tikai par šiem pagastiem pierakstītiem zemniekiem. Par atpūtnieku vjadzībām uz muižu zemes vjadzētu rūpēties muižu valdēm, bet tās neizpildīja pat savus tiešos, likumā paredzētos pienākumus. Mazliet īpatnējāks stāvoklis šajā ziņā bija Dubultos, kurus 1863. gadā Vidzemes guberņas pārvalde apstiprināja par miestu. Tā kā par kārtības ievērošanu miestā rūpējās peldvietas policija, bet tiesas funkcijas bija savstarpēji sadalījušas miertiesa un Slokas apriņķa tiesa, tad Dubultu miesta pārstāvju funkcijas aprobežojās ar miesta kopējā īpašuma pārvaldīšanu.

19. gs. otrajā pusē kā peldvietu dzīves regulētāja sāka uzstāties Vidzemes guberņas pārvalde, kas savus rīkojumus īstenoja ar policijas palīdzību. Peldvietu policijai faktiski nācās pildīt jūrmalas pašvaldības funkcijas. Pārvaldes trūkumam kavējot atpūtas vietu labiekārtošanas darbus, jautājums par tās izveidošanu tika cilāts vairākkārt. Izstrādāja dažādus pārvaldes projektus, taču nekādas praktiskas izmaiņas nenotika. Sākoties pirmajam pasaules karam, pārvaldes jautājums kļuva vēl aktuālāks, jo bija radusies cerība, ka, kamēr ārzemju kūrorti Krievijas iedzīvotājiem paliks slēgti, Rīgas jūrmalā ieradīsies liels atpūtnieku skaits. Jautājums tika dedzīgi apspriests vēl 1915. g. janvārī Petrogradā notikušajā Krievijas dziedniecības vietu uzlabošanas kongresā, taču praktiski tā arī netika nekas izdarīts.

Par jūrmalas peldvietu labiekārtošanu rūpējās galvenokārt dažādās peldu biedrības. Visvecākā no tām bija Dubultu peldu biedrība, kuras statūtus apstiprināja jau 1851. gadā. 1873. gadā peldu biedrība izveidojās Majoros, 1877. gadā — Bulduros, bet 1879. gadā — arī Mellužos. Pirms pirmā pasaules kara jūrmalā darbojās jau 11 šādas biedrības, kas izvirzīja uzdevumu labiekārtot atpūtas vietas — ierīkot akas, soliņus, sētas, trotuārus, labot un laistīt ielas, organizēt dažādus sarīkojumus, rūpēties par ielu un parku apgaismošanu utt. Bet šo uzdevumu izpildi ierobežoja biedrību nelielie naudas līdzekļi, kurus galvenokārt veidoja biedru maksas, sarīkojumu ienākumi un kopš 1909. g. — peldu nodokļa daļa, kura palika pēc policijas atalgošanas. Šādos apstākļos Rīgas jūrmalas peldvietās bija labiekārtošanas ziņā daudz trūkumu. Piemēram, nebija pietiekoši daudz aku, kas varētu dot labu dzeramo ūdeni. Uz ielām to nepietiekošās izbūves dēļ sausā laikā pacēlās putekļu mākoņi, bet pēc lietus tās pārklājās ar neizbrienamiem dubļiem. Naktīs nebija kaut cik ciešama apgaismojuma, pārtikas apgāde bija vāja utt.

Līdz ar peldvietu skaita pieaugumu Rīgas jūrmalā radās nepieciešamība pēc peldēšanās kārtības regulēšanas. Tā kā 19. gs. pirmajā pusē peldēšanās kostīmos bija pilnīgi nepazīstama, jau 30. gados peldvietiem noteica vīriešu un sievietes peldu stundas. To maiņa tika paziņota ar sarkanās (vīriešu) un zilās (sieviešu) krāsas karoga uzvilšanu no jūras puses redzamākajā Dubultu vietā; signalizācijai kalpoja arī zvans. Par peldu stundu neievērošanu sodīja. Tā, piemēram, Majoru peldu biedrība 1881. gadā peldu stundu pārkāpēju pirmajā reizē sodīja ar 3 rbl., otrajā — ar 6 rbl., bet pēc trešās reizes izraidīja no jūrmalas. Šāda peldēšanās kārtība bija neērta, jo vīriešu peldu stundās sievietēm jūrmala nebija pieejama pat pastaigām, un otrādi. Jautājums par peldēšanās laika noteikšanu

sievietēm un vīriešiem, par kopējām pastaigām atvēlēto laiku jūrmalā ar lieliem strīdiem tika risināts visu apskatāmo periodu. Vīriešiem un sievietēm paredzētais laiks nebija vienāds: 19. gs. otrajā pusē sievietes jūras peldēm vidēji dienā varēja izmantot 3,5—4,5 stundas, vīrieši — 5,5—9 stundas.

Jau 19. gs. pirmajā pusē tika izteikts priekšlikums visu jūrmalu sadalīt ar starpzonām divās daļās. Vienā daļā visu dienu varētu peldēties un pastaigāties sievietes, otrajā — vīrieši. 1875. gadā presē parādījās kautrīgs ierosinājums, ka peldēšanās kārtību varētu uzlabot, ja atpūtnieki peldētos kostīmos. Pirmo soli veco tradīciju laušanā 1881. g. sezonā spēra Dubultu peldu biedrība. Jaunā peldu kārtība paredzēja, ka no pl. 6 līdz 9 vīrieši un no pl. 9 līdz 12 sievietes varēja peldēties tāpat kā agrāk, toties pēcpusdienā no pl. 15 līdz 17 peldējās kostīmos sievietes un no pl. 17 līdz 19 — vīrieši un pa jūrmalu varēja pastaigāties gan vīrieši, gan sievietes. Tomēr citās jūrmalas atpūtas vietās ne tikai nepieņēma šo peldēšanas kārtību, bet pat nosodīja to no morāles pozīcijām, un jau nākošajā gadā Dubultu peldu biedrība savu jauninājumu atcēla.

Gadsimta beigās peldkostīmu piekritēji saņēma stipru atbalstu. 1897. gadā ar gubernatora rīkojumu visā jūrmalā vīriešiem un sievietēm pēcpusdienās tika paredzēta kopēja peldēšanās kostīmos. Bez kostīmiem šinī laikā atļāva peldēties tikai no speciālām peldu laipām, kuras no visām pusēm tika norobežotas. Lai arī peldkostīma izmēri bija noteikti visai prāvi — bikses līdz ceļiem un bezroku krekls ar jostu —, atkal sacēlās vesela protestu vētra. 1905. gadā peldēšanās kārtību atkal izmainīja, nosakot katram dzimumam savas peldēšanās stundas kostīmos. 1912. g. noteikumi paredzēja, ka kostīmos vīrieši un sievietes var peldēties kopā. Beidzot 1914. gadā peldēties bez kostīmiem pilnīgi noliedza visā jūrmalā.

Lai peldēšanās būtu pēc iespējas ērtāka un patīkamāka, atpūtnieki varēja izmantot peldu būdas, laipas un ratus. Peldu būdās, kas 19. gs. otrajā pusē un 20. gs. sākumā jūrmalā bija sastopamas lielā daudzumā, varēja izģērbties un atstāt drēbes. Lai peldētājiem aiztaupītu ne visai patīkamo pakāpenisko ieiešanu jūrā, jau 19. gs. 30. gados jūrā no krasta sāka būvēt peldu laipas, no kurām kāpnītes veda tieši jūrā, kur jau bija dziļāks ūdens. Uz katras diezgan garās (ap 140 m) peldu laipas atradās kādas 40 peldu būdas. Ir ziņas, ka ap 1909. g. Majoros bija 4 peldu laipas, Jaundubultos — 3, Mellužos — 6, Asaros — 1. Dubultos šajā laikā bija 5 peldu iestādes, un domājams, ka katrā no tām bija vairākas peldu laipas. Sākumā peldu laipas būvēja privātām vajadzībām, vēlāk tās kļuva pieejamas visiem. Laipas piederēja atsevišķām personām un biedrībām, par to lietošanu bija jāmaksā. 1895. gadā abonements 12 peldēm maksāja 50 kap., vienreizēja pelde — 5 kap. 20. gs. sākumā maksa par vienreizēju peldēšanos no peldu laipām pirmajā klasē bija 10 kap., otrajā — 5 kap. Ipatnēja peldu palīgierīce, kuru sevišķi lietoja 19. gs. otrajā pusē, bija peldu rati — dēļu būda uz četriem augstiem riteņiem. Kalpotājs, kas sēdēja zirgam mugurā, ratus ar peldviesi ieveda jūrā un atstāja tur tik ilgi, kamēr peldviesis pacēla pie ratiem pierikoto karodziņu. Peldu ratu skaits jūrmalā bija samērā liels, Dubultu peldu biedrībai vien, piemēram, 1880. gadā bija ap 50 peldu ratu. Saprotams, ka arī par peldu ratu lietošanu bija jāmaksā.

1879. gadā par ratu lietošanu 45 minūšu laikā vienai personai bija jāmaksā 10 kap., divām — 15 kap., trijām — 20 kap. 1895. gadā peldu ratu lietošanas maksa par 25 minūtēm bija šāda: par 20 biļešu abonementu — 1,70 rbļ., par vienu biļeti — 10 kap.

Bez peldēm atpūtnieki lielu vērību veltīja pastaigām pa jūrmaļu. Sevišķi iecienīta pastaigu zona bija starp Dzintariem un Dubultiem. Nozīmīgu vietu vasarnieku dzīvē sāka ieņemt sports — jāšana, airēšana, peldēšana, futbols, teniss u. c.

Vienu no pirmajām vietām ieņēma jāšanas sports. Peldēšanas biedrības šajā sporta veidā organizēja speciālas apmācības, tika praktizēta apkārtnes skaistāko vietu apmeklēšana jāšus. Jājamzirgus varēja nomāt. 19. gs. 90. gados par pirmo nomas stundu bija jāmaksā 2 rbļ., par katru nākošo — 1 rbļ. Nomājot zirgu uz 20 stundām, sievietei bija jāmaksā 40, vīrietim — 30 rbļ. 19. gs. otrajā pusē atpūtniekiem sāka izīrēt airu laivas, vēlāk arī buru un motorlaivas. 90. gados daudz laivu bija Lielupes Dubultu—Majoru likumā.

Liela vērība tika pievērsta peldēšanas sportam. 1903. gadā nodibināja peldēšanas skolu. Lielupē pretī Majoriem rīkoja daudzveidīgas sacīkstes peldēšanā: ātrumā, ilgumā, ar drēbēm, niršanā utt. Šādiem pasākumiem bija daudz skatītāju.

Lieli interesi atpūtniekos apskatāmajā laikposmā izraisīja arī gaisa balonu pacelšanās demonstrējumi un lidojumi ar lidmašīnām.

Jūrmalā bieži notika koncerti, teātra izrādes, deju vakari. Tie cieši saistīti ar pirmo sabiedrisko celtņu parādīšanos te jau 19. gs. pirmajā pusē. Dubultos kopš 1834. g. bija liela viesnīca ar deju zāli, kurā varēja saiet 200—300 cilvēku, tomēr 1876. gadā šo viesnīcu ieskaloja Lielupē. 1847. gadā Dubultos uzcēla kūrmaļu, 1870. gadā Majoros atvēra hoteli, bet 1897. gadā klāt nāca Edinburgas kūrmaļa. 19. gs. otrajā pusē plaši pazīstams bija arī Karlsbādes «akciju nams», kur varēja pārņakšņot, bija deju zāle un restorāns.

Sākoties pirmajam pasaules karam, atpūtnieku skaits Rīgas jūrmalā stipri samazinājās. 1915. gadā vasarnīcu cenas, salīdzinot ar 1914. g., kritās uz pusi. Kara laikā, kad jūrmalā bija izvietotas lielas karaspēka masas, vasarnīcas stipri cietā, ap 25% bija nodedzinātas vai citādi iznīcinātas. Vissmagāk bija cietuši Dubulti, kur bija nodedzināts vairāk nekā 300 vasarnīcu. Mežs jūrmalā bija neskaitāmu tranšeju izraknāts.

Kopš 19. gs. beigām rīdzinieki sāka apmeklēt arī Vidzemes jūrmaļu, taču tai bija ievērojami mazāka nozīme.

Svarīga rīdzinieku atpūtas vieta apskatāmajā laikposmā bija arī Ogre. Popularitāti tā iemantoja, jau sākot ar 19. gs. 60. gadiem. Šīs atpūtas vietas izveide saistīta ar 1861. gadā atklāto Rīgas—Daugavpils dzelzceļu. Dzelzceļa valde saņēma nomā no Rīgas pilsētas pie Ogres upes 2 pūrvietas zemes, kur paredzēja uzbūvēt restorānu un deju zāli.

No sākuma rīdzinieki ieradās Ogrē tikai svētdienās vai svētku dienās. Šim nolūkam tika organizēti speciāli vilcieni. Tā, piemēram, 1862. g. 3. jūnijā (svētdienā) Ogres parkā ieradās 3 vīriešu dziedāšanas biedrības; pasākums pa visu dienu sapulcināja ap 1000 cilvēku. 1864. gadā presē bija norādīts, ka vilcienus, kas iet no Rīgas uz Ogrī un Koknesi, rīdzinieki pār-

pildot tāpat kā uz Dubultiem braucošos tvaikoņus. Sākot ar 70. gadu pirmo pusi, rīdzinieki sezonas laikā apmetās Ogrē arī uz pastāvīgu dzīvi. 1874. gadā aptiekārs A. Ēde saņēma nomā no Rīgas pilsētas uz 40 gadiem Ikšķiles meža gabalu, t. s. Ogres parku. 1884. gadā no 18 vasarnīcām, kuras šeit bija uzceltas, izveidojās tā dēvētā Vecogres kolonija, kaš pārņēma nomas kontraktu savās rokās. Kolonijas locekļi ik gadus virs zemes nomas maksāja nelielu summu, ko izlietoja, lai uzturētu kārtībā tiltus, ceļus, žogus, peldvietas, samaksātu urjadņikam un sargam, kas vasarnīcas apsargātu ziemā. 1888. gadā ierīkoja peldvietu, 1898. gadā kolonija noslēdza ar Rīgas pilsētu nomas līgumu par peldvietai izmantoto Ogres upes teritoriju. Tā Ogres peldvietas izmantošanas monopoltiesības ieguva 18 villu iedzīvotāji.

Rīdziniekiem Ogrē bija klusa atpūtas vieta, pilnīgs pretstats jūrmalai. Šeit dzīvojošie nebija ieinteresēti, lai atpūtnieku skaits ātri pavairotos, jo ar to tiktu apdraudēta atpūtas vietas īpatnība. Tomēr atpūtnieku skaits turpināja pieaugt, 1897. gadā sasniedzot 717, bet 1899. gadā prese jau apgalvoja, ka Ogrē pa vasaru dzīvojot 2000 rīdzinieku. Arī Ogrē atpūsties varēja tikai turīgie rīdzinieki, labi atalgotie ierēdņi un tirgotāji. Vasarnīcu būve Ogrē sevišķi izvērās pirmā pasaules kara priekšvakarā. Karam sākoties, te bija ap 300 vasarnīcu, kuras kara laikā ievērojami cieta.

Bez minētajām nozīmīgākajām atpūtas vietām rīdzinieki izmantoja savai atpūtai arī Baldoni, Siguldu, Inčukalnu, Koknesi, Stukmaņus u. c.

Atpūtas vietas ar savu darbu bija iekārtojuši strādnieki, bet līdzekļu trūkuma dēļ viņi paši tās visumā izmantot nevarēja. Daudzajās vasarnīcās dzīvoja pilsētas buržuāzijas un daļēji sīkburžuāzijas pārstāvji, kamēr strādniekiem brīvajos brīžos vajadzēja apmierināties ar pilsētas dārzu apmeklēšanu un izbraukumiem zaļumos.

Noslēgums

Rīgas kapitālisma perioda vēstures analīze liecina, ka kapitālisma attīstība Latvijā bija tieši saistīta ar tā attīstību visā Krievijā. Latvija aizvien vairāk iesaistījās tirgus attiecībās, aizvien ciešāki kļuva tās ekonomiskie sakari ar citiem Krievijas rajoniem, bet tas veicināja straujāku tās ekonomikas un kultūras attīstību. Sevišķi ātriem tempiem auga Latvijas rūpniecība, kuras lielākā daļa koncentrējās Rīgā. Šī rūpniecība balstījās uz plašajiem Krievijas tirgiem un bagātajiem izejvielu avotiem. 19. gs. 90. gados Rīga bija viena no nedaudzām industriāli attīstītām Krievijas pilsētām ar lielrūpniecisku ražošanu, kur pārsvarā bija metālapstrāde, mašīnbūve, elektrotehniskā un gumijas rūpniecība. 20. gs. sākumā Rīgas rūpniecības galvenās nozares bija sasniegušas augstu ražošanas koncentrācijas pakāpi. Tās lielie uzņēmumi iegāja topošo Krievijas rūpniecības monopolistisko apvienību — karteļu un sindikātu — sastāvā.

Rīgas saimniecisko attīstību sekmēja dzelzceļu būve, kas to savienoja ar Iekšējās Krievijas pilsētām un rajoniem. Dzelzceļi veicināja strauju importa un eksporta tirdzniecības kāpumu un Rīgas ostas izaugsmi. Tirdzniecības apgrozījumu summārā izteiksmē Rīgas osta, kas apkalpoja galvenokārt eksporttirdzniecību, jau 1901. gadā ieņēma pirmo vietu Krievijas impērijas jūras ostas vidū.

Rīgas ekonomikas attīstība, kā to liecina pilsētas vēsture, varēja būt daudz straujāka, ja to nebremzētu viduslaiku paliekas, no kurām vissmagākā bija cara patvaldība, kas aizstāvēja muižnieku un lielkapitālistu intereses. Kapitālisma laikmetā Rīgu joprojām pārvaldīja pilsētas vācu aristokrātija. Tā bija Rīgas pilsētas domes priekšgalā, turēja savās rokās pilsētas saimniecību.

Attīstoties kapitālismam, buržuāzija vairoja savas bagātības, bet vienlaicīgi veidojās tās kaprācis — rūpniecības proletariāts. Rīgas proletariāta vēsturiskie likteņi bija cieši saistīti ar visa Krievijas proletariāta likteņiem. Kaujas sadraudzībā ar to Rīgas un visas Latvijas proletariāts veda ilgu, neatlaidīgu cīņu pret cara patvaldību, muižniekiem un buržuāziju. Šajā kopējā cīņā latviešu proletariāts rūdījās, auga proletāriskā interna-

cionālisma garā. Līdz ar strādnieku kustības iesākumu, ar marksisma-ļeņinisma ideju izplatīšanos Latvijā latviešu un krievu darbaļaužu draudzība auga un stiprinājās, paplašinājās sakari ar krievu kultūru.

Rīgas proletariāts veidojās smagos kapitālistiskās ekspluatācijas apstākļos, kas ļoti saasināja šķiru pretrunas un šķiru cīņu. Latvijā kapitālistisko un muižniecisko ekspluatāciju vēl pastiprināja divkāršais nacionālais jūgs — Baltijas vācu baronu un cara patvaldības jūgs. Marksisma-ļeņinisma ideju ietekmē Latvijā radās revolucionārā latviešu sociāldemokrātija. Tās un Latvijā esošo boļševistisko organizāciju vadībā attīstījās asa šķiru cīņa. 1905.—1907. g. revolūcijas laikā notika masu revolucionārās akcijas. Revolucionārās cīņas centrs Latvijā bija Rīga, bet revolūcijas hegemonis — proletariāts, kurš revolucionāro latviešu sociāldemokrātu un boļševiku vadībā gāja revolūcijas priekšgalā, pacēla lauku proletariātu un zemniecību uz revolūcijas augstāko pakāpi — sacelšanās pakāpi. V. I. Ļeņins ir augstu novērtējis latviešu proletariāta un latviešu sociāldemokrātijas cīņu Krievijas pirmās revolūcijas gados. Viņš rakstīja: «Revolūcijas laikā latviešu proletariāts un latviešu sociāldemokrātija ieņēma vienu no vissvarīgākajām, pirmajām vietām cīņā pret patvaldību un visiem vecās kārtības spēkiem.»¹

1905.—1907. g. revolūcija cieta neveiksmi, bet latviešu proletariāts ciešā sadraudzībā ar krievu proletariātu turpināja cīņu pret kopīgo šķiras ienaidnieku. Jauni revolūcijas uzplūdi bija neizbēgami, jo revolūcijas cēloņi nebija likvidēti. Pirmā pasaules kara priekšvakarā Krievijā atkal nobrieda revolucionāra krīze, strādnieku cīņa uzbangoja ar milzīgu spēku. Sadraudzībā ar krievu proletariātu cīnījās Rīgas proletariāts, varenās streiku akcijās apliecinot savu uzticību boļševiku partijai.

Karš uz laiku atvirzīja revolūciju. Tas dezorganizēja valsts saimniecību, sevišķi postoši ietekmējot saimniecību Latvijā, kuras teritorijā notika karadarbība. Taču karš arī tuvināja revolūciju. Cara armijas neveiksmes frontē, saimnieciskais sabrukums, bada tuvošanās, spēcīga boļševiku izvērsta pretkara propaganda, kas izskaidroja kara imperiālistisko, iekarošanas raksturu un aicināja pārvērst to par pilsoņu karu, galīgi saasināja šķiru pretrunas. Karavīru un darbaļaužu krasa neapmierinātība ar karu 1917. g. februārī noveda pie buržuāziski demokrātiskas revolūcijas, kura norisa boļševiku vadībā un vainagojās ar cara patvaldības gāšanu.

Rīgas proletariāta cīņu gaita liecina par revolucionāro latviešu sociāldemokrātu tuviem sakariem ar boļševiku partiju un personiski ar V. I. Ļeņinu, kurš sniedza tiem visāda veida palīdzību proletariāta cīņas dažādos posmos. Rīgā un visā Latvijā cīņa pret cara patvaldību un visiem vecās iekārtas spēkiem norisa tieši pēc Ļeņina stratēģiskā plāna un pilnīgi apliecināja ļeņiniskās stratēģijas un taktikas pareizību. Nesatricināmā latviešu un krievu darba tautu draudzība, ko kaldinājuši kopīgā cīņa pret šķiras ienaidnieku un stiprinājuši kopīgie ekonomiskie un kultūras sakari, turpināja attīstīties un stiprināties Lielās Oktobra sociālistiskās revolūcijas dienās.

¹ Ļeņins V. I. «Cīņas» jubilejas numuram. — Raksti, 16. sēj., 230. lpp.

Literatūras saraksts

Marksisma-ļeņinisma klasiķi

- Markss K. Kapitāls, 3. sēj. R., 1975. 862 lpp.
- Engelss F. Par dzīvokļu jautājumu. — Markss K., Engelss F. Darbu izlase, 1. sēj. R., 1950, 509.—594. lpp.
- Ļeņins V. I. Attiecības pret buržuāziskajām partijām. — Raksti, 12. sēj., 422.—440. lpp.
- Ļeņins V. I. Čīņa par brīvību un čīņa par varu. — Raksti, 9. sēj., 337.—339. lpp.
- Ļeņins V. I. «Čīņas» jubilejas numuram. — Raksti, 16. sēj., 230.—233. lpp.
- Ļeņins V. I. Demonstrāciju sākums. — Raksti, 16. sēj., 316.—319. lpp.
- Ļeņins V. I. Fabrikanti par strādnieku streikiem. — Raksti, 19. sēj., 99.—105. lpp.
- Ļeņins V. I. Idejiskā čīņa strādnieku kustībā. — Raksti, 20. sēj., 249.—252. lpp.
- Ļeņins V. I. Imperiālisms kā kapitalisma augstākā stadija. — Raksti, 22. sēj., 169.—280. lpp.
- Ļeņins V. I. Jautājumā par tautas izglītības ministrijas politiku (papildinājumi jautājumā par tautas izglītību). — Raksti, 19. sēj., 111.—120. lpp.
- Ļeņins V. I. Kapitalisma attīstība Krievijā. — Raksti, 3. sēj., 1.—543. lpp.
- Ļeņins V. I. Kritiskas piezīmes nacionālajā jautājumā. — Raksti, 20. sēj., 1.—33. lpp.
- Ļeņins V. I. KSDSP Apvienošanās kongress 1906. g. no 10. (23.) aprīļa līdz 25. aprīlim (8. maijam). — Raksti, 10. sēj., 239.—270. lpp.
- Ļeņins V. I. Latviešu strādnieki par šķelšanos s.-d. frakcijā. — Raksti, 20. sēj., 157.—160. lpp.
- Ļeņins V. I. Likvidatori un latviešu strādnieku kustība. — Raksti, 20. sēj., 213.—215. lpp.
- Ļeņins V. I. Monarhistiskās buržuāzijas astē vai revolucionārā proletariāta un zemniecības priekšgalā? — Raksti, 9. sēj., 176.—186. lpp.
- Ļeņins V. I. No Krievijas strādnieku preses pagātnes. — Raksti, 20. sēj., 219.—226. lpp.
- Ļeņins V. I. Par ekonomiskā romantisma raksturojumu. — Raksti, 2. sēj., 107.—232. lpp.
- Ļeņins V. I. Par ko domā mūsu ministri? — Raksti, 2. sēj., 71.—74. lpp.
- Ļeņins V. I. Partijas iekšējās cīņas vēsturiskā nozīme Krievijā. — Raksti, 16. sēj., 335.—351. lpp.
- Ļeņins V. I. Partizānu karš. — Raksti, 11. sēj., 175.—184. lpp.
- Ļeņins V. I. Platformas projekts Latvijas Sociāldemokrātijas IV kongresam. — Raksti, 19. sēj., 86.—93. lpp.
- Ļeņins V. I. Publicista piezīmes. — Raksti, 16. sēj., 171.—229. lpp.
- Ļeņins V. I. Revolūcijas mācības. — Raksti, 16. sēj., 263.—270. lpp.
- Ļeņins V. I. Revolucionārā proletariāta maija svētki. — Raksti, 19. sēj., 187.—195. lpp.
- Ļeņins V. I. Revolucionārā streika un ielu demonstrāciju attīstība. — Raksti, 18. sēj., 426.—432. lpp.
- Ļeņins V. I. Revolucionārās Rīgas ultimāts. — Raksti, 9. sēj., 348.—349. lpp.
- Ļeņins V. I. Revolucionārie uzplūdi. — Raksti, 18. sēj., 80.—86. lpp.
- Ļeņins V. I. Rezolūcijas projekts par attiecībām pret skolu jaunatni. — Raksti, 6. sēj., 409. lpp.

- Leņins V. I. Sakarā ar momentu. — Raksti, 9. sēj., 242.—243. lpp.
 Leņins V. I. Sociāldemokrātija un revolucionārā pagaidu valdība. — Raksti, 8. sēj., 243.—259. lpp.
 Leņins V. I. Stolipins un revolūcija. — Raksti, 17. sēj., 208.—216. lpp.
 Leņins V. I. Streiki Krievijā. — Raksti, 19. sēj., 474.—477. lpp.
 Leņins V. I. Strīda jautājumi. — Raksti, 19. sēj., 121.—142. lpp.
 Leņins V. I. Vēstule M. S. Oļminskim (Vitimskim). — Raksti, 19. sēj., 143.—145. lpp.
 Leņins V. I. Zemes jautājums domē. — Raksti, 9. sēj., 366.—368. lpp.
 Leņins V. I. Zemstes vajātāji un liberālisma hanibāli. — Raksti, 5. sēj., 19.—63. lpp.

*

- Latvijas Komunistiskās partijas kongresu, konferenču un CK plēnumu rezolūcijas un lēmumi, 1. d. R., 1958. 642 lpp.
 Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi, 1. d. R., 1961. 461 lpp.
 LKP 25 gadi. Rakstu un materiālu krājums. M., 1929. 673 lpp.
 LKP vēstures materiāli. [M.], 1924. 780 lpp.
 Padomju Savienības Komunistiskās partijas vēsture. R., 1963. 745 lpp.
 Padomju Savienības Komunistiskā partija kongresu, konferenču un CK plēnumu rezolūcijās un lēmumos, 1. d. R., 1954. 731 lpp.
 Четвертый (объединительный) съезд РСДРП. Протоколы. М., 1959. LXV, 713 с.

Publicētie avoti un literatūra

- Apine I. Latvijas sociāldemokrātija un nacionālais jautājums (1893.—1917.). R., 1974. 319 lpp.
 Apinis A. Latviešu grāmatniecība. No pirmsākumiem līdz 19. gs. beigām. R., 1977. 355 lpp.
 Becker B. Aus der Bautätigkeit in Riga und dessen Umgebung in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. R., 1898. 112 S.
 Beiträge zur Geschichte der Industrie Rigas, H. 2—3. R., 1911—1912. 63 u. 98 S.
 Bericht über den Haushalt und die Verwaltung der Stadt Riga für 1880. T. 1. Haushalt. R., 1883. 598 S.
 Bērziņš J. Ar akmeni pret šauteni. Strādnieku ekonomiskais stāvoklis un streiku kustība Latvijā XIX gs. 90. gados. R., 1976. 166 lpp.
 Brokans V. LSD darba pieredze strādnieku kultūrizglītības biedrībās 1910.—1914. gadā. R., 1970. 25 lpp.
 Carlberg N. Der Stadt Riga Verwaltung und Haushalt in den Jahren 1878.—1900. R., 1901. XXXVIII, 409, 109 S.
 Cielava S. Latviešu gleznniecība buržuāziski demokrātisko revolūciju posmā (1900.—1917.). R., 1974. 218 lpp.
 Cīņas dziesmas. Sastādījuši un komentējuši V. Greble, E. Kokare, J. Vitoliņš. R., 1957. 347 lpp.
 Deglavs A. Rīga. R., 1956. 1144 lpp.
 9. un 13. janvāris. Materiālu krājums. M., 1924. 399 lpp.
 Die Abtragung der Festungswerke Rigas und die damit verbundenen Kommunalbauten. Bericht und Rechenschaft der ständischen Kommission. R., 1864. 161 S.
 Die Resultate der am 3. März 1867 in der Stadt Riga ausgeführten Volkszählung. Zusammenge stellt und herausgegeben im Auftrage des Statistischen Comités der Stadt Riga vom Secretair Fr. v. Jung-Stilling. Leipzig, [s. a.]. 297 S.
 Drīzulis A., Krastiņš J. Cīņa par padomju varu Latvijā. 1917.—1920. R., 1967. 388 lpp.
 Ergebnisse der baltischen Volkszählung vom 29. December 1881. T. 1. Ergebnisse der livländischen Volkszählung, 1. Bd.: Die Zählung in Riga und im rigaschen Patrimonialgebiet. Bearb. und hrsg. ... von Fr. v. Jung-Stilling und W. Anders. Lieferung 1—3. R., 1883—1885. 50, 92, 65 S.
 Ergebnisse der Rigaer Handelsstatistik aus den Jahren 1866—1891 mit besonderer Berücksichtigung der Pentade 1866—1890. Bearb. und hrsg. von Fr. v. Jung-Stilling. R., 1893. XVII, 89, 161 S.
 Ergebnisse der Rigaer Handelsstatistik aus den Jahren 1891—1898 mit besonderer Berücksichtigung der Pentade 1891—1895. Bearb. und hrsg. von Fr. v. Jung-Stilling. R., 1900. XVI, 85, 157 S.

- Gernet Br. v. Die Entwicklung des Rigaer Handels und Verkehrs in Laufe der letzten 50 Jahre bis zum Ausbruche des Weltkrieges. Jena, 1919. X, 168 S.
- Hilweg M. Der Rigaer Hypotheken-Verein während der ersten fünfzig Jahre seiner Tätigkeit. R., 1919. 77 S.
- Jung-Stilling Fr. v. Beitrag zur Gebäude-Statistik der Stadt Riga für das Jahr 1866. Leipzig, 1866. V, V, 42 S.
- Jung-Stilling Fr. v. Beitrag zur Statistik der Gebäude und Grundplätze in der Stadt Riga für das Jahr 1879. R., 1882. XII, 139 S.
- Jung-Stilling Fr. v. Riga in den Jahren 1866—1870. R., 1873. VII, 123 S.
- Karpovics E. Pilsētu pašvaldību demokratizēšana. — Grām.: 1917. gads Latvijā. Revolūcijas dalībnieku atmiņas. R., 1957, 56.—69. lpp.
- Ko dara mūsu pilsētas valde? R., 1913. 34 lpp.
- Krastiņš J. 1905. gada revolūcija Latvijā. R., 1975. 378 lpp.
- Kreichbergs J. V Vispārējie latviešu dziesmu svētki 19., 20. un 21. jūnijā 1910. g. R., 1913. 73 lpp.
- Kundziņš K. Latviešu teātra vēsture, 1.—2. d. R., 1968—1972. 400 un 438 lpp.
- Landers K. Latvijas vēsture, 3. sēj. Pēterburga, 1909. 228, 20, XV lpp.
- Latviešu etnogrāfija. R., 1969. 596 lpp.
- Latviešu izglītības biedrības 4. gadagrāmata. R., 1912. 128 lpp.
- Latviešu literatūras vēsture, 2.—4. sēj. R., 1956—1963. 831, 570, 787 lpp.
- Latviešu strēlnieku vēsture (1915.—1920.). R., 1970. 698 lpp.
- Latvijas PSR vēsture, 2. sēj. R., 1955. 445 lpp.
- Latvijas PSR vēsture. Saisinātais kurss. 2., papildin. izd. R., 1967. 751 lpp.
- Latvijas vēstures avoti, V. sēj. Dokumenti par tautas atmodas laikmetu. 1856.—1867. g. Sakārtojais A. Altements. R., 1939. 635 lpp.
- Leņins Latvijas revolucionāru atmiņas. R., 1969. 271 lpp.
- Masing G. Der Kampf um die Reform der Rigaer Stadt-Verfassung (1860—1870). R., 1936. 136 S. („Mitteilungen aus der livländischen Geschichte", Bd. 25, H. 3).
- Material zu einer allgemeinen Statistik Livlands und Oesels. Zusammengestellt von Fr. v. Jung-Stilling, Jg. 3. R., 1886. 165 S.
- Mediņš K. Latviešu dziesmu svētki. R., 1955. 207 lpp.
- Ozoliņa Dz. Rīgas «pilsētas tēvi» un viņu komunālā politika. 1877.—1913. R., 1976. 296 lpp.
- «Par tehnikas vēsturi Latvijas PSR», R., 1962, 3. sēj. 235 lpp.
- Pāvels R. Pārskats par Rīgas pilsētas ūdensapgādes attīstību 1560.—1935. g. R., 1936. 34 lpp.
- Pirmie Vispārējie latviešu dziedāšanas svētki Rīgā no 26. līdz 29. jūnijam 1873. R., 1873. 6, 83, 52 lpp.
- Puriņš K. Kooperatīvais un tirdznieciskais kredīts Latvijā. R., 1920. 55 lpp.
- Revolucionārā Pārdaugava. Cīnītāju atmiņas. 1. sēj. R., 1960. 493 lpp.
- Rīga kā Latvijas galvaspilsēta. R., 1932. 842 lpp.
- Rīga und seine Bauten. R., 1903. 9, 458 S.
- „Rigaer Handels-Archiv", R., 1885, 1901, 1902. VI, 376; 495; 542 S.
- Rīgas Handel und Schiffahrt. Beiträge zur Statistik des Rigaschen Handels. R., 1866—1915.
- Rīgas Latviešu biedrības Derīgu grāmatu nodaļas 50 gadi kultūras darbā 1886.—1936. R., 1936. 184 lpp.
- Rīgas Politehnikums, 1862.—1912. g. R., 1912. 828 lpp.
- Ruberts J. Latvijas skolotāji un skolu jaunatne 1905. gada revolūcijā. R., 1965. 133 lpp.
- Rudolph M. Rigaer Theater- und Tonkünstler-Lexikon. R., 1890. 282 S.
- Skujenieks M. Vietējā pašvaldība Baltijā. Maskava, 1916. 176 lpp.
- [Stein H.] Der Rigasche Börsen-Komitee in den Jahren 1816—1866. R., 1866. 200 S.
- Stieda E. Das livländische Bankwesen in Vergangenheit und Gegenwart. Leipzig, 1909. 485 S.
- Stieda E. Die Rigaer Börsenbank 1864—1914. R., 1914. 139 S.
- Stradiņš J. Cilvēki, eksperimenti, idejas. R., 1964. 272 lpp.
- Stučka P. Nacionālais jautājums un latviešu proletariāts. Darbu izlase. R., 1972. 293 lpp.
1905. gads. Maskava, 1936. 294 lpp.
1905. gads Latvijā. R., 1966. 242 lpp.
- Upīts A. Plaša mākonos. R., 1951. 1210 lpp.

Vitoliņš J., Krasinska L. Latviešu mūzikas vēsture, 1. d. R., 1972. 404 lpp.
Ziemeļis S. Ļeņinisma uzvara Latvijas strādnieku kustībā triju Krievijas revolūciju laikā.
1905.—1917. R., 1977. 256 lpp.

- Афросимов П. М. Рижский элеватор и Риго-Двинская железнодорожная ветвь. Рига, 1895. 65 с.
- Бобыкин В. И. Зарождение финансового капитала в России. М., 1967. 294 с.
- Вериня С. Музыкальный театр Латвии и зарождение латышской национальной оперы. Л., 1973. 184 с.
- Вилкс Б. Я. Формирование промышленного пролетариата в Латвии во второй половине XIX века. Рига, 1957. 205 с.
- Временные правила по строительной части в г. Риге. Рига, 1881. 19 с.
- Города России в 1904 году. Спб., 1906. 907 с.
- Дихтяр Г. А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. М., 1960. 237 с.
- Доклады Рижской городской думе 1895, 1900, 1910, 1912, 1914. Рига, 1895—1914.
- Дризул А. А. Великий Октябрь в Латвии. Канун, история, значение. Рига, 1977. 364 с.
- Дризул А. А. В. И. Ленин и революционная Латвия. Рига, 1970. 238 с.
- Зильманович Д. Я. Фридрих Цандер. Детство. Юность. Первые исследования. Рига, 1967. 204 с.
- Иванов Л. М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России. — В кн.: Проблемы социально-экономической истории России. М., 1971, с. 312—340.
- «Из истории естествознания и техники Прибалтики», Рига, 1968, 1972, т. 1(7), 4. 268, 412 с.
- «Из истории медицины», Рига, 1959, т. 2. 312 с.
- «Из истории техники Латвийской ССР», Рига, 1960, 1964, т. 2, 5. 124, 237 с.
- Краткий обзор деятельности Рижской городской управы за 1903—1915 гг. Рига, 1904—1916.
- Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Лифляндская губерния. Сост. Ф. Веймарн. Спб., 1864. 707 с.
- Материалы для статистики Лифляндской губернии, т. 1, вып. 1—6, доп. вып. Р., 1899.
- Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи (Городовое положение 16 июня 1870 г.). Т. 6, ч. 1—2. Спб., 1883—1884. 440, 499 с.
- Михаелис Е. В. Описание Рижского торгового порта. Спб., 1913. III, 96 с.
- Монополии и иностранный капитал в России. М., 1962. 434 с.
- Нагель А. В. Рижский порт. Пояснительная записка к проекту улучшения входа. Рига, 1895. 36 с.
- Научные связи Прибалтики в XVIII—XX веках. Р., 1968. 267 с.
- Нетесин Ю. Н. Рабочее движение в Риге в период столыпинской реакции. Р., 1958. 190 с.
- Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границе за 1866—1900 гг. Спб., 1867—1902.
- Общества Лифляндской губернии. Составил по официальным данным П. Руцкий. Рига, 1900. 179 с.
- Обязательные постановления по строительной части для жителей города Риги. Рига, 1914. 48 с.
- Отчет о деятельности Рижского педагогического общества за 1909—1910 учебный год (третий год существования). Рига, 1910. 83, VII с.
- Отчет о доходах и расходах г. Риги за 1903—1913 гг. Рига, 1904—1914.
- Отчет Рижской городской управы за 1890—1902 гг., ч. 1. Отчет по исполнению сметы; ч. 2. Отчет о деятельности управы и подведомственных ей учреждений. Рига, 1891—1903.
- Очерки экономической истории Латвии. 1860—1900. Рига, 1972. 563 с.
- Очерки экономической истории Латвии (1900—1917). Рига, 1968. 347 с.
- Пабст А. Рижский порт. Рига, 1908. 70 с.
- Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года, т. 21. Лифляндская губерния. Спб., 1905. 229 с.
- Перепись населения в г. Риге и рижском патримониальном округе от 5 декабря 1913 г., вып. 1. Рига, 1914. 36 с.
- Погожев А. В. Учет численности и состава рабочих России. Материалы по статистике труда. Спб., 1906. XXVI, 114, 224 с.

- Полное собрание законов Российской империи, собр. 2-е, т. 34, 35, 42, 45, 52. Спб., 1860—1879; собр. 3-е, т. 12, 19, 24. Спб., 1895—1904.
- «Проблемы истории», Рига, 1962, вып. 6. 249 с.
- Против идеализации младолатышского движения. Рига, 1966. 224 с.
- Путеводитель по русским торговым портам. Справочная книга по предметам ведения торгового мореплавания и портов. Сост. М. Я. Муранов, Б. А. Суворов. Спб., 1905. 699 с.
- Рабочее движение в России в XIX веке, т. 4. М., 1961. 966 с.
- Рашии А. Г. Население России за 100 лет (1811—1913 гг.). М., 1956. 352 с.
- Результаты переписи беженцев в г. Риге от апреля 1916 г. Р., 1916. 61 с.
- Родный Н. И., Соловьев Ю. И. Вильгельм Оствальд. 1853—1932. М., 1969. 375 с.
- Сборник обязательных постановлений, изданных Рижской городской думой в 1879—1893 годах. Рига, 1893. 69 с.
- Свод местных узаконений губерний остзейских, ч. 1. Учреждения; ч. 2. Законы о состояниях; ч. 3. Законы гражданские. Спб., 1845—1864. 268, X; 185, 9, IX; 732, 122 с.
- Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны. М., 1973. 655 с.
- Список фабрик и заводов Европейской России. Подгот. В. Е. Варзар. Спб., 1903. 839 с.
- Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах за 1905—1908 гг. Спб., 1910.
- Статистические сведения о стачках рабочих на фабриках и заводах за десятилетие 1895—1904 гг. Спб., 1905.
- Статистический ежегодник города Риги. Первый год. Рига, 1891. 113 с.
- Статистический сборник за 1913—1917 гг. М., 1921. 275 с.
- Статистический сборник Рижского городского управления, ч. 1; ч. 2. Естественное движение народонаселения в г. Риге с 1881—1911 г. Рига, 1909—1913. 347; IX, 627 с.
- Страдынь Я. П. Химия в Рижском политехническом институте (1862—1918). — «Ученые записки Латв. гос. ун-та им. П. Стучки», 1958, т. 22, с. 307—325.
- Торговля и промышленность Европейской России по районам, вып. 2. Северо-Западная земледельческая полоса. Б. м. и г. 209 с.
- Указатель действующих в Империи акционерных предприятий. Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. Спб., 1903. 2007 с.
- Указатель фабрик и заводов Европейской России. Изд. 2-е. Спб., 1887.
- Указатель фабрик и заводов Европейской России. Изд. 3-е. Сост. П. А. Орлов и С. Г. Будагов. Спб., 1894.
- Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Вел. Кн. Финляндским. Материалы для фабрично-заводской статистики. Сост. П. А. Орлов. Спб., 1881.
- Хромов П. А. Экономическое развитие России. Очерки экономики России от древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1967. 534 с.
- Шистовский М. А. Лесная торговля в Рижском порте. Спб., 1894. [2], 15 с.

Personu rādītājs

- Adamovičs F., rakstnieks — 357.
Agte Ā., pilsētas inženieris — 122, 420, 421, 432.
Agte O., inženieris — 212.
Aizups K., podporučīks, narodovoļcu pulciņa organizators — 129.
Akmentiņa D., aktrise — 379—381, 385, 386, 396.
Albērs E. d', vācu komponists, pianists — 392.
Albertovičs V., bankas direktors, pilsētas domnieks — 180.
Aleksandrovskis K., strādnieku kustības dalībnieks — 271.
Aleksandrs II — 11, 418.
Alksnis Ā., grafiķis, gleznotājs — 404, 407, 409.
Alksnis Jānis, arhitekts — 184, 435—437, 439—442, 446—450.
Alksnis Jēkabs, mediķis — 340.
Allens N., LSD Rīgas komitejas loceklis, vēlāk partijas un padomju darbinieks — 296.
Alunāns Ā., aktieris, režisors, dramaturgs — 327, 357, 362, 364, 377—379, 396.
Alunāns J., rakstnieks, jaunlatviešu kustības dalībnieks — 126, 342, 349, 377, 379.
Alunāns N., komponists — 349, 395—399.
Amtmanis T., aktieris — 382, 386.
Amtmanis-Briedītis A., aktieris — 382, 386.
Andrejeva M., aktrise — 384.
Andrejevs L., dramaturgs — 387.
Antons M., advokāts, buržuāzisks sabiedriskais darbinieks — 277.
Antropovs A., zinātnieks ķīmiķis — 336.
Apinis A., latviešu grāmatniecības vēstures pētnieks — 348.
Apsīšu Jēkabs (Jānis Jaunzems), rakstnieks — 343, 357, 368.
Arājs-Bērce A., revolucionārās kustības dalībnieks, rakstnieks — 371.
Arēniuss S., zviedru zinātnieks ķīmiķis — 336.
Armitsteds G. (Dž.), pilsētas galva — 180, 181, 239.
Āronu Matīss, žurnālists, publicists — 294.
Asare A., revolucionārās kustības dalībniece — 297.
Asars I., revolucionārās kustības dalībnieks — 231, 244, 246, 271.
Asars J., revolucionārās kustības dalībnieks, literatūrkritiķis, publicists — 308, 309, 321, 330, 336, 366, 371, 450.
Aspazija (E. Pliekšāne, dz. Rozenberga), rakstniece — 344, 352, 356, 364—366, 370, 371, 380, 383, 387, 395—397, 399, 400.
Ašenkampfs A., arhitekts — 439.
Auers L., vijolnieks — 392, 394.
Augsburgs A., rūpnieks, tirgotājs, pilsētas domnieks — 92, 114, 209.
Augulis P., LSD biedrs, provokators — 270.
Auseklis (M. Krogzemis), dzejnieks — 349, 357, 360.

- Austrinš A., rakstnieks — 371, 374.
 Avenieks J., revolucionārās kustības dalībnieks — 288.
- Bagrations P., kņazs, Baltijas ģenerālgubernators — 334.
 Bairons Dž. G., angļu dzejnieks — 349.
 Balodis A., tirgotājs, namīpašnieks, pilsētas domnieks — 88, 92, 180.
 Balodis K., namīpašnieks — 439.
 Balodis P., gleznotājs — 407.
 Baltābola P., aktrise — 386.
 Baltābols, fabrikas direktors — 138.
 Bambergs K., RPI students, vēlāk padomju zinātnieks agroķīmiķis — 338.
 Banga T., aktrise — 382, 383, 386, 387.
 Barbans V., 1905.—1907. g. revolūcijas dalībnieks, viens no «mežabrāļu» vadītājiem — 246, 248.
 Bārda F., dzejnieks — 371.
 Barons K., folklorists, rakstnieks — 126, 127, 304, 342, 357, 364.
 Bārs O., arhitekts — 442, 450.
 Batistini M., itāliešu dziedātājs — 392.
 Baumanis, strādnieks, narodovoļču pulciņa loceklis — 129.
 Baumanis A., gleznotājs — 380, 407.
 Baumanis J., gleznotājs — 405.
 Baumanis J. F., arhitekts — 86, 78, 423—426, 448, 449.
 Baumanis K., komponists, jaunlatviešu kustības dalībnieks — 327, 388, 400.
 Bauze R., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas un padomju darbinieks — 288.
 Bēbelis A., vācu un starptautiskās strādnieku kustības darbinieks — 134.
 Beika D., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas un padomju darbinieks — 246.
 Beine K., arhitekts — 417.
 Bekmanis Dž., uzņēmējs — 214.
 Beks R., rūpnieks — 38.
 Beļajevs V., ģenerālis — 279.
 Beļinskis V., revolucionārais demokrāts, literatūrkritiķis, filozofs — 314.
 Bēms J., tirgotājs, rūpnieks, pilsētas domnieks — 92.
 Benefelde A., dziedātāja — 394, 397.
 Bērenss P., vācu arhitekts — 434.
 Bērents A., namīpašnieks — 418.
 Bergengrīns K., pilsētas valdes loceklis — 89.
 Bergmanis F., žurnālists, publicists — 134, 137.
 Bergs A., jurists, buržuāzisks politiskais darbinieks — 180.
 Bergs K., tirgotājs, namīpašnieks, pilsētas domnieks — 76, 86, 88, 363.
 Berlina A., mūzikas skolas direktore — 394.
 Berlins S., rūpnieks — 132.
 Berliozs H., franču komponists — 392.
 Bertelss, fabrikants — 42.
 Bertiņš O., gleznotājs — 404, 405.
 Bērziņš J., padomju vēsturnieks — 142.
 Bērziņš P., izdevējs — 349.
 Bērziņš R., aktieris, dziedātājs — 382, 383, 385, 393, 394.
 Bērziņš-Ziemelis J., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas un padomju darbinieks — 146, 249, 269, 366, 371.
 Bethers E. fon, pilsētas galvas biedrs — 89.
 Bētiņš J., skolotājs — 398.
 Bētiņš L., pianists, ērģelnieks — 388, 389, 394.
 Biezbārdis K., skolotājs, sabiedriskais darbinieks — 126, 128, 349, 357.
 Bikars D., namīpašnieks — 438.
 Billenšteins B., arhitekts — 442.
 Bingners R., birģermeistars, pilsēta galva — 84, 87.
 Birļovs A., admirālis — 226.
 Birkerts A., literatūrzinātnieks, rakstnieks — 345, 371.
 Birmanis L., rūpnieks — 156.

- Birnbaums S., gleznotājs — 407.
 Birnbaums Z., poļu diriģents — 392.
 Birzgalis A., revolucionārās kustības dalībnieks — 332.
 Birznieks-Upītis E., rakstnieks — 343, 351, 352.
 Bisenieks J., uzņēmējs, buržuāzisks sabiedriskais darbinieks — 286, 292, 294.
 Bisenieks P., tipogrāfijas īpašnieks — 348.
 Bišofs K., zinātnieks ķīmiķis — 321, 336, 337.
 Bizē Z., franču komponists — 396, 397.
 Bjernsons B., norvēģu dramaturgs — 378.
 Blahers K., zinātnieks siltumtehniķis — 338.
 Blankšteins A., LSD CK loceklis, vēlāk partijas un padomju darbinieks — 270.
 Blaumanis R., rakstnieks — 343, 356, 357, 365, 371, 373, 379, 380, 384, 386, 395.
 Blaus J., buržuāzisks sabiedriskais darbinieks — 277.
 Blons F., vācu diriģents — 392.
 Blūms V., gleznotājs, zīmēšanas skolas īpašnieks — 404, 407, 408, 412.
 Bobkovics A., diriģents — 391, 393.
 Bočs K., revolucionārās kustības dalībnieks, kaujinieks — 240, 244, 246.
 Bokslafs V., arhitekts — 427, 447.
 Bols P., zinātnieks matemātiķis — 338, 339.
 Bonštets L., arhitekts — 377, 425.
 Borherte-Šveinfurte E., gleznotāja — 412.
 Borherts B., gleznotājs — 408, 412.
 Bose E., gleznotājs — 405.
 Bose H., arhitekts — 417, 426.
 Branks V., rakstnieks — 374.
 Brauers A., flāmu gleznotājs — 405.
 Brederlo F., rātskungs — 405, 410.
 Bredezens O., rūpnieks — 132, 260.
 Brehmane-Štengele M., dziedātāja — 397.
 Bricke E., zinātnieks ķīmiķis — 337.
 Briē E., franču dramaturgs — 384.
 Brigadere A., rakstniece — 343, 363, 365, 366, 371, 384, 396.
 Brigaders J., dziedātājs, izdevējs, krājokas direktors — 181, 349, 390, 396.
 Brigaderu Maija (A. Brigadere, dz. Veinberga), aktrise — 390, 396.
 Brivnieks K., aktieris, režisors — 387.
 Brīvzemnieks (Treilands) F., folklorists, publicists — 308, 357, 364.
 Brusņovs M., strādnieku kustības dalībnieks Pēterburgā — 133.
 Bružis M., inženieris — 278.
 Budņikovs P., zinātnieks ķīmiķis — 338.
 Buholcs A., Latviešu literāriskās biedrības sekretārs — 340.
 Buholcs F., RPI profesors, botāniķis — 321, 339.
 Bukults J., kredītiestādes direktors, pilsētas domnieks — 186.
 Buligins A., iekšlietu ministrs — 234, 235.
 Bulmerinks V., pilsētas galva — 186, 295.
 Bundža D., jaunstrāvnieks, žurnālists — 136—138.
 Bungšs J. (Kulaks), revolucionārās kustības dalībnieks — 135.
 Buševics A., revolucionārās kustības dalībnieks, žurnālists — 223, 248.
 Bušs, fabrikants — 289.
 Bušs K., tipogrāfijas īpašnieks — 348, 349.
 Bušs M., tipogrāfijas īpašnieks — 348, 349.
 Buzoni F., vācu pianists — 392.

 Canders F., RPI students, vēlāk kosmonautikas teorētiķis un raķešu būves pionieris — 324, 338, 339.
 Caunītis J., skolotājs — 126, 357.
 Celmiņa M., aktrise — 382.
 Centneršvērs M., zinātnieks ķīmiķis — 336, 337, 339.
 Ceplītis K., gleznotājs — 408, 409, 412.

- Cielens F., meņševiks — 258.
 Cimermanis A., skatuves gleznotājs, pedagogs — 386, 412.
 Cimze J., pedagogs, komponists, kordiriģents — 388, 399, 403.
 Cirkvics R., arhitekts — 438.
 Cirulis, darbnīcas īpašnieks — 289.
 Cirulis Ansis, mākslinieks — 404, 412.
- Čaikovskis P., komponists — 397.
 Čaks A., dzejnieks — 363, 374.
 Čakste J., advokāts, buržuāzisks sabiedriskais darbinieks, Valsts domes loceklis — 242.
 Čehovs A., rakstnieks — 387.
 Čerņisevskis N., revolucionārais demokrāts, literatūrkritiķis, rakstnieks, filozofs — 314.
 Čoke J. (Brašais), revolucionārās kustības dalībnieks, kaujinieks — 233, 234, 244.
- Dancigers, fabrikants — 36.
 Daniševskis J., revolucionārās kustības dalībnieks, publicists, vēlāk padomju valsts darbinieks — 248, 249, 255, 288, 332.
 Darvins Č., angļu dabzinātneks — 345.
 Dārziņš E., komponists — 390, 392, 393, 395, 398—402.
 Dauge A., labējais jaunstrāvnieks, pedagogs, literāts — 137.
 Dauge P., jaunstrāvnieks, sociāldemokrāts, ārsts, filozofs — 132, 134, 135, 137.
 Daugulis A., pianists — 394.
 Dāvuss, slepenpolicijas ierēdnis — 242.
 Debišī K., franču komponists — 393.
 Deglavs A., rakstnieks — 363, 365—371, 373.
 Deibners M., arhitekts — 435.
 Dēliņš R. (Čoms), revolucionārās kustības dalībnieks, kaujinieks — 233, 234, 244.
 Denfers P., zinātnieks—mehānikas speciālists — 321.
 Dermanis V., revolucionārās kustības dalībnieks, pedagogs, literatūrkritiķis — 223, 248, 308, 309, 351, 366, 371.
 Detmanis H., rūpnieks — 42, 48, 113.
 Dibosks E., fabrikants — 42.
 Dice O., arhitekts — 417, 418, 428.
 Dikenss Č., angļu rakstnieks — 135.
 Dinsberģis E., skolotājs, rakstnieks — 357—359.
 Dipons E., inženieris, uzņēmējs — 116.
 Dīrers A., vācu gleznotājs — 405.
 Dirīķis A., žurnālists — 357.
 Dirīķis B., buržuāzisks sabiedriskais darbinieks, žurnālists — 86, 126, 342, 363.
 Dižbite A., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk padomju darbinieks — 332.
 Dmitrijevs I., tirgotājs, pilsētas domnieks — 88.
 Doks P., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas un militārais darbinieks — 255.
 Doku Atis, rakstnieks — 343, 362, 366.
 Dolgovs A., pilsētas domnieks — 88.
 Dombrovskis Augusts, rūpnieks, buržuāzisks sabiedriskais darbinieks — 132, 271.
 Dombrovskis Augusts, vijolnieks — 394.
 Domenikino, itāliešu gleznotājs — 405.
 Doss B., RPI profesors, ģeologs — 339.
 Drēviņš A., gleznotājs — 410, 412.
 Driega J., revolucionārās kustības dalībnieks — 136.
 Dubelšteins A., LSD Rīgas komitejas loceklis — 289.
 Dubelšteins J., revolucionārās kustības dalībnieks, kaujinieks — 244, 245, 248.
 Duburs J., aktieris, režisors — 379, 384—386, 393, 395—397, 399, 401.
 Dzenis B., tēlnieks — 407, 412.
 Džunkovskis V., žandarmērijas ģenerālis — 286.
- Ede A., aptiekārs — 464.
 Eferts-Klusais E., revolucionārās kustības dalībnieks, rakstnieks, literatūrkritiķis — 371.

- Eglītis V., rakstnieks dekadents — 256.
 Eihe R., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas un padomju valsts darbinieks — 256, 270, 332.
 Eikerts V., fabrikants — 131, 132, 142, 226, 230.
 Eizenbergs E., kredītiestādes direktors, pilsētas domnieks — 186.
 Eizenšteins M., pilsētas inženieris — 438, 439.
 Ekarts J., Baltijas vācu vēsturnieks, publicists — 340.
 Eliass K., meņševiks — 264.
 Elks-Elksnitis E., dziedātājs — 397.
 Endrups R., revolucionārās kustības dalībnieks, Rīgas Strādnieku deputātu padomes priekšsēdētājs — 223, 300, 332.
 Engels F., viens no zinātniskā komunisma pamatlicējiem, starptautiskā proletariāta vadonis — 17, 134, 135, 343.
 Erharts J., tirgotājs, pilsētas valdes loceklis — 89, 92.
 Erharts R., pilsētas galva — 295.
 Ērika L., aktrise — 386, 387.
 Esenbergu Jānis, dzejnieks — 343, 357, 364.
 Etingens A., pilsētas galva — 84.
 Etolēna H., gleznotāja — 412.
 Ezerlauka O., aktrise — 386.
- Fajers J., koncertmeistars — 393, 397.
 Fajens B., tirgotājs — 114.
 Faltins, fabrikants — 37.
 Fedotova G., aktrise — 382.
 Feijerābends J., tirgotājs, rūpnieks — 36, 57.
 Feitelbergs J., inženieris, uzņēmējs — 214.
 Feldmanis A., revolucionārās kustības dalībnieks — 297.
 Felkerzāms H., barons, Valsts domes loceklis — 286.
 Felsko J., arhitekts — 417, 418, 424—428.
 Felsko K., arhitekts — 423, 432, 434, 435.
 Filroze F., rūpnieks — 38.
 Firkss E., barons, Majoru, Mellužu, Asaru īpašnieks — 458, 459.
 Firkss R., inženieris — 420.
 Fišers M., tirgotājs — 312.
 Fišers V., zinātnieks ķīmiķis — 337.
 Fitelbergs G., poļu diriģents — 392.
 Flotovs F., vācu komponists — 396.
 Fogelmanis O., čellists — 394.
 Fols A., tēlnieks — 406.
 Formanis M., rūpnieks — 42, 135.
 Franke, vācu diriģents — 393.
 Freibergs, fabrikants — 36.
 Freimane H., aktrise — 386.
 Freimanis A., aktieris, režisors — 379, 381, 386, 387.
 Freimanis H., revolucionārās kustības dalībnieks — 296.
 Frīzendorfs E., arhitekts — 427, 435.
- Gaideburovs P., ceļojošā teātra īpašnieks — 385.
 Gailis J., arhitekts — 450.
 Gavēnis J., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas un padomju darbinieks — 246, 248, 255.
 Geigers H., vācu zinātnieks fiziķis — 338.
 Gersdorfs R., pilsētas arhitekta palīgs — 73.
 Gēte V., vācu dzejnieks — 364, 381.
 Girgensons H., tipogrāfijas īpašnieks — 47.
 Gīzeke A., vācu arhitekts — 440.

- Gižickis A., mūzikas skolas īpašnieks — 394.
 Glāzenaps M., zinātnieks ķīmiķis — 337, 338.
 Glazunovs A., komponists, pedagogs — 393.
 Gļinka M., komponists — 396, 397.
 Gogolis N., rakstnieks — 134, 314, 378.
 Goldmanis J., buržuāzisks sabiedriskais darbinieks, Valsts domes loceklis — 286, 293.
 Gorbačovs V., revolucionārās kustības dalībnieks — 133.
 Goreva J., aktrise — 382.
 Gorkijs M. (A. Peškovs), rakstnieks — 351, 356, 371, 384, 385, 387.
 Grasis A., uzņēmējs — 277.
 Grasis K., revolucionārās kustības dalībnieks, aizsardzības darbinieks — 288.
 Grass K., gleznotājs — 405.
 Grazkins D., revolucionārās kustības dalībnieks — 297.
 Greguss I., Rīgas slepenpolicijas priekšnieks — 242.
 Griķīte E., aktrise — 382.
 Grims E., birģermeistars — 418.
 Grīnbergs H., gleznotājs — 404.
 Grīniņš F. (Burlaks), revolucionārās kustības dalībnieks, kaujinieks — 230, 232, 238, 240, 242, 244, 245, 248.
 Grīnups A., tirgotājs, pilsētas domnieks — 88, 180.
 Grīziņš J., rakstnieks — 374.
 Grosbergs M., pilsētas domnieks — 180.
 Grosbergs V., žurnālists — 295.
 Grosots A., tipogrāfijas īpašnieks — 36, 348.
 Grosvalds F., advokāts, buržuāzisks sabiedriskais darbinieks, Valsts domes loceklis — 179—183, 242, 259.
 Grosvalds J., gleznotājs — 412.
 Grotuss A., tipogrāfijas īpašnieks — 348.
 Gubene M., dziedātāja — 395, 402.
 Guno S., franču komponists — 394, 396.
 Gurevičs, fabrikants — 262.
 Ģipslis J., revolucionārās kustības dalībnieks, partijas darbinieks — 270.
 Hāgens J., arhitekts — 418.
 Hafners M. fon, pilsētas valdes loceklis — 92.
 Hākens A., ārsts — 334.
 Hamers J., tirgotājs — 36.
 Hāns T., dramaturgs — 379.
 Harlamovs A., aktieris — 384.
 Hartmanis, uzņēmējs — 116.
 Hartmanis E., arhitekts — 199.
 Hartmanis K., bankas direktors, pilsētas domnieks — 92.
 Hartmanis V., fabrikants — 38, 211.
 Hauptmanis G., dramaturgs — 383.
 Heflingere V., fabrikante — 132.
 Heflingers A., fabrikants — 42.
 Heflingers E., fabrikants, bankas direktors, pilsētas domnieks — 92.
 Heflingers M., rūpnieks — 50.
 Heijermanss H., holandiešu rakstnieks — 384.
 Hekers H., rūpnieks — 38.
 Hekers V., tipogrāfijas īpašnieks — 36, 348.
 Helmanis A., LSD Rīgas komitejas loceklis — 297.
 Hermanis J., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas un padomju darbinieks — 270.
 Herminghauzs P., rūpnieks — 135.
 Hertelis A., 1905.—1907. g. revolūcijas dalībnieks — 321.
 Hese K., fabrikants, pilsētas domnieks — 92, 136, 180.

- Hess F., arhitekts — 425.
 Hilbig G., arhitekts — 426.
 Hilners A., pilsētas valdes loceklis — 84, 89.
 Himzelis N., ārsts, mākslas lietu kolekcionārs — 405.
 Hindins Z., rūpnieks — 226.
 Hofmanis J., pianists — 392.
 Holanders E., birģermeistars — 81.
 Holbergs L., dāņu dramaturgs — 377.
 Holsts J., tirgotājs — 312.
 Homze R., fabrikants — 132.
 Hrustaļovs A., tirgotājs, namīpašnieks — 86.
 Hubermanis B., poļu pianists — 392.
- Ibsens H., norvēģu dramaturgs — 386.
 Iegrive E., zinātnieks ķīmiķis — 337.
 Iesmiņa-Mihelsone L., aktrise — 386.
 Incē E., rūpnieks — 156.
 Irbe K., mācītājs, buržuāzisks sabiedriskais darbinieks — 181, 267.
 Izaī E., beļģu pianists — 392.
- Jadlovers H., vācu dziedātājs — 392.
 Jagodkins M., tirgotājs, namīpašnieks — 441.
 Jākobsons M., tipogrāfijas īpašnieks, izdevējs — 348, 349.
 Jakšs O., tirgotājs, pilsētas valdes loceklis — 92.
 Jankavs J., revolucionārās kustības renegāts, anarhosindikālists, publicists — 257, 295.
 Jansons R., aktieris — 381.
 Jansons-Brauns J., revolucionārās kustības dalībnieks, literatūrkritiķis, publicists — 132, 134, 185, 223, 224, 226, 232, 238, 256—258, 345, 350, 364, 368—371.
 Janzens H., vācu arhitekts — 432.
 Jātnieks K., LSD Rīgas komitejas loceklis — 289.
 Jaunsudrabiņš J., rakstnieks, gleznotājs — 352, 371, 412.
 Jeckevičs V., rūpnieks — 40.
 Jeftanovičs V., fabrikants — 42, 50.
 Jesens A., pedagogs, redaktors, izdevējs — 184, 346, 352.
 Jesens J. K., fabrikants — 260.
 Jesipova A., pianiste — 392, 394.
 Johānsons, strādnieks, narodovoļcu pulciņa loceklis — 129.
 Jozuus P., diriģents — 391—393, 396.
 Junga-Štīlinga E., zīmēšanas skolas īpašniece — 404.
 Jurjāns A., komponists, mūzikas folklorists, mūziķis izpildītājs, diriģents, pedagogs — 340, 388, 389, 391, 392, 396, 398, 400.
 Jurjāns J., mežradznieks, diriģents, pedagogs — 389, 393.
 Jurjāns Pāvuls, pedagogs, diriģents, komponists — 389, 392—394, 397, 398, 401, 402.
 Jurjāns Pēteris, mūziķis amatieris — 389.
- Kaktiņš Ā., dziedātājs — 387, 394, 397.
 Kaleps T., zinātnieks inženieris — 339.
 Kalniņa K., labējā sociāldemokrāte — 223, 258.
 Kalniņš Alfrēds, komponists, ērģelnieks, pedagogs — 391, 392, 394, 398, 400—402.
 Kalniņš Arvīds, zinātnieks ķīmiķis — 338.
 Kalniņš J., padomju rakstnieks, literatūrzinātnieks — 363.
 Kalniņš K., advokāts, namsaimnieks, buržuāzisks sabiedriskais darbinieks — 86, 363.
 Kalniņš P., ārsts, meņševiks — 223, 258.
 Kalve P., gleznotājs — 412.
 Kamarins N., tirgotājs, pilsētas domnieks — 88.
 Kanēls E., buržuāzisks sabiedriskais darbinieks — 277.

- Kapteinis J., grāmatu veikala un bibliotēkas īpašnieks — 349.
- Kārklīņš J., dziedātājs — 397.
- Kārklīņš O., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas un padomju darbinieks — 232.
- Karlbergs N., pilsētas valdes sekretārs — 89, 92.
- Karps J., dziedātājs — 397.
- Kasparsons K., labējais jaunstrāvnieks, literāts, buržuāzisks sabiedriskais darbinieks — 137.
- Kaudzīte M., rakstnieks — 328, 349, 363, 387.
- Kaudzīte R., rakstnieks — 328, 387.
- Kauliņš, strādnieks, narodovoļcu pulciņa loceklis — 129.
- Kauliņš A., komponists — 391.
- Kauliņš M., baletmeistars — 397.
- Kazaks J., gleznotājs, grafiķis — 410, 412.
- Kazaks T., pasta stacijas turētājs — 116.
- Kažmers J. (Pops), revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas un padomju darbinieks — 223, 224, 228, 238, 246.
- Keldiņš V., zinātnieks celtnieks — 339, 434.
- Kēlers J., igauņu gleznotājs — 406.
- Keļepovskis A., Vidzemes gubernators — 280, 291.
- Kerkoviuss L., tirgotājs, fabrikants, rātskungs, pilsētas galvas biedrs, vēlāk galva — 87, 88, 92.
- Kimels K., rūpnieks, pilsētas domnieks — 37, 92, 180.
- Kirpičovs V., zinātnieks — mehānikas speciālists — 335.
- Kīzelbašs A., arhitekts — 426.
- Klarks Č., zinātnieks inženieris — 321, 339.
- Kleins K., tirgotājs — 456.
- Klēvers P., inženieris — 447.
- Klots N. fon, Baltijas vācu politiskais darbinieks — 285.
- Klots P., tēlnieks — 410.
- Kļaviņa M., namīpašniece — 444.
- Knīrimis V., zinātnieks agroķīmiķis — 339.
- Knoņiņš V., literatūrkritiķis, žurnālists, revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas darbinieks — 332, 371.
- Kohs J., arhitekts — 321.
- Kohs J., rūpnieks — 38.
- Koliškevičs V., revolucionārās kustības dalībnieks — 222.
- Kollans V., rūpnieks — 156.
- Koļcovs A., rakstnieks — 343.
- Komisarževska V., aktrise — 384, 385.
- Kornets J., dziedātājs — 397.
- Koškins K., aktieris — 387.
- Koško A., policijas ierēdnis — 140.
- Kovaļevskis J., revolucionārās kustības dalībnieks — 132, 134, 137, 350.
- Kramskojs I., gleznotājs — 406.
- Krastiņš Jānis, arhitekts — 430.
- Krastiņš Jānis, revolucionārās kustības dalībnieks, padomju vēsturnieks — 296.
- Krastiņš P., gleznotājs — 409.
- Krastkalns A., advokāts, buržuāzisks sabiedriskais darbinieks, pilsētas domnieks, pilsētas galva — 180—182, 283, 295, 299, 300, 445.
- Krātiņš M., praporščiks, narodovoļcu pulciņa loceklis — 129.
- Krauklis J., jaunlatviešu kustības dalībnieks, mācītājs, skolotājs — 128.
- Kreicers K., komponists — 382, 396.
- Kreislers F., vijolnieks — 392.
- Krepss V., scenārists — 370, 374.
- Krilovs I., rakstnieks — 343, 351.
- Kronbergs J., revolucionārās kustības dalībnieks — 255.
- Kronvalds A., pedagogs, valodnieks, publicists, sabiedriskais darbinieks — 306, 327, 357.
- Krumbergs A., students — 132.
- Krūmiņš A., libretists — 391.
- Krūza K., dzejnieks — 400.
- Kufalts G., pilsētas dārzu direktors — 432.
- Kuga J., skatuves gleznotājs — 386, 387, 397, 412.

- Kundziņš P., gleznotājs, scenogrāfs — 386, 397.
 Kupfers K. R., dabas zinātnieks — 339.
 Kurlovs P., ģenerālis, valdības pilnvarnieks — Baltijas civilpārvaldes priekšnieks — 280, 289—291, 293.
 Kurnatovskis V., revolucionārās kustības dalībnieks — 133.
 Kušners P., revolucionārās kustības dalībnieks — 332.
 Kuzņecovs M., fabrikants — 43, 45, 50, 131, 199.
 Kuzņecovs S., fabrikants — 36, 38.
- Kempelis G., buržuāzisks sabiedriskais darbinieks — 277.
 Ķergalvis K., būvuzņēmējs, pilsētas domnieks — 181.
 Ķēniņš A., pedagogs, buržuāzisks sabiedriskais darbinieks, dzejnieks — 315, 444.
 Ķešāns A., zinātnieks ķīmiķis — 338.
- Lācis J., revolucionārās kustības dalībnieks, kaujinieks — 234.
 Laičens L., revolucionārās kustības dalībnieks, rakstnieks — 352, 371.
 Lakše-Laksmānis J., gleznotājs, pedagogs — 404.
 Lamonds F., pianists — 392.
 Landovska V., pianiste — 392.
 Lapas Mārtiņš, žurnālists, rakstnieks — 357.
 Lapsa P., kaujinieks — 244.
 Larionovs, inženieris — 73.
 Laube E., arhitekts — 185, 425, 442—445, 450.
 Laube I., publicists, literāts, valodnieks — 357, 362.
 Lauberts Ē. režisors — 386, 387.
 Lautenbahs-Jūsminš J., rakstnieks, valodnieks — 134.
 Lavrinovskis N., Vidzemes gubernators — 291.
 Lazdiņš, namīpašnieks — 438.
 Lazdiņš Jānis, vijolnieks — 394.
 Lazdiņš Juris, advokāts, pilsētas domnieks — 181.
 Leitāns A., literāts, žurnālists — 126, 357, 360.
 Leitners A., rūpnieks — 42, 132.
 Lejas-Krūmiņš T., rakstnieks, tulkotājs — 363.
 Lemba T., igauņu pianists — 394.
 Lenčmanis J., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas un padomju darbinieks — 231, 238, 248, 250, 255, 269.
 Leonkavallo R., itāliešu komponists — 396, 397.
 Lepševics F., dziedātājs — 390, 396.
 Lerhis-Puškaitis A., tautas pasaku krājējs un izdevējs, rakstnieks — 343.
 Lesings G. E., vācu rakstnieks — 378.
 Leverkūzs K., fabrikants — 278.
 Lībergs J., gleznotājs — 408.
 Lībreihis V., inženieris — 432.
 Līcīte P., komponiste — 397.
 Liekneja O., dziedātāja — 397.
 Liepiņš E., aktieris — 382.
 Lindbergs G., somu arhitekts — 437.
 Lipharts E., revolucionārās kustības dalībnieks — 222, 223.
 Loders R., fabrikants — 44, 131, 132, 142.
 Lomani G., fabrikants, tirgotājs, pilsētas domnieks — 92.
 Lorēns K., franču gleznotājs — 405.
 Loviss K., rūpnieks — 421.
 Lučini E., vijolnieks — 394.
 Luters-Bobis J., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas un padomju darbinieks — 223, 224, 230, 232, 238, 240, 244, 245, 248.
- Lebedinskis V., zinātnieks radiofiziķis — 338.

- Ļepins V. I., krievu un starptautiskās strādnieku kustības vadonis — 17, 34, 39, 40, 51, 55, 57, 83, 136, 137, 143—146, 222, 231, 232, 235, 241, 246, 248—250, 257, 260, 262, 263, 265, 267—270, 286, 288, 296, 298, 307, 310, 322, 333, 335, 346, 347, 466.
- Ļeonova D., dziedātāja — 392.
- Ļermontovs M., dzejnieks — 314.
- Ļitvinovs M., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas un padomju darbinieks — 222, 231.
- Madernieks J., mākslinieks — 408, 412.
- Maizītis A., gleznotājs — 409.
- Makarovs K., tirgotājs, namīpašnieks, pilsētas domnieks — 86, 88.
- Makovskis V., gleznotājs — 406.
- Malvess A., arhitekts — 446, 450.
- Maļko N., diriģents — 393.
- Mansirevs S., kņazs, advokāts, buržuāzisks sabiedriskais darbinieks, Valsts domes loceklis — 267.
- Manteifels E., grāfs, muizas īpašnieks — 215.
- Mantels R., rūpnieks — 135.
- Mardžanovs (Mardžanišvili) K., režisors — 384.
- Markss K., zinātniskā komunisma pamatlicējs, starptautiskā proletariāta vadonis — 17, 134, 135, 257, 343.
- Mārtinsons K., revolucionārās kustības dalībnieks — 296.
- Maskanji P., itāliešu komponists, diriģents — 397.
- Māters J., publicists, rakstnieks, žurnālists — 328, 362.
- Matvejs V., gleznotājs — 411.
- Mausners E., fabrikants — 260, 261.
- Mediņš Jānis, komponists, diriģents — 391, 393, 394, 398, 400, 402.
- Mediņš Jāzeps, komponists, diriģents, pedagogs — 394, 396, 400, 402.
- Mediņš Jēkabs, komponists, diriģents, pedagogs — 394, 402.
- Mednis P., uzņēmējs, pilsētas domnieks — 88, 92.
- Melartins E., somu komponists, diriģents — 393.
- Mellers-Zakomejskis A., Baltijas ģenerālgubernators — 254.
- Melngailis E., komponists, diriģents, mūzikas folklorists, pedagogs — 391, 392, 398, 400—402.
- Mendelsoni, rūpnieki — 156.
- Mendeļejevs D., zinātnieks ķīmiķis — 336, 338.
- Mengdens V., barons, mākslas biedrības sekretārs — 408.
- Merkuljevs N., bankas direktors, pilsētas domnieks — 88, 180.
- Merķelis G., publicists, rakstnieks — 128, 327.
- Mierlauks A., aktieris, režisors — 381, 384—387.
- Miezis M., tirgotājs, pilsētas domnieks — 186.
- Mihailovskis N., aktieris — 384.
- Mihelsons Aleksandrs, aktieris — 386.
- Mihelsons Arveds, aktieris, literāts — 386.
- Mihelsons M. A., skolotājs — 404.
- Mihelsons R., rūpnieks — 132.
- Mihejevs, slepenpolīcijas ierēdnis — 242.
- Milenbahs K., valodnieks — 340.
- Millekers K., austriešu komponists — 396.
- Millers A., privātskolas īpašnieks — 315.
- Millers A., scenogrāfs — 380.
- Millers A., tipogrāfijas īpašnieks — 36, 47, 348.
- Millers O. fon, vācu inženieris — 206.
- Mindels A., fabrikants — 422.
- Mindels J., fabrikants — 37, 288.
- Mindels V., rūpnieks — 40.
- Mindlins, darbnīcas īpašnieks — 289.
- Minuts V., fabrikants — 422.
- Mirāma L., gleznotāja — 412.

Mironovs N., komerciskoias īpašnieks — 316, 317.
Mjasojedovs G., gleznotājs — 406.
Molenārs J., holandiešu gleznotājs — 405.
Molins G., tirgotājs — 87.
Morbergs K., arhitekts, namīpašnieks — 102.
Morics E., advokāts — 259.
Muceniece O., aktrise — 382, 383, 385, 386, 387.
Muižnieks B., diriģents — 390.

Naidjonovs S., dramaturgs — 385.
Nauks E., RPI direktors, fiziķis — 334.
Neimanis V., arhitekts — 410, 440, 447.
Netols Dž., angļu zinātnieks fiziķis — 338.
Nicmane R., gleznotāja — 412.
Niedra A., mācītājs, buržuāzisks sabiedriskais darbinieks, rakstnieks — 242, 256, 343.
Niedra J., dziedātājs — 397.
Niedre J., rakstnieks — 370.
Nikolaji O., vācu komponists — 396.
Nikolajs II — 141, 240, 241.
Nomals P., zinātnieks — purvu pētnieks — 338.
Nords N., arhitekts — 435, 442.
Novovs M., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas un padomju darbinieks — 256, 265, 332.
Nukša M., arhitekts — 450.

Nefedjevs J., ierēdnis — 280.
Nekrasovs N., dzejnieks — 314, 351.
Nesterovs A., namīpašnieks — 434.
Ņezlobins K., antreprenieris, režisors, aktieris — 384.

Obuhovs P., kalnu inženieris, izgudrotājs — 266.
Ofenbahs Ž., franču komponists — 396.
Olavs V., buržuāzisks politiskais, izglītības un preses darbinieks — 184, 185, 292, 315, 317.
Ore Ā., komponists, ērģelnieks — 398, 399.
Orlovs A., ģenerālis, soda ekspedīcijas vadītājs — 241, 242, 244.
Ostade A., holandiešu gleznotājs — 405.
Ostade I., holandiešu gleznotājs — 405.
Ostens-Zakens H., arhitekts — 435.
Ostrovskis A., dramaturgs — 378.
Ostvalds V., zinātnieks fiziokīmiķis, filozofs — 335—337, 339.
Ozmidovs M., arhitekts — 442.
Ozoliņš A., revolucionārās kustības dalībnieks — 288.
Ozoliņš P., aktieris, režisors — 380, 381, 385.
Ozoliņš V., revolucionārās kustības dalībnieks — 229.
Ozoliņš-Pagāns K., revolucionārās kustības dalībnieks — 265, 288.
Ozols J., strādnieks — 136.
Ozols Jānis, revolucionārās kustības dalībnieks — 145, 223, 224, 232, 234, 248, 249, 308, 322.
Ozols Jekabs, vijolnieks, diriģents, komponists — 380, 389, 391, 396, 398, 399.

Pābsts A., mūzikas skolas direktors — 394, 398, 399.
Paegle L., rakstnieks — 352, 371, 374.
Paegle S., buržuāzisks sabiedriskais darbinieks — 277.
Pagasts M., kredītiestādes direktors, pilsētas domnieks — 186.
Paļevičs J., dramaturgs — 386.
Panders J., inženieris, pilsētas valdes sekretārs — 92.
Paškovs M., Vidzemes gubernators — 181.

- Paulūči F., Baltijas ģenerālgubernators — 405.
 Pavasaru Jānis (J. Veismanis), žurnālists, dzejnieks — 134.
 Pečaks K., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas un padomju darbinieks — 269, 295, 332.
 Pečurkins K., revolucionārās kustības dalībnieks — 229, 233, 322.
 Pekmanis P., sociāldemokrāts aizsardzības darbinieks — 288.
 Pēkšēna M., rakstniece — 357.
 Pēkšēns K., arhitekts — 434, 435, 444, 445, 448, 449.
 Pelše R., revolucionārās kustības dalībnieks, mākslas un literatūras kritiķis — 250, 259, 345.
 Pelude J., jurists, revolucionārās kustības dalībnieks — 262.
 Pēnigkauss, fabrikants — 37.
 Pērle R., gleznotājs, grafiķis — 409.
 Perovs V., gleznotājs — 406.
 Pērsietis (K. Zemītis), rakstnieks — 365, 366.
 Pesa M., revolucionārās kustības dalībniece — 296.
 Pētersons K., gleznotājs — 405.
 Pevcovs I., aktieris — 384.
 Pflaums H., RPI adjunktprofesors, fiziķis — 338, 339.
 Pīlūgs R., arhitekts — 423, 424.
 Pidriksons P., revolucionārās kustības dalībnieks, kaujinieks — 244.
 Pihlaus T., fabrikants — 36, 38, 44, 132.
 Pikarts K. fon, rātskungs, birģermeistars, pilsētas valdes loceklis, pilsētas galvas biedrs — 89, 92.
 Pilsātnieks J., pedagogs, literāts — 327.
 Pipiņš-Vizulis E., literatūrkritiķis, žurnālists — 184, 345, 346, 351, 371.
 Pipkalējs P., students — 132, 133.
 Pīrvics G., rūpnieks — 41, 261.
 Pisarevs M., aktieris — 382.
 Plankets R., franču komponists — 396.
 Plātešs A., izdevējs — 343, 365.
 Plātešs E., tipogrāfijas īpašnieks, izdevējs — 36, 47, 342, 348.
 Plaudis P., žurnālists, provokators — 294.
 Plūdonis V., dzejnieks — 344, 366, 400.
 Pļavnieks N., līģeru eltermanis, pilsētas domnieks (1878.—1883. g.) — 86.
 Pļavnieks N., komerczinātņu kandidāts, namīpašnieks, pilsētas domnieks (no 1893. g.) — 92.
 Podbejskis, narodovoļcu organizācijas loceklis — 129.
 Podnieks T., aktieris — 382.
 Podnieks-Perlofs F., aktieris un dziedātājs — 382, 396.
 Poišs E., revolucionārās kustības dalībnieks — 288.
 Pole E., arhitekts — 184, 425, 435, 436, 442, 445, 446, 448, 450.
 Pole R., rūpnieks — 41, 132, 239.
 Poruks J., rakstnieks — 344, 365, 366, 374, 395, 400.
 Pose F., fabrikants — 433.
 Poters P., holandiešu gleznotājs — 405.
 Priedītis J., ķīmiķis, revolucionārās kustības dalībnieks — 321, 323.
 Priedkalns A., ārsts, sociāldemokrāts, sabiedriskais darbinieks, Valsts domes deputāts, gubernas komisārs — 259, 267, 300.
 Prišvins M., rakstnieks — 321.
 Prozorovskis M., Vidzemes gubernas žandarmērijas pārvaldes priekšnieks — 141.
 Pūcišu Ģederts (Ģ. Eilenbergs), izdevējs, literāts, fabrikants — 349, 350.
 Pumpurs A., dzejnieks — 127, 129, 327, 349, 357, 358, 360, 362, 364.
 Purapuķe J., rakstnieks — 134.
 Purāts J., kordirģents — 390.
 Purvītis V., gleznotājs — 407—410, 412.
 Pusēns N., franču gleznotājs — 405.
 Puškins A., dzejnieks — 314, 351, 378.
- Ragovica O., dziedātāja — 397.
 Radko-Dimitrijevs, ģenerālis — 299.

- Radziņš P., uzņēmējs, pilsētas domnieks — 180.
 Raḥmaņinovs S., komponists, pianists — 392, 393.
 Rainis (Pliekšāns) J., dzejnieks — 132—134, 136, 137, 342, 343, 351, 352, 356, 357, 364, 366, 368, 370—373, 383, 386, 387, 390, 391, 394, 397—402.
 Ravels M. Ž., franču komponists — 402.
 Reinbergs A., arhitekts — 446.
 Reinberģis M., rakstnieks — 358, 359.
 Reinholds J., diriģents, komponists — 390, 402.
 Rembrants van Reins, holandiešu gleznotājs, grafiķis — 405.
 Rentgens V., vācu fiziķis — 338.
 Reslers V., arhitekts — 435, 436, 448.
 Reni G., itāliešu gleznotājs — 405.
 Rieksts J., fotogrāfs — 412.
 Rimskis-Korsakovs N., komponists — 398.
 Riterbergs A., fabrikants — 42.
 Rīters J., namīpašnieks — 444.
 Rīters V., RPI profesors, celtnieks — 339.
 Robiani D. de, tirgotājs, gleznu kolekcionārs — 405.
 Rode, darbnīcas īpašnieks — 289.
 Rode-Ebelings H., aktieris, režisors — 379, 380.
 Rokpelnis F., rakstnieks — 370, 374.
 Roksanova M., aktrise — 384.
 Rolavs E., revolucionārās kustības dalībnieks, esers — 132, 223.
 Romans A., gleznotājs — 409, 411.
 Rozenkrancs P., rūpnieks — 37.
 Rozens G., gleznotājs — 408, 410, 412.
 Rozentāls J., gleznotājs — 380, 404, 407, 409, 412, 450.
 Roziņš (Āzis) F., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk padomju valsts darbinieks — 132, 134, 137, 138, 141, 142, 248, 250, 255, 351, 364.
 Roždārzs F., gleznotājs — 409.
 Rubenss P., flāmu gleznotājs — 405.
 Rubiņšteins A., komponists, pianists — 391, 397.
 Rūmniece B., aktrise — 385, 386.
 Rums, ierēdnis — 139.
 Rūtenbergs A., rūpnieks — 50, 132, 428.
- Sadovņikovs F., tirgotājs — 305.
 Sakss P., dziedātājs — 390, 393, 397.
 Salņiņš K., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas un militārais darbinieks — 234, 244.
 Saltikovs-Ščedrins M., rakstnieks — 135, 314, 343.
 Sarasate P., spāņu vijolnieks, komponists — 392.
 Sārinens E., somu arhitekts — 449.
 Sarkis P., rakstnieks — 357.
 Saulietis A., rakstnieks — 371.
 Saulīte-Melders P., grāmatu un mākslas lietu tirgotājs — 412.
 Savina M., aktrise — 382.
 Savrasovs A., gleznotājs — 406.
 Segliņš V., aktieris — 387.
 Sēlis R., rakstnieks — 371, 374.
 Semenčikovs-Zaharovs R. (Marks), revolucionārās kustības dalībnieks, kaujinieks — 238, 244, 245.
 Sērmūkslis J., ērģelnieks — 403.
 Sibeliuss J., somu komponists — 393.
 Siļvins M., revolucionārās kustības dalībnieks — 144, 146.
 Sirkins J., zinātnieks ķīmiķis — 338.
 Sirmāis, strādnieks, narodovoļcu pulciņa loceklis — 129.
 Skaidriete J., aktrise — 379—381, 385, 386.
 Skalbe K., dzejnieks — 400.

- Skrjabins A., komponists — 393, 402.
 Skubiņš V., buržuāzisks sabiedriskais darbinieks — 277, 292.
 Skujeniece B., aktrise, dzejniece — 382, 386, 387.
 Skujenieks M., meņševiks, vēlāk buržuāzisks politiskais darbinieks — 268.
 Smilģis E., aktieris, režisors — 386, 387.
 Sobinovs L., dziedātājs — 392.
 Sodofskis V., ārsts — 457.
 Sologubs V., Baltijas ģenerālgubernators — 241, 254.
 Sprōģis J., komponists — 400.
 Stefenhāgens J. F., izdevējs — 360.
 Steglavs J., režisors — 381.
 Stenders A. J. (Jaunais), mācītājs, rakstnieks — 377.
 Stenders G. F. (Vecais), valodnieks, rakstnieks — 358.
 Sticinskis E., advokāts, pilsētas domnieks — 183, 185, 267.
 Stinuss M., uzņēmējs — 382.
 Stolipins P., iekšlietu ministrs, Ministru padomes priekšsēdētājs — 251, 253—258, 260, 347, 370, 374.
 Straumes Jānis, diriģents, komponists — 390, 391, 398, 399.
 Strepetova P., aktrise — 382.
 Strickis K., rūpnieks — 37.
 Sučka P., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas, padomju valsts un starptautiskās strādnieku kustības darbinieks, tiesību zinātnieks — 132—134, 136, 137, 223, 224, 226, 232, 234, 248, 249, 257, 268, 270, 297, 343, 350, 357, 364, 369, 390.
 Sudrabu Edžus (E. Zilbers), rakstnieks — 343, 352.
 Sudrabkalns J. (līdz 1925. g. A. Peine), dzejnieks — 371.
 Surovcevs V., Vidzemes gubernators — 141.
 Sviderskis A., revolucionārās kustības dalībnieks — 347.
 Svinne R., zinātnieks fiziķis un ķīmiķis — 338.
 Šaļapins F., dziedātājs — 392.
 Šaumjans S., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas un padomju darbinieks — 222, 322.
 Šekspīrs V., angļu dramaturgs — 351, 379, 381.
 Šēls H., arhitekts — 418, 423, 425, 432.
 Seluhins P., tirgotājs, namīpašnieks — 86.
 Šepelers J., fabrikants — 36, 37.
 Šepskis O., diriģents — 390, 391, 394, 398.
 Šidlovskis S., Vidzemes gubernators — 291.
 Šilfs-Jaunzems J., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas darbinieks — 265, 269, 332.
 Šillers F., vācu dzejnieks, dramaturgs — 349, 351, 379, 381.
 Šindlers F., uzņēmējs — 455.
 Šiškins I., gleznotājs — 406.
 Škilters G., tēlnieks — 407, 409.
 Šlesers J., revolucionārās kustības dalībnieks — 234.
 Šmēlings R., pilsētas arhitekts — 199, 420, 425, 432, 433, 446, 448.
 Šmithene M., aktrise — 387.
 Šmits K., rūpnieks — 38, 44, 45, 180, 208, 209.
 Šnābels A., vācu pianists — 392.
 Šnēfogts G., somu diriģents — 392.
 Šneidemanis Ā., fabrikants — 37.
 Šperlings V., bankas direktors, pilsētas domnieks — 92.
 Špilbergs, rūpnieks — 289.
 Štālbergs K., izdevējs, tulkotājs, publicists — 349.
 Štams V., arhitekts — 442.
 Štēgmanis R., pilsētas mērnieks — 420, 421, 429.
 Šteinbergs P., keramiķis — 412.
 Štengele L., aktrise — 386.
 Štiglics A., barons, mecenāts — 404, 407.

- Stoke R., uzņēmējs — 306.
 Straflis O., tirgotājs, muižas īpašnieks — 458.
 Strāls A., gleznotājs — 412.
 Strāls K., rakstnieks — 374.
 Strauhs A., enkurnieku eltermanis, pilsētas domnieks — 86, 88, 114, 209.
 Strauss J., austriešu komponists — 396.
 Strauss R., vācu komponists — 393.
 Strīks V., arhitekts — 408.
 Sturcs V., fabrikants — 50.
 Suberts P., pianists — 394.
 Sulcs, fabrikants — 37.
 Sulcs-Hermanis K., revolucionārās kustības dalībnieks — 224, 250.
 Sutovs L., tirgotājs un namīpašnieks — 86.
 Švarcs G., RPI profesors — 322.
 Švarcs V., aktieris — 386.
- Tacits, P. Kornēlijs, romiešu vēsturnieks — 349.
 Tairovs A., aktieris — 384.
 Talbergs H., uzņēmējs — 214.
 Tanejevs S., komponists — 402.
 Tejetovs I., zinātnieks ķīmiķis — 338.
 Teplers A., RPI profesors, fiziķis — 338.
 Tidenis J., praporščiks, narodovoļču pulciņa loceklis — 129.
 Tiesnieks F., revolucionārās kustības dalībnieks — 259.
 Tiesnieks V., revolucionārās kustības dalībnieks — 296, 297.
 Tigins A., gleznotājs — 412.
 Tihomirovs I., gleznotājs — 412.
 Tilbergs J. R., gleznotājs, grafiķis, tēlnieks — 409, 411.
 Tilo Ā., rūpnieks — 37, 38, 41, 126, 135.
 Tintoreto, itāliešu gleznotājs — 405.
 Tilics, fabrikants — 136.
 Tinis J., revolucionārās kustības dalībnieks — 250, 255.
 Tode E., vitražists, darbnīcas īpašnieks — 407.
 Tode R., bankas direktors, pilsētas domnieks — 180.
 Tolstojs D., iekšlietu ministrs — 84.
 Tolstojs L., rakstnieks — 135, 385, 386.
 Tomsons R., fabrikants — 86, 357.
 Tomss G., zinātnieks—lauksaimniecības speciālists — 339, 340.
 Totlēbens F., ģenerālis, kara inženieris — 11, 418—420.
 Treimanis-Eglītis J., revolucionārās kustības dalībnieks — 223, 224, 226, 232.
 Treimanis-Zvārgulis E., dzejnieks — 365, 367, 368, 400, 409.
 Trompovskis E., inženieris — 428, 433.
 Tunke R., dziedātājs — 397.
 Tupenis A., strādnieks — 226.
 Turģenevs I., rakstnieks — 343.
 Turlo S., revolucionārās kustības dalībnieks — 256.
- Ubāns K., gleznotājs — 410.
 Ulrihs V., revolucionārās kustības dalībnieks — 133.
 Unzerhauzs V., arhitekts — 199.
 Upīts A., rakstnieks — 345, 346, 351, 352, 366, 370—374, 386, 387.
- Vāgners R., vācu komponists — 392, 395.
 Valdemārs K., sabiedriskais darbinieks, viens no jaunlatviešu kustības vadītājiem — 125—128, 304, 342, 357, 358.
 Valdens P., zinātnieks ķīmiķis — 321—323, 336—340.
 Valdis (Zālītis V.), rakstnieks — 366.

- Valdšmits T., aktieris — 386.
 Valkers E. F., ērģeljbūves firmas īpašnieks Vācijā — 395.
 Valle B., komponists, diriģents — 393.
 Valters B., vācu diriģents — 392, 393, 395.
 Valters J., gleznotājs — 407—409.
 Valters M., jaunstrāvnieks, esers, vēlāk buržuāzisks politiskais darbinieks — 223, 257.
 Vanags A., arhitekts — 444, 445, 450.
 Vanags G., zinātnieks ķīmiķis — 338.
 Vanags J., rakstnieks — 374.
 Vanthofs (vant Hofa) J., holandiešu zinātnieks ķīmiķis — 335, 336.
 Vasašerna K., somu arhitekts — 437.
 Vasiļjevs N., dziedātājs — 390.
 Vēbers A., advokāts, buržuāzisks sabiedriskais darbinieks — 342.
 Vēbers K., vācu komponists — 396.
 Veics R., aktieris — 382, 386.
 Veidenbaums E., dzejnieks — 132, 133, 344, 356, 364, 365, 368.
 Veimarns F., virsnieks — 70.
 Veinberga A. — sk. Brigaderu Maija.
 Veinbergs F., advokāts, buržuāzisks sabiedriskais darbinieks — 135, 179, 180—182, 184—186, 242, 256, 287, 292, 294, 342, 344.
 Veingartners F., vācu diriģents — 393.
 Veirs V., inženieris — 119.
 Veiss K., rūpnieks — 38, 41.
 Veitmanis J., rūpnieks — 41.
 Velcers F., rūpnieks — 132.
 Velme J., valodnieks, Maskavas universitātes pasniedzējs — 343.
 Vensku Edvarts (E. Skujenieks), dzejnieks — 357, 364.
 Vents A., vācu dārzkopis — 421.
 Veņavskis H., poļu pianists — 392.
 Verdi Dž., itāliešu komponists — 396, 397.
 Vērmāne A., tirgotāja atraitne — 455.
 Vērmanis H., tirgotājs, rūpnieks — 131.
 Verners H., arhitekts — 435.
 Vēvers V., aktieris — 382.
 Viesture E., aktrise — 386.
 Vignere-Grinberga M., dziedātāja — 393, 395, 397, 401.
 Vigneru Ernests, komponists, diriģents, pedagogs — 388—393, 399.
 Vīksne S., būvuzņēmējs, pilsētas domnieks — 92.
 Vilciņš R., grafiķis, gleznotājs — 409.
 Vinklers G., arhitekts — 433.
 Vislicenuss J., vācu zinātnieks ķīmiķis — 336.
 Vīte A., arhitekts — 438, 441, 446.
 Vītols J., komponists, pedagogs — 380, 388, 389, 391, 392, 396, 398, 400, 401.
 Vnukovs, narodovoļču organizācijas loceklis — 129.
 Volfs F., barons, muižas īpašnieks — 215.
 Volfšmits A., fabrikants, tirgotājs, pilsētas domnieks — 92, 281.
 Vozņesenskis P., inženieris — 434.
 Vulfs A., tirgotājs — 36.
 Vulfs E., rakstnieks — 371, 374.

 Zālīte P., buržuāziskās preses darbinieks, filozofs ideālists — 343.
 Zālītis Jānis, advokāts, namīpašnieks, buržuāzisks sabiedriskais darbinieks, Valsts domes loceklis — 185, 267, 293.
 Zālītis Jānis, komponists — 400, 402.
 Zaļenieks F., uzņēmējs — 211.
 Zaļkalns T., tēlnieks — 407.
 Zandreiters E., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas un militārais darbinieks — 224, 232, 255, 259.
 Zariņš R., grafiķis — 408, 409.

Zavidskis J., zinātnieks ķīmiķis — 336.
Zēbergs J., namīpašnieks, pilsētas domnieks — 186.
Zeberiņš I., gleznotājs, grafiķis — 409.
Zeiferts T., literatūras vēsturnieks un kritiķis — 343, 366.
Zeltiņš V., gleznotājs — 412.
Zeļenko V., revolucionārās kustības dalībnieks — 309.
Zembriha M., dziedātāja — 392.
Zengbušs A. fon, fabrikants — 277.
Zengbušs O. fon, fabrikants — 50.
Zengbušs V. fon, fabrikants — 405.
Zinovjevs M., Vidzemes gubernators — 84.
Znotiņš P., 1905.—1907. g. revolūcijas dalībnieks, «mežabrālis» — 246, 248.
Zīgerts P., diriģents — 394.
Zīle L., diriģents — 394.
Zīle V., revolucionārās kustības dalībnieks — 269, 295.
Zolā E., franču rakstnieks — 135.
Zudermanis H., vācu rakstnieks — 380.
Zupē F., austriešu komponists — 396.
Zutis K., revolucionārās kustības dalībnieks — 141, 143, 145, 322.
Zvaigzne J., revolucionārās kustības dalībnieks — 229.
Zvaigznīte J., rakstnieks — 357.
Zvanpūtis (Viļķers K.), dzejnieks — 400.
Zvegincevs N., Vidzemes gubernators — 181, 183, 238, 239, 290, 291.
Zvirbulis (Putns) E., revolucionārās kustības dalībnieks, vēlāk partijas darbinieks — 238, 240, 265, 269.

Žibalts G., aktieris — 382, 386, 387.
Žibērs A., inženieris — 434.
Žubīte E., dziedātāja — 397.
Žubītis O., režisors — 397.

Saturs

Priekšvārds (*J. Krastiņš*)

5

I nodaļa

Rīgas teritorija un iedzīvotāji 1860.—1917. gadā (*A. Mieriņa*)

7

Pilsētas teritorija un robežas

9

Rīgas iedzīvotāji

15

II nodaļa

Rīgas rūpniecības un tirdzniecības attīstība 19. gs. 60.—90. gados

31

Rīgas rūpniecība 19. gs. 60.—80. gados (*B. Vilka*)

33

Rīgas rūpniecības attīstība 90. gadu kāpinājuma posmā (*B. Vilka*)

45

Rīgas rūpniecības ražošanas monopolizācijas priekšnoteikumi (*B. Vilka, J. Ņetjosins*)

51

Rīgas krājaizdevu kases un savstarpējā kredīta biedrības
1861.—1900. gadā (*L. Balevica*)

59

Rīgas ostas pārkārtošana un paplašināšana
un tās eksporta un importa operācijas (*A. Birons*)

63

Iekšējā tirdzniecība Rīgā (*A. Birons*)

71

III nodaļa

Rīgas pilsētas pārvalde un komunālā saimniecība
19. gs. 60.—90. gadās (*Dz. Ozoliņa*)

77

Rīgas pilsētas vecās satversmes reformēšana

79

Rīgas domes vēlēšanas 1878.—1890. gadā

85

Rīgas pilsētas pārvalde pēc 1892. g. kontrreformas

90

Pilsētas finanses

93

Dzīvokļu jautājums. Celtniecība un pilsētas zemes fonds

101

Pilsētas labiekārtošana

106

IV nodaļa

Rīgas iedzīvotāju nacionālās un sociālās cīņas
19. gs. otrajā pusē (*J. Krastiņš*)

123

Jaunlatviešu kustība un narodovoļču pulciņi Rīgā

125

Strādnieku kustības pirmie soļi Rīgā un Jaunā strāva

130

490

«Rīgas dumpis»

138

Rīgas sociāldemokrātiskās organizācijas nodibināšana
un V. I. Leņina ierašanās Rīgā

143

V nodaļa

Rīgas rūpniecības un tirdzniecības attīstība 1900.—1914. gadā

147

1900.—1903. g. krīze Rīgas rūpniecībā un rūpniecības
monopolizācija (*J. Netjosins*)

149

Rīgas rūpniecība krievu un japāņu kara un Krievijas pirmās
buržuāziski demokrātiskās revolūcijas laikā (*J. Netjosins*)

152

Pirmskara ražošanas kāpinājums Rīgas rūpniecībā (*J. Netjosins*)

153

Rīgas krājaizdevu kases un savstarpējā kredīta biedrības
1900.—1917. gadā (*L. Balevica*)

160

Rīgas ostas turpmākā izbūve un tās eksporta un importa
operācijas (*A. Bīrons*)

163

Iekšējā tirdzniecība (*A. Bīrons*)

173

VI nodaļa

Rīgas pilsētas pašvaldība un komunālā saimniecība
20. gs. sākumā (*Dz. Ozoliņa*)

175

Ciņa ap pilsētas domes vēlēšanām

177

Pilsētas finanses

187

Dzīvokļu jautājums. Pilsētas zemes fonda
izmantošana celtniecībai

196

Pilsētas labiekārtošana

201

VII nodaļa

Rīga 1905.—1907. gada revolūcijas laikā (*J. Krastiņš*)

219

Sociāldemokrātiskās kustības un strādnieku cīņas pieaugums
Rīgā 1905.—1907. g. revolūcijas priekšvakarā

221

Revolūcijas sākums. Sociāldemokrātu un Rīgas proletariāta
cīņas revolūcijas uzplūdu posmā 1905. gadā

227

Sociāldemokrātu un Rīgas proletariāta cīņas 1905.—1907. g.
revolūcijas atplūdu posmā

241

VIII nodaļa

Rīgas sociāldemokrātu un proletariāta cīņa
Stolipina reakcijas un jaunu revolucionārās kustības
uzplūdu gados (1908.—1914.) (*J. Krastiņš*)

251

Stolipina reakcija

253

Jauni revolucionāri uzplūdi Rīgā

261

IX nodaļa

Rīga pirmā imperiālistiskā pasaules kara
un Februāra buržuāziski demokrātiskās revolūcijas laikā
(1914. g. jūlijs—1917. g. marts) (*I. Ronis*)

273

Ekonomikas sabrukums

275

492

Šķiru un partiju attieksme pret imperiālistisko karu

285

Revolucionārās krīzes nobriešana un Februāra
buržuāziski demokrātiskās revolūcijas uzvara

294

X nodaļa

Skolas, izglītības biedrības, zinātne un prese Rīgā
1860.—1917. gadā

301

Rīgas elementārskolas (*E. Andersone*)

303

Vidējās mācību iestādes (*E. Andersone*)

312

Augstākā izglītība Rīgā (*E. Andersone*)

318

Rīgas kultūras un izglītības biedrības (*R. Greitjāne*)

324

Zinātnes attīstība Rīgā (*J. Stradiņš*)

334

Rīgas prese un grāmatniecība (*R. Greitjāne*)

340

XI nodaļa

Rīga un latviešu literatūra 19. gs. otrajā pusē
un 20. gs. sākumā (*A. Vilsons*)

353

Latviešu nacionālās rakstītās literatūras sākuma posms
(50. gadu otrā pusē — 80. gadu pirmā pusē)

356

Jaunās strāvas posms (1886.—1900. g.)

364

Buržuāziski demokrātisko revolūciju un imperiālistiskā
kara posms (1901.—1917. g.)

370

XII nodaļa

Rīgas mākslas dzīve 1860.—1917. gadā

375

Teātra attīstība Rīgā (*V. Hausmanis*)

377

Rīgas mūzikas dzīve (*J. Vitoliņš*)

388

Tēlotājas mākslas dzīve Rīgā (*S. Cielava*)

403

XIII nodaļa

Rīgas izbūve un arhitektūra 19. gs. otrajā pusē
un 20. gs. sākumā (*J. Krastiņš, J. Vasiļjevs*)

413

XIV nodaļa

Rīgas iedzīvotāju atpūtas vietas (*J. Bērziņš*)

451

Noslēgums (*J. Krastiņš*)

465

Literatūras saraksts (*L. Balevica*)

467

Personu rādītājs (*A. Mieriņa, P. Bācis*)

472

Рига. 1860—1917

(Академия наук Латвийской ССР.
Институт истории)

Издательство «Зинатне»

Рига 1978

На латышском языке

Ответственный редактор Я. П. Крастынь

Художник Г. Элер

Rīga. 1860—1917

Redaktors S. L e v i.

Mākslinieciskais redaktors V. Zirdziņš.

Tehniskā redaktore A. Pelikša.

Korektore L. Brahmāne.

ИБ № 444.

Nodota salikšanai 18.01.78.

Parakstīta iespiešanai 18.08.78. JT 07482.

Formāts 70×90/16. Tipogr. papīrs Nr. 1.

Baltikas garnitūra. Augstspiedes tehnika.

31,50 fiz. iespiedl.; 36,86 uzsk. iespiedl.;

38,23 izdevn. l. Metiens 30 000 eks.

Pasūt. Nr. 649. Maksā 3 r.

Izdevniecība «Zinātne»,

226018 Rīgā, Turgeņeva ielā 19.

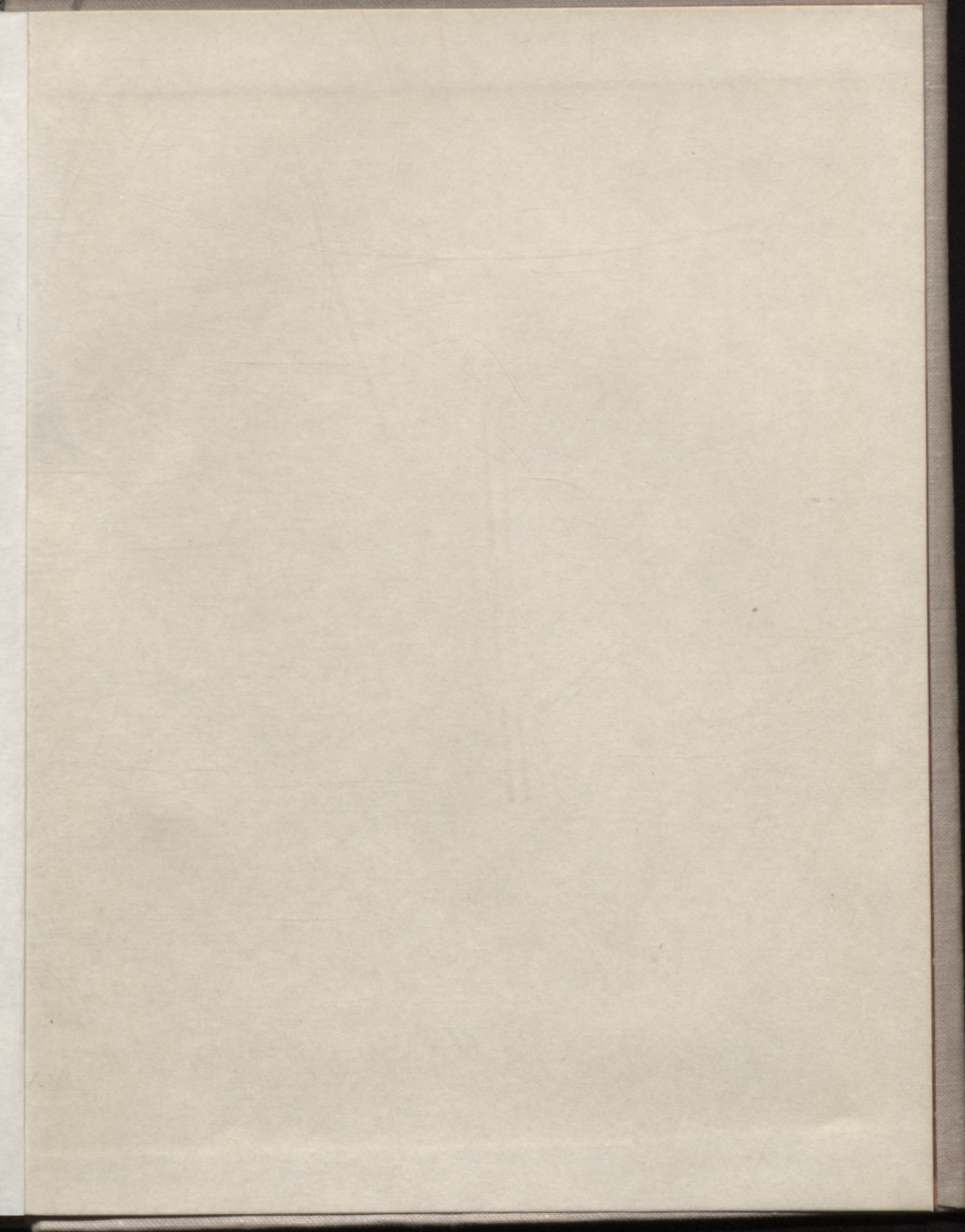
Iespiesta Latvijas PSR

Valsts izdevniecību, poligrāfijas

un grāmatu tirdzniecības lietu komitejas

Rīgas Paraugtipogrāfijā,

226004 Rīgā, Vienības gatvē 11.

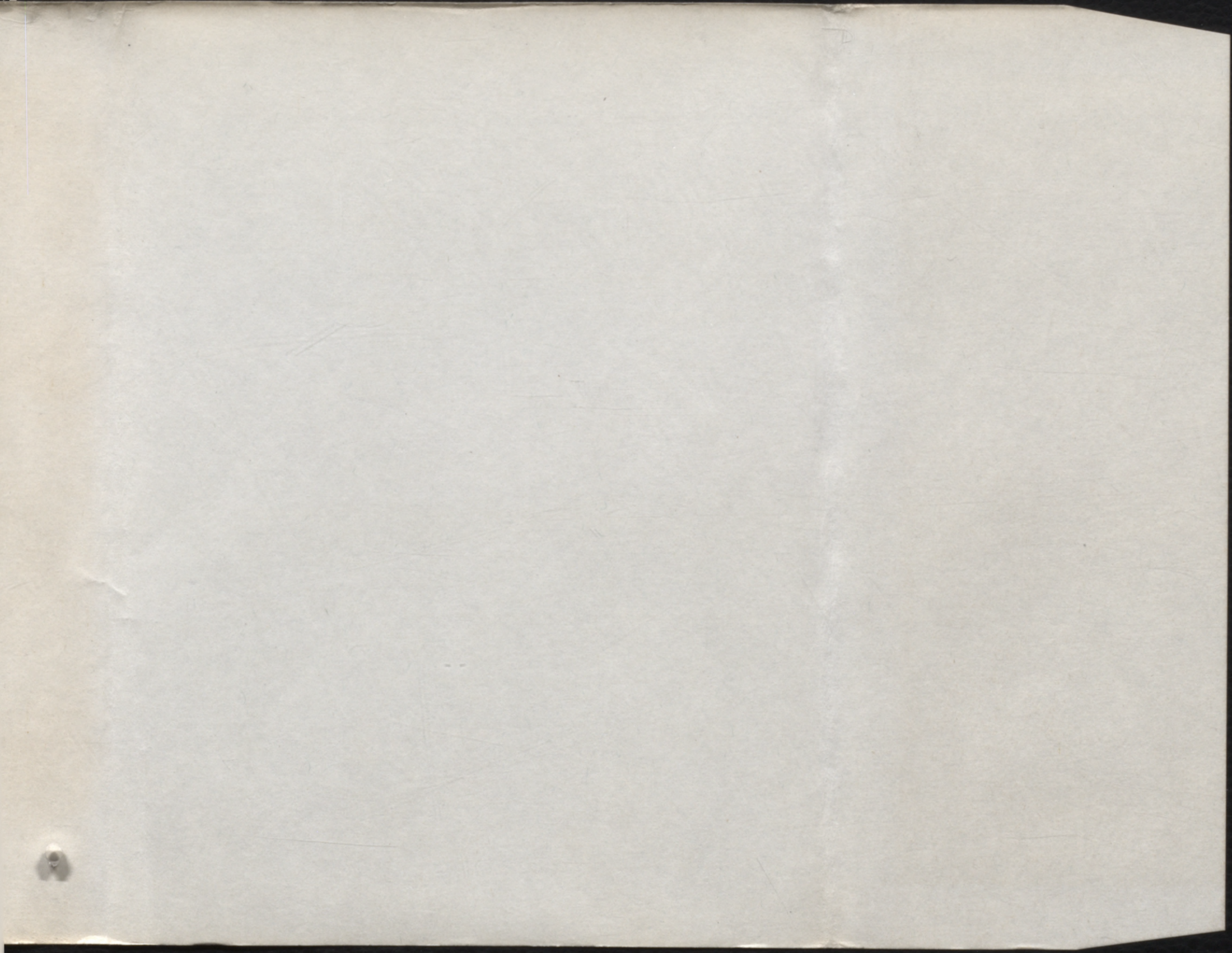
LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTĒKA

0305029140

3r.

RI
186

3 r.

